

1078

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

108. kötet (teljes sorozatban) 1981

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 90 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Hegedűs Katalin:</i> Újkőkori lakótelep Csanytelek határából	3
<i>Tóth Endre:</i> Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez	13
<i>Sz. Garam Éva:</i> A bőszi későavarkori lelet és köre	34

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szabó Klára:</i> Emberi lábfejjel díszített füles bronzkorsók Pannoniából	52
<i>H. Vaday Andrea:</i> Adatok az áttört fejű és kengyelű fibulatípus kérdéséhez	65
<i>Topál Judit:</i> Matria (Százhalombatta–Dunafüred) korai és középső császárkori temetője	70
<i>Kiss Attila:</i> A pécsi szögősi hun lelet leletkörülményeiről	79
<i>Szadeczky Kardoss Samu:</i> Az avar történelem forrásai V. A 6–7. század fordulóján kelt híradás az avarok hadművészetéről	81
<i>Lukácsy Gábor:</i> Máriapócs középkori temploma	89

SZEMLE

<i>Gedai István:</i> Huszár Lajos 75 éves	92
<i>Kubinyi András:</i> Gerevich László 70 éves	93
<i>Erdélyi István:</i> A 70 éves Török Gyula köszöntése	94
<i>Alice M. Choyke:</i> Régészeti lelőhelyek módszeres felszíni vizsgálata	95
<i>Póczy Klára:</i> Római kori falfestmények restaurálásával, tudományos feldolgozásával, kiállításával kapcsolatos problémák	99
<i>Kalicz Nándor:</i> A X. Nemzetközi tanácskozás a neolitikum és a bronzkor kérdéseiről Verona-Lazisében 1980-ban	102
<i>Kiss Ákos:</i> A III. nemzetközi ókori mozaik kollokvium Ravennában 1980-ban	103
<i>Fodor István:</i> Az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus, Turku. 1980.	103
<i>Soproni Sándor:</i> Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1979. évi működéséről	106
<i>F. Petres Éva:</i> A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1980. évben	106

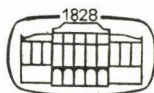
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 108.

1981. 1. SZÁM

108. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1981

ÚJKŐKORI LAKÓTELEP CSANYTELEK HATÁRÁBÓL

1979. október 15-én Juhász János csongrádi múzeumigazgató jelentette, hogy Csanytelek községtől DK-re, a Tiszába folyó Dongér patak partját kísérő tagolt magaspárt egyik félszigetszerű nyúlványán (1. kép) leletek: kerámiatöredékek, állatcsontok, ill. emberi csontvázak kerültek elő.

A leletbejelentést követő helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy az új halastó kialakításával kapcsolatos gépi földmunkák két fontos lelőhelyet: egy egyrétegű szakálháti telepet és egy birituális szkíta temetőt veszélyeztetnek. A leletmentés 1979. október 22-től 1979. december 7-ig tartott, költségeit a Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága fedezte, az ásatás neolitikus részét Hege-düs Katalin, a szkíta temető feltárását Galántha Márta vezette.

A szakálháti csoport időszakára keltezhető egyrétegű telepből 600 m²-t tártunk fel (2. kép). Az átkutatott részre esett egy, az egykori felszínre épített 19,4 × 9,2 m alapterületű, felmenő falu K–Ny-i tájolású több helyiségből álló épület – feltehetőleg lakóház – valamint 18 hulladékgödör és az újkőkori telep négy sírből álló sírcsoportja.

1. ház: a 2. ábrán látható, sarkosan törő, megközelítőleg 2 : 1 arányú téglalap jelzi az épület alapját. A ház bejárata nyilvánvalóan a K-i rövid oldalon lehetett, ott ahol a fal megszakad. Az ajtófélfákat egy-egy leásott cölöp alkotta. Az épület hosszanti tengelyében látható központi, ásott cölöplyukos szelemengerendás szerkezetű házra vall. Az épület jelentékeny hossza, valamint a falak mindössze 35–40 cm-es vastagsága és a nagy fesztávolság szükségessé tette, hogy a szelement hordozó központi cölöpsortól jobbra, ill. balra egy-egy újabb tehermentesítő cölöpsort iktassanak be az építők. Az épület hátsó negyedénél, a ház baloldali hosszanti oldalfalából kiindulóan egy keskeny falcsont alapját észleltük, melyet kibontva belső osztófalnak értelmeztünk. Bár másutt belső osztásra utaló falalapot nem figyeltünk meg, mégsem tartható kizártnak, hogy a majdnem 20 m hosszú épület eredetileg 3 helyiségből állt. A 15. és 12. gödrök előtt a bejárat felé eső részen 4 cölöphely mutatkozott nagyjából egy vonalban. Ha tehát volt még egy belső keresztirányú osztófal, akkor az itt lehetett. Ezek a statikai szempontból elhanyagolható jelentőségű belső térelválasztó elemek (fal, cölöplyuk) egyébként sem voltak olyan mélységig lealapozva, mint a ház fő falai.

Az épület rendeltetését – ti. hogy lakóház volt-e, vagy esetleg valamilyen közösségi épület – egyértelműen nem sikerült meghatározni, mivel a háznak sem omladékát, sem padlóját nem találtuk meg. Észlelhetők mindössze az egykori felszínen álló épület felszín alá mélyülő elemei: a kissé a földbe mélyített falak alapárkai, ill. cölöplyukjai voltak. A padló és omladék hiánya, valamint a négy sír sekély mélysége¹ egyértelműen arra vall, hogy az időközben eltelt évezredek folyamán az ártéri félsziget felszíne erősen lepusztult.

A házalap és körzete területén feltárt jelenségekre – hulladékgödrökre és síroknak – térve, az alábbiakat állapíthatjuk meg. Bár a gödrök két bizonytalan korú, a hosszanti falakat vágó, leletmentes beásást és az 1. sírt leszámítva nem vágják a falakat, mégis valószínűsíthető, hogy az épület a korábbi, és a gödrök, ill. a sírok a későbbiek. Ez a megállapítás elsősorban azoknak a gödröknek az esetében vehető biztosra, melyek szinte érintik az alapárkokat, ill. méhkas alakban kiöblösödő alsó harmaduk vágja azok legalsó részét. A lakók házuk megrongálódása vagy pusztulása után nem ugyanazon a helyen építették fel új házukat, hanem a telep egy másik pontján.² Ezt követően az elpusztult ház körzetét agyagkitermelésre, ill. temetkezési helynek hasznosították.

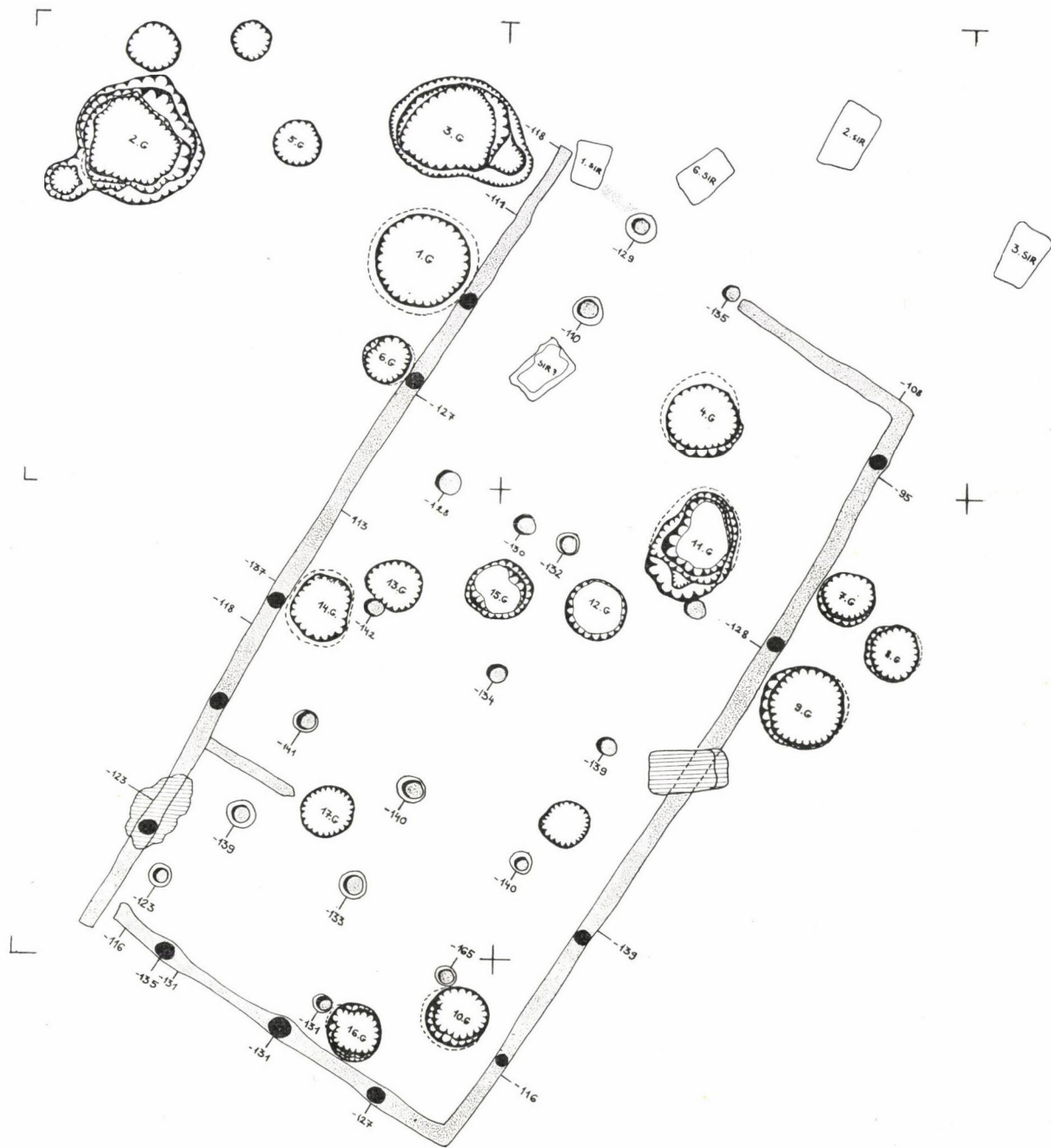
A gödrökből számos érdekes lelet került elő, így két arcszedény töredékei, 18 ép, ill. kiegészíthető hombár, fazék, palack, pohár, néhány csontszerszám, őrlőkövek, szövőszék- és hálónehezék. E leletek közül itt mindössze a két arcszedényt kívánom bemutatni.

Az egyik arcszedény (3.a – b kép)³ szokatlan formájú, hengerded testű, 27 cm magas, 17,5 cm át-

¹ A színtezést Rózsa Gábor földmérnök végezte. Az alaprajzon feltüntetett jelentékeny mélységi adatok interpoláltak, az ártéri félsziget legmagasabb pontjához igazítottak. A munkagépek megérkezésünk előtt csak a felszíni növényzetet hántották le, az alaprajzon feltüntetett jelenségek a mai felszíntől egy ásonyom (25–30 cm) mélységben jelentkeztek.

² Később ez a feltételezésünk beigazolódott; a szkíta temető feltárása 1980-ban is folytatódott, az ártéri félsziget egy magasabb fekvésű részén – a szkíta temető területén – három újabb hasonló méretű, tájolású és építéstechnikájú épület részleteit és körzetükbe vágó újabb hulladékgödröket sikerült megfigyelni.

³ A tárgy leltári száma: 80.1.66. Őrzési hely: Szentes, KJM.

2. kép. Csanytelek. A feltárt terület összesítő rajza
Fig. 2. Csanytelek. Plan of the excavated area

túli vonaldíszes körben.⁶ A jel értelmezése körül még viták dúlnak, a kutatók több táborra szakadtak. Egyesek egyszerűen az áll és a nyakvonal jelzésének értelmezik e jelet,⁷ mások szülőnő ábrázolásnak,⁸ ill. szentélyhomlokzatnak⁹ fogják fel a jelet.

Az edény felületét vízszintes és függőleges vonalakkal elválasztott, bekarcolt meander horgokkal vagy lépcsőmintákkal kitöltött mezők borítják. A minták közei pasztózus vörös festéssel hangsúlyozottak.

⁶ A békásmegyeri darabokon kívül a DVK (= Dunántúli Vonaldíszes Kultúra) területéről Neszmély, Mende, Keszthely, ill. Kaposvár mellől ismertek még arcosedény töredékek, valamint Győr-Pápaivám lelőhelyről: Mithay S., Zselizi típusú leletek a Győr-Pápaivám-i újabb kőkori lakótelepen. Arrabona 8 (1966) 50–52. I. 18.

⁷ Goldman Gy., Gesichtsgefäße und andere Menschen-darstellungen aus Battonya BMMK 5 (1978) 38.

⁸ Pavlů, I., Early Myths relating to the Neolithic Society. AR 18 (1966) 714.

⁹ Popovitch, V., Une civilisation égéo-orientale sur le Moyen Danube. RA 2 (1965) 44.

3. kép. a-b. Csanytelek. Az 1. számú arcsosedény fényképe előlről és hátulról
Fig. 3 a-b. Csanytelek. No. 1 face vessel, obverse, reverse

A most ismertetett edény hasonmását Goldman Gy. közölte Battonya-Gödrösök lelőhelyről.¹⁰

Csalog J. Szentés-ilonaparti ásatásain több ilyen jellegű, hengeres testű meander díszes edény került elő. Ezek töredékes volta akkor nem tette lehetővé ebbe, az egyébként igen ritka arcsosedény típusba való besorolásukat.¹¹ Ugyancsak Ilonaparttól származik egy lapos agyagidol arcsosedényünk díszítéséhez igen hasonló mintával. Ez 1970 végén került rejtélyes körülmények között a leideni múzeumba.¹² A 11,5 cm magas torzó nőt ábrázol, a tömör testű, egykor trónuson ülő szobor feje és végtagjai hiányoznak. Testét osztósávokkal tagolt téglalap alakú mezőkbe rendezett karcolt meander díszek borítják. Ezek a lépcsőmintából, rácsmintából és meander horgokból álló karcolt díszű mezők a melleket fedetlenül hagyó

szertartási ruházat stilizált ábrázolásának tűnnek. Az idol „ruházata” szoros összefüggést mutat a battonyai és a most ismertetett csanyteleki arcsosedénnyel (4. kép A-D).

A csanyteleki 1. arcsosedény hátoldalán (3.b. ábra) a meander horgokkal kitöltött, vízszintes vonallal lezárt két mező fölött két, kissé ívelt keskeny sávot látunk. Ugyanilyen díszítést találunk a battonyai edény és az ilonaparti idol hátoldalán is.¹³

Az 1. arcsosedény díszítését az edény kiterített rajzán mutatom be (5. kép). A homlokba lógó, elől egyenesen levágott haj és a barkók, valamint a függőleges átfúrású, vízszintes állású szögletes fülek körzete sárgára festett, a rajzon sűrű pontozással jelzett részeket pasztózus vörös festék borította.

A másik arcsosedény (6. kép)¹⁴ nagyméretű, durva anyagú tárolóedény volt. Csak felső felének

¹⁰ Goldman Gy., BMMK 5 (1978) VII. tábla 2 a-b. ábra.

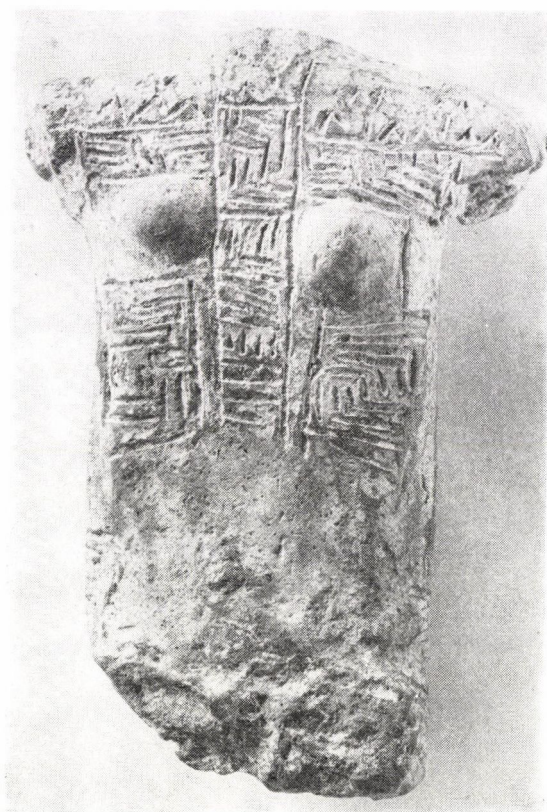
¹¹ Csalog, J., Die Lehren der Ausgrabungen von Szentés-Ilonapart. Acta AntetArch 10 (1966) I. tábla 5.

¹² Az adat felhasználásáért dr. Trogmayer Ottó kollégának tartozom köszönettel, akinek a figyelmét P. J. R. Modderman professzor hívta fel 1974. március 8-án Leidenben kelt levelében erre a fontos ilonaparti leletre. Egyben felhatalmazta őt arra, hogy a leletet publikálószerűen meghatározza.

¹³ Makkay János hívta fel a figyelmemet, hogy hasonló karcolt sávdíszek az AVK idolk hátán is előfordulnak, legjobb példaként a Szarvas 102. lelőhelyen előkerült példányt említhetjük.

Vö. még Kalicz, N. – Makkay, J., (1977) 85. tábla 30.

¹⁴ A tárgy leltári száma: 80.1.191. Őrzési hely: Szentés KJM.

A

C

0 5 cm

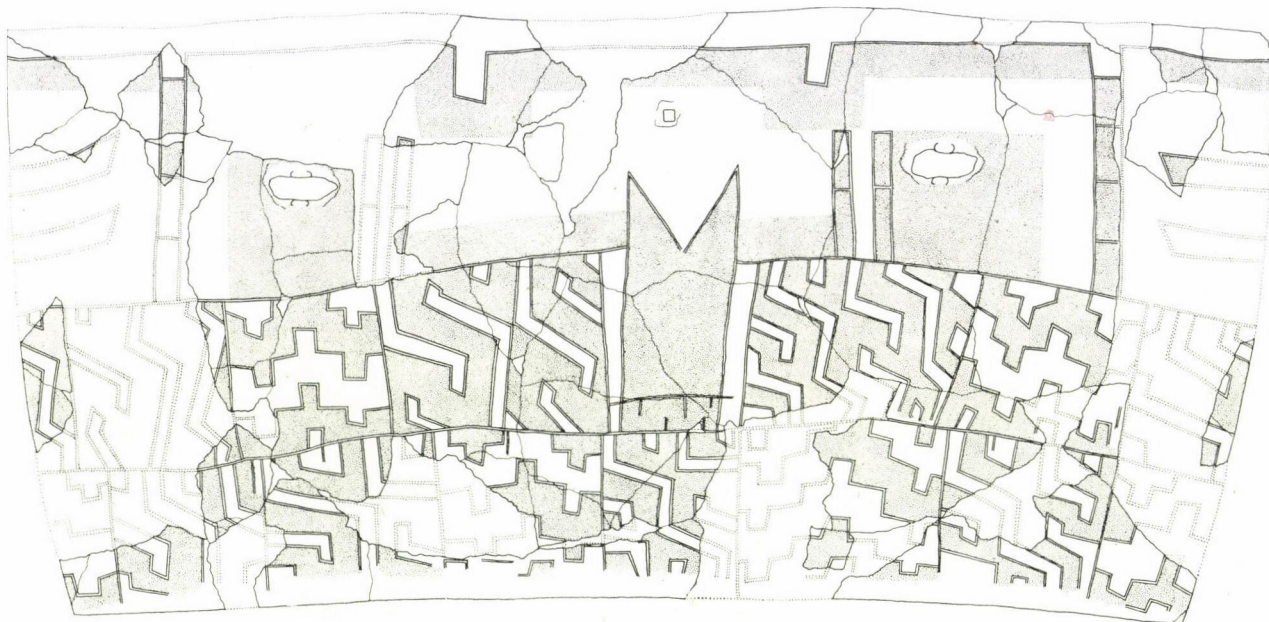

B

D

4. kép. A-D. A leideni múzeumban őrzött idol négy különböző nézetből
Fig. 4. A-D. The Leiden idol from four views

5. kép. Csanytelek. A 2. számú arcsedény díszítésének kiterített rajza
Fig. 5. Csanytelek. Spread sketch of the decoration of face vessel no. 2.

töredéke maradt meg. A töredék maximális magassága 36 cm. Az edény duzzadt peremén kívül függőleges bevágásokkal a haját, két mély vízszintes bevágással a szemeket, apró agyaggumóval az orrot jelölték. Az arcot itt is a jellegzetes „M”-szerű bekarcolt jel keretezi. A hengeres nyak hajlatában ferde bevágásokkal cifrázott plasztikus lécdísz fut körbe. A nyakhajlatot egymással szemben elhelyezett, rovátkolt felületű könyökfülek ívelik át, melyek nyilvánvalóan a karokat jelentik. Az edény vállán mélyen bekarcolt girlanddísz fut körbe.

6. kép. Csanytelek. A 2. számú arcsedény
Fig. 6. Csanytelek. Face vessel no. 2.

Ennek az edénynek számos párhuzama ismert a szakálhádi csoport hagyatékából. Legközelebbi analógiáit ugyancsak a szentesi múzeum őrzi. Hogy csak a néhány legismertebb példát említsem: ilyenek a Szentes-ilonaparti, a Jaksor-parti, ill. a Szentes-megyházi arcsedények.¹⁵

A Csanytelek-Újhalastó lelőhelyen feltárt négy szakálhádi korú sírból álló sírcsoport ugyancsak érdekesnek bizonyult. A kisebb-nagyobb eltéréssel K – Ny-i irányban fekvő vázak lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödrökben feküdtek. Mind a négy sírba bal oldalára zsugorított tetemet temettek. Két vázat nőnek, kettőt férfinak vélek, valamennyi felnőt.¹⁶

E rövid összefoglalásban csak a melléklete: réz-, gagát-, ill. mészkőgyöngyökből fűzött nyaklánc miatt legfontosabbnak ítélt 3. sírt ismertettem (7. kép).

A sírban bal oldalára zsugorított felnőtt női váz feküdt. Koponyáját bal oldalra fordulva találtuk. A jobb halántéklebenyi rész a föld nyomásától beroppant. Az eredetileg valószínűleg hasra fordított tetem karjait hátracsavarták és könyökben összekötötték. Mindkét combesont DNy felé volt fordítva és a lábszárak térdben vissza voltak törve. A jobb lábfej csontjai a jobb medencetányér pereménél feküdtek, a még erősebben visszatört bal láb szorosan a combesont mellé süllyedve találtatott. A

¹⁵ Csalog J., (1966) I. tábla 1. és II. tábla.

¹⁶ A leletek feldolgozását K. Zoffmann Zsuzsa vállalta, a feldolgozás folyamatban van.

lábak rendellenes fekvése is szoros összekötözésre vall.

Bontás közben a koponyán vastag vörös okker-nyomokat észleltünk, az arckoponya előtt a sírfenéken ugyancsak vörös festéknyomok mutatkoztak. A sír mélysége 30–38 cm volt, tájolása K–Ny-i. Egyetlen melléklete a 4 apró gömbölyded rézgyöngyből, 5 korong alakú gagátgyöngyből és 20 szegmentált kagylógyöngyből fűzött nyaklánc volt (8. kép).¹⁷ A csanyteleki és a 17. jegyzetben említett ugyancsak szakálhátú korú bokrosi rézgyöngyök jelenlegi tudásunk szerint a zselizi korú neszmélyi rézárat leszámítva¹⁸ a legkorábbi réz-előfordulások hazánk területén.

Az elmúlt évtizedek folyamán Ny-Ázsiában, a mai Irán, Irak, ill. Törökország területén prekerámias környezetben talált i. e. 9. és 7. évezredre keltezhető termésrész leletek¹⁹ azt bizonyítják, hogy a réz felfedezése és megmunkálása – előbb a termésrész összegyűjtése és kovácsolása, majd bányászása és kohósítása – tőlünk D-re Ny-Ázsiában történt meg, ill. kezdődött el. Mindezek ismerete onnan terjed fokozatosan a szomszédos területek felé, egyes feltevések szerint a késő Körös-Starčevo időszakban esetleg elérte a balkáni régiókat és azokon keresztül a Kárpát-medencét.²⁰

Az iraki shanidari barlangban,²¹ valamint a törökországi Cayönü Tepesi,²² az iráni Ali Kosh²³ és a szíriai Tell Ramad²⁴ lelőhelyeken talált réztárgyak tehát egyértelműen bizonyítják, hogy a rézművesség földrajzilag ugyanazon a területen alakult ki, ahol először zajlott le a neolitikus forradalom, a vadászatról az élelemtermelésre való áttérés, ahol először jöttek létre a későbbi városok elődei, az első letelepedett faluközösségek.²⁵

¹⁷ Az 1980. nyarán, ill. őszén folytatott Csongrád-bokrospusztai telepfeltáráson a 7. számú gyereksírban tártunk fel hasonló nyakláncot. E nyaklánc a csanytelekinél díszesebb volt; a nyaklánc elő részénél 3 csepp alakú csontból faragott szarvasfog utánzat közé egy-egy hordó alakú mészkögyöngyöt fűztek, majd ettől jobbra, ill. balra szellett mészkögyöngyök közé fűzött korong alakú rézgyöngyök következtek. A sír a szakálhátú csoport időszakába keltezhető.

¹⁸ Bognár-Kutzián I., The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. AH XLII (Bp. 1963) 333.

¹⁹ Muhly, J. D., Supplement to Copper and Tin. Transactions of the Connecticut Academy of Art and Sciences. Vol. Academy 46. (1976) 77–136.

²⁰ Horedt, K., Die ältesten neolithischen Kupferfunde Rumäniens. Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte 60 (1976) 175–177.

²¹ Solecki, R. S., A Copper Mineral Pendant from Northern Iraq. Antiquity 43 (1974) 311–314.

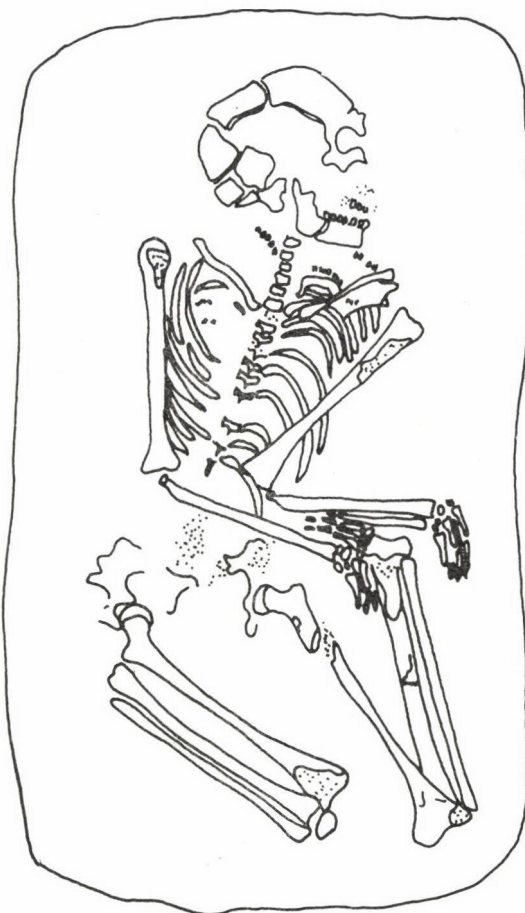
²² Cambel, H., The Southeast Anatolian Prehistoric Project and its Significance for Culture History. Belleten, 38 (1974) 361–377.

²³ Smith, C. S., Analyses of the Copper Bead from Ali Kosh. Appendix II. in Hole F. – Flannery K. V. and Neely J. A., Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain. Memories of Museum of Anthropology Univ. of Michigan No. 1 (1969) 427–428.

²⁴ Lanord France és Contenson H. de, Une pendeloque en cuivre natif de Ramad. Paléorient 1 (1973) 109–115.

²⁵ Oates, J., The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros. PPS 39 (1973) 147–181.

← É —

7. kép. Csanytelek. A 3. sz. sír rajza
Fig. 7. Csanytelek. Sketch of grave no. 3.

A következő rézelet horizont a kerámiát már készítő fejlett neolitikus kultúrák körébe tartozik: a legfontosabb lelőhelyek Tell es Sawwan²⁶ és Tell Yarim Tepe.²⁷

Az i. e. 5. évezred elejére keltezhető catalhü-yüki,²⁸ hacilari²⁹ és beycesultani³⁰ rézeletek már

²⁶ Tell es Sawwan korai hasszunai rétegéből termésrészgyöngyök és egy egyik végén kis lyukkal átfúrt kés került elő; Al-A-Dami, K. H., Excavations at Tell-es-Sawwan. SUMER 24 (1968) 57–94.

²⁷ Yarim Tepe és a közelében levő Tell Sotto-i telep lakói az itt feltárt salak, ill. termésrész maradványok alapján már ismerték a kohósítást.

Munchajev, R. M., és Merpert N. I., Excavations at Yarim Tepe (1972) Fourth Preliminary Report. SUMER 29 (1973) 3–16.

²⁸ Mellaart, J., Catal-Hüyük. (London 1967) 217–218.

²⁹ Mellaart, J., Earliest Civilisations of the Near East. (London 1965) 113.

8. kép. Csanytelek. A 3. sír nyaklánc, 9:4
Fig. 8. Csanytelek. Necklace of grave no. 3. Scale: 9:4

fejlett fémiparról és a kohósítás ismeretéről tanúskodnak.

E rövid összefoglalásnak nem lehet célja a Ny-ázsiai fémművesség fejlődésének részletekbe menő elemzése. Fenti teljességre nem törekvő felsorolással mindössze a diffúzionista modell létjogosultságára, a Ny-ázsiai analóg jelenségek korábbi és elsődleges voltára kívántam felhívni a figyelmet.³¹

A DK-európai fémművesség kibontakozásának hasonló fokozatai vannak, mint a Ny-ázsiaiaknak. Eleinte DK-Európában is csak kisméretű, hideg megmunkálással kialakított egyszerű eszközök (árok, tűk, horgok), ill. apró ékszerek (gyöngyök, csüngők, karperecek) jelennek meg, később a kohósítás elterjedésével, majd az öntési eljárás bevezetésével gazdagodik az eszközkészlet és változatosabbá válnak a rézből készített ékszerek is. Az adaptációt segítették és a fejlődés folyamatát fel-

³⁰ Lloyd, S. – Mellaart, J., Beycesultan. I. (London 1962) Metal Objects by Stronach, D. B., 280–292.

³¹ A diffúzionista modell lényegét, a modell mellett szóló és ellene felsorakoztatható érveket hazai szakirodalomban legutóbb Makkay János foglalta össze: A Szegvár-tűzkövesi újkőkori férfiszobor és a „föld és ég elválasztásának” ősi mítosza. ArchÉrt 105 (1978) 164–183.

gyorsították a Balkán hegységben a Kárpátok, ill. az Alpok hegyláncaiban található gazdag ércelőhelyek,³² e lelőhelyek közül egyeseknek felszíni tárókkal való kiaknázása már a neolitikum végén megindult.³³

A DK-európai fejlődés tehát ugyanazt az utat járta be mint a Ny-ázsiai, a két terület között azonban van egy alapvető különbség: DK-Európában ez a fejlődés több évezredes fáziskéséssel indult meg. A legelső rézleletek K-Európában kb. i. e. 4000 körül jelentek meg,³⁴ Észak-Európa legkorábbi rézleletei még ennél is valamivel későbbre – az i. e. 4. évezred közepére – keltezhetők.³⁵

Végezetül tekintsük át röviden a környező országok, elsősorban a Kárpát-medence, legkorábbi rézelőfordulásait.

A késő-Körös időszakból Románia területéről több rézlelet ismert: Balomirból egy rézár, Radnótról (Iernut) egy termérsz töredék, Cuina Turculuirol ugyancsak egy rézár.³⁶ E leletek kapcsán vetette fel M. Vlása, hogy bármilyen szokatlannak és nehezen hihetőnek is tűnik, Romániában a Starčevo IV-Vinča A periódust már „metallikumnak” kell hogy tartsuk.

A bulgáriai Ovčarovo³⁷ Karanovo II. korú rétegéből és az obrei tell késő Starčevo rétegéből³⁸ származó rézleletek e kibontakozóban levő korai fémművesség széles körű meglétét bizonyítják.

A Belgrád melletti 10 m rétegvastagságú vinčai tell Vasić-féle századeleji ásatásain 9,5 m (= Vinča A), ill. 7,5 m (= Vinča B1) mélységben rézmaradványok kerültek elő,³⁹ később azonban ezekről a szokatlanul idős rézleletekről a kutatás színté „szándékosan” megfeledkezett.

A környező országokból bőven állnak rendelkezésünkre Vinča B1–B2, most bemutatott leleteinkkel egykorú rézleletek, elsősorban ékszerek:

³² A rézművesség fejlődésében megfigyelhető fokozatosság, a helyben rendelkezésre álló nyersanyag és egy hibás C¹⁴ mérés vezette C. Renfrew-t arra a feltételezésre, hogy a balkáni délkelet-európai rézkor nemcsak korábbi, mint az égei, hanem önálló, saját belső független fejlődés eredménye: Renfrew, C., The Autonomy of the East European Copper Age. PPS. 35 (1969) 12–39.

Lásd még uő. Sitagroi and the Independent Invention of Metallurgy in Europe. In Actes du VIIIe Congrès ISPP II. Beograd (1971) 473–81.; C. Renfrew elméletének gyenge pontjaira Makkay J. hívta fel legutóbb a figyelmet: ArchÉrt 105 (1978) 179.

³³ Simić, V., Istorijski razvoj naseg rudarstva. (Beograd 1951) 248.

³⁴ Tringham, R., Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe: 6000–3000. B. C. (London 1971) 195.

³⁵ Ottaway, B., Earliest Copper Ornaments in Northern Europe. PPS 39 (1973) 294–331.

³⁶ Vlása, N., Einige Bemerkungen zu Fragen des Neolithikums in Siebenbürgen. StZ 17 (1969) 513–540.

³⁷ Jovanović, B. – Ottaway, B. S., Copper Mining and Metallurgy of the Vinča Group. Antiquity 50 (1976) 104–113. Ovčarovo említése lásd: 109 old.

³⁸ Gimbutas, M., Old Europe c. 7000–3500 B. C. The Journal of Indo-European Studies. Vol. I. Nr. 1. (1973) 1–20.

³⁹ Vasić, M., Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908. PZ (1910) 31.

rézgyöngyök, karperecek, gyűrűk, ill. apróbb szer-
számok: árák, tűk stb.

Magán a vinčai tellen 6,6 m és 2 m közöttől⁴⁰
számos rézgyöngy került elő.

Réz nyersanyagtömbök ismertek a Gornja-
tuzlai telep korai vinčai korú rétegéből,⁴¹ réz nyers-
anyag-tömb, huzaltöredék és karperec került elő.
a Ny-szerbiai Velika-gradina-i telep ugyancsak
korai vinčai korú rétegéből,⁴² rézleletek ismertek az
erődsi telepről⁴³ és Tordosról⁴⁴ Románia területé-
ről.

A késő Vinča időszak egyre kiteljesedőbb réz-
művességét B. Jovanović foglalta össze több tanul-
mányában.⁴⁵ E korszakban ugrásszerűen megnő a
leletek száma, érjük be itt egy rövid felsorolással
a teljesség igénye nélkül: Divostinról rézékszerek
és nyersanyag-tömbök,⁴⁶ Gornja Tuzla II. rétegé-
ből apró hengerded gyöngyök, ártöredék, horgok

és huzaltöredékek,⁴⁷ Gomolaváról,⁴⁸ és Sitagroi⁴⁹
lelőhelyekről ugyancsak apró rézgyöngyök.

A rézművesség fejlődésében DK-Európa-szerte
tapasztható fellendülés ékes bizonyítéka, hogy
a neolitikum végén a nyersanyagot már szervezett
bányászással szerzik meg. Késő újkőkorban mű-
velt rézbányát tártak fel K-Szerbiában Rudna
Glava határában⁵⁰ és a bulgáriai Aibunar közelé-
ben.⁵¹

A Vinča C, Boian, Tisza-Herpály Csőszhalom
és lengyeli kultúrák hagyatékában a neolitikum
végén a rézleletek már nem mennek ritkaság szá-
mba, e kultúráknak mind telepeiről, mind temetői-
ből szép számmal kerültek elő rézszerzőszámok, ill.
ékszerek⁵². E figyelemre méltó leletdúsulás már át-
vezet a korarézkultúrák időszakába, az emberiség
fejlődését forradalmasító új korszakba, az első
igazi „metallikumba”.

Hegedűs Katalin

EXCAVATIONS AT THE NEOLITHIC SETTLEMENT OF CSANYTELEK-ÚJHALASTÓ

Extract

In 1979 the Szentes Local Museum excavated a 600
m² area of a settlement of the Szakálhát group, situated
on a peninsula-like rise in the flood plain of the Dongé-
stream, southeast of the village of Csanytelek. The ex-
cavated area included the remains of a large house, 19,4 ×
9,2 m, with three inner rows of post holes, oriented E-W.
In addition, eighteen rubbish pits and a group of four
graves from the Neolithic settlement.

House 1.: The 2:1 ratio oblong marks the foundation
trenches of the rectangular building seen on Fig. 2. The
walls of 30–40 cm thickness were fixed by posts dug in
at 1,5–2,5 m intervals. The roof construction was borne
on three rows of posts arranged along the longitudinal
axis of the building. These Csanytelek houses represent the
southernmost occurrence of the large post framed build-
ings of the Western or rather Central European Linear
Band Pottery culture.

Only two finds from the rubbish pits (originally dug
for clay extraction) are shown here: a reconstructed
cylindrical pot and the upper part of a high necked jar.
The 27 cm high cylindrical vessel represents a rather
unusual type and was painted in white and red between
the incised lines. Above the well known „M” form in-
cised symbol, the nose is represented by a small applied
knob. The body shows a finely incised meander decora-

tion dividing the surface of the vessel into four parts. In
the opinion of the author, this meander decoration is a
stylised representation of a ceremonial robe. A clay fi-
gurine, which probably was found at the Szentes-Illona-
part settlement, now in the Leiden Museum, has a si-
milarly arranged meander decoration. A vessel found
in Battonya-Gödrösök also was decorated with the same
patterns and can be taken as the closest parallel with our
find. The strong relationships between these three ob-
jects suggest that the Csanytelek vessel represents a fe-
male entity and that it might have been used in sacri-
fices.

The other face vessel (Fig. 6) is one generally widely
found throughout the Szakálhát group. It was found in a
small pit between the houses. No other finds were in this pit.

From the four Csanytelek graves only grave 3
(Fig. 7) is published here. A contracted female skeleton
was found in this grave which was oriented E to W. Red
ochre marks were observed on the skull. The only find in
the grave was a necklace of four small copper beads, five
disc shaped agate beads, and twenty segmented shell
beads (Fig. 8).

Not taking into account an unpublished copper awl
from the site of Neszmély, these copper beads of Csany-
telek are the earliest copper finds in Hungary.

⁴⁰ Vasić, M., Preistoriska Vinča. (Beograd 1936)
V. köt. 42–43.

⁴¹ Čović, B., Rezultati sondiranja na preistoriskom
naselju u Gornjoj Tuzli. GZM 15–16 (1961) 79–139.

⁴² Jurisić, A., Velika Gradina u Stapari. Starinar
(1960) XI. 230.

⁴³ Az erődsi telep I/A rétegéből egy vaskos kereszt-
metszetű ár és egy rézgyűrű került elő: Roska, M., Erdély
Régészeti Repertóriuma. Ősör I. (Kolozsvár 1941) 92/2,
3. ábra.

⁴⁴ A Torma Zsófia gyűjtemény több réztárgyat tar-
talmazott. Régétanilag nem tudni, hogy e leletek honnan
valók. Roska, M., A Torma Zsófia Gyűjtemény. Kolozs-
vár (1941).

⁴⁵ Jovanović, B., Ottaway, B., Copper Mining...
Antiquity 50 (1976) 104–113., valamint Jovanović, B.,
Metalurgia eneolitiskog perioda Jugoslavie. (Beograd
1971).

⁴⁶ McPherson, A. – Srežović, D., Early Farming Cul-
tures in Central Serbia. Guide to an Exhibit in the Na-
tional Museum of Kragujevac (Kragujevac 1971) 8.

⁴⁷ Jovanović, B., Metalurgia eneolitiskog ... (1971)
107.

⁴⁸ Brukner, B. – Jovanović, B. – Tasić, N., Praistorija
Vojvodine. Pozni Neolit. (Novi Sad 1974) 69–112.

⁴⁹ Renfrew, C., Sitagroi and the Independent Metal-
lurgy of Europe. VIIIe Congrès UISPP (Beograd 1971)
473–481.

⁵⁰ Jovanović, B., i. m. PPS 45 (1979) 103–110.

⁵¹ Cerny, E. N., Aibunar-a Balkan Copper Mine of
the 4th millennium B. C. PPS. 44 (1978) 203–217.

⁵² E leletek a bokrosi, ill. csanyteleki rézgyöngyöknél
már egy fiatalabb lelethorizontot képviselnek, ezért fel-
sorolásukat nem látom indokoltnak. Vö.: Bognár-
Kutizán, I., On the Origins of Early Copper Processing in
Europe. To Illustrate the Monuments ... 70–71.

The author summarizes the earliest Western Asian and Southeast-European copper finds, pointing out that coppersmithing developed in the same Western Asian region where the Neolithic revolution first took place. The Western copper finds of the ninth to seventh century B. C. prove that the discovery and use of copper first happened there, and subsequently spread from there to the neighbouring areas, and according to some unproven hypotheses, it reached the Carpathian Basin during the

late Starčevo period (See the finds of Balomir, Radnót-Iernut and Cuina Turcului). Such early used metal has not been discovered yet in Hungary. In any case, the Csanytelek copper beads should be dated to a horizon contemporary with the Vinča B1-B2 phases. The existence of this (second?) copper find horizon is admirably demonstrated by contemporary finds in neighbouring countries.

K. Hegedüs

MEGJEGYZÉSEK PANNONIA PROVINCIA KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Az utolsó évtizedekben Pannonia koracsászárkori történetének a kutatása örvendetesen fellendült. A régészeti leletanyag egyes területeinek a feldolgozása éppúgy eredményeket hozott, mint a történeti kérdések vizsgálata. Ebben a cikkben, amely egy nagyobb tanulmány első része, Mócsy András vitacikkére válaszolva szeretnék hozzájárulni ezeknek a kérdéseknek a megoldásához.¹

A félreértések elkerülése miatt szükséges leszögezni: a terület meghódításával, a provincia kialakulásával és a korai történetével foglalkozó tanulmányaim lényegének nem azt tartom, ami Mócsy Andrásnak az Archaeologiai Értesítő 1979. évi számában megjelent cikkéből kitűnik. Tehát nem önmagában a Duna egyenesvonalú futásának az elképzését, a Duna nagy váci kanyarjának az egy időszakra érvényes, a miénktől eltérő ismeretét; nem a *Monumentum Ancyranum* (a továbbiakban RDGA) c. 30. fejezetének a Duna szerémségi szakaszával való összekapcsolását², sem nem a Keletdunántúl Claudius uralkodásának a vége felé történő megszállását,³ illetve nem ezeknek a kronológiai kérdéseit tartom lényegesnek, hogy csak a legvitatottabbakat említsem. Ezek a tényezők és események egy *általános folyamat* (a római hódítás észak felé) mozzanatai. Amit fontosnak és mellőz-

hetetlennek tartok, az az általános folyamat jellemzőinek a figyelembevétele. Ezek nélkül a terület koracsászárkori története csak hiányosan és sematikus, néhány esetben pedig tévesen közelíthető meg.

Mit értek ezalatt? Pannonia kialakulása nem érthető meg a Fekete-tengertől az Atlanti óceánig terjeszkedő római birodalom hódítási céljainak és gyakorlatának a figyelembevétele nélkül.⁴ A provinciává válás⁵ pedig meghatározott ideig tartó *folyamat*, amelyet államjogi és közigazgatási kategóriákkal lehet leírni. Ezek pontatlan használata vagy az államjogi kérdések mellőzése⁶ éppen a provinciális igazgatás kialakulásának az időpontjában a legveszélyesebb. A későköztársaság-kori és a koracsászárkori hódítás és a katonai megszállás eszkalációs⁷ jellegének, a határfogalom változásának és a határfajtáknak⁸ a figyelembe nem vétele

⁴ Ha Pannonia meghódításának az okairól van szó, akkor általában az Italia és Kisázsia közti szárazföldi út biztosítását, illetve a dák veszélyt szokták emlegetni. Ez így is van, de csak a Dráva- és a Száva-közi terület esetében. Ez azonban csak a hódítás folyamatának az egyik oldala. Mikor, hogyan és miért került Nyugatpannonia — tehát a Borostyánkő út körzete — római kézre? E terület meghódítása aligha választható el a birodalom Germaniát illető terveitől, amint azt a Maroboduus esetében a forrásokban is jelentezik. Vö. Maroboduushoz és a germán kérdéshez: *Timpe, D.*, Der römische Verzicht auf die Okkupation Germanien, *Chiron* 1 (1971) 267–284. *Dobiás, J.*, King Maroboduus as a Politician, *Klio* 38 (1960) 153.; vö. még: *Mócsy A.*, Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien, *Acta ArchHung* 23 (1971) 42.

⁵ A provincia-terminus értelmezéséhez lásd: *Marquard, J.*, Römische Staatserwaltung. (Leipzig 1873) I, 338–339.; *Wesenberg, G.* PWRE XXIII (1957) 996.; *R. Frei-Stolba*, Die Schweiz in römischer Zeit: der Vorgang der Provinzialisierung in rechtshistorischer Sicht. *Historia* 25 (1976) 316–317.; A provinciák létrehozásával kapcsolatban lényeges szempontokra hívta fel a figyelmet *Hartke, W.*, Traianus és Iulianus esküvései nagyszabású tervek megvalósítására, *MTA I.*, 30 (1978), 44–46, 48–50, 53, 61–64.

⁶ Amint arra *R. Frei-Stolba*, felhívta a figyelmet *Historia* 25 (1976) 313.

⁷ *Timpe, D.*, Zur Geschichte der Rheingrenzen zwischen Caesar und Drusus, *Monumentum Chiloniense*, hrsg. E. Lefèvre, Amsterdam 1975.; *Christ, K.*, Antike Münzfunde Südwestdeutschland. (Heidelberg, 1963) *Vestigia* 3. 97.; *Ua.*: Zur augusteischen Germanienpolitik, *Chiron* 7 (1977) 201.

⁸ *Liebmann-Frankfort, Th.*, La frontière orientale dans la politique extérieure de la République Romaine depuis le traité d'Apamée jusqu'à la fin des conquêtes asiatiques de Pompée, Bruxelles 1969, és kritikája: *Deininger, J.*, *Gnomon* 45 (1973) 778.; *Lemosse, M.*, Le régime des rela-

¹ A gyakrabban idézett irodalom rövidítései:

Mócsy 1974: *Mócsy A.*, Pannonia a korai császárkorban, *Apolló Könyvtár* 3. (Bp. 1974).

Mócsy 1979: *Mócsy A.*, Illyricum északi határa Claudius előtt, *ArchÉrt* 106 (1979) 177.

Sallmann 1971: *Sallmann, K. G.*, Die Geographie des ältesten Plinius in ihrem Verhältniss zu Varro. (Berlin—New York 1971).

Tóth—Vékony 1970: *Tóth E.*—*Vékony G.*, Beiträge zur Pannoniengeschichte im Zeitalter des Vespasianus, *Acta ArchHung* 22 (1970).

Tóth 1976: *Tóth E.*, Pannonia provincia kialakulásához, *ArchÉrt* 103 (1976) 197. = *AV* 28 (1977) 278.

Tóth 1976b: *Tóth E.*, Pannonia történetének problémái, *AntTan* 23 (1976) 114.

Tóth 1977: *Tóth E.*, Geschichte der Oberen Wart in I. Jahrtausend, in: *Die Obere Wart*. (Oberwart 1977).

Tóth 1977b: *Tóth E.*, Pannonia és Noricum közös határának a kialakulása, *AntTan* 24 (1977) 192. = *AV*, 31, 1980, 80—.

² *Tóth* 1976, 199–200; vö: *Mócsy* 1979, 185.

³ *Tóth—Vékony* 1970, 158.; *Fitz J.*, Römische Lager in Gorsium, *Actes du XIe Congr. International d'Études sur les frontières romaines*. (Bucuresti—Köln—Wien 1974) 190; *Tóth* 1976, 201; *Ua.* 1976b, 77., *Ua.* 1977, 192.—; *Fitz J.*, Die Eroberung Pannoniens, *ANRW* II: 6 (Berlin—New York 1977) 143.

éppúgy félrevezető, mint a folyami határoknak⁹ a katonai vagy kereskedelmi¹⁰ célú túlértékelése. Végül pedig mindezeket a kérdéseket nem lehet a mai földrajzi szemléletünk és ismereteink alapján vizsgálni. Ezeket a szempontokat Pannonia

tions internationales dans le Haut-Empire Romain (Paris 1967) és kritikája: *Nörr, D.*, ZSG 85 (1968) 461.

A közigazgatási és jogi kérdésekre különösen a legkorábbi császárkorban kell figyelemmel lennünk, hiszen a birodalom európai provinciáinak a meghódításával egyidőben jött létre az azok kormányzására alkalmas igazgatás, vö. *Frei-Stolba, R.*, Historia 25 (1976) 316.

⁹ A koracsászárkori linearis megszállási rendszer elképzelésének a kritikájához: *Schleiermacher, W.*, Der obergermanische Limes und spätrömische Wehranlagen am Rhein. BRGK 33 (1943–1950) 139.; *Ua.*; Flavische Okkupationslinien in Raetien, JRGZM 2 (1955) 247.; *Christ, K.*, Zur römischen Okkupation der Zentralalpen und der nördlichen Alpenvorlandes, Historia 6 (1957) 425.; *Ua.*; Antike Münzfunde Südwestdeutschland, Heidelberg 1963, 96–97.; *D. Timpe*: Zur Geschichte und Überlieferung der Okkupation Germaniens unter Augustus, Saeculum 18 (1967) 278–293.; *K. Christ* megállapításai [Chiron 7 (1977) 200] különösen megfontolandók: „Die solange vorherrschende Überschätzung der Stromgrenzen und die anachronistische Auffassung der Rhein-Elbe- und Donau-„Linien“ war eine Folge solcher Perspektiven, die auch dort abstrakte Systematik postulieren, wo offensichtlich ein weit größeres Mass von Spontaneität und Elastizität, häufig genug die Abfolge von wechselnden, situationsbedingten Fallentscheidungen, wenn auch naturgemäss immer innerhalb eines gewissen Gesamtrahmens, aber eben nicht mehr, vorherrschend blieben“, és „... wird jedoch die augusteische Germanenpolitik primär nicht durch verschiedenartige „Pläne“ und „Entschlüsse“, auch nicht durch „Anspruch“ und „Verzicht“ bestimmt, sondern durch die militärischen und politischen Erfahrungen zunächst in den Grenz-zonen des römischen Machtbereichs, später in Zuge eines längeren Okkupationsprozesses“.

¹⁰ Mócsy A. úgy véli, hogy feleslegesen írtam a „Pannonia a korai császárság idején” című könyvének a kritikájában azt, hogy „a vízhatár ... feltételezné a ... linearis határrendszer ideájának Augustus-kori meg-létét, amit viszont a szerző nem bizonyít”, *Tóth* 1976b, 115). „Mivel nem valom, nem is bizonyítottam” írta *Mócsy A.*, 1979, 182, 45. jegyzet. Mócsy A. véleménye olvasható az idézett könyve 38–39. lapján, a Pannonia and Upper Moesia (London–Boston 1974) c. könyve 33. lapján és a határtartományok szerepe a római birodalom-ban (MTAK II. 25 (1976) 175–182.) című cikkében. Hogy-an értékelhetők most már a szerző következő megállapí-tásai? „Augustus a birodalomban egyedül kedvező északi határaként a Dunát és az Elbát (később a Rajnát) szemelte ki” ... „Elsősorban azért, mert a szállítás, hadseregellátás és egyáltalában a biztos összeköttetés csak a vízi úton volt megteremthető” (*Mócsy* 1974 38). „Csak másodla-gos jelentőségű felismerés volt, hogy a Dunának és a Rajnának a birodalmi határ szerepét is be kell töltenie” (*Uo.* 39). Nem értem a szerző további két megállapítását sem: „Augustus hódítási tilalmába értelemszerűen be-lertartozott az, hogy a Birodalom európai határa a Rajna és a Duna. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy Augus-tus, e két folyót, mint határnak alkalmas választóvonalat jelölte volna ki” (MTAK II 25 (1976) 176). Akkor végül is minek tartotta Augustus a Dunát és az Elbát? Mócsy A. tehát hangsúlyozta a Duna összekötő, szállítási és had-seregellátási szerepét. Miután a Dunának Augustus korá-ban ilyen szerepéről nem bizonyított, azért írtam a lineáris határrendszer ideájának az Augustusi meglétéről. Az Al-duna gazdasági jelentőségére lásd: *E. Svoboda*, For-schungen am obermässischen Limes, Schriften der Balkan-kommission, AntAbt X., Wien. (Leipzig 1932) 92,

korai történetének a kutatásában alig leljük fel. Nemcsak a háborús események (i. e. 12–9., i. sz. 6–9) természetesen szükséges részletkérdéseinek a vizsgálata,¹¹ vagy néhány, kellő hangsúlyt nem kapott közigazgatási kérdésnek inkább csak a le-írása jelenti a terület történetét Augustustól az i. sz. 1. század közepéig¹² vagy a romanizáció leg-fontosabb velejárójának, a municipálódásnak a nagyobb méretű elkezdéséig, tehát a Flavius kor-ig.¹³ Ami a régészeti leletanyag feldolgozását illeti: a sigillata-kutatás kivételével¹⁴ a területünk szinte teljesen terra incognitának számít¹⁵ (nem számítva most az epigráfiai emlékanyagot). Mindezt úgy is mondhatjuk: a tartomány koracsászárkori törté-nete *megíratlan*. Tehát nem a konkrét megoldáso-kat tartom lényegesnek, amelyek a kutatás előre-haladásával bizonyára módosulni is fognak, ha-nem az elvi megalapozottságot és a fenn vázolt szemléletet, amely nélkül a régészeti módszerű történetkutatás nem juthat eredményre. A felsorol-tak Pannonia történetének a kutatásában első-sorban hiányként jelentkeznek. Ezt nem is lehet csodálni, mert a birodalom más területein az azo-nos korszak kutatásában – bizonyos előzmények után – szinte csak az utolsó évtizedben vették figyelembe kellő súllyal a fenti tényezőket¹⁶. Ez azonban szemléleti változást hozott a provinciák kialakulásának a kutatásában.

¹¹ *Zippel, G.*, Die römische Herrschaft in Illyricum bis auf Augustus. (Leipzig 1877), 297.; *Patsch, K.*, Beiträge zur Völkerkunde Südosteuropas VII, SB (Wien 1932), 100. *Hirschfeld, O.*, Zur Geschichte des pannonisch-dalmatischen Kriegs, Kleine Schriften, Berlin 1913 (Repr. New York 1975) 387.; *Rau, R.*, Zur Geschichte des pannonisch-dalmatischen Krieges der Jahre 6–9, Klio 19 (1925) 313.; *Köstermann, E.*, Der pannonisch-dalmatische Krieg 6–9 n. Chr., Hermes 81 (1953) 345.; *Mócsy, A.*, Pannonia, PWRE Suppl. IX, 1962, 540, 544.; *Nagy, T.*, Der Aufstand der pannonische-dalmatischen Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums, in: Adriatica, Miscellanea Gr. Novak dicata, (Zagreb 1970) 459. stb.

¹² A vita elsősorban Illyricum kettéosztásának az ideje körül folyt.

¹³ Vö. *Šašel, J.*, Emona, PWRE Suppl. XI, 1968 574.

¹⁴ *Gabler, D.*, Italische Sigillaten im Nordwest-pannonien, Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland, 51. (Eisenstadt 1973); *Ua.*; Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten, Acta ArchHung 23 (1971) 83.; és főként: *Ua.*; Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében, ArchÉrt 106 (1979) 199.

¹⁵ Nem számítjuk az epigráfiai és a faragott kő-anyagot; az utóbbi esetben is inkább csak a közzétételről beszélhetünk. Emellett még az utóbbi években megjelent, egy-egy területre vonatkozó éremanyagra lehet támasz-kodni: *B. Sey, K.*, Coins from identified sites of Brigetio and the question of local currency, RégFüz. II: 18, (Bp. 1977); *Hahn, W.*, Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich Abt. III. Niederösterreich, Bd. 1. Carnun-tum, Wien 1976; *Dick, Fr.*, Die Fundmünzen der rö-mischen Zeit in Österreich, Abt. IX. (Wien 1978).

Hangsúlyozzuk: nem a leletanyag hiányáról, hanem a feldolgozatlanúságról van szó.

¹⁶ Elsősorban *Schleiermacher, W.*, *Christ, K.*, *Timpe, D.*, *Frei-Stolba, R.*, *Lemosse, M.*, *Liebmann-Frankfort Th.*, nak a tanulmányunkban idézett cikkeire gondolunk.

Mindennek megfelelően Pannonia császárkori történetének a kutatását szeretném az elkezdett tanulmányaim nyomán folytatni.¹⁷

A tévesen kiegészített aquincumi táborépítési felirat irányította a figyelmünket a korai időszak számos megoldatlan vagy fel sem vetett problémájára. Ezért foglalkoztunk a Vékony Gáborral írt tanulmányunkban¹⁸ a fláviuskori kérdések mellett Pannonia korasászárkori történetével is. A hadtörténeti, a régészeti kutatások eddigi eredményei, a polgárjog-adományozás, a városiasodás területi megoszlásának az ismeretében ÉK-Pannonia (a Kelet-Dunántúl) katonai megszállását nem az i. e. 12–9-es hódító háborúk idejére, hanem ennél későbbre tettük.¹⁹ Következtetéseink szerint erre a területre az i. sz. 1. század közepén vonultak be a római csapatok.²⁰ *Feltételeztük továbbá, hogy a kelet-dunántúli törzsek ezelőtt az esemény előtt is valamiféle szövetséges viszonyban álltak Rómával.*²¹ Ezt, a 10 évvel ezelőtt meghatározott keretet ma is érvényesnek látjuk.

A Kelet-Dunántúl katonai megszállásának a kérdésében tehát nem a Claudius-kori keltezés a lényeges, hanem a *fokozatosság*. Az, hogy a Dráva–Száva-köz i. e. 12–9-es meghódítása és megszállása után került sor ÉK-Pannónia megszállására. ÉNy-Pannonia pedig a regnum Noricummal együtt került a római birodalomhoz;²² ez az utóbbi azonban még nem jelentett katonai megszállást.

Először egy, a Nyugat-Dunántúl történetével foglalkozó tanulmányban,²³ majd 1976-ban az Archaeologiai Értesítőben megjelent cikkben írtam arról, hogy a teljes későbbi pannóniai egyidejű katonai megszállását különösképpen ÉK-Pannónia Augustus-kori megszállását és „bekebelezését”²⁴ soha nem bizonyította be senki. Sem A. v. Premerstein,²⁵ sem K. Patsch,²⁶ sem Szilágyi

J.²⁷, sem Mócsy A.²⁸ sem korábban, sem most. Ma sem látom másként: téves az a felfogás, amely a teljes terület egyidejű katonai megszállását és provinciává válását (i. e. 12–9) előfeltevésként elfogadja (mert ez ellenkezik a birodalom északi provinciáinak a kialakulásával) és ezen az alapon foglalkozik a terület régészeti leletanyagával²⁹ és történetével. Az RGDA c. 30-as szakaszának az elemzésével pedig megpróbáltam közelebb jutni annak a jelentéséhez. Mivel a *gentes Pannoniorum* a forrásokban a Dráva–Száva közére lokalizálhatók, ezért az RGDA szövegezése alapján a *tényszerű* (tehát a terület katonai megszállásával járó) „határ”-kiterjesztés a szerémségi Duna-szakaszon történt.³⁰ Azonban a másmilyen múltbeli földrajzi szemlélet figyelembevételével megkísértem az RGDA-idézet helyének a további értelmezését. A közigazgatási viszonyok alapján pedig arra következtettem, hogy a katonai megszállású terület, Illyricum inferius, csak Claudius alatt kapta meg a provincia-statust.³¹ Foglalkoztam Nyugat-Pannonia katonai megszállásának és a *deserta Boiorum* hovatartozásának a kérdésével.³² A két későbbi provincia, Noricum és Pannonia közös határa jelentős közigazgatási átszervezés következménye. Akkor hozták létre, amikor a korábbi illyricumi katonai terület és az alárendelt noricum – ha tetszik, *regnum*³³ – közös katonai igazgatása megszűnt. Ekkor a polgári igazgatás bevezetésével – tehát Noricum és Pannonia-Illyricum inferius provinciává válásával³⁴ – kinevezték az első procurátort³⁵, illetve a helytartót, és az észak felé irányuló *via militaris* (Borostyánkő út) körzetét³⁶ Illyri-

²⁷ Szilágyi J., Aquincum és északkelet Pannonia katonai megszállása, DissPann II: 10. (Bp. 1933) 287.

²⁸ Mócsy A., Pannonia PWRE Suppl. IX, 1962, 540.; *Ua.*; Pannonia and Upper Moesia. (London 1974) 34; *Ua.*; 1974. 37.; *Ua.*; ArchÉrt 106 (1979) 177.; *Ua.*; Acta Arch Hung 23 (1971).

²⁹ Utaltam már erre: Tóth 1976, 197. Jellemző erre Lányi Vera most megjelent tanulmánya: Pannonia pénzforgalma az I. században (ArchÉrt 106 (1979) 187.). Munkájában a szerző kísérletet tesz arra, hogy a Kelet- és Nyugat-Pannonia éremanyagában kimutatható különbségek jelentőségét kibővítsé. Sajnálatos, hogy ezeknek a különbségeknek az értelmezésére nem tesz kísérletet, amint azt a munkája címe alapján elvárhatnánk. Egy terület éremanyagának, sőt: pénzforgalmának a feldolgozása éppen azt jelenti, hogy az általános tendenciák érvényesülését vagy az azoktól való eltérés megmagyarázzuk, értelmezzük.

³⁰ Tóth 1976, 199.

³¹ Tóth 1976, 201, *Ua.* 1977, 199.

³² Tóth 1977, 192.

³³ Ez a regnum azonban az i. e. 1. sz. végén nem olyan államalakulat volt, mint pl. a trák királyság, vagy főként a keleti monarchiák. A regnum Noricumban a hódítás küszöbén nem volt központi igazgatás vagy központilag irányított közigazgatás.

³⁴ Tóth 1977, 199.

³⁵ Winkler, G., Die Reichsbeamten von Noricum und ihre Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft, SB Wien, Bd. 261: 2, 1969. 33.

³⁶ Šašel, S., Die Limes-Entwicklung in Illyricum, LimesCongr. XI, (1974) 193.; *Ua.*; *Viae militares*, Limes Congr. X (1977) 242.; A. Mócsy, Acta Arch Hung 25 (1973) 46.

¹⁷ A Római birodalom középdunavidéki provinciáinak a kialakulása című készülő monográfiában.

¹⁸ Tóth–Vékony 1970, 133. Az aquincumi táborépítési felirat (AÉp 1969–1970: 477) régi, Tiberius-korára történt kiegészítése volt az az adat, amely Pannonia korai történetének a kutatását megnehezítette. Jellemző ezzel kapcsolatban Barkóczi László tanulmánya (Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa, in: Intercisa II. ArchHung XXXVI. (Bp. 1957) 497), amelyben a szerző az ún. Drusus-felirat ellenére már akkor helyesen állapította meg: „... kann der endgültige Aufmarsch der römischen Truppen zur Donau erst der Regierung des Claudius erfolgt sein, und politisch wird dieses Gebiet damals als organischer Teil an das Gebiet zwischen Drau und Save angegliedert”. Nem sokkal később Fitz Jenő is hangsúlyozta a Drusus-felirat felülvizsgálásának a szükségességét, Alba Regia 2–3, (1962–1963) 42.

¹⁹ Tóth–Vékony 1970, 157.; A véleményemmel nem állok egyedül: lásd Fitz J., i. m. (3. jegyzet).

²⁰ Tóth–Vékony 1970, 158. A véleményemmel nem állok egyedül, lásd Fitz J., i. m. (3. jegyzet).

²¹ Tóth–Vékony 1970, 158.

²² Így Alföldi A., Az eraviszkusok Buda földjén, in: Budapest az ókorban, Bp. 1942, I: 1, 152.

²³ Tóth 1977b, 77.

²⁴ Tóth 1976, 197.

²⁵ Premerstein, A. v., JÖAI 28, 1935.

²⁶ Patsch, K., Beiträge zur Völkerkunde von Südost-europa V: 1, SB Wien Bd. 214, 1932, 96–116.

cumhoz „csatolták”. Ekkor Illyricumban a legatus Augusti exercitust felváltotta a *legatus Aug. provinciae*. A *lex provinciae*, amelyet véleményem szerint Claudius császár adott meg, együtt járt a terület közigazgatási megszervezésével, és az államjogi értelemben vett határának a megállapításával.³⁷ A katonai közigazgatás feladata volt a birodalom számára optimális határok kialakítása.³⁸ Ennek a folyamatnak a végső állomása a Kelet-Dunántúl katonai megszállása volt, amely még mindig nem elsősorban a Duna vonalszerű megszállását, hanem a terület megszállását és megtartását jelentette.³⁹

A források alapján kikövetkeztethető kép összhangban van nemcsak a régészeti leletek (a katonai megszállás,⁴⁰ a sigillata⁴¹ és éremforgalom⁴²) tanúbizonyságával, hanem Claudius császár más területeken végrehajtott szervező tevékenységével is. Ezt a források és a régészeti adatok egyaránt bizonyítják. A császár szervező tevékenységének az eredménye különösen a birodalom északi határán, Germaniától Noricumon és Pannonián keresztül Thraciáig és Moesiáig megmutatkozik.⁴³

Mócsy András tanulmánya, amely Pannonia koracászárkori történetének a vitatott kérdéseivel részletesen foglalkozik „Illyricum északi határa Claudius előtt” címmel, a Dunántúl „bekebelezésének” a „visszatérő” kérdéséből kiindulva⁴⁴ foglalja össze azokat a következtetéseket,⁴⁵ amelyek ma már eljutottak odáig, hogy Pannonia provinciát csak az i. sz. 1. század közepe felé hozták létre.⁴⁶

Két körülmény nehezíti ebben a fontos kérdésben az eredményes vitát. Egyrészt Mócsy A. Pannonia provincia kialakulásával és a maitól eltérő földrajzi szemlélettel kapcsolatos véleményemet több esetben félreértette.⁴⁷ Ezek a félreértések főként az igazgatási-államjogi kérdések értelmezésé-

ben gyökereznek. Az lehet az oka ennek, hogy a korábbi cikkeimben nem fejtettem ki — csak alkalmazzam — azokat az egyébként ismert szempontokat,⁴⁸ amelyekről a tanulmány második részében részletesen fogok írni. Úgy látszik ugyanis, hogy a kötött tartalmú fogalmakat — elsősorban a provincia-terminust — cikkeimben Mócsy A. sok esetben nálam általánosabban értelmezte.⁴⁹ Én a provincia alatt kizárólag a *lex provinciae* által rendezett közigazgatási területet értem. Másrészt az okoz nehézséget, hogy Mócsy A. cikkében polemizált, de sok esetben nem fejtette ki a saját véleményét. Ezért nem világos a számomra, hogy mit ért a szerző a katonailag megszállt területen, a provincián, a határfajtákon, a politikai fennhatóságon stb., holott ezeknek a fogalmaknak és terminusoknak kulcsszerepük van. A pontos értelmezésük pedig a foglалás, a katonai megszállás és a provincializálás folyamatának a vizsgálatában különösen fontos.

Miután lényeges kérdésekről van szó, a következőkben észrevételeket fűzök a vitacikk megállapításaihoz. Ennek egy célja van. Tanulmányommal — mint a korábbi hasonló témájú írásokkal is — a pannon tartományok kialakulását, a koracászárkori történetük alaposabb megismerését szeretném elősegíteni és a Közép-Duna-medence meghódítását az észak felé terjeszkedő birodalom egységében szemlélni és kutatni. Meg vagyok győződve arról, hogy a tartomány korai történetében kialakult vitát elsősorban a tisztázatlan terminológia okozza. Remélem, hogy ez a cikk hozzájárul a vitás kérdések és az eltérő nézetek tisztázásához.

Mócsy András először egy terminológiai bizonytalanságra utalt:⁵⁰ a megszállás, a hódítás, a foglalás és birtokbavétel gyakran szinonimaként való használatára, végül különbséget tett a *megszállás* (katonai jelenlét) és a *bekebelezés* (a birtokbavétel, a római uralom kiterjesztése és elismertetése) között. Ez a megkülönböztetés valóban jogos, én sem használtam szinonimaként ezeket a fogalmakat.⁵¹ Azt azonban, amire Mócsy A. ezt a szópárt használja, azt már másként látom. Ő ugyanis a *megszállás* és *bekebelezés* szópárral vélte megmagyarázhatónak a leendő Pannonia általa egyidejűnek tartott „bekebelezésének” a vitás kérdését. Miután szerinte nem minden provinciát „kebeleztek be” katonai megszállással a birodalomba, a katonailag meg nem szállt Kelet-Dunántúl sem zárhatja ki az RGDA 30. fejezetén alapuló „ellenőrizhető államjogi helyzet” érvényességét,⁵² tehát, Illyricum határának a teljes későbbi tartományi Duna-szakasszal való megegyezését, következőleg

³⁷ Frei-Stolba, R., Historia 25 (1976) 324.

³⁸ Tóth 1977, 199.

³⁹ Lásd a katonai megszállás rendszeréről a tanulmány II. részét.

⁴⁰ Šašel, J., Die Limes-Entwicklung in Illyricum, Limes Congr. IX, Tóth 1976.

⁴¹ Lásd Gabler Dénesnek a 14. jegyzetben idézett munkáit.

⁴² Tóth — Vékony 1970, 149.; Fitz J., Adatok Pannonia pénzforgalmának a kialakulásához Vespasianus trónralépéséig NK 72 — 73, (1973 — 1974) 15.; Lányi V., ArchÉrt 106 (1979) 187: lásd a tanulmány számszerű összeállításait.

⁴³ Lásd a 160 — 164 jegyzeteket.

⁴⁴ Mócsy 1979, 177; a szerző a Dunántúl meghódításának a visszatérő vitakérdéséről írt. Megjegyzem: 1. jelenleg nem a teljes Dunántúlról van szó, hanem a terület nyugati és keleti felének a különböző időben történt katonai meghódításáról. 2. A vitatéma valóban visszatérő, mert sohasem sikerült bizonyítani az egyidejű hódítást és katonai megszállást, és kételyek merültek fel az Augustusi „nagyprovincia” elképzelésével szemben.

⁴⁵ Tóth — Vékony 1970.; Fitz J. i. m. (3. j.) Tóth 1976, 1977.

⁴⁶ Mócsy 1979, 177.

⁴⁷ A részletezés helyett kérem a tanulmány elolvasását.

⁴⁸ A közigazgatási és a jogi kérdések figyelembevételének a fontosságáról, a határproblémáról és a határfajtákról, a Duna-vonallról és a vízihatárról a tanulmány II. részében írok.

⁴⁹ A katonai igazgatású kerület és a provincia közötti különbséget a kutatók nem vették figyelembe.

⁵⁰ Mócsy 1979, 177 — 78.

⁵¹ Lásd főként Tóth 1976, 197, 199.

⁵² Mócsy 1979, 178.

a teljes későbbi Pannonia Augustus alatti „bekebelezését”. Legalább is erre a felfogásra lehet következtetni Mócsy A. cikkéből. Ehhez azonban a szerzőnek részletezni kellett volna, hogy mit ért az „ellenőrizhető államjogi helyzeten” és az RGDA 30-at miért kell a Dunántúl területére vonatkoztatni? Ez esetben ugyanis csak egy *lehetőségről* van szó, ami nem *bizonyíték* a katonailag meg nem szállt terület bekebelezésére, jelen esetben a Kelet-Dunántúl Augustus-kori, a déli területekkel egyidejű birtokbavételével, Mócsy A. terminológiáját használva. A két fogalom alapján azonban éppen ellentétes következtetésre is lehet jutni. Ha a katonai megszállás nem jelent — minden esetben — egyúttal „bekebelezést” is, akkor például mi bizonyítja a katonailag megszállt Nyugat-Dunántúlt, a Borostyánkő útnak a „birtokbavételét” vagy „bekebelezését”? Noha vitatkozni lehetne azon, hogy a katonai megszállás nélküli bekebelezés egyáltalában bekövetkezhetett-e a Duna-vidéken, ezt a kérdést szükségtelen vizsgálni. A megszállás és a bekebelezés *nem közigazgatási és nem államjogi kategória*: az első katonai tevékenységet jelöl, a második pedig egy katonai vagy egyéb jellegű folyamatot és végeredményt. A két szó tartalma nem zárja ki szükségszerűen egymást. Értelmezésük a foglaltság kérdésében zsákutcába vezet. A „bekebelezés” éppen azokat a közigazgatási és jogi különbségeket és kategóriákat mossa össze, amelyeket elkülöníteni és meghatározni szeretnénk. Tehát akár Pannonia, akár más tartomány kialakulását vizsgáljuk, használhatjuk ezeket a fogalmakat, de azok nem elégségesek a jelenségek leírásához és az értelmezésükhöz. Amíg a katonai megszállás és a bekebelezés szópárnak a közigazgatási kategória rangjára való emelése a közigazgatási és az államjogi terminusok szabatos és következetes használatát kerüli el, addig nem világos a szerző szóhasználata a „római uralom alatt” és a „politikai fennhatóság” esetében sem, amelyek láthatólag szinonimaként használ. ⁵³ A fennhatóság azonban a vizsgált időszakban túl általános fogalom, amely a katonai megszállásnál alacsonyabb viszonyt tételez fel a hatalom és a fennhatósága alatt élők között, a provincia-státus-t pedig nem foglalja magába: a meghódítottak a katonai megszállás alatt, illetve a római jognak megfelelő helyzetben éltek.

Tanulmányában Mócsy A. részletesen vizsgálja a „Dunántúl késői birtokbavétele, illetve a három fázisban lefolyt hódítás mellett felhozott érveket”, ⁵⁴ amelyeket hét csoportba összeállítva vizsgált meg. Most ezeket veszem sorra. A tanulmányom második részében pedig, amely az Archaeologiai Értesítőben később fog megjelenni, az általánosan figyelembe veendő szempontokat részle-

tezve összefoglalom a tartomány koracsászárkori történetéről kialakult véleményemet.

a) Mócsy András a következtetéseimmel kapcsolatban megállapította: „a görög geográfusoknál összegezett ismeretekből sem az Augustus-kori hódítás mértékére, sem a császárkori igazgatás és hadvezetés ismereteire nem következtethetünk”. ⁵⁵ A szerző azonban a földrajzi kép rekonstrukciójának a célját félreértette: segítségével, amint az a vitatott tanulmányomból kitűnik, nem az Augustus-kori hódítás tényleges kiterjedését akartam meghatározni vagy éppen korlátozni. Egy torz földrajzi szemlélet alapján nem lehet következtetni a reális, valóságos helyzetre. A maitól eltérő, múltbeli földrajzi szemlélet alapján nem a megszállás valóságos kiterjedésére következtettem, hanem a RGDA 30. szakaszát kíséreltem meg *értelmezni*: Augustus *téves* felfogásának a lehetséges eredetére mutattam rá. Az RGDA 30. nem vizsgálható a *mai* földrajzi felfogásunk alapján, mert a forráshelyben foglaltakat egy adott időszak földrajzi képe befolyásolta. Azok az értelmezések, amelyek nem veszik figyelembe a múlt eltérő földrajzi felfogását, előfeltevésként fogadják el, hogy Augustus vagy a kortársai éppúgy — nem is éppen annyira, *hanem éppen olyan módon* — ismerték a Közép-Duna-medencét vagy más területet, mint mi. ⁵⁶ Ha meg akarjuk érteni az RGDA hivatkozott

⁵⁵ Mócsy 1979, 180.

⁵⁶ Az ArchÉrt.-ben 1976-ban megjelent cikkemben felhívtam a figyelmet arra, hogy félreértésekhez, meg nem értéshez vezet, ha a mai földrajzi képünket a mai földrajzi szemléletünk alapján vetítjük vissza az ókorba. Ebben a kérdésben nem az a lényeges, hogy az antik írók *mit* ismertek, hanem az, hogy *hogyan ismerték*, hogyan írták le, hogyan tudták leírni azt. Mire gondolok első sorban? Az antik földrajzi íróknál és földrajzi leírásoknak a maitól eltérő térfelfogására; a maitól egykor — az iránytű híján — eltérően észlelt és leírt világtájakra; az irányok, a területek nagyságának, a kiterjedésének az ismeretére; a táj térvizsnyainak a helyes felismerésére: a hegyek, a vizek széttárgoltságának és az összefüggéseinek a felismerésére és ezek helyes (a mai szemléletnek megfelelő) elnevezésére. Az antik ember a tájat nem térképről, légifotóról ismerte, és nem tanulta a földrajzot. A szemlélet változásait a térképek fejlődésével jól nyomon tudjuk követni. A térképek minősége pedig nemcsak a tárgyi ismeretanyag mennyiségétől függött, hanem a kartográfiai és geodéziai ismeretekről is. A leglényegesebb ezek közül az arányos kicsinyítés valamint a vetületek alkalmazásának a hiánya, amely nem utolsósorban befolyásolta a terület nagyságának a pontos ismeretét is.

A legújabbkori, szögtartó térképek, a légifelvételek, a földrajzi oktatás segítségével és a „tér kiterjedésével” valamint az ismeretanyag bővülésével a táj kiszélesedett és hitelesebb, pontosan kép alakult ki bennünk. Az a táj, amely az egykori „idegenvezető” fejében volt meg, most jelentősen megnőtt és a látásmód megváltozott. A változás tehát nemcsak mennyiségi, hanem egyben minőségi is: a térérzékelésünk egyre tökéletesedve, egyre realisabbá vált és már nem tudatos tényezők befolyásolják. A megszerzett — az iskolában megtanult — ismeretek „vérünk-ké válva” az ezirányú gondolkodásunkat eleve meghatározzák. Kézenfekvőnek, magától értetődőnek tartunk olyan dolgokat, amelyek a múlt embere számára nem voltak azok.

A maitól eltérő antik vagy múltbeli földrajzi szemléletnek a figyelembevételére minden, a földrajzzal kap-

⁵³ Mócsy 1979, 185. A szerző a pliniusi listával kapcsolatban megállapította: a dunántúli törzseknek *római fennhatóság* alatt kellett állniuk, vagy lásd i. m. 185. Mit jelent azonban a politikai fennhatóság?

⁵⁴ Mócsy 1979, 178.

mondatát, arra is figyelni kell, hogy a császár hogyan látta a földrajzi valóságot. Ezért törekedtem a korabeli földrajzi felfogásnak a helyreállítására.

Tanulmányomban részleteztem, hogy az egyenesen, a nagy váci kanyar ismerete nélkül folyó Duna múltbeli képének a következménye a rómaiak által ismert — mert katonailag megszállt — területnek a képzeletbeli megnövekedése az ismeretlen méretű Kelet-Dunántúl és annak a Duna-szakasza kárára. Ez a térszemlélet arra kínál lehetőséget, hogy Augustus (és a hadvezérek) elképzelése szerint meghódíthatatlan, katonailag meg nem szállt terület, és az azzal határos Duna-szakasz elhanyagolható nagyságrendű: ezt éppen a kifogásolt tanulmányomban írtam meg.⁵⁷ Eszerint az RGDA Duna-szakasza Augustus megfogalmazásában az egész Közép-Duna-vidékre is vonatkoztatható. Ez a megállapítás azonban nem a terület tényleges katonai megszállásának a meghatározását jelenti. Azonban Mócsy A. is ugyanígy látta a rekonstrukciós kísérlet értelmét: „Nagyon valószínű lenne ebben az esetben, hogy a Mon. Ancyra a teljes pannoniai Duna-szakaszt értette Illyricum új dunai határán” írta.⁵⁸ A szerző azonban a lényegi és az övével azonos megállapításomat nem idézte. Ez a következő: „Lehet, hogy valóban úgy tudta (ti. Augustus): a hatalomnak a Dunáig történő kiterjesztése egyben szinte a teljes Dunavonal birtoklását is jelenti”.⁵⁹

Azon lehet vitatkozni, hogy a földrajzi kép, amelyet tehát nem tartottam és ma sem tartok a lépcsőzetes foglалás *bizonyítékának*, helyes-e vagy sem? Erre a kérdésre még visszatérek. Ez a rekonstrukció azonban nem a „görög geográfusok” alapján készült⁶⁰. Kétségtelen, hogy számomra az egyenesen folyó Duna felfogása olyannyira kézenfekvőnek tűnt — egyszerűen a régi térképek figyelembevételé miatt —, hogy az elképzelést nem részleteztem, csak a maitól eltérő térszemléletről⁶¹ írtam. Utaltam viszont arra,⁶² hogy *Strabon* és *Plinius Maior* ugyancsak ezt a geográfiai képet *tanúsítják*, és idéztem még a *Dimensuratio* 18-at és a *Conversio Baguariorum* 9. fejezetét.⁶³ Nemkevésbé hangsúlyoztam, hogy ez a szóban forgó földrajzi

csalatos leírás értelmezésénél alapvető tényező kell, hogy legyen. Erre a lényeges módszertani problémára, amely egyben ahhoz is hozzásegít, hogy a múlt emberének a gondolkodását és a helyét a természeti környezetben jobban megismerjük, vissza fogok térni.

⁵⁷ Tóth 1976, 200.

⁵⁸ Mócsy 1979, 178.

⁵⁹ Tóth 1976, 199–200.

⁶⁰ Mócsy 1979, 178–180.

⁶¹ Amikor Mócsy A. arra hivatkozik, hogy pl. *Strabon* (II 44) tudatosan nem veszi figyelembe a Rajna felső szakaszának a kanyarulatait, és *G. da Verazzono* térképét idézi 1529-ből, amely a Duna nyílegyenesen folyik Ny-ról K-re, akkor éppen a maitól eltérő földrajzi kép figyelembevételének a fontosságára idéz kitűnő bizonyítékokat.

⁶² Tóth 1976, 200.

⁶³ Tóth 1976, 200, 12. jegyzet.

kép, csak szűk időhatárok között, „nagyjából i. e. 30-tól az i. sz. második évtizedéig”⁶⁴ érvényes.⁶⁵ Ezért tehát ezt a földrajzi képet éppen Ptolemaios-szal nem kívántam bizonyítani, akit Mócsy A. mégis velem szemben interpretált.⁶⁶ A „*bizonyítékul felhozott*” (kiemelés tőlem T. E.) Ptolemaios adataiból megrajzolt Duna is derékszögben török”. Ezzel szemben a következtetéseim után annyit jegyeztem meg: „A Duna nagy kanyarját Ptolemaios is csak nagyjából ismerte”.⁶⁷

Meglepő az az indoklás, amivel Mócsy A. „elhamarkodott” megállapításként jellemezte azt a véleményemet⁶⁸ amely szerint a Duna derékszögű törését az i. sz. 1. századának a második évtizedéig a rómaiak nem ismerték vagy nem érzékelték. Egyrészt a kiragadott idézet megtévesztő voltára kell hivatkoznom (nem általában a rómaiakról, hanem a *foglалáskori rómaiakról* írtam⁶⁹). Másrészt, ha a Mócsy A. nem tartja alkalmasnak a görög geográfusokat arra, hogy írásaik alapján a császárkori igazgatás és hadvezetés ismereteire lehessen következtetni,⁷⁰ akkor idézem a *hadvezér*, Agrippa alapján, K. Sallmann által készített térképrekonstrukciót,⁷¹ ahol a Duna az eredetétől a torkolatáig egyenesen fut.

Noha a számomra nem elsősorban a Duna váci kanyarulatának, hanem a Dunántúl területi nagyságának⁷² az ismerete (amely nem önmagában a *kanyar* ismeretén alapszik) a fontos, kitérek vitapartnerem kísérleteire, amelyekkel a Duna-kanyarnak a késő-köztársaságkori és a koracsászárkori ismeretét próbálta meg igazolni.⁷³ A bizonyítékok u-

⁶⁴ Tóth 1976, 200.

⁶⁵ „Jól tudjuk, hogy a grammatikusok területmérései pontosak voltak, amelyek voltaképpen ki is zárják azt, hogy a császárkorban a Dunántúl valódi nagysága ismeretlen maradt volna” írta Mócsy A. 1979, 180. Tisztában vagyok a grammatikusok jelentőségével, hiszen a szakdolgozatomban a dunántúli centuriációs rendszereket kíséreltem megállapítani.

Ezek a felmérések azonban *később* történtek, mint az általam vizsgált időszak! Egyébként: ha mégoly pontosak és szögtartóak voltak a Dunántúl egyes területeiről készült *formá*-k, ez nem jelentheti a teljes dunántúli terület összefüggő ismeretét, hiszen az egyes territoriumok felmérései egymástól függetlenek voltak. Mócsy A. az itinerariumok pontos távolságadataira is hivatkozik. Ezek az adatok a Cserményi Vajkkal együtt végzett útkutató és feltérképező munkánk eredményei szerint valóban rendkívül pontosak. Jelenthetik-e a hosszúság adatok a terület pontos ismeretét? elég, ha a „Peutingertáblát” vesszük szemügyre...

⁶⁶ Mócsy 1979, 179.

⁶⁷ Ptolemaios adatainak a térképi rekonstrukcióit jól ismerjük *E. Polaschek* alapos feldolgozásából, PWRE Suppl. X, 1965, 680.

⁶⁸ Mócsy 1979, 179.

⁶⁹ Tóth 1976, 199–200.

⁷⁰ Hogy mire lehet következtetni és mire nem, az az eddigi és mostani cikkeimből kitűnik. A térszemlélet tekintetbevételének a fontosságára a történetkutatásban még visszatérek. Mócsy A. fejtegetései tanúsítják, hogy mennyire fontos a mai ember földrajzi szemléletének a megkülönböztetése a régiekétől.

⁷¹ Sallmann 1971, 219.

⁷² Tóth 1976, 200.

⁷³ Mócsy 1979, 180.

Ugyanis számomra nem meggyőzőek. A szerző megállapításánál: — „a Duna kanyarulatáról alighanem Caesar is tudott” — csak a bizonyítás módja okoz nagyobb meglepetést. Ugyanis az idézett ... *hinc se flectit sinistrorsus* ... mondat-törredék⁷⁴ alapján a szöveget nem ismerő olvasó azt gondolhatja, hogy a Duna az, amelyik elhajlik, holott a kontextusból ez nem következik. Caesar a Hercynia silva vonulatát a következőképpen írja le: „*oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauricorum finibus rectaque fluminis Danuvii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium; hinc se flectit sinistrorsus diversis ab flumine regionibus* ... (b. G. VI 25, 2—4). Tehát a hegység az, ami egy darabig párhuzamosan fut a Dunával, majd ismét a hegység az, amelyik *hinc se flectit sinistrorsus*, nem pedig a Duna. Miután Caesar a hegység elfordulásáról beszél, nem tulajdonítható a leírásnak olyan értelmezés, amely szerint a Duna fordul el a hegységtől, vagy éppen egymástól fordulnak el jobbra és balra.⁷⁵ Caesar a hegyvonulat helyzetét a Dunához viszonyította: az *recta fluminis Danuvii regione* tart a dákok és az anartiusok földjéig, és ott a hegység balra fordul. Miután Caesar nem a Dunát, hanem a hercyniai erdőt írta le, a forráshelyen nincsen szó sem a Duna kanyarulatairól, sem az egyenes folyásáról. Ezért ebből az adatból arra, amire Mócsy A. következtetett, nem gondolhatunk.

Nem győzött meg Mócsy A. következő gondolatmenete sem:⁷⁶ „Ha pedig Augustus alatt a Maroson is felhajóztak római csapatok, és úgy tartották számon ezt a folyót, mint a dákok elleni felvonulás kedvező útvonalatát, akkor a legkésőbb Viniciusnak a Duna dunántúli szakaszáról is hasonló információkat kellett szereznie”. Nem látom be, hogy a római csapatok marissusi hajózásából⁷⁷ miért kell következtetni Vinicius dunántúli ismereteire! Szívesen olvastam volna a szerző arra vonatkozó bizonyítékait, hogy az észak felé hadjáratot vezető Vinicius észrevette a Duna nagy kanyarját. Az pedig nem világos a számomra, hogy a hadvezérnek *milyen hasonló információkat* kellett volna szereznie? Ismét utalnom kell a földrajzi szemlélet változására. Más dolog *tudni* a Duna nagy kanyarulatáról, és más dolog azt a nagy összefüggésekben érzékelní, képet alkotni a területről (térkép nélkül!). Ezért a császárkor legelején az egyes elszórt, összefüggéseiktől elszigetelt⁷⁸ adatok a nagy területről alkotott képet nem alakítják ki helyesen.

Tehát Mócsy A. tanulmányában az a) pontban foglaltak nem cáfolják a római foglalással kapcsolatos új következtetéseket.

⁷⁴ Mócsy 1979, 180, 23. jegyzet.

⁷⁵ Így vélekedett Pachtère, F. G., Salluste et la découverte du Danube, Mélanges d'Arch. 28, 1908, 84, 1. jegyzet.

⁷⁶ Mócsy 1979, 180.

⁷⁷ Strabon VII 3, 13.

⁷⁸ Lehet, hogy Vinicius valóban látta a Dunakanyar vidékét. Vajon milyen képet alkotott magának a többszörösen kanyargó folyóról? Ismételtelen nem hanyagolható el a maitól különböző térszemlélet.

A b) pont legelején, mint cáfolandót, a következőképpen foglalja össze Mócsy András Fitz Jenő és az én véleményemet:⁷⁹ „kézenfekvőnek látszó következtetés, hogyha a Dunántúl nagy részét csak Claudius alatt kebeleztek be a birodalomba, akkor a jóval kisebb pannoniai területek Claudius előtt nem is alkottak különálló provinciát”, ezután pedig abban kételkedik, hogy Noricum az osztracian Illyricum legatusa alá tartozott volna.

Nem értem, hogy Mócsy A. hogyan jutott erre a következtetésre. Miért lenne a területi nagyság a „bebekelezés” ismérve vagy kiváltója? Egy cikkemben sem állítottam, hogy az illyr terület azért nem kapta meg Claudiusig a provincia státust, mert kis területű volt, és még nem került sor a Kelet-Dunántúl katonai megszállására.⁸⁰

Illyricum és Noricum közös katonai igazgatásának a kutatásban nem a kronológia, hanem az *elv a lényeges*: a később külön-külön kormányzott területek együttes katonai felügyelete. Ezért említettem példaként Macedonia és a moesiái exercitus hasonló viszonyát.⁸¹ Ennek — a Mócsy A. szerinti Augustus-kori — keletkezése tehát nem cáfolja a hasonló viszony későbbi létezését Illyricum és Noricum között. Hogy miért lett volna más a helyzet Noricumban, mint Moesiában, annak a bizonyítása nem történt meg. Mert az, hogy Moesia exercitusként szerveződött meg,⁸² Noricum pedig regnumként,⁸³ az ebben az összefüggésben lényegtelen. A régészeti leletek — a pannoniai katonai egységek noricum feliratai alapján — O. Hirschfeldtől E. Winklerig⁸⁴ sokszor felmerült a közös igazgatás kérdése. Ez akkor is tény, ha a Pannoniakutatás összegezéseibe nem került be:⁸⁵ a noricum terület az illyricumi hadsereg ellenőrzése alatt állt.⁸⁶

A később külön-külön kormányzott területek egykori közös igazgatásával kapcsolatban helyre kell igazítani Mócsy Andrásnak egy megállapítását:⁸⁷ „nyilván tévedés, hogy Noricum és az illyricumi sereg állomásterületét alkotó Borostyán út e vélt „közös igazgatását” mint sajátos korai kormányzási formát ... Cassius Dio Augustus korára

⁷⁹ Mócsy 1979, 180.

⁸⁰ Nem értem a szerző megfogalmazását: hogyan lehet a Kelet-Dunántúl területe „jóval nagyobb” a Dráva—Száva közénél és a Borostyánkő út körzeténél?

⁸¹ Tóth 1976, 201; Ua. 1977, 197.

⁸² Mi másként szerveződhetett volna meg egy újonnan meghódított terület a birodalom északi határán, amely nem volt a szó szoros értelmében állam?

⁸³ Regnum Noricum, a *fiktív regnum* a hódítás előestéjén nem hasonlítható össze például Thraciával, amelyet a saját királya által vezetett hadsereg védett. Vö. legutóbb: Kneissel, P., Zur Entstehung der Provinz Noricum. Chiron, 9 (1979) 264.

⁸⁴ Hirschfeld, O., Die kaiserliche Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian, Berlin 1905², 383; Winkler, G., i. m. (40. j.) 21.; Ua.: Noricum und Rom, ANRW II: 6 (1977) 200—202.; Betz, A., Aus Österreichs römischer Vergangenheit, Wien 1956, 11.

⁸⁵ Pl. Mócsy A., Pannonia, PWRE Suppl. IX, 1962.

⁸⁶ Lásd a 92. jegyzetben felsorolt irodalmat, és Tóth 1976, Ua. 1977.

⁸⁷ Mócsy 1979, 186, 90. jegyzet.

vonatkozó megjegyzése bizonyítja: Dio szó szerint idézett mondata (LVIII 12, 8) valószínűleg elnézésből került egy másik görög forráscitátum helyett a szövegbe. Várjuk az igazit!” A közölt Dio szöveg nem elnézés. E szöveget azonban nem Pannonia és Noricum közös igazgatásának a bizonyítására idéztem, amint Mócsy A. értelmezte, hanem a közös igazgatás elvének a szemléltetésére. Kifogásolt mondatom a következő: „Ezt a H. Braunert által a Res Gestae-vel kapcsolatban birodalmi viszonylatban is kimutatott kormányzási formát, amelyre Pannonia és Noricum esetében magam is utaltam, Cassius Dio Augustus korára vonatkozó megjegyzése is bizonyítja.”⁸⁸ A mondat egyértelmű. Az Augustus-kori, éppen az egyes területek együtt vagy külön kormányzásában képlekeny igazgatást Strabon is megemlíti.⁸⁹

A továbbiakban Mócsy András Illyricum kezdeti igazgatásáról írt,⁹⁰ amit H. Braunert nyomán⁹¹ „másképpen kell megítélnünk, mint eddig”. H. Braunert Mócsy A. szerint ugyanis azt mutatta volna ki, hogy „Illyricumot valószínűleg nem a pannondalmata lázadás vége felé osztották ketté, hanem Tiberius alatt”, mert Augustus a RGDA-ban sohasem beszél új provinciák létrehozásáról, hanem csak az egyes területek határainak az előretolásáról, kiterjesztéséről. A kérdés tehát az — írta Mócsy A. — mikor lett Pannonia provincia?

Helyreigazításokkal kell élni:

1. H. Braunert nem tagadta Illyricum i. sz. 8-as kettéosztását!⁹² Azonban nem provinciákat hoztak létre, hanem katonai igazgatású kerületeket, legatus exercitus-szokkal az élükön. Ennek a figyelembevétele különösen fontos, mert a leendő tartomány koracsászárkori történetében éppen a katonai igazgatású kerület és a provincia közti különbség figyelembevétele a lényeges.

2. Nem világos előttem, hogy mi az oka annak, hogyha Mócsy A., bár tévesen értelmezve, de elfogadta H. Braunert véleményét, miért ellenzi mégis az enyémét, hiszen a lényegyet tekintve a német kutatóval azonos megállapításokra jutottam. Véleményem csak a kronológiai tekintetben tért és tér ma is el. Korábbi cikkeimben, noha a kérdést csak Pannonia esetében vizsgáltam, ugyanúgy hangsúlyoztam, mint H. Braunert: a RGDA csak a határ kiterjesztéséről beszél,⁹³ nem pedig a

provinciák létrehozásáról.⁹⁴ A provinciák helyett katonai területeket szerveztek. Ez volt, és ma is ez az álláspontom Illyricum esetében: a kettéosztás után a déli rész lett Illyricum superius, vagyis Dalmatia, a másik rész, mint katonai kerület Illyricum inferius vagy csak Illyricum. Ennek az utóbbinak a legatus exercitus alá tartozott a regnum Noricum ellenőrzése is. Amíg azonban H. Braunert a provincia-státus megadását Tiberius uralkodására tette,⁹⁵ erre én csak Claudius uralkodása alatt látok lehetőséget.⁹⁶

Ezek után Mócsy András a saját maga által fel-tett kérdésre — mikor lett mármost Pannonia provincia —, válaszolva Tiberius uralkodását jelölte meg.⁹⁷ J. Morris családtörténeti tanulmánya⁹⁸ hívta fel a figyelmet a CIL VI 1743. sz. feliratra. Ezt a 4. században állították ősöknek, Munatius Plancus vir clarissimusnak, és praeses Pannoniae-nek, aki ezt a hivatalát 17 éven keresztül töltötte be. J. Morris a feliratot a Tiberius-kori hosszú helytartóságok ismeretében a második császár uralkodására tette. Mócsy A. a következőképpen vélekedett:⁹⁹ „valószínűleg, hogy Pannoniát, Dalmatiát és Moesiát Tiberius szervezte provinciákká, az első helytartókra háruló szervezési feladatok a hosszú helytartóságokat eléggé indokolták. Pannonia tehát Tiberius alatt rendelkezett már a provincia státussal.” A valószínű alapján azonban nem vonható le biztos (tehát) következtetés. Azt pedig nem értem, hogy Mócsy A. mit és hogyan akart bizonyítani, még feltételelesen fogalmazva is, az ifjabbik Munatius Plancusra¹⁰⁰ vonatkozó felirattal? Az aligha tagadható, hogy ő legatusként állt Illyricum élén. A hosszú ideig tartó mandátum valóban Tiberius korára mutat. Munatius 4. századi felirata azonban sem arra nem bizonyíték, hogy a senator a katonai kerület élén állt legatus exercitusként, sem az nem dönthető el a segítségével, hogy a parancsnoki körzet neve Illyricum volt-e vagy Pannonia; de annak a megállapítására sem alkalmas, hogy helytartóként kormányozta-e a provinciát, vagy legatus exercitusként a katonai kerületet. Végül nem bizonyíték

⁸⁸ Tóth 1977, 197.

⁸⁹ Strabon IV 1, 2;

⁹⁰ Mócsy 1979, 180.

⁹¹ Braunert, H., Onnium provinciarum populi Romani . . . fines auxi, Chiron, 7 (1977) 207–217.

⁹² Braunert, H., Chiron 7 (1977) 216: „... die Entwicklung in Illyricum der im germanischen Bereich und in Moesia parallel verlaufen ist: nicht Errichtung zweier Provinzen im Jahre 8 n. Ch., sondern Einrichtung zweier Kommandosprenge, wobei Befehlshaber des einen vermutlich Statthalter der ungeteilten Provinz geblieben ist, bis Tiberius tatsächlich eine Neuordnung mit der Begründung zweier Provinzen vorgenommen hat.”

⁹³ Tóth 1976, 198; az RGDA c. 26.-ra hivatkoztam.

⁹⁴ Mócsy 1979, 180, 31. jegyzetben megjegyzi: H. Braunert véleménye következtében „... megoldódik a Tóth 1977 (1976) 199 felvetett probléma hogy Augustus miért nem szól pannoniái vonatkozásban (sem) provincia létrehozásáról”. Megfogalmazásomat Mócsy A. félreértette: „Ha Augustus nem a közigazgatási értelemben vett provincia létrehozásáról beszél — értve természetesen Illyricum kettéosztása utáni helyzetet —, akkor ezt a későbbi szövegeknek a nem szigorú terminológiát tükröző szavai alapján sem állíthatjuk”, írtam: Tóth 1976, 199. Arra következtettem tehát, hogy Augustus nem hozott létre provinciát Illyricum kettéosztása után. Véleményem megegyezik H. Braunertével.

⁹⁵ Braunert, H., Chiron 7 (1977) 216.

⁹⁶ Tóth 1976, 201.; Ua. 1977, 199.

⁹⁷ Mócsy 1979, 181.

⁹⁸ Morris, J., Munatius Plancus Paulinus, BJ 165 (1965) 88. (CIL VI 1743).

⁹⁹ Mócsy 1979, 181.

¹⁰⁰ Munatius Plancushoz: Hanslik, R., PWRE XVI (1933) 551.

arra sem — amire Mócsy A. idézte —, hogy mekkora volt a rómaiak által katonailag megszállt terület.

Ismert, hogy az irodalmi leírásoknak vagy a nem korabeli feliratoknak a pontatlan szóhasználatából a hivatal jellegére ritkán lehet pontosan következtetni. Ez főként a helytartói, hadseregparancsnoki hivataloknál van így. Szükségtelen példákat idézni. W. Hartke¹⁰¹ H. Braunert-ig¹⁰² éppen elegendő figyelmeztettek ennek a veszélyére és ennek a figyelembevétele különösen a provinciák kialakulásának az időszakában fontos.¹⁰³ Tehát akkor, amikor a legatusok feladatkörének a megkülönböztetése a lényeges. A jogszerű szóhasználat még a kortárs íróktól sem várható el, hát még akkor egy 300 évvel későbbi felirat esetében! Miután a koracsászárkorból mindeddig hiányzik akár Munatiusnál, akár másnál¹⁰⁴ a legatus Augusti pro praetore provinciae Illyrici megnevezés, Illyricum (inf.) provincia státusa legalábbis igazolhatatlan Claudius előtt. Ez a következtetés nem kizárólag a feliratos anyag hiányán alapszik és nem tekinthető lebecsült értékű *argumentum ex silentio*-ból következő állításnak.¹⁰⁵ A kutatás által sokat emlegetett augustusi „nagyprovincia” képe ugyanis *kiri a birodalom északi tartományainak a történetéből*.¹⁰⁶ Írtam arról, hogy az európai tartományok nem államalakulatok utódai, mint a keleti provinciák, hanem a hosszabb-rövidebb katonai megszállás során alakultak ki.¹⁰⁷ A katonai megszállás, a határrendezések, a városalapítások, a szomszéd tartományok példájával együtt Claudius-kori lex provinciae-ra utalnak. Nem mintha eleve elleneznék egy korábbi rendezést az illyr területen. Ezt a feltételezést azonban a rendelkezésünkre álló adatok nem teszik lehetővé, és ezt Mócsy A. érvelése sem bizonyítja. Ő a Tiberius-kori hosszú mandátumokat a legatusok provincia-szervező tevékenységével indokolta, és bizonyítékkul Dalmatiában Volusius Saturninus 12 éves, Moesiában Poppaeus Sabinus csaknem három évtizedes mandátumát idézte. Következésképpen,

véli Mócsy A., Pannonia is Tiberius alatt Munatius Plancus működése során lett provincia.¹⁰⁸ A következtetés kiinduló pontjait vitatom. Tacitus és Suetonius ugyan nem rajzol pozitív képet Tiberius provinciális kormányzási politikájáról,¹⁰⁹ a funkcionáriusok, a helytartók hivatali idejének a meghosszabbításával kapcsolatban nem szólnak azok provincia-szervező tevékenységéről. A császár igazgatási tevékenységét mégis helytelen volna csupán „a senatus elszánt reprezentánsának”¹¹⁰, Tacitusnak vagy Suetoniusnak az elbeszélése alapján megítélni.¹¹¹ Azonban a *prorogatio* Tiberius uralkodásának sokkal általánosabb szokása, mintsem hogy az *kizárólagosan* a provincia-szervező tevékenységével (a lex provinciae megadása) lehetne összekapcsolni. Nehéz is lenne, hiszen a mandátumot a katonai kerületekben és a provinciákban egyaránt meghosszabbították¹¹² (például a germán katonai kerületekben, Iudeában vagy Egyiptomban). Nem értem azt sem, hogy Mócsy A. mire gondolt akkor, amikor arról beszélt, hogy Dalmatia Volusius Saturninus hosszú helytartósága során lett provincia. Dalmatia már korábban provincia volt, és ha szóba is jöhet éppen a pannon-dalmata háborúk következtében a katonai kormányzás, az a terület státusán aligha változtatható. Egyébként is Saturninus elődje, P. Cornelius Dolabella provincia és nem katonai kerület élén állt.¹¹³ Moesia esetében a helyzet első pillanatra bonyolultabb. Poppaeus Sabinus egy Tiberius által létrehozott konglomerátum¹¹⁴ (Achaia, Makedonia, Moesia) élén állt, és Moesiát bizonyíthatóan az alája rendelt legatusok igazgatták.¹¹⁵ A három kerületet csak Claudius alatt¹¹⁶ (Suet. Claud. 25, 3.; Cass. Dio LX 24, 1.) választották szét; az első adat Moesia provincia rangjára Martius Macer Claudius-kori helytartósága,¹¹⁷ aki leg. . . . pro pr. provinciae Moesiae leg. IV. Scyth. et V. Maced. volt. Nincsen bizonyíték arra, hogy Moesia ennél az időnél korábban kapta volna meg a lex provinciae-t. A provincia-konglomerátum szétválasztása

¹⁰⁸ Mócsy 1979, 181.

¹⁰⁹ Tacitus ann. I 80 és Suet. Tib. 41. nemcsak a helytartók hosszú ideig tartó mandátumáról írnak, hanem arról is, hogy uralkodása alatt a katonai tribunosokat és a csapatparancsnokokat sem váltották le.

¹¹⁰ Hartke, W., MTAK I 30 (1978) 64, 90.

¹¹¹ Tiberius provinciális politikájához lásd utóbb: Brunt, P. A., Historia 10 (1961) 189–227.; Alföldy G., Latomus 24 (1965) 824.; Orth, W., Die Provinzialpolitik des Tiberius. (München 1970).

¹¹² A Tiberius-kori meghosszabbított helytartói mandátumokat lásd (Munatiuson kívül): Orth, W., i. m.

¹¹³ Vö. Wilkes, J. J., Dalmatia. (London 1969) 442.; CIL III 1741.

¹¹⁴ Stein A., Die Legaten von Moesien, DissPann I: 11. (Bp. 1940) 18.; Fluss, M., Moesia. PWRE XV 2389.; Mócsy, A., Gesellschaft und Romantisation in der römischen Provinz Moesia Superior. (Bp. 1970) 47–49.

¹¹⁵ Stein, A., i. m. 19.

¹¹⁶ Memmius Regulus még szintén Makedonia, Moesia és Achaia élén állt 35–43 között: Stein A. i. m. 21.; Petersen, L., AV 28 (1977) 288.

¹¹⁷ D. 969.; Stein i. m. 23.; Vö. még. Wesenberger, G., Provincia PWRE XXIII. (1957), 1021–1022.

¹⁰¹ Hartke, W., MTAK I 30 (1978) 63, 85, jegyzet.

¹⁰² Braunert, H., Chiron 7 (1977) 212, 214, 216.

¹⁰³ Tekintettel arra, hogy a birodalom európai provinciáinak a létrejöttével alakult ki a provinciális közigazgatás rendszere is, vö. Frei-Stolba, R., Historia 25 (1976), 315.

¹⁰⁴ Vö.: Dobó, Á., Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diokletian, Bp 1968.

¹⁰⁵ Az *argumentum ex silentio* használatáról máshol részletesen fogok írni.

¹⁰⁶ Lásd még a cikkem II. részét. Amennyiben Illyricum inferius Augustus vagy akár Tiberius alatt megkapta volna a provincia-státust, az egyedülálló lett volna a birodalom Rajna- és Duna-vidéki provinciáinak a sorában. Ennek bizonyítására ezért különösen nyomós indokokat kellett volna keresni. Ez azonban nem történt meg.

¹⁰⁷ Tóth 1976, 199. Mócsy András hasonlóképpen vélekedik erről a kérdésről: Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wiss. Vorträge G. 229. (Opladen, 1978) 11.

arra mutat, hogy Moesia ezzel a rendelkezéssel egyidejűleg, tehát Claudius császár alatt kapta meg a provincia státust.

Mócsy Andrásnak a tanulmány b) pontjában foglalt érvelése és a vélt bizonyítékok nem tanúsítják azt, amire a szerző idézte azokat. Ezért az érvelése és a gondolatmenete nem cáfolja sem a lépcsőzetes katonai megszállást, sem azt, hogy Illyricum Claudius alatt kapta meg a provincia státust.

Ami Mócsy A. tanulmányának c) pontját illeti: a szerző úgy látja, hogy „a Dunántúl késői birtokbavételének egyik érve az, hogy a Duna mentén csak Claudius korától kezdve bizonyíthatók katonai táborok...”, azonban a „legkorábbi ismert Duna-parti auxiliaris táboraink Pannonia egész határán Claudiusnál nem korábbiak”. Ezek szerint ma már Mócsy A. is úgy látja, hogy a Duna-parton auxiliaris tábor nem mutatható ki Claudius előtt.¹¹⁸

Miután a Claudius előtti katonai megszállás rendszeréről korábban részletesebben nem írtam, most térek ki rá. A legkevesbé sem csak arról van szó, hogy azért következtettem volna a katonai megszállás hiányára, mert a Duna mentén (a Kelet-Dunántúlon) nincsenek katonai táborok. Azért nem, mert a császárkor legelején egy terület birtokbavétele nem járt együtt a határának a *lineáris megszállásával*,¹¹⁹ amint arra Mócsy A. is utalt.¹²⁰ Ez persze nem zárja ki azt, hogy a Duna mentén a Rába-torkolattól nyugatra a korszak megszállási rendszerének megfelelően elhelyezett erődök ne lehetnének. Ezek azonban nem egy határmenti lineáris rendszerben, hanem a tartomány belsejéből a határra vezető utak végpontjaiban helyezkednek el.¹²¹ Éppen ezért, természetesen

nem tartottam és ma sem tartom a Borostyánkő út menti hadsereg által megszállt utat, vagy a kézben tartott keleti szélét valamiféle későbbi értelemben felfogott limesnek,¹²² amint azt Mócsy A. nekem tulajdonítja. Továbbá, ha figyelembe vesszük a koracsászárkor külpolitikai céljait, stratégiai megfontolásait, a mélységben tagolt csapatfelállást,¹²³ elvárhatjuk, hogy ennek a nyomát találjuk meg Illyricumban is. A megszállási rendszer, amelynek a hamarosan kiépülő és az utánpótlást, valamint a közlekedést biztosító utak jelentették a vázát, két fő irányban húzódott a tartományban. Az egyik a dák frontra irányult és a Szerémség felé futott.¹²⁴ Ennek a vonalával és a Dráva–Száva közti megszállási rendszerrel most nem foglalkozom, mert a foglalás most vizsgált kérdéseiben nem lényeges: ezt a területet a római csapatok már i. e. 12–9-től a kezükben tartották. A másik út a germán frontra irányult és ott futott, ahol a terepviszonyok miatt egyáltalába új futhatott: az Alpok keleti lábánál. Tehát ez az út, a Borostyánkő út az, amely a Claudius előtti felfoglalási útként szóba jöhet. Ez azonban nemcsak lehetőség, hanem *bizonyosság* is. Jelenlegi ismereteink szerint a limes-út mellett a koracsászárkorban két legió állomásozott: Emona közelében a XV Apollinaris,¹²⁵ Poetovióban pedig a legio VIII Augusta,¹²⁶ és ehhez az úthoz kapcsolódtak a Dalmatia legiók táborai is.¹²⁷ Később pedig nemcsak a XV Apollinaris állomásozása utal az út katonai jelentőségére (Carnutumban vagy Savariában¹²⁸)

¹¹⁸ Nem érzem méltányosnak azt, hogy Mócsy András „félremagyarázásából eredő cáfolati kísérlet”-nek nevezze, amikor a könyvről írt vitacikkemben az általa használt túl széles időhatárokat (a szerző Iulius-Claudius-korról írt) hívtam fel a figyelmet. Ha a pannoniai megszállást és a hadtörténetet jobban akarjuk megismerni, akkor a megválaszolando kérdések sarkalatos pontja – mint a vitából is kitűnik – a Claudius előtti, alatti vagy utáni keltezés. Kénytelen vagyok ezért ismét a szerző *sorait* idézni: „Közigazgatási megfontolások alapján valószínű, hogy a Iulius-Claudius dinasztia korában mégis előretoltak néhány auxiliaris csapatot a Dunáig és szórványos közvetlen adatok is utalnak Iulius-Claudius auxiliaris táborok meglétére a Duna-parton (Mócsy 1974, 53); majd valamivel később: „A Iulius-Claudius dinasztia korából auxiliaris táborok a régészeti kutatásnak nem sikerült kimutatnia”. Végül: „Hogy a határmenti táborok létesítése Claudius újítása volt-e, nem dönthetjük el” (Uo. 54). A szerzőnek a véleményét pontosabban ki kellett volna fejteni és megmagyaráznia azt, hogy milyen közigazgatási megfontolásokra gondol és mik azok a szórványos közvetlen adatok. A magyarázat azonban a szerző 1979-es cikkében sem következett be. Idézett cikkemben sem nem cáfoltam, sem nem magyaráztam félre, hanem mindössze a terület korai története vizsgálatánál túl tág kronológiára utaltam.

¹¹⁹ Christ, K., Chiron (1977) 200.

¹²⁰ Mócsy 1979, 181–2.

¹²¹ Vö. Piganio, A., ARR 3 (1963) 119.; Schönberger, H., Der römische Limes in Deutschland, Begriff und Funktion, in: Grenzbildende Faktoren in der Geschichte, Historische Raumforschung 7 (Hannover 1969) 14.

¹²² Tévesen hivatkozik Mócsy 1979, 182 és Gabler D., ArchÉrt 106 (1979) 210, 121. jegyzetben az Alba Regia-ban megjelent RIU I-ről szóló kritikámra (13, 1972, 301; A vitatott mondat a következő: Neuerdings wurden bei Sitke Spuren eines römischen Erdlagers entdeckt, welches meines Erachtens an der Grenzen des von Augustus bis zur Linie der Flüsse Raab-Marcal militärisch besetzten Gebietes lag.” Kelle-e magyarázni, hogy a Grenze der militärischen Besetzung nem limes a katonai limesnek sem a korábbi, sem a későbbi értelmében, hanem egyszerűen a katonailag megszállt terület határa.

¹²³ Vö. a 129. jegyzetet.

¹²⁴ Vö. Mócsy 1974, 22.

¹²⁵ Šašel, J., Emona, PWRE Suppl. XI, 1968, 562.

¹²⁶ Šaria, B., RE XXI. 1170.; Mócsy A., Pannonia, PWRE Suppl. IX, 1962, 612.

¹²⁷ Šašel, J., Die Limes-Entwicklung in Illyricum, Limes Congr. IX 1974, 193. Abb. 1.

¹²⁸ A XV. Apollinaris állomáshelyéhez lásd: Mócsy, A., PWRE Suppl. IX, 1962, 613.; és Tóth 1977, 196, 26. jegyzet, Mócsy A. szerint a három pannoniai legio közül „az 1. sz. első felében; legfeljebb a XV. Apollinaris táborhelyét kereshetjük a Duna partján; az i. sz. 6. évben egy dunai legióstábor Velleius egy sokáig figyelmen kívül hagyott megjegyzése tesz valószínűvé” (Mócsy 1979, 182). Velleius figyelmen kívül hagyott megjegyzését (*praepara-verat iam hiberna ad Danuvium, Vell. Pat.; II 110, 1.*) már H. Stiglitz is a carnunumi állomásozás bizonyítékául idézte (RE XII 1970, 1576). A forráshely ilyen felhasználása ellen: Tóth 1977b, 96, 17. jegyzet.; Grünewald, M., Zur Frühzeit des römischen Carnuntums, Anzeiger, Wien, 116., 1979, 6.; vö. még: Tóth, E., A XV. Apollinaris legio illyricumi állomásozásának a kérdéséhez, Antik Tan., nyomdában; E. M. Ruprechtsberger: in: Jb. des OÖ Musealvereins 125; 1, (1980) 45.; Gabler, D., Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum, Mitt. der Gesellschaft der Freunde Carnuntum, 1981.

hanem a mellette, Mattersdorf,¹²⁹ Borbolya,¹³⁰ Borsmonostor¹³¹ (Klostermarienbergr) környékén az auxiliaris veteránok sírkövei alapján sejthetők táborok. A municipiumok szabályos távolságú elhelyezkedése alapján a kutatók a korábbi katonai táborok szabályos rendszerére gondoltak.¹³² Ez pedig egyre inkább bebizonyosodik és ma már jóval több, mint „kutatási terv” vagy feltevés: a municipalis települések katonai előzményei Poetovióban,¹³³ Sallában¹³⁴ és Savariában¹³⁵ bizonyosak. És végül nem feledkezhetünk meg az i. sz. 6. év eseményeiről sem, amikor Tiberius ezen az úton vonult 7 legióval¹³⁶ és a segédsapatokkal Maroboduus ellen,¹³⁷ hogy Sentius Saturninusszal együtt¹³⁸ harapófogóba fogva semmisítse meg a király hatalmát. Ha ezt a jelentős mennyiségű pozitív adatot — amelyet az éremforgalom és sigillata elterjedése is támogat — összehasonlítjuk a Kelet-Dunántúl negatívumával, szertefoszlik az argumentum ex silentio.¹³⁹ A koracsászárság megszálási rendszerének megfelelő, a határra vezető limest a Dunántúlon egyet ismerünk: a germán frontra vezető Borostyánkő utat. Tehát a kelet-dunántúli Duna-szakasz és a hozzátartozó hátsó ország katonai megszállásának a hiányával szemben Nyugat-Pannoniában igazolt a Borostyánkő útra, mint *via militaris*-ra, az ellenség felé vezető limes-útra felfűzött erődök megléte.

Ha Mócsy A. szkeptikusan szemléli a Borostyánkő út menti katonai táborok meglétét, vagy egy „feltételezett” (kiemelés tőlem, T. E.) vonal katonai megszállásának csak két ponton látja bizo-

nyítékát, vagy szerinte jelenleg „sem a linearis határvédelem, sem a mélyen tagolt megszállás nem bizonyítható véglegesen”,¹⁴⁰ akkor mégsem feleslegesen¹⁴¹ hangsúlyoztam (semmiképpen sem Mócsy A. ellenében¹⁴², hanem a korszak történetének a megismerése érdekében), a Borostyánkő út katonai jelentőségét.

Mócsy A. azért is kételkedik a Kelet-Dunántúl i. sz. 1. sz. közepe katonai megszállásában, mert akkor éppen az a Claudius császár kebelezte volna be a területet, aki kivonta a 3. illýriai legiót.¹⁴³ A IX. Hispana-t i. sz. 43-ban vezényelték el a Dráva—Száva közéről Afrikába. Az illýricumi viszonyok végleges rendezésére azonban Fitz J. és az én következtetésem szerint évekkel később került sor.¹⁴⁴

Ha a hódító háborúk (i. e. 12–9) majd a pannón—dalmata felkelés idejében sem voltak veszélyesek a birodalom számára a kelet-dunántúli törzsek, akkor 50 évvel később még kevésbé jelenthettek potenciális ellenfelet. Ezeket a törzseket egyébként is bizonyára szövetséges viszony fűzte a birodalomhoz.

Úgy gondolom tehát, hogy a Kelet-Dunántúl megszállása nem háborús tevékenység következménye: a terület közigazgatási rendezése során egységes határvonalat kialakítva megszállták a még fennmaradt területeket. A feladatot megoldották az illýricumi hadsereg auxiliáival. A megszállt terület még további 50 évig egyébként sem kapott legiót.¹⁴⁵ A már teljesen pacifikált pannóniai területekről egyszerűen átesoportosították a segédsapatok egy részét.¹⁴⁶

Mócsy A. kifogásolta,¹⁴⁷ hogy a Claudius-kori Duna-ripa katonai megszállását a következő Tacitus-mondattal is összekapcsoltam.¹⁴⁸ Vannius bukásának az elbeszélésekor Tacitus megjegyezte:¹⁴⁹ *Scriptūque* (sc. Claudius) *Palpellio Histro, qui Pannoniam praesidebat, legionem ipsaque e provincia lecta auxilia pro ripa componere*. Nem tagadom: eldönthetetlen, hogy a csapatok felállításának lett-e

¹²⁹ CIL III 4244 = CSIR Österreich I:5, (Wien 1974) 12, nr. 6. *Tiberius Claudius Vanamius*, az ala I. Hispanorum aktív katonájának a sírköve.

¹³⁰ Mattersdorf közelében fekvő Walbersdorfból ismerjük *Ti. Iulius Rufus*-nak, az ala Scubulorum veteránjának a sírkövét: CSIR Österreich, I:5, 13, nr. 9.; és C. Petronius C. f.-nak, az ala Gemelliana missiciusának a sírkövét (CSIR Österreich, I:5, 15, nr. 13). A sírkövek esetleg a Scarbantia-Vindobona-i út mentén fekvő auxiliaris tábor veteránjai lehetnek.

¹³¹ CIL III 4227 = RIU I 216; és III 4228 = RIU I 217. sz. sírköveket az ala I. Pannoniorum aktív katonáinak állították. (vö. *Gabler, D.*, MittArchInst 2 (1971) 54.).

¹³² *Tóth* 1977b, 79.; *Mócsy, A.*, Acta ArchHung 25 (1973) 46.; *Šašel, J.*, i. m. (135. j.) 193.; *Soproni, S.*, Municipium Halicanum, FA 30 (1979), 96. A nyugat-pannoniai, Borostyánkő út menti hadsereg által megszállt területnek és a sigillata-leleteknek az egybeesésére és összefüggésére alapvető legújabban: *Gabler D.*, ArchÉrt 106 (1979) 207.

¹³³ Poetovióhoz lásd: *Saria, B.*, Poetovio, RE XXI, 1170–1171.

¹³⁴ *Redő F.*, RégFüz I:33. (1979) 52–53.

¹³⁵ *Buocz T.*—*Szentlélek T.*, RégFüz I:33. (1979) 49.

¹³⁶ Vö. *Tacit. ann.* II 46, 2. A 12 legio azonban Tiberius és Sentius Saturninus együttes haderejét jelenti. Lásd ehhez: *Premierstein, A. v.*, Die Anfänge der Provinz Moesia, JÖAI I (1898) 164–165.

¹³⁷ Maroboduushoz lásd: *Dobiáš, J.*, King Maroboduus as a Politician, Klio 38 (1960) 155.; *Timpe, D.*, Der Triumph des Germaniens, Antiquitas I:166. Bonn 1968, 62.; *Ua.*: Der Verzicht auf Okkupation Germaniens, Chiron 1, 1971, 267.

¹³⁸ *Vell. Pat.* II 109, 5.

¹³⁹ Lásd a 105. jegyzetet.

¹⁴⁰ *Mócsy* 1979, 182.

¹⁴¹ *Tóth* 1976, 115.; *Ua.* 1976b, 201, *Ua.* 1977, 197.

¹⁴² Hivatkoztam Mócsy A. azonos véleményére: *Tóth* 1977, 107, 29. jegyzet., *Tóth* 1977b, 97, 24. jegyzet.

¹⁴³ *Mócsy* 1979, 182.

¹⁴⁴ Vö. *Tóth* 1977, 199.

¹⁴⁵ A Kelet-Dunántúlra csak a Domitianus-kor svébszarmata háborúk következtében került legio, vö: *Mócsy, A.*, RE Suppl. IX. 613–14. *Alföldy, G.*, Acta ArchHung 11 (1959) 113.; *Lőrincz, B.*, Acta ArchHung 30 (1978) 299–312.

¹⁴⁶ Vö. össze például a táborok fokozatos elöretolását Raetiában: *Schleiermacher, W.*, JRGZ 2 (1955) 245.; *Filtzinger, Ph.*, BJ 159 (1957); *Ulbert, G.*, Die römische Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe. Limesforschungen 1, 1959. A Claudius kori limes-építkezésekhez lásd még: *Petrikovits, H. v.*, Die niedergermanische Limes, Limes-Studien, Schriften des Instituts für Ur- und Frühgeschichte d. Schweiz, 14, 1959, 93.; *Ua.*: Göttingische Gelehrte Anzeiger, 228 (1976) 167.

¹⁴⁷ *Mócsy* 1979, 181.

¹⁴⁸ *Tóth—Vékony* 1970, 158.

¹⁴⁹ *Tacit. ann.* XII 29, 2.

maradandó következménye a dunai ripán, vagyis pedig nem. A megoldás összefüggésben áll a regnum Vannianum vitatott helyzetével is. A ripa megszállására azonban nem egyedül ez a forráshely utal, hanem a császár organizációs tevékenysége, és az a Mócsy A. által is elismert tény,¹⁵⁰ hogy a dunai ripán csak Claudius uralkodásától mutathatók ki auxiliáris táborok. Az pedig valószínű, hogy a vanniusi krízis hozzájárult a katonai megszállás átrendezéséhez. Ha tehát nem tévesztjük szem elől a császár tevékenységét, akkor egyáltalában nem lehetetlen, hogy ez a forráshely jelenti a Duna-vonal folyamatos lineáris megszállásának a kezdetét.

A Tacitus-szakasszal még két további következtetés is kapcsolatos: az egyik a kelet-dunántúli sorozás megindulásának, a másik Carnutum megszállásának a kérdése.

Az i. sz. 50-es csapatösszevonás kétségtelenül erődemonstráció jellegű volt,¹⁵¹ de háborúra nem került sor. Az erődemonstráció helye értelemszerűen Vannius királyságával átellenben fekvő partszakasz. Carnutum — a feltételezett korai legióstábor — fekvése Vannius királysága bármelyik eddig felmerült lokalizációjának megfelel.¹⁵² Általában úgy tartják, hogy Augustustól vagy Tiberius-tól kezdve állomásozott ott a XV Apollinaris.¹⁵³ Most Tacitustól mégis arról értesülünk, hogy Claudius arra utasította Histert, *ut legionem ipsaque e provincia lecta auxilia pro ripa componere*. Miután legióként csak a XV Apollinaris jöhet szóba, kérdéses, hogy az Carnutumban állomásozott-e az utasítás kibocsátásakor. Hiszen az ottani állomásozása esetében a legio amúgy is a ripa mentén tartózkodott. A forráshely figyelembevétele pedig azért fontos, mert a legio Claudius előtti carnutum-i állomásozása egyre inkább kérdésessé válik.¹⁵⁴ Ez a Tacitus-szakasz azonban nem bizonyítja egyértelműen, hogy a legiót csak ekkor, és nem korábban helyezték fel a Duna mellé. A szöveg azonban nem zárja ki ezt a lehetőséget és ha a régészeti megfigyelések alapján végképpen bebizonyosodik, hogy az i. sz. 1. sz. közepe előtt a legio állandó táborra sem Carnutumban, sem a körzetében nem volt, akkor ezt a Tacitus-helyet

eszerint kell értelmezni. Az érvelés realitását pedig a CIL III 4591. i. sz. 52/53-as építési felirat megadja.

Összefoglalva: Mócsy András vélekedése a katonai megszállás nyomaival kapcsolatban tehát nem zárja ki a későbbi Pannonia provincia *fokozatos* katonai megszállását.

Mócsy András a tanulmányának a d) pontjában kétli, hogy a Kelet-Dunántúl katonai megszállása a vanniusi krízis vagy a jazyg betelepítés függvénye lett volna, pontosabban azt, hogy a megszállás 3. lépcsőjét ezekkel az eseményekkel lehetne indokolni.¹⁵⁵ A korábbi tanulmányaimban a külpolitikai helyzet és az illyricumi rendezés összefüggéseit a megszállás harmadik lépcsőjével kapcsolatban nem vizsgáltam, mert nem tartottam meghatározó fontosságúnak. Véleményem szerint az illyr terület rendezése az átfogó claudiusi koncepció keretébe tartozik, amelyet az adott terület külpolitikai viszonyai természetesen befolyásolhattak, de ki nem válthattak.

Nem értek egyet Mócsy Andrásnak azzal a megfogalmazásával, amelyben Aurelius Victor Caes. 4, 2. szakaszát és a forráshelyhez fűzött megjegyzésemet értelmezte. Ezzel az eddig figyelembe nem vett szövegrésszel ugyanis nem Pannonia területének a megnagyobbítására¹⁵⁶ következtettem, hanem a dunai tartományok rendezésével kapcsolatban idéztem.¹⁵⁷ Mócsy A. szerint¹⁵⁸ a „Duna említését ebben a későbbi kompendiumban eléggé indokolja Noricum és Thracia provincializálása”. Ez a magyarázat azonban nem kielégítő, és hiányzik annak az alátámasztása, hogy miért éppen Noricum és Thracia provincializálása indokolná eléggé a Duna említését ebben a forrásban. Egy forráshely értelmezésével kapcsolatban nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy mi az, ami valamit *eléggé* indokol. Mégis megkísérlem megindokolni azt, hogy miért idéztem ott és olyan összefüggésben Aurelius Victor mondatát, jóllehet Thracia és Noricum megszervezéséről én is tudtam.

Először néhány szó a „késői kompendium” forrásértékéről. Ez a megállapítás nem lehet negatív ítélet a szöveg értékéről. Az i. sz. 4. századi történeti munkák kitűnő ismerője, W. Hartke jellemzése szerint¹⁵⁹ Aurelius Victor „jó történeti felkészültséggel rendelkezett, ismerte a legfontosabb történeti forrásokat, és volt általános műveltsége. A Caesares-ben igen önállóan és néha önkényesen és részrehajlóan életrajzi szempontok és maximák köré csoportosítja anyagát”, Aurelius Victor Claudius császár uralkodását jellemző összegezését tehát nem tehetjük szó nélkül félre. Victor megállapítását éppen Thracia és éppen Noricum, a két *inermis* tartomány claudius-i provincializálása in-

¹⁵⁰ Mócsy 1979, 181.

¹⁵¹ Vö. Tacit. ann. XII 29,2: „... subsidio victis et terrorem adversus victores, ne fortuna elati nostram quoque pacem turbarent”.

¹⁵² Alföldi, A., SOF 15, 1956, 68.; Bóna, I., Acta ArchHung 15 (1963) 303.; Fitz, J., Alba Regia 2–3 (1963) 303–308.; Ua; Alba Regia 4–5. 1964–1965, 73.; Kolník, T., SA 19 (1971) 553.

¹⁵³ A legio XV Apollinaris állomáshelyének a kérdésére még visszatérek: Tóth, E., A. XV. Apollinaris legio illyricumi állomásozásának a kérdéséhez, AntTan., nyomdában.

¹⁵⁴ Vö. Kandler, M., Anzeiger, Wien 111 (1974) 27.; Ua.; Anzeiger, Wien 115 (1978) 335.; Ua.; ANRW II: 6 (1977) 657.; Grünewald, M., Anzeiger, Wien 116, 1979, 2.; A tárgyalt Tacitus mondatot Th. Mommsen a legio Carnuntumba helyezéseként értelmezte, Röm. Gesch. V. 1885, 187, 1. jegyzet.

¹⁵⁵ Mócsy 1979, 182–3.

¹⁵⁶ Mócsy 1979, 181.

¹⁵⁷ Tóth 1976, 202, Ua. 1977. 200.

¹⁵⁸ Mócsy 1979, 181.

¹⁵⁹ Hartke, W., MTAK I 30 (1978) 51, 2. jegyzet.

dokolná? Thracia nem is feküdt a Duna mellett.¹⁶⁰ Victor megjegyzése, amely éppen Claudius uralkodásáról mondta el azt, amit elmondott, éppen mert rövid, összevont értékelésről van szó, lehet-e tévedés? Hitelességét az eddigi régészeti kutatások és egyéb adatok bizonyítják. A császár Raetiában,¹⁶¹ Noricumban,¹⁶² Thraciában,¹⁶³ Moesiában¹⁶⁴

¹⁶⁰ Thraciához lásd legutóbb: Gerov, G., Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianus Dakien, ANRW II: 7, 1 (Berlin–New York, 1979), 212–240.; Danov, Chr. M., Die Thraken auf dem Ostbalkan, ANRW II: 7, 1 (Berlin–New York 1979) 144–145.

¹⁶¹ Raetiához és az alpesi provinciákhoz lásd: G. Winkler, Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat, BVbl 36 (1971) 50, 53.; Kellner, H. J., Zur römischen Verwaltung in der Zentralalpen, BVbl 39 (1974) 92.; Braunert, H., i. m. Chiron 7 (1977) 214–215.; Prieur, J., L'histoire des régions Alpestres (Alpes Maritimes, Cottienes, Graies et Pennines) sous le Haut-Empire Romain, ANRW II: 5, 2, 652.; Overbeck, B., Raetien zur Prinzipatszeit, ANRW II: 5, 2, 658.; 684. Claudius császár galliai tevékenységéhez lásd: De Laet, S. J., Claude et la romanisation de la Gaule septentrionale, Studia HistGandensia 46 (1966) = Mélanges A. Pignaniol, 951. 961.

¹⁶² Noricumhoz lásd: Winkler, G., Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft, Wien (1969) 29.; Alföldy, G., Noricum, London–Boston 1974/78.; Winkler, G., Noricum und Roma, ANRW II: 6 (Berlin–New York 1977) 183.; Tóth 1977, 192–200.; Ua. 1977b, 97. 25. jegyzet.; Kneissel, P., Zur Entstehung der Provinz Noricum, Chiron 9 (1979) 261–273.

¹⁶³ Thraciához lásd a 160. jegyzetet.

¹⁶⁴ Nem feladatomban e helyen foglalkozni azzal, hogy mikor lett Moesia a szó közigazgatási értelmében provincia, azaz mikor kapta meg a *lex provinciae*-t. Azonban fel kell hívni a figyelmet arra az egyébként ismert tényre, hogy az Észak-Balkánt Claudiusig együtt kormányozták (Achaiát, Macedoniát és Moesiát). Az első önálló *legatus Augusti pro praetore provinciae Moesia* Claudius uralkodása alatt bizonyított [Martius Macer, i. sz. 41–44, CIL XI 1835 = D. 969, vö. Stein, E., Die Legaten von Moesien, DissPann I: 11, (Budapest 1940) 23]. A felirat megfogalmazása utalhat arra, hogy Macer kezdetben még Memmius Regulus helytartónak alárendelt moesiai hadseregparancsnokként tevékenykedett, majd ő lett a független Moesia provincia első legatusa (így: Fluss, M., PWRE XV, 2839.; és Thomasson, B. E., Laterculi Praesidium, Moesia, Dacia, Thracia, Gothoburgi Westrogothorum 1977, 3–4). A nagy balkáni területek együtt-kormányzásának a felbomlása és Moesia önállóvá válása nem választható el Thracia provinciává szervezésétől (az utóbbihoz legutóbb Danov, Chr. M., ANRW II: 7, 144–146). Véletlen-e, hogy éppen Claudius uralkodása alatt csatolták el a provinciává vált Thraciától a dunai határterületet, a *ripa Thraciae*-t? (vö. Marquard, J., Die römische Staatsverwaltung. (Leipzig 1873) 146–147.) és csatolták az önállósult (és véleményem szerint ekkor provinciává szervezett) Moesiához? Ez a Claudius-kori balkáni rendezés kitűnően összevethető Pannonia és Noricum provinciává válásának és a közös határának a rendezésével. Ahogy az *inermis*-szé alakított Thraciától a provinciává szervezéskor leválasztották a katonailag fontos dunai határszakaszt és azt az erős hadsereggel rendelkező Moesiához csatolták a nagy balkáni „főparancsnokság” felosztásakor, Claudius uralkodása alatt, úgy ugyanezekkor az illyricumi katonai főparancsnokságról Noricum és Pannonia provinciává szervezésékor elcsatolt, *inermis*-szé tett Noricumtól a katonailag fontos, a határra vezető limes-út körzetét a pannoniai legatus Augusti alá rendelték. A rendezések oka nyilvánvaló: a birodalom

és Pannoniában¹⁶⁵ szükség szerinti mértékben szervezett és rendezett. Raetiának, Noricumnak és Thraciának biztosan Claudius adta meg a provincia-státust. Erre kell következtetni Moesia és Pannonia esetében is. Véletlen volna-e Victor közlésének és a régészeti következtetéseknek az egyezése? Véletlen-e, hogy éppen annál a Claudiusnál emelte ki Victor a Rajnát és a Dunát, mint határfolyókat, aki visszarendelte Corbulot és csapatait Felső-Germaniában a Rajna bal partjára? Az egyébként hódító császár *igitur ... adeo novam in Germanias vim prohibuit, ut referri praesidia cis Rhenum iuberet*¹⁶⁶ (Claudius tehát annyira ellene volt Germania újabb megtámadásának, hogy az előre tolt csapatokat visszaparancsolt a Rhenus innen-ső oldalára, Tacit. ann. XI, 19, Borzsák I. fordítása). Lehet, hogy a két nagy európai folyó közül a Duna, mint leendő határ, Augustus szeme előtt is ott „lebegett”.¹⁶⁷ Ez azonban csak Claudius alatt vált végérvényesen a birodalom közigazgatásilag megszervezett északi határává. Claudius császár szerepe a birodalom északi provinciáinak a megszervezésében sokkal nagyobb volt, mint amennyire ez a korabeli senatori történetírók munkáiból következik vagy a kutatásban tükröződik.

Victor tehát hitelt érdemlően összegezett. A Mócsy A. által a tanulmánya c. pontjában leírtak nem cáfolják a tartomány korai történetéről kialakuló képet.

Kelet-Dunántúl Augustus-kori katonai megszállásának az érveként került szóba a helyi törzsekből végzett sorozás megindulásának a kérdése a Dunántúlon.¹⁶⁸ A sorozással nem érveltem, mert a téma foldolgozatlan. Ezért megelégedtem az adatok tanulmányozása után egyelőre azzal, hogy a sorozással kapcsolatban nincsen a Kelet-Dunántúl claudiusi megszállását kizáró bizonyíték, tehát nincsen semmiféle adat a dunántúli „civitasokban” az i. sz. 1. sz. közepe előtt végrehajtott sorozásra. Az i. sz. 1. sz. közepén a Dunántúlon meginduló sorozás mellett felhozott bizonyítékok pedig elégtelenek. Ez azonban részemről nem az időpont elvi elutasítását jelenti. Mócsy A. az észak-dunántúli, Augustus-kori sorozás kimutatásával azt szeretné bizonyítani, hogy a terület ekkor már a birodalom szerves része volt. Lássuk az érvelést!

A dunántúli sorozás első bizonyítékának az i. sz. 74. május 24-én kiadott (CIL XVI 20) sikatori

fontos határterületeim a hadseregek egységének a megőrzését szolgálta.

¹⁶⁵ Vö. Tóth 1976, 201–202.; Ua. 1977, 198–199.

¹⁶⁶ Tacit. ann. XI 19, 3.; Vö. Stein, E., Die kaiserzeitlichen Beamten und Truppenkörper unter dem Prinzipat. (Wien 1932) 10.; Alföldy, G., Die Legionslegaten der römischen Rheinarmee, EpigrStud 3, Graz–Köln, 1962, 102, 376. jegyzet.; Bogaers, J. E., Civitates und Civitas. Hauptorte in der nördlichen Germania Inferior, BJ 172 (1972) 310.; és lásd még a 154. jegyzetet.

¹⁶⁷ A Duna elérésének az Augustus-kori presztízs – jellegéhez: Tóth 1976, 115.; Ua. 1976, 199.; Azonban nem presztízs-határról, írtam, amint azt Mócsy András idézőjelenben interpretálta! (Mócsy 1979, 178.).

¹⁶⁸ Vö. Mócsy 1979, 183.

lelőhelyű (Veszprém m.) diplomát szokták említeni,¹⁶⁹ amelynek a veteránja legkésőbb i. sz. 49-ben állt be az ala Scubulorumba. Mócsy A.¹⁷⁰ szerint már az is kérdéses, hogy a frissen bekebelezett területen (mármint Fitz J. és az én véleményem szerint) ilyen hamar megindulhatott-e a sorozás? Érdekes, hogy a szerzőnek nincsen ilyen aggálya az ötven évvel korábban az asalus törzsből az általa feltételezett „bekebelezés” után, az általa feltételezett sorozással kapcsolatban. Vajon miért? A sikátori diploma veteránja, *Veturius Teutomi filius pannoni* és nem asalus. Ez pedig nem bizonyítja a veterán asalus származását. Erre azért gondoltak, mert a diploma lelőhelye az asalus törzsi körzetben van. Ezért posztulálták, hogy a veterán a germaniai szolgálatból a szűkebb szülőföldjére tért vissza. Ez azonban, ha lehetséges is, csak egy lehetőség, és nem bizonyosság. Ezért ez az egy adat nem bizonyítja az i. sz. közepén a Kelet-Dunántúlon meginduló sorozást.

Mócsy A. szerint egy másik adat „ugyanabból az észak-pannoniai törzsből jóval korábbi sorozást bizonyít”.¹⁷¹ Ezzel szemben: az idézett adat a *fel-szabadított rabszolgák sorozását bizonyítja*, nem pedig az asalus gens vagy civitas területén végrehajtott sorozást. Miről van szó? Az ala Capitolina két katonájának a sírköve került elő Oescusban. Mindkettőt az első század első felében állították.¹⁷² Az egyik haeduus származású,¹⁷³ a másik Primus Iulii [ibertus] pedig asalus.¹⁷⁴ Ez az azal Primus a feltevések láncolatát indította el.

A rabszolgák sorozását, mint ismert, a pannon – dalmata felkelés szükséghelyzete indokolta:¹⁷⁵ ez az esemény ezeknek a sírköveknek a keltezésével összefér. Mócsy A. érvelése szerint¹⁷⁶ az azal rabszolgasorba jutásának valószínű időpontja Tiberius i. e. 12–9-es háborúja, ami után a levett Dráva–Száva közti pannonok közül sokakat eladott rabszolgának.¹⁷⁷ Ha Primus is ekkor lett rabszolga, akkor a harcok a források hallgatása ellenére a Dunántúlra is kiterjedtek, véli Mócsy A.¹⁷⁸ Számolnunk kell „következésképpen a Dunántúl birtokbavételével”, vagyis pedig a korábban a Dráva–Száva közén élő azalokat Tiberius telepítette fel Észak-Pannoniába, amely terület következtésképpen „Augustus alatt már a birodalomhoz tartozott”. Ez az utóbbi tetszetős elképzelés egyben

magyarázná az illyr névadást a dunántúli kelta környezetben. Mégsem bizonyíték egyik elképzelés sem arra, amire idézték. Ha el is fogadjuk a Tiberius által végrehajtott áttelepítést, az miért bizonyítaná azt, hogy az Észak-Dunántúl *provincia*ként a birodalomhoz tartozott? A római politikában nem ritka népáttelepítések közül legyen elég az időben közeli, Domitius Ahenobarbus illyricumi parancsnok által végrehajtott hermundur telepítésre utalni,¹⁷⁹ amely a birodalmon kívüli területen történt. Az azal rabszolga birodalomba kerülését nem szükségszerű sem Tiberius hadjáratával, sem egy áttelepítéssel kapcsolatba hozni. A sírkő értelmezésénél túlságosan hangsúlyozták a katona származását, az egykori jogi állapot kárára. Primushoz hasonlóan nem egy olyan rabszolgát ismerünk, akik extra fines területéről kerültek a birodalomba. Ha a *Tutus, Buti filius dacus* Vespasianus alatt (i. sz. 79) elbocsátott flottakatonáiban valóban áttelepítés következtében került is a birodalomba,¹⁸⁰ az i. sz. 1. századból ismerjük Pannoniában *Tudrus*-t Ariomanus fiát, aki boi patronus libertusa,¹⁸¹ azután *Strubilo*, Scallaeonis libertát-t, Carnuntum környékéről¹⁸² az ugyancsak carnuntumi *M. Naevius Primigenius*-t pedig a naristák törzsében született¹⁸³ (CIL III 4500), vagy a szintén carnuntumi hermundur *Vibius*-t¹⁸⁴ (CIL III 13 3520). Miért jelentené ez a Primus, aki rabszolga volt a birodalomban, majd a szükséghelyzetben besorozták, az *asalus gens* területén végrehajtott sorozást? Miért tanúsítaná az asalus *civitas* Augustus-kori létezését? Miért bizonyítaná a Kelet-Dunántúl provincia-státuszát, és *ebben a minőségben* a birodalomhoz való tartozását? Miért következtetett Mócsy A. az oescusi felirat alapján a következőképpen:¹⁸⁵ „nem fogadható el az a feltevés (ti. Fitz Jenőé), hogy a *civitas Asaliorum*-ot csak 50-ben hozták volna létre.”?

Összefoglalva: az azal Primus sírfelirata nem bizonyítja sem azt, hogy i. sz. 12–9-es háború a Dunántúlra vagy az Észak-Dunántúlra is kiterjedt, sem a Tiberius által végrehajtott áttelepítést a Dráva–Száva közéről az Észak-Dunántúlra, nem bizonyítja sem az asalus gens, sem a feltételezett *civitas* területén végrehajtott katonai sorozást. Végül pedig mindezek a feltételezett események, amelyek minden esetben okozati összefüggésben sincsenek, nem alkalmasak a Kelet-Dunántúl közigazgatási hovatartozásának az eldöntésére.

¹⁶⁹ Fitz, J., ANRW II:6, 1977, 555–556.; Mócsy 1979, 183. A sorozás megindulásához lásd még: Mócsy A., Pannonici nelle flotte di Ravenna e di Miseno. Atti del Convegno Intern. di Studi sull' Antichità di Classe, 1967, Faenza, 1968.

¹⁷⁰ Mócsy 1979, 183.

¹⁷¹ Mócsy 1979, 183.

¹⁷² Gerov, B., Acta AnthHung (1967) 91.; vö. Mócsy A., Acta ArchHung 21 (1969) 353.

¹⁷³ AÉp 1912: 187.

¹⁷⁴ Gerov, B., Acta Ant. 15 (1967) 93.

¹⁷⁵ Cassius Dio LV 31.

¹⁷⁶ Mócsy A., Acta ArchHung 23 (1971) 144.; Mócsy 1979, 183.

¹⁷⁷ Vö. Cassius Dio LIV 31, 3.

¹⁷⁸ Mócsy 1979, 183–4.

¹⁷⁹ Cassius Dio LV 10a, 2.

¹⁸⁰ CIL XVI 13.; Welkow, I., Bull. d'Arch. Bulg. 2, 1923–24, 94. A. Alföldi, Századok 70 (1936) 61.; Conduracchi, E., Epigraphia 19 (1957) 49.

¹⁸¹ Egger, R., Ein neuer Germanenstein. LA, Diss Pann II 10, I, 147, (Bp. 1937) 147.

¹⁸² CIL III 11301, Strubilo talán Vannius kíséretével került a birodalomba, Polaschek, E., JÖAI 26, 1930, Bbl. 208. Egger, R., Diss Pann II: 10, I, 147.

¹⁸³ CIL III 4500 Naevius nem tartozik a Marcus alatt betelepített naristákhoz: Egger, R., i. m. (189. j.) 147, I. jegyzet.

¹⁸⁴ CIL III 14 350.

¹⁸⁵ Mócsy 1979, 184.

Az asal Primus felirata önmagában még arra sem alkalmas, hogy a Mócsy A. által felvetett eseményeknek a felvetésére lehetőséget teremtsen.

A sorozás kérdéséhez kapcsolódik a már tárgyalt Tacitus-hely: *ipsaque e provincia lecta auxilia* értelmezése. Mócsy A. megjegyezte:¹⁸⁶ „Tóth 1976 116 velem polemizálva kétli, hogy a Tac. XII 29 a dunántúli sorozás bizonyítéka. Kételyeit teljes mértékben osztom, mert az általa kifogásolt helyen éppen arról van szó, hogy a sorozás a dél-pannoniai benszülöttek körében bizonyítható”. A megjegyzésemet Mócsy A. félreértette. A területi meghatározást illetően: a szerző nem a dunántúli auxiliák létszámkiegészítéséről, hanem a *pannoniai*ról írt, amit az 50. évre vonatkozó, idézett Tacitus-mondattal kívánt bizonyítani.¹⁸⁷ Ezt követően először valóban a Dráva—Száva között sorozott katonákra utalt, majd megjegyezte: „Az 1. század közepén már . . . Észak-Pannoniából is soroztak a pannoniai hadsereg csapataiba.”¹⁸⁸ Nem írtam tehát indokolatlanul a *Dunántúlról*. Ha azonban csak erről lett volna szó, akkor nem tettem volna megjegyzést. Azonban nem a sorozás területi meghatározását vitattam, hanem azt, hogy a Mócsy A. által bizonyítékként idézett Tacitus-mondat valóban a sorozásra vonatkozik-e? Kifogásolt mondatomban azt emeltem ki (dőlt betűvel) amiben kételkedtem:¹⁸⁹ ez a Tacitus-mondat ugyanis nem bizonyítja a sorozást sem a Dunántúlon, sem Dél-Pannoniában. Nem lehet erre következtetni sem a szövegösszefüggésből, sem a szóhasználatból, sem a történeti körülményekből. Az *e provincia lecta auxilia* nem sorozást jelent, hanem a pro ripa componere céljára kiválasztott (összeszedett) segédszeregeket. Az Annales szövegének a magyar kiadása¹⁹⁰ valóban sorozásként fordítja ezt a helyet: „. . . s írt Palpellius Histernek, . . . hogy egy legiót s a tartományból toborzott segédszeregeket a Duna mentén tartson készenlétben”. A kitűnő fordítás azonban ezen a helyen pontatlan. Tacitus *lego* igét¹⁹¹ és a származékait a Lexikon Taciteum¹⁹² alapján nem használja a katonai sorozás értelmében. Ott, ahol valóban a létszámkiegészítésről, a katonai sorozásról beszél, ott a *dilectus*-t használja.¹⁹³ A fordítás tehát a következő: „. . . egy legiót és a provinciából kiválasztott segédszeregeket a folyami határ mentén tartson készenlétben”.

¹⁸⁶ Mócsy 1979, 184, 69. jegyzet.

¹⁸⁷ Mócsy A., Acta ArchHung 23 (1971) 43.; és Ua. 1974, 55—56.

¹⁸⁸ Mócsy 1974, 56.; Azt sem tudjuk, mik azok a Claudius korából származó „első biztos jelek auxiliáris katonák sorozására Észak-Pannoniában” (Uo. 54).

¹⁸⁹ Tóth 1976b, 116: „Kétlem, hogy Tacitus sorai (ann. XII 29) a dunántúli katonai sorozás megindulásának „határozott” bizonyítékai volnának.

¹⁹⁰ Tacitus Összes művei, Bp. (1970) II 279. Fordította: Borzsák István.

¹⁹¹ Gerber, A.—Greif, A., Lexikon Taciteum I—II. (Nachdruck, Hildesheim 1962), I. 759—760.

¹⁹² I. m.

¹⁹³ Uo. 294.

A történeti körülmények pedig nem indokolják, hogy pusztán az erődemonstráció miatt új sorozással állítsanak vagy töltsenek fel auxiliákat. Egyáltalában: az adott összefüggésben nincsen értelme a helyben való sorozás hangsúlyozásának. Hogy egyáltalában van-e jelentősége a provincia szó kitételének Tacitusnál, arról lehet és kell vitatkozni. Lehetséges az, hogy Tacitus a helytartó, majd Pannonia nevének az említése után stiláris okokból tette ki a provincia szót. Lehet azonban az is, hogy a forrásként használt hivatalos irat szóhasználatára befolyásolta. Az sem zárható ki, hogy a provincia szó valóban leszűkítő értelmű a forrásban és ezt követően Tacitusnál egyaránt: a helytartó *csupán* a pannoniai csapatokat használhatja fel az erődemonstráció céljára, noha a vaniusi királyság központi része Noricummal átellenben feküdt.¹⁹⁴ Ami viszont nem jöhet szóba, az a sorozás.

Összefoglalva: Mócsy Andrásnak az érvelése, amelyben az asalus áttelepítéséről és az észak-dunántúli Augustus-kori katonai sorozásról ír, nem helytálló. Mindezek pedig nem cáfolják sem a tartomány fokozatos katonai megszállását, sem a Claudius-kori provinciává szervezést.

Tanulmányának az f) pontjában Mócsy A. a pliniusi város- és népfelsorolásokat egy Augustus által összeállított betűrendes jegyzékre vezette vissza.¹⁹⁵ Plinius a felsorolásban a dunántúli törzseket is említi, ezért: „azoknak Augustus korában már római uralom alatt kellett állniuk”.¹⁹⁶ Helyese-e ez a következtetés? Lássuk először Mócsy A. érvelését, majd a pliniusi népfelsorolások keltezésével és értékelésével kapcsolatos megállapításokat.

Az asalusokkal kapcsolatban indult a vita: Mócsy A. a RE Asali szócikkében így írt:¹⁹⁷ „unter Augustus waren die Azali offenbar schon als eine *civitas peregrina* organisiert, da sie in der Dimension des Agrippa schon aufgezehrt sind, vgl. Plin. n. h. III 148.”. Ezzel kapcsolatban Fitz J.¹⁹⁸ jogosan írt arról, hogy nem lehet Agrippa tanúbizonyságára hivatkozni az azalusok civitas szervezetével kapcsolatban, mert a hadvezér a Dráva—Száva közti háború küszöbén meghalt. Mócsy A. 1977-ben¹⁹⁹ Fitz J. cáfolatát úgy értelmezte, hogy „Fitz will die Errichtung der nordpannonischen civitates peregrinae auf die nachaugusteische Zeit datieren.” Erről azonban Fitz J. nem nyilatkozott, hanem csak a Mócsy A. által felvetett Agrippa-bizonyságot vonta kétségbe. A későbbiekben Mócsy A. módosította a korábbi álláspontját:²⁰⁰ „A birodalom és a környező világ Agrippa nevéhez fűződő leírását nem Agrippa, hanem halála után Augustus készítette

¹⁹⁴ Lásd a 152. jegyzetben idézett irodalmat.

¹⁹⁵ Mócsy 1979, 184.

¹⁹⁶ Ua. 185.

¹⁹⁷ Mócsy, A., Azali, PWRE Suppl XI. 1968. 345.

¹⁹⁸ Les Azali sur l'Atlas mondial d'Agrippa, Alba Regia 14 (1975) 360.

¹⁹⁹ Mócsy, A., Acta ArchHung 29 (1977) 379.

²⁰⁰ Mócsy 1979, 184.

el”, ezért abban már szerepelhettek az i. e. 12–9 között meghódított illyricumi és dunántúli törzsek. A továbbiakban a szerző így érvel:²⁰¹ „... nincsen tudomásunk arról, hogy Augustus egy Agrippától független, olyan birodalomleírást szerkesztett volna, amely a városokat és egyéb közösségeket felsorolta, ellenben Plinius említ egy Augustustól származó, ezért nyilván Agrippa kommentárjához tartozó – betűrendes jegyzéket – (*digestio in litteras*), amelyet a városok és közösségek leírásához használt fel”. Végül a lista keltezésére következtet.

Ezt a következtetést azonban nem lehet összeegyeztetni a pliniusi listákkal és az azok statisztikus anyagára vonatkozó új kutatásokkal. Kétségtelen: a pliniusi alfabetikus vagy más elrendezésű város- és népfelsorolások — egyáltalában a „statisztikus” jellegű anyag — kérdése nincsen megnyugtatóan megoldva. Nem tudjuk, hogy erre egyáltalában lesz-e lehetőség. Az eddigi kutatások elsősorban K. Sallmann monográfiája²⁰² és kitűnő kutatástörténeti összeállítása²⁰³ alapján az mégis kitűnik, hogy bírálóm megállapításaitól el kell térnem.

1. A kutatás nem igazolt egy Augustus által összeállított egységes birodalomleírást — akár függőt az Agrippától, akár nem.²⁰⁴ Augustus személy szerint pedig csak Italia regiofelosztásával („discriptio”) és a Porticus Vipsaniae vagy Pollae világtérképének a kivitelezésével kapcsolható csak össze.²⁰⁵

2. Eltekintve attól a vitától, amelyik az Augustusnak tulajdonított *discriptio* tartalmát érinti,²⁰⁶ ami számunkra itt lényeges, az kétségtelen: a Plinius által említett betűrendes összeállítás nem egy általános birodalmi leírás, amint azt Mócsy A. tételezte,²⁰⁷ hanem Italia leírása²⁰⁸ (*discriptio totius Italiae*):

Nunc ambitum eius urbesque enumerabimus, que in re praefari necessarium est auctorem nos divinum Augustum secuturos discriptionemque ab eo factam Italiae totius in regiones XI, sed ordine, qui litorum tractu fiet; urbium quidem vicinitates oratione utique praepropera servari non posse, itaque interiore parte digestionem litteras eiusdem nos secuturos, coloniarum mentione signata, quas ille in eo prodidit numero.

3. A statisztikus anyag jellege ugyan vitatott,²⁰⁹ de nincsen bizonyítva, hogy ez egy egyidejű,

egységes szempontból keletkezett, az egész birodalomra egyidőben érvényes összeállítás lenne.

A statisztikus anyag — bármilyen céllal készült: census-szal kapcsolatban vagy reprezentációs céllal — levéltári anyag.²¹⁰ Ezért a listák keltezése és értelmezése korántsem olyan egyszerű, ahogy Mócsy A.,²¹¹ az Augustus halála után provinciává vált területek alfabetikus felsorolásának a hiányából arra olyannyira egyértelműen következtetett. A statisztikus anyag keltezése — jóllehet sok esetben Augustus vagy Caesar idejére megy vissza — provinciánként más és más. Az anyagot az idők folyamán modernizálták, bővítették.²¹² Ennek a rendszere éppúgy nem ismert, mint az alfabetikus listáké sem. Plinius a fő forrásain kívül felhasználta a katonai tudósításokat, követjelentéseket, levéltári aktákat, katonai térképeket.²¹³ A város- és néplisták „Auf Angaben der kaiserlichen Kanzlei fassen und somit nur approximativ d. h. vor Vespasian datiert werden können.”²¹⁴

A város- és népfelsorolások — „listák” eredetét keresve a különféle céllal készült levéltári anyag mellett fokozottabban kell figyelembe venni az epigráfiai emlékek tanúságát is. Ahogy Plinius felhasználta, sőt idézte a Tropaeum Alpinum adatát²¹⁵ — hogyan jutott hozzá? — úgy más hasonló emlékek felsorolásait is figyelembe vehette. Ilyenek pedig nem kis számban léteztek: akár ránk maradtak,²¹⁶ akár nem²¹⁷ (vö. még az Augustus-fórumán a legyőzött népek felsorolását²¹⁸ vagy a pannoniai diadalívek feliratait²¹⁹).

Plinius pannoniai adatait e helyen nem vizsgálom. Elég volt arra rámutatni, hogy Plinius szövege nem bizonyítja a kelet-dunántúli törzseknek a szervezett birodalomhoz tartozását Augustus idejében.

Az utolsó, g) pontban Mócsy A. a RGDA 30. szakaszával foglalkozik.²²⁰ Augustus elbeszélésének ezek a sorai Pannonia korarómai történetének a kutatásában sarkalatos pontot jelentettek.²²¹ Mégsem vizsgálták és értelmezték azonban ezt a forráshelyet. Valóban olyan nagy jelentőségű-e az RGDA 30. és főleg olyan jelentőségű-e, amelyet a kutatás annak tulajdonított? Vagy csupán a kuta-

²¹⁰ Sallmann 1971, 96, 20. jegyzet; 98., 147, 202, 28. jegyzet stb.

²¹¹ Mócsy 1979.

²¹² Vö. Sallmann 1971, 172.; Frei-Stolba, R., Historia 25 (1976) 341.; Jones, A. H. M., i. m. (217. j.) 503.

²¹³ Sallmann 1971, 172.

²¹⁴ Frei-Stolba, R., Historia 25 (1976) 341.

²¹⁵ Plin. n. h. III 136.

²¹⁶ Például a susai diadalív városfelsorolása, CIL I 7231, vagy a virunumi felirat a noricum törzsek nevével: A néplisták létezéséről tanúskodik Tacitus is, ann I. 8.

²¹⁷ A lugdunumi Augustus oltár a 60 gall törzs nevével, Strabon 4, 3, 2.; vö. Tacit. ann. 3, 44.; Sallmann, K. G., Lustrum 18, (1975) 123.

²¹⁸ Velleius II 39, 2.

²¹⁹ Cassius Dio LVI 17.

²²⁰ Mócsy 1979, 185.

²²¹ Például: Patsch, K., Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V: 1. SB Wien, Bd. 214: 1, 1932, 99.; Mócsy A., Pannonia, PWRE Suppl. IX, 1962, 541.

²⁰¹ Ua.

²⁰² Sallmann 1971.

²⁰³ Sallmann, K. G., Plinius der Aeltere 1938–1970. Lustrum 18 (1975) 5–299.

²⁰⁴ A korábbi vélemények ismertetése: Sallmann 1971 95.

²⁰⁵ Sallmann 1971, 106, 200.

²⁰⁶ Sallmann 1971, 143.

²⁰⁷ Mócsy 1979, 184.

²⁰⁸ Plin. n. h. III 46. A discriptio tartalmához és értelmezéséhez Sallmann 1971, és Jones, A. H. M., The Cities of the Eastern Roman Provinces.² (Oxford 1971) 503.

²⁰⁹ Sallmann 1971, és lásd a 219. jegyzetet.

tásban kapott nagyobb vagy téves fontosságot? „Pannonia provincia kialakulásához” című tanulmányomban²²² az RGDA 30-cal kapcsolatban arra kerestem a választ, hogy a szöveg alapján mennyiben következtethetünk *tényszerűen* a hódítás és a katonai megszállás *valóságos* méretére. A miénktől minőségileg különböző földrajzi szemlélet figyelembevételével úgy vélekedtem, hogy Augustus felfogásában a római hatalom kiterjesztése a Dunáig egyben szinte a teljes Duna-vonal birtoklását is jelentheti,²²³ noha erre az RGDA szövegéből nem *szükség szerű* következtetni. A történelmi körülmények és az RGDA 30 alapján azonban a birodalom *ténylegesen* csak a Dráva–Száva közét, a szerémségi Duna-szakaszig szállta meg, „kebelezte be”.

Arra törekedtem, hogy az RGDA 30. szakaszát ne csak illusztrációként idézzem, mint általában,²²⁴ hanem azért, hogy a szöveg elemzésével a forrás értékét megismerjük.²²⁵ Érvelésemet Mócsy A. elutasította:²²⁶ „Hogy az egész Dunántúl Augustus-alatti bekebelezését tagadni lehessen, a Monumentum Ancyranum 30. caputjában a *ripa fluminis Danuvi*”-nak, természetesen korlátozott jelentőséget kellene tulajdonítani”, mert csak ezután vonatkoztatható a forráshely a szerémségi Duna-szakaszra. Ez a megfontolás azonban nem jellemezheti a forráshelyhez kapcsolódó vizsgálataimat. A ripa Danuvii-nek nem tulajdonítottam korlátozott jelentőséget; különösen azért nem, hogy ezáltal tagadhassam a Kelet-Dunántúl „bekebelezését”. A Kelet-Dunántúl bekebelezését nem *tagadtam*, hanem a provinciaterület kialakulását vizsgáltam. Tagadni csak akkor tudtam volna, ha létezett volna a régészeti és az irodalmi vizsgálatán alapuló állítás. Ezt sem tagadhattam, legfeljebb cáfolhattam volna. Azonban a tartomány foglalkáskori történetének a megírására, a Dráva–Száva közti harcok eseménytörténeti vizsgálatán túl nem történt meg, hanem az RGDA 30. szakaszát bizonyítékként (!) idézték a teljes provinciaterület egyidejű „birtokbavételére”. Ezt az elképzelést azonban sohasem fejtették ki, és sohasem bizonyították. Az a vélemény, amely szerint Illyricum határának a kiterjesztésén a Dunántúl északi és keleti Duna-szakaszát *kell* érteni, egy előfeltevésen alapszik. Feltételezi ugyanis azt, hogy az RGDA 30. szakaszában említett Illyricum az új, a Dunáig terjedő határával együtt *területileg meg-egyezik* Illyricum inferius és superius, illetve Dalmatia és Pannonia provinciákkal. Ezt azonban egy

kutató sem bizonyította be. A tanulmányaimban arra mutattam rá, hogy az RGDA 30. szakaszában a ripa Danuvii alatt Augustus a Cannabiacától a Száva dunai torkolatáig terjedő Duna-szakaszra nem gondolhatott, mert amikor Illyricum határának a kiterjesztéséről beszél, akkor Illyricum vagy Pannonia provincia mint közigazgatási egység *még nem létezett*. 1976-ban leírtam:²²⁷ az RGDA 30. minden olyan értelmezése, amely a későbbi Pannonia teljes dunai határát érti Augustus kijelentésén, posztulálja a későbbi Pannonia provinciát és a dunai határának az Augustus-kori létezését. Cikkeimben tehát ennek a forrásszakasznak az értelmezésére törekedtem.

Mócsy A. megállapította:²²⁸ mivel a Monumentum Ancyranum „korlátozott jelentőségű” értelmezésének a meggyőző erejét csökkenti az, hogy egyéb, nem az RGDA-ból merített feltevésekre támaszkodik, legutóbb egy belső érv is született... Nem értek egyet ezzel a kijelentéssel. Egy szöveg elemzése és értelmezése sohasem csak magára a szövegre támaszkodik, hanem azoknak az ismereteknek az összességére, amelyek a szöveghellyel kapcsolatosak lehetnek. Ezért a „külső érvék” nem csökkentik az RGDA 30. értelmezésének a hitelét, hanem éppen a segítségükkel tudjuk megközelíteni a forrás valódi értelmét. A „belső érvékkel” főként az író felfogása kutatható, míg a „külsőkkel” a valós helyzet megismeréséhez juthatunk közelebb. Ha nem vesszük figyelembe, hogy Augustus uralkodásának a végén Észak-Illyricum területén nem provincia, hanem zárt határ nélküli, katonai terület volt, akkor a kutatás az RGDA-citátummal kapcsolatban oda jut, ahová jutott. Ha nem vesszük figyelembe a régészeti módszerű kutatás eredményeit (a katonai megszállás rendszerét, az éremforgalom sajátosságait²²⁹ vagy a sigillaták fokozatos elterjedését Pannoniában, amivel Gabler Dénes éppen ebben a kötetben foglalkozott)²³⁰ akkor szintén téves eredményre jutunk.

A „külső érvék” alapján következtettem arra,²³¹ hogy a leigázott *gentes Pannoniorum* a Dráva–Száva közének a lakóit jelenti, és nincsen semmi okunk, amelynek az alapján a *gentes* értelmezését ki kellene szélesíteni. (Pl. a dunántúli törzsekre). Ezért és az RGDA 26. szakasza értelmében a tényleges „határkiterjesztés” a Szerémségben történt. Ezután írtam arról, amit Mócsy A. „belső érvként” jellemezett. A következtetéseim „külső” szempontjait²³² azonban bírálom nem vitatta.

Az RGDA 30. szakaszában Augustus a pannon törzsek meghódításához kapcsolta a dák betörést, és a római hadsereg visszaütésének az elbeszélését:

²²² Tóth 1976, 197.

²²³ Tóth 1976, 199–200.

²²⁴ Pl. Mócsy, A., PWRE Suppl. IX, 1962, Ua.: 1974, 38.

²²⁵ Amint például az i. sz. 17-es pannoniai Drusus-akcióval kapcsolatban hasonlóképpen értékeli a feldolgozásokat Timpe, D., ..., moderne Darstellungen der Drususmissio beschränken sich auf ein Referat der Quellen, vgl. zuletzt A. Mócsy RE 9, 1962, 548; Wilkes, J., Dalmatia 1969, 229.” (Chiron 1 (1971) 272, 18. jegyzet.)

²²⁶ Mócsy 1979, 185.

²²⁷ Tóth 1976.

²²⁸ Mócsy 1969, 185.

²²⁹ Fitz J., NK 72–73 (1973–1974) 25.

²³⁰ Gabler D., ArchÉrt 106 (1979) 199.

²³¹ Tóth 1976, 198–199.

²³² Tóth 1976, 198–199.

Illyricum határait előre vittem egészen a Duna folyó partjáig, „*citra quod Dacorum transgressus exercitus . . . victus . . . est*”. Véleményem szerint²³³ a két esemény összekapcsolása nem véletlen, hanem a megfogalmazás közvetve arra utal, hogy a dákok ott törtek be a Duna jegén keresztül,²³⁴ ahol Illyricum tényleges határkiterjesztése történt: tehát a szerémségi Duna-szakasz körzetében. Mócsy A. ellenben megállapította:²³⁵ „az ilyen szövegértelmezés erőltettségét könnyen cáfolhatjuk ellentétes eredményekre vezetve, bár hasonlóan erőltetett értelmezési kísérletekkel”. Bírálom bizonyára nem az erőltettséget akarta cáfolni, hanem az általa erőltetettnek tartott értelmezést. Nem értem azonban azt, hogy érvelésemet miért tartotta erőltetettnek, de főleg azt nem, hogy hogyan látta könnyen megcáfolhatónak ellentétes eredményekre vezető, szintén erőltetett értelmezési kísérletekkel.

Vegyük szemügyre Mócsy A. érvelését: A vizsgált RDGA-citátum a következő: „*Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit, devictas per Ti. Neronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani subieci protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danui.*”

1. Szerinte²³⁶ a *subieci* és a *protuli* „két különböző aktus, amelyeket azért sem szükséges okozati összefüggésbe hozni, mert a szerémségi Duna nem a pannonokkal, hanem a szkordiszkuszokkal volt határos. A szkordiszkuszok pedig nem értendők bele a *Pannoniorum gentes* gyűjtőfogalmába”, mert velük a rómaiak korábban is megütköztek. Tehát a Dunáig nyúló határkiterjesztés említése csak akkor idokolt, ha a *gentes Pannoniorum* alatt „már Augustus alatt sem csak a Drávától délre lakó illyreket értették”. Ekkor érvényes csak a *subieci-protuli* kapcsolat is.

Nem szükséges azt vitatnom, hogy az RGDA tömör megfogalmazásában lehetséges-e a scordiscusok és a pannonok ilyen megkülönböztetése: Mócsy A. különösen jól tudja azt, hogy a scordiscusok a Szerémség délkeleti csücskében laktak.²³⁷ A szerémségi Duna-szakasz nagy része pedig az amantinusokkal és a cornacates-szel volt határos.²³⁸ A scordiscusok jelentős része a későbbi Pannonia határain kívül, Dalmatia ÉK-i és Moesia ÉNy-i szélén lakott.²³⁹ Miután a *gentes Pannoniorum*, akikkel a rómaiak hadakoztak és akiket i. e. 12–9 között Tiberius leigázott, a Dráva–Száva közében éltek, ezért írhatott Augustus a törzsek leigázása után a Dunáig történő határkiterjesztésről. Az RGDA 26. szakasza, az ilyenféle határkiterjesztést szabatos megindokolta: *omnium pro-*

vinciarum populi Romani, quibus finitimae fuerunt gentes, quae non parerent imperio postro, fines auxi: a tényleges határkiterjesztés a legyőzött törzsek szomszédságában, a Szerémségben történt. A *subieci-protuli* felfogásom esetében is feltétlenül okozati összefüggést jelent.

2. A *gentes Pannoniorum* a Drávától északra élő pannonokra is kell, hogy vonatkozzon, mert csak is ezekről mondhatta Augustus, hogy „*principatusom előtt a római hadsereg sohasem jutott el, hozzánk*” vélte Mócsy A. A pannonok ugyanis nemcsak Octavianusszal kerültek szembe, hanem a korábbi római hadvezérekkel is. Ezzel szemben: a pannon törzseket Tiberius igázta le i. e. 12–9-ben. Az ebben a háborúban részt vevő pannon törzsek alatt a Dráva–Száva közében értették a rómaiak. Ismert viszont, hogy a pannon törzsi terület mélyen lenyúlt a Szávától délre is. Semmilyen olyan adatunk nincsen, amely azt igazolná, hogy a *Dráva–Száva közén* katonai megszállás vagy olyan harcok, amelyek Tiberius küldetésével összehasonlíthatók, korábban is történtek volna. A rómaiak a pannonokkal ettől a területtől délre harcoltak. Octavianus is a Szávától délre fekvő területeken hadakozott: Siscia is a Drávától délre fekszik. Az pedig éppen nem az RGDA szerzőjétől várható el, hogy éppen az RGDA-ban a korábbi római hadvezérek emlékét idézze vagy a tevékenységükre különösképpen figyelemmel legyen.

3. Mócsy A. szerint az RGDA „betű szerinti” értelmezése oda vezet, hogy a dákokkal kapcsolatos „mellékmondat nem a *ripa*-hoz, hanem a *flumen*-hez kapcsolódik (*quod!*): míg a *ripa* talán jelenthette a Duna valamelyik körülírt partszakaszát, addig a *flumen* kevésbé”.²⁴⁰ Ezzel a következtetéssel a lényegyet tekintve egyetértek, és meg kell kérdezni: a Cannabiacától a Száva dunai torkolatáig terjedő Duna-szakasz talán nem körülírt partszakaszt jelent? A forráshely értelmezésénél ez valóban lényeges szempont: a szöveghely nem értelmezhető körülírt – tehát meghatározott – partszakaszként. Augustus megfogalmazásában épp úgy nem jelentette a szerémségi Duna-szakaszt, mint más, ugyancsak meghatározott – (a teljes későbbi tartományi Duna-határ) partszakaszt sem.

Az RGDA 30. korábbi értelmezésében a kérdésfelvetés volt rossz. Olyasmire akartak választ kapni, amire a forrás nem tudott felelni. Olyat akartak igazolni Augustus szavaival, amire az RGDA nem volt alkalmas. Illyricum északi része i. sz. 8-ban létrehozott katonai kerület és nem provincia volt. A katonai kerület nem közigazgatási egység, így jogi és közigazgatási értelemben vett, tényleges határa sincsen.²⁴¹ Határa azonban a katonailag megszállt területnek is van. Ez azonban nem közigazgatási, hanem fiktív határ. Annak a területnek a szélét jelzi, amely közvetlenül a római

²³³ Tóth 1976, 198.

²³⁴ Cassius Dio LIV 36, 2.

²³⁵ Mócsy 1979, 185.

²³⁶ Mócsy 1979, 185.

²³⁷ Mócsy, A., Zur Geschichte der Peregrinen Gemeinde in Pannonien. Historia 6 (1957) 488–498.

²³⁸ Vö. még Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu dem Markomannenkriegen. (Bp. 1959).

²³⁹ Vö. még Alföldy G., ArchÉrt 89 (1962) 147–152.

²⁴⁰ Mócsy 1979, 185.

²⁴¹ Frei-Stolba, R., Historia 25, 1976.

katonaság felügyelete alá tartozott. Nem római közigazgatási kategória tehát, hanem a kutatás során használt segédeszköz. „A katonai igazgatás lényegét a fokozatos és folyamatos fejlődés adja meg: fejlődés és fejlesztés a „barbár” területből addig a pontig, amíg azon a római polgári közigazgatás bevezethetővé vált és megindulhatott a municipálódás. Ennek a fejlődésnek a része a földrajzi, stratégiai, etnikai körülményektől függően a Róma számára optimális határok kialakítása”²⁴²

Az RGDA 30. szakaszában tehát a *finis* nem közigazgatási értelemben vett provinciahatár, hanem elvi határ. Mi a tartalma ezekután a *finis Illyricine*? Augustus szavai Illyricum határának a kiterjesztéséről a római hatalmi szféra előretolásként értelmezhetők. Konkrétabb jelentést e mondatnak éppúgy nem adhatunk, mint a szakasz végén Daciáról tett kijelentésnek sem. Ott arról írt Augustus, hogy a sereg átkelt „a Danuvius tulsó partjára, és a dák törzseket a római nép fennhatóságának a vállalására kényszerítette”²⁴³ (Borzsák I. fordítása).

Augustus kijelentése tehát földrajzilag nem meghatározott kiterjedésű: nincsen sem „tág”, sem „korlátozott” jelentése. Augustus nem a folyónak egy konkrét szakaszát értette, ahogy a kutatók a szöveget értelmezték. A császár általánosan, területi megkötés nélkül írt róla, de a folyó elérésének a korábbi adatokból is ismert presztízs-jellegét hangsúlyozta.

Az RGDA 30. szövegének az értelmezése azonban nem ment fel minket a *tényleges* helyzet megállapítása alól. Miután Augustus tetteinek az elbeszélésében a Duna eléréséről, egy ok következményeként, a Dráva–Száva-közi harcok eredményeként írt, a *tényleges* „határkiterjesztés”, a katonailag megszállt terület kiterjesztése a Szerémségben történt.

Végére érve Mócsy A. hét pontban csoportosított ellenérveinek, a következőképpen összegezhetek: a felvetett érvek és következtetések nem cáfolják a cikkeimben kifejtett vagy felvetett tételeket. Az ellenérvek és a vita azonban valóban hozzájárult a tartomány hódításkori történetének a pontosabb megismeréséhez, a lehetőségek és a biztos következtetések pontosabb megfogalmazásához. Azt, hogy a sok vitás részletkérdés ellenére a tartomány koracsászárkori fejlődését a legfőbb vonalat tekintve azonosan látjuk, azt Mócsy A. befejező, értékelő mondatai bizonyítják, amelyeknek a lényegével egyetértek.

Mócsy A. megállapította: „az elmondottakból azonban világossá válhatott az, hogy a politikai fennhatóságot, amelyet elsősorban az írott forrásaink útján vizsgálhatunk, nem vonhatjuk kétségbe pusztán azért, mert a csaknem kizárólag régészeti forrásokkal nyomon követhető katonai megszállás első szakasza egyelőre inkább kérdésfelvetésekből, mint biztos válaszokból áll.”

Ezzel a megállapítással kapcsolatban a következő a véleményem:

1. Remélem, hogy a korábbi összegezésekben csak nagy vonalakban és statikusan ábrázolt — tehát megíratlan — Pannonia-történetet már ezek a kérdésfelvetések is kimozdítják a holtpontról és előbbre viszik a megoldás felé. Ez a vita is ezt mutatja. Ha tehát Mócsy András inkább csak kérdésekről, mint megoldásokról beszél, ezeket a kérdésfelvetéseket vállalom, mert ezeknek segítségével juthatunk közelebb a megoldásokhoz.

2. Nem tartom célravezetőnek a szerzőnek azt a megfogalmazását, amelyben szembeállítja az írott források alapján kutatható politikai fennhatóságot és a régészeti forrásokban nyomon követhető katonai megszállást. Nem arról van szó, hogy amíg a katonai megszállással természetszerűleg együtt jár a politikai fennhatóság is, ez utóbbi fennállásának a legkevésbé sem előfeltétele a katonai megszállás. Mócsy A. megállapításában implicite olvasható a régészeti és az irodalmi források szembeállítása vagy merevnek látszó szétválasztása is.

Nem látom be, hogy a régészeti módszerű történetkutatásban csupán a tárgyi leletanyag és az ásatások alapján kellene levonni következtetéseket, vagypedig ezek a következtetések kevesebb értékűek lennének a források alapján tett megállapításoknál. A tárgyi emlékek értelmezése a források segítségével történik. Nincsen szó sorrendiségről vagy kitüntetett helyzetről. Egy történeti probléma, egy felvetett kérdés megoldásánál éppúgy fel kell használni a forrásokat, mint a tárgyi emlékeket — már ha vannak. A források értelmezésénél pedig — már ha lehet — éppúgy fel kell használni a régészeti anyagot is.

3. Remélem, hogy a tanulmányból megtudta az olvasó, hogy a katonai megszállás első, sőt további szakaszai sem inkább csak „kérdésekből”²⁴⁴, hanem eredményekből is állnak, amint arról Fitz Jenő és Gabler Dénes tanulmányai tanúskodnak. Ismétlem: korábban még csak *kérdések* sem voltak a hódítás menetével kapcsolatban.

4. Végül: sem Mócsy A., sem én, cikkeinkben nem a római fennhatóság kérdését vitattuk, sőt, ha mindketten ugyanúgy értjük ezt a fogalmat, akkor szükségtelen a vita: sohasem és seholsem kételkedtem abban, hogy i. e. 12–9. és az i. sz. 6–9-es háború után a Dunántúl teljes területe római fennhatóság alá került. Ami vitatott, az nem a római fennhatóság ténye, hanem annak a *minősége*. Ha tehát Illyricum koracsászárkori történetét kutatjuk, akkor már nem beszélhetünk a római fennhatóság elismertetéséről vagy létezéséről, mert abban az időszakban ez a fogalom már túl általános. Erre maga Augustus a tanúnk, aki a pannon törzseket *imperio populi Romani subiecit*, de különbséget téve a pannon törzsek leigázása és — ha

²⁴² Tóth 1977, 199.

²⁴³ Borzsák I., AntTan 1, 1954, 331.

²⁴⁴ Mint Mócsy A. 1979, 186. vélte.

túlzó szóhasználatával is — a dákokra kiterjesztett fennhatóság között, az utóbbi esetben a serege a dák törzseket *imperia populi Romani perferre coegit*.²⁴⁵

Mit értek tehát Róma fennhatóságán? Azt, amit Augustus a dákokkal kapcsolatban; a fegyverrel vagy más úton *pacifikált* népek — akár gentes, akár királyságok — függetlenségének a bizonyos fokú, más és más mennyiségű korlátozását: lényegében a független külpolitika megszűnését. Számunkra az a lényeges, hogy ez a fennhatóság a *gentes*, vagy más állami jellegű alakulatok és a birodalom között milyen szabályozott kapcsolatban, milyen módon valósult meg. Ezek a szerződésekké szabályozott kapcsolatok vezettek oda végül, hogy a fennhatóságot elismerő gentes a római állam „határain” belülre kerüljenek. Ennek a folyamatnak a *végeredménye* a közigazgatási rendezés, a terület provinciává válása. Azokról tehát, akik már a polgári közigazgatású területen vagy más római formációban laktak (pl. katonai kerület), mint római fennhatóság alatt élőkről beszélni, már túl általános. Ezek a birodalom különféle jogállású lakosai. A politikai fennhatóság sem római igazgatási terminus: vizsgálunk azt kell, hogy az azt elismerő gentes és Róma kapcsolatát milyen szerződések szabályozták, és ez ho-

gyan nyilvánult meg a gyakorlatban. Az eddigi kutatásom két nagy témakörben mozgott: egyrészt a római foglалás folyamatát, a katonai megszállás fokozatos kiterjesztését és a rendszerének az átalakulását, másrészt a provincializálódás folyamatát, a katonai igazgatású területtől a provinciáig és Illyricum, illetve Pannonia provincia végleges határának a kialakulását vizsgáltam. A politikai fennhatóság kérdését — mert számomra evidens volt — nem vizsgáltam.

A cikkeimben kifejtett véleményemet és következtetéseimet, amelyeket a korábbi elnagyolt és sommás megállapításoknál „árnyaltabban és óvatosabban” fogalmaztam meg, semmi sem indokolja, hogy megváltoztassam. Sőt, H. Braunert,²⁴⁶ K. Christ,²⁴⁷ D. Timpe,²⁴⁸ R. Frei-Stolba²⁴⁹ időközben megjelent tanulmányai megerősítettek abban, hogy Pannonia provincia kialakulásának a kutatásában a helyes úton járok. A vita alapján világossá vált, hogy elsősorban a különféle kötött fogalmak és közigazgatási terminusok eltérő használata okozta a félreértéseket és a problémákat. Az Augustus alatt a Dunáig terjedő politikai fennhatóság *egységes álláspontra* teremtsen termékeny alapot a további vizsgálatok számára!

Tóth Endre

BEMERKUNGEN ZUR ENTSTEHUNG DER PROVINZ PANNONIEN

Auszug

Die Abhandlung enthält den ersten Teil unserer Antwort auf die in ArchErt 106, 1979, S. 177–186 von A. Mócsy verfaßte Diskussionsschrift. In der Frage der Entstehung und der frühromischen Geschichte der Provinz Pannonien entfaltet sich vor allem durch die Forschungen von J. Fitz (ANRW II:6, Berlin–New York 1977, 543.), D. Gabler (zuletzt: ArchErt 106, 1979, 199.), G. Vékony und Verfasser (Acta ArchHung 22, 1970, 133.; AV 28, 1977, 278; AV 30, 1979.) ein neues Bild, genauer gesagt: die frühe Geschichte der Provinz *kommt zur Bearbeitung*. Das sich dadurch zusammensetzende Bild steht in seinem Aspekt und in der Untersuchung des historischen Prozesses den Forschungsergebnissen derselben Periode der westlichen Provinzen nahe (hauptsächlich und zuletzt: R. Frei-Stolba, Historia 85, 1976, 313.; und ANRW II: 5, 1, Berlin–New York 1976, 288.; H. Braunert, Chiron 7, 1977, 207.; K. Christ, Chiron 7, 1977, 149.; D. Timpe, in: Monumentum Chiloniense, Amsterdam 1975, 124.).

In der Geschichte der Besetzung, Verwaltung usw. von Illyricum inferius, des späteren Pannonien, also in der Entstehung der Provinz als Verwaltungseinheit liegt die Betonung auf dem länger oder kürzer anhalt-

enden Prozeß. Es ist demnach unrichtig über die zwischen 12–9 v.u.Z. durch die Kämpfe im Drau-Save-Zwischenstromgebiet erfolgte sofortige und tatsächliche Entstehung der ganzen, im späteren Sinne genommenen *Provinz Pannonien* oder über die militärische Besetzung des ganzen späteren Gebietes zu sprechen sowie den 30. Abschnitt der RGDA — statt der Interpretation und Untersuchung des augusteischen Textes — bloß als Beweis der bis zur Donau reichenden, tatsächlichen militärischen Besetzung und Eroberung anzuführen.

Die Geschichte der Entstehung der Provinz ist demnach noch unbearbeitet. In unseren früheren Abhandlungen haben wir zur Lösung einzelner Teilfragen Versuche gemacht. Als Ergebnis dieser Teilstudien sind wir der Meinung, daß das Militär den Kriegen der Jahre 12–9 v.u.Z. folgend nur das Drau-Save-Zwischenstromgebiet besetzt hat. Das spätere Westpannonien (die Umgebung der Bernsteinstraße) mit dem „regnum” Noricum ist unter römische Oberhoheit gekommen. Das Gebiet hat weder zu dieser Zeit, noch bei der Teilung Illyricums den Status einer Provinz erhalten, sondern es war ein Militärbezirk unter dem Befehl des Armeekommandanten von Illyricum. Auch die Verteidigung von Noricum wurde von

²⁴⁵ Vö. Heuss, A., Zeitgeschichte als Ideologie. Bemerkungen zu Komposition und Gedankenführung des Res Gestae Divi Augusti, Monumentum Chiloniense, hrsg. E. Lefèvre (Amsterdam 1975) 78.

²⁴⁶ Braunert, H., Omnium provinciarum fines auxi, Chiron 7 (1977) 207.

²⁴⁷ Christ, K., Zu römischen Okkupation der Zentralalpen und des nördlichen Alpenvorlandes, Historia 6 (1957) 416.; Ua. Antike Münzfunde Südwestdeutschland.

Vestigia 3 (1960) . . . ; és főként: Zur augusteischen Germanenpolitik, Chiron 7 (1977) 149.

²⁴⁸ Timpe, D., Der römische Verzicht auf die Okkupation Germaniens, Chiron 1 (1971) 267.; Ua. Rechtsformen der römischen Aussenpolitik bei Caesar, Chiron 2 (1972); Ua. Zur Geschichte der Rheingrenze zwischen Caesar und Drusus, in: Monumentum Chiloniense, hrsg. E. Lefèvre. (Amsterdam 1975) 124.

²⁴⁹ Frei-Stolba, R., Die Schweiz in römischer Zeit, Historia 25 (1976) 313.; Ua. ANRW II: 5, 1 (Berlin–New York 1976) 288–403.

illyrischen Truppen versehen. Zur Ordnung der Verwaltung dieses Gebietes, zur Erhaltung des Status einer Provinz und zur Organisierung der Grenzen (Anschluß des Bereiches der Bernsteinstraße an Pannonien) ist es unter der Herrschaft von Claudius gekommen, dessen provinzorganisierende Tätigkeit in den europäischen Provinzen des Römerreiches auch ansonsten von Bedeutung ist. Es ist demnach kein Zufall, daß Aurelius Victor gerade in der Charakterisierung der Herrschaft von Claudius folgendes geschrieben hat: „*retenti fines seu dati imperio Romano; . . . Rhenus Danubiusque ad septentrionem*” (Caes, Claud. 4, 2).

A. Mócsy hat nach seinen früheren skeptischen Bemerkungen eine längere Studie geschrieben, in der er gegen die Feststellungen der sich entfaltenden frühen

Geschichte Pannoniens fast in jedem Punkte Stellung genommen hat (ArchÉrt 106, 1979, 186). Wir trachteten die in sieben Punkten gruppierte Gegenmeinung und Feststellungen des Verfassers zu widerlegen. Die Diskussion wurde vor allem durch je andere Interpretation der verschiedenen gebundenen Termini und durch die Außerachtlassung des militärisch verwalteten Bezirkes der Provinz und ihrer Eigenartigkeiten vor dem Status verursacht. Durch diesen ersten Teil unserer Abhandlung hoffen wir nachgewiesen zu haben, daß durch die Feststellungen und Folgerungen des polemischen Aufsatzes von A. Mócsy die über die Entstehung der Provinz sich entfaltenden bisherigen Ergebnisse nicht widerlegt worden sind.

E. Tóth

A BŐCSI KÉSOÁVARKORI LELET ÉS KÖRE

Dienes István 1959-ben Bőcsről későavarkori leletet hozott be a Magyar Nemzeti Múzeumba. Bőcs (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, miskolci járás) a Hernád jobb és bal partján fekszik. A jobb parti részt Belsőbőcsnek hívják. A lelőhelyről és a leletek előkerüléséről Dienes I. kiszállási jelentésében a következőket írta: Belsőbőcstől keletre, a községi gulya legelő ÉK-i sarkában levő „Sárgaföldes part”-on, közel 50 éve használt agyagbányászó helyen, egy nagy avar temető csaknem teljes pusztulása volt észlelhető. Korábban „kardok, veretek” kerültek elő. A „zablás, pitykés” lovassírt Dékány Mihály és Dudás József tanárok, továbbá Rózsa Tibor lelkész jelentették. A temető egyik utolsó hírnöke volt az a feldúlt sír, melyet diákok találtak és bolygattak meg.¹

A sír leírása a diákok elbeszélése alapján:

Lovassír. Mélység: kb. 40 cm a bányászott szinttől. Irány: ÉNy–DK.

Az *emberi csontváz* medencéje körül öntött bronz övdíszek, melyek közül kettőslapú, lapos indadíszes *nagyszíjvég* (1. kép 1), ovális karikájú, címer alakú testű *csat* (üres mezővel), (1. kép 2), fonott mintájú *lyukvédő* (1. kép 3), kettőslapú, a nagyszíjvéghöz hasonló *kisszíjvég* (1. kép 4), és 2 db hosszúkas, gyögsorkeretes, középen osztott mezejű, csüngős *övreret* (1. kép 5–6) jutott a Nemzeti Múzeumba.

A *lócsontráz* az emberi váz bal oldalán, attól 40–60 cm távol feküdt. A ló koponyája egyvonalban volt az emberi koponyával.

Oldalpálcás *vaszabla* (2. kép) „a lókoponya körül”, „mellette” lófej alakú öntött bronz *veret* (1. kép 7), vésett-poncolt palmettadísszal, felerősítésre szolgáló két lyukkal. A sírból más lelet nem került be a Nemzeti Múzeumba.

1960-ban Rózsa Tibor bőcsi lelkész újabb leletek előkerüléséről értesítette a Nemzeti Múzeumot. A helyszínre Patay Pál szállt ki,² aki a bolygatott területen embercsontokat és az alábbi leleteket találta:

2 db rombusz keresztmetszetű bronz *karperec töredék* (1. kép 8–9), szemcsés anyagú, szürke, hullámvonaldíszes, öblöshasú *edény* enyhén kihajló peremű *töredéke* (3. kép 1) és hasonló anyagú és színű *fenékbélyeges talptöredék* (3. kép 2).

A temető területéről újabb leleteket jelentett 1964-ben Rózsa Tibor. A helyszínről K. Végh Katalin, a miskolci múzeum akkori régésze, embercsontokon kívül csak egy *sarlót* tudott beszállítani a miskolci múzeumba,³ ahová erről a lelőhelyről 1933-ban, ajándékként egy vörösesbarna, kézzelformált agyagedény már bekerült.⁴

A MNM-ba került bőcsi leletek közül a lófej alakú, palmettadíszes veret, amely akkor páratlan volt a magyarországi avarkori emléanyagban, mint kiállítási tárgy, hamar közkedvelté vált. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításainak kiemelkedő darabja a lófej alakú veret,⁵ de közben hosszabb-rövidebb ideig külföldi vendékiállításainkon is bemutattuk.⁶

A lófej alakú veret funkcióját már Dienes I. meghatározta, a „lófej a pofaszíjon volt” — írja jelentésében.⁷ Kovrig I. a kiállítási vezetőben mint „szíjveret”-et említi, a veret palmettamintás vésett-poncolt díszítésében pedig a VIII. század vége utáni időszak „új betelepülői kultúrájának hatását” véli felfedezni.⁸ Az öntött bronzművesség késői horizontjához számítja a bőcsi és a többi állatfej formájú veretek nagy részét J. Dekan is, aki biztosan későinek a vésett-poncolt felületűeket tartja.⁹

A bőcsi lelet — mint ez elsősorban J. Dekan tanulmányából látható — nem egyedülálló darab a későavarkori régészeti leletek között. Ezeket a páratlan szépségű, ritkaságszámba menő állatfej alakú vereteket az eddigi közlemények leletkörülményeik pontos ismertetése nélkül, leletegyütteseikből kiszakítva közölték. Dolgozatunk célja: az állatfej alakú vereteket és állatfejben végződő szíjvégeket, leletegyütteseikkel teljes felgyűjtésben közreadni, időbeli helyzetüket, eredetüket és etnikai hovatartozásukat a lehetőségeken belül minél pontosabban meghatározni, és megvizsgálni azt a régészeti horizontot, amelyben az állatfej alakú veretek előfordulnak.

³ MNM Adattár, XIV. 195/1964.

⁴ K. Végh K., HOMÉ 7 (1968) 51, XIX. t. 3.

⁵ Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig. (kiállítási vezető) Budapest, 1962. 39. kép.

⁶ Hunnen Germanen Awaren. Ungarn in der Völkerwanderungszeit. (Vezető a berlini kiállításon.) Berlin, 1980. 15.

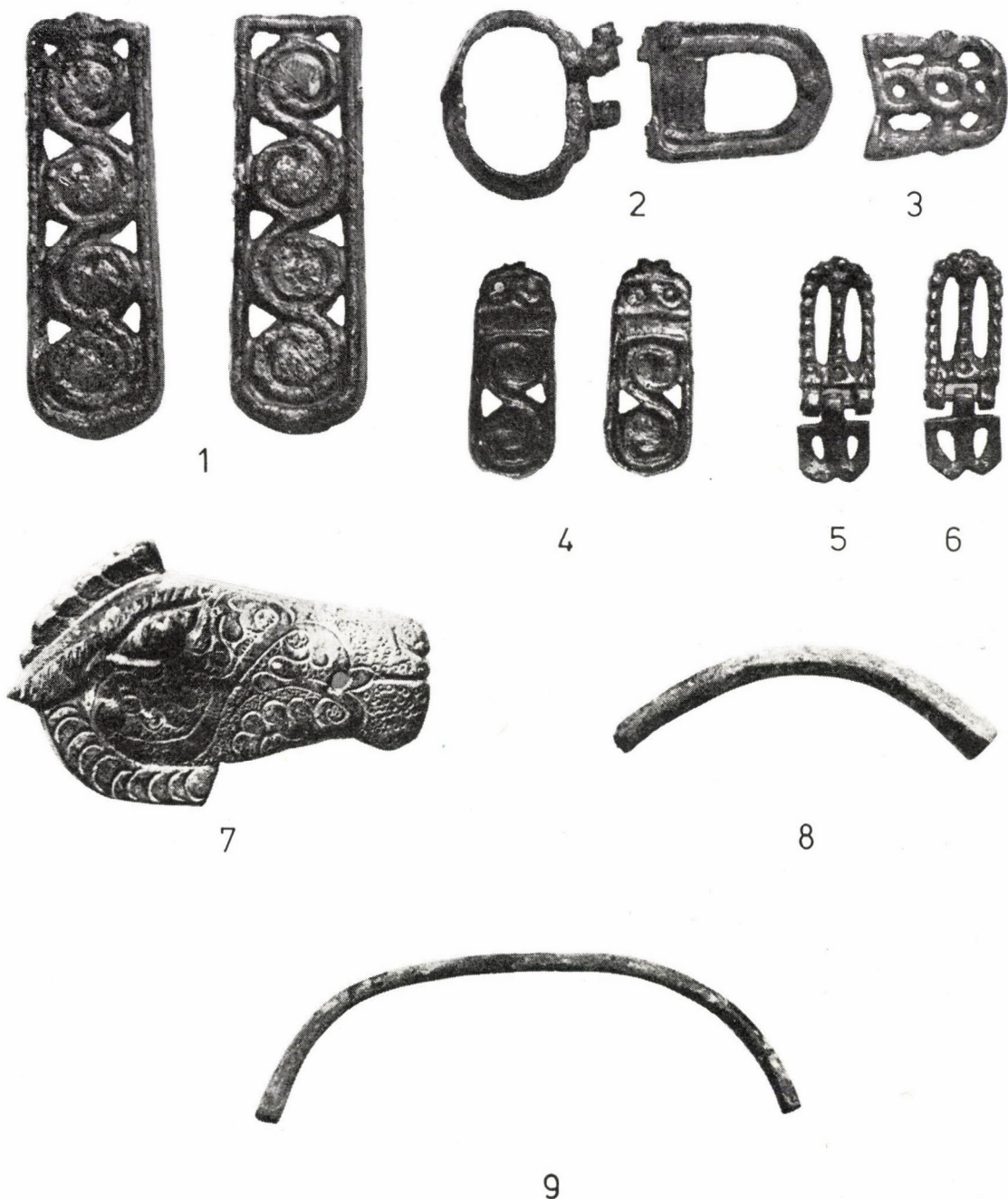
⁷ MNM Adattár, 582. B. X.

⁸ Magyarország népeinek története... (vezető) 110.

⁹ Dekan, J., SA 20 (1972) 395. 95–96. kép.

¹ MNM Adattár, 522. B. X; Rég. Fü. 13 (1960) 74.

² MNM Adattár, IV/1960. 145.

1. kép. 1–7. Bőcs, Sárgaföldes part, 1. sír; 8–9: 2. sír
 Рис. 1. 1–7. Бѣч—Шаргафѣлдеш парт, погр. 1; 8–9, погр. 2.
 Abb. 1. 1–7. Bőcs, Sárgaföldes part, Grab 1; 8–9. Grab 2

Az állatfejeket ábrázoló öntött bronz tárgyak két nagy csoportra oszthatók: 1. állatfej alakú lószerszámveretek, és 2. állatfejben végződő, férfi-öveket díszítő nagy vagy kisszíjvégek.

1) *Állatfej alakú lószerszámveretek*: a veretek jobbra vagy balra néző ló, vagy több esetben vadkanfejet ábrázolnak. Anyaguk öntött bronz, nagyságuk 2–3 cm-től 9–10 cm-ig terjed. A domborműszerűen kiképzett állatfejek felülete pontolt

hátterű vésett palmettával díszített vagy díszítetlen, sima. A nagyobb veretek a ló jobb, ill. bal oldali pofaszíján, a szíjazat elágazásánál, a kisebbek pedig ugyancsak a jobb és bal oldali szíjazaton, mint díszítő veretek szolgálhattak. A veretek felerősítése 2–3, a veretet átütő szeggel történt.

Állatfej alakú lószerszámveretek az alábbi lelőhelyekről ismertek:

sor-szám	lelőhely	állat-fajta	veret db.	más melléklet	jegyzet
1	Bócs, Sárgaföldes part	ló (palmettás)	1 nagyveret	bolygatott lovassír; kettőslapú indás nagyszíjvég, hosszúkás, osztott veretek, oldalpalcás zabla. I: ÉNy—DK	1—2. kép
2	Békés, Vizesbánó ¹⁰	vadkan (sima)	2 nagy- 7 kisveret	kettőslapú, indás nagyszíjvég (?)	4. kép 1—9.
3/a	Čelarevo (Dunacséb), Téglagyár, 5. sír ¹¹ (Jugoszlávia)	vadkan? (palmettás)	2 nagyveret	részleges lótemetkezés (?) poncolt felületű szíjvég és lyukvédők, tokszíjvég, négykaréjos lószerszám- veretek, oldalpalcás vaszabla	5. kép 5—6.
3/b	Čelarevo (Dunacséb), Téglagyár, 247. sír ^{11/a} (Jugoszlávia)	vadkan (palmettás)	2 nagyveret	négykaréjos lószerszámveretek	5. kép 7.
4	Holiare (Alsógellér), 778. sír (Csehszlovákia) ¹²	vadkan (palmettás)	1 nagy- 3 kisveret	bolygatott lovassír vascsat I: ÉNy—DK	5. kép 1—4.
5	Kaposvár, 33. sz. lelőhely, 14. sír ¹³	vadkan? (poncolt)	1 nagy- 5 kisveret	bolygatott lovassír. Férfi: hármascsoportosítású veretek, emberalakos nagyszíjvég. Ló: pikkelymintás és kis négykaréjos veretek I: K—Ny (férfi), Ny—K (ló)	6. kép
6	Kiskunhalas ¹⁴	vadkan (sima)	1 kisveret	— — —	5. kép 8.
7	Mikulčice, 821. sír ¹⁵ (Csehszlovákia)	ló (poncolt)	1 nagyveret	gyermeksír: a lófej a gyermekkoponya mellett. 1 csörgő, 3 agyagedény, vödör. I: DNY—ÉK	5. kép 10.
8	Mikulčice, telep ¹⁶ (Csehszlovákia)	vadkan (sima)	1 nagyveret	„nagymorva idők előtti” rétegből	5. kép 9.
9	Žitavská Tůň (Zsitvatő) 43. sír (Csehszlovákia) ¹⁷	vadkan (sima)	1 kisveret	lovassír: edény és vastör. I: KDK—NyÉNy	5. kép 11.
10	Ismeretlen lelőhely ¹⁸	vadkan (sima)	1 kisveret	— — —	5. kép 12.

¹⁰ A békési vadkanfejek a MNM leltárkönyvében 16/1912. 92—100. leltári számon szerepelnek, mint „vétele Emperl Ernő békési gyűjtő gyűjteményéből”. Ugyanerről a lelőhelyről a 108. alszámon egy lófog van leltározva, bizonyítva, hogy a vadkanfejek lósról származnak. Egy kettőslapú, a leltárkönyv rajza szerint, a bócsihez hasonló indás nagyszíjvég lelőhelye, ugyanebből a gyűjteményből, Békés-Soványhát. Feltehető, hogy a leletek összetartoznak. A békési leletet először *Fettich, N.*, közölte (AH 1 (Bp. 1926) VII. t. 10—10a), majd szerepel *Dekan, J.*-nál [SA 20 (1972) 95. kép 7—10 és *Bialeková, D.*-nál is SA 15(1967) 43. kép.] Azt, hogy az állatfej alakú veretek sokáig mennyire nem közismert darabjai voltak az avarkori régészeti anyagnak, bizonyítja, hogy az 1958-as revíziónál a békési veretek az őskori gyűjteménybe kerültek.

¹¹ *Bunardžić, R.*, Gradja za proučavanje spomenika kulture Vojvodine 6—7 (1978) 1. t. 1—2.

^{11/a} *Erdélyi J.*, Múzeumi Műtárgyvédelem 5 (1978) IV. t. 5. A čelarevo-i temető 261. sírjából a bócsihez hasonló kettőslapú, indás nagyszíjvéget is közöl Erdélyi.

¹² *Točík, A.*, Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. (Bratislava 1968). LXXXVII. t. 36—39.

¹³ *Bárdos E.*, SMK 3 (1978) 18. A 14. lósról leleteinek eddig nem közölt képét Bárdos Edit-től kaptam. Itt köszönöm meg szívességét, hogy a leleteket közölhetem.

¹⁴ *Hampel, J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig 1905. I. Fig. 2007. Hampel a veretet, mint préselőmintát közli. Valóban a Békés-vizesbónéi kis veretek legközelebbi párhuzama. Jelenlegi őrzési helye ismeretlen. Említi *Bialeková, D.*, i. m. 405. jegyzet és *Klanica, Z.*, ŠtZ 16 (1968) 123.

¹⁵ *Klanica, Z.*, i. m. 4. kép. 5.; *Dekan, J.*, i. m. 395. 97. kép.

¹⁶ *Klanica, Z.*, i. m. 1. kép. 4.; *Dekan, J.*, i. m. 395. 95. kép.

¹⁷ *Budinský-Krička, V.*, SA 4 (1956) XXXVI. t. 4.

¹⁸ A veret a Zavaros-gyűjteményben volt. MNM Adattár-Fotonegativtár, N 864.

2) *Állatfejben végződő, férfiövet díszítő nagy és kissozójvègek*: a szíjvégek, melyeknek zöme kissozójvég, öntött bronzból készültek, tokosak, hátlapjuk a legtöbb esetben enyhén homorú, díszítetlen. A szíjvégek elkeskenyedő vége csaknem minden

esetben vadkanfejben végződik, a néhány kivétel patás állat. A szíjvégek hosszúsága 2 és 10 cm között változik.

Állatfejes szíjvégeket a következő lelőhelyekről ismerünk:

sor-szám	lelőhely	állat	db	más melléklet	jegyzet
1	Abony, 138. sír ¹⁹	vadkan	2 ksz. ²⁰	hullámvonalas nsz., karikacsüngős lemez veret, br. csat	7. kép. 1.
2/a	Čataj (Csataj), 71. sír (Csehszlovákia)	vadkan	1 ksz.	szétbomló, áttört indás ksz., téglalap-alakú lemez veret	7. kép. 3.
2/b	Čataj (Csataj), ²¹ 119. sír (Csehszlovákia)	vadkan	3 ksz.	indás ksz. címer alakú, indás, csüngős, öntött veret	7. kép. 2.
3	Čunovo (Dunacsún) (Csehszlovákia) ²²	szamár (?)	1 ksz.	aranyozott, hátlaapon lapos indadísz (a temető késői, sok vésett-poncolt indás verettel)	7. kép. 4.
4/a	Devínska Nová Ves (Dévényújfalú) 40. sír (Csehszlovákia) ²³	szamár (?)	1 ksz.	lovassír, vödörvasalás, vaskés. I: Ny—K	7. kép. 5.
4/b	Devínska Nová Ves (Dévényújfalú) 760. sír (Csehszlovákia) ²⁴	jávorszarvas (?) vadkan	1 nsz. 2 ksz.	lovassír, férfinél: áttört, szétbomló indás szíjvég, sugaras, kerek veret, kis testű csat, lónál: br. lemez falera, karvaly fejes veretek	7. kép. 6—8.
5/a	Edelstal (Nemesvölgy) 22. sír ²⁵ (Ausztria)	vadkan vadkan	1 nsz. 2 ksz.	ovális, virágzó indás veretek, pikkelymintás csüngővel, bikafej alakú pitykék, 1 d-m. gyöngy, vaskés, állatesont	7. kép. 9—11.
5/b	Edelstal (Nemesvölgy) 77. sír (Ausztria)	vadkan vadkan	1 nsz. 1 ksz.	kerek, emberfejes veretek, díszes övforgó, indás csat, fokos, nyílhegy, állatesont, edény	7. kép. 12—13.
6	Győr-Téglavető, 119. sír ²⁶	vadkan	2 ksz.	griffes nsz., hátlap hullámvonalas, indás csat, kerek, gyögsorkeretes veretek	7. kép. 4.
7	Győri Múzeum ²⁷	vadkan	2 ksz.	griffes nsz., szőlőfürtös, címer alakú veret	7. kép. 5.
8/a	Keszthely ²⁸	vadkan	1 ksz.	— —	8. kép. 6.
8/b	Keszthely, Deák-u 96. sír	vadkan	1 ksz.	griffes nsz., és veretek, lemezttestű csat	8. kép. 1.
8/c	Keszthely, Deák-u 143. sír ²⁹	vadkan	1 ksz.	törött, keresztmintás nsz. patkó alakú lyukvédő, pr. lemez tör.	8. kép. 2.
9	Mindszent, 5. sír ³⁰	vadkan	3 ksz.	indás nsz., csat, címer alakú indás veretek	8. kép. 3—5.
10	Mosonszentjános, ³¹ 14. sír	vadkan (?)	2 ksz.	áttört, stilizált indás nsz. indás övforgó, fülbevaló, csattest, csontlemezek, br. lemez veretek	8. kép. 7—8.

¹⁹ Márton L., ArchÉrt 24 (1904) 305.

²⁰ Rövidítések a leírásnál: nsz = nagyszíjvég, ksz = kissozójvég, br = bronz, tör. = töredék, I = irány

²¹ Hanuliak, M., in: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1976. (Nitra 1977) 43. kép.

²² A kissozójvég a Kund gyűjteményből került a MNM-ba. Leltári szám: 6/1951. I. — Népvándorlaskori Gyűjtemény.

²³ Eisner, J., Devínská Nová Ves. (Bratislava 1952) 17. és 32. kép.

²⁴ Ua., 159—160. 82—83. kép.

²⁵ Sőtér Á., ArchÉrt 5 (1885) 315—316.

²⁶ Fettich N., Győr története a népvándorlás korban, Budapest, 1943. XX. t. 7—8.

²⁷ MNM Adattár-Fotónegatívár, N 62.

²⁸ Hampel, J., i. m. III. 165. t. 3.

²⁹ Kovrig I. ásatása, a közöletlen leleteket a keszthelyi múzeum őrizi. Az adatokért az ásatónak mondok köszönetet.

³⁰ Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. (Bp. 1956) 653—655. tétel. MNM Adattár-Fotónegatívár, N 1213.

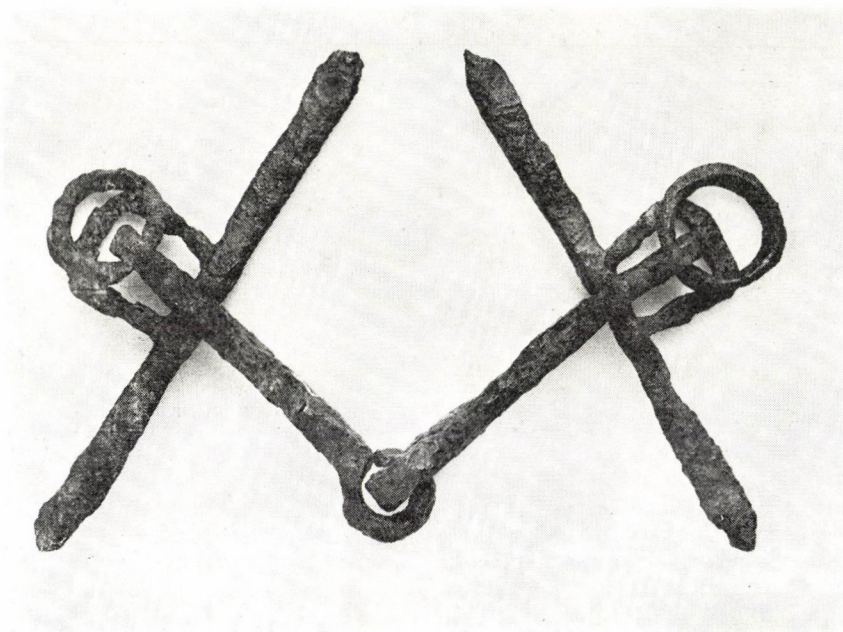
³¹ Ua., 667. tétel. Magyar Nemzeti Múzeum őrizi, lelt. szám: 3/1927.

sorszám	lelőhely	állat	db	más melléklet	jegyzet
11	Ordas ³²	vadkan	1 ksz.	— —	8. kép. 9.
12	Peszéradaacs (Kunadaacs) ³³	vadkan (?)	1 ksz.	leletkörülmények ismeretlenek	8. kép. 10.
13	Tiszafüred, Majoros 1075. sír ³⁴	vadkan	2 ksz.	griffes nsz., hátlap hullámvonaldíszes, állat alakos csat, griffes, karikacsüngős veretek, övforgó, vascsat, kések I: ÉNy—DK	8. kép. 11—12.
14/a	Želovce (Zsély) (Csehszlovákia) 78. sír	vadkan	1 ksz.	br. lemez övdíszek, kard, íj, edény I: DNy—ÉK	—
14/b	Želovce (Zsély) (Csehszlovákia) 420. sír ^{34/a}	vadkan	1 ksz.	préselt kerek veret, edény I: NyDNy—KÉK	—

Ha áttekintjük a két táblázatot a következőket állapíthatjuk meg: 9 lelőhelyről 29 db állatfej alakú lószerszámveretet ismerünk: 11 szíjelosztót és 18 kisebb veretet. A 29 db közül 2 lófejet mintáz, a többi minden valószínűség szerint vadkant. 6 veretet vésett-poncolt palmetta díszít.

Állatfejben végződő szíjvég eddig 14 lelőhelyről ismert: 3 nagy és 29 kisszíjvég. (A nemesvölgyi 77. sír nagyszíjvége csak a mellette levő kisszíjvégehez viszonyítva nagy.) Az állatfejes szíjvégek 27 esetben vadkanfejben végződnek, 2 szíjvég számár (?) — 1 pedig jávorszarvas (?) fejet ábrázol.³⁵

Az állatfej alakú veretek és az állatfejben végződő szíjvégek a Mikulčice-i rétegben talált vadkan, és ugyanott, egy gyermeksírba másodlagosan helyezett lófej kivételével, mint öntött, griffes-indás régészeti anyaggal együtt kerültek elő. Az 1. csoportba soroltak, mint lószerszámveretek lósírokból; a 2. csoportba tartozók pedig férfisírokból, mint kis- vagy nagyszíjvégek. Az összesen 22 lelőhelyről (+1 ismeretlen lelőhelyű) eddig közölt és ismert állatfejes veretek és szíjvégek nagy része sajnos régebbi ásatásokból vagy feldúlt sírokból származik, az újabb ásatásokon jól megfigyelhető

2. kép. Böcs, Sárgaföldes part, 1. sír

Рис. 2. Бёч, порг. 1.

Abb. 2. Böcs, Sárgaföldes part, Grab 1

³² Hampel, J., i. m. III. 79. t. 12.

³³ Szántás közben találták. A Debreceni Déri Múzeum őrzi, 1938. 40. lelt. számon. A fényképet és a közlésre szóló engedélyt M. Nepper I.-nek köszönöm.

³⁴ A szerző ásatása. A temető leleteit a szolnoki Damjanich J. Múzeum őrzi.

^{34/a} Čilinská, Z., Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. ArchSlov-Catalogi V. (1973) XIV. és LXXI. t.

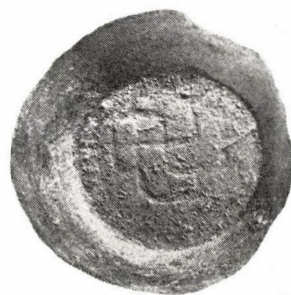
³⁵ A bizonytalan ábrázolatok valószínűsítését Bökönyi S.-nak és Vörös I.-nak köszönöm.

jelenségek azonban hitelesítik a régebbieket is. Ez elsősorban a tárgyak funkciójára vonatkozik, ami különben is elég egyértelmű.

Vitatottabb a tárgyak etnikai és időbeli helyzete. Az állatfejes vereteket, szíjvégeket, a már előkerülési körülményeiben kivételesen viselkedő mikulčice-i darabok kivételével, mind a későavarkori szállásterület határain belül találták. A lelőhelytérképen a kétféle típust különböző jellel el látva az alábbiak figyelhetők meg (9. kép): az állatfejben végződő szíjvégek lelőhelyei részben a Duna – Tisza közén találhatók és egy nagyobb csoport van a Szigetköznel. A ló- és vadkanfej alakú lószerszámveretek a kiskunhalasi bizonytalan lelőhely körülményű kis veret kivételével a késő avar birodalom peremterületén, jellegzetes későavar, indás leletegyüttesekkel kerültek a sírokba. A ló- és vadkanfejes veretek, szíjvégek a későavarkori régészeti anyag ritkaságai ugyan, de szerves tartozékai. Nincs kapcsolatuk a szláv mitológiában szereplő vadkannal,³⁶ nem szláv, hanem későavarkori készítmények. A Mikulčicen a „nagy-morva idők előtti” rétegből és egy gyermeksírból származó példányoknak mind a formája, mind a díszítése olyan erős hasonlóságot mutat a biztosan avar területéről előkerült darabokéval, hogy jogosan tarthatjuk a többiekkel azonos vagy rokon avar műhelyből származóknak. Mikulčicére az avar birodalom széthullása után juthattak.

A vadkan- és loábrázolás előzmény nélküli a későavarkori régészeti anyagban. A kísérőleletek tanúsága szerint a vadkanábrázolás először a szíjvégeken jelenik meg. 1–2 esetben már lemeztestű csatokkal, veretekkel is találunk vadkanfejben végződő kisszíjvégeket (pl. Abony, Csataj, Keszthely, Zsély). A vadkan és lófej alakú lószerszámveretek, a vadkanfejes szíjvégek zömével együtt azonban a legkésőbbi, indás, vésett-poncolt díszű régészeti hagyaték jellemzői. Néha az állatfej alakú veretek is vésett-poncolt palmettával díszítettek (pl. Bócs, Čelarevo, Mikulčice), a legtöbb lelőhelyen pedig az állatfejes szíjvégek közeléből palmettamintás veretekkel teli sírok kerültek elő (pl. Tiszafüred, Dunacsún, Mosonszentjános, Keszthely). A vadkanfejben végződő kisszíjvégek általános kísérőleletei a hullámvonalmintás, indás nagyszíjvégek, kerek, indás veretek és csatok, nagyritkán griffes veretek. A ló- és vadkanfejes veretű lósírok melletti férfisírok zöme bolygatott, kevés lelettel. Néhány fontos, a relatív kronológia tisztázását elősegítő lelet azonban napvilágot látott.

Kettőslapú, lapos levelű kis- és nagyszíjvégek voltak a bócsi férfisírban. (Hasonlóakat találtak az egyik dunacsébi sírban is és a békési vadkanfejek társaságában.) Az ilyen típusú szíjvégek gyakran vésett-poncolt mintás csatokkal és hármas csoportosítású, ugyancsak palmettadíszes veretekkel együtt találhatók. A vésett palmettás,

3. kép. 1–2. Bócs, Sárgaföldes part, 2. (?) sír

Рис. 3. 1–2. Беч, пор. 2 (?)

Abb. 3. 1–2. Bócs, Sárgaföldes part, Grab 2(?)

poncolt háttérű övdíszítmények a nagyszentmiklósi fémművességi körrel való kapcsolat és néhány egymást metsző sír alapján az avarkor legkésőbbi készítményei közé tartoznak. Kettőslapú, indás nagyszíjvég Halimbán a 236. sírban többszörös hajlítású „S” végű hajkarikával volt együtt.³⁷ A sírt, amely egy alatta levő ugyancsak avar sírt metszett, a IX. századnál előbb nem áshatták.

Az időrend szempontjából fontosak a dunacsébi 5. és a kaposvári 14. sír keskeny, bordás, felmagasodó fülű tokszíjvégei is (6. kép). Hasonló szíjvégeket a gajári (Gajary, Csehszlovákia) leletben öntött bronz falerákkal és címer alakú, merevcsüngőjű öntött veretekkel ismerünk (10. kép).³⁸ Ugyanott kettőslapú, indás kisszíjvéget is látunk, hasonló, mint Bócsön. Keskeny tokszíjvég van a Hranična pri Hornáde-i (Kenyhec, Csehszlovákia) temető egyik sírjában is, vésett-poncolt díszű, merevcsüngőjű veretekkel. Ugyanennek a temetőnek egy másik sírjában nagy négykaréjos, szintén vésett-poncolt mintás lószerszámveret találunk (11. kép 1–6).³⁹

A négykaréjos lószerszámveretek az öntött falerás későavarkori lószerszámok díszei (12. kép).

³⁷ Török Gy. ásatása. Az ásató által feldolgozott, de még közöletlen anyag a MNM-ban.

³⁸ Fettich, N., AH 21 (Bp. 1935) C.t.

³⁹ Pástor, J., Východoslovenský Pravek 2 (1971) 89–135.

³⁶ Klanica, Z., i. m. 123.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

4. kép. 1—9. Békés, Vizesbányó
Рис. 4. 1—9. Бекеш, Визешбано
Abb. 1—9. Békés, Vizesbányó

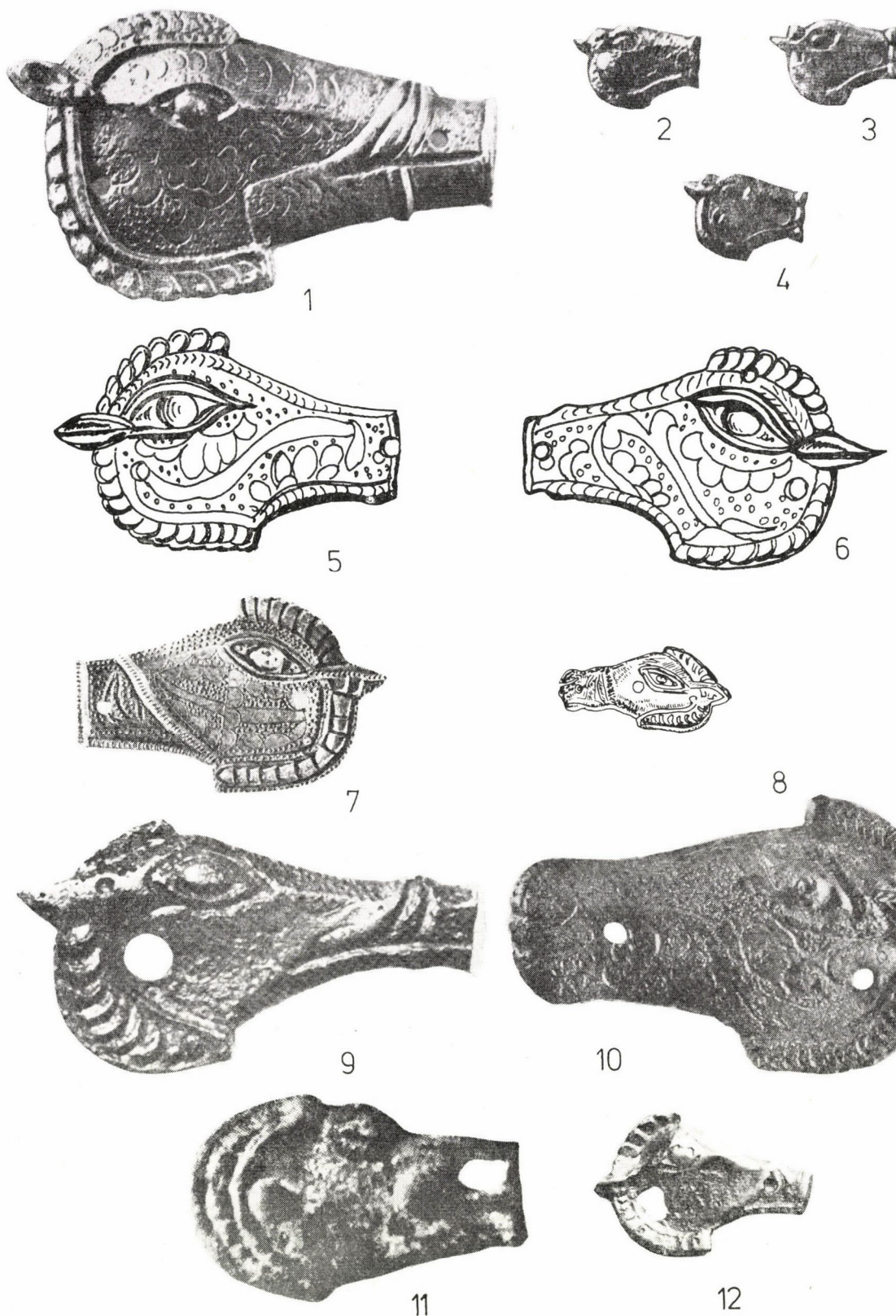
Négykaréjos veret volt a tiszafüredi 1114. lósírban, abban a sírban, amelyhez a kis vadkanfejekben végződő szíjvéges 1075. férfisír tartozik.⁴⁰ Szintén négykaréjos, a felületén díszített, merev csüngős lószerszámveret van a bernolákovói (Cseklész, Csehszlovákia) temető 34. sírjában is, pikkelymintás, merev csüngős kisebb veretekkel együtt.⁴¹ Ugyan-

itt a férfisír kerek veretei és kisszíjvégei poncolt háttérű bimbós indával díszítettek, a nagyszíjvég pedig kettőslapú, indás. A pikkelymintás lószerszámveretek, ugyanúgy, mint a szétbomló indás és bimbós díszű övdíszek a Žitavská Tůň-i (Zsitvatő, Csehszlovákia), egyik legkésőbbinek tartott, avar temetőben is megtalálhatók.⁴² A bernolákovói 34.

⁴⁰ A szerző ásatása. Közöletlen leletek a szolnoki múzeumban.

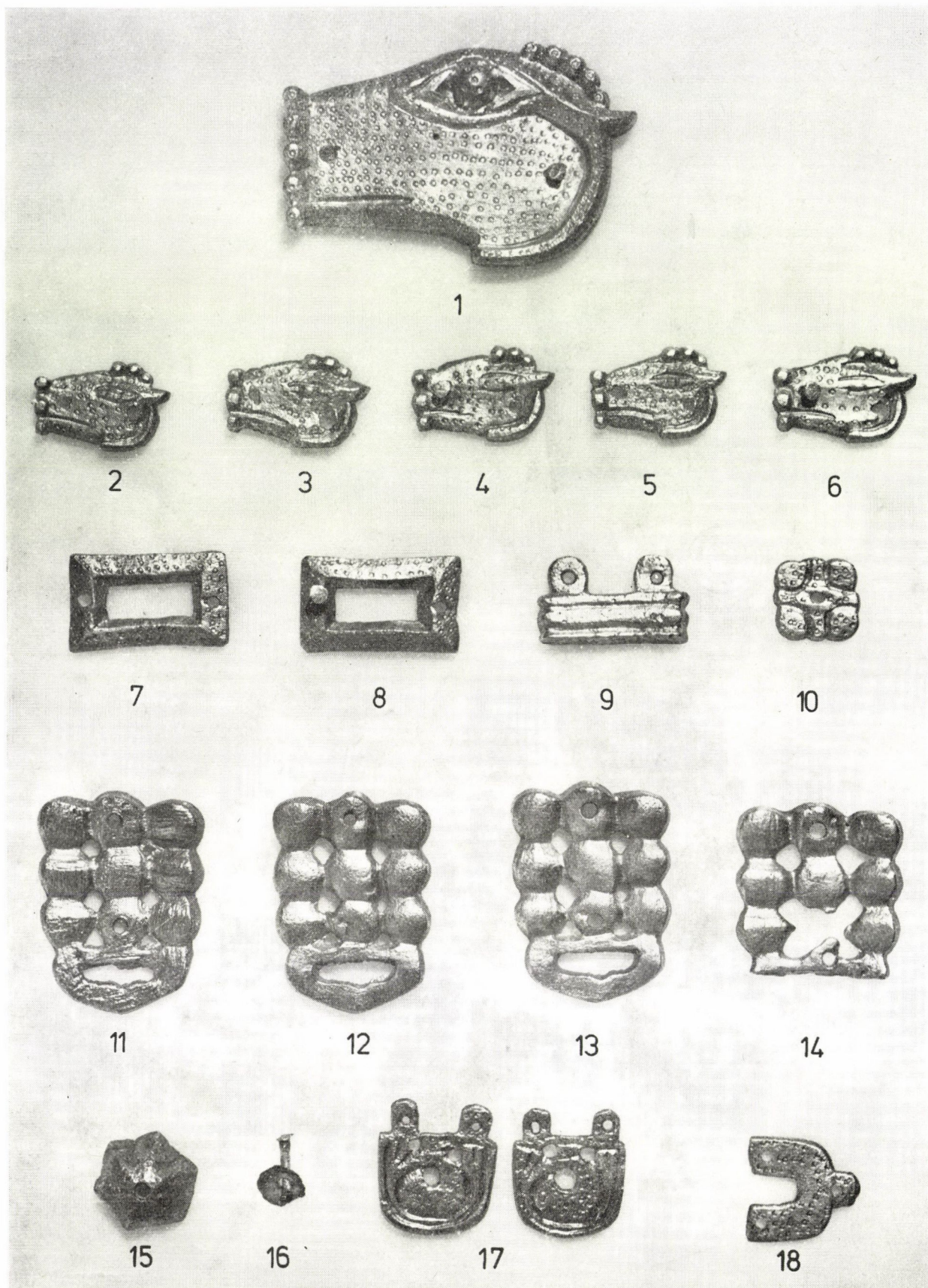
⁴¹ Kraskovská, L., SA 10 (1962) 425—476. VIII. t.

⁴² Budinský-Krička, V., SA 4 (1956) XIX. t. 16—19; XXVIII. t. 2—4.

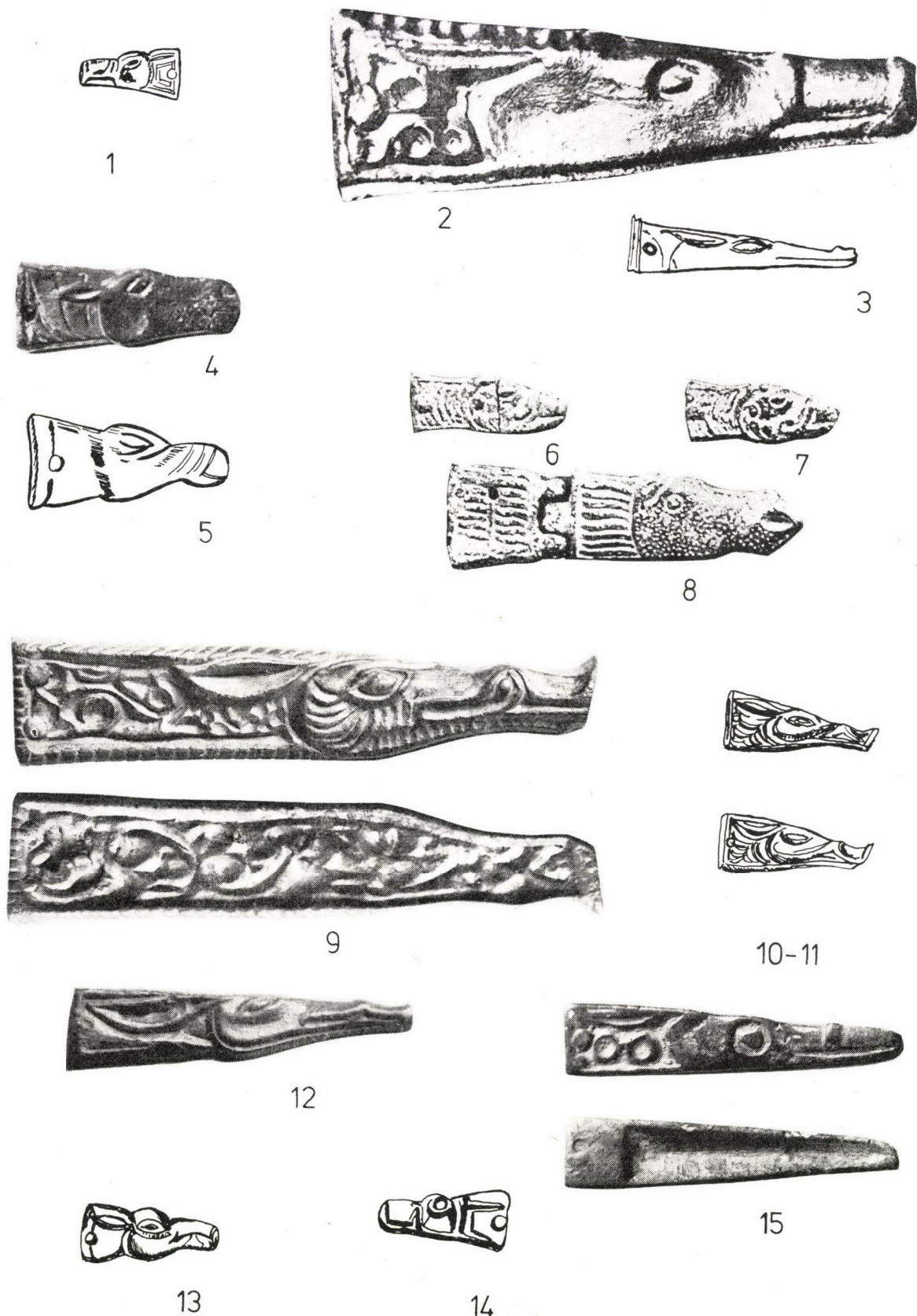

5. kép. 1—4. Holiare (Alsógellér, Csehszlovákia), 778. sír (J. Dekan után); 5—6. Čelarevo (Dunacséb, Jugoszlávia), 5. sír (R. Bunardžić után); 7. Čelarevo (Dunacséb, Jugoszlávia), 247. sír (Erdélyi J. után); 8. Kiskunhalas (J. Hampel után); 9. Mikulčice, telep (J. Dekan után); 10. Mikulčice, 821. sír (J. Dekan után); 11. Žitavská Tůň (Zsitvatő, Csehszlovákia), 43. sír (Budinský-Krička után, nagyítva); 12. Ismeretlen lelőhely

Рис. 5. 1—4. Холиаре (Алшогеллер, Чехословакия) погр. 778 (по Я. Декану); 5—6. Челарево (Дуначэб, Югославия), погр. 5 (по Бунарджичу); 7. Челарево, погр. 247 (по Й. Эрдели); 8. Кишкунхалаш (по Хампелу); 9. Микулчице, поселение (по Я. Декану); 10. Микулчице, погр. 821 (по Я. Декану); 11. Житавска Тон (Житвато, Чехсл.), погр. 43 (по В. Будински-Кричка, увеличено); 12. Неизвестное место находки

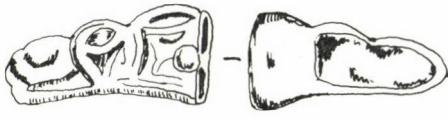
6. kép. 1—18. Kaposvár, 33. sz. lelőhely, 14. sír
 Рис. 6. 1—18. Капошвар, место находки № 33, погр. 14.
 Abb. 6. 1—18. Kaposvár, Fundort Nr. 33, Grab 14

7. kép. 1. Abony, 138. sír (Márton L. után); 2. Čataj (Csataj, Csehszlovákia), 119. sír (B. Chropovsky után nagyítva); 3. Čataj (Csataj, Csehszlovákia), 71. sír (M. Hanuliak után); 4. Čunovo (Dunacsún, Csehszlovákia); 5. Devínska Nová Ves (Dévénýújfalu, Csehszlovákia), 40. sír; (J. Eisner után); 6–8. Devínska Nová Ves (Dévénýújfalu, Csehszlovákia), 760. sír; 9–11. Edelstal (Nemesvölgy, Ausztria), 22. sír; 12–13. Edelstal (Nemesvölgy, Ausztria), 77. sír (Sőtér Á. után); 14. Győr, Téglavető, 119. sír; 15. Győri Múzeum

Рис. 7. 1. Абонь, погр. 138 (по Л. Мартону); 2. Чатай (Чехосл.), погр. 119 (по Б. Хроповскому, увеличено); 3. Чатай, погр. 71 (по М. Хануляку); 4. Чунowo (Дуначунь, Чехосл.); 5. Девинска Нова Вес (Девеныйфалу, Чехосл.), погр. 40 (по Я. Эйзнеру); 6–8. Девинска Нова Вес, погр. 760; 9–11. Эделшталь (Немешвюльц, Австрия), погр. 22, 12–13. Эделшталь, погр. 77 (по А. Шотеру); 14. Дьёр. Теглавето, погр. 119; 15. Музей г. Дьёр

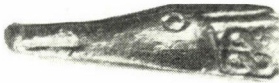
sír legkisebb, szintén négykaréjos, keresztosztású lószerszámveretei, melyek a nagy négykaréjosval együtt több avar lelőhelyről is ismertek (pl. Bačka-

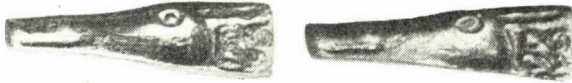
1

2

3-5

6

7

8

9

10

11-12

Palanka (Palánka),⁴³ Debreced-Ondód,⁴⁴ Šebastovce (Zsebes),⁴⁵ Hortobány-Árkus,⁴⁶ Holiare, 757. sír (Alsógellér),⁴⁷ Hranična pri Hornáde (Kenyhec),⁴⁸ Mosonszentjános, 267/a. sír,⁴⁹ Szombathelyi Múzeum,⁵⁰ Tiszafüred, 1114. és 1263. sír⁵¹ és Gátér 277. női sír,⁵² továbbá Čelarevo, 5. sír⁵³ (Dunacséb), nagyon erős formai hasonlóságot mutatnak néhány honfoglaló magyar temető vereteivel (pl. Vojnice) (Bátorkeszi, Csehszlovákia), és Marcelova (Marcelháza, Csehszlovákia).⁵⁴ Ez a hasonlóság vagy egyezés időbeli közelségre utal.

A bernolákovói (Cseklész) és Žitavská tőni (Zsitvató) pikkelymintás lószerszámveretek hasonmásait megtaláljuk a kaposvári 14. sírban is, abban a sírban, amelyben a poncolt mintás vadkanfej volt és amely sír tokszíjvégei analógiáit a gajári leletekből ismerjük.

A gajári lelet kapcsán egy másik leletkörhöz is eljutottunk, ez az egybeöntött, azaz merev csüngőjű övveretek köre. Címer alakú, csüngőjével egybeöntött vereteket a gajári leleten kívül Szlovákia területéről még Hranična pri Hornáde-ről (Kenyhec)⁵⁵ (11. kép 3-4) és Blatnicáról,⁵⁶ Jugoszlávia területén Adáról,⁵⁷ Novi Sad-ról (Újvidék), Novi

⁴³ Hampel, J., i. m. III. 256. t.

⁴⁴ Zoltai L., Jelentés Debrecen sz. kir. város múzeumának 1925. évi működéséről és állapotáról. (Debrecen, 1926) I. t.

⁴⁵ Budinský-Krička, V., Šebastovce. in: Importants sites slaves en Slovaquie. (Bratislava 1978) 242. Fig. 104.

⁴⁶ A „Kagánok népe” c. kecskeméti kiállítás meghívója. H. Tóth E. közöletlen ásatása a Debreceni Déri Múzeumban.

⁴⁷ Točík, A., i. m. LXXXVI. t. 19.

⁴⁸ Pástor, J., i. m. 102.

⁴⁹ Közöletlen temető a MNM-ban. Lelt. szám: 5/1929. 267.

⁵⁰ Nagy Á., A népvándorláskori művészet Pannóniában. (Székesfehérvár 1975). (Kiállítási vezető, címlap).

⁵¹ A szerző ásatása. Közöletlen temető a szolnoki múzeumban.

⁵² Kada E., ArchÉrt 28 (1908) 336. (A veretet gyöngök között a nyakban viselték.)

⁵³ Vö. 11. jegyzet.

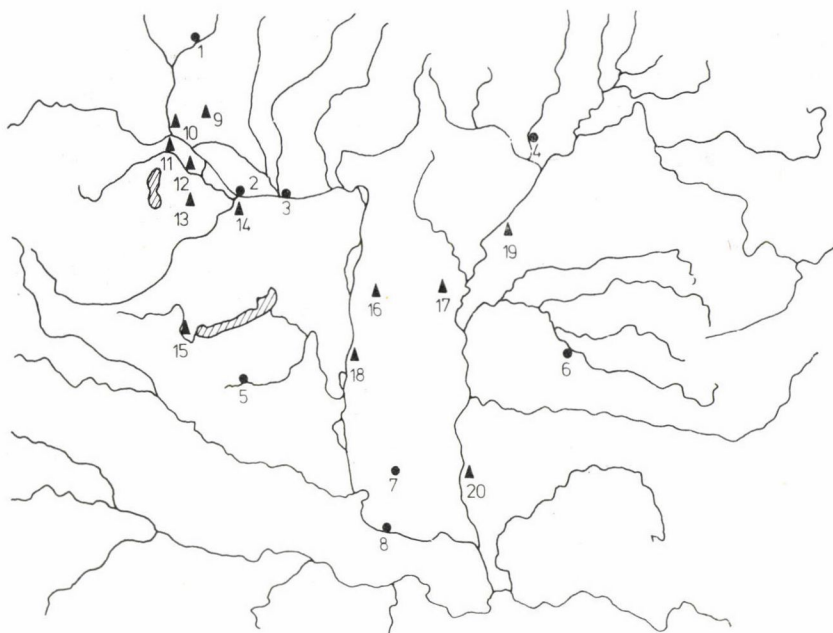
⁵⁴ Točík, A., ArchSlov — Catalogi 3 (1968) LI. t. 2-15; XXIII. t. 4.

⁵⁵ Pástor, J., i. m. 102.

⁵⁶ Hampel, J., i. m. III. 321-2. t.

⁵⁷ Szekeres L., Zenta és környéke a régészeti leletek fényében. (Senta 1971) 84. — Az Ada-Bakos téglagyári későavar temető 8. lovassírjában ovális, indadiszos fülű ezüst tál és egybeöntött csüngőjű, címer alakú, gajári típusú veretek voltak. A veretek fotóját Bálint Cs. mutatta, szívességet ezúton is köszönöm.

8. kép. 1. Keszthely, Deák Ferenc utca, 96. sír; 2. Keszthely, Deák Ferenc utca, 143. sír; 3-5. Mindszent, 5. sír; 6. Keszthely (J. Hampel után); 7-8. Mosonszentjános, 14. sír; 9. Ordas (J. Hampel után); 10. Peszeradacs (Kunadacs); 11-12. Tiszafüred, Majoros, 1075. sír
Рис. 8. 1. Кестхей, ул. Ф. Деака, погр. 96; 2. Кестхей, ул. Ф. Деака, погр. 143; 3-5. Миндсент, погр. 5; 6. Кестхей (по Й. Хампелу); 7-8. Мошонсентянош, погр. 14; 9. Ордаш (по Й. Хампелу); 10. Песерадач (Кунадач); 11-12. Тисафюред, Майорос, погр. 1075.

- Állatfej alakú lószerszámveretek
- ▲ Állatfejben végződő szíjvégek

9. kép. Az állatfej alakú lószerszámveretek és az állatfejben végződő szíjvégek lelőhelyei a Kárpát-medencében
 Рис. 9. Карта распространения накладок конской сбруи в виде головы животных и наконечников, оканчивающихся в форме головы животных в Карпатской котловине

Abb. 9. Fundorte der tierkopfförmigen Pferdegeschirrsbeschläge und der in einen Tierkopf ausgehenden Riemenzungen im Karpatenbecken

1: Mikulčice (Csehszlovákia); 2: Holiare (Alsógyellér, Csehszlovákia); 3: Žitavská Tůň (Zsitvatő, Csehszlovákia); 4: Bőcs; 5: Kaposvár; 6: Békés; 7: Kiskunhalas; 8: Čelarevo (Dunacséb, Jugoszlávia) 9: Čataj (Csataj, Csehszlovákia); 10: Devínska Nová Ves (Dévénýújfalú, Csehszlovákia); 11: Edelstal (Nemesvölgy, Ausztria); 12: Čunovo (Dunacsún, Csehszlovákia); 13: Mosonszentjános; 14: Győr; 15: Keszthely; 16: Peszéradacs; 17: Abony; 18: Ordas; 19: Tiszafüred; 20: Mindszent

Banovci-ról és Surdukról,⁵⁸ magyar területen Keszthelyről⁵⁹ és Hortobágy-Árkusról⁶⁰ ismerünk. A gajári és blatnicai leletekkel Fettich N. foglalkozott részletesen.⁶¹ A blatnicai leletet norman típusú kardja alapján a karoling időkre keltezi. Ugyanekkorban az időben használatosak az egybeöntött, merev csüngőjű veretek is, melyeknek előzményeit Fettich a minuszinszk-vidéki régiségek között találta meg, ahol számos többágú szíjelosztó és a későavarkorban is használatos keskeny téglalap alakú, merevcsüngős lószerszámdísz is előfordul.⁶² A blatnicai leletet a norman típusú kard összeköti a hohembergi és krungli sírleletekkel is.⁶³ Előbbiben olyan nagyszentmiklósi és vrapi típusú indás, erősen aranyozott veretek vannak, melyek az utóbbi

időben több, későavarkori temető területéről is ismertek (pl. Tiszafüred, Hódmezővásárhely-Székkutas).⁶⁴ A krungli lelet laposindás, kettőslapú szíjvége, címer alakú, indás, csüngős övveretei pedig általánosan ismert sírleletei az avar temetők legkésőbbi sírjainak (lásd: bőcsi lelet vagy Dévénýújfalú 116. sír). Ez utóbbi sírban a címer alakú, indás veret, téglalap alakú, merev csüngős lószerszámmal, nagy bronz lemez falerával és hohembergi típusú, IX. századra keltezhető sarkantyúval volt egy sírban.⁶⁵

A blatnicai lelet IX. századi keltezésének egyik alapköve a szíjelosztóinak azonos szerelési módja a benepusztai legkorábbi honfoglaló lelet griffes-indás nagyszíjvégeinek felerősítési módjával.⁶⁶ Megjegyzendő, hogy a benepusztai lelet négykaréjos veretei erős hasonlóságot mutatnak a későavari négykaréjos kis lószerszámmal. A benepusztai nagyszíjvég és a blatnicai szíjelosztó felerősítési

⁵⁸ Dimitrijević, D., — Kovačević, J. — Vinski, Z., Seobe Naroda. (Zemun 1962). 53—54; 87; 96—97. — Az újvidéki temető 2. sírjában pikkelymintás, madárfejes nagyszíjvég és hosszúkás, csüngős pikkelymintás veret volt.

⁵⁹ Hampel, J., i. m. III. 151. t. 10.

⁶⁰ H. Tóth E. szívességéből ismerem a saját ásatásából származó, közöletlen leletet.

⁶¹ Fettich, N., AH 21 (Bp. 1935) 65—66.

⁶² Ua., 63.

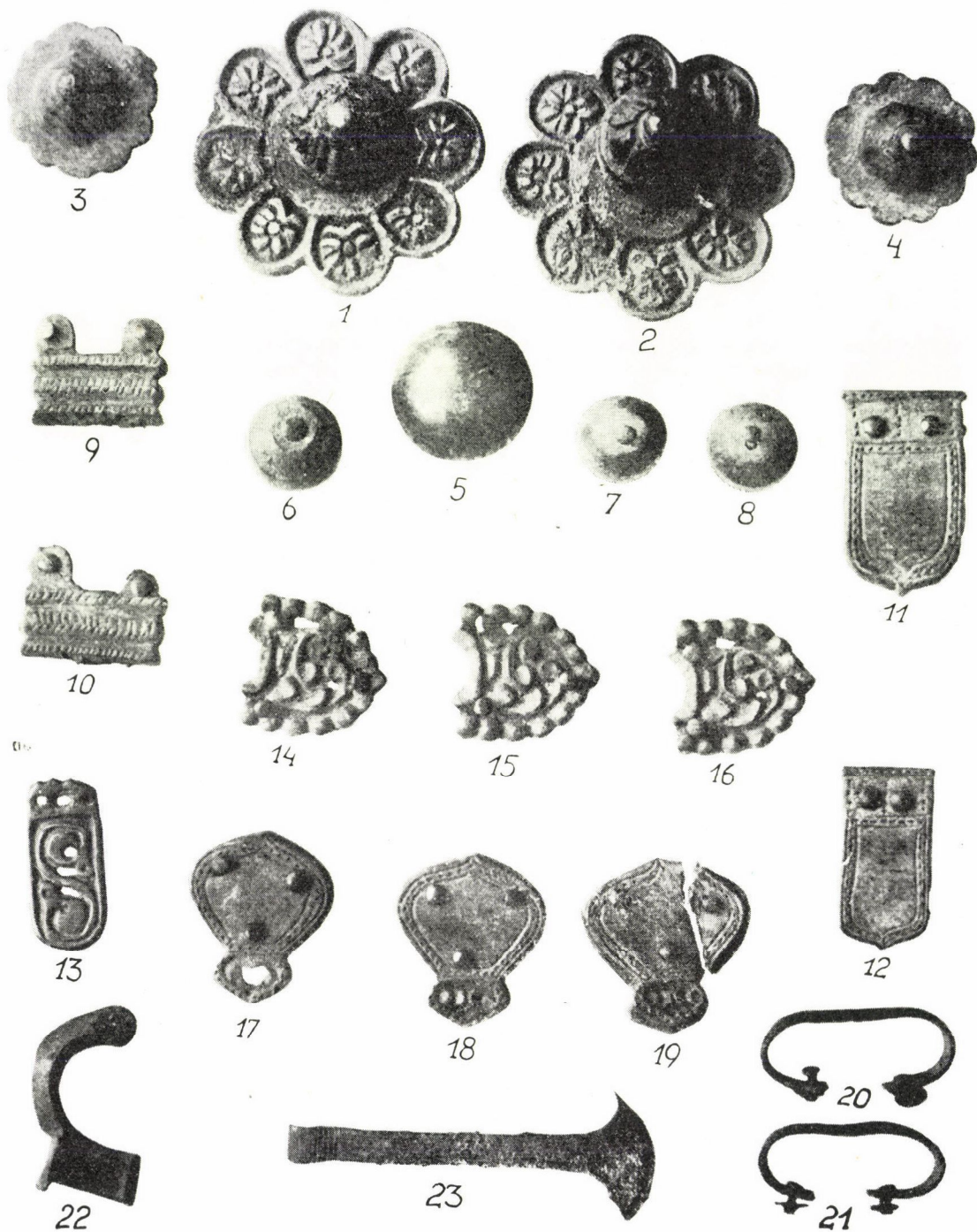
⁶³ Ua., 63.

⁶⁴ Ua., CI—CII. t.

⁶⁴ Pl. Tiszafüred (szerző ásatása) és Hódmezővásárhely-Székkutas. Közölve: László Gy., A népvándorlaskor Magyarországon. (Bp. 1970) 102. kép.

⁶⁵ Eisner, J., i. m. 16. kép.

⁶⁶ Fettich N., AH 21 (Bp. 1935) 120.

10. kép. 1–21. A gajári lelet (Gajray, Csehszlovákia) (Fettich N. után)

Рис. 10. 1–21. Вещи из Гаяр (Гаяры, Чехосл.) (по Н. Феттиху)

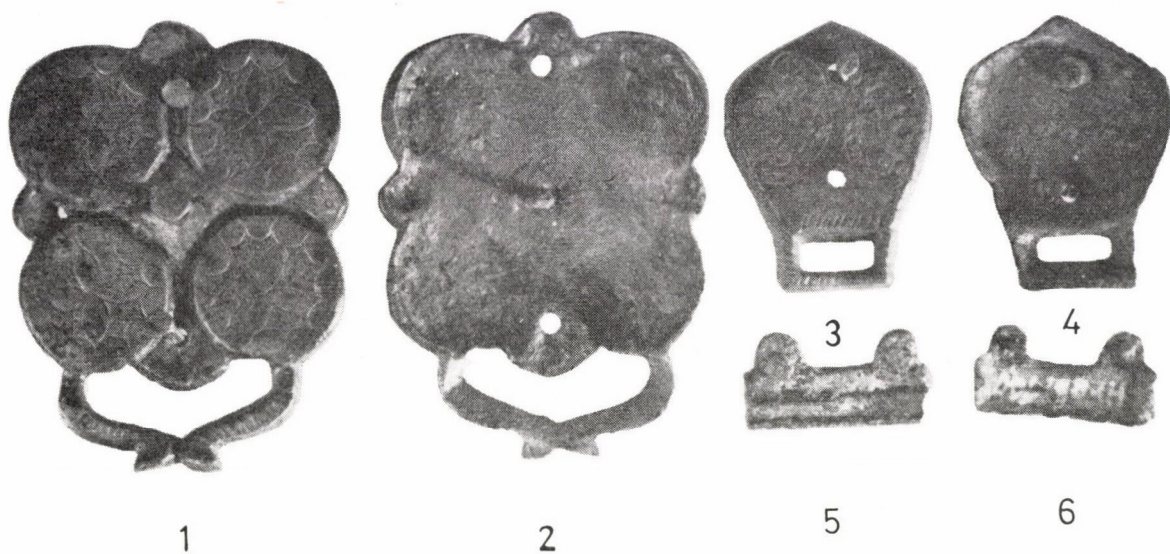
Abb.10. 1–21. Der Fund von Gajár (Gajary, Tschechoslowakei) (nach N. Fettich)

módjával megegyezik a bresztováci IX. századi aranykincs nagyszíjvégének felerősítése is.⁶⁷ Ugyanezt a nagyszíjvéget és a bresztováci lelet más darabját is, a hohenbergi lelet néhány darabjához hasonlóan, a pálcikává egyszerűsödött inda a nagyszentmiklósi fémművességi körhöz köti. Karoling és

morva műhelyek termékének véli a blatnicai kardot és lószerszámot László Gyula is, míg az övet az „avar övek egyenesági leszármazottjának” tartja, melynek mintája „a nagyszentmiklósi kincs, tehát kagáni, fejedelmi ötvösműhely közvetlen közelségére utal”.⁶⁸

⁶⁷ Hampel, J., i. m. III. 320. t. 6.

⁶⁸ László Gy., i. m. 60.

7

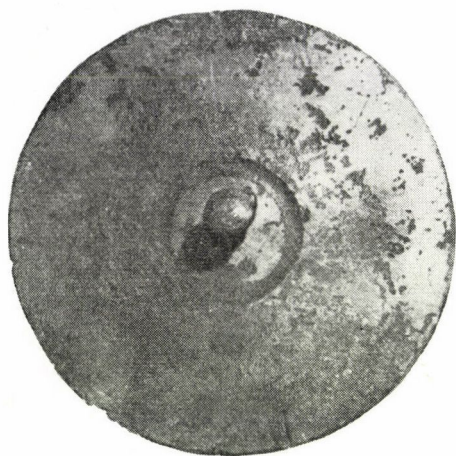
11. kép. 1–6. Hranična pri Hornáde (Kenyhec, Csehszlovákia) két különböző sír anyaga; 7. Nagyszentmiklós, 13. ivócsanak

Рис. 11. 1–6. Вещи из двух погребений, найденных у д. Хранична при Хорнаде (Кеньхец, Чехосл.); 7. Надъсент-миклош, чаша № 13.

Abb. 11. 1–6. Hranična pri Hornáde (Kenyhec, Tschechoslowakei) das Material von zwei verschiedenen Gräbern; 7. Nagyszentmiklós, 13. Trinkschale

Az állatfej alakú vereteket és állatfejben végződő szíjvégeket nemcsak áttételes, hanem közvetlen formai és mintakincs-kapcsolatok is fűzik a nagyszentmiklói fémművességi körhöz, ill. a nagy-

szentmiklói kincshez. A vadkan és lófej alakú veretek alakja megegyezik a nagyszentmiklói kincs 13. és 14. bikafejes csészéje fejrészével (11. kép 7). Az állatok sörényét, ill. sörtéjét és állkapocsvo-

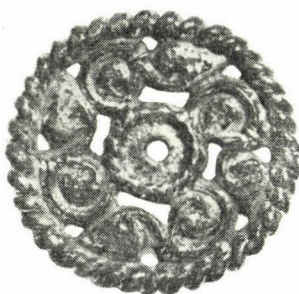
1

2

3

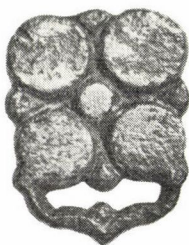
4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

12. kép. 1—14. Bačka Palanka (Palánka, Jugoszlávia)

Abb. 12. 1—14. Bačka Palanka (Palánka, Jugoslawien) Рис. 12. 1—14. Бачка Паланка (Паланка, Югославия)

nalát hangsúlyozó fenyőtű- vagy pikkelymintával, továbbá bordázással díszített kettősvonal, a plasztikus, hosszúkás metszésű, kidülledő szemgolyójú szemkiképzés, az elálló fülek, közös tőből fakadó, egyazon mesterségbeli és formai kincs birtokában levő, egymáshoz időben közel dolgozó ötvösök kezemunkái. A nagyszentmiklósi fémművességi körre jellemző pálcikává egyszerűsödött inda, amely a mátészalkai arany kisszíjvégnak is díszé,⁶⁹ a dévényújfalusi 40. és a tiszafüredi 1075. sír 2-2, vadkanfejben végződő kisszíjvégnak állvonalában és a nagyszentmiklósi bikafejes csészékben egyaránt megtalálható. Az adai temető 8. sírjának gajári típusú merev csüngőjű övveretei pedig a nagyszentmiklósi 8. tálkához hasonló ovális ezüst tállal voltak egy sírban.⁷⁰

Összefoglalva a fentieket: a díszítetlen vagy palmettamintás vadkan- és lófej alakú lószerszámdíszek, a vadkanfejben végződő kis- és nagyszíjvégek az avarkori régészeti anyagnak ahhoz a köréhez tartoznak, amelyre a bronz-lemez vagy díszes, öntött falérák, négykarélyos, pikkelymintás és merevcsüngős nagy szíjelosztók és kis lószerszámvetérek, téglalap alakú, merevcsüngős ugyan-csak lószerszámvetérek, egyenes talpú vaskengyelek, oldalpálcás vasablák, továbbá a kettőslapú, indadíszes szíjvégek, címer alakú, néha egybeöntött csüngőjű, indás veretek, vésett palmettás, hármass csoportosítású veretek, pikkelymintás, madárfejben végződő szíjvégek a jellemzők. Ezek, a férfioveket és lószerszámkokat díszítő tárgyak olyan leletegyüttesekben is előfordulnak, melyek a karoling típusú kardok és sarkantyúk alapján biztosan a IX. századra keltezhetők. A vadkan és lófej alakú veretek, szíjvégek tehát, melyek 2 kivételével a késő avar szállásterület határain belül kerültek elő, és újabban hiteles leletegyüttesekből is ismeretek, a későavarkori ötvösség legszebb termékei közé tartoznak és minden bizonnyal a IX. században kerültek sírba.

Az állatfejes, különösen a vadkanfejes veretek eredetével már többen foglalkoztak. J. Dekan, D. Bialeková és László Gy. is a szkíta időkre visszavezethető szasszanida művészetben látja és találja meg a közös forrást.⁷¹ Szintén szkíta előzményekre vezeti vissza Fettich N. a vadkan, karvaly, szarvas nyitott szájú sárkányfej és oroszlán ábrázolásokat, melyek szerinte mondai, babonás vonatkozású ábrázolások, nem a természet utánzásai. Ezért nincs közöttük ló.⁷² A mikulcei és bőcsi lófej alakú veretek ellent mondanak Fettich megállapításának. Véleményünk szerint is a szasszanida, ill. post-szasszanida művészetből erednek a vadkanábrázolások, mint erre már korábban is utaltunk,⁷³ hiszen

jól ismertek Közép-Ázsia⁷⁴ 7–8. századi falfestményei, textiljei, ezüsttáljai, melyeken többször szerepel a vadkan vagy vadkanfej, ez utóbbi az állkapocs és sörte erőteljes hangsúlyozásával.⁷⁴ Vadkanfejet festett a fazekas a Szeged – kundombi 130. sír korsójára is. Horváth T. az elmosódott festést összegöngyölt griff alaknak vélte,⁷⁵ de a jól kivehető, rovátkolt mezejű kettős áll- és sörtevonallal kétségen kívül vadkanfejre utal. Hasonló ábrázolású edény került elő nemrégiben a Hódmezővásárhely-székkutasi temetőben is.⁷⁶

A későavarkori sárga füles edényeinek eredete D. Bialeková és a szerző szerint is szintén Közép-Ázsiában keresendő.⁷⁷ Nem lehet véletlen tehát, hogy a kundombi korsóra a pettyekkel díszített kerek mezőbe vadkanfej került és a vadkanfejes korsó olyan férfisírban volt, melynek a szíjvégei a vadkanfejes körbe tartozó bőcsi férfisír szíjvégeihez hasonlóak.⁷⁸

Befejezésként még röviden szólunk a bőcsi lovassír közelében előkerült másik sír hullámvonaldíszes és fenékbélyeges edénytöredékeiről (3. kép 1–2). A Közép-Duna vidék csontvázas temetőinek edényein a fenékbélyegesek a 8. században jelennek meg,⁷⁹ de az avarkori plasztikus bélyeges edények megjelenését a magyarországi sírokban csak a 8. század utolsó harmadára feltételezhetjük.^{79a} Késő-avar temetőink közül leginkább az északi, észak-nyugati terület temetőiben fordulnak elő (Alsógellér (Holiare),⁸⁰ Zsitvatő (Žitavská Tůň),⁸¹ Szob,⁸² Párkány (Štúrovo),⁸³ Dévényújfalú (Devínska Nová Ves)⁸⁴ A fenékbélyeges edények pontcolt hátterű, bimbós indás veretekkel, téglalap alakú, merev csüngős lószerszámdíszekkel (Zsitvatő, 29. sír),⁸⁵ vagy sima testű bronz csattal, pikkelymintás, hosszúkás veretekkel (Szob, 85. sír)⁸⁶ fordulnak elő, azaz olyan leletekkel, melyekkel állatfej alakú lószerszámvetérek és állatfejben végződő szíjvégek is találhatóak. A fenékbélyeges edények

⁷⁴ Albaum, L. I., Balalyk-Tepe. Taskent, 1960. 135–6. kép.; Siskin, V. A., Varahsa. (Moszkva 1963). 182–183.

⁷⁵ Horváth, T., i. m. 105–106.

⁷⁶ Nagy Katalin közöletlen lelete a hódmezővásárhelyi múzeumban. Az adatért az ásatónak mondok köszönetet.

⁷⁷ Bialeková, D., SA 1561967/6–76.; Garam É., ArchÉrt 96 (1969) 207–241.

⁷⁸ Horváth, T., i. m. 105. 26. kép.

⁷⁹ Čilinská, Z., ArchSlov Fontes 7 (1966) 135.

^{79a} Kovrig I., AntHung 2 (1948) 130.

⁸⁰ Točik, A., ArchSlov-Catalogi 2 (1962) XXXII. t. 22–22a; XLIX. t. 14–14a.

⁸¹ Budinský-Krička, V., SA 4 (1956) XXVIII. t. 20–20a.

⁸² Kovrig, I., The Szob Cemetery. In: Garam, É. – Kovrig, I. – Szabó J. Gy. – Török, Gy., Avar Finds in the Hungarian National Museum. (Bp. 1975) Fig. 4/2; Fig. 7/4; Fig. 9/22; Fig. 11/3.

⁸³ Točik, A., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. (Bratislava 1968) XLIII. t. 22a; LXXXIV. t. 24.

⁸⁴ Eisner, J., i. m. 57. t. 6a–b.

⁸⁵ Budinský-Krička, V., SA 4 (1956) XXVIII. t. 1–19; 21.

⁸⁶ Kovrig, I., i. m. Fig. 9/1–21.

⁶⁹ Horváth, T., AH 19 (Bp. 1935) 113. 33. kép.

⁷⁰ Vö. 57. jegyzet.

⁷¹ Dekan, J., i. m. 395.; Bialeková, D., i. m. 44–45; 74–75.; László Gy., i. m. 113. kép.

⁷² Fettich N., AH 1 (Bp. 1926) 6–8.

⁷³ Garam, É., Die Awaren. in: Roth, H., Kunst der Völkerwanderungszeit. (Berlin 1979). 184.

lelőhelyein több esetben állatfejes veretű lósírok vagy állatfejben végződő szíjvéges férfisírok is voltak (pl. Alsógellér, Zsitvató), bizonyítva, hogy a szemcsés anyagú, szürkésbarna, enyhén kihajló, vágott peremű, hullámvonalköteggel díszített, né-

ha fenékbélyeges edények ugyancsak a későavar-kori, 8. század végi — 9. századi időszaknak jellemzői, melyeknek az állatfejes veretek és szíjvégek kiemelkedő alkotásai.⁸⁷

Sz. Garam Éva

ПОЗДНЕАВАРСКИЕ ВЕЩИ ИЗ Д. БЕЧ И ИХ АНАЛОГИИ

Резюме

В Венгерский Национальный музей в 1959—1960 гг. из д. Бёч (комитат Боршод) были переданы вещи из разрушенного мужского погребения с конем и женского погребения позднеаварского времени. В мужском погребении найдены литые двухсторонние поясные накладки, украшенные лозовым орнаментом, железные удила, псалии и также фалера в виде конской головы, украшенная гравированными пальметками с пуансоном (рис. 1—2.). Бляхи конской сбруи в виде головы лошади или кабана и наконечники ремней, оканчивающиеся в виде головы животного встречаются весьма редко в позднеаварских комплексах. Область их распространения — за исключением накладок из Микулчицы — не выходит за рамки территории, заселенные позднеаварским населением (рис. 9.) и они встречаются в типичных позднеаварских комплексах. Изображения головы коня и кабана впервые появляются вместе с литыми позднеаварскими гарнитурами, в начале на наконечниках ремней, а потом на накладках конской сбруи. Самыми поздними экземплярами являются накладки в виде головы коня или кабана, украшенные гравированными пальметками на пуансонном фоне. Из инвентаря мужских погребений, найденных рядом с конскими захоронениями, где встречены указанные накладки сбруи, являются важными двухсторонние наконечники ремней с лозовым орнаментом (рис. 1), которые встречены и вместе с колечками с многократно за-

крученными S-видными концами. Поясные накладки такого типа, а также футлярные наконечники ремней с высоким краем (рис. 6) и четырехлепестковые сбруйные накладки (рис. 11—12) являются весьма важными с точки зрения относительной хронологии. Важные также поясные накладки, вылитые вместе с подвеской, которые кроме экземпляров из Гаяра (рис. 10) и Блатницы найдены и в некоторых позднеаварских погребениях. (Хортобáдь—Аркуш, Хранична при Хорнаде.) В комплексе из Блатницы рядом с этими накладками найден меч норманского типа, датирующий этот памятник 9-ым веком.

Накладки в виде головы животных по форме и орнаменту проявляют сильные связи с тюркской типа Надьсентмиклош. Кажется, чаши с головой быка надьсентмиклошскогоклада и фалеры в виде головы животных сделаны руками ювелирных мастеров, работавших примерно в одно время и имевших общие художественные традиции.

Накладки в виде животных появляются впервые в скифское время. Аварским экземплярам непосредственно предшествуют изделия постсасанидской Средней Азии, откуда происходит и позднеаварская желтая керамика, самые красивые экземпляры которой украшены головами кабанов в медальонах с пунктировым краем, подобно изображениям на фресках и ткани Средней Азии 7—8 вв.

Е. Гарам

DER SPÄTAWARENZEITLICHE FUND VON BÓCS UND SEIN KREIS

Auszug

Aus Bócs (Kom. Borsod) gelangten 1959—60 die Funde eines gestörten spätawarenzeitlichen Reitergrabes und eines Frauengrabes in das Ungarische Nationalmuseum. Im Reitergrab waren aus doppelten Platten bestehende, rankenverzierte, gegossene Gürtelzierden, eine Eisentränse mit Seitenstange und ein pferdekopfförmiges, mit geritzt-punzierter Palmette verziertes Pferdegesschirrdekor (Abb. 1—2.). Die pferde- und eberkopfförmigen Pferdegesschirrbeschläge und die in Tierkopf ausgehenden Riemenzungen sind für Seltenheit geltende Stücke des spätawarenzeitlichen archäologischen Fundmaterials. Ihre Verbreitung (Abb. 9) kann mit Ausnahme der Stücke von Mikulčice innerhalb der Grenzen des spätawarenzeitlichen Stammesgebietes mit einem typischen spätawarenzeitlichen Fundmaterial beobachtet werden.

Die Eber- und Pferdedarstellung haben keine Vorläufer, erscheinen mit einem spätawarenzeitlichen, gegossenen Denkmalmaterial zuerst an den Riemenzungen,

sodann auch auf dem Pferdegesschirr. Die spätesten Stücke sind mit geritzten Palmetten verzierte Pferde- und Eberköpfe mit gepunztem Hintergrund. Von den Funden der Männergräber neben den eber- und pferdekopfförmigen Phaleren enthaltenden Pferdegesschirren sind die rankenverzierten Riemenzungen aus doppelten Platten von Belang (Abb. 1), die auch mit mehrfach gebogenen S-förmigen Haarringen gemeinsam vorkommen.

Die Gürtelzierden solchen Typs mit den hervorstehenden, behenkelten, kapselförmigen Riemenzungen (Abb. 6) und den Beschlägen der Pferdegräber in vierblättriger Kleeform (Abb. 11—12) sind vom Gesichtspunkt der relativen Chronologie von Bedeutung. Gleichfalls vielsagend sind die Gürtelbeschläge mit dem in einem gegossenen Anhänger, die außer den Funden von Gajár (Abb. 10) und Blatnica auch in einigen spätawarenzeitlichen Gräbern vorzufinden sind (Hortobágy—Árkus, Hranična pri Hornáde). Im Fund von Blatnica befand

⁸⁷ Kéziratomban lezárása után jutott tudomásomra az ásátok, Trugly Sándor (Komárom) szíveségéből, hogy az egyik komárnói későavar temető két lovassírjában újabb vadkanfej alakú vereteket talált. A leletkör tehát tovább bővül és reméljük, hogy az újabb leletek és kísérőleleteik választ adnak az eddig megválaszolatlan kérdésekre is. Ugyanis továbbra is nyitott kérdés, hogy ez a hazai talaj-

ban gyökértelen leletkör, (amely, mint ilyen nem egyedül áll a későavarkorban, gondolva itt a sárga kerámiára vagy a női tarsolykorongok körére), milyen történeti eseményekhez kapcsolódóan, vagy milyen más kapcsolatok révén jelenik meg a Kárpát-medencében és hogyan válik szerves részévé a későavarkori leletgyűjtéseknek.

sich außer den Beschlägen mit in einem gegossenen Anhänger auch ein Schwert von normannischem Typ, das den Fund auf das 9. Jh. datiert.

Die tierkopfförmigen Beschläge zeigen der Form und dem Musterschatz nach eine starke Verbindung mit dem Metallkunst von Nagyszentmiklós. Es scheint, daß die stierköpfigen Schalen des Schatzes von Nagyszentmiklós und die spätaWARENZEITLICHEN tierkopfförmigen Phaleren aus ein und derselben Wurzel stammende Handarbeiten von solchen Goldschmieden sind, die im Besitze eines gemeinsamen, zum Handwerk gehörigen und in der Form

zur Geltung kommenden Musterschatzes zeitlich nahe zueinander gearbeitet haben.

Der Ursprung der Tierkopfbeschläge greift auf unmittelbare skythische Vorläufer zurück, die im post-sassanidischen Kulturkreis Mittelasiens zu suchen sind, in jenem Kulturkreis, aus welchem die gleichfalls spätaWARENZEITLICHE gelbe Keramik stammt, deren schönste Stücke in getüpfel-randigen Medaillons, den mittelasiatischen Wandgemälden, Textilien des 7–8. Jhs ähnlich von Eberköpfen verziert sind.

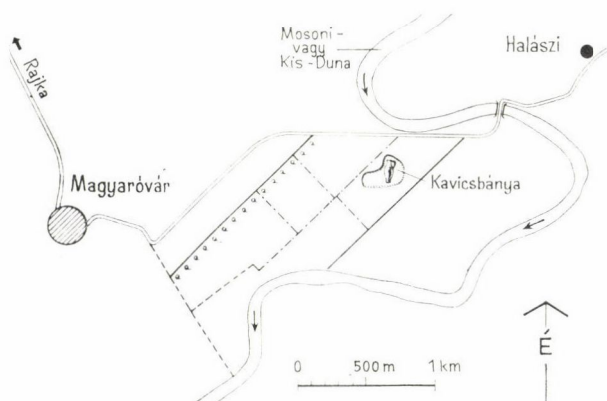
É. Sz. Garam

EMBERI LÁBFEJJELEL DÍSZÍTETT FÜLŰ BRONZKORSÓK PANNONIÁBÓL

Mosonmagyaróvárott Pusztai Rezső hívta fel a figyelmünket egy szép formájú római bronzedényre. A közlés előkészületei során, e darabnak a párhuzamait keresve több hasonló közöletlen edényre bukkantunk. A kollégák szívessége lehetővé tette, hogy ezeket is közreadjuk, így a jelen dolgozat keretében összesen 10 pannoniai lelőhelyű emberi lábfejjel díszített fülű bronzkorsót, ill. fület dolgozunk fel. A szakirodalomban többszörösen említett, de valójában publikálatlan edények mellett az új vagy eddig ismeretlen leleteket is összegyűjtöttük. Párhuzamaik tárgyalása után néhány megjegyzést szeretnénk tenni a típus belső csoportjaira és kronológiájára vonatkozóan, majd a nyugati típus esetében megkísérjük a funkció meghatározását, végül pedig a függelékben pótoljuk, ill. helyesbítjük a hiányosan vagy pontatlanul közölt adatokat.¹

I.

1. 1979. január végén Mosonmagyaróvártól ÉK-i irányban 2,5 km-re az ókori Duna-meder területén nyitott ún. Halászi-kavicsbányában egy, a kavicsok között magányosan fekvő bronzkorsót találtak (1. kép). A tárgy Mosonmagyaróvárra a Hansági Múzeum gyűjteményébe került. Ltsz: 79.8.1.² Méretei: magasság = 31,5 cm; száj \varnothing = 7 cm; fenék \varnothing = 7,5 cm; fülhosszúság = 12 cm; támasztólap h. = 5 cm; támasztólap szélesség = 3,9 cm. *Leírás:* Nyúlánk, karsú testű, vékony falú, sima felületű díszítés nélküli edény. Szájnyílása kör alakú, 1 cm széles gyűrűvel. Nyaka töleséres. Összmagasságának

1. kép. A mosonmagyaróvári bronzkorsó lelőhelye
Fig. 1. Site du vase de bronze de Mosonmagyaróvár

¹ Néhány esetben a lelőhely-, leletegyüttes-, őrzési hely-, leltári szám-, ill. méretadatok korrigálására van szükség.

² Ezúton mondok köszönetet Pusztai Rezsőnek a lelet publikálásra való átengedéséért és a lelőhely körülmények tisztázásához nyújtott segítségéért, valamint a fotók elkészítéséért.

felénél a legöblösebb, ez alatt kissé szűkül, majd henger formába megy át. Egy kis lyuk van rajta lent egészen közel a talphoz. 1 cm magas álló talpa van. Feneke esztergályozott. Füle egy derékszögben meghajlított nagyon merev, többszörösen profilált pálcá, amely fent az edényszáj síkjában erősen stilizált madárfejekkel tapad a peremhez. Alsó vége nem közvetlenül, hanem egy szív alakú támasztólap közbeiktatásával illeszkedik az edény hasára valamivel a legnagyobb kiöblösödés felett (2. kép). A fül nem párhuzamos a korsó tengelyével. Ennek a ténynek csak az lehet a magyarázata, hogy a jelenlegi állapot nem az eredetinek (készítés korinak), hanem egy javítás utáninak felel meg. Ezért a tipológiai meghatározásnál az edényformát tekintettük mérvadónak, s ennek alapján a mosonmagyaróvári edényt a névadó díszítő elem híján is az emberi lábfejjel díszített fülű korsók nyugati típusának I. variánsához soroljuk (2. kép).³

Párhuzamai közül első helyen két pannoniai darabot kell megemlítenünk: az első Igarról (Fejér m.; 10. kép 2.4),⁴ míg a másik Budafok-Hárosnál a Dunából került elő (2–3. kép).⁵ Ezekén kívül még megemlíthetjük a távolabbi tartományok anyagából az I. variáns többi korsóját,⁶ de egészen pontos megfelelője nincs a javított fül miatt. A javításra három dolog utal: 1) a fül nincs centrumba állítva; 2) rövidebb, mint a nyugati típus bármely eddig ismert korsójának fülhossza (vö. 4. kép); 3) támasztólap nem fordul elő az I. variáns darabjainál. Hasonló fülvégződéseket a pannoniai anyagban a vajtai⁷ és az aquincumi gallérpárnás korsóknál látunk.⁸ Valószínű, hogy ezek javításaival egy időben készült ez a javítás is, a II. század végén–III. század elején.⁹

2. 1974-ben Budafok-Háros magasságában a Duna medréből hozták a felszínre. Kísérő lelet nem került elő. Az edényt a Magyar Nemzeti Múzeum római gyűjteményében őrzik. Ltsz: 74.5.1. Méretei: magasság = 31,5 cm; száj \varnothing = 7,8 cm; fenék \varnothing = 8 cm. *Leírás:* A forma ugyanaz, mint a mosonmagyaróvári darabnál (2–3. kép). Eltérés csupán abban van, hogy itt az edényfenék homorúbb, ill., hogy a fül edényhöz illeszkedő része hátrahajló húsos levélből kiinduló bal lábfejben végződik (3. kép).

E példány is az emberi lábfejjel díszített fülű korsók nyugati típusának I. variánsához tartozik.¹⁰ Pontos párhuzamai a következő helyekről ismertek: Grand, Vosges;¹¹ Varois, Côte d'Or;¹² két ismeretlen lelőhelyű darab,

³ Tassinari, S., Collection de la Bibliothèque des Hautes Etudes Section 4, III, 5 (1973) 135.

⁴ Bánki, Zs., La collection du Musée Roi St. Etienne — Objects romains figurés en bronze, argent et plomb (Székesfehérvár 1972) No. 34.

⁵ L. alább.

⁶ Tassinari, S., i. m. 135, összefoglaló táblázat Nos 1–16, 30; vö. még uo. a lelőhely jegyzékét.

⁷ Fülep F., ArchÉrt 76 (1949) 40.

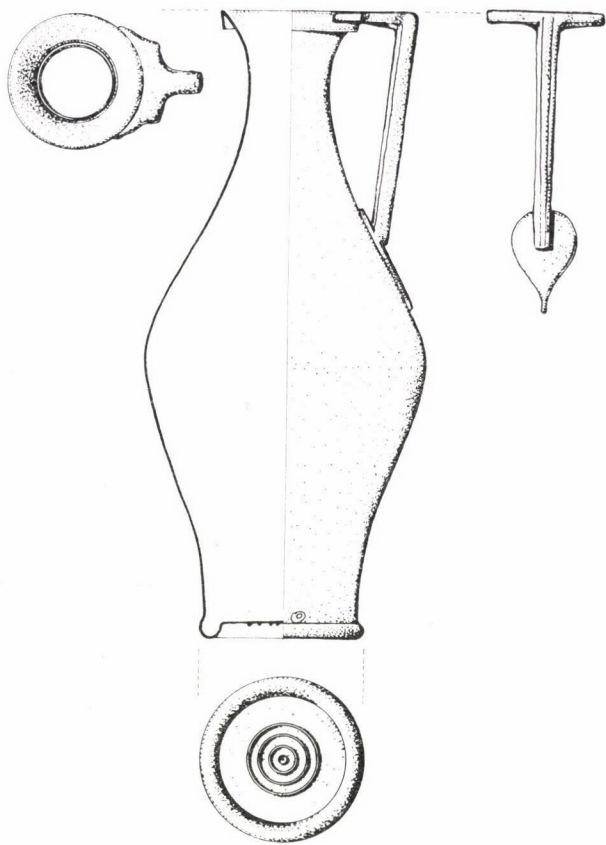
⁸ Radnóti, A., Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. DissPann II/6 (Bp. 1938) 169; Taf. XLV. 1–2.

⁹ Fülep F., ArchÉrt 76 (1949) 49.

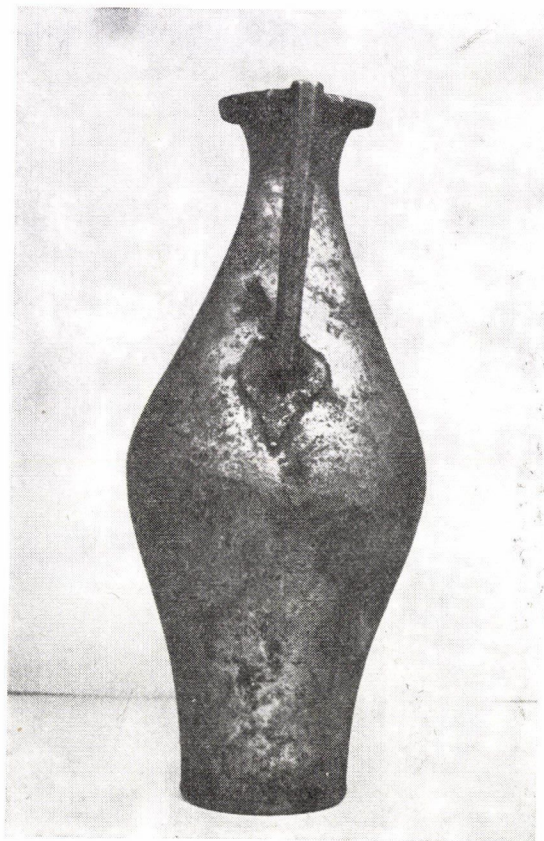
¹⁰ Tassinari, S., i. m. 135.

¹¹ Uo. összefoglaló táblázat No. 7.

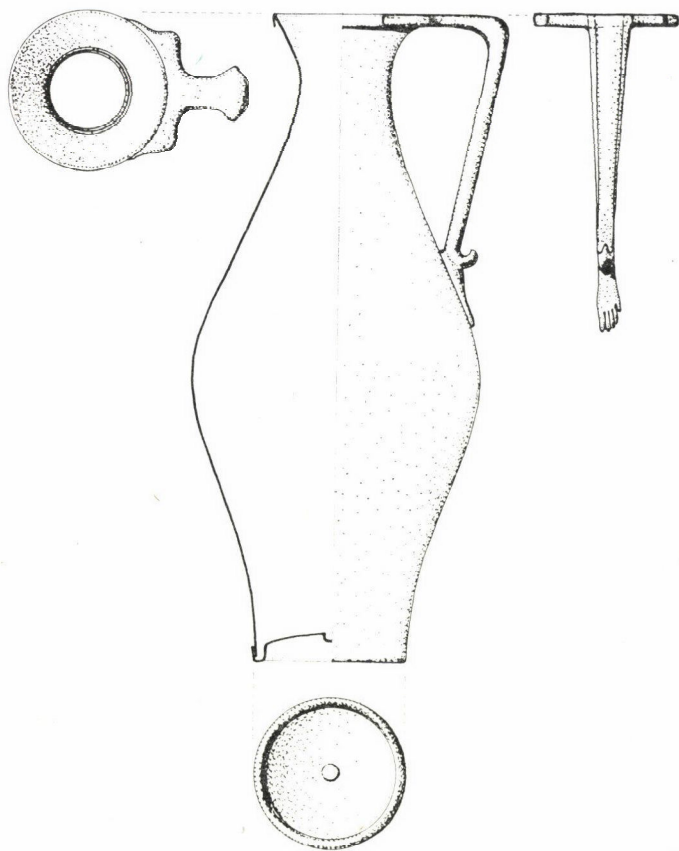
¹² Uo. No. 8.

1

2

3

4

2. kép. 1, 3. A mosonmagyaróvári és a Budafok-Hárosnál talált bronzkorsók rajza és 2, 4 fotója
Fig. 2. 1, 3. Dessins des cruches de bronze trouvés à Mosonmagyaróvár et Budafok-Háros et photographie du 2, 4.

3. kép. A Budafok-Hárosnál talált bronzkorsó füle
Fig. 3. Anse du vase en bronze trouvée à Budafok—
Háros

amelyek közül az egyiket Leydenben,¹³ míg a másikat Nijmegenben őrzik.¹⁴

3. Ez a korsó Somogy megye területéről származik,¹⁵ s vétel útján került a Magyar Nemzeti Múzeumba.¹⁶ Ltsz: 71/1912.2. Méretei: magasság = 24 cm; szájØ = 7,3 cm; fenékØ = 6,5 cm. *Leírás*: Kerek szájnylású, tölséres nyakú, körte formájú edény (5. kép). Feneke esztergályozott, 0,5–1 mm széles domború körök vannak rajta (5. kép). Füle fent stilizált madárfejekkel tapad, bal oldali részéből egy kis darab letört. Középen hátrahajló húsos levél emelkedik fel. Lent saruba bújtatott jobb lábbal illeszkedik az edény hasához (5. kép).

A keleti típusba tartozik.¹⁷ Legközelebbi párhuzama a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű füle,¹⁸ ill. a zawiehi korsó (Syria).¹⁹

¹³ Uo. No. 9.

¹⁴ Uo. No. 10.

¹⁵ Említi Radnóti, A., Die römischen Bronzegefässe ... 167; Ua., Gefässe, Lampen und Tinterfässer aus Bronze. In: Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 204.

¹⁶ A publikálási engedélyt Fülep Ferenc főigazgató úrnak, a tárgyak tanulmányozásához és a fotók elkészítéséhez nyújtott segítségét pedig B. Bónis Évának és Tóth Endrének ezúton köszönöm.

¹⁷ Tassinari, S., i. m. 136; Radnóti, A., Die römischen Bronzegefässe ... 167; Taf. XIV. 81.; Raev, B. A., BRGK 58 (1977) 621; Beilage 4/16. típus.

¹⁸ Tassinari, S., i. m. összefoglaló táblázat No. XII.

¹⁹ Uo. No. XIII.

4. A darab Pápasalamonról (Veszprém m.) származik,²⁰ s a veszprémi Bakonyi Múzeumban őrzik.²¹ Leltári száma: 55.170.1–2. Méretei: töredékes magasság = 12 cm; szájØ = 7,2 cm; fülhosszúság = 16,2 cm. *Leírás*: A korszóból csak a kerek szájnylás és a tölséres nyak egy része, valamint a fül maradt meg. A fülön jobb oldalt levő madárfej teljes egészében letört, a bal oldaltól csak a csőr hegye hiányzik. A fogórészen fent a hajlás alatt két vésett vonal, lejjebb nagyjából középtájt négy. Ez utóbbi térdnek fogható fel, mivel alatta lábszárat formázó rész, végül pedig sarus jobb lábfej következik. A körnök és a lábujjpercek jól kivehetők (5–6. kép).

Keleti típusú. Legközelebbi analógiája az itt 5. szám alatt tárgyalt fül. Hasonlóságuk olyan mértékű, hogy arra kell gondolnunk, azonos műhelyben készültek. A méretek közt egy kis eltérés van. További párhuzam a nagytétényi kocsilelet korsója, ahol ugyancsak lábszár alakú a fogórész,²² és a Somogy megyei korsó egész köre is idézhető még.

5. Ismeretlen lelőhelyű fül, vétel útján jutott a Magyar Nemzeti Múzeumba. Ltsz: 45/1884.2. Méretei: hosszúság: 15,1 cm. *Leírás*: Öntött. Kissé ferde. Fent madárfejekkel illeszkedett az edény szájához. A csőr hegye mindkét oldalon letört. A hátrahajló húsos levél fent gombszerűen végződik. A fogórész nagyon kopott. A derékszög alakú hajlás alatt két íves vonal, középen kis kidudorodás. Ez szétnyíló ruha alól kiinduló lábszárnak tűnik. A térd vésett vonalakkal és plasztikusan kiemelkedő felülettel van jelezve. Alatta kevésbé formás alsó lábszár következik, majd sarus jobb lábfejben ér

²⁰ Uo. No. XI. (valójában publikálatlan); említve Magyarország Régészeti Topográfiája 4 (Bp. 1972) 211, 64/l. lh.

²¹ K. Palágyi Sylvia baráti szívességét ezúton is köszönöm.

²² Tassinari, S., i. m. összefoglaló táblázat No. IV.

4. kép. Az emberi lábfejjel díszített fülű bronzkorsók összehasonlító mérettáblázata (S. Tassinari adatai alapján kiegészítésekkel). Lelőhelyek: 1. Saône folyó; 2. Ain; 3–4. ismeretlen; 5. Jupille; 6. Besseburen; 7. Grand, Vosges; 8. Varois, Côte d'Or; 9–10. ismeretlen; 11. Millingen; 12. ismeretlen; 13. Igar; 14. Linsenberg, Mainz; 15. Heesche Veld, Nijmegen mellett; 16. Heerlen; 17. Langres és Chaumont között; 18. Hauxton; 19. Epagnette; 20. Saône folyó; 21. Waal folyó; 22. Cannstatt; 23. Ober Olm, Mainz; 24. Corbridge; 25. Waal folyó Nijmegennél; 26. Heddernheim; 27. Budapest-Gellérthegy; 28. Mosonmagyaróvár; 29. Duna meder Budafok-Hárosnál; 30. Ustikolina. I. Epfig; II. Wehringen; III. Brigetio; IV. Nagytétény; V. Syria?; VI. Straldža; VII. Brigetio; VIII. Pécs-Homokbánya dűlő; IX. Intercisa; X. Somogy megye; XI. Pápasalamon; XII. ismeretlen; XIII. Zawieh Syria; XIV. ismeretlen; XV. Ljulín; XVI–XVII. Brigetio; XVIII. ismeretlen

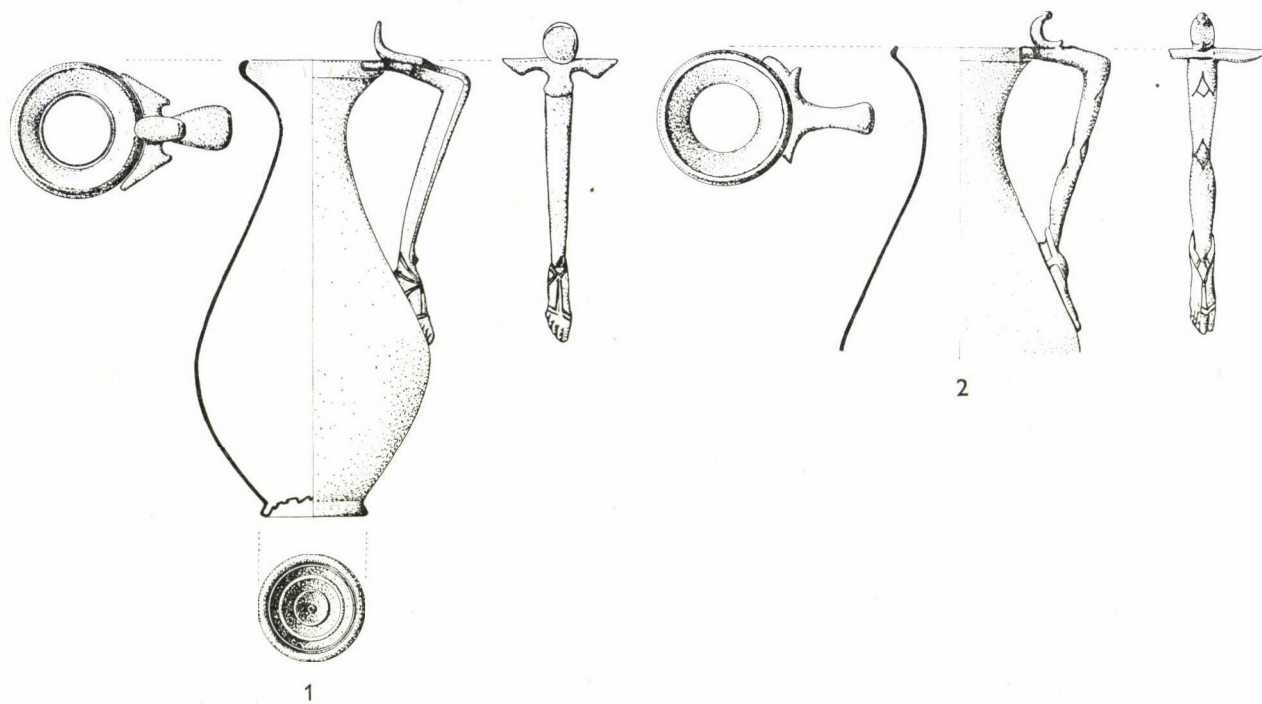
Fig. 4. Tableau des mesures d'après les données de S. Tassinari des pots élanés en bronze à anse ornée d'un pied humain, avec données supplémentaires. Sites: 1. la Saône; 2. Ain; 3–4. inconnu; 5. Jupille; 6. Besseburen; 7. Grand, Vosges; 8. Varois, Côtes d'Or; 9–10. inconnu; 11. Millingen; 12. inconnu; 13. Igar; 14. Linsenberg, Mainz; 15. Heesche Veld, à côté de Nijmegen; 16. Heerlen; 17. entre Langres et Chaumont; 18. Hauxton; 19. Epagnette; 20. la Saône; 21. Le Waal; 22. Cannstatt; 23. Ober Olm, Mainz; 24. Corbridge; 25. le Waal à Nijmegen; 26. Heddernheim; 27. Budapest, Mont Saint Gérard; 28. Mosonmagyaróvár; 29. Danube à Budafok-Háros; 30. Ustikolina; I. Epfig; II. Wehringen; III. Brigetio; IV. Nagytétény; V. Syrie?; VI. Straldža; VII. Brigetio; VIII. Pécs, carrière de sable; IX. Intercisa; X. Comitat de Somogy; XI. Pápasalamon; XII. inconnu; XIII. Zawieh, Syrie; XIV. inconnu; XV. Ljulín; XVI–XVII. Brigetio; XVIII. inconnu

Nr		m	PEREM ϕ	FENÉK ϕ	FÜL h	FÜL sz	EDÉNYHAS	MEGJEGYZÉS
1	△	28	6,8	7,5	14,6			
2	△				16,6	4,5		
3	△							
4	△				13,8	5,8		
5	△	29,5	6,7	7,5				
6	△				15,7	7,2		
7	△	28						
8	△	30	7,1	7,1	15		12,75	
9	△	29,1	7,1	7,1	14,9		12,75	
10	△				13,6			
11	△	30						
12	o △				15			
13	o △	30,5	7	8				
14	△ o				18			
15	△ o				16,8			
16	△ o				17,3			
17	△	27	7,5	7,2			11,6	
18	△							
19	o △	29						
20	o △	29						
21	o △	24	10,1					
22	o △	26						TÖRÖTT, ALSÓ- RESZ HIÁNYZIK
23	o △	30						
24	o △	29						
25								FÜL ELVESZETT
26	△	30,5						
27	△	28,5	6	6,8				
28		31,5	7	7,5	12	3,9		
29	△	31,5	7,8	8				
30	△	28,3	7,9	8	14			
I	o △	23						
II	o △	25	8,2	7,35	16		12	
III	o △				15,3			
IV	o △	22,7	7,5	6,3				
V	o △	23						
VI	△	28	7,4					
VII	△	30,1	8,9	7,6	15,9			
VIII	o △	27,5	7,9	7,5				
IX	o △	21	7,2	5,5				
X	o △	24	7,3	6,5				
XI	o △	12	7,2		16,2			TÖRÖTT
XII	o △				15,1			
XIII	o △	23						
XIV								
XV	△	33	9,3	8			18	
XVI	△	kb.24	7,8	7,8	21			
XVII	o △	kb.30	kb.7	7	14	1,8	14	TÖRÖTT
XVIII	o				16,2	1,5		
					14,7	1		

o HÁTRAHAJLÓ HÚSOS LEVÉL
 △ BAL LÁB

△ JOBB LÁB
 △ KETTŐS LÁB

△ SARUS

3

4

5. kép. 1,3–4. A Somogy megyei bronzkorsó rajza és fotója. — 2. A pápasalamoni bronzkorsó rajza
Fig. 5. 1., 3–4. Dessin du vase en bronze du comitat de Somogy et photos. — 2. Dessin du vase en bronze de Pápasalamon

véget a fül. A díszítés a madárfejek rajzos. Pont és pálcika alakú pontütések jelzik a madártollazatot (8. kép 2).

A keleti típusba sorolható. Analógiáit a 3–4. számú korszokkal kapcsolatban idéztük.

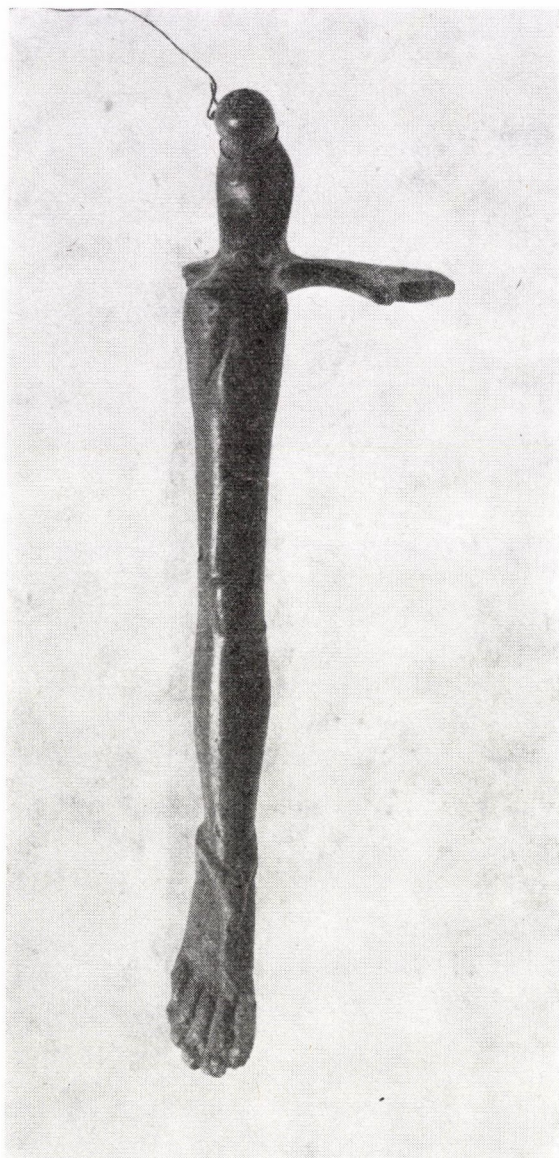
6. Intercisában a XXII. temető rész 68. sírjából 3 darabban, igen rossz állapotban került elő ez a korszó, s ma már belőle csak a nagyon kopott fül azonosítható.²³ Mivel pontos leírás van róla, s adatai is ismertek,²⁴ de rajz vagy fotó még nem jelent meg róla, csak ezek közlésére szorítkozunk (8. kép 1).

7. E példány a Brigetio-Gerhát temető 63. hamvasztásos sírjában került elő.²⁵ Leletegyüttesét, s az edény néhány adatát már közölték.²⁶ A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. Ltsz: 6/1940.104. Méretei: hosszúság = 30,1 cm; perem \varnothing = 8,9 cm; fenék \varnothing = 7,6 cm; fül hosszúság = 15,9 cm. *Leírás:* Magas lemezkorszó. Szájnyílása kerek, nyaka szűk. Öblös hasa középmagasságban van. Egyszerű, kalapált, különálló lemezdarabból készült fenéke van. Füle öntött. A hátrahajló húsos levél letört. Az edényszájhoz illeszkedő madárfejek erősen stilizáltak. Mögöttük levélkacsok fordulnak vissza. A fogórész profilált. Alsó részén a fül felületéből kiemelkedő húsos levél van, alóla bal lábfej indul ki. A meztelen lábfejen jól kivehetők a körmök (7. kép).

Ez a korszó is a keleti típusba tartozik. Mérete az átlagosnál nagyobb. Hasonló nagyságú példány csak a Iulini 3. hamvasztásos sírban fordult elő, aminek a leletegyüttesében 3 Traianus-érem is volt,²⁷ így valószínűleg a II. század első felében, de legkésőbb a közepén földbe került. A Gerhát temető leletét is a II. századra keltezzük, de a technikai szempontból nagyon egyszerű kivitelű, nyilvánvalóan pótoló lemezfenék és a leletegyüttesben szereplő bronz fededény (ifjú, nem néger) miatt itt valamivel hosszabb használati időt kell feltételeznünk. A korszó a II. század második felében kerülhetett a sírba.

8. Brigetio temetőjének egy másik hamvasztásos sírjából származik az a nagyon töredékes edény, amely 1959-ben került be a Magyar Nemzeti Múzeumba. Ltsz: 60.7.1. Sajnos, a sír többi leletéről semmit sem tudunk. Méretek: magassága az összehasonlító mérettáblázat alapján kb. 30 cm lehetett; perem \varnothing = kb. 7 cm; fenék \varnothing = 7 cm; fül hosszúság = 16,2 cm; fül szélesség = 1,5 cm. *Leírás:* Lemezkorszó. 8 darabja maradt meg. A szájrészből nem maradt meg semmi. Az összeszűkülő nyak, az edényhas, az esztergált lemezfenék és az öntött fül alapján azonban mégis biztonsággal rekonstruálható a forma. A fül fent stilizált madárfejekkel illeszkedett a peremhez. A madárfejek mögött elnagyolt levélkacsok vannak. A fül tetején gombos végű (Daumenblatt) támasztó látható. Ez utóbbi két elemet vésett vonalak díszítik. A fogórész többszörösen profilált, lent a felületből kiemelkedő húsos levélben ér véget, amely alatt meztelen jobb lábfej van. Ehhez járul még egy három levelű növényke (7. kép 6).

Ugyancsak a keleti típusba tartozik. A fül felső része nagyon hasonlít az előző példányéhoz, az esztergált lemezfenék pedig ugyanígy az itt 3. szám alatt tárgyalt Somogy megyei korszónál fordul elő. Az említetteken kívül még a straldzai korszót idézhetjük párhuzamként, s hangsúlyozni szeretnénk, hogy ez utóbbi is hamvasztásos sírban került elő, s a leletegyüttesében hasonló, ifjú

6. kép. A pápasalamoni bronzkorszó füle

Fig. 6. Anse du vase en bronze de Pápasalamon

fejet ábrázoló fededény volt,²⁸ mint a 7. példánynál, így ez is a II. századra keltezhető.

9. Ez a fültöredék talán azonos azzal, amelyet Radnóti A. a Kállay-gyűjtemény egyik darabjával összetartozónak gondolt,²⁹ s ez esetben a lelőhelye Brigetio. A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. Ltsz: 54.5.58. Magángyűjteményből származik. Méretei: töredékes fül hosszúság = 5,3 cm. *Leírás:* Öntött fültöredék. Többszörös mechanikai behatás látszik rajta. Stilizált madárfejek vannak a felső részen. A hátrahajló húsos levél egy részét letörték. A fogórész többszörösen profilált. Valamivel a hajlás alatt letört (8. kép).

10. Ismeretlen lelőhelyű töredékes fül. A Magyar Nemzeti Múzeumban található. Ltsz: 54.34.45. Méretei: fül hosszúság = 14,7 cm; szélesség = 1 cm. *Leírás:* Öntött fültöredék. Teljesen átégett. Fent stilizált madár

²³ A 100/1912. 133 leltári számmal bejegyzett méretdatok és stílusztikai jellemzők megegyeznek az 54. 34. 43. számú darabéval.

²⁴ Radnóti, A., Gefässe ... 203; 222, Kat.-Nr. 61.

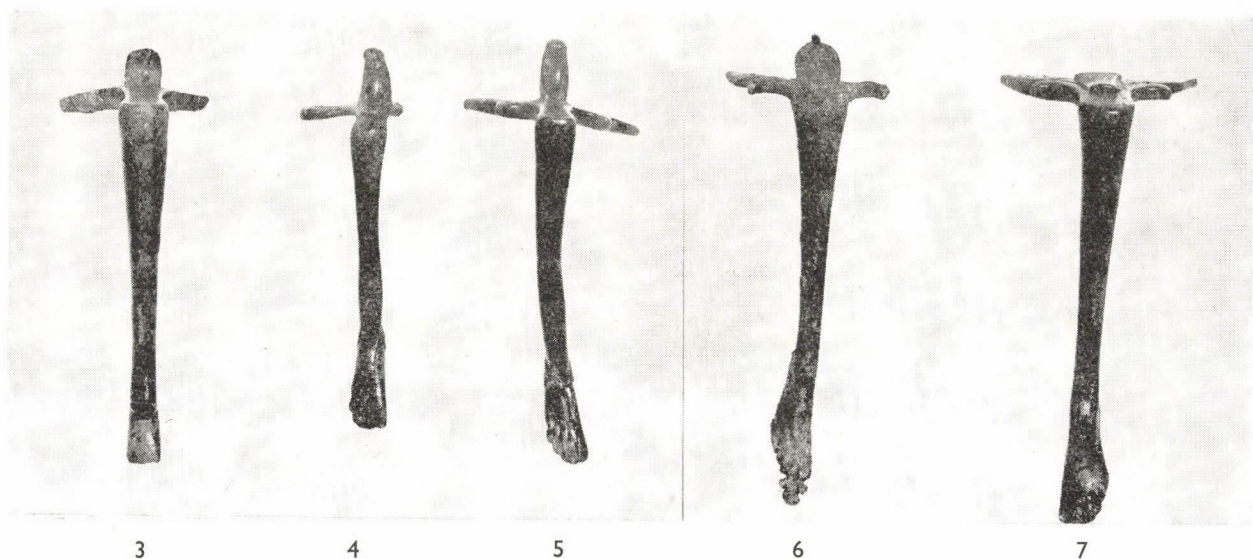
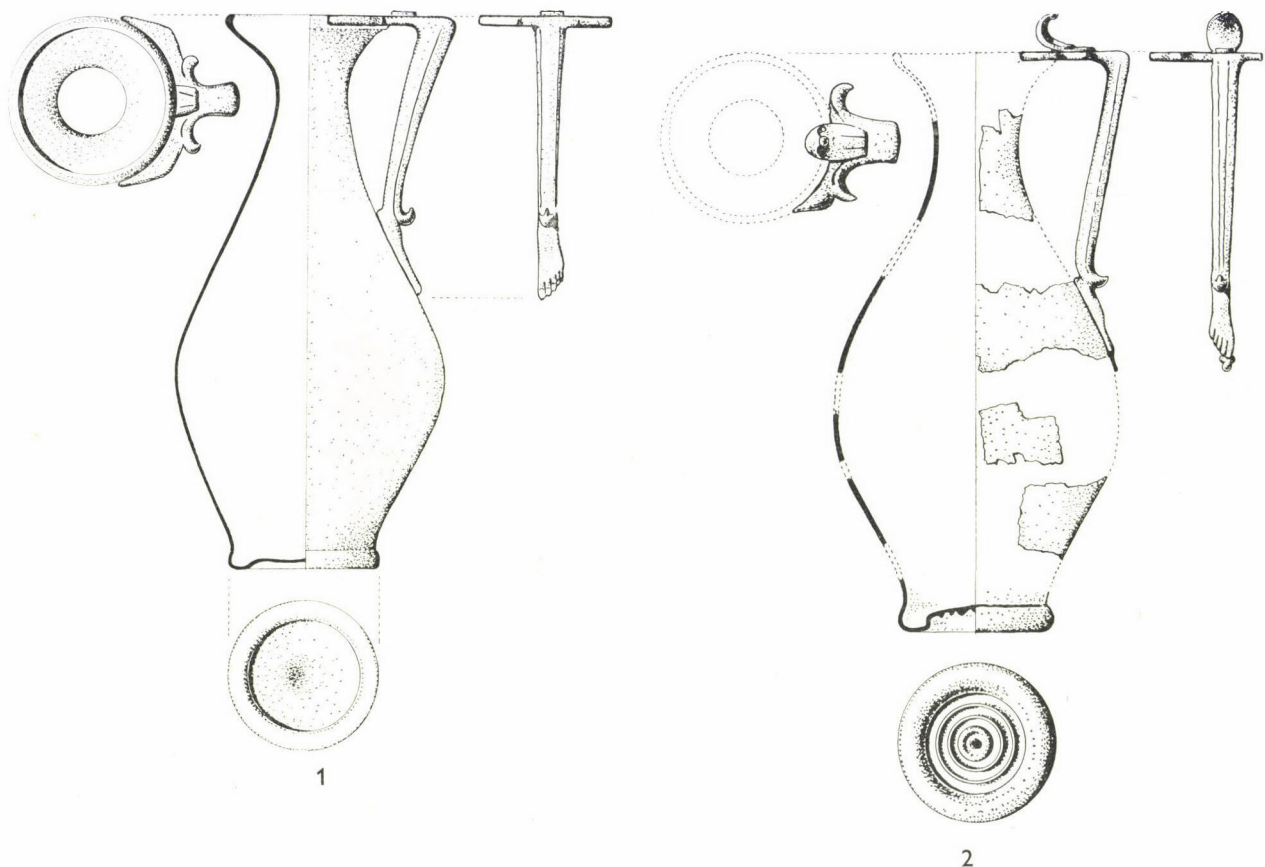
²⁵ A darab publikálásának engedélyezéséért ezúton mondok köszönetet Barkóczy Lászlónak.

²⁶ Tassinari, S., i. m. I. táblázat. A leletegyüttest felsorolja Radnóti, A., Gefässe ... 204, de a sírszámot tévesen adja meg.

²⁷ Raev, B. A., BRGK 58 (1977) 621; 4/16. típus; 638, Kat.-Nr. 45; Taf. 19,1.

²⁸ Tassinari, S., i. m. I. táblázat VI.; Raev, B. A., BRGK 58 (1977) 621; 640, Kat.-Nr. 84; Taf. 14. 3,5.

²⁹ Radnóti, A., Gefässe ... 204, 332. j., de nem az ott szereplő leltári számmal.

7. kép. 1,7. A Brigetio-Gerhát temető 63. sírjában talált korsó rajza és fülének fotója. — 2,6. Brigetioi sírokból származó bronzkorsó rajza és a fülék fotója. — 4. Intercisa — 3,5. Ismeretlen

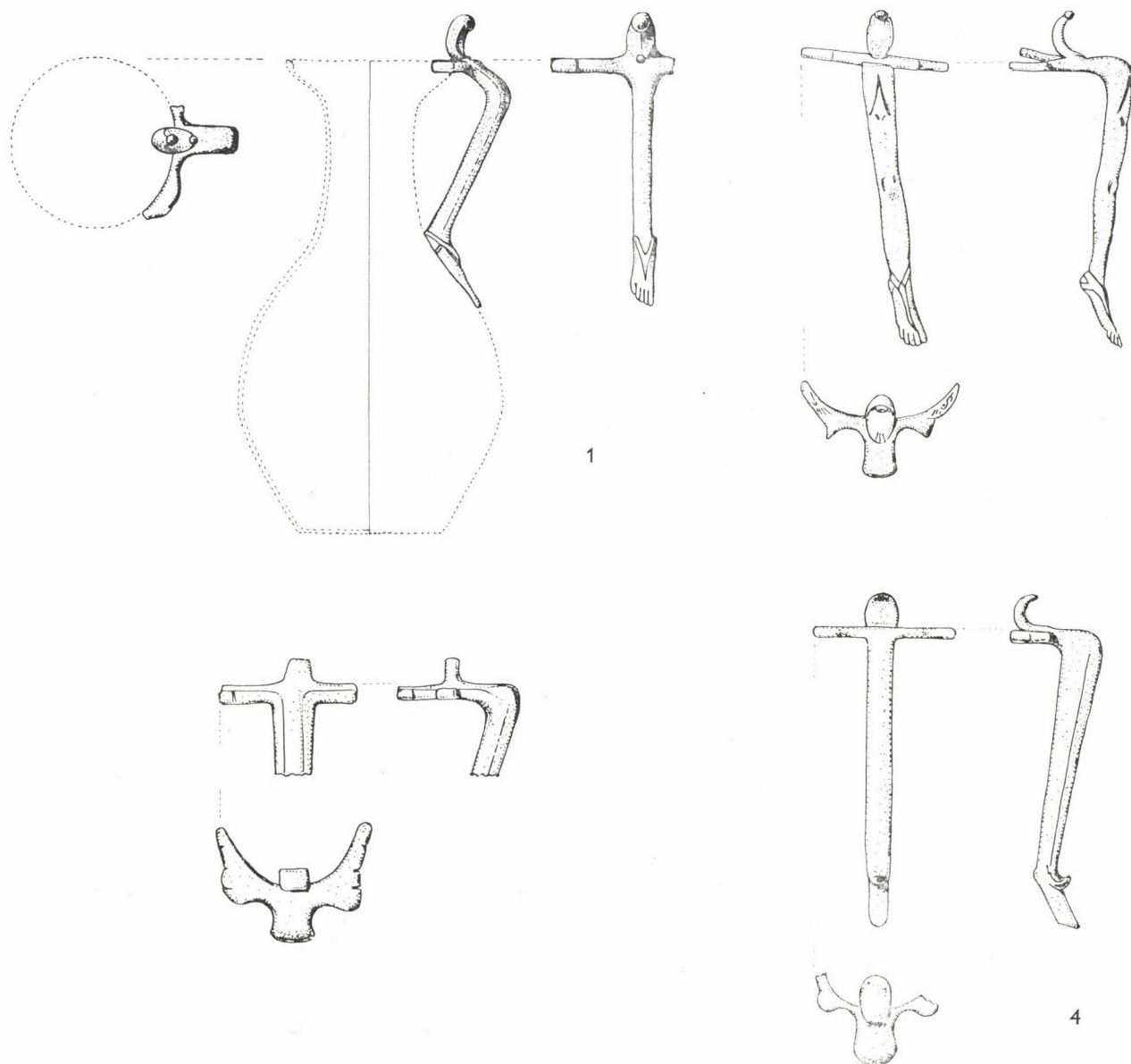
Fig. 7. 1,7. Dessin et photo du vase trouvé dans la tombe n° 63 du cimetière de Brigetio Gerhát. — 2,6. Dessin d'un récipient en bronze provenant d'une tombe de Brigetio — 4. Intercisa. — 3,5. Inconnu

fejek vannak, amelyeknek nagyobbik része letörött. A fül felső részén húsos levél fordul vissza. A fogórész sima, alsó végén kiemelkedő levél, alatta töredékes lábfej (8. kép).

A pannoniai lelőhelyű emberi lábfejjel díszített fülű korsók közöletlen darabjai mellett végül még olyan darabokat szeretnénk megemlíteni, amelyeket már kö-

zöltek, de a megjelent publikáció a tapasztalatok szerint hozzáférhetetlen a nemzetközi kutatás számára. A nyugati típus 2. variánsának egyetlen pannoniai lelőhelyű példánya Budapest-Gellérthegyről került elő (10. kép).³⁰

³⁰ Nagy T., BpR 14 (1945) 525.

8. kép. 1. Az intercisai korsófül rajza. — 2,4. Ismeretlen lelőhelyű fülek rajza. — 3. Brigetioi (?) fültöröredék
Fig. 8. Dessin de l'anse du pot d'Intercisa (1). 2,4. dessin d'anse de provenance inconnue. 3. fragment d'anse de
Brigetio (?)

Igarban találták a párhuzamként már említett nyugati típus I. variánsához tartozó korsót (10. kép).³¹ Brigetio egyik temetőjéből került elő egy egész felületén hornyolásokkal díszített, nyakpárnás, emberi lábfejjel díszített fülű bronzkorsó (9. kép). Leletgyűjtésében Probus jó megtartású középbronzát és egy III. század harmadik harmadára keltezhető üvegpalackot találtak.³² Mindezek alapján a sír a III. század végére keltezhető. Ez a korsó jelen tudásunk szerint a típus legkésőbbi példánya. Technikai sajátosságai (lemez, hornyolás, fenék ólomnehezékekkel) két intercisai bronz balsamariumra emlékeztetnek.³³ Valószínűleg ezekkel egy helyen készült a bri-

getioi korsó is. A perem kiképzés, a szélesen kihajló szájrész és a nyakpárna alapján feltételezhető, hogy nem készült korábban a III. század elejénél.³⁴

II.

Az emberi lábfejjel díszített fülű korsók kutatásának a kezdete a múlt század elejére nyúlik vissza.³⁵ Az eddig elért eredményeket az alábbiakban összegezhetjük: a típusnak a darabjai csak a Római Birodalom határain belül kerültek elő (Britanniából, Germániából, Galliából, Pannoniából, Dalmatiából,³⁶ Thraciából és Syriából³⁷).

³¹ Bánki, Zs., La collection ... No. 34.

³² Barkóczi L., KMK 1 (1968) 90; X. t. 1.

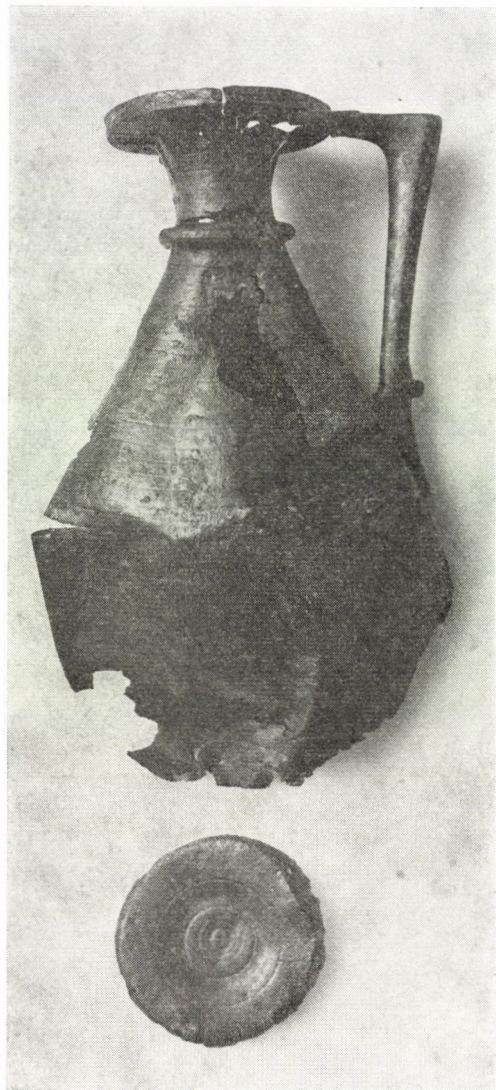
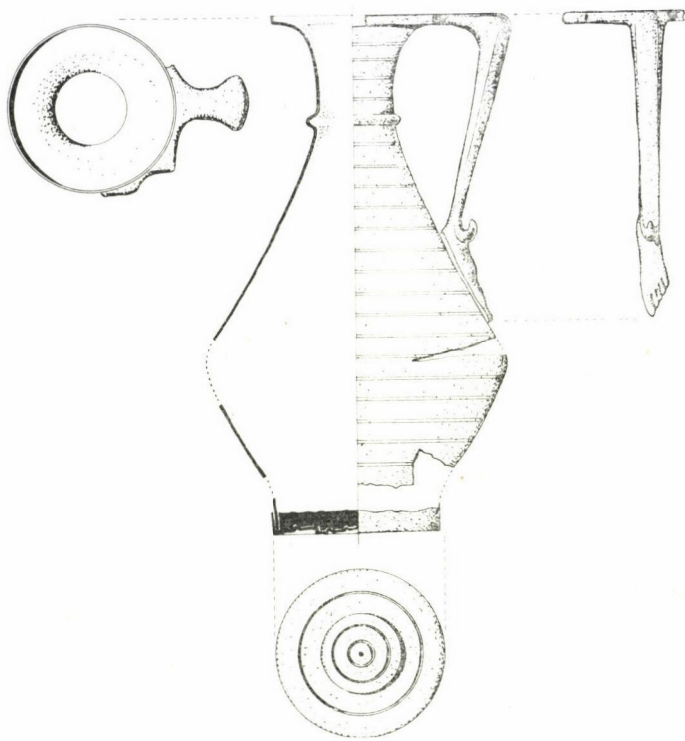
³³ Radnóti, A., Gefässe ... 193; 213; 220, Kat.-Nr.

³⁴ Ua., Die römischen Bronzegefässe ... 168—169.

³⁵ Tassinari, S., i. m. 135- további irodalommal.

³⁶ Paškevalin, V., GZMS 17 (1962) 141-.

³⁷ Tassinari, S., i. m. 135-.

9. kép. 1–2. A brigetiói nyakpárnás korsó rajza és fotója
Fig. 9. 1–2. photo et dessin d'une embouchure de pot de Brigetio

Az elterjedési terület szerint a kutatás egy keleti és egy nyugati típust különböztet meg,³⁸ ill. az utóbbin belül még két variánst.³⁹

A keleti típus általánosan elfogadott korhatározása a II–III. század.⁴⁰ Ezt megerősítik a brigetiói (7.) és a Ijuli sírleletek is.⁴¹ Radnóti A. véleménye szerint a Duna mentén több helyen, kis műhelyekben állítottak elő ilyen edényeket.⁴² Szíriában, Tortoseban egy öntőminta-kollekció került elő, amelynek 20–22. számú darabjai (kétrészes formák) emberi lábfejben végződő edényfülek kiöntésére szolgáltak.⁴³

A nyugati típust a millingeni lelet tanúsága szerint az I. század második felében – végén kezdték gyártani.⁴⁴ Használatára II–III. századi adataink vannak (Heerlen, Corbridge).⁴⁵ Eredetét a Rajna-vidéken honos gall-belga kerámiával hozzák kapcsolatba.⁴⁶ Itt keresi a kutatás a gyártó centrumot is.⁴⁷ Funkciójára vonatkozóan az a feltételezés, hogy votív ajándéktárgy.⁴⁸

III.

A nyugati típuson belül az 1. és a 2. variáns elkülönítése formai és díszítésbeli sajátosságok alapján tör-

³⁸ Így már Radnóti, A., *Die römischen Bronzegefäße* ... 167, aki felfigyelt az analógiaként idézett nyugati leletek eltérő sajátosságaira, s körvonalazta a két típust.

³⁹ Tassinari, S., i. m. 135-.

⁴⁰ Radnóti, A., *Gefäße* ... 204.

⁴¹ Raev, B. A., BRGK 58 (1977) 621, Kat.-Nr. 45a.

⁴² Radnóti, A., *Gefäße* ... 205.

⁴³ Tassinari, S., i. m. 139, Pl. XIII. 1–2.

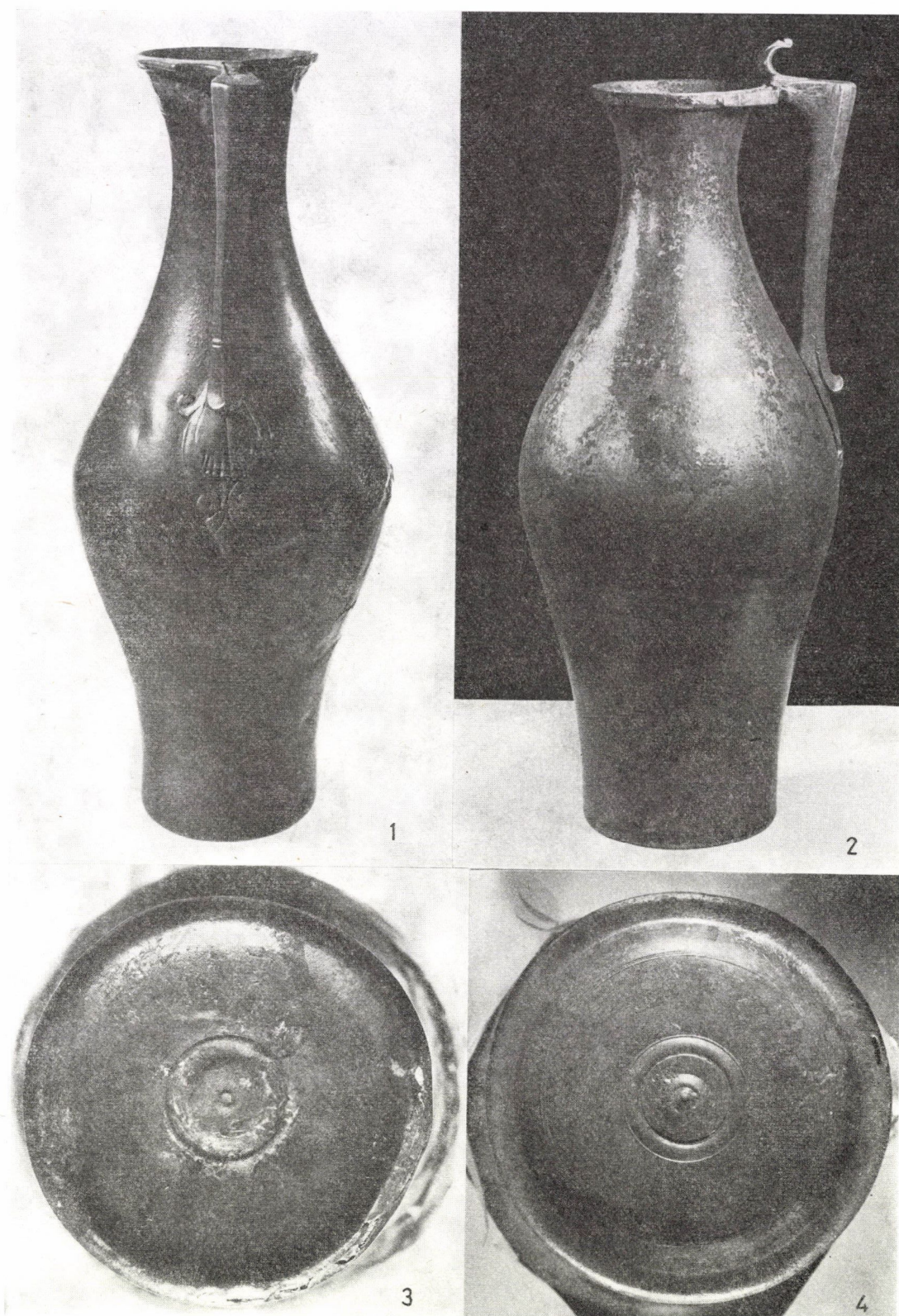
⁴⁴ Vö. Den Boesterd, M. H. P., *Description of the Collections in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen V. The Bronze Vessels* (Nijmegen 1956) No. 79, 104, 106, 311, 313 bronzedényekkel, ill. gall-belga kerámiával és más „early first century” leletekkel előkerült példánya.

⁴⁵ Tassinari, S., i. m. összefoglaló táblázat No. 16, 24 további irodalommal.

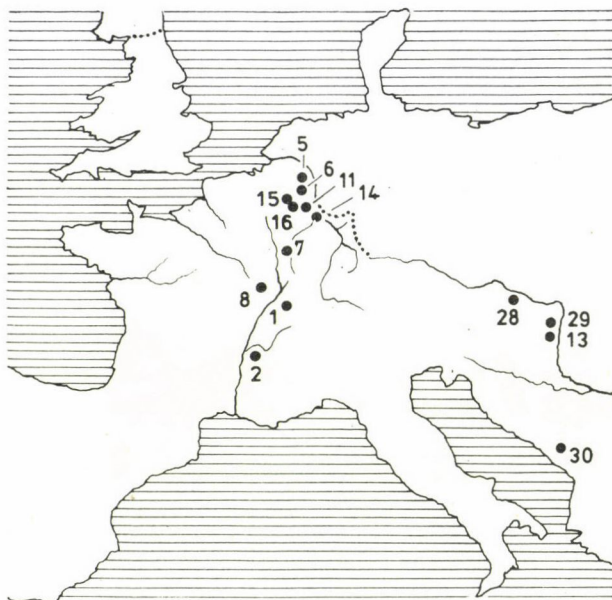
⁴⁶ Uo. 138.

⁴⁷ Nagy T., BpR 14 (1945) 525-.

⁴⁸ Tassinari, S., i. m. 140.

10. kép. 1, 3. A Budapest-gellérthegyi bronzkorsó és feneke. — 2, 4. Az igari bronzkorsó és feneke
 Fig. 10. 1, 3. Récipient et son fond de provenance du Mont Saint Gérard à Budapest. 2, 4. Récipient de bronze et son
 fond d'Igar

11. kép. A nyugati típus 1. variánsának lelőhelyei (S. Tassinari adatai alapján; vö. 4. kép)
Fig. 11. Site de la 1ère variante du type occidental d'après les données de S. Tassinari. cf. fig. 4.

12. kép. A nyugati típus 2. variánsának lelőhelyei (S. Tassinari adatai alapján; vö. 4. kép)
Fig. 12. Site de la 2ème variante du type occidental d'après les données de S. Tassinari. cf. fig. 4.

tént.⁴⁹ Ezeket figyelembe vettük a négy pannoniai példány (Budapest-Gellérthegy [10. kép],⁵⁰ Igar [10. kép],⁵¹ Mosonmagyaróvár [2. kép] és Budafok-Háros [2–3. kép]) esetében is. Ezek közül csak a Budapest-Gellérthegyen talált darab tartozik a 2. variánshoz (10. kép).

Az igari korszó egy kincslet darabja (10. kép). A lelet 1959-ben került elő, de nagy része elkallódott. Két évvel később a lelőhelyen Kralovánszky A. végzett hitelesítő ásatást. Megállapította, hogy a bronzdepot gödre átvágta egy I. századi földbe mélyített, cölöpökkel megtámasztott ház ÉK-i végét. Ez az adat a lelet elrejtésének *terminus post quem*-jét jelenti.⁵² Kronológiai támpontul szolgál még a leletegyüttesben elrejtett négerfejes bronz balsamarium is.⁵³ Jelenléte azt jelzi, hogy a II. század második fele–vége előtt nem kerülhetett földbe a depot. A használati idő a tárgyak kopottságát figyelembe véve kb. egy fél évszázad lehetett. Ezek alapján valószínű, hogy a korszó a II. század elejénélso felében készült. Alakja a budafoki és a mosonmagyaróvári példányokéval megegyező. A fül fent stilizált madárfejekkel tapad, de a másik kettőtől eltérően itt két véséssel kialakított, csigavonalban tekeredő növénykacs járul hozzá. Ugyancsak vésett díszítés van a hátrahajló húsos levélen, és a fül edényszájával egy síkba eső részén is. Hasonló módon díszítették, mint a vienne-i múzeum fültörredékét.⁵⁴ Ennek az ornamentikának bizonyos elemei fellelhetők a 2. variáns darabjaiban is.

A 2. variáns jellemzői közül az a legfontosabb, hogy a fül nem közvetlenül, hanem egy támasztólap segítségével illeszkedik az edény hasához (10. kép). Ezt az elemet azért szokták alkalmazni, hogy minél jobban lehes-

sen rögzíteni a fület. Széles körben elterjedt, sok típusnál előfordul a kancsók és a korszók között.⁵⁵ Díszítése vésett technikájú volutás-leveles motívumokból áll. Ez az ornamentika gyakorlott mesterre vall, és jóval magasabb színvonalú munkának látszik, mint a gyengén modellált, öntött részek. Ebből arra következtetünk, hogy a díszítés más kéz, valószínűleg egy külön vésnök munkája. Ez a körülmény viszont már kronológiai támpontot is nyújt. A Rajna-vidéki műhelyekben meginduló termelés ugyanis a II. század elején virágzásnak indult kereskedelmi kapcsolatok révén⁵⁶ alakult át ókori értelemben vett sorozatgyártássá. Az új centrumok Itáliából átvesznek bizonyos hagyományokat és technikákat (pl. madárfejek, hátrahajló húsos levél, támasztólap, öntés utáni megmunkálás stb.), valamint másolnak kész termékeket is (pl. a korongos nyelvű serpenyők).⁵⁷ Vannak viszont olyan típusok, amelyek az új centrumok saját készítményei, mint pl. az emberi lábfejjel díszített fülű korszók nyugati típusa.⁵⁸ A mesterek között vannak helyi származásúak,⁵⁹ de áttelepültek is,⁶⁰ akiket a már virágzó központok vonzottak oda. Az átvándorlások a II. szá-

⁵⁵ Radnóti, A., Die römischen Bronzegefäße ... Taf. XII. 68.; Taf. XIII. 71–73, 75–77.; Taf. XIV. 80–82.; Den Boesterd, M. H. P., i. m. No. 225–259, 276–291; Nuber, H. U., BRGK 53 (1972) 35.; Tassinari, S., La vaisselle de bronze romaine et provinciale au Musée des Antiquités Nationales. XXIXe supplément à Gallia (Paris 1975) No. 152–153, 155, 165–169, 171, 174–178, 180–184, 198, 201, 203.

⁵⁶ Aubin, H., BJ 130 (1925) 1.

⁵⁷ Norling-Christensen, H., Aarbøger 1952, 166.

⁵⁸ L. Tassinari, S., Collection ... 135.

⁵⁹ Willers, H., Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien (Hannover-Leipzig 1907) 90, Nr. 162: CANDIDVS F; Nr. 165: CARVGENVS F; Nr. 168: CELSIVS F; Nr. 175–179: DRACCVS F; Nr. 182: MATVTIO F; Nr. 184: NIGELLIO F.

⁶⁰ Uo. Nr. 160: ANTHVS F; Nr. 188: POMPEIO F; Nr. 189: PRISCVS F; Nr. 190: PVDES F; Nr. 199: ... STEPAPROD.

⁴⁹ Uo. 135.

⁵⁰ L. 47. j.

⁵¹ L. 4. j.

⁵² Bánki Zs., Alba Regia 4–5 (1963–64) 221. A szerzőtől kapott tájékoztatást és a fényképek rendelkezésemre való bocsátását ezúton is köszönöm.

⁵³ A fejedényekről l. legutóbb Majewski, K., Archaeologia Warszawa 14 (1963) 95.

⁵⁴ Boucher, S., Vienne – Bronzes antiques. Inventaire des collections publiques No. 17 (Paris 1971) No. 276.

zad elején történhetett, ami nyilván a műhelyek számának gyarapodásával is járt, és természetesen ezekben az itáliai hatás is jóval erősebb volt. A fentiek alapján úgy véljük, hogy az I. variáns a korábbi, s ezt már a galliai bronzedénygyártás kezdetétől (I. század második fele) csinálják. Erre mutatnak az I. variáns lelőhelyei is (11. kép): megfigyelhető a Rajna-vidéki koncentráció, ill. a Rajnához vezető víziutak melletti elterjedés (Rhône és Saône vidéke), vagyis az I. század második felében virágzó kereskedelmi utak.⁶¹

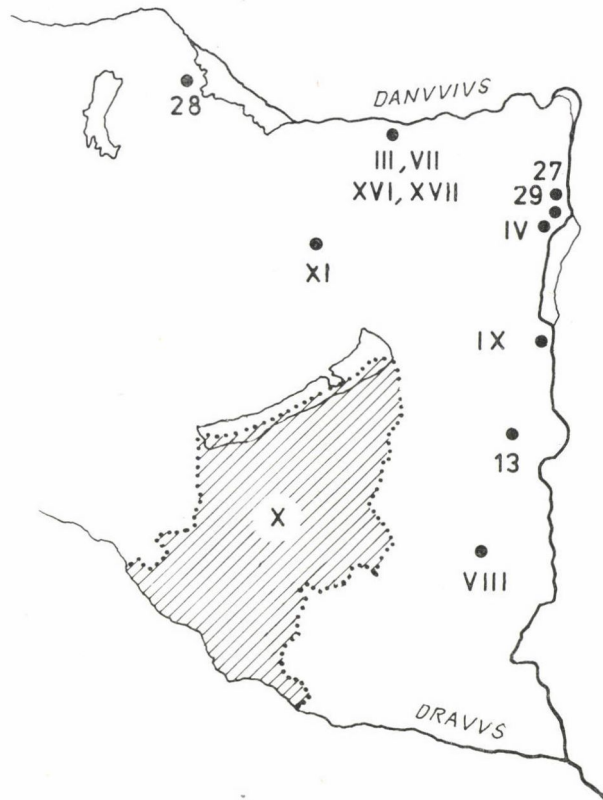
A 2. variáns elterjedési területéhez már hozzátartozik Britannia, amely csak a II. század elejétől kapcsolódik be a kereskedelmi forgalomba (12. kép).⁶² E variáns legkorábbi példányait Hadrianus érmei keltezik, ez tehát későbbi. Mindkét variáns használatára a II–III. századból vannak adataink.

IV.

A keleti és a nyugati típus edényeit összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a keleti típus edényeinek körte formájú teste, hajlékonyabb vonalvezetése nem áll egyedül a hasonló korú bronzedény formák között, amelyek a keleti területen előfordulnak,⁶³ míg a nyugati típus unikum az azonos területről előkerült formák között. Hozzá kell tennünk azt is, hogy a keleti forma jobban megfelel a bronz technikai sajátosságainak, mint a mértani nyugati. Ez utóbbi a kerámiára emlékeztet. A nyugati típus edényeinek lelőhelyei között szentély, szentély-felszerelés, folyók, források, kutak és fürdők fordulnak elő, a keleti típus példányai viszont temetkezésekből ismertek. Úgy gondoljuk, hogy az eltérő jellegű lelőhelyek eltérő funkciót tükröznek. Ezt a keleti típus esetében egyelőre nem tudjuk megmondani. A nyugati típusra vonatkozóan talán az a körülmény fontos, hogy a lelőhelyek jellege kapcsolatos a vízzel, ill. az áldozatbemutató rítusával. Ez alapján feltételezzük, hogy e korszak esetleg a *vivo flumine* származó rituális célokra használt víz tárolására használt edény.⁶⁴ A lelőhelyeken kívül a következők utalnak még erre: 1) csaknem azonos méretek (vö. 4. kép), vagyis meghatározott űrtartalom; 2) nem fordulnak elő a Szabad Germania gazdag és jól feldolgozott anyagában;⁶⁵ 3) más típusokhoz képest keveset találtak belőlük.⁶⁶ A kézműves szervíz része viszont nem lehet, mivel ezeket meglehetősen jól ismerjük.⁶⁷

V. Függelék

Az alábbi adatok összeállításával S. Tassinari összefoglaló táblázatának korrekciója volt a célunk. Átvettük az ő számozását, megtartva azt a megkülönböztetést is, hogy a nyugati típus példányait arab számmal, míg a keleti típus darabjait római számmal jelöljük. A közölt

13. kép. Az emberi lábfejjel díszített fülű bronzkorsók pannoniai lelőhelyei. Vö. 4. kép.

Fig. 13. Site pannonien des cruches en bronze à anse ornée d'un pied humain. cf. fig. 4.

adatok sorrendje a következő: (1) lelőhely; (2) leletegyüttes; (3) őrzési hely; (4) leltári szám; (5) irodalom. A méreteket l. a mérettáblázatunkban (4. kép).

1. (5) Tassinari, S., La vaisselle ... Kat. 179.
12. (5) Boucher, S., Vienne — Bronzes antiques, Inventaire des collections publiques No. 17 (Paris 1971) No. 276.
13. (1) Igar (Fejér m.), Jókai u. 206. Feltételezés szerint szentély-felszerelés.
- (2) Négerfejes balsamarium; üst, peremén MANLVCI F poncolt felirattal; umbo; nyeles csésze; csat. Nem teljes, a kincs nagy része elkallódott.
- (3) István Király Múzeum, Székesfehérvár
- (4) 61. 91. l.
- (5) Bánki, Zs., La collection ... No. 34.
17. (4) 17767.
22. (1) Forrásvízzel táplált kútból, a polgári település területéről.
26. (1) Hedderheim.
- (3) Museum für Vor- und Frühgeschichte, Frankfurt am Main
- (4) a23781.
- (5) Deppert, K., Römisches Bronzegegeschirr im Museum für Vor- und Frühgeschichte zu Frankfurt am Main. 8. Bildhefte des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte (Frankfurt am Main 1977) 12, 22.
27. (1) Budapest-Gellérthege, 4 m mélységben. Vétel Spitzer Jenő régiségkereskedőtől.
- (3) Budapesti Történeti Múzeum
- (4) R 615.
- (5) Nagy T., BpR 14 (1975) 525.
28. L. az általunk közölt 1. darabot.
29. L. az általunk közölt 2. darabot.

⁶¹ Aubin, H., BJ 130 (1925) 1-.

⁶² Uo.

⁶³ Vö. Raev, B. A., BRGK 58 (1977) 605-; Taf. 15,2; 17,1; 21,1-2; 23,6; 29,1. — L. még Barkóczi L. — B. Sey K., NK 62-63 (1963-64) 3. Lh.: Brigetio, s az edényben egy III. század eleji éremleletet rejtettek el.

⁶⁴ Wissowa, G., Religion und Kultus der Römer (München 1902) 180. Nuber, H. U., BRGK 53 (1972) 1

⁶⁵ Vö. Eggers, H., J., Der römische Import im Freien Germanien (Hamburg 1951) passim.

⁶⁶ L. pl. a Radnóti, A., Die römischen Bronzegefäße ... Taf. XIV. 80. típushoz Tassinari, S., Cro-nache Pompeiane 1 (1975) 160, vagy a Radnóti, A., Die römischen Bronzegefäße ... Taf. XIII. 71. típushoz Ua., BVbl 25(1960) 99; Balty, J.-C., Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire 37 (1965) 5.

⁶⁷ Nuber, H. U., BRGK 53 (1972) 35-.. Külön szeret-nék még köszönetet mondani B. Bónis Évának, Barkóczi Lászlónak és Mócsy Andrásnak értékes tanácsaikért és szíves segítségükért.

30. (1) Ustikolina, sír (Dalmatia).
 (2) Eggers 79. típusú bronzmedence; korongos nyelű serpenyő; lándzsa formájú bronztárgy; Okorági típusú bronzfibula.
 (5) *Paškvain, V.*, GZMS 17 (1962) 141.
- II. (1) Wehringen, 3. sír.
 (2) bronz háromláb; négylábú asztalka maenad fejekkel és párdúcokkal; 8 darab bronzkancsó (Radnóti XIII. t. 72, 75; XIV. t. 77, 81, típusok); 3 darab kosfejes nyeles csésze; 40 darab kerámia, közöttük vörös festett tányér és tál.
 (3) *Prähistorische Staatssammlung, München*.
 VII. L. az általunk közölt 7. darabot.
- VIII. (2) vaskazettában bronzkancsó és vasszerszám mellett.
 (5) *Fülep, F.*, Roman cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae). Fontes AH (Bp. 1977) 50; Pl. 46.
- IX. (2) kagylós bronztál.
 X. L. az általunk tárgyalt 3. darabot.
 XI. L. az általunk tárgyalt 4. darabot.
- XV. (1) Ljulin, 3. sír (hamvasztásos).
 (2) ovális bronztál; agyag- és üvegedények; aranyfibula; 3 darab Traianus-érem.
 (5) *Raev, B., A.*, BRGK 58 (1977) 621, Kat.-Nr. 45a; Taf. 19,1.
- XVI. (1) Brigetio, temető — 10. sír, 1958–1960. évi leletmentés.

- (2) csonthajtű; üvegkarperec; üvegpalack, üveg-tál; kiöntős bronz lemezkancsó; Probus antonianusa.
 (3) Magyar Nemzeti Múzeum
 (4) 59. 1. 8.
 (5) *Barkóczi L.*, KMMK 1 (1968) 75–105; XI. t.

XVII. L. az általunk közölt 8. darabot.
 XVIII. L. az általunk közölt 10. darabot.

Végezetül a könnyebb áttekinthetőség kedvéért felsoroljuk, hogy az általunk közölt darabok *S. Tassinari* mely darabjaival egyeznek meg:

Jelen munka	S. Tassinari
1.	új lelet (= 28.)
2.	új lelet (= 29.)
3.	X.
4.	XI.
5.	XII.
6.	IX.
7.	VII.
8.	új lelet (= XVII.)
9.	III (?)
10.	új lelet (= XVIII.)

Szabó Klára

POT PANNONIEN EN BRONZE, À ANSE ORNÉE D'UN PIED HUMAIN

Résumé

Dans cette présente étude nous nous sommes préoccupés de dix exemplaires du type. Parmi les exemplaires dont il est sujet, cinq d'entre eux sont des récentes trouvailles, et cinq autres ont déjà été cités dans la bibliographie mais pas encore réellement publiés. Ces derniers figurent dans l'étude de S. Tassinari consacrée à ce type, sous les numéros III, VII, IX, XII. Nous avons repris et continué sa numérotation, ainsi l'exemplaire de Mosonmagyaróvár est le 28 (fig. 1–2), et celui de Budafok le 29 (fig. 2–3 et fig. 4). Au-delà de la publication, il a été possible de faire l'estimation du type occidental surtout grâce à l'étude de S. Tassinari, qui a représenté une aide considérable. Les résultats peuvent être résumés comme suit:

La concentration des sites de la 1ère variante du type occidental se trouve dans la région rhénane mais surgissent aussi le long des voies commerciales denses de la deuxième moitié du 1er siècle dans la région du Rhône et de la Saône. (Fig. 11).⁶¹ D'après les circonstances de datation (par exemple l'ensemble de trouvailles de Millingen)⁶⁴ et les caractéristiques de style (forme géométrique, peu de motifs ornementaux) nous pensons que cette variante est la plus ancienne. Nous possédons aussi des données quant à son utilisation (exemplaires de Heerlen et de Mosonmagyaróvár).

Sur la carte de répartition de la 2ème variante, figure déjà également la Britannie (fig. 12) qui ne se relie en unité commerciale avec la région rhénane qu'au début du IIème siècle.⁶² Là, les plus anciennes trouvailles sont les monnaies d'Hadrien. Les éléments stylistiques sur les cruches (vrilles, écusson en forme de feuille, décoration gravée, poucier-feuille), sont ceux qui peuvent être mis en relation avec l'élan de l'industrie du bronze de la région rhénane (Gaule–Germanie).

Les sites des deux variantes du type occidental montrent la répartition suivante: sanctuaire, équipement de sanctuaire, fleuve, source, puit, bain. Une seule fois dans une tombe (30), mais le site se trouve déjà sur le territoire d'origine du type oriental. (La plupart des sites du type oriental sont des tombes). Les caractères des sites, la durée étendue d'utilisation, les dimensions presque identiques (fig. 4), la contenance déterminée, le petit nombre des pots trouvés et également le fait qu'ils sont totalement inconnus en Germanie libre,⁶⁵ nous permettent de déduire que la fonction des exemplaires du type occidental est liée au rituel des sacrifices. D'après ces facteurs, nous supposons que cette cruche servait aussi à contenir l'eau utilisée dans des buts rituels du *vivo flumine*.⁶⁷

K. Szabó

ADATOK AZ ÁTTÖRT FEJŰ ÉS KENGYELŰ FIBULATÍPUS KÉRDÉSÉHEZ

A szarmata barbaricum leletei között a fibulaanyag képezi a római áru nagy részét. A színes, változatos, különböző típusba tartozó darabok a szarmata megtelepedést követően igen hamar utat találnak a barbár területre. Szinte minden — a szomszédos provinciák területén honos — fibulatípus megtalálható a Duna bal partján is. Ez a leletcsoport sokban hozzájárul a szarmata temetők, sírok kronológiai hovatartozásának meghatározásához és rávilágít a barbaricumra irányuló római kereskedelem kérdéseire.

A továbbiakban pár — még a birodalomban is ritkaságszámba menő — fibulával szeretném kiegészíteni a barbaricum fibulatípusait.

1976-ban Tiszaföldvár téglagyár szarmata temetőjében¹ került elő egy bronzfibula. Kétfagú, spirálkonstrukciós, az ún. „T” fibula variánsa. A fejlap végén bordával tagolt gomb van, az áttört fejlapot két, egymás felé forduló „S” alakban hajló állatalak (delfin?) képezi (1. kép 1. A). Az állatalakok szemét szilvavag alakú kettős vonal jelzi. A fibula kengyelét két hosszirányú horony tagolja. A kengyel két oldalán — a fejlapról már ismert — két-két állat, szimmetrikusan elhelyezve. (1. kép 1. B). A kengyelt lépcsőzetes, ívelt tag kapcsolja a levél alakú lábhoz. A láb hosszában fazettált. Tűtartója zárt végű, csőszerű hüvely, rövidebb, mint a fibula lába. A fej hátoldalán a spirálszerkezetet negyedköröcikk alakú tag tartja. Ezt két helyen átlukasztották, egyiken a spirált tartó csapszeget, másikon a húrt húzták át. A csapszeg két végén egy-egy tagolt gomb volt (egyik már előkerülésekor is hiányzott, a másik igen rossz állapotú, a restaurálás során megsemmisült). Anyaga bronz, hossza 7,3 cm (1. kép 1, 2. kép 1).²

A másik díszes, áttört fibula Szandán, a Netovább csárda mellett feltárt szarmata temető 11. sírjából került elő.³ Kétfagú, öntött, fejlapját tagolt gomb zárja le, két befelé hajló gombban záruló íves tag alkotja a fejlap vese alakú áttörését. A fejlapot a kengyellel kettős pánt köti össze. Kengyele kör alakú, áttört. Félkör alakú, gombokban végződő négy íves tag alkotja díszítését. A kengyel lépcsőzetesen folytatódik a lábban. A lábon a tűtartó zárt végű hüvely. A fejlap hátoldalán félköríves tag tartotta a spirál és tűszerkezetet. (Az utóbbi hiányzik). Anyaga bronz, hossza 6,1 cm (1. kép 2, 2. kép 2).⁴

E két fibulával minden részletében megegyező darab a provinciális területen sem került elő eddig. A tiszaföldvári emlékeztető fibulát ismerünk Brigetióból.⁵ Csuklós

szerkezetű, fejen tagolt gomb és két vese alakú áttörés.⁶ Kengyeléhez két oldalról többszörösen ívelt, indaszerű dísz kapcsolódik. A kengyelt kettős, lépcsős, párkányos tag köti össze a levél alakú lábbal. A tűtartó zárt hüvely alakú, olyan hosszú, mint a fibula lába. Az áttört fejlap mögött húzódik a hosszú kar, végein két-két horonnyal tagolva. Anyaga bronz, hossza 6,5 cm (2. kép 3).⁷

A brigetióihoz hasonló fibulát már ismerünk Pfünzből,⁸ ennek a karja rövidebb, a fibulakar hossza nem haladja meg a kengyel szélességét.

A szandai fibula kapcsolatba hozható a Csongrád Határ úti szarmata temető szőrvány fibulájával.⁹ Ez a darab hiányos. A megmaradt kengyel egyenes, kiemelkedő kerettel körülvett téglalap, két hosszanti oldalához simuló pelta-taggal.

A kengyel fejfelőli részén a kettős pántszerű összekötő tag már csak töredékesen maradt meg (2. kép 6). A csongrádi fibulának két analógiáját is ismerjük. Az egyik — szintén töredékes darab — Zugmantelből, a másik Pobedimből (Csehszlovákia) származik. A zugmanteli fejlapja gombban végződik, az áttört díszítést a szandai fibula fejlapjához hasonlóan két gombban végződő íves tag alkotja. A fejlapot a kengyellel itt nem kettős tag, hanem síma pánt köti össze. A kengyel keretelt téglalap alakú, két oldalról áttört pelták simulnak hozzá. Lába letörött. A fejlap hátoldalán a rövid spirálszerkezetnek a töredéke maradt meg (2. kép 7).¹⁰ Legépebb példánya e típusnak Pobedimben, barbár telepen került elő.¹¹ Fejlapja, kengyele hasonló az előzőkéhez, kettős pánt kapcsolja a fejet a kengyelhez, mint a csongrádi és szandai fibulánál. Lában a tűtartó zárt végű hüvely. Bronz, hossza 6,3 cm (2. kép 8).

Mint láttuk a fentebb felsorolt fibulák igen ritkák. A brigetiói fibulát Kovrig I. a pelta alakú áttört fejű fibulákból kifejlődött típus variánsaként határozta meg.¹²

A fibula fejlapját pontosabban kell meghatározni. A publikációkban megjelölésére használják a pelta alakú,¹³ stilizált állatfej alakú kifejezést is.¹⁴ Böhme¹⁵ újabb fel-

⁶ A szakirodalomban az ilyen fejlap leírására használják még a pelta alakú és stilizált állat alakú fej kifejezést. L. még 13–15. jz.

⁷ Komárno, Podunajské Múzeum ltsz. II 3430.

⁸ Kovrig, 23., Patek, 63.

⁹ Párducz, M., A szarmatakor emléke Magyarországon II AH 28(1944) XXXVI tábla 4 a–b., 21 old.: „ismeretlen rendeltetésű áttört bronztárgy (fibula?)”. *Kolník* 1964, 219., 1 ábra 6.

¹⁰ Böhme, 89. és Kat. Nr. 555. A darab elveszett, rajza és leírása az első publikáció alapján. „Große Fibel aus Weißenmetall”.

¹¹ A telep 3/1960. objektumából. *Kolník* 1964, 219. és 1. ábra 10., *Kolník* 1965., 218. és 3. ábra 9., 4. ábra 1.

¹² Kovrig, 23.

¹³ Kovrig, 23., *Kolník* 1964., 219., *Kolník* 1965, 218., *Lamiová-Schmiedlová*, 64., *Patek*, 63.

¹⁴ Ettlenger, 137.

¹⁵ Böhme, 22. típus a vese alakú áttört fejlapú darabok, Nr. 476–557., a 23. típus a pelta alakú fejlapú példányok, Nr. 558–580. és 22 sk.

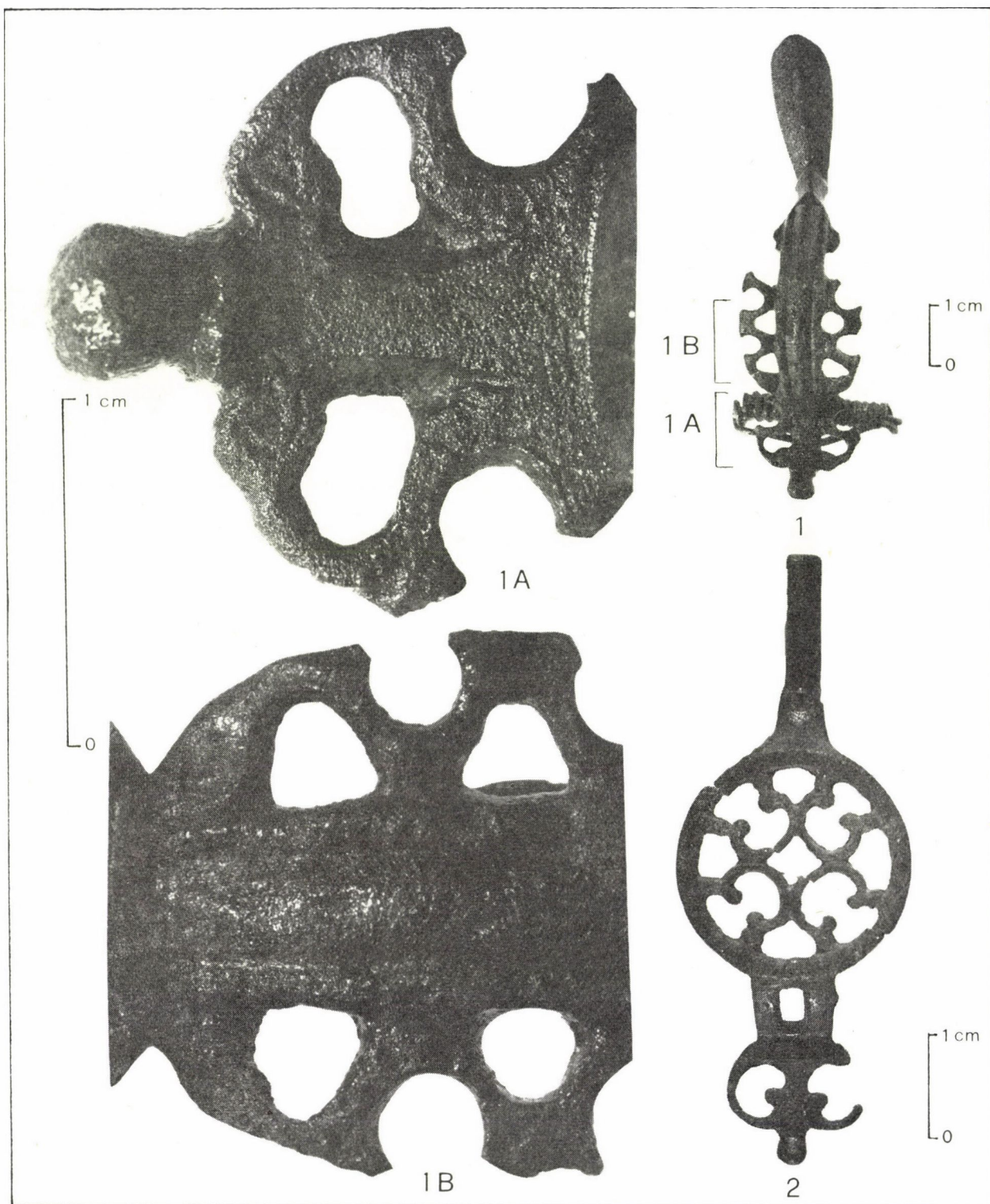
¹ Az ásatási jelentést l. H. Vaday A., *ArchÉrt* 104 (1977) 267–268., *MittArchInst* 10 (1980) sajtó alatt.

² Szolnok, Damjanich János Múzeum, leltározatlan.

³ Itt szeretnék köszönetet mondani Szabó J. Győzőnek, hogy megengedte anyagának felhasználását. Szabó J. Gy., *ArchÉrt* 83(1956) 100 az ásatás jelentése. A temetőre utal Párducz, M., *Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert*. *Acta ArchHung* 7 (1957) 139–182 passim.

⁴ Szolnok, Damjanich János Múzeum ltsz. 54.26.48.

⁵ Kovrig, XVII tábla 181., XL tábla 9., *Patek*, XXIV tábla 10., *Lamiová-Schmiedlová*, XV tábla 9., *Kolník* 1964, 1 ábra 9.

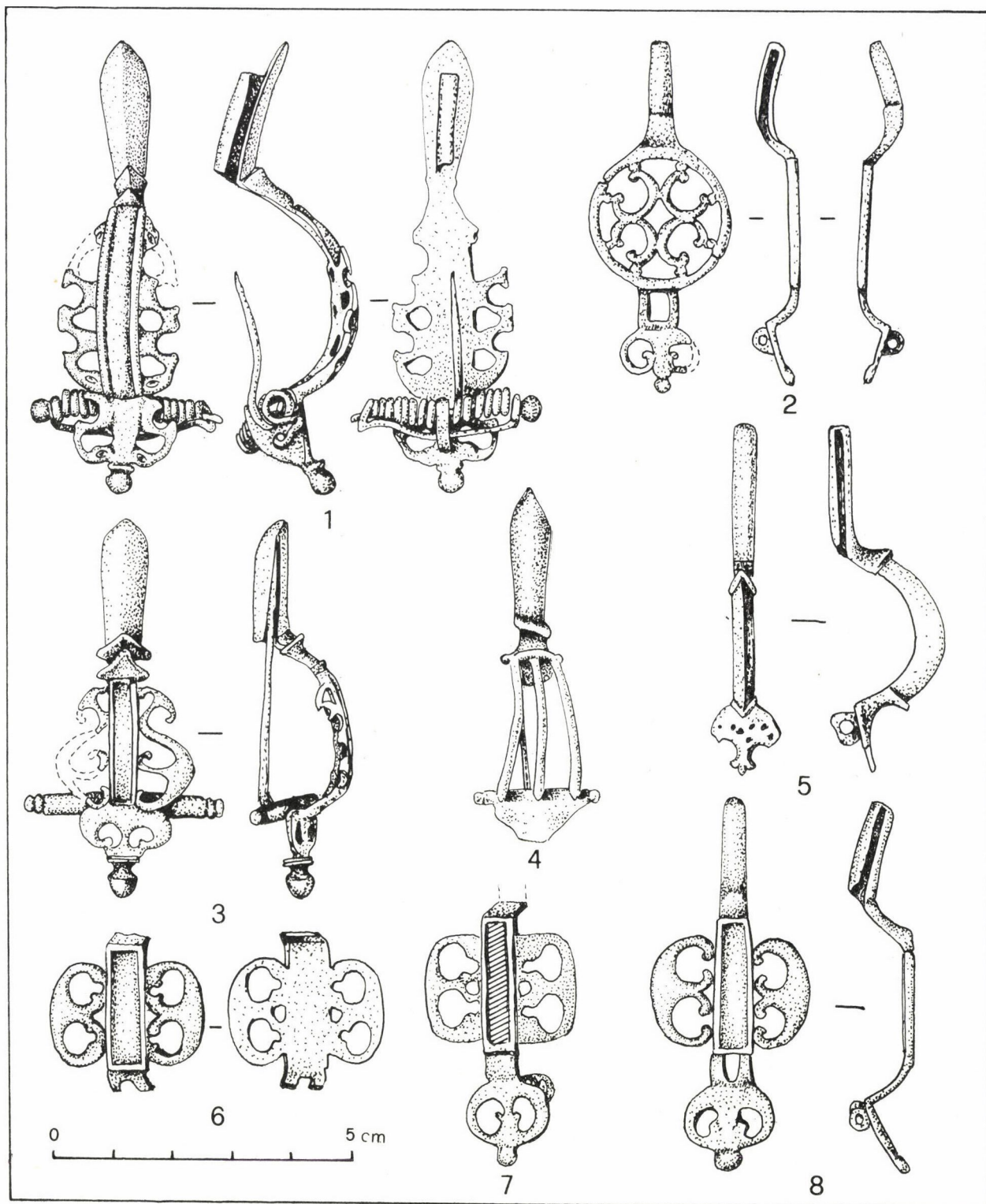

1. kép. 1, A–B. Tiszaföldvár 2. Szanda
Abb. 1. 1, A–B Tiszaföldvár 2. Szanda

dolgozásában ez a fejlap mint vese alakú áttörésekkel díszített fej szerepel, megkülönböztetésül a ténylegesen pelta alakú fejlapú példányoktól. Ez a megkülönböztetés nem csupán formai, hanem területi és kronológiai eltérések támasztják alá a két forma szétválasztását. A vese alakú áttört fejlapú típussal kétségtelenül kapcsolatban

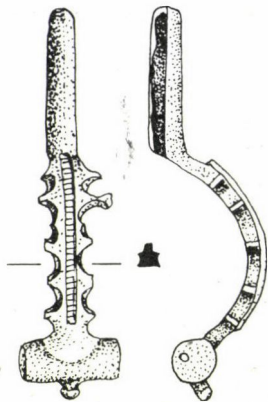
áll a pelta fejű fibulák csoportja, de míg az első a germániai-raetiai limesen a II. század közepétől a század végéig fordul elő¹⁶ a második szűkebb régióban, főleg a Taunus-

¹⁶ Böhme, 59. Fundliste 13., 22 sk.

2. kép. 1. Tiszaöldvár — 2. Szanda — 3. Brigetio — 4. Kecskemét környéke Párducz nyomán — 5. Szolnok — 6. Csongrád — 7. Zugmantel Böhme nyomán — 8. Pobedim Kolník nyomán

Abb. 2. 1. Tiszaöldvár — 2. Szanda — 3. Brigetio — 4. Umgebung von Kecskemét, nach Párducz — 5. Szolnok — 6. Csongrád — 7. Zugmantel, nach Böhme — 8. Pobedim, nach Kolník

3. kép. Saalburg, Böhme nyomán 2:3
Abb. 3. Saalburg, nach Böhme 2:3

Wetterau limeskörzetben fordul elő, s szinte teljesen hiányzik a raetiai limesszakaszon. Kronológiai szempontból is valamivel későbbinek bizonyult, mint az előző csoport, a II. század második felétől a III. század elejéig funkcionált.¹⁷ Érdekes, hogy szórványosan a főterülettől keletre is felbukkán a pelta fejű fibula, Carnuntumból, Lauriacumból és Romániából (ismeretlen lelőhelyről) sorol fel Böhme darabokat.¹⁸ A barbaricumból is ismerünk hasonlókat.

A szolnoki Vegyi Művek területén 1961-ben szarmata sírból került elő. Fejlapja pelta alakú, igen oxidált, így kétséges, hogy a felületen látszó pontok poncolt díszítés-e vagy pedig csak egyszerű anyaghiba. A kengyel háromszög keresztmetszetű, lépcsőzetes köztes taggal kapcsolódik a lábhoz. Tűtartója zárt végű hüvely. Tű és spirálszerkezete hiányzik. Bronz, hossza 6 cm (2. kép 5).¹⁹ A kengyel és a fejlap megfelel Böhme típusának. Eltérést csak a láb, ill. tűtartó mutat. Böhme fibulájánál a hüvelyszerű tűtartó kivétel nélkül rövidebb a lábhoz, a láb levél alakú, vége kihégyesedő vagy lekerekített. A szolnoki fibula lába a pobedimiéhez hasonló, de ilyen a Böhme-féle ún. vese alakú áttört fejlapú fibulák tűtartója is.

Visszatérve a brigetioi darabra, Patek E. megállapította, hogy a csuklós szerkezetű „T” fibulákhoz tartozik,²⁰ kialakulásának helyét pedig Duna vidéki provinciában kereste.

A villás kengyelű fibulákkal hozta kapcsolatba. E fibulatípus több variánsban elsősorban a raetiai-germaniai limesszakaszon fordul elő nagyobb számban, de a pelta fejlapú példányokhoz hasonlóan ettől keletebbre is feltűnik szórványosan. A szarmata szállásterületéről is ismerünk egyet, Kecskemét környékéről.²¹ Ez a darab elveszett, így csak Párducz nyomán mutathatjuk be (2. kép 4). Feje háromszög alakú, kengyele három ágú, lába levél alakú. Hasonló darab került elő Lauriacumban.²² Négy variánsukat különbözteti meg A. Böhme, megemlítve, hogy köztük kisebb kronológiai különbség van.²³ A germaniai és raetiai csapatoknál a II. század végén és a III. század első felében voltak divatban.

¹⁷ Böhme, 60. Fundliste 14., 23.

¹⁸ L. 17. jz.

¹⁹ Az előjegyzési napló adatai szerint 1961. VI. 26-án került a múzeumba. Szolnok, Damjanich János Múzeum leltározatlan.

²⁰ Patek, 69.

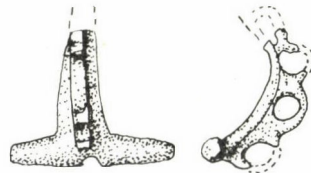
²¹ Párducz, M., A Nagy Magyar Alföld római kori leletei. Dolg. 7(1931) XIV tábla 7. A kecskeméti múzeum háború alatt megsemmisült gyűjteményében volt.

²² Jobst, W., Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Fil 10(1975) Taf. 25/189.

²³ Böhme, 26.

Mint látjuk felsorolt fibuláink elterjedésük és időrendi adataik alapján összefüggenek. Az említetteket alátámasztja egy saalburgi fibula is.²⁴ A fibula feje rövid spirálpersely, közepén kiugró gombbal. A kengyel áttört, közepén hosszanti irányban futó bordázott, kiugró gerinccel. Lába végén zárt hüvely. Hossza 7,8 cm. (3. kép). E fibulának pontos analógiáját nem ismeri Böhme, megjegyzi azonban, hogy egyszerűbb kivitelben, áttört díszű kengyel nélküli darab került elő Osterburkenben.²⁵ A saalburgi darabot szintén a II. sz. vége – III. sz. elejére keltezi. Áttört kengyele a brigetioi és tiszaföldvári fibulával való rokonságára utal, hosszú, hüvelyszerű lába a szolnoki pelta fejlapú és pobedimi áttört kengyelű fibulával hozza kapcsolatba. Fejének kiképzése pedig a villás kengyelű fibulák Böhme féle 26. típus fejéhez kapcsolja.²⁶ Böhme 26. típusa főleg a felsőgermaniai és raetiai limesszakaszon terjed el. Csuklós változata viszont csak a nor-pannon példányoknál fordul elő.²⁷ Folytathatnánk a sort a Csongrád Határ úti, zugmanteli és pobedimi fibulák kengyelének középső keretelt tagjával. Valószínű, hogy a középső, bemélyedő mezőben préselt lemezrét volt, hasonlóan a Böhme féle 25/e-f-g-h. ún. Hülsenspiralfibel csoportjaihoz, melyek az előzőekhez hasonlóan a II. sz. végén és a III. sz. elején közkedveltek.²⁸

Végül rátérnék egy – a szarmata területen eddig ismeretlen – fibulára, mely azonban szorosan kapcsolódik az áttört fibuláinkhoz. Ez egy szintén áttört díszű kengyelű fibulafajta, melynél az áttörés nem a kengyel két oldalán, hanem annak gerincevonalán helyezkedik el. Innen az elnevezése is: taréjos kengyelű áttört fibula.²⁹ Augsti példánya kapcsán tárgyalja E. Riha, utalva magyarországi példányaira is.³⁰

4. kép. Szekszárd-Palánk 138. sír 1:1
Abb. 4. Szekszárd-Palánk, Grab 138. 1:1

Ettlínger fejlap és láb formáján alapuló csoportosítása szerint ezt a fibulát az 55. típusba sorolta,³¹ ugyanek az ebbe osztotta be – az előzőekben már említett – háromszög fejlapú, villás kengyelű, valamint a vese alakú áttört fejlapú fibulákat is.³² Taréjos, áttört kengyelű, bronzfibula került elő Szekszárd-Palánkon. Csuklós szerkezetű, lába letörött (4. kép)³³ Népvándorláskori

²⁴ Böhme, 91. Kat. Nr. 613. Taf. 14/613.

²⁵ Böhme, 24. és 157. jz.

²⁶ Böhme, 24. sk.

²⁷ Böhme, 25. és 160. jz.

²⁸ Böhme, 23 sk.

²⁹ Riha, 60/3 típus, 165. és Taf. 49/1425. azonosítja az Ettlínger, 193. ismeretlen lelőhelyű fibulát mint augsti darabot.

³⁰ L. 29. jz., Kovrig, XXVII tábla 2., Patek, XXIV tábla 14, három darabot idéznek, egyet Carnuntumból és két ismeretlen lelőhelyű fibulát a bécsi Kunsthistorisches Museum és a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből. Variánsa ismert Komárno, Podunajské Múzeumból: Lamiová-Schmiedlová, XVI tábla 6., 64.

³¹ Ettlínger, 137.

³² Ettlínger, 16. tábla 5–7.

³³ Szekszárd-Palánk, 138. sír a szekszárdi Balogh Ádám Múzeumban. Salamon, Á. ásatása 1956–1962. A darabra Salamon Á. hívta fel a figyelmemet, ezúton szeretnék köszönetet mondani érte. A fibula rajzát az ő publikációs anyaga alapján adom.

sír másodlagosan felhasznált melléklete, így keltezése nem lehetséges, az azonban valószínű, hogy Szekszárd környéki római lelőhelyről származik.

Röviden érintsük az áttört kengyelű és fejlapú fibulák szereplő motívumokat. A római kori öntött áttört bronzok kelta hagyományokon alapuló díszítőelemei köztudottak. Gondoljunk akár az orientalizáló „sárkány-pár” típusú kardok egymás felé forduló állatalakjaira (Csabrendek, Taliándörögd, Kősd), vagy a korban fiatalabb öntött kelta bronzövek, ahol számos összekötő és csüngőtág szeszélyes, díszes lantpalmettáit felbontva szimmetrikus állatalakok tűnnek szemünkbe.³⁴ A római kori áttört bronzoknál ezek átértékelődnek „S” motívum, trombitamustrás formában közkedvelt díszítőelemek fibulák, övesatokon és övvereteken, sőt, lószerszámvvereteken is.³⁵ Így nem nehéz felfedezni a kelta fémművesség örökségét a fibulák fejlapjának és kengyelének díszítésében.

Összefoglalva, az ismertetett fibulák, illetve a velük szoros kapcsolatban álló fibulatípusok (típusonként és csoportonként ugyan kisebb időbeli eltéréssel) legkorábban az Antoninus korban tűnnek fel és a III. század elején, a század első felében mennek ki a divatból római területen. Közös vonásuk, hogy a limestáborokban és limeskörzetekben fordulnak elő, a hátszág leletanyagából hiányoznak. Változataiknál több esetben kimutatható,

hogy egy részük a germániai-raetiai limesszakaszon, másik részük pedig a pannoniai határvidéken terjed el. E különbség oka valószínűleg a két területen működő műhelyekre vezethető vissza.

Végül pedig felvetődik a kérdés, hogy mikor és milyen úton kerültek e darabok a szarmata barbaricumba? A Severus korban fellendülő római-barbár kereskedelmi csatornákon számos fibula jut el a barbár törzsekhez. Ezek általában sok darabbal képviselt olcsóbb áru fajták, tömegcikk. Az áttört darabok igényesebbek, és a római területen is igen ritkák, s mivel elsősorban katonasághoz köthetők, nem tartjuk kizártnak, hogy más — a szarmata barbaricumban előkerült — katonai jellegű, szórványosan előforduló lelethez hasonlóan zsákmányként kerültek a barbárok birtokába. Gondolok itt a diszpáncél töredékekre, kard és törhüvely borításokra és verebekre, katonai övgarnitúrákra és lószerszámvveretekre. Ezek mind kis számban és területileg is szétszórtan kerültek elő, s mind a drágább áru fajtához tartoznak. Ezt támasztja alá az is, hogy az egyéb importfajtáknál pl. a terra sigillatáknál is megfigyelhető, hogy a szarmata barbaricumba az olcsóbb formák jutnak el, a kevésbé díszes darabok, vagy a kis méretű, olcsóbb és jobban szállítható üvegaruk.

H. Vaday Andrea

A szövegben használt rövidítések

- Böhme* = Böhme, A., Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. Saalb. Jahrb. 29 (1972) 5—112.
Ettlinger = Ettlinger, E., Die römischen Fibeln in der Schweiz. Handbuch der Schweiz zur Römer- und Merowingerzeit. (Bern, 1973).
Kolník
 1964 = Kolník, T., Nový typ spõny s peltovite prelamovaným lúčikom a hlavicou. ŠtZ 13 (1964) 217—222.
Kolník
 1965 = Kolník, T., K tipológii a chronológii z mladšej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku. SA 13 (1965) 183—236.
Kovrig = Kovrig, I., A császárkori fibulák főformái Pannoniában. Dissert. Pann. II 4. (Budapest, 1937).
Lamiová-Schmiedlová = Lamiová-Schmiedlová, M., Spõny z doby rímskej na Slovensku. ŠtZ 5 (1961) 3—142.
Patek = Patek, E., A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Dissert. Pann. II 19. (Budapest, 1942).
Riha = Riha, E., Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Forschungen in Augst Bd. 3 (1979)

BEITRÄGE ZUR FRAGE ZUM FIBELTYP MIT DURCHBROCHENEM KOPF UND BÜGEL

Auszug

Im einstigen sarmatischen Barbaricum sind aus den Gräberfeldern von Tiszaföldvár und Szanda zwei Fibeln mit durchbrochenem Bügel und Kopfteil zum Vorschein gekommen. Das Stück von Tiszaföldvár ist — an beiden Seiten des Bügels und der Kopfplatte — von sechs symmetrischen Tierfiguren verziert (Abb. 1, 1, A—B). Die Verzierung des runden, durchbrochenen Bügels und Kopfes des Stückes von Szanda besteht aus halbkreisförmigen Gliedern. Dem Stück von Tiszaföldvár ähnelt auch die Fibel von Brigetio (Abb. 2, 3). Das Exemplar mit dem Stück von Szanda ähnlicher Kopfplatte stellt eine Gruppe der Fibeln mit wahrscheinlich gepreßter Blecheinlage dar (Csongrád, Zugmantel und Pobedim, Abb. 2, 6—8).

Diese Fibeln zeigen eine chronologische und territoriale Übereinstimmung zu den Fibeln mit sog. gegabeltem Bügel und peltaförmiger Platte. Diese Fibeln sind im sarmatischen Gebiet durch je ein Stück aus Kecskemét (Abb. 2, 4) und aus Szolnok (Abb. 2, 5) repräsen-

tiert. Die Fibelvarianten, deren Bügel mit fächerförmigen durchbrochenem Kamm verziert ist, sind bisher nur im römischen Provinzgebiet vorgekommen (Abb. 4, aus Szekszárd-Palánk).

Die Fibeln mit durchbrochenem Bügel und Kopf treten am frühesten in der Zeit der Antoninen auf und gehen zu Beginn des 3. Jhs in der ersten Hälfte des Jahrhunderts aus der Mode. Ihre zwei Hauptverbreitungsgebiete sind der germanisch-rätische Limes und der pannonische Grenzabschnitt. Sie fehlen im Hinterland und auf den Zivilsiedlungen. Sie sind charakteristische Stücke der Militärtracht (mit den mit ihnen im Zusammenhang bringbaren Fibeltypen). Da sie eine teure und seltenere Ware darstellen und — wie erwähnt — zur Militärtracht gehören, kommen sie im Barbaricum in geringer Menge vor. Sie wurden wahrscheinlich von den Sarmaten erbeutet und kamen als Funde der barbarischen Gräberfelder in die Erde.

A. H. Vaday

³⁴ Stanczik, I. — Vaday, A., Keltische Bronzegürtel „ungarischen” Typs im Karpatenbecken. FA 22(1970) Abb. 2., Abb. 5/3 a—b, 4 a—b, 5 a—b, 6 és 9.

³⁵ Patek, XVIII tábla 7, 10, 12—10, 12—13, 35.,—36.

Sellye, I., A pannoniai áttört fémmunkák áttekintése. ArchÉrt (1940) 236—243., Oldenstein, J., Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. BRGK 57(1976) 51—284 passim.

MATRICA (SZÁZHALOMBATTA—DUNAFÜRED) KORAI- ÉS KÖZÉPSŐ-CSÁSZÁRKORI TEMETŐJE

Jelen munkánkban a fenti lelőhelyen 1971–74-ben végzett leletmentésünk néhány, elsősorban a temetőt használó népesség temetkezési szokásaival kapcsolatos eredményét ismertetjük.

A Matrica castellumából D felé kivezető limes út mellett levő temető meglétére a legkorábbi adatot Dormuth Árpád ásatási naplójában olvashatjuk. Ő említi, hogy a múlt század végén a római út és a Dolinába vezető dűlőt találkozásánál egy kő szarkofágot találtak, melyet a Nemzeti Múzeumba vittek, csak egy díszítetlen kőlap maradt a lelőhelyen.¹ 1925–26-ban egy újabb szarkofág-fedő bukkant napvilágra a castellum déli valluma közelében, de bolygatatlanul visszatemetették. 1943-ban Dormuth Árpád több alkalommal próbálta megkeresni a szarkofágot, fáradozása azonban nem járt sikerrel.²

A későbbi eredmények ismeretében temetőnkhez kapcsolunk két olyan szórvány leletet, melyek a századforduló táján kerültek a Nemzeti Múzeumba. Egyik egy áttört bronz szárnyasfibula,³ másik pedig egy bronz gyűrű,⁴ melynek pontos párhuzama leletmentésünk során került elő.⁵

A DKV első két olajtározójának építésekor 1963-ban az érintett területen B. Thomas Edit végzett leletmentést, melynek során egy római kori palánktábor nyomait találta meg.⁶ A következő évben a palánktábortól néhány méternyire DK-re egy korai sír aedicula alkotó elemei kerültek elő.⁷ Ez volt az első kétségtelen adat arra vonatkozólag, hogy Matricának volt egy másik,⁸ korábbi temetője is.

1971 őszén szennyvíz levezető árok ásásakor kilenc koracskárszárkori hamvasztásos sír pusztult el, többnyire a II. sz. első felére keltezhető mellékletekkel.⁹ Tettamanti Saroltával együtt azonnal hitelről ásatást végeztünk, melynek során bebizonyosodott, hogy ezúttal valóban Matrica korai temetőjére bukkantunk. A leletmentést 1972–73-ban folytattuk, bár munkánkat nehezítette, hogy a sírok feltárásával egyidejűleg a vicusban is dolgoznunk kellett, hogy a fürdő épületét legalább részben megmentsük a pusztulástól¹⁰ (1. kép).

1974-ben a DKV temetőnk területén hat újabb tároló építését kezdte meg kiemelt beruházás keretében.

A munkát sem leállítani, de még lassítani sem tudtuk, így a gépekkel párhuzamosan dolgoztunk. Végeredményben 213 módszeresen feltárt sírral gyarapodtunk, további 26 temetkezésnek csak a helyét tudtuk dokumentálni és mintegy harmincra tehető azon sírok száma melyekből csak szórvány leleteink vannak. Durva becslésünk szerint a földgének 800–1000 római kori sírt pusztítottak el (az Árpád-kori objektumokról és a vatyai temetőről nem is beszélve) a temető egész területén, ahol jelenleg mély tö hullámszik.

A feltárt 213 sír rítus szempontjából a következőképpen csoportosítható: hamvasztásos: 178, csontvázas: 33, meghatározhatatlan: 2 sír. A hamvasztásos temetkezésen belül öt típust különböztettünk meg: 1. rituális céllal előre kiégetett és kitapasztott sírgödörök: 90. 2. előre kiégetett, tapasztás nélküli gödörök: 43 sír. 3. kiégetés és tapasztás nélküli gödörök: 23. 4. helyben égetett temetkezések (busta): 6 sír. 5. urnasírok: 4. Meghatározhatatlan: 12 sír.

Az 1. típusúhoz tartozó sírgödöröket rituális céllal (megtisztítás) szalmával vagy vékony gallyakkal égették ki, majd finom agyaggal 2–3 cm vastagon kitapasztották,¹¹ anélkül hogy az égéstermék a gödörből eltávolították volna. Minthogy nem fogadhatjuk el azt a feltevést hogy a máglyát (rogus) közvetlenül a gödör mellett emelték volna (a járósíntelen nincs nyoma) és a maradványokat még izzó állapotban lapátolták a gödörbe,¹² arra kell gondolnunk hogy a kitapasztott gödöröket — a száradás meggyorsítása miatt — másodsor is kiégették, busta esetében pedig a máglya hevétől égtek át. Előbbi esetben szürke, utóbbinál többnyire narancspiros vagy égővörös elszíneződést kapott a tapasztás csíkjá. Néhány esetben a mellékletek számára készített tapasztott lyukak is épségben maradtak. Az 1. típusúhoz tartozó sírgödörökben fából készült láda (koporsó) nem volt, ilyeneket csak a tapasztás nélküli gödörökben találtunk.

Mindegyik típusra általában jellemző hogy a sírgödörök csak szimbolikus mennyiségű kalcinált csontot tartalmaztak, következésképp a holttesteket közös égető-

¹ A Székesfehérvári István Király Múzeum Adattára. no. 540,70. A szarkofág azonban nem található a Nemzeti Múzeumban, illetve pillanatnyilag nem azonosítható.

² Uo. 72

³ MNM Római gyűjt. 45/1902. 116.

⁴ MNM Római gyűjt. 45/1902. 118.

⁵ Topál, J., The Southern Cemetery of Matrica. Pl. XLV 143/5. Nyomdában.

⁶ RégFüz 1964, 39–40; ArchÉrt 91 (1964) 257.

⁷ MNM Adattára 383/1965 XXII; ArchÉrt 92 (1965) 236; MNM Római gyűjt. 78.31.1–6

⁸ A Camponából E felől Matrica castellumába vezető limes út mentén eddig csak későcsászárkori temetkezések kerültek elő 1943, 1973–74 és 1979. években. A székesfehérvári István Király Múzeum Adattára 540, 72–73. Dormuth Árpád ásatása. RégFüz 1973, 48. Topál J. leletmentése. A sírok anyagát rövidesen ismertetjük.

⁹ RégFüz 1972, 40.

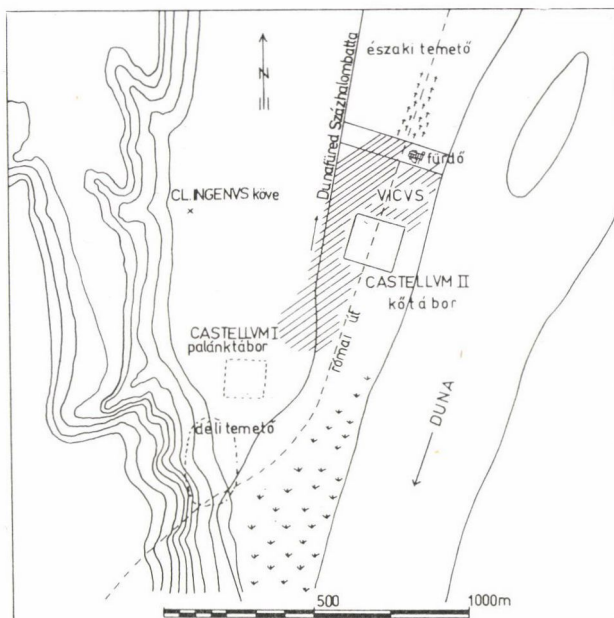
¹⁰ Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 59.; RégFüz 1973, 48.

¹¹ Jelen ismereteink szerint tapasztott sírgödöröket igen ritkán említ a szakirodalom, talán elégtelen megfigyelés következményeként. Csak négy elfogadható ilyen objektummal rendelkezünk: egy tapasztott bustum(?) Bucium-Bucsonyból (Dacia): Horedt, K., Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens (Bukarest 1958) 13, az apulumi 75. sz. sír: Protase, D., Apulum 12 (1974) 158; az intercisai 18/1949. sz. sír: Intercisa (1954) 50 és egy győri sír: Bíró E., ArchÉrt 88 (1961) 241. E sorok írója látott néhányat Intercisa nagy temetőjének 1967. évi feltárásakor és Aquincumban (1978). Publikálatlanok. Tapasztott sírok előfordulhattak Gerulata-Rusovce és Novaesium-Neuss temetőjében is, mivel a szerzők „égett agyaggröböket” és „téglaszerű átégés”-t említenek. Kraskovská, L., Gerulata-Rusovce (Bratislava 1974) 166 és Müller, G., Novaesium VII (Berlin 1977) 14.

¹² Intercisa (1954) 45. Sági K. szerint a gödörfalak vörösré égtek addig a szintig, ameddig a belapátolt izzó maradványok megtöltötték a sírgödört. Ez azonban csak a helyben égetett síroknál (1. busta, 4. típus) van így, eltekintve a lapátolástól.

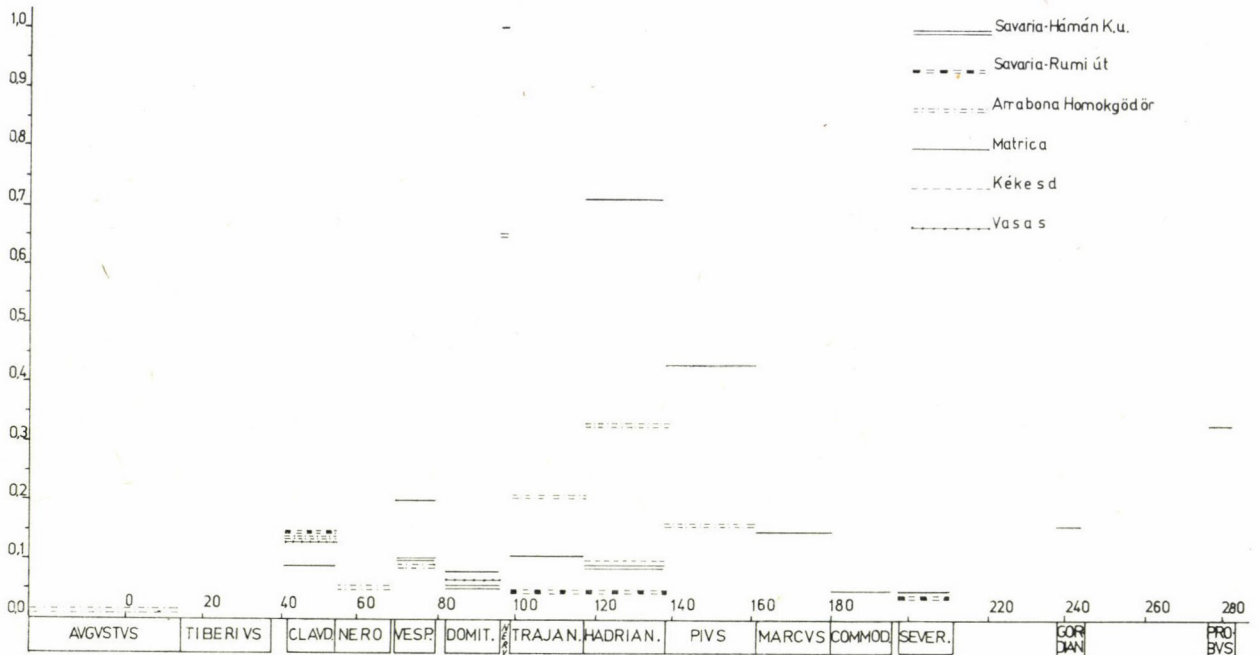
3. típus. A legegyszerűbb és legszegényebb temetkezési mód Matricában.¹⁹ A másodlagosan égett, szerény

118. *Protase, D.*, Riturile funerare la daci și daco-romani. (București 1971) II/2. típus. L. még: *Babeș*, i. m. 182.

1. kép. Matrica és környékének topográfiai képe
Abb. 1. Das topographische Bild von Matrica und Umgebung

²³ A csontok így nem keverednek össze más holttest-maradványokkal, s ez mindenképpen gondosabb temetést jelent, mint a közös ustrinumon való égetés. Nyilván a tehetősebbeket hamvasztották el így, talán ezért oly kevés a temetőekben feltárt hiteles bustumok száma. Gerulatóban pl. csak egy került elő (54. sír): *Kraskovská* i. m. 91.; *Babes* hét bustát említ Romulából: i. m. 176.

2. kép. Néhány pannoniai temető időrendi helyzete az éremanyag alapján
Abb. 2. Die chronologische Lage einiger pannonischer Gräberfelder aufgrund des Münzmaterials

mint a többi hamvasztásos sírtípus gödre. 2. az intenzív égés következtében a gödör falai és alja legalább 4–7 cm vastagon élénkvörösre ég.²⁴ 3. a gödörben a teljes mennyiségű kalcinált csont megtalálható, olykor tökéletlenül elégyve, rekonstruálható helyzetben,²⁵ a robus gödörbe sülyedt maradványaival együtt.

5. típus. Mindössze négy sír képviselte e típust Matricában,²⁶ s közülük csak egy esetben (13. sz. sír) volt tapasztalható hogy a kalcinált csontokat gondosan kiválogatták a robus maradványai közül. Faszénnek nyoma sem volt a gödörben. A többi három, sajnos bolygatott sír esetében a csontokat nem válogatták ki, hanem a robus

maradványaival együtt töltötték be az urnaként szolgáló levágott száju korsókba, ill. fazékba vagy tálba. E sírtípus gödreiben talált mellékletek alapján az urnasírokat általában korábbiaknak tekintjük mint a szórt-hamvas temetkezéseket,²⁷ bár ez utóbbiak is az I. sz. végén jelennek meg nagyobb számban Felső-Germániában éppúgy mint a Limes Romanus mentén.²⁸ A két sírtípus indulása egyidejű lehet, de az urnás temetkezés szokása kétségkívül hanyatlóban volt a II. sz. végén.²⁹ Ennek bizonyítására megvizsgáltuk néhány pannoniai temető kronológiai helyzetét, elsősorban az éremanyag alapján (2. kép). Minthogy elsősorban a temetők indulását és „virágzását” kívántuk megkapni, az éremanyagot csupán a III. sz. végéig vettük figyelembe. A függőleges koordinátán ábrázolt értékeket a szóban forgó temetőben előkerült érmék számának az illető császár uralkodási éveivel való osztásából kaptuk meg.³⁰ A kialakult sorrend szerint legkorábban a Győr-homokgödri temető indul,³¹ még akkor is ha az Augustus érmét természetesen csak annyira vesszük figyelembe mint a matricai 27. sír Claudius asát. Másodikként a Savaria-Rumi úti temető következik, majd csekély eltéréssel a Hámán Kató úti temető, ugyancsak Savariában és a vasasi

míg Novaesiumban állítólag 58 ilyen sír került elő Müller i. m. 14. (l. a következő jegyzetet). Aquincum, Emona, Intercisa, Poetovio, Savaria és Valcum temetőinek részletes közlése sajnos még nem történt meg.

²⁴ A novaesiumi A4 típusba sorolt temetkezések túlnyomó többsége épp ezért nem lehet busta. A gödörök túl kicsik, oldaluk alig 0,5–1,0 cm vastagon színeződött csak el. Müller i. m. 15. Véleményünk szerint e sírok az 1,2 típusainkhoz tartozhattak.

²⁵ Helyben égetés biztos jele! L. pl. Intercisa 1963. évi feltárás 298. sz. sírja. A tökéletesebb égést padkás gödörben lehetett elérni ahol az alsó gödör biztosította a kellő mértékű huzatot, a robus alsó gömbfái a padkára támaszkodtak, vö. Babes, i. m. 176. meggyőző rekonstrukcióval.

²⁶ Általában jellemző Pannonia Inferior temetőire az urnasírok csekély száma (kivéve Aquincum környékét: Érd, Solymár stb.) Vö. Mócsy, A., PWRE 1962, 718, 60 számos példával. Pannonia Superior temetőiben (Carnuntum: RLiÖ 1 (1900) 103.; 5 (1904) 97; 16 (1926) 18., 36.; 17 (1933) 72.; 18 (1937) 81.; Carnuntum Jahrbuch 1956 32, 61; 1957, 82; Emona: Plesničar-Gec, L., Severno emonsko grobišče (Ljubljana 1954) sírtípus táblázat; Savaria: Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 167.; Buocz T., ArchÉrt 88 (1961) 219–; Buocz T., Savaria topográfiája (Szombathely 1963) 39, 46, 48, 51, 54, 67, 69, 70–71, 76–77, 79, 81–83, 87, 80, 93–94; Valcum: Csák Á., ArchÉrt 32 (1912) 374.; Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája (Budapest 1920) 75./ viszont a sírok többsége urnás temetkezés.

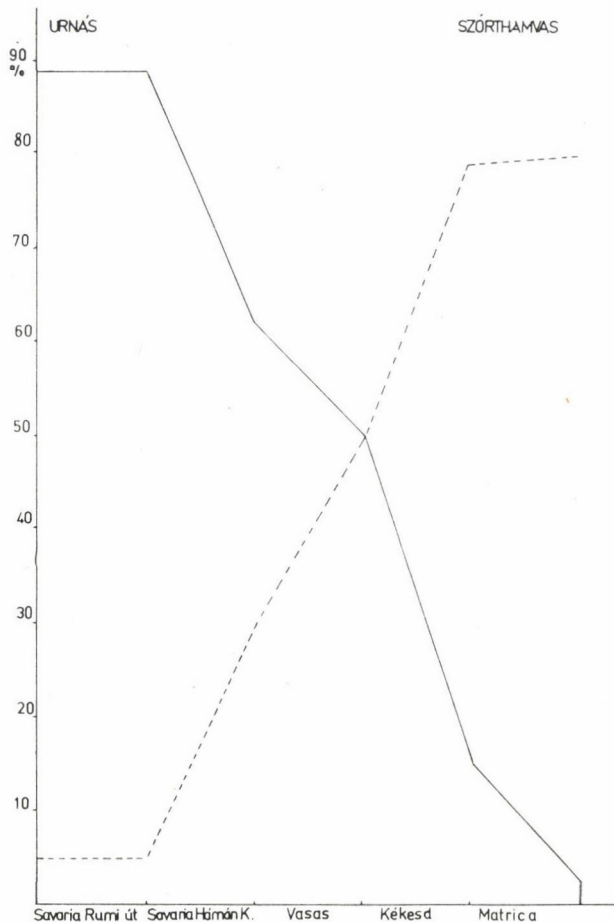
²⁷ Bónis É., FA 12 (1960) 98. az I. sz. végétől a II. sz. két utolsó évtizedéig terjedő időszakra keltezi. Vö. Srejšović i. m. 85. Hasonló időrendi helyzet tapasztalható Germaniában: Heukemes, B., Römische Keramik aus Heidelberg (Bonn 1964) 104; Müller i. m. 12.; Noricumban: Kerchler, H., AAu. Beiheft 8 (1967) 51. Egyedül Daciában él a III. sz. végéig: Babes, i. m. 186.

²⁸ Nierhaus, R., Das römische Brand- und Körpergräberfeld „Auf der Steig” in Stuttgart-Bad Canstatt (Stuttgart 1959) 27

²⁹ Mócsy, A., PWRE 718, 50. Gerulában pl. egyetlen urnasír sem volt: Kraskovská i. m. 167, és csak három fordult elő Aquincum egyik temető-részletében: Nagy, L., Germania 15 (1931) 202.

³⁰ A módszer felhasználásáért Lányi Verának tartozom köszönettel

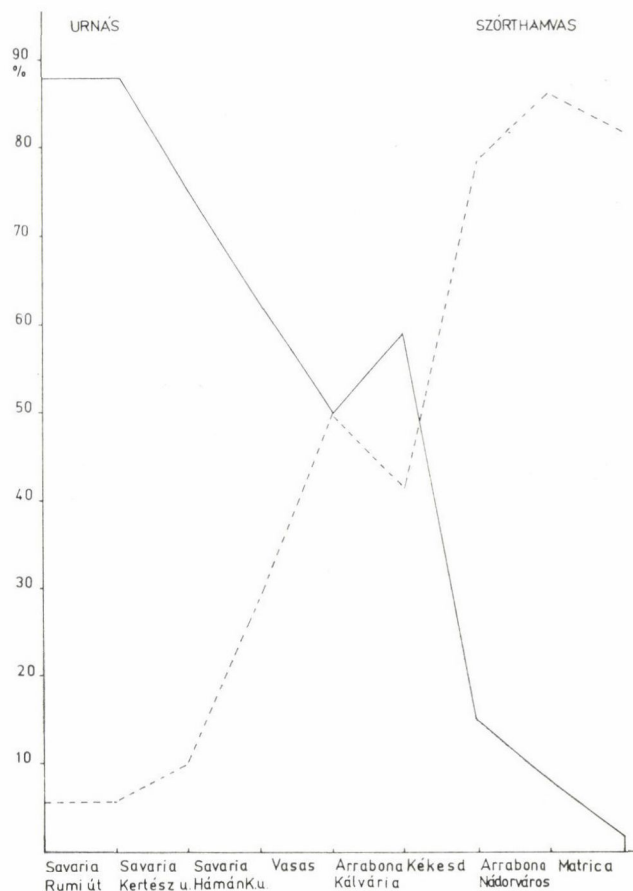
³¹ Szőnyi E., Arrabona 18 (1976) 5. régi anyag közlése.

3. kép. Az urnás és szórthamvas sírok aránya az éremmel biztosan datált, kronológiai sorrendbe állított pannoniai temetőkből

Abb. 3. Verhältnis der Urnen- und Brandschüttungsgräber in den münzdatierten und in chronologische Reihenfolge gestellten pannonischen Gräberfeldern

(Baranya m.) néhány sír, numizmatikai szempontból csaknem egyidejűleg (néhány korai mécses és póvidéki sigillata támogatja Savaria elsőbbségét). Végül Kékesd és Matrica zárják a sort. Ha a továbbiakban ezt a kronológiai sorrendet alapul véve az egyes temetőkből feltárt urnás és szórthamvas temetkezések százalékos arányát ábrázoljuk (igen sajnálatos, hogy a kronológiai szempontból oly fontos Győr-homoködri sírok elégtelen megfigyelés miatt a vizsgálatokból kimaradnak), akkor szemmel látható igazolást kapjuk annak a feltevésnek, hogy az urnás temetkezés — bár a szórthamvassal együtt fordul elő már az I. sz. II. felétől a dunai limesnél éppúgy mint a belső pannoniai területeken — a II. sz. vége felé egyre ritkul, míg a szórthamvas temetkezések görbéje emelkedő tendenciát mutat (3. kép). Továbbiakban az urnás-szórthamvas temetkezések illetlen megoszlását alapul véve kronológiai sorrendünkbe azokat a temetőket is beillesztettük, melyek éremnyaga értékelhetetlen volt ugyan (Savaria-Kertész utcai temető, Arrabona, Kálvária utcai és Arrabona-Nádorváros temetője), de egyéb keltezhető anyaguk nem mond ellent a hipotetikus datálásnak. Így a tíz vizsgált pannoniai temető-törödékből nyolcat állítottunk kronológiai sorrendbe; a legutolsó ezúttal is Matrica. A kapott görbék (4. kép) hasonló eredményt mutatnak mint az előző grafikoné; a csekély törést Vasas alig értékelhető három sírja okozza. Több mint valószínűnek látszik tehát a feltevés, hogy az urnás temetkezések

4. kép. Az urnás a szórthamvas sírok aránya a feltételezett kronológiai sorrendbe állított pannoniai temetőkből

Abb. 4. Verhältnis der Urnen- und Brandschüttungsgräber in den in vorausgesetzte chronologische Reihenfolge gestellten pannonischen Gräberfeldern

gyakorisága Pannonia területén nemcsak területileg (vö. a Pannonia Superior és Inferior közti különbséggel), de időben is determinált.³²

Rituális szokások meglétét és gyakorlását Matrica temetőjében csupán néhány esetben sikerült tapasztalnunk. A rontott, hibás, ill. törött áruk mellékletként való sírba helyezését,³³ a vasszegek meglétét³⁴ a legtöbb esetben nem soroljuk a jelenségek közé. A két, sajnos erősen bolygatott matricai sírban (21, 58) talált, kúpse-

³² Vö. 26–27. jegyzet. Mindkét meghatározottságot figyelembe véve az urnás temetkezés egy italikus hatásokkal tükröző, korán romanizált és inkább urbánus jellegű népesség temetkezési szokásának tekinthető. Nem vonatkozik ez olyan területekre ahol a rítus időben folyamatos, autochton temetkezési forma.

³³ Intercisa 1954, 49, 37–51. jegyzet részletes irodalommal.

³⁴ Számos példával a rituális jelentőséget hangsúlyozva: Barb, A., JÖAI 38 (1950) 199. és 36–50. jegyzet; Chlingensperg i. m. 50; Nierhaus i. m. 48.; mérték-tartással: Babeş i. m. 181; Müller R., ArchÉrt 98 (1972) 70. jegyzet; Petres É., FA 17 (1965) 90.; Kraskovská i. m. 132. Új aspektusból: Roosens, H., Arch. Belgica 191 (1976) 146.

repekből alkotott etető³⁵ maradványait viszont igen (profusio). Nem tekintjük rítushoz tartozó jelenségnek a hamvasztásos sírok tájolását sem. A vizsgált temetőben, ill. temető részletekben (Emona, Gerulata, Intercisa, Novaesium, Romula), a sírok többségének iránya valamely objektumhoz (esetünkben pl. út) igazodott.³⁶

A 33 csontvázás sír között hat, rítus megállapítása szempontjából használhatatlannak bizonyult. A többi sír is túlnyomórészt hátonfekvő vagy zsugorított, melléklet nélküli vagy szegényes javakkal ellátott egyszerű földsír volt. Időbeli viszonyuk a hamvasztásos sírokhoz néhány esetben sztratigráfia segítségével is meghatározható volt: a 65 sz. bolygatatlan csontvázás sír az 57. sz. hamvasztásos, kissé bolygatott sír alatt feküdt, hasonlóképpen a 158. sz. csontvázás sír a 152. sz. égetéses temetkezés alatt került elő, melynek Probus érme megegyezik a 112. sz. (legkorábbi) kőszí ugyancsak Probus érmével. Nincs semmi okunk tehát feltételezni azt, hogy a váltakozó tájolású csontvázás sírok³⁷ egy része nem ugyanabból a korszakból származik mint a hamvasztásosak.³⁸ Következésképp az erősen variált tájolású, melléklet nélküli csontvázás temetkezések (Rust, Au am Leithaberg, Brigetio, Tokod stb.),³⁹ keltezése felülvizsgálandó. A zsugorítás szokását autochton elemnek tartjuk, mely a római foglalás előtt is kimutatható⁴⁰ és helyenként a későantik időkig nyomon követhető⁴¹. A Ny–K-i irányítású téglá és kősírok rhellékleteik és tájolásuk alapján egyértelműen a IV. sz.-ra keltezzük.⁴² Csekély számú előfordulásuk Matrica déli temetőjének túlnyomórészt II–III. sz.-i hamvasztásos sírokat tartalmazó részében egy későbbi, megállapítható rendszer nélküli betemetkezés eredménye, amelynek oka az eddig kizárólag későrómai kori temetkezéseket adó északi sírmező telítődése lehetett.

A temetőt használó népesség szerény szociális körülményeit és szegényes ellátottsági fokát tükrözi a sírokból előkerült importkerámia – elsősorban sigillata – csekély mennyisége is (34 db/213 sír = 0,16%, szemben pl. Arrabona Kálvária utcai temető 0,63%-os értékével). Ha figyelembe vesszük azt a tényezőt, hogy a tárgyak némelyikét (pl. a 165. sz. sír kétszer javított táját) meglehetősen hosszú ideig használták, úgy csak annyi állapítható meg viszonylagos bizonyossággal, hogy a sigillata import a II. sz. folyamán éri el zenitjét és a III. sz. II. felére meg is szűnik (hozzávetőlegesen a hamvasztás

szokásának megszűnésével egyidejűleg), és hogy a legtöbbet szállító műhely Lezoux és Rheinzabern volt.⁴³

A déli temető feltárt sírjaiban előkerült egyéb kerámia óriási mennyisége arra mutat, hogy a leggyakoribb sírmelléklet Matricában az edény volt. Részletes elemzés nélkül is annyi valószínűnek látszik, hogy néhány brigetioi és aquincumi készítésű darabtól eltekintve az edények túlnyomó része kisebb sugarú körben, talán éppen Matricában készült és ott azonnal piacra is talált. Ennek ellenére várható hogy az aquincumi és intercisai, még publikálatlan hamvasztásos síranyag több szempontú összevetése a matricaival nagy lépéssel viszi előre Alsó-Pannonia műhelyeinek és fazekas iparának megismerését.

Mécsesek sírmellékletként való alkalmazását tekintve (110 db/213 sír) Matrica a legelső helyet foglalja el 0,52% értékkel, szemben pl. a Győr homokgödri temető 0,23%, a Győr Kálvária u. 0,13%, a savariai temetők 0,8, 0,13 és 0,2, a gerulatai 0,14 és az Au am Leithaberg-i temető 0,05% értékeivel – hogy csak a nagyobb, publikált síregyütteseket említsük. A lux aeterna e szimbolikus kifejezése jelenleg mindenképpen csak területünkre jellemző jelenséggé értékelendő, amelynek oka még megfőjtésre vár.

A kerámiából készített mellékletekkel szemben igen csekély a Matrica déli temetőjében előkerült üvegtárgyak száma (22db/213 sír = 0,1%). Ennek oka a szállítási nehézségeken, az anyag természetéből adódó hátrányokon, a gyártási centrumok földrajzi távolságán túl bizonyos, rítusbeli hagyományokkal is összekapcsolható kereslet-hiányban rejthető. A matricai üvegek egy része Aquileiából, néhányuk Ciprusról és a Közel-Keletről származhat; pontos gyártási helyüket azonban csak részletes kémiai analízis eredményei alapján tudnánk meghatározni.

Fém tárgyak szempontjából Matrica déli temetője mindazonáltal szolgált néhány érdekességgel és ritkasággal. Így pl. a 14. sz. sír karikás markolatú gladiusa, a 107. sz. sír öntött, áttört díszű bronz csokorfülűje, vagy a 210. sz. sír hasonló formájú, de lemezes készítmény technikájú, nagyméretű dísztárgya, melynek funkciója sajnos megoldatlan maradt. Néhány fibula típus mellett az erszényes karperec ily távoli, határvidéki, keleti előfordulása is ÉNy-pannoniai kapcsolatokra mutat.

Hét matricai sírban (57, 68, 109, 148, 188, 193, 207) találtunk nagyméretű, vasveretekkel, kulcsra járó zárral ellátott faládát. Valamennyi a roguson égett el, így valószínű, hogy nem urnaként, hanem scriniumként használták (a sírok erősen bolygatott volta egyébként e megállapítást rendkívül megnehezíti).

Matricában a halottakat többnyire saját mindennapi öltözködben égették el, sokszor lábbelivel együtt. Cipőszegeket pannoniai hamvasztásos sírból eddig még nem közöltek.⁴⁴ A szegelt talpú caligát általában a katonai viselet részeként tartják számon, következésképp az olyan sírokat, melyekből cipőszegek kerültek elő, katonák sírjainak tekintik.⁴⁵ Matrica esetében azonban (s bizonyos hogy másutt is) civilek, sőt nők és gyermekek is hordták a szegelt talpú lábbelit, különbség csupán a szegek elhelyezésében és számában lehetett – a caliga talpába 45–50 szeget is bevettek, az utóbbin viszont csak 20–25 db foglalt helyet, főként az orr- és sarokrészen.

A matricai sírok szép számmal tartalmaztak pénzeket is (47 db/213 sír = 0,22%); e tekintetben csak az Arrabona homokgödri temető – egyébként alig értékelhető – sírjai előzik meg 0,33% értékkel. Az érmei többes erősen égsnyomokat mutat, tehát valóban a máglyára helyezett holttest szájában, kezében lehettek, hiszen a

³⁵ Bolygatatlan állapotban: Intercisa 1954, 1949/1 sz. sír és 7–9. jegyzet; Zsalaló: Müller R. i. m. 14. Kimerítő részletességgel, de Pannoniát figyelmen kívül hagyva: Wolski, W., – Berciu, I., Latomus 32 (1973) 370. 1–10. kép.

³⁶ Plesničar-Gec i. m. 147; Kraskovská i. m. sírleírások Intercisa: 1964. évi publikálatlan dokumentáció; Müller i. m. 18; Babeş o. m. 181.

³⁷ A variált tájolás elsősorban a 2–3 sz.-ra jellemző: vö. Nierhaus i. m. 30.; Lányi, V., Acta ArchHung 24 (1972) 59.; Vágó, E., – Bóna, I., Die Gräberfelder von Intercisa I (Bp. 1976) 145.

³⁸ Hasonló véleménynek adott hangot Burger i. m. 39. jegyzet; Szónyi E., Arrabona 16 (1974) 30; Nierhaus i. m. 28; Srejić azonban nem fogadja el ezt az egyidejűséget. i. m. 85.

⁴⁰ Lovasberény (Fejér m.): Brunner I., Székesfehérvári Szemle 1936, 37. Nagyvenyim: Vágó E., Alba Regia 1 (1960) 45 és 52.

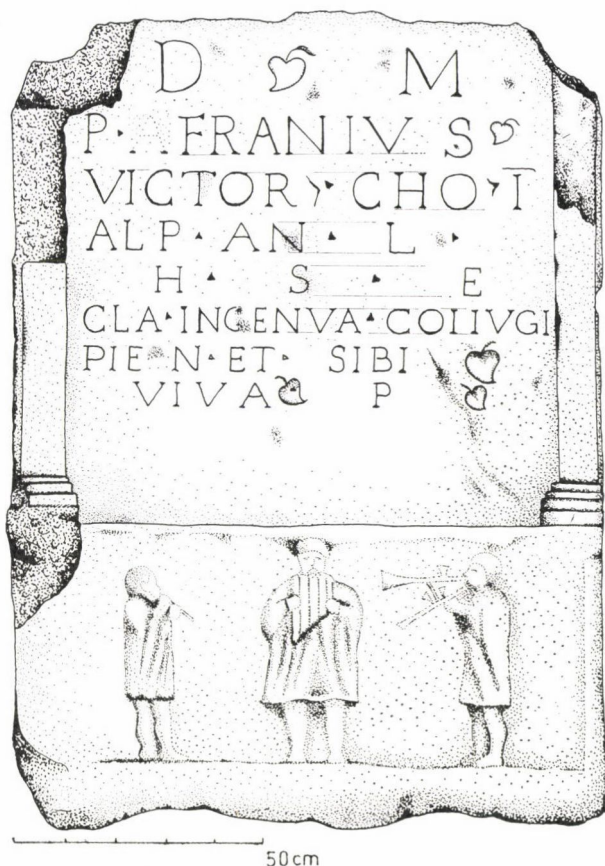
⁴¹ Aquincum: Bónis É., Anth I (1947) 44; Parragi Gy., BpR. 20 (1963) 311. Intercisa 1954., az 1949. évi ásatás 52, 60, 86, 89, 91, 93. sz. sírjai, túlnyomórészt gyermekek. Emona: Petru, S., i. m. 164. és 936. sz. sírok. Tordas (Fejér m.) Bánki Zs., Alba Regia 8–9 (1967–8) 233. Gorsium: Lányi i. m. 66.

⁴² Nierhaus i. m. 31; Mócsy A., PWRE 721, 10–50; Müller i. m. 18. és 13. jegyzet számos példával. Vágó-Bóna i. m. 178. a kérdéssel kapcsolatos minden problémát részletesen tárgyal.

⁴³ Ugyanez jellemző az egész pannoniai anyagra: Gabler D., ArchÉrt 91 (1964) 106.

⁴⁴ Későcsászárkori előfordulásukra: Burger, A., Acta ArchHung 18 (1966) 180. sír. 107. kép; Burger A., ArchÉrt 99 (1972) 69, 23. sír 27. tábla 23/5. kép. Fülep, F., Roman Cemeteries on the Territory of Sopiane (Pécs). (Bp 1977) 117/9, Pl. 17/19.

⁴⁵ Kraskovská i. m. 60.

5. kép. *P(ublius) Afranius Victor* síremléke
Abb. 5. Das Grabdenkmal von *P(ublius) Afranius Victor*

lélek útrakerülésének pillanatában volt szükség a szimbolikus díjra. Az égésnyomokat nem mutató érmek (pl. a 27. sz. sír *Claudius asa*) a kihűlt hamvak elhelyezése után kerültek a gödörbe, így a rituához semmi közük sincs. A mindig ante quem non-ként kezelt érmek császárok szerinti megoszlása mutatja, hogy a legkorábbi veretekkel datált sírok a temető feltárt részének teljes hosszában találhatók, tehát viszonylag egyidőben indult meg a temetkezés e terület nagy részén; a temetőnek kijelölt területet az I. sz. végén több család egyszerre vehette birtokba. E feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy egymástól 30–40 méterre levő sírokban összeillő edénytöredékek kerültek elő; e holttesteket tehát megközelítőleg azonos időben égették el, de egymástól távol, a temető két különböző pontján temették el. A II. század folyamán főként a Campona-Vetus Salina út melletti területeken sűrűbb a temetkezés; a relative nagyszámú Hadrianus veret tanúsítja, hogy nemcsak az éremforgalom, de a népesség száma is a II. sz. közepére érte el zenitjét. A kevés számú, IV. sz. közepén vert érem a már említett késői betemetkezésekből származik. Legkésőbbi veretünk Valens kissé kopott szórvány reze, meggyőződésem szerint eredetileg sírmelléklet volt, sőt nem tartjuk lehetetlennek azt sem, hogy a temető, s így a telep használati is megérték a századfordulót.

A lakosság szerény körülményei, a romanizáció alacsony foka tükröződik abban is, hogy Matrica déli temetőjében még sírkövet is csak keveset állítottak. A leletmentésünk folyamán előkerült három köemlék közül sajnos csak egy, a legépebb, in situ fekvő értékelhető teljesen, az is katonái volt. A jóminőségű mészkőből faragott síremlék (5. kép) felirata: *D(iis) M(anibus)/P(ublius) [A]franius/Victor (centurio) c(o)ho(rtis)/I*

Alp(inorum) an(norum) L / h(ic)s(itus)e(st) / Cla(udia) Ingenua coiugi / pien(tissimo) et sibi / viva p(osuit) Az *Afranius* név Carnuntumból ismert,⁴⁶ s talán ott sorozták *Publiust* is⁴⁷ az I. sz. legvégén. A II. sz. elején Pannonia Inferiorban, Intercisa környékén állomásozhatott alpesi csapatával⁴⁸ és 120–130 körül temették el Matricában. Bár egyetlen kő nem elegendő határozott állásfoglaláshoz, mégis megkockáztathatjuk a feltevést hogy a cohors I *Alpinorum* (equitata) a II. sz. középső évtizedeiben Matricában teljesített aktív szolgálatot.⁴⁹ *P(ublius) Afranius Victor* felesége *Cla(udia) Ingenua*⁵⁰ egyaránt lehe-

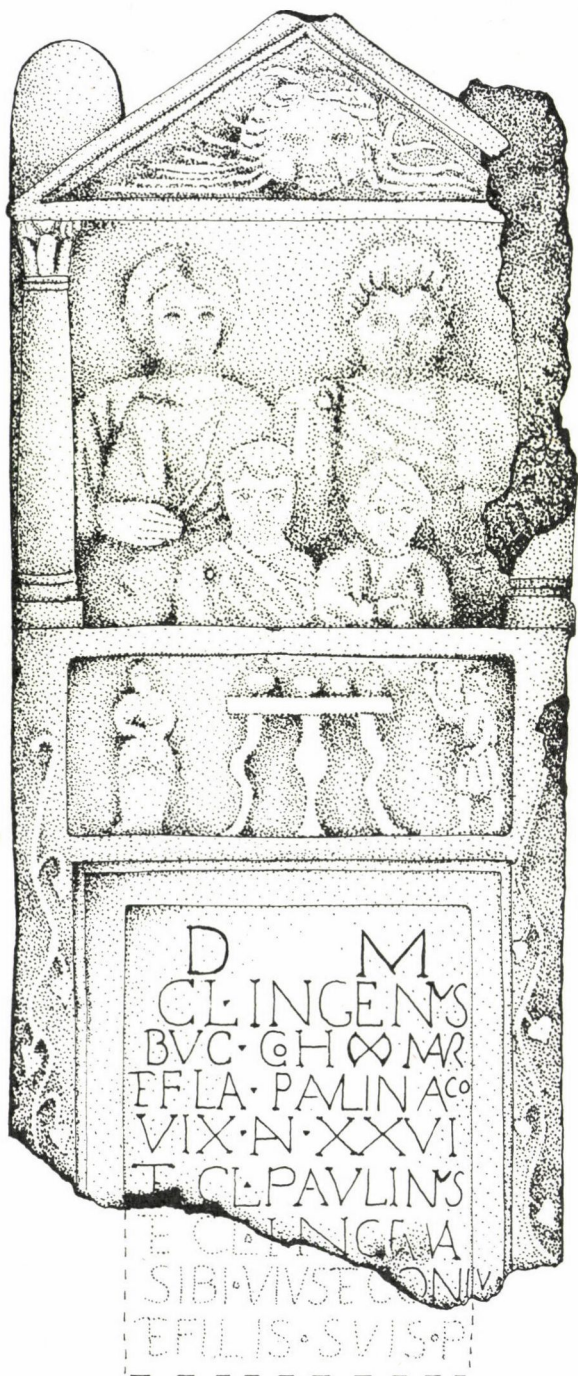
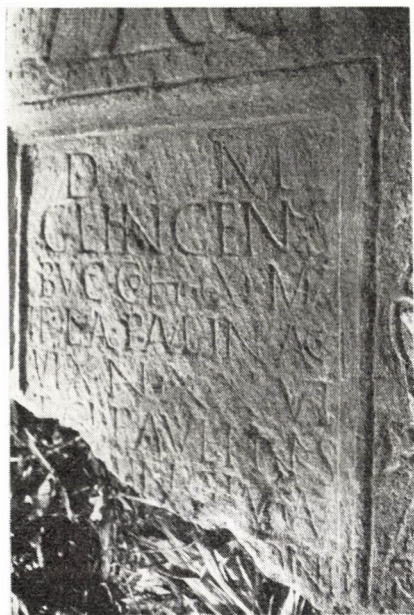
⁴⁶ CIL III 13480 *P(ublius) Afranius Maior* és *Afrania Hilara* köve; CIL III 4398 *Sextus Afranius Firmus* köve. A név további előfordulásai Itáliából ismeretesek: CIL V 107, 644 és 4521.

⁴⁷ A coh. I *Alpinorum* az I. sz. végén Carnuntumban állomásozott: CIL III 11213; Nagy T., ArchÉrt 81 (1954) 105, 20. jegyzet.

⁴⁸ CIL III 3352; Nagy T. i. m. 104.; Füz. J., ActaArch Hung 14 (1962) 25, 112. A csapat téglabélyege Vetus Salinából került elő, nincs kizárva tehát hogy ekkor Adony volt a tábora; Lőrincz, B., Diss. Arch. II/7 (1978) 25, Taf. 7/3 = 5/12.

⁴⁹ Ugyanilyen eredményre jutott korábban Füz. J., Les Syriens à Intercisa. Coll. Latomus CXXII (Bruxelles 1972) 55, 57; Lőrincz, B., Diss. Arch. II/7 (1978) 25, 95. jegyzet.

⁵⁰ Igen gyakori név Pannoniában, vö. CIL III 3679, 3927, 4071, 4122, 4255, 4506, 4576, 10286, 10740, 10884, 10901, 13396, 13429, 14066, 14092 stb.

6. kép. *Cl(audius) Ingen(u)s* családi sírköve
Abb. 6. Der Familiengrabstein von *Cl(audius) Ingen(u)s*

tett észak-italiai⁵¹ vagy bennszülött pannoniai eredetű.⁵²

A Marcus uralkodásától Matrica helyőrségét képező cohors mil. Maurorumhoz közvetlenül kapcsolható adat a déli temetőből nem került elő, viszont attól 5–600

méterre ÉNy-ra, a kőtábor vonalában, de attól 7–800 méterre Ny-ra a múlt évben gépi földmunka során előkerült sírkő kapcsolódik az előbbi síremlékhez és a maurétániai csapathoz is. A csaknem teljesen ép kő (6. kép) felirata: D(iiis) M(anibus) / Cl(audius) Ingen(u)s / buc(inator) coh(ortis) (milliariae) Maur(orum) / et Fla(via) Paulina co(niunx) vix(it) an(nos) XXVI / et Cl(audius) Paulinus / [et Cl(audia)] Ing[en]ua / [sibi vivus et c]oniu(gi) / [et fili(i)s suis p(osuit)] Afranius Victor és Inge-

⁵³ A 8–9. sorok kiegészítésért Németh Margitnak tartozom köszönettel.

⁵¹ Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (Bp. 1959) 45/2, 64/28, 90/4, 106/1 111/9, 115/24, 156/9 és 177.

⁵² Mócsy i. m. 56/2, 153/1 és 216/1.

nuus köve stílusban is közel áll egymáshoz, azonkívül talán az utóbbi rokona lehetett az előbbi feleségének. A két síremlék készítésének ideje között nem több, mint 40–50 évnyi különbséget feltételezünk. Mindezek alapján megkövültatjuk azt a feltevést, hogy a cohors mil. Maurorum Matricában közvetlenül megelőző csapatot a coh. I Alpinorum lehetett, mely utóbbi nagy valószínűséggel még a palánktáborban állomásozott. Az elmondottakból az is következik, hogy létezik Matricában egy harmadik, még feltárássra váró temető is, melyben bizonyíthatóan a cohors mil. Maurorum katonái is nyugszanak.

Minthogy a déli temető sírjainak csak egy részét sikerült megmenteni, a temető relatív kronológiáját nem tudjuk megállapítani, hiszen a „legkorábbi” sírok nyilván

nem a legelső, s a legkésőbbiek nem a legutolsó. Abszolút kronológia tekintetében viszont annyit megkövültatunk, hogy a déli temetőt az I. sz. végétől a III. sz. végéig jelentős megszakítás nélkül, folyamatosan használta a megszálló katonaság és a bennszülött lakosság egyaránt. Ez az időpont Matricában a legkésőbbi hamvasztásos sírok keltezésével is megegyezik. Viszonylag hosszú szünet után (csaknem 50 év) a temetőnek a limesűttől távolabb, a palánktábor felé eső részén a IV. sz. közepére datálható téglá- és kősírok jelennek meg, melynek oka a territorium határaitól korlátozott északi temető zsúfoltsága lehetett. S bár kifejezetten későantik tárgyi anyag a temetőből nem került elő,⁵⁴ nincs kizárva annak lehetősége hogy a telep és népessége megérte az V. századot.

Topál Judit

DAS FRÜH- UND MITTELKAISERZEITLICHE GRÄBERFELD VON MATRICA (SZÁZHALOMBATTA–DUNAFÜRED)

Auszug

Auf dem Fundort wurden zwischen 1971–74 im Laufe unserer Rettungsgrabung insgesamt 213 Gräber freigelegt, von welchen 179 Brandgräber, 33 Skelettgräber waren. In den Gruben der Brandgräber wurden nur kalzinierte Knochen von symbolischer Menge gefunden, die Leichname hat man also auf dem ustrinum publicum eingäschert,¹³ das in Matrica leider nicht zum Vorschein gekommen ist. Einige Gräber enthielten keine gebrannten Knochen, diese sind entweder Gräber von sehr jungen Individuen¹⁴ (oder konnten Kenotaphien (symbolische Gräber) gewesen sein). Innerhalb der Brandbestattungen ließen sich fünf Typen unterscheiden. 1. Für rituellen Zweck im voraus ausgebrannte und mit Lehm beworfene Grabgruben. Die Gruben dieses Typs wurden zwecks Säuberung zuerst mit Stroh oder dünnen Zweigen ausgebrannt (Holzkohlenstreifen!), sodann 2–3 cm dick mit Lehm ausgeschmiert (Anm. 11), ferner um das Austrocknen zu beschleunigen auch zum zweiten Male ausgebrannt (Gruben mit grauen Lehmstreifen), oder – im Falle von busta – brannte die Grube von der Glut des Scheiterhaufens aus (Gruben mit dem Streifen eines orangefarbenen Lehmewurfes). 2. Mit rituellem Zweck ausgebrannte Gruben ohne Lehmewurf.¹⁶ Nach dem Brand wurden die Gruben sorgfältig ausgefegt, an ihrem Rand sind nie Holzkohlenstreifen sichtbar. In drei solchen Gräbern (und ausschließlich bei diesem Typ) sind Reste einer großen Holzkiste zum Vorschein gekommen, die den Leichnam und die Reste des Scheiterhaufens (rogus) sowie die von dem Scheiterhaufen stammenden Fragmente enthalten hat.¹⁸ 3. Gruben ohne rituellem Brand und Lehmewurf (sog. Brandgrubengräber), die die armseligsten Beigaben enthielten.¹⁹ Diese Gräber waren kleine selbständige Gruppen im Biersch des Gräberfeldes.¹ Wahrscheinlich bilden hier diese Grabgruppen zugleich auch selbständige ethnische Gruppen. 4. An Ort und Stelle gebrannte Gräber – busta. Sehr oft werden sie von den Ausgräbern irrtümlich identifiziert.²² Bei solcher Bestattung wird der Tote nicht auf dem ustrinum publicum verbrannt, sondern man errichtet den rogus in oder über der Grube. Dementsprechend: 1. Das bustum ist viel größer, als die Gruben der sonstigen Brandgräber. 2. Die Wände und der Boden der Grube brennen zumindest 4–7 cm dick hellrot aus.²⁴ 3. In der Grube ist der kalzinierte Knochen in voller Menge anzutreffen.²⁵ 5. Urnengräber. In Matrica sind nur vier solche zum Vorschein gekommen und nur ein einziges war typisch: die kalzinierten Knochen wurden von den Resten des rogus abgesondert. Die Urnengräber halten wir in Pannonien im allgemeinen für älter als die Brandschüttungsgräber.^{27–29} Um dies zu beweisen, haben wir einige pannonische Gräberfelder, vor allem aufgrund des Münzmaterials in chronologische Reihenfolge gestellt (Abb. 2), sodann der erhaltenen chronologischen Lage nach den Prozentsatz der Urnen- und der Brand-

schüttungsgräber im Gräberfeld dargestellt (Abb. 3). Das erhaltene Ergebnis hat die frühere Annahme bewiesen, nämlich, daß die Urnengräber chronologisch vorschreitend immer seltener werden, während die Zahl der Brandschüttungsgräber stets zunimmt. Diese Tatsache zum Grunde genommen, haben wir weitere pannonische Gräberfelder (die kein genau datierbares Münzmaterial hatten) in chronologische Reihenfolge gestellt: die erhaltenen Kurven zeigen ein ähnliches Ergebnis.

Die Anwendung von Fehlstücken, Ausschußwaren als Grabbeigaben,³³ die Eisennägel,³⁴ die Orientierung³⁶ reihen wir nur mit Vorbehalt zu den rituellen Bräuchen. Ein zweifelloses Zeichen der Profusion sind hingegen die zwei (leider nur in gestörtem Zustand erhalten gebliebenen) Röhre aus Imbrices.³⁵ Die variiert orientierten Skelettgräber mit am Rücken liegenden oder in Hocklage beigesetzten Toten halten wir mit den Brandgräbern für gleichaltrig.^{37–42} Die W–O orientierten Ziegel- und Steingräber datieren wir aufgrund ihrer Beigaben und Orientierung auf das 4. Jh.⁴² Ihr Vorkommen ist im südlichen Gräberfeld das Ergebnis einer späteren, unregelmäßigen Bestattung, deren Grund die allmähliche volle Belegung des nördlichen Gräberfeldes gewesen sein dürfte.

Die bescheidene soziale Lage der das Gräberfeld belegenden Population widerspiegelt die geringe Menge der aus den Gräbern zum Vorschein gekommenen Importgegenstände – vor allem Sigillaten (0,16%). Der Sigillatenimport von Matrica erreichte im Laufe des 2. Jhs seinen Höhepunkt und hörte zur zweiten Hälfte des 3. Jhs bereits auf, – die meist liefernden Werkstätten waren Lezoux und Rheinzabern.⁴³ Von einigen in Brigetio und Aquincum erzeugten Stückerf abgesehen, dürfte der überwiegende Teil der Hauskeramik in Matrica gefertigt worden sein und fand auch dort Absatz. In unserem Gräberfeld stellte die Öllampe die häufigste Grabbeigabe dar (0,52%) – der Grund hierfür harret noch der Lösung. Glaswaren wurden hingegen kaum welche in die Gräber von Matrica gelegt (0,1%) und dies kann – abgesehen von Transportschwierigkeiten – auf gewisse, im Ritus wurzelnde Traditionen zurückgeführt werden. In unserem Gräberfeld wurden die Toten meist in ihrem alltäglichen Gewand, oft mit Fußbekleidung zusammen verbrannt. Die caliga mit benagelter Sohle wird im allgemeinen als Teil der Militärtracht angesehen,⁴⁵ in Matrica (und gewiß auch anderswo) wurde sie auch von Zivilpersonen, selbst von Frauen und Kindern getragen.

⁵⁴ A vicusból viszont igen, pl. Krisztus-monogrammos csontpion, Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 5. kúp.

Die Verteilung des Münzmaterials des Gräberfeldes (0,22%) je nach Kaiser zeigt an, daß die mit den ältesten Prägungen datierten Gräber in der ganzen Länge des erschlossenen Teiles des Gräberfeldes anzutreffen sind, also die Bestattungen erfolgten auf dem hierzu vorgesehenen Gelände verhältnismäßig zu gleicher Zeit. Dies wird auch dadurch unterstützt, daß auch aus sich in 30–40 m Abstand befindenden Gräbern zusammengehörende Gefäßfragmente zum Vorschein gekommen sind.

Der niedrige Grad der Romanisation widerspiegelt sich auch darin, daß im südlichen Gräberfeld von Matrica nur wenige Grabsteine gestellt worden sind. Der Stein von P(ublius) [A]franius Victor (Abb. 5) läßt darauf schließen, daß die coh. I Alpinorum (equitata) in den mittleren Jahrzehnten des 2. Jhs in Matrica aktiven Dienst versehen hat.⁴⁹ Eine sich unmittelbar an die coh. mil. Maurorum schließende Angabe, die von der Herrschaft des Kaisers Marcus die Garnison von Matrica gebildet hat, ist aus dem südlichen Gräberfeld nicht zum Vorschein gekommen, jedoch der davon 7–800 m westlich (s. Abb. 1) neuerdings ausgegrabene Grabstein der Familie von Cl(audius) Ingenu(u)s (Abb. 6) schließt sich auch dem Stil nach dem Stein von Afranius Victor gut an, außerdem dürfte der Namenträger dieses Familiengrabsteines auch Verwandter der Frau des letz-

teren gewesen sein. Zwischen der Anfertigungszeit der zwei Grabdenkmäler können wir max. 40–50 Jahre voraussetzen und dies bedeutet soviel, daß die die coh. I Alpinorum ablösende Truppe in Matrica die coh. mil. Maurorum gewesen sein dürfte.

Da wir nur etwa ein Sechstel der Gräber des Gräberfeldes von der Zerstörung retten konnten, war die Feststellung seiner relativen Chronologie nicht möglich. Hinsichtlich der absoluten Chronologie können wir soviel sagen, daß das südliche Gräberfeld vom Ausgang des 1. bis Ende des 3. Jhs ohne bedeutende Unterbrechungen, kontinuierlich sowohl von dem besetzenden Militär, als auch der einheimischen Bevölkerung gleichfalls belegt wurde. Nach verhältnismäßig langer Pause (fast nach 50 Jahre) erscheinen in dem Palisadenlager zu gelegenen Teil Ziegel- und Steingräber des 4. Jhs. Der Grund hierfür die Überfülltheit des von den Grenzen des Territoriums gewiß beschränkten nördlichen Gräberfeldes gewesen sein. Und obwohl ein ausgesprochen spätantikes Fundstück aus dem Gräberfeld nicht hervorgekommen ist,⁵⁵ kann die Möglichkeit dessen nicht als ausgeschlossen betrachtet werden, daß die Siedlung und ihre Population das 5. Jh. erlebt haben.

J. Topál

A PÉCSÜSZÖGI HUN LELET LELŐKÖRÜLMÉNYEIRŐL

A régészeti kutatás előtt a pécsüszögi lelet nyolcvan esztendeje ismert;¹ tudományos értékelését (a leletek keltezését, rekonstrukcióját, összefüggéseit a hunkori leletanyaggal) a magyar és nemzetközi kutatás újra meg újra elvégezte.

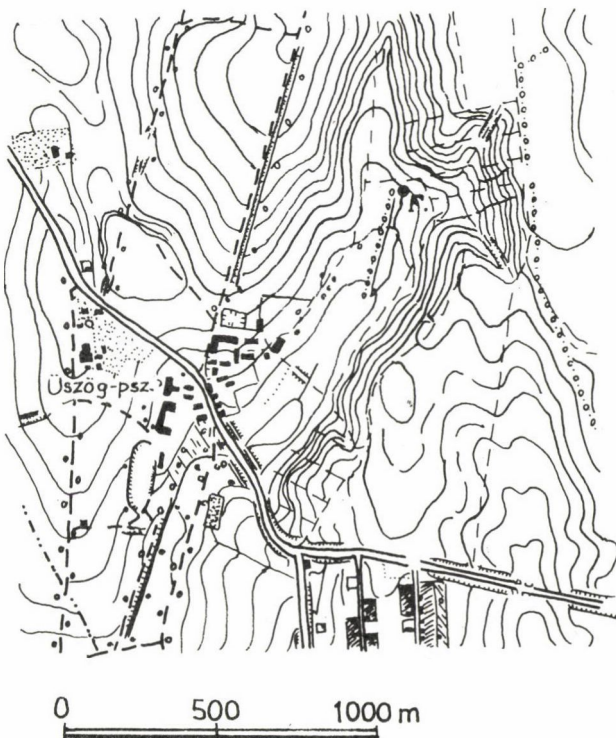
A jelen sorok csak a leletkörülményeket és a lelőhelyet kívánják – a lehetőségekhez mérten – rögzíteni, mert a kutatás számára – az alapadatok elmaradt közlése miatt – tisztázatlan maradt, hogy a leletek milyen módon kerültek földbe (sírlelet, kincslelet), s erre vonatkozóan csak a találási körülmények adhatnak felvilágosítást.

A pécsüszögi leletek esetében a találási körülmények tisztázatlansága miatt a kutatásban meglehetősen eltérő véleményekkel találkozunk.²

*

¹ Hampel J., ArchÉrt 20 (1900) 98–107; Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) II. 370–382; Alföldi A., Leletek a hunkorszakból és etnikai szétválasztásuk. – Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. AH 9 (Bp. 1932) I–VII. t.

² Hampel József: „a zabla tanúskodik róla, hogy lovassírt fosztottak ki a munkások” (Hampel J., ArchÉrt 20 (1900) 98); – „Es sind offenbar die Überreste eines Grabes mit Pferdebestattung, wo für auch der Pferdezaum zeugt, und in dem Grabe muss ein Vornehmer bestattet worden sein, ...” (Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) II. 370–371.) – Fettich Nándor: „valószínű, hogy a temetés ritusa elföldelés volt” (Fettich N., A hunok régészeti emlékei. In: Attila és hunjai. ed. Németh Gy. (Bp. 1940) 254. – „A pécsüszögi sírleletben ...” = „... la tombe de Pécsüszög” (Fettich N., A Szeged – Nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet. – La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged – Nagyszéksős. AH 32 (1953) 33/15 = 134/15.) – László Gyula: Pécsüszög and Jakuszowice, „were solitary graves and ... the bodies were not cremated.” (László Gy., Acta ArchHung 1 (1951) 97.) – Joachim Werner: „Hunnisches Fürstengrab (Brandbestattung)” (Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (München 1956) 123.) – Csallány Dezső: „Hamvasztásos temetkezésre ... Magyarországon Szeged–Nagyszéksősen és Pécsüszögön találunk példát.” (Csallány D., HOME 2 (1958) 86.) – Nagy Tibor: „A pécsüszögi hamvasztásos sír halottjában látnánk Kelet-Dunántúl egyik Attila-kori vazallus fejedelmét.” (Nagy T., Budapest Műemlékei. ed. Pogány Fr. (Budapest 1962) 68.) – „Az ismeretlen rítusú lovassír halottjában látnánk Kelet-Dunántúl egyik Attila-kori vazallusfejedelmét. (Nagy T.–Györffy Gy.–Gerevich L., Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. (Bp. 1973) 189.) – Bóna István: „Als Beispiele für den „Brandritus” werden Szeged – Nagyszéksős – von uns oben schon bezweifelt – und ebenfalls sehr zweifelhafter Fund von Pécsüszög genannt; es ist übrigens ähnlich bemerkenswert, auch wenn T. Nagy den Fund von Pécsüszög ebenfalls als „Brandgrab“ bezeichnet. Seinerzeit hat nämlich László in Zusammenhang mit dem Fund von Pécsüszög eben das Gegenteil hervorgehoben, dass

I. kép. A pécsüszögi leletek lelőhelye

Рис. 1. Место находки у д. Печусог

Abb. 1. Der Fundort der Funde von Pécsüszög

A pécsi Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályának Adattárában található egy kéziratos napló: „Pécs szab. kir. város mérnöki hivatala, Régészeti Napló”, melyet Szmink Antal városi mérnök napról napra vezetett. Ebben a naplóban Szmink Antal 1900. február 10-én kelt bejegyzése szerint „Grosz Antal nagybérlő üszögi pusztáján, az úgynevezett „török fürdő” feletti dombon a kozári határban, a domb tetején elvonuló dűlőút mellett földforgatás közben január 30-án agyagrétegben 70 cm mélységben aranyleltre akad-

er nicht aus einem Brandgrab entstammt; dies wird auch durch die Gegenstände selbst einwandfrei bezeugt.” (Bóna, I., Acta ArchHung 23 (1971) 269.) – „Wenig oder gar nichts wissen wir über die in Pécs – Úszögpuszta, Keszthely – Gáti domb, Léva und Bátaszék zum Vorschein gekommenen Funde bzw. ihre Fundumstände; von Knochen bzw. Skelettreste ist in keinem einzigen berichtet worden. Es ist nicht ausgeschlossen, dass ein Teil davon nicht Bestattung war, sondern ein Totenopfer.” (Bóna, I., Nibelungenlied. Ausstellungskatalog des Vorarlberger Landesmuseums Nr. 86. (Bregenz 1979) 312.

tak . . . , mely egy 16. század második feléből származó török kantár díszítését képezte.” (Ezt követi az előkerült tárgyak 1–20. pontokban való részletes leírása.) „A január 30-i ásás után a terület teljesen kiplaníroztatott, csak február 8-án és 9-én Szabó Imre [tisztartó] és Schwartz Mór [számartó] urak jelenlétében mintegy 50 □ mtr terület újból forgatás alá került, s a lelet másik része ekkor került napfényre.”

A feljegyzés következő részében Szmink Antal egy másik lelőhely leírását is megadja: „Ezen lelőhelytől mintegy 600–700 mtr távolságban észak felé, a már említett dűlőút túlsó oldalán 4 év előtt alig 50 cm mélységben szintén földforgatás közben, igen sok emberi csontokat (sic!) s vasdarabokat találtak, melyek a szóbeli leírás szerint . . . török eredetűek lehettek . . .”

Szmink Antal a Pécsi Napló 1900. február 11-i számában a kéziratos naplóval többé-kevésbé azonos szövegben ismertette a leletet.³ A két szövegben — stilsztikai eltérések kivételével — annyi tartalmi eltérés van, hogy a két forgatás közötti időben Szmink Antal és Horváth Antal, a város akkori régésze, műgyűjtője járt a helyszínen, ahol akkor a talaj elegyengetett volt.

A pécsüszögi hun lelet lelőhelyének meghatározására e sorok szerzője 1967. május 11-én tett kísérletet.⁴ A Szmink-jelentésben szereplő „törökfürdő” helynév időközben elfelejtődött, így a lelőhely csak hozzávetőlegesen, csak a forrás alapján határozható meg. Űszögpuszta környékén csak egyetlen forrás van. Ennek vize Űszögpusztától ÉNY-ra, az Űszögpusztán áthaladó Pécs — Mohács közötti országút ÉK-i oldalán levő mesterséges halastóban gyűlik össze. A forrás feletti, jelenleg akác-

sal fedett domboldal lehetett az egykori szőlőterület, ahol 1900-ban szőlőaláforgatást végeztek. (Erre a régebbi 75.000-es és 25.000-es térképek szőlőjelzései is utalnak.) A lelőhely — a hozzávetőleges helymeghatározás ellenére is — minden bizonnyal már közigazgatásilag Nagykozár határába esett, de ezt tartalmazza egyébként a Szmink-jelentés is: „a kozári határban” (1. kép).

A pécsüszögi hun lelet — mint láttuk — nem régészeti ásatásból származik, így a találok megfigyelésére csak inkább negatív értelemben lehet, szabad támaszkodni. A Szmink-jelentés olvasásakor feltűnő, hogy a lelőhely, a leletkörülmények, a találásban részt vevő hivatalnokok felsorolása (a korszak viszonyainak megfelelően a tényleges találok, a földforgatást végző napszámosok neve nem került feljegyzésre), ill. a tárgyak vasleletekig kiterjedő aprólékos leírása közben egyetlen szó sincsen sem ember, sem állatcsontokról. Az a tény, hogy ugyanez a mérnök, aki a másik lelőhely leírásakor egyértelműen megemlíkezik az embercsontokról is az előkerült vasfegyverek mellett, Pécsüszög esetében pedig ugyanakkor kizárólag aranytárgyakról ír, megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy a rokonleletekhez (Szeged — Nagyszéksós, Velikotomac — Makartet, Pannonhalma — Szélsóhalom stb.)⁵ hasonlóan a pécsüszögi lelet sem tekinthető másnak, mint a halotti tor (?) alkalmával elásott áldozati (?) leletek együttesének. Feltételezhető, hogy a lelőhely környékén lehet vagy lehetett annak az előkelő hunnak a sírja is, akinek temetésekor a pécsüszögi leletek földbe kerültek.

Kiss Attila

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА НАХОДКИ ВЕЩЕЙ ГУННСКОГО ВРЕМЕНИ У Д. ПЕЧУСОГ

Резюме

В публикации гуннских вещей из д. Печусог (1900 г.) нет указания на обстоятельства и место их нахождения. Из-за этого в археологической литературе были высказаны противоречивые мнения об этой находке. В статье делается попытка определения места находки и реконструкции её обстоятельств на основании официального отчета (1900 г.), хранящегося в архиве музея г. Печ. По отчету золотые вещи были найдены при плантаже для виноградника, на глубине 70 см. На вещах нет следов огня, около них не были найдены человеческие кости или кости животного ни во время их нахождения, ни спустя неделю, когда

осмотрели данное место. В отчете нет упоминания и о следах костра.

На основании вышеуказанных фактов кажется вероятным, что данные вещи — подобно аналогичным находкам (Сегед — Надьсекшоп, Паннонхалма — Селшохалом, Великотомач-Макартет и пр.) — принадлежат жертвенному комплексу (?), зарытому во время поминального обряда (?). Можно далее предполагать, что недалеко от этого места находится (или находилось) погребение богатого гунна, во время захоронения которого были зарыты данные вещи у д. Печусог.

A. Kiss

ÜBER DIE FUNDUMSTÄNDE DES HUNNISCHEN FUNDES VON PÉCSÜSZÖG

Auszug

Bei der Veröffentlichung des Fundes von Pécsüszög (1900) wurden die Fundumstände und der Fundort nicht mitgeteilt. Wegen der Ungeklärtheit der Fundumstände erschienen über den Fund in der internationalen Forschung sehr abweichende Meinungen. Vorliegende Datenmitteilung versucht aufgrund des in der Dokumentationsabteilung des Museums von Pécs vorfindbaren amtlichen Berichtes (1900) den Fundort zu bestimmen und die Fundumstände zu rekonstruieren. Dem Bericht nach kamen die Goldfunde im Weingarten beim Rigolieren in 70 cm Tiefe zum Vorschein. Die Gegenstände weisen keine Brandspuren auf, neben ihnen kamen weder beim Auffinden, noch bei der eine Woche später vorgenomme-

nen Identifizierung des Fundortes menschliche oder tierische Knochen ans Tageslicht. Der Bericht erwähnt nichts von Feuerspuren.

Aufgrund des oben Gesagten ist es als wahrscheinlich zu betrachten, daß den verwandten Funden ähnlich (Szeged — Nagyszéksós, Pannonhalma — Szélsóhalom, Velikotomac — Makartet usw.) auch dieser Fund für ein Komplex der anlässlich eines Leichenschmauses (?) vergrabenen Opferfunde (?) angesehen werden kann. Es ist anzunehmen, daß in der Umgebung des Fundortes das Grab jenes vornehmen hunnischen Mannes gewesen sein konnte, bei dessen Bestattung die Funde von Pécsüszög in die Erde gekommen sind.

Attila Kiss

³ Szmink A., Pécsi Napló 1900. február 11.

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár, IV. 71/1968

⁵ Fethich N., A Szeged — Nagyszéksósi hun fejedelmi sírjelet. — La trouvaille de tombe princière à Szeged — Nagyszéksós. AH 32 (Budapest 1953) 17–18, 115–116; Pesarov, V. F. — Telegin, D. J., Archeologičeskije otkritija 1967 g. (Moskva 1968) 229–232; Rutkivska, L. M.,

Arheologija (Kiev) 22 (1969) 156; Bóna I., Nibelungenlied. Ausstellungskatalog des Vorarlberger Landesmuseums Nr. 86. (Bregenz 1979) 310–313. — Pannonhalma — Szélsóhalom: Tomka Péter szíves szóbeli közlése 1980. november; továbbá Magyar Nemzet 35 (1979). 146. szám, 1979. VI. 24. — RégFüz I. 33. (1980) 65.

AZ AVAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI V.

A 6.—7. SZÁZAD FORDULÓJA TÁJÁN KELT HÍRADÁS AZ AVAROK HADMŰVÉSZETÉRŐL

BEVEZETÉS AZ ÖTÖDIK KÖZLEMÉNYHEZ

Forrásösszeállításunk megelőző közleményeiben egy-egy paragrafus egy szorosabb dátumhoz köthető eseményt vagy eseménysort tárgyalt. A jelen közlemény ettől némileg eltérő természetű.

Több középkori kézirat őrzi egy részletes bizánci katonai kézikönyv („Strategikon”) szövegét. Vitathatatlanul azonosítani a mű szerzőjét, aki a kódexek többségében Maurikios, egy kézirat példányban pedig Urbikios néven szerepel, mindmáig nem sikerült (ezért bukkan fel néha a modern szakirodalomban a Pseudo-Maurikios, ill. Pseudo-Urbikios elnevezés). A legvalószínűbb mégis az, hogy a hadtudományban jártas Maurikios császár (582–602) szerkesztette a bizánci katonaságnak szóló útmutatót, vagy legalábbis az ő ösztönzésére és pártfogása alatt állította azt össze egy vagy több keletrómai katonatiszt. Ezzel a kormeghatározással összhangban áll az illetékes szakemberek ma megegyező véleménye, miszerint a munka kétségtelenül valamikor a 600 előtti és utáni négy évtized időhatárai között keletkezett.¹ S az is biztos, hogy írója a bizánci hadászati szerzők zömétől eltérően elsősorban kora valódi viszonyait ábrázolta, s csak elvétve visszhangzott itt-ott irodalmi reminiscenciákat, közhelyeket („toposokat”).²

Autorunk megkülönböztetett figyelemet szentel ama népek hadügyének (s általában életmódjának), amelyek a birodalom szomszédaiként elsősorban számíthattak a császári hadvezetés potenciális ellenfeleinek. Ezek egyik hadászat szempontjából egységesnek tekinthető csoportját „szkíta” (ritkábban „hun”) gyűjtőnév alá foglalja a szerző, s világosan megmondja, hogy mindenekelőtt kora avarjait és türkejeit sorolja ide. E két nácio közül is az avarokat említi jóval többször; azokra

vonatkozhat tehát elsősorban az, amit a „szkíta-hun” hadviselésről előad, s ami jelen ötödik közleményünk egyetlen terjedelmes paragrafusában olvasható.

Forrásösszeállításunk eddigi rendezőelvét betartva mindazoknak a Maurikios-részleteknek (de csakis azoknak) a fordítását adjuk az alábbiakban, ahol a szerző kifejezetten felemlíti az avar vagy, ami nála azonos értelmű, a „szkíta” illetve a „hun” népnévet. Egyetlen kivétel a kengyelhasználat javasolása a bizánci lovasság részére. Bár itt auctorunk nem mondja ki kereken, hogy az avar(-türk) példa lebeg szeme előtt, egy nyomtatás alatt álló cikkemben, remélem sikerül ezt bizonyítanom (vagy legalábbis a bizonyosság határát megközelítő mértékben valószínűsítenem).³ Hiba volna azonban nem felhívnom a figyelmet arra, hogy Maurikios több más olyan passzusánál is feltételezhető (ha nem is egzaktul bizonyítható) egyfelől a bizánci, másfelől a steppei nomád hadviselés és katonai felszerelés kölcsönhatásának a tükröződése, ahol a keletrómai író expressis verbis nem utal erre a körülményre. Egyebek mellett ilyen (a régészeti esetleg érdeklő) Maurikios-részletek szólnak a császári lovasság következő felszerelési tárgyairól: a vértet szíjakkal és (fém)karikákkal (Maur. I 2, 2 in., vö. Kóhalmi 116–117),⁴ az íj- és nyíltartó, az utóbbi fedéllel (Maur. I 2, 2 med., vö. Kóhalmi 104–109), az íj-nyíl tartozékának látszó ráspoly (Maur. ibidem, vö. Kóhalmi 103: „kis csontgyalu”), a lószerszámzat far, szügy és áll tájéki szíjainak díszítése egyebek mellett bojtokkal (Maur. I 2, 3 med. et 7 fin., vö. Kóhalmi 118, 123–124 s főleg 187), a harci ménnek homlokvédője (Maur. I 2, 6 in., vö. Kóhalmi 118) és a nyeregtakaró (Maur. I 2, 7 in., vö. Kóhalmi 122).

36. §

MI VOLT A BIZÁNCI HADVEZETÉS KÉPE AZ AVARSÁGRÓL A 600 KÖRÜLI IDŐBEN?

Mauricius I 2, 2 et 6–8 ac 10

(2) ... lovassági kopjájuk⁵ középpütt szíjjal legyen ellátva és lobogóval az avarok mintájára; legyen kardjuk s kerek nyakvédőjük (magas gallérjuk?) az avarok mintájára kívül len-, belül gyapjúszalagok (csíkok) sorából(?) ... (6) Kell, hogy a lovak, elsősorban a vezetők és a válogatott harcosok lovai ... legyenek felszerelve vasból

vagy nemezből készült sügyvérttel, avagy avar mintára legyen takarva sügyük és nyakuk, különösképpen az első harcpontra állítottaké. (7) ... A nyereghez tartani kell két vaskengyelt ... (8) A felsőruha legyen bő és végigérő, az avarok mintájára szabott, tehát övvel leszorított akár lenből, akár kecskebőrből, akár síma szőrtelenített bőrből való, és pedig úgy, hogy lovaglás közben takarja a térdet s viselője csinosnak lássék

¹ Lásd a III. közlemény 7. lábjegyzetében (ArchÉrt 106 (1979) 231) citált írásokat és H. Mihăescu (Mauricii Strategicon ... , Bucureşti 1970, 8–13) mérvadó szövegkiadásának előszavát a különböző nézetek áttekintésével és saját állásfoglalásával a mű datálásának a kérdésében. A szerzőség problémájával kapcsolatban vö. még az „Utószó”-t.

² Jól látja ezt H. Hunger (Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner II., München 1978, 330). Vö. még a Studia Turco-Hungarica következő kötetében megjelenő (sajtó alatt lévő) cikkem (Der awarisch-türkische Einfluss auf die byzantinische Kriegskunst um

600 [Anmerkungen zum Strategikon des Maurikios]) ugyanebbe az irányba mutató megállapításait.

³ Lásd az előző (2.) lábjegyzetet.

⁴ Kóhalmi s néhány más szakember lejjebb is csak szerzőnévvel idézendő írásainak bibliográfiai adatait jelen 36. paragrafus utószava adja meg.

⁵ A görög eredeti kontarion szava etimológiája szerint szűrő, döfő fegyver értelmét hordozza; ezért fordítom (Moravcsik eljárásával egyezően) a „kopja” kifejezéssel. Maurikios több passzusából (pl. II 9,1–2) azonban világosan kitetszik, hogy a kontarion nemcsak döfésre, hanem hajtásra is (vagy éppen elsősorban erre) volt használatos a 600 körüli bizánci katonai terminológia szerint.

benne. ... (10) Jó, ha a sátrak az avarokéinak a mintájára készülnek, mert ezek mutatósak is, meg praktikusak is.

Mint a szöveg mutatja, a bizánci lovasság előírt — vagy legalábbis ajánlott — felszerelési tárgyai között a fent idézett paragrafusokban öt alkalommal szerepel olyan, amelyiknél a szerző kifejezetten jelzi: az avarokat kell a császári katonaságnak mintaképül vennie. Külön figyelmet érdemel, hogy mind-egyik esetben az ábrázolások illetőleg a régészeti maradványok is alátámasztják a kérdéses készítmények meglétét az avar-türk korszak steppei népeinél.⁶ Ilyen a zászlócska a kopján (Kóhalmi 115, 123), a nyakvédő gallér (a galléros kazak: Kóhalmi 116), a szügyvédő a harci lovon (Kóhalmi 118–119), a térdet is elfedő „kazak” (Kóhalmi 116) és a nomád sátor (vö. Fodor 67–69, 81–82).⁷ Ám mint feljebb már mondtuk, biztosra vehető, vagy legalábbis rendkívül valószínű néhány további felszerelési tárgynál is az, hogy éppen avar hatásra kezdte használni őket a keletrómai hadsereg, még ha ezt Maurikios nem is mondja ki kerekén. Ilyen mindenekelőtt a kengyel; hiszen a régészetnek ezen a ponton egyértelmű valomása mutatja, miszerint éppen a türk-avar periódus steppei harcosai az első, akik a keleten már valamivel korábban jelentkező újítást Európába hozták (vö. Kóhalmi 89–92, 122–123). S tudomásom szerint éppen Maurikios hadászati kézikönyve a legrégebbi forrás, amely a vaskengyel ismeretéről tanuskodik a mediterrán civilizáció, illetve a nyugati világ irodalmában. Ki vonhatná kétségbe ilyenformán, hogy ennek külön említése nélkül is avaroktól (és türköktől) átvett lovasfelszerelésre kell gondolnunk a bizánci hadseregben, amidőn, a vaskengyel használatáról olvasunk kűtfőnkben. Alátámasztja a bizánci és a nomád steppei kengyelhasználat összefüggésének a feltevését a bizánci hadtudományi kézikönyv egy másik passzusa is. Maurikios (II 8, 3) ott, ahol az egészségügyi szolgálatot ellátó (a sebesülteket szállító) keletrómai lovasok felszerelését leírja, odavetőleg utal arra, hogy „szokás szerint az első nyeregkápánál” van a kengyel s az emlékek tanúsága szerint is korszakunkban a steppén a két kengyelt összefűző szíjat „az első kápa vonalában erősítették fel. A lovas így eléggé magasan felhúzott térdekkel ült a nyeregben” (Kóhalmi 122). — Fel kell figyel-nünk Maurikios két ellentmondónak látszó passzusára is. Jelen helyünkön (a fejezet 6. pontjában) a kézirati hagyomány textusa egybehangzóan háromféle szügy- és nyakvédőről beszél: vas anyagúról, nemezből valóról és az avar mintára készülről. Ezzel szemben egy másik lejjebb idézendő helyt (XI 2, 7) Maurikios éppen a vasból vagy a nemezből való szügyvédőt tulajdonítja az avaroknak. Hihetőleg ez az utóbbi szől helyesen, s a jelen részletben idézett mondat másolási hibából torzult a kézirati hagyományban: a második „vagy” (fordításunkban „avagy”) kötőszó alighanem törlendő.

⁶ Kóhalmi Katalin szíves szóbeli tájékoztatásából tudom, hogy ő jelen közleményemben gyakorta idézett könyve megírásakor Maurikios művét nem használta fel a steppei lovas felszerelésének és fegyverzetének a rekonstruálásánál. Így a bizánci szerző közlései s az ő emlékekre meg ábrázolásokra támaszkodó leírása közötti egyezések bizonyító erejűek, ha Maurikios előadásának reális tényekre épülését kívánjuk ellenőrizni, illetőleg bizonyítani: a régi bizánci és a mai magyar szerző egybevetése nem *circulus vitiosus*.

⁷ Az avarok steppei nomádok sátora kerek lehetett (így a szél kevésbé árthatott neki, mint a császári sereg hagyományos szögletes sátrának; lásd Aussaresses 58, vö. Wiita 370–372). S talán már gyorsan összeállítható rácsos faszerkezet is jellemezhetette a korabeli pusztai pásztornépek sátrait, amelyek így jurtaszerűeknek képzelhetők (vö. a feljebb 2. lábjegyzetben hivatkozott és nyomtatás alatt álló cikkemet).

Mauricius II 1, 4–7

(4) A (hadvezéri) mesterséghez tartozik a sereget rendben és harmonikusan változatos módokon elosztani s a háborúk csatáit és vállalkozásait biztonságosan intézni. (5) Nemcsak óvakodni kell az ellenség cselvetéseitől, hanem tenni is kell ellenük. (6) Ezért s ezt szem előtt tartva rendezték már a régiek a szükséghez képest különféle csapatokba vagyis hadosztályokba és ezredkebe a katonaságot, mint ahogyan manapság az avarok és türkök teszik; ők ezt a fajta (tagolt) alakzatot betartják és ebből kifolyólag rövidesen helyrehozzák a harcok folyamán soraikban előforduló részleges meghátrálásokat. (7) Mert nem egyetlen egy csatarendbe rendeződnek, mint a rómaiak és a perzsák, akik így annyi tízezer lovas harci döntését egyetlen kockára teszik fel; ellenkezőleg ők (az avarok és türkök) hátrafelé leválasztva külön második, sőt megesis, hogy harmadik csatarendet is képeznek, ha különösen nagy a létszámuk. S így könnyen fognak különféle támadó vállalkozásokba.

A steppei nomád harcászat szokása, hogy kisebb egységekben mozgatja a sereget és mélységben tartalékhadsorokat képez. Ezt az eljárást, mint követésre méltót, másutt is emlegeti Maurikios; ezt a továbbiakban még látni fogjuk. — Az „ezred” szónak a görögben *moira* felel meg, amelynek normál létszáma 1000 fő. A „hadosztály” nálam a görög *meros* fordítása, amelynek normál létszáma 3000, maximális hadilétszáma 6–7000 katona (lásd Aussaresses 34, 41).

Mauricius II 1, 11

Van, amikor az egyetlen csatarendbe rendezett harcosok már úgy vélik, hogy a hadiszerencse feléjük fordul és a harcban kitaszítják állásaikból ellenfeleiket. Ám ha ilyenkor az összecsapás során egészen megbomlik hadrendjük, wendetlenül fognak az üldözésbe s az történik, ami a szkíták esetében lenni szokott, hogy a futók visszafordulnak kergetőik ellen, vagy leshelyről egy másik ellenséges haderő bukkan elő, akkor bizony szükségszerű az addigi üldözők megfutamodása, hiszen, mint mondtuk, senki sincs, aki a váratlanul támadókat visszaverhetné.

Maurikios több lejjebb idézendő helye félreérthetetlenül mutatja, hogy a „szkíta” (és a „hun”) archaizáló népnév elsősorban az avarokat és a türköket jelenti a hadászati kézikönyv szerzője számára.

Mauricius IV 2

Az összecsapás megtörténtével azok, akiket előre állítottak, szándékosan megfutamodnak, és ha az ellenség hadirend nélkül végzi az üldözést, miután azok túlhaladtak a leshelyen, a lesben állók előtörnek és hátba kapják az ellenséget. Azután megbeszélt jelre a megfutamodók is visszafordulnak és közrefogják őket. Ezt cselekszik általában a szkíta népek.

A passzus fordítása (mint lejjebb XI 2, 1–31 szövegéé is) Moravcsik Gyulától való. — A fejezet címe „A szkíta lesvetésről”. Az idézett szöveg előtt arról esik szó, hogy vannak, akik a seregek egy részét éspedig a kisebbiket állítják lesbe. Ennek az eljárásnak az iskolapéldájaként következik a szkíta lesvetés fenti ismertetése. — Nem kétséges, hogy szkítákon itt is elsősorban avarokat és türköket kell érteni.

Mauricius V 4, 1–2

A harcba indulók onnan a tréntől vegyenek magukhoz vezetéket lovakat s vagy kicsiny sátrakat vagy kúrétú köpenyeket, az egyiket, hogy szükség esetén bebur-

kolózhassanak, a másikat, hogy sátruk azaz hálólhelyük⁸ legyen. Vegyenek fel készletet komiszkenyéből (két-szersültből?) vagy zúzott gabonából (kölesből?) vagy más fajta élelemből hús avagy harminc fontnyit, ha elsősorban szkíták ellen folyik a háború.

Harminc font közel tíz kilónak, hús font több mint hat és félnek felel meg. A kérdéses mondat értelme homályos. Valami olyasmire gondolhatunk, hogy a nomádok elleni hadakozás közben a katonának a közönségesnél hosszabb ideig elegendő tartalékra van szüksége, talán mert több előre be nem kalkulálható fordulat fenyegeti a steppei lovas harcmodor következtében. Vö. lejjebb XI 2, 24 útbaigazítását.

Mauricius VI 2

A szkíta katonai gyakorlat alakzatáról. — A szkíta gyakorlat sajátossága, hogy a zászlóaljak megkülönböztetés nélkül szerepelnek, más szóval az iméntiek értelmében nem különülnek támadókra (cursores) és védekezőkre (defensores). Egyetlen csatarendbe kell rendezni őket, nem három, hanem csak két ezredre bontani. A hadosztály két szárnya mintegy bekerítésre mozdul és egymás felé hajlik, majd egy megfelelő területet körülfog: a jobb szárny kívül, a bal belül kerül, körvonalban hadnak el egymás mellett, közben egymással ellentétes irányban haltnak. Ilyen módon játszottak valaha harci taktikát a téli táborba szállott lovasok a Mars-mezőn campus Martiuson).

Hogy mennyi köze lehetett a „szkíta” nomádok valódi harcmozdulataihoz azoknak a gyakorlatoknak, amelyeket a keletrómai hadseregnek „szkíta” névvel illeltek, ez természetesen ma már nem eldönthető kérdés. Az utolsó mondat feltehetőleg a pogány Róma Equiria elnevezésű, lovas játékokkal megült ünnepeire célozhat, amelyeket a hadisten Mars tiszteletére tartottak március előestéjén és derekán a téli, harci alkalmatlanabb évszak véget értekor. — A „zászlóalj” nálam a görög tagma fordítása, amelynek normállétszáma 30 fő. Az „ezred” és „hadosztály” maurikioszi értelmét feljebb II 1, 4–7 kommentárja adja meg.

Mauricius VII 1,5 et 11–12

A bölcs hadvezér a háború előtt pontosan kifürkészi az ellenség körülményeit, ügyel annak elkerülésére, ami előnyt jelenthet az ellenfél számára, viszont ráveti magát arra, ami azt (az ellenfelet) hátrányba hozhatja. Például... ha nyilazás az ellenség erős oldala, akkor igyekszik nyílt mezőn csatarendbe állani és ott kézitusát, közel-harcot vívni. Ez érvényes szkíta vagy hun vonatkozásban: februárban vagy márciusban kell rájuk támadni, amidőn lovaik a téli nélkülözés nyomán nyomorúságos állapotban leledzenek, s úgy kell megütközni velük, mint ez a nyilazókkal szemben ajánlatos.

A steppei téli szállásokon kellő takarmánykészletek felhalmozása szemmel láthatóan nehézségekbe ütközött.

Mauricius VII 11 a, 1

Ha a háborús összecsapás első napja kedvezőtlen kimenetelű küzdelemmel jár, szerintünk teljességgel haszontalan és alkalmatlan eljárás az ütközetben alulma-

radottakkal még azokban a napokban vagy azidőtájt ismét általános nyílt harcba fogni. Nem tanácsoljuk a hadvezérnek, hogy ezzel a gondolattal foglalkozzék. Ez általában mindenki számára kellemetlen, s nincs is senki akinek szokása volna rögtön vereségek után új harcot kezdeni; kivételt csak a szkíta népek képeznek (a fenti megállapítás alól).

Lejjebb még olvasunk majd Maurikiosnál a nomád lovasok harcmodorának itt említett sajátosságáról.

Mauricius VII 11 a, 7–8

Ha azok, akik legyőztek bennünket... lovasok, akár perzsák akár szkíták, nem kell törődni a felesleges és a lassabban mozgatható állatokkal meg holmikkal. Gyalogosan kell helytállani s kevés lovas kivételével minden katonát két tömör gyalogoszlopba, vagyis ilyen csatarendbe kell sorakoztatni, vagy pedig egyetlen téglalap alakú négyszögbe: középpont kell vinni az állatokat és a málhát, kívül, mint mondtuk, csatarendben vonultatni a katonákat, az íjásokat is gyalogosan. Ekként intézhetők a helyváltoztatások, illetve a visszavonulások biztonságosan.

Ez a részlet a bizánci hadászati kézikönyv ama fejezetéből való, amely a vereség esetén ajánlatos teendőkről szól. A három pont helyén arról beszélt a szerző (de ez nem tartozik a „szkítákkal” való hadakozásra), hogy mi a helyes eljárás, ha gyalogos ellenség mér vereséget a császáriakra.

Mauricius IX 2, 2–3

Más hadvezérek néhány napon át saját táboruk közelében állottak fel általános összecsapásra készen csatasorba, tettették, mintha tartanának az ellenségtől és ezért nem távoznának messzebb táborhelyüktől. Ezzel fellazították amazok éberségét s aztán éjszaka támadtak. Így tett az avarok kagánja Hérakleia környékén a római lovasokkal, midőn azok nem nyugodva bele, hogy a gyalogosokkal együtt táborozzanak biztonságban a sáncok között, a táboron kívül éjszakáztak őrizetlenül.

Az esemény megbeszélésére és datálására feljebb a 33. paragrafusban került sor.

Mauricius IX 5,5

Miután annyiféle különbség van az egyes csatarendek és harci alakzatok közt, az ilyesmiben járatlan harcosokra bízni az előőrszködést (a felderítést) nem szabad, vagy legalábbis nem kell feltétlen hitelt adni szavaiknak, amint azok éppen elhangoznak. Hiszen a többség számára felfoghatatlan nagyságrendű az, ami felette van a hús-harmincezernek; különösen a szkítákkal kapcsolatban szem előtt tartandó ez, mert olyan temérdek a lovuk.

A bizánci hadvezetés, mint egy lejjebb idézendő Maurikios-passzusból kitetszik, feltételezte, hogy ha nem is az egyetlen, de mindenesetre az egyik ok, amiért az avarok és türkök annyi vezetéket lóval vonultak harcba, az ellenség megtévesztésének szándéka valódi létszámukat illetően.

Mauricius XI 1,13

(A perzsákra nézve hátrányosak)... az ütközet közben őket érő erőyes lökések, mert ettől rövid hátrálásba kezdenek és aztán nem képesek gyorsan visszafordulni támadóik ellen, miként a szkíta népek.

A (nem ritkán színlelt) futásból való gyors visszafordulás egyik legtöbbet emlegetett erőssége a lovas nomád harcmodornak.

⁸ A görög kamarda szó, amelyet jobb híján fordítottam a „hálólhely” kifejezéssel, egyedül itt Maurikiosnál fordul elő a görög irodalomban. Minthogy a klasszikus kori kamara főnév (ebből a latin camara) „hálólhely” jelentéssel is bír, ezt vettem az interpretációmnál alapul. Persze kamarda a bizánci katonák ajkán bizonyosan egyszerűen a sátor (tenda ~ tenta) szinonimája volt.

... az előlük (a perzsák elől) visszavonulókat, ha újra vissza akarnak fordulni, hogy szembe kerüljenek az őket üldözőkkel, baj éri, amennyiben hadirendben lévőkhöz ütköznek. A perzsák ugyanis üldözés közben nem csatarend nélkül támadnak, miként a szkíták, hanem hidegvérrel és hadirendben. Ezért az ellenük visszafordulóknak, mint mondtuk, nem arra kell törekedniük, hogy velük szembe, hanem hogy oldalvást a hátukba kerüljenek.

Bár a perzsáknak is főfegyvernemük a páncélos lovasság és nemzeti fegyverük az íj volt, a bizánci hadvezetés mégis jelentős különbséget figyelhetett meg a Sassanida állam és a nomadizáló „szkíták” (értsd avarok és türkök) hadviselése között. — A részletet Moravcsik Gyula fordításának a felhasználásával hozom.

Mauricius XI 2, 1–31

Hogyan kell a szkítákhoz, azaz az avarokhoz s a türkökhöz és a többi, velük hasonló életmódot folytató, hun népekhez alkalmazkodni? (1) A szkíta népeknek, mondhatni, egyforma életmódjuk és szervezetük van; sok fő alatt állnak és a dolgokkal szemben közönyösek. Csupán a türkök és avarok népe fordít gondot hadirendre s így a többi szkíta népnél nagyobb erővel vívják az ember elleni harcokat. (2) A türkök népe férfiakban gazdag, és szabad, távol áll tőle a többi dolgokban való ügyeskedés és jártasság; másban nincs gyakorlata, mint hogy vitézül viselkedjék ellenségeivel szemben. (3) Az avarok népe pedig nagyon komisz és kétszínű s a harcokban igen járatos. Ezek a népek tehát, mint amelyek egy fő alatt állnak, fellebbvalóiktól kemény fenytéseket állnak ki vétkeikért, s nem szeretet, hanem félelem tartja őket féken; a fáradalmakat és nehézségeket derekasan tűrik, elviselik a forróságot és fagyot s a szükségességekben való egyéb nélkülözést, mint afféle nomád népek. (4) Fürkészők és színlelők, barátságtalanok és megbízhatatlanok, telhetetlen kincsszomj rabjai; semmibe se veszik az esküt, sem szerződéseket nem tartanak meg, sem ajándékokkal nem elégszenek meg, hanem mielőtt az adottat elfogadnák, fondorlaton és az egyezségek megszegésén törik a fejüket. (5) Úgyesen kilesik a kedvező alkalmakat s azokat haladéktalanul kihasználják; ellenségeiket nem annyira karjukkal igyekeznek leküzdeni, mint inkább cselekkkel, rajtaütésekkel és a szükségességekben való megszorítással. (6) Fegyverzetük bőrvért, kard, íj és kopja s így a harcokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel, váluken kopját hordanak, kezükben íjat tartanak és, amint a szükség megkívánja, hol az egyiket, hol a másikat használják. (7) De nemcsak ők maguk viselnek fegyvert, hanem az előkelők lovainak szügyét is vas vagy nemez fedi. (8) Gondjuk volt rá, hogy gyakorlatot szerezzenek a lóhátról való nyilazásban is. (9) Követi őket nagy csapat hím és nőstény ló is, részint táplálékul, részint pedig sokaság látványának keltése végett. (10) Nem ütnék körülárkolt tábornak, mint a perzsák és a rómaiak, hanem a háború napjait nemzetségek és törzsek szerint szétszélve télen-nyáron folyvást legeltetik lovaikat; akkor pedig azokat, amelyekre szükségük van, maguk mellett tartva és béklyóba verve őrzik a sátrak közelében a csatarendbe állás idejéig; s a csatarendbe álláshoz éjnek idején kezdenek. (11) Őrszemeiket távol sűrűn egymás mellé állítják fel, nehogy egykönnyen rajtaütés érje őket. (12) A harcban nem, mint a rómaiak és a perzsák, három hadosztályban állítják fel a sereget, hanem különböző ezredekben, tömören összekötve egymással az ezredek, hogy valahogy egyetlen csatasornak látszódjának. (13) A derékhadon kívül van tartalékerejük, melyet kiküldenek lesbe állni azok ellen, akik elővigyázatlanul állnak fel velük szemben, vagy szorongatott csapatrészt megsegítésére tartogatnak. Vezetéklóvaik a csatasor mögött a közelben vannak, s úgy szintén a málha is, a csatasortól balra vagy jobbra, egy vagy két mérföldnyire kell őrizet alatt. (14) Gyakran egy kötélre vévén a felesleges lovakat, a csatasor hátában annak védelmére helyezik el.

A rendek mélységét nem egyformán alakítják, hanem ahogy jön, inkább a mélységre fordítva gondot, és az arcvonalat egyenletessé és tömörré teszik. (15) A távolharcban, a lesbenállásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban és az ék alakú, azaz szétszóródó harci alakzatokban lelik kedvüket. (16) Megfutamítván ellenfeleiket, minden egyebet másodrendűnek tekintve, nem elégednek meg, miként a perzsák s a rómaiak és a többi nép, ideig-óráig való üldözéssel és prédaszerezéssel, hanem mindaddig nyomukban vannak, míg csak teljesen fel nem morzsolják az ellenséget, minden eszköz felhasználva e célból. (17) Ha pedig valamely üldözött ellenségük megerősített helyre menekül, azon vannak, hogy pontosan kipuhatolva, hogy akár a lovak, akár az emberek miben szenvednek hiányt, mindent elkövesse, hogy az ezekben való megszorítás útján ellenfeleiket kézre kerítsék vagy ezeket a nekik megfelelő egyezsége rábírák, oly módon, hogy eleinte könnyebb dolgokat követelnek, majd, ha ezekbe az ellenség belement, súlyosabbakkal hozakodnak elő. (18) Hátrányos nekik a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát; (19) és ütközet idején a hadirendben álló gyalogos alakulat, mely ártalmukra van nekik, akik lovon ülnek és le nem szállnak róla, mert gyalogosan nem képesek helytállni, minthogy lovon nőttek fel és a szokás hatalma folytán lábon járni sem tudnak; (20) a lapályos és pusztai vidék, a lovasság sűrű csatasora, amely osztatlanul nyomukban van; (21) a kézitusa, azaz a közelharc és az éjjeli támadások, melyek biztos sikerűek, feltéve hogy az egyik rész hadirendben bocsátkozik harcba, a másik rész pedig lesbe áll. (22) Erősen kedvüket szegi a szökevények elpártolása is, mert minthogy állhatatlan természetűek, haszonlesők és sok törzsből tevődtek össze, nincsenek tekintettel rokonokra és az egymás közti egyetértésre. (23) Ha egyesek megkezdik az átpártolást, és szíves fogadtatásban részesülnek, egész tömeg követi azokat. (24) Szükséges tehát, ha harci szándékkal közelednek, mindenekelőtt körültekintően egymást bizonyos távolságokban sűrűn követő őrsöket állítani fel, azután gondos előkészületeket tenni balszerencse bekövetkeztére, megerősített helyet szemelni ki veszély esetére és néhány napi élelmet keríteni, lehetőleg a lovak számára is, de kiváltképpen az emberek számára és főleg vízben bővelkedni. Azután a málhafélekét is úgy kell elhelyezni, amint az erről szóló részben meg van írva. (25) Ha gyalogság is van közte, főleg az első ütközetben, mialatt a sereg kiismeri e népet, oly módon kell azt csatarendbe állítani, ahogyan azt kifejtettük a hátrakanyarodó csatarendnek, azaz annak a leírásában, amelyben a lovasok a gyalogosok mögött helyezkednek el. (26) Ha csak lovasok azok, akik felvehetik a harcot, a hadirendről szóló részben elmondott módon kell a csatarendet felállítani. A zömét és a legjavát az oldalakra kell elkülöníteni, hátul ugyanis elegendők a hátvédek, (27) a rohamozók pedig üldözés közben ne távolodjanak el a hátvédek csatasorától három vagy négy nyílövésnyinél messzebbre és lerohanás közben ne ragadtassák magukat esztelenségekre azokkal szemben. Iparkodni kell, amennyire csak lehet, a csatasort pusztai és nyílt terepen felállítani, ahol sem erdők, sem mocsarak, sem mélyedések nincsenek útban, tekintettel azok lesvetéseire. (28) Az őrszemeket a had négy oldalán bizonyos távolságban kell felállítani. (29) Ha lehetséges, jó, ha a had hátában vagy nehezen átgázolható folyó vagy mocsár vagy tó van, hogy a háta biztosan fedezve legyen. (30) És ha jól üt ki a háború, nem kell mohón utánuk rohanni, de hanyagul sem szabad viselkedni, mert, ha az első ütközetben le is győzték őket, nem hagyják abba a harcot, mint a többi nép, hanem míg csak teljesen tönkre nem silányítják őket, mindenféleképpen iparkodnak ellenfeleik ellen támadni. (31) Ha pedig a sereg vegyes és több a gyalogság, ilyen körülmények közt gondoskodni kell a lovak élelméről, mert a lovasoknak az ellenség közeledtekor aligha áll módjukban takarmányt gyűjteni.

Azok a kutatók, akik újabban behatóan vizsgálták a Maurikios hadászati kézikönyvében tükröződő képet az avarságról, figyelmük zömét az itt

olvasható fejezetnek szentelték. Egyebek mellett az itteni leírásban próbálták elkülöníteni egyfelől azt, ami egykorú hiteles megfigyelésre vezethető vissza, másfelől azt, ami az antik-bizánci etnográfia konvencionális toposaként fogható fel. Nem volna sok értelme a bonyolult következtetések s a forrásanyag szűkössége miatt egyelőre eldöntetlen nyitott kérdések sorát felemlíteni kommentáromban. Utalok ehelyett Moravcsik Gyulának a Maurikios-részlethez és a belőle merítő Böles Leó megfelelő fejezetéhez adott magyarázataira, B. Zasterova e témával foglalkozó könyvére és I. E. Wiita disszertációjára. — Egyetlen problémára szeretném csak itt külön felhívni a figyelmet (anélkül, hogy a biztos megoldását is megadhatnám). A 10. paragrafusban egyebek mellett ez áll: „... a háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint szétszédve télen-nyáron folyvást legeltetik lovaikat ...”. A szövegkörnyezet, amelybe a fenti szavak ágyazódnak, kizárólag hadiállapotban lévő fegyverforgató férfiakról látszik szólni. Ugyanakkor maga a kiemelt részlet (főleg a „télen-nyáron folyvást” fordulat) nehezen magyarázható másképpen, mint a lovasnomádok életmódja egészének a jellemzéseként, beleértve a békeállapotot is. Hajlok arra a feltevésre, miszerint a kétféle (hadi és békebeli) helyzet leírásának az egybeomósítása nem pusztán fogalmazási pontatlanság Maurikiosnál, hanem abból is fakad, hogy a bizánci megfigyelés a kísérteties gyorsasággal Ázsia belsejéből az Elbáig, az Alpokig és az Adriáig hatoló avar-ságra vonatkozik, amelynek életében aligha különült el mindig élesen a vándorlás és az eközbeni hadmenet.

Mauricius XI 4, 16–17

Szükség van ... hídszerkezetekre, ha lehetséges biztosítani, úgynevezett úszó (fatörzs) csónakokra, hogy észrevétlen történhessen az átkelés a folyókon; ilyen sok van az ő földjükön (a szlávokén) s nehéz átkelni rajtuk; szkíta mintára az emberek egy része a híd, más része a hozzávaló pallók készítésén dolgozzék.⁹

Az avarok Sirmium 579–582 évi ostromakor, tudjuk (vö. § 24–25), a város blokádja céljából két Száva-hídat is építettek. Valószínűleg itt figyelték meg a császáriak, hogyan folyt „szkíta” módra a hídkészítés. Ugyanis nemcsak a szemmel észlelhető akkor is, amidőn az avarok balkáni kalandozásaikra a Dunán át-átkeltek.

Mauricius XII 10,5 et 7–8 in.

Ha rövidebb idő áll csak rendelkezésre, a közbülső teret gyalogosokkal jobban szűkre lehet szorítani úgy, hogy pajzsot pajzs mellett magasra emelve jóformán kényújtásnyira tartóztathatják fel (foghatják el) a vadat ... Ez az elrendezés az erdődtett táborból rendben ki-mozduló, az oda ismét visszatérő és a menetelő sereg számára is alkalmas. Ugyanis nemcsak a szemmel észlelt állatokkal szemben bizonyul megfelelőnek, hanem azokkal szemben is, amelyek, mint valószínű, váratlanul riadnak fel a hadsor arra jártakor. Ez utánozza egyébként a háborús csatarendet is, amit a szkíták ugyancsak buz-

gón tesznek; persze rejlik benne egy kis vontatottság és a szétszakadásnak (a hadrend megbomlásának) a veszélye is.

A hadtudományi író rosszul érthető nyelvezete miatt teljes bizonyossággal nem merném eldönteni, vajon a bizánci sereg vadászási eljárása és a szkítáké között a tertium comparationis csak annyi, hogy mindkét esetben a vadászat egyben a hadra rendeződés begyakorlásának az eszköze is, avagy ezen túlmenően maga az itt leírt felsorakozási mód is megvolt a nomádoknál. Valószínűnek mindenképpen az elsőnek említett alternatíva látszik, hiszen gyalogosok részvétele a vadászatban aligha lehetett jellemző a steppei lovasokra. Az viszont közismert, hogy a türk-avar kor nomádjainak a „nagy hajtó-vadászatai ... egyben hadgyakorlatokká is váltak” (Kőhalmi, id. mű 124).

Mauricius XII 10,33

Lehetséges más módja is (ti. a hajtóvadászatnak) kevesebb lovassal úgy, ahogyan a szkíták előszeretettel csinálják. A lovasok sátorközösségnyi egységekre bomlanak, ötösével, tízesével maradnak együtt, leginkább fűszok, és a vadtól megfelelő távolságban lévő külső állásokat megosztják maguk közt. Amint a vad mozog, azok, akik a közelébe kerülnek, saját területükön hajtják, s amint tehetik, lenyilazzák. Ez persze az egyes férfi számára több mozgást és gyakorlást biztosít; ám ugyanakkor az ilyen hajtások veszélyt jelentenek a fiatalabbnak, kimerülést a lovaknak, s céltévesztéssel is járhatnak.

Az előzőleg idézett Maurikios-hellyel ellentétben itt biztosan megállapítható, hogy egy a „szkíta” vadászatokon is alkalmazott elrendezése a lovasoknak az, amit a szerző a bizánci sereg vezetőinek a figyelmébe ajánl.

Utószó a forrásgyűjtemény 36. paragrafusához

Forrásösszeállításunk 1–35. paragrafusa (éppen úgy, mint majd a 37. és következő paragrafusok elsőprő többsége is) az avar történelem egy-egy eseményének vagy rövidebb időhatárok közt lepergetett eseménysorának a címszava alá foglalva adja a kútfőhelyeket magyarul. Kivétel ez alól a szabály alól a jelen 36. paragrafus, ahol mindazt egybegyűjtve nyújtjuk, amit a bizánci hadászati irodalom egy neves képviselője az avarokról (s a velük azonos harc- és életmódú türkökről) a 6–7. század fordulóján tudott (vagy itt-ott esetleg csak tudni vélt). Ez az ismeretanyag évtizedek során halmozódhatott fel az avarok ellen vagy szövetségükben harcoló katonák, a hadifogságukból szabadult vagy velük kereskedő keletrómai alattvalók, az avaroknál járt vagy követekkel tárgyaló diplomata-k tapasztalataiból s esetleg a császári kormányzat hírszerzésének más értesüléseiből is. Elképzelhető (ha nem is bizonyos), hogy a pogány nép megkeresztelésére gondoló papi személyek is megtudtak egyet-mást az avarságról esetleg a kagán fennhatósága alá került keresztények (például gepidák) közbejöttével.

A szóban forgó auctornak mindmáig csak két teljes kiadása jelent meg: egy a 17. században Scheffertől¹⁰ s egy évtizedünk elején Mihăescu-tól,¹¹ szerencsére mindkettő bilingvis formában (latin, ill. román fordítás kíséretében), és Scheffer értelmezései Du-

⁹ A pulpitum (infinitivus) ige sehol másutt, csak ezen az egyetlen Maurikios-passzusban olvasható. Így értelmezése szükségképpen nehéz, egzakt bizonyossággal aligha történhet. Bizonyos csak annyi, hogy a latin pulpitum „deszkaemelvénny” valamiféle görög átvételével, illetve származékával állunk szemben. A 24. paragrafusban „pallókat felrak” jelentésből indultam ki [ArchÉrt 106 (1979) 238]. Most viszont úgy érzem, talán mégis inkább a „pallókat (vagy deszkákat) készít” az egy árnyalattal jobb interpretáció az adott kontextusban.

¹⁰ Arriani *Tactica et Mauricii Artis militaris libri duodecim*, ed. Scheffer, J. Upsaliae 1664 (Repr. Osnabrück 1967).

¹¹ Mauricii *Stratigicon* edidit, Dacoromanice vertit, prolegomenis instruxit H. Mihăescu, București 1970.

Cange nagy középgörög szótárában¹² igen sok esetben mindjárt szakértő revízió alá is kerültek. Mindez bizonyos segítséget jelentett a hadászati szakkifejezésektől hemzseggé s ennek következtében (de különben is) nehezen érthető nyelvezetű textus interpretálásánál, ami természetesen abszolút biztonságának nem minden ponton tekinthető. Különösen jól áll az értelmezés dolga azon a pár (de éppen nem jelentéktelen) helyen, ahol Moravcsik Gyula mesteri szakértelme kalauzol. A szinte áttekinthetetlenül kiterjedt szakirodalomból (amelynek számos írása persze csak más tárgy kapcsán mellékesen foglalkozik Maurikiosnál is felbukkanó témával) mindössze néhányat emelek itt ki; olyan tanulmányokat, amelyeket a szöveghez fűzött magyarázataimban rövidítve (a szerző nevével) idéztem, illetőleg olyanokat, amelyek tanulságait kifejezett idézés nélkül is kiadósan értékesítettem:

- Aussaresses, F., *L'armée byzantine à la fin du VIe siècle d'après le Strategicon de l'empereur Maurice*, Bordeaux 1909 (magyarországi közkönyvtárban sajnos nem tudtam elérni ezt az alapvető munkát; bécsi tanulmányutam során azonban 1974–1975-ben több részletét elolvashattam).
- Darkó J., *Turáni hatások a görög-római hadügy fejlődésében: Hadtörténelmi Közlemények* 35 (1934) 3–40 (a cikket inkább problémátörténeti jelentősége miatt említem; a legtöbb ponton a mai tudomány már messze túljutott Darkó megállapításain).
- Darkó E., *Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins: Byzantion* 10 (1935) 443–469, 12 (1937) 119–147 (az előbbi cikk külföld számára készült változata).
- Fodor, I., *Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland* (Archäologische Beiträge), Sze-

ged 1977 (= *Opuscula Byzantina* IV.); a Maurikiosnál emlegetett avar (nomád) sátor tárgyában szolgáltat korszerű tájékoztatással.

Grosse, R., *Spätromische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920 (a későrómai-korabizánci hadászat standard feldolgozásaként segített Maurikios értelmezésében).

Kóhalmi K., (U. Kóhalmi Katalin), *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*, Budapest 1972 (a türk-avar kor viseletének, fegyverzetének és lőfelszerelésének az emlékszerű forrásai között legfőbb tájékoztató volt ez a kiváló könyv).

Moravcsik Gy., Böles Leó *Taktikája*, mint magyar történeti forrás: *Századok* 85 (1951), [1952] 334–353. Az e cikkben található Maurikiosfordításokat használtam forrásösszeállításomban.

Moravcsik, Gy., *La Tactique de Léon le Sage comme source historique hongroise: Studia Byzantina*, Budapest 1967, 221–244 (e cikk első megjelenésének bibliográfiai adatai: *Acta Historica Acad. Scient. Hung.* 1, 1952, 161–184).

Wiita, J. E., *The Ethnika in Byzantine Military Treatises*, University of Minnesota 1977 (= *University Microfilms International*, Ann Arbor, Michigan 48106 [1978]).¹³ A doktori disszertáció mikrofilmjének másolatához csak cikkem kéziratának a lezárása után juthattam hozzá A. Kollautz szívességének köszönhetően. Így a munka tanulságait csak egy-két helyt volt módom értékesíteni. Wiita úgy véli, hogy a Maurikios-féle mű szerzője Maurikios császár sógora, Philippikos volt, akit Theophylaktos Simokattész (I 14, 2–4) hadtörténeti érdeklődésű vezérnek ismer.

Zasterova, B., *Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice*, Praha 1971.

BIBLIOGRÁFIAI KIEGÉSZÍTÉS A FORRÁSGYŰJTEMÉNY KORÁBBI PARAGRAFUSAIHOZ

A jelenlegit megelőző közleményeimben abból indultam ki, hogy az avar történelem egyes fejezeteinek a legfontosabb modern feldolgozásaira vonatkozó utalásaim hozzáférhetők az *Archaeologiai Értesítő* olvasói számára az alábbi című kötetemben: *Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen*, Szeged 1972 (= *Opuscula Byzantina* I.). Ennek a munkámnak a megfelelő oldalait idéztem minden egyes paragrafushoz abban a hiszemben, hogy ezzel az ott összeállított alapvető bibliográfiához is elvezettem jelen forrásgyűjteményem használatját. Időközben értesültem tévedésemről: az *Archaeologiai Értesítő* mai olvasótáborának egy nem elhanyagolható része nincsen abban a helyzetben, hogy a kérdéses kötethez minden további nélkül hozzáférjen (s annak utólagos beszerzésére sem lehet egyelőre módja, mert a kiadás óta eltelt nyolc év alatt a példányok elfogytak). Éppen ezért úgy látom, nem elég, ha a következő közleményekben, elterve eddigi eljárásomtól, az *Archaeologiai Értesítő* lapjain megismétlem a korábbi írásomban összeállított szakirodalmi utalásokat, hanem az is szükséges, hogy az eddig közölt paragrafusokhoz itt kiegészítőleg adjam a kérdéses bibliográfiai tájékoztatást. A szóban forgó művek rövidítéseikkel az alábbiak:

Deér = J. Deér, *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches: Karl der Grosse*, herausgegeben von W. Braunsfels, I., Düsseldorf 1966, 719–791.

Dölger = *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*. Bearbeitet von F. Dölger, I. Teil: *Regesten von 565–1025*, München(–Berlin) 1924.

Dümmler = E. Dümmler, *Geschichte des ostfränkischen Reiches I–III*, Leipzig 1887–1888.

Herrmann = E. Herrmann, *Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm*. Ein Quellenbuch mit Erläuterungen, München 1965.

Jones = *The Later Roman Empire 284–602 ...* by A. H. M. Jones I–IV., Oxford 1964.

Kollautz = A. Kollautz und H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, I, II., Klagenfurt 1970.

Kollautz, Balkan. = A. Kollautz, *Die Ausbreitung der Awaren auf der Balkanhalbinsel und Kriegszüge gegen die Byzantiner: Studiijné Zvesti Archeologického Ústavu Akadémie Vied* 16, Nitra 1968, 135–164.

Kollautz, Karant. = A. Kollautz, *Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission: Carinthia*: I 156 (1966) 232–275.

Kollautz, Noricum = A. Kollautz, *Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien: Carinthia* I 155 (1965) 619–645.

Pernice = *L'imperatore Eraclio. Saggio di storia bizantina di A. Pernice*, Firenze 1905.

¹² Ch. du Fresne du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis* I., II., Lyon 1688 (Repr. Graz 1958). — *Lampe*, G. W. H., *Patristic Greek Lexicon* (Oxford 1961–1968) is segített itt-ott az értelmezésben, bár persze a *Strategikon* tisztán profán tárgyú téma-

körében sok szó és kifejezés akad, amelyre a patrisztikai művek szótára nem térhet ki.

¹³ Az amerikai egyetemi doktori értekezés könyv alakban nem jelent meg; csak mikrofilm formában terjesztik.

Regesta = J. F. Böhmer, *Regesta imperii I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918*... neu bearbeitet von E. Mühlbacher. Zweite Auflage. Nach Mühlbachers Tode vollendet von J. Lechner, Innsbruck 1899, 1904, 1908.

Simson = *Jahrbücher des Fränkischen Reiches unter Karl dem Grossen* von S. Abel, I.,² II. ... von B. Simson, Leipzig 1888, 1883.

Spindler = *De Phoca imperatore Romanorum* ... scriptis ... R. Spindler, Ienae 1905.

Stein, Hist. = E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*. Tome II. ... 476–565. Publié par J.-R. Palanque, Paris 1949.

Stein, Studien = *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. u. Tiberius Constantinus* von E. Stein, Stuttgart 1919.

S most következzenek paragrafusonként a pótlólagos szakirodalmi utalások:¹⁴

1. §. Az avarok a türk fennhatóság alól menekülve nyugat felé vándorolnak: Deér 758. — Herrmann 28–33. — Kollautz I 140, 143, 145–146 II 12. — Pernice 90–91. — Stein, Hist. 541–542.

2. §. Az első avar követség Bizáncban (558 januárja körül): Deér 731, 790. — Kollautz I 146, 155–156, 158, 164–165 II 114–115, 435. — Pernice 91. — Stein, Hist. 542. — Stein, Studien 30.

3. §. Kalandoztak-e az avarok a Kaukázustól délre 558–559 táján?: Kollautz I 158.

4. §. A pontusi steppe népei hódolnak az átvonuló avaroknak (kb. 558–560): Deér 790. — Herrmann 31–33. — Kollautz I 156–157. — Pernice 91.

5. §. A nyugatnak tartó avarok a keleti szláv anták országát is támadják: Kollautz I 158. — Pernice 91. — Stein, Hist. 543. — Stein, Studien 8, 31, 33.

6. §. A vándorló avarok az Al-Dunához érkezve követséget küldenek Konstantinápolyba (562 körül): Jones I 293–294 III 56. — Kollautz I 156–157, 165, 170 II 167. — Stein, Hist. 543–544.

7. §. Baján első összecsapása, majd kiegyezése Sigibert frank királlyal (kb. 562): Deér 732. — Herrmann 24–28. — Kollautz I 165, 169, 228. — Stein, Hist. 544. — Stein, Studien 32.

8. §. Homályos híradás egy 563. júliusi türk követségjárásról, amely esetleg (?) az avarok ellen akarta hangolni a bizánci kormányzatot: Kollautz I 145–147, 165. — Stein, Hist. 545. — Stein, Studien 32.

9. §. I. Iustinianos és az avarok jóviszonya a császár utolsó éveiben (563–565): Kollautz I 156, 166. — Stein, Hist. 544. — Stein, Studien 4.

10. §. I. Iustinianos Durostorumot átengedi az avaroknak. Ezt az epizódot a korábbi szakirodalom elhanyagolta.

11. §. II. Iustinus császár beszünteti az avaroknak szóló juttatásokat (565 novemberében): Jones I 304 III 57. — Kollautz I 156, 165–166. — Stein, Hist. 545. — Stein, Studien 3–4, 29–33.

12. §. Baján második összecsapása Sigibert frank királlyal (566–567 táján): Deér 732–733, 759. — Herrmann 24–28. — Jones I 304 III 57. — Kollautz I 165–166, 169, 228 II 166, 348. — Kollautz, Karant. 236–237. — Stein, Studien 8, 32.

13. §. Az avarok és langobardok egymással szövetségbe lépnek megsemmisítik a gepida államot, amelynek területét Baján népe veszi birtokba (567): Deér 732–733, 736. — Herrmann 26–28. — Jones I 304–305 III 57. — Kollautz I 142, 167–171, 183–184, 280 II 156–157, 166. — Kollautz, Balkan. 135. — Kollautz, Noricum 619. — Pernice 91. — Stein, Studien 8–9.

14. §. Az Itáliába vándorló langobardok dunántúli hazájával gyarapodik az avarok országa (568. április 2 után): Deér 720, 733–734. — Herrmann 26–28. — Jones I 305 III 57. — Kollautz I 167, 169–170, 183. — Kollautz, Balkan. 135. — Kollautz, Noricum 619–620. — Pernice 91. — Stein, Studien 10–11, 32.

15. §. Türk követek szövetséget kötnek Bizánccal egyéb közös ellenségeken kívül az avarok ellenében is (568. november 14–15 táján): Dölger 13. — Kollautz I 143–146 II 11. — Stein, Studien 17–20, 35–36.

16. §. Baján első kísérlete Sirmium elfoglalására (568–569 körül): Deér 737, 753, 758, 790. — Dölger 10. — Kollautz I 239–240, 280. — Pernice 292. — Stein, Studien 10–12, 32–33.

17. §. Eredménytelen követi tárgyalások az avar–bizánci ellentétek békés rendezésére (569–570 táján): Dölger 14. — Kollautz, Karant. 241–242. — Stein, Studien 12, 33.

18. §. Tiberios tárgyalásai és harcai az avarokkal a feltételezhető békekötésig (570–571 táján): Dölger 14, 15, 21. — Herrmann 26–28. — Kollautz, Karant. 241–242. — Kollautz, Noricum 619. — Stein, Studien 9.

19. §. Tiberios újabb vereséget szenved az avaroktól (573–574 körül): Kollautz, Karant. 236–237. — Stein, Studien 46, 53.

20. §. Tiberios évpénz fizetését vállalva békét és szövetséget köt Bajánnal (574 végén vagy 575 elején): Deér 790. — Dölger 34. — Jones I 307 III 58. — Kollautz II 216. — Pernice 92. — Stein, Studien 59, 71, 104, 114.

21. §. A türk kagán felbontja a szövetséget Bizánccal Tiberios Caesar avarokkal kötött szerződése miatt (576): Dölger 41. — Kollautz I 146–148. — Stein, Studien 59, 79.

22. §. Szláv invázió alkalmat ad az avaroknak a thrák partokon való megjelenésre (576?): Herrmann 25. — Kollautz I 240, 249 II 166–167. — Kollautz, Balkan. 135, 138, 159, 161. — Stein, Studien 112, 116.

23. §. Baján Tiberios szövetségeseiként az al-dunai szlávok országára támad (578-ban): Dölger 46. — Herrmann 25, 30–33. — Kollautz I 240, 249, 252, 280 II 166–167. — Kollautz, Balkan. 144, 159. — Pernice 93. — Stein, Studien 71, 105, 109, 112, 116.

24. §. Baján felrúgja a Bizánccal fennálló szövetséget s megkezdí Sirmium ostromát (579–580): Deér 735–736. — Herrmann 25, 30–33. — Jones I 307 III 58. — Kollautz I 240–245, 249, 280 II 11–12. — Kollautz, Balkan. 135–136, 159. — Pernice 93. — Stein, Studien 109–112, 115–116.

25. §. Sirmium ostromának a vége s a város avar kézre kerülése (581–582): Deér 759, 790. — Dölger 61–64. — Herrmann 25. — Jones I 307 III 58. — Kollautz I 240–245, 252, 280 II p. VIII–IX, 8, 36, 350, 401. — Kollautz, Balkan. 136, 138, 144, 159–160. — Kollautz, Noricum 625, 633. — Pernice 92–93. — Stein, Studien 105, 112–113, 116.

26. §. Kétéves béke az avarok és Bizánc között (valószínűleg egy 582 augusztusa körüli időponttól kezdődően): Deér 789–791. — Kollautz I 245 II 88, 166. — Kollautz, Balkan. 138, 160.

27. §. A kagán felmondja a békét, maga Anchialosig nyomul, szláv segédnépei elérik Korinthost (valószínűleg 584 nyarán és őszén): Deér 790–791. — Dölger 80, 82. — Jones I 307, 310 III 58. — Kollautz I 244–249, 281–285 II 218. — Kollautz, Balkan. 138–139, 160–161. — Pernice 93. — Stein, Studien 106, 109.

28. §. Előbb sikertelen, utóbb eredményes békekedvezményezés a bizánci diplomácia részéről (valószínűleg 584 télén és 585 tavaszán): Dölger 80, 82. — Pernice 93.

29. §. A kagán biztatására Bizáncot megtámadó szlávok sikerei és kudarcai (valószínűleg 585 [vagy 586?] második felétől 586 [vagy 587?] nyaráig): Jones I 310 III 58. — Kollautz I 244, 249, 280. — Kollautz, Balkan. 140, 161. — Stein, Studien 109.

30. §. Az avar követ évpénzért jár Konstantinápolyban, ugyanakkor a kagán haddal tör a birodalomra (586 [vagy 587?] őszén): Jones I 310 III 58. — Kollautz I 246–248, 253 II 350. — Kollautz, Balkan. 140. — Kollautz, Karant. 235–237.

¹⁴ Az egyes modern művek idézendő lapjai a kérdéses paragrafusban szereplő forrásoknak (vagy azok egy részének) az értelmezését érintik. Természetesen interpretációjuk (beleértve a kronológiai megállapításokat is) nem mindig egyezik az általam előnyben részesített értelmezéssel.

31. §. Az avarok fordultatos harci események után (H)adrianopolis vidékére nyomulnak, de onnan visszafordulásra kényszerítik őket a bizánciak (587-ben [vagy 588-ban?] esetleg a következő évbe átnyúlóan): Jones I 310 III 58. — Kollautz I 248, 280.

32. §. Szláv tömegek avaroktól szervezve két évszázadra szólóan telepsznek meg Hellas egyes tartományai-ban, főleg a Peloponnésos nyugati felén (588-ban): Dölger 92. — Kollautz I 244, 249, 280–285, 289–290. — Kollautz, Balkan. 140, 161. — Kollautz, Karant. 234–236, 273–275.

33. §. Avarok Hérakleianál a bizánciak fölé kerekedve felperzselik Szent Glykéria templomát (feltehetőleg 589–591 körül, de 592-nél nem később). A modern fel-dolgozások Theophylaktos Simokattés idevágó passzusát csak elvétve tárgyalják.

34. §. Az avar-szláv behatolás miatt vége Bizánc fennhatóságának Illyricum praefectura jelentős terü-lein (591–592): Kollautz I 262. — Kollautz, Balkan. 148, 150, 162–163. — Kollautz, Noricum 633–636.

35. §. Avar-langobard szerződés (591–593 között): Deér 734. — Herrmann 33–36.

Szádeczky-Kardoss Samu

DIE QUELLEN DER AWARENGESCHICHTE V.: EINE UM DIE WENDE
DES 6.–7. JAHRHUNDERTS GESCHRIEBENE NACHRICHT ÜBER DIE KRIEGSKUNST
DER AWAREN

Auszug

Die früheren (I–IV.) Publikationen dieser Quellen-zusammenstellung (in Archaeologiai Értesítő Bd. 105–107 [1978–1980]) behandelten die Quellen der Awaren-geschichte von der Westwanderung bis 592/593. Die vor-liegende fünfte Abteilung der Serie enthält einen ein-zigen längeren Paragraphen: „36. §. Was für ein Bild hatte die byzantinische Heeresleitung von den Awaren

um das Jahr 600?“. Hier werden jene Partien des Strate-gikons von Maurikios ins Ungarische übertragen und kommentiert, die sich mit den „skythischen“ (bzw. „hunnischen“) Völkern des betreffenden Zeitalters, das heisst mit den Awaren und Türken befassen.

S. Szádeczky-Kardoss

MÁRIAPÓCS KÖZÉPKORI TEMPLOMA

Az ismert barokk kegytemplom közelében szerényen húzódik meg a falu középkori egyháza, s noha Szabolcs-Szatmár megye számos gótikus temploma között ez az egyik legkorábbi, mégis elkerülte eddig az alaposabb vizsgálatot. Hasznosnak látszik tehát részletesebben foglalkozni vele.¹

Már 1328-ban említik papját,² 1332-ből pedig arról értesülünk, hogy a templom a Boldogságos Szűz tiszteletére épült.³ 1597-ben a reformátusok kezén találjuk.⁴ Ők birtokolják 1700-ban is, amikor már rossz állapotban van.⁵

Szükszavúan írja le a templomot — mint Pócspetri filiáját — az 1828. évi Canonica Visitatio jegyzőkönyve, mely inkább a felszerelést részletezi.⁶ Azt tudjuk meg, hogy 1767-ben szerezték vissza (a faluba nemrég betelepült) római katolikusok a téglából épült templomot,⁷ melyet Silecz D. István (földbirtokos) javíttatott ki. Kívül támpillérek erősítették, a hozzáépített téglatorony két harangot tartott. A zsindeles tető, a szentély boltozata, a templom ablakai és kapui jó állapotban voltak, de a hajó csak deszkamennyezetes volt, a padló pedig erősen kikopott. Noha karzata nem volt a templomnak, egy orgonát mégis talált benne a visitor. Az oltárt a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelték, a felszerelést pedig a sekrestyében, illetve a tabernákulumban őrizték. A padok ekkor már régiek és rosszak voltak. Az oltáron Mária, a falra függesztve pedig a Keresztrefeszítés és Krisztus képe látszott.

A mai állapot alig tér el az 1828-as leírástól (1. kép). A tornyot, a nyugati homlokzat és a szögletesen záródó szentély sarkait támpillérek erősítik. A csúcsíves, élszedés nélküli diadalív oldalnyomását is támpillérek vezetik le. A templom alaprajza tehát fejlett gótikus épületre vall (2. kép). Ezért eddig XV. századnak tartották.⁸

Hogy ez az épület mégis megegyezik az 1328-ban már itt állóval, azt a szentély borda nélküli — a XV. századnál korábbi időre mutató — keleten csúcsíves fiókok-

kal végződő félköríves dongaboltozatán kívül elsősorban a templom többi részével egyidős torony bizonyítja.⁹

A 13 m magas falazatú torony középkori eredetére kívül csak a bejáratot közrefogó, azt hangsúlyozó két, egymással párhuzamosan álló támpillér utal, egyébként a tornyot — ablakai, egyenes szemöldökű kapuja alapján — akár XIX. századi pallermunkának is vélhetnénk. Csak bent derül ki, hogy az ablakok mai formája átalakítás következménye (3. kép).¹⁰

A dongaboltozatos toronyalj fölötti első emeletre az 1828 után épült karzatról egyenes szemöldökű ajtónyílás vezet, mely a középkorban íves zárású volt. Ennek nyomát a falazatban kétoldalt megmaradt ívindítás őrzi. E toronyemelet északnyugati sarkában a két fal nincs kötve egymáshoz, a függőleges szabályos rés nyugati irányban 68 cm mélységig tapintható ki, de a következő emeleten már nem jelentkezik. Mi az oka ennek a falelválásnak, nem tudjuk.

Az ablaktalan első emelet fölött két szinten is álcúcsíves — ferdén összetámasztott téglákból képzett zárású — ikerablakok voltak, melyek támogatják az egész épület XIV. század első harmadára való keltezését. Mindegyik ablakot téglalap keresztmetszetű pillér osztotta két részre, de ezeket kitörték, s ezért nem dönthető már el, hogy volt-e lábazatuk és fejezetük, vagy sem. De ha volt is, az igen egyszerű módon, síma falazótéglából készülhetett, mint az a valamivel korábbi fényeslitkei tornyon ma is látható.¹¹

A második emeleti ablakok helyét befalazták — csak nyugaton hagytak egy kis kerek nyílást — a harmadik emeleten pedig a szétrombolt ablakok helyén újakat készíttettek. Az eredeti ikerablakokat, mivel szerkezetük a fal súlyát nem hordozhatta volna, különböző — szabálytalan félköríves, illetve csúcsos — zárású teherhárító nyílásokba építették be. Az új ablakokat is ezek keretén belül, a torony falazatának megbontása nélkül készítették el. Ily módon teherhordó szerepet azoknak sem kellett

¹ A bazilita templomot *Andrásfy A.* ismertette: *Művéd* 22 (1978) 339–41.

² *Mező A. — Németh P.*, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára (Nyíregyháza 1972) 70.

³ Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Vatikáni Magyar Okirattár I/1. (Bp. 1887) 247.

⁴ Dienes I. szerk., Szabolcs vármegye. Vármegyei Szociográfiák. (Bp. 1939) 155.

⁵ Balássy F. szerk., Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez 3. (Eger 1891) 285. Telekesy István egri püspök levele a primáshoz, 1700. febr. 18.: „Polczi lapideum ferme desolatum Calvinis.” A község neve a latin Paulus tövének -cs kicsinyítőképzős származéka. Első említése 1280: terra polch (1. *Mező A. — Németh P.* i. h.).

⁶ A Polczi névalak talán romlott, de lehetséges, hogy -i birtokjeles formában is használták a falu nevét.

⁷ Canonica Visitatio jegyzőkönyve, 1828. május 11. 16–18. lap. A pócspetri plébánián.

⁸ A templom tégláinak méretei: a toronyban 27×12–13×5–6 cm, a hajó északi falán 29×14×5,5 cm, a szentély boltozatában 27–28×12–13×5,5–6 cm, az oromfalon 23×13×6 cm — a mérhető felületeken.

⁹ Legutóbb: Tilinger I. szerk., Szabolcs-Szatmár megye műemlékjegyzéke (Bp. 1976) OMF.

⁹ Szabolcs-Szatmár megye kőben szegény vidékén a falusi templomok a román korban szinte kivétel nélkül csakis téglából épültek, s nem alkalmaztak követ még a dekoratív részeknél (ablakok, kapuk stb.) sem. Így épültek még a megye első gótikus templomai is (pl. Csenger, Szamostatárfalva, Gacsály stb.) körülbelül a XIV. század második feléig. Ettől az időtől kezdve megfigyelhető az általában készen hozatott kőtagozatok (bordák, ablak- és ajtókeretek, szentségtartók) fokozatos terjedése és gazdagodása. Vö.: *Marosi E.*, Építéstud 11 (1979) 30–34. A máriapócsihoz hasonló, csak kezdetlegesebb kivétel a nyírturai szentélyboltozat és ilyen szerű boltozata volt a nyíregyházi elpusztult templomnak is. Mindkettő szerepel a pápai tizedjegyzékben 1332–35 között. Utóbbira vonatkozóan l.: *Lukácsy G.*, SzabSzatSze 10 (1975. 3) 56–59. Az 1322 után épült csengeri templom hasonló szentélyboltozatáról l. *Czeplédy I. — Sedlmayr J.*, A csengeri református templom. *MMűvéd* 1967–1968 (Bp. 1970) 79.

¹⁰ A toronyablakok rajzai csak a fő méretek betartása mellett készült vázlatnak tekintendők.

¹¹ Elsősorban a harmadik (eredetileg negyedik) emelet déli és keleti ikerablakára gondolunk. L.: *Lukácsy G.*, *Művéd* 21 (1977) 156. 3. k.

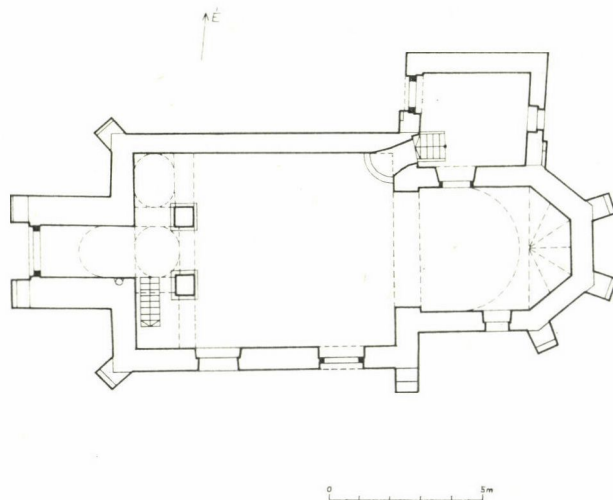

1. kép. Máriapócs. A templom északnyugat felől
Abb. 1. Máriapócs. Die Kirche von Nordwesten her

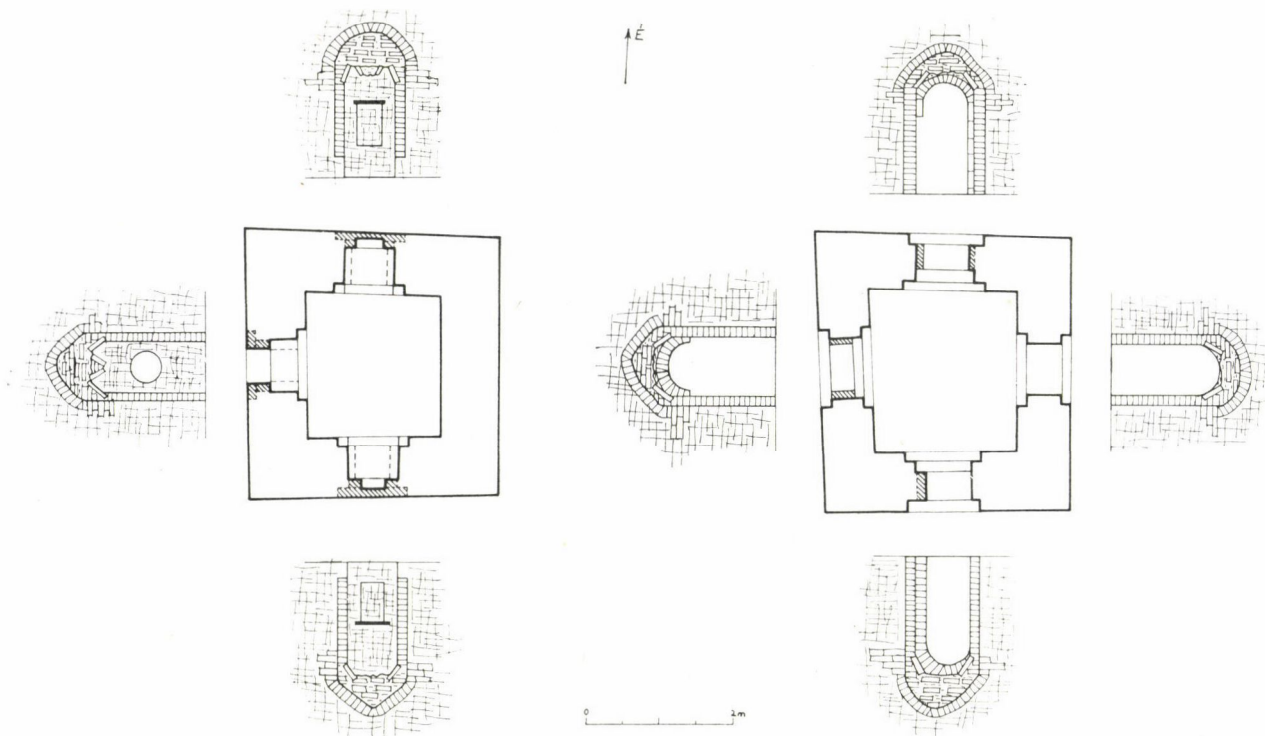
vállalniuk, ezért félkörívesen zárt formájukat elég volt mindössze egysoros téglabéléssel kialakítani. A téglabélés még csak nem is kíséri végig mindegyik ablak keretét, hanem némelyiknél megszakad, csak az egyik oldalt kíséri, illetve egy keskenyebb ablaknál nem is volt rá szükség.

Kívül mindegyik ikerablakot a teherhárító kitöltetlenül maradt része mint félköríves zárású tükrö foglalta keretbe. Ezeket a második emeleten az ablakok befallazásával eltűntették, a harmadikon viszont változatlan rendeltetéssel megmaradtak, az új formájú ablakokat keretezve.

Végeredményben tehát igen takarékos eszközökkel sikerült a toronynak barokkos külsőt kölcsönözni, amit a régi hagymasisakkal tettek teljesebbé.

2. kép. A templom alaprajza
Abb. 2. Grundriß der Kirche

3. kép. A torony 2. és 3. emelete
Abb. 3. Der 2. und 3. Stock des Turmes

A nyugati homlokzaton az oromfal szervesen csatlakozik a toronyhoz, mellyel egyidős, de eredeti hajlásszögéhez képest visszabontották, és a mai alacsony palatető erősen rontja az épület összhatását. Nem szerencsés a bádoggal fedett toronysisak sem, mellyel a korábbi zsinyledfedésű hagymasisakot váltották föl 1924-ben.¹²

Sajnos nemcsak a torony, hanem a hajó ablakait is átalakították, s helyükbe nagyobbakat vágtak. Mivel a hajó viszonylag rövid (8,5 m), valószínűleg eredetileg is csak két ablaka volt, de elképzelhető középen egy befalazott harmadik is, mert a déli oldalon nem volt régen bejárat, s így három ablaknak is elég hely volt a homlokzaton. A bejáratot, mely pontosan a keleti ablak alá esik, az új ablakok készítésekor nyitották. A szentélynek is bizonyára volt még ablaka a meglevő — feltehetően a XVIII. századi helyreállítás során kitágított — csúcsíves ablakon kívül.

XVIII. századi lehet mai formájában a sekrestye is, melynek középkori elődje fából készülhetett, s ezért építették meg a szentély északi falánál is a támpilléreket, melyekre nem lett volna szükség, ha ott egy téglapépület falai támasztják a templomot. Arra pedig, hogy a templomnak tényleg volt sekrestyéje, szintén csak a támpillérek közül lehet következtetni, mivel a sekrestyeajtó sem

őriz középkori jegyeket. A szentély északi sarkán álló támpillért éppen a sekrestyefal jobb csatlakozása kedvéért építhették a templom tengelyére majdnem merőlegesen, míg déli párja megközelítően felezi a két szentélyfal törésszögét.

A templomnak nincs lábazata, ami viszonylag ritka vonás a gótikus templomok között, így például a megyében csak a vámosoroszi és a meglehetősen primitív kiskeskeresi templom nélkülözi, valamint lábazat nélküli volt az elpusztult nyíregyházi templom is.¹³

1978-ban tatarozás közben előkerültek a hajó északi falán az épülettel megközelítően egyidős kifestés részletei, de igen erősen rongált állapotuk miatt csak a nagyméretű, keretbe foglalt köpönyeges Mária alakja ismerhető fel. Az ugyanekkor a toronyaljban talált okker színű festett feliratot újra eltakarták.¹⁴

A templomot építtető kegyúr személyére a birtoklástörténeti adatok alapján következtethetünk. András fia Bereck, a bátori uradalom megalapítója 1320-ban vette meg a Csák nembeliek Pócson levő részét 25 márkáért,¹⁵ s elképzelhető, hogy ő építtette a templomot, amit a Bátorhoryak ezen a vidéken való tartós berendezkedése is indokolhatott.

Lukácsy Gábor

DIE MITTELALTERLICHE KIRCHE VON MÁRIAPÓCS

Auszug

Die röm.-kath. Kirche von Máriapócs wurde von der kunsthistorischen Literatur bisher auf das 15. Jh. datiert. Obwohl das Gebäude im 18. und 19. Jh. umgebaut wurde, sind wir aufgrund der erhalten gebliebenen bzw. rekonstruierbaren Details der Meinung, daß es im ersten Drittel des 14. Jhs entstanden ist. Auf diese Zeit verweist das in spitzbogigen Feldern ausgehende, rippenlose, halbbogenförmige Tonnengewölbe des Chors. Ein ähnliches finden wir bei der nach 1322 erbauten Kirche von Csenger und bei den zwischen 1332–35 erwähnten Kirchen von Nyírtura und Nyíregyháza (abgerissen).

Die Fenster des Turmes waren ursprünglich mit Ziegelpfeiler geteilte pseudospitzbogige — sich mit schräg aneinanderlehrende Ziegeln schließende — Zwillingenster, zu deren ähnliche wir auf dem Turm der etwas älteren Kirche von Fényeslitke finden.

Die Datierung wird auch durch das völlige Fehlen der Steinglieder unterstützt, was bis auf die zweite

Hälfte des 14. Jhs den Kirchenbau in dieser Gegend charakterisiert.

Aus dem von den übrigen abweichenden Winkel des in der nordöstlichen Ecke des Chors befindlichen Strebepfeilers läßt sich auch darauf schließen, daß sich der Kirche dort im Mittelalter eine aus Holz gebaute Sakristei angeschlossen hat.

Aus den an der Nordmauer des Schiffes zum Vorschein gekommenen Freskenfragmenten kann nur das große Bild der Schutzheiligen der Kirche: einer mantel umhüllten Maria erkannt werden.

Die zu Ehren der Heiligen Jungfrau Maria erbaute Kirche wird zuerst 1322, der Pfarrer von Pócs bereits 1328 erwähnt. Der die Kirche erbauende Kirchenherr war vermutlich Bereck, der Sohn von András, der der Begründer des hier liegenden Gutes von Bátor war und 1320 das Gut von Pócs von der Csák-Sippe durch Kauf erworben hatte.

G. Lukácsy

¹² Protocollum Eccl. R. C. Poocs-Petriensis. Kezdve 1771-ben. 90. lap.

¹³ Mint 9. j., Rómer Flóris leírása és Henszlmann Imre rajza.

¹⁴ Kassa László pócspetri plébános közlése. Munkánk segítségével ezúttal is köszönetünket fejezzük ki.

¹⁵ L. 2. j.

HUSZÁR LAJOS 75 ÉVES

A régészet társtudományának, a numizmatikának művelője Huszár Lajos. Neve, személye és a tudományág elválaszthatatlan egymástól. Barátai, ismerősei, tisztelői számára Huszár Lajos és a numizmatika egyet jelent. Kolozsvári Grandpierre Emil a „Hullámtörök” című könyvében az egyik, tudósok, művészek, írók által látogatott kávéházról írja többek között: „Ide járt a kiváló numizmata Huszár Lajos . . .”

Igen; a kiváló numizmata. Több magyar és külföldi társulat, sőt a Nemzetközi Numizmatikai Bizottság tiszteletbeli tagja, számtalan tanulmány és monográfia szerzője, a magyar numizmatika „nagy öreg”-je.

Munkáját elismerik, személyét becsülik.

De mennyit kellett dolgozni, amíg ezt az elismerést kivívta magának! Azt az elismerést, amit nem igényelt, de csendes, szívós, kitartó munkája mindenkiben ki kellett és ki is váltotta ezt.

Pedig életútja nem volt mindenkor sima. Magyarországot keleti végén, Erdélyben, a Maros-Torda megyei Nyárádszeredán született 1906. január 29-én. Középiskoláit a marosvásárhelyi Református Kollégiumban végezte és ott tett érettségi vizsgát is 1924-ben. Ezt a vizsgát megismételte a kecskeméti Református Főgimnáziumban is, hogy még ez év őszén beiratkozasson a budapesti Tudományegyetemre. Történelem-földrajz szakos tanári alapvizsgát tett, de érdeklődése már korábban a művészettörténet, klasszika-archeológia és művelődéstörténet felé fordult, s ezekből szerzett doktori oklevelet. Disszertációjának témája már a numizmatika volt.

1929 februárjában kezdődött a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának az a korszaka, amelyet Huszár Lajos

neve fémjelzett. Előbb önkéntes gyakornok volt, majd szakdíjnok, s a fokozatos előrehaladás után 1944-ben az Éremtár vezetőjévé nevezték ki. Az ostrom nehéz napjait a múzeum épületében töltötte; óvta, mentette a magyar nemzet történetének tárgyi emlékeit.

Munkáját elismerték, személyét megbecsülték.

Az elismerés és megbecsülés eredményezte, hogy 1945 őszén ideiglenesen megbízást kapott a múzeum vezetésére és 1946 augusztusában kinevezték a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává. 1949 januárjában leváltották és az Éremtárba nevezték ki tudományos kutatónak. 1955. július 1-én ismét osztályvezetőnek nevezték ki és ebből a beosztásból ment nyugdíjba 1968. október 31-én, három hónap híján 40 évi múzeumi szolgálat után.

Huszár Lajost azonban elsősorban nem a hivatali pályafutásával, hanem tudományos munkásságával lehet — és kell — jellemezni. Ez a munkásság kizárólag a numizmatikát gazdagította, de ezen belül nem szűkítette le témáját. Művészettörténész oldalát hangsúlyozzák a magyar éremművészettel kapcsolatos munkái; számtalan részletkérdést taglaló cikk és összefoglaló, korszakot felölelő munkák. A magyar pénztörténetnek szinte nincs olyan fejezete, amelyet ne elemzett volna; Szent István pénzverése, a budai pénzverde története, több tanulmány Erdély pénzveréséről, a kuruckor pénzeiről. Leletfeldolgozások sora és elméleti, elemző munkák. Nyugdíjba vonulása utáni idők termékei újabb monográfiák: a Corpus Nummorum Hungariae III. kötete, a magyar pénzek katalógusa és a magyar numizmatika bibliográfiája. Csofálnunk kell tevékenységét.

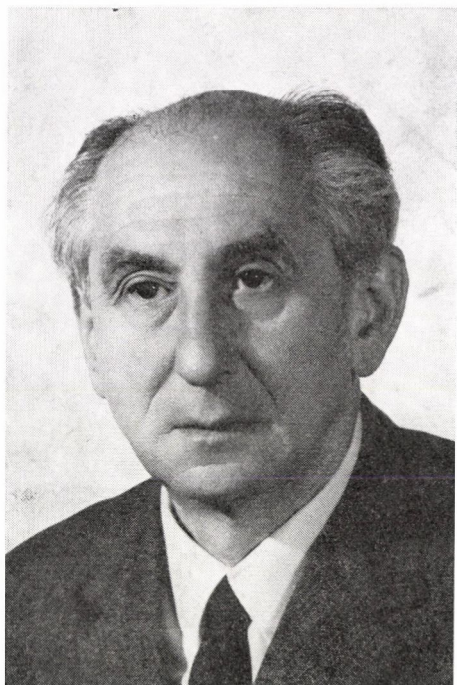
Személyét Európa-szerte ismerik. Még a háború előtt fél évet töltött a római Magyar Akadémián, két hónapot a Balkánon, de tanulmányozta Bécs, Berlin, München, Leningrád, Prága, Varsó éremgyűjteményeit. Több helyen tartott előadást meghívásokra, különböző nemzetközi rendezvényeken, symposionokon, sőt kongresszusokon (Róma 1961, Bern 1979).

Huszár Lajos neve elválaszthatatlan a Magyar Numizmatikai Társulattól is. 1929-ben lett tagja és már 1933-ban átvette a Numizmatikai Közlöny szerkesztését, amit 1976-ig végzett. A II. Világháború után a Társulat vezetője lett, a Régészeti és Művészettörténeti Társulattal történt egyesítés után az Éremtani Szakosztály titkára 1968-ig.

Munkáját elismerték, személyét becsülték. 1940-ben elnyerte a Budapest Székesfőváros Ferenc József tudományos nagydíjat. 1957. január 1-én a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottsága a művészettörténeti tudományok kandidátusává nyilvánította. 1959-ben miniszteri elismerésben részesült. 1969-ben a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Rómer, 1976-ban a Magyar Numizmatikai Társulat Réthy, 1980-ban a Magyar Éremgyűjtők Egyesülete Széchenyi érmmel tüntette ki. A Magyar Numizmatikai Társulat 1981. január 29-én — Huszár Lajos 75. születésnapján — tartott közgyűlésen nyújtották át neki a Munka Érdemrend arany fokozatát.

Munkáját elismerjük, személyét becsüljük és kívánjuk, maradjon közöttünk sokáig; alkosson, művelje a magyar numizmatikát.

Gedai István

A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének alapító igazgatója, Gerevich László akadémikus, 1911. április 7-én született Budapesten. Már eredetileg középkorkutatónak készült, de elsősorban a művészettörténet érdekelt. 1935-ben doktorált a budapesti egyetemen „A kassai Szt. Erzsébet templom szobrászata” c. disszertációjával. Második szigorlati tárgya azonban a magyar föld régészete volt, és szinte kezdettől fogva egyforma intenzitással folytatta mindkét tudományága művelését. Első munkahelyén módja lett mindkettővel foglalkozni. A Fővárosi Múzeumban — a mai Budapesti Történeti Múzeum őseiben — a Nagy Lajos vezette Ásatási és Régészeti Intézetben középkori ásatási feladatokat kapott, 1941-től kezdve pedig átvette Horváth Henrik-től a Középkori Kömlektár vezetését. A Polgármesteri Hivatal 1941-ben őt bízta meg a „halászbástyai kőmúzeum igazgatásával és a középkori ásatások vezetésével.” Ezzel alakult meg tulajdonképpen a Budapesti Történeti Múzeum jogelődjének Középkori Osztálya, amelyet Gerevich aztán közel két évtizedig vezetett.

Első ásatási feladatai között a legjelentősebb az 1941–42-ben a nagytétényi határban fekvő Csut késő-középkori falu nagy részének, valamint templomának és temetőjének feltárása volt: ez utóbbi mintaszerű publikációját már 1943-ban megjelentette. Ezt követte 1944-ben Albertfalva és Budapest határán egy nagy terem mellé épített toronyból és kerítőfalból álló vár feltárása, amelynek közlésére a háborús események miatt sajnos nem került sor, csak alaprajzát jelentette meg több, mint negyedszázad múlva. A második világháború pusztításai után a budai vár és várnegyed újjáépítése új feladatokat hozott Gerevich László számára. Szinte közvetlenül a harcok megszűnte után megkezdte a budai házak régészeti-műemléki kutatását. Tisztában volt azzal, hogy a középkori városok kialakulását és fejlődését régészeti és építészettörténeti módszerek nélkül nem lehet eredményesen művelni. Kutatási eredményeit az 1950-ben megjelent Gótikus házak Budán c. módszertanilag ma is utat mutató tanulmányában fektette le. Ebben előnyösen ötvöződött az építészettörténetileg is iskolázott művészettörténész és a régész tevékenysége. Ha ehhez hozzátesszük az írott források példamutató felhasználását, már megtaláljuk azt a komplexitást amely nem egy későbbi munkáját is jellemzi.

Legfontosabb feladata azonban az egyik legnagyobb európai várasatás, a budai királyi palota 1946-ban kezdődött és közel két évtizedig tartó feltárása lett. Nem csupán a vár történetének az ásatások által lehetővé tett ismerete tette jelentőssé ezt az ásatást, hanem az innen előkerült egy egész múzeumot betöltő leletanyag, amely mind a középkori magyar művészettörténet, mind a középkori vár mindennapi élete rekonstrukciója számára új perspektívákat nyújtott. Gerevich nem követte azok példáját, akik ásatásaik publikációját halogatják, hanem már 1952-ben megjelentette előzetes jelentését („Castrum Budense”), újabb összefoglalást nyújtott a Budapesti Műemlékei I. kötetében, végül 1966-ban kiadta „A budai vár feltárása” c. összefoglalását, amelynek gazdag képanyaga önmagában is szinte forráskiadvány jelentőségű. A közbeeső időben számos, elsősorban művészettörténeti szempontú részfeldolgozással helyezte Budát az európai művészet keretébe.

A budai feladatok elvégzése nem ment volna végbe kitűnő szervezőképessége nélkül. Az általa vezetett Középkori Osztály számára megszerezte a régi budai városházát, itt — főleg a várasatás anyagából — Vármúzeumot szervezett, amelynek első kiállítása 1952-ben nyílt meg. 1949-től — az osztályvezetést megtartva — a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatójaként irányította a Fővárosi Tanács múzeumi hálózatát. Ebben a minőségében felélesztette a Budapest Régiségei és a Tanulmányok Budapest múltjából évkönyveket, 1954-től pedig megindította a főváros története összefoglalásának előkészítését. A munka egyike lett a magyar tudományos élet legnagyobb vállalkozásainak: 1954 és 1960 közt összesen 226 kutató vett valamilyen formában részt benne. Amikor a hatvanas évektől kezdve már a monográfiák megírása került sorra, ő vállalta Budapest története főszerkesztői tisztét: 1973 és 1980 közt megjelent öt kötetben 1945-ig.

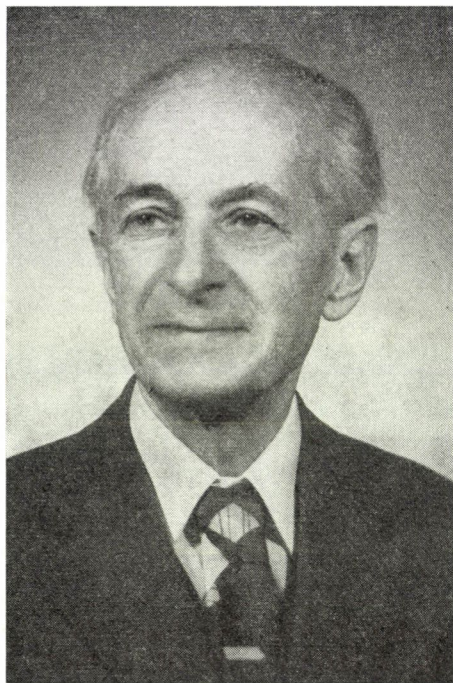
Szervezőképességét az ötvenes évek vége óta a régészet érdekében gyümölcsözteti. 1958-ban bízta meg az MTA a Régészeti Kutató Csoport megszervezésével, amelynek igazgatója lett, és az is maradt azóta is, hogy a Csoport 1968-ban Régészeti Intézetként alakult. Nem kívánjuk itt az Intézet kiadványsorozatát, tevékenységét ismertetni. A régész szakma irányításába a legutóbbi időkig közvetlenül is belefolyt, mint az MTA Régészeti Bizottsága és Középkori Régészeti Albizottsága, illetve az Ásatási Bizottság elnöke.

Tudományos tevékenysége az elmúlt másfél évtizedben főként két problémacsoport felé irányult. Az egyik, ami elsősorban külföldön tartott előadásaiiban és cikkeiben látott napvilágot, a magyarországi városok kialakulásának régészeti szempontú vizsgálatában testesült meg. A másik: két nagy jelentőségű, ma is folyó ásatásának, a pilisi ciszterci apátság és a dömösi prépostság feltárási eredményeihez kapcsolódik, és főleg a román kor és a koragótika művészettörténetéhez nyújt fontos új adatokat. Nem hanyagolta el azonban régi területét, a budai várat sem.

Gerevich László tudományos és tudományszervező tevékenységét 1954-ben kormányzatunk a Kossuth-díjjal, a Fővárosi Tanács 1968-ban a „Pro urbe” aranyéremmel ismerte el, a Magyar Tudományos Akadémia pedig 1970-ben levelező, majd 1973-ban rendes tagjának választotta. Azok közé a kutatók közé tartozik, akik több tudományágat művelnek komplex módon, de a tudományos közéletben is szerepet játszanak.

Röviden néhány szót szólnunk még Gerevich Lászlóról, a tudományos nevelőről. Már 1947-ben magántanárként habilitáltak ugyan, és 1949-től 1954-ig középkori régészet és művészettörténetet adott elő az egyetemen, de ez később megszakadt. Volt tanítványai egy részét a Budapesti Történeti Múzeumba gyűjtötte össze, ahol annak idején irányítása alatt egyfajta tudományos műhely jött létre. Az utóbbi években aspiránsvezetőként vesz részt a tudományos utánpótlás nevelésében, több volt aspiránsa védte meg már azóta értekezését.

Kubinyi András

Hétgyermekes család legfiatalabb sarjaként 1911. augusztus 21-én született Abonyban. Mint hadiárva, korán megismerkedett az élet árnyoldalaival, ám édesanyja segítségével mégis sikerült továbbtanulnia. Szolnokon Balogh Béla természetrajztanár, később a debreceni egyetem neves professzora, az őskori élet, elsősorban tőszegi nyomainak megfigyelésére és gyűjtésére ösztönözte. Gyöngyösön érettségizett, de említett szolnoki tanárának útmutatásai és a szabad természet szeretete meghatározta már jövőendő életpályáját. A szegedi egyetemre a történelem-földrajz szakra irakozott be és ott elsősorban Budapest Árpád előadásai vonzották. Másodéves korában az egyetemi Régészeti Intézet demonstrátora lett. 1935-ben summa cum laude nyerte el doktori diplomáját. Disszertációjának tárgya a kiszombori népvándorláskori temető volt, melynek anyagát Móra Ferenc adta neki feldolgozásra, később a szegedi múzeum gyakornokaként működött. Mindezek után, 1936-ban a Magyar Nemzeti Múzeum tanácsa kiállította részére azt a „Bizonyítványt”, amely feljogosította, hogy múzeumi közgyűjteményekben tudományos tisztviselőként dolgozhasson. Azonban akkoriban nem volt könnyű múzeumi kinevezéshez jutni. Tudományosan viszont lehetett dolgozni és így alaposan kivette részét a leletmentésekben (pl. Csengele-Feketehalom, avar temető).

1937-ben fordulópont következett be tudományos működésében, amikor a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelője megbízta azzal, hogy a sümegi Darnay Múzeum régészeti anyagát (mintegy 40 000 tárgyat) csomagoltassa be és szállíttassa el Keszthelyre, a MNM anyagi támogatása mellett (Vö.: Sági K. A hetvenéves Balatoni Múzeum. VMMK 8. 1969. 28–29.). Míg a leltározás és elhelyezés kapcsán Keszthelyen tartózkodott, kivette részét a leletmentési munkákból is. A leltározás befejeztével lehetőség nyílt arra, hogy a pécsi Városi Múzeumhoz kerüljön állásba, melyet 1939-ben nyert el, abban a

városban, ahol ekkor már menyasszonya dolgozott. Ezzel az esztendővel kezdődött el tudományos munkásságának egyik legjelentősebb időszaka. Itt nyílt először alkalom arra, hogy múzeumszervezői adottságait is kamatoztathassa. Komoly hivatali munka várt rá, mert egy személyben kellett ezen a téren a múzeum összes osztályait ellátnia. Tevékenységét megnehezítették gyakori és váratlan katonai behívásai. Mindennek ellenére, még a múzeum kiadványát is kitűnően szerkesztette. Egész sor, kisebb és nagyobb, főleg őskori tárgyú ásatást vezetett a megyében a késői neolitikum, a rézkor és a korai vaskor idejéből származó lelőhelyeken (Zók, Palotabozsok, Nagypárad, Jakabhegy), de ásatott Pécs területén is (septichora, római sírkamrák). Kiállításokkal igyekezett megnyerni a támogatást a városi múzeum számára és rövidesen komoly segítőtársakra talált a pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága tagjai köréből, valamint a város természettudósai közül. Végül újabb behívás, majd hadifogsága egy időre megakasztotta sikeres tevékenységét, de hazatérve a felszabadulás után az országos jelentőségű leletmentő ásatásokba is bekapcsolódott. A múzeumok államosításakor felrendelték a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba (1951). Itt újabb életsorfordulóponthoz érkezett. Nem akart csupán tisztviselő lenni, a terepmunka és a természet szeretete arra ösztönözte, hogy kérje múzeumba-helyezését. Ezt 1952-ben érte el, amikor kinevezték a MNM-ba, abba az intézménybe, amelyik először biztosított számára anyagi fedezetet múzeumi munkához. Szinte azonnal — mint utóbb kiderült — igen komoly és nagy akaratú, precizitást és szívósságot kívánó leletmentést bíztak rá, a halimbai (Veszprém m.) bauxitbányászat révén pusztuló lelőhely feltárását. Ezután közel másfél évtizeden át, ásatott ott igen szerény körülmények között. Egy meghatározott kis földrajzi egységen belül sikerült megtalálnia és egyrészt meg is mentenie azokat az ősi települési egységeket (telepek és települések maradványait), melyek azt bizonyították, hogy csak a teljességre törő feltárásnak van jövője. A részletekbe menő régészeti feltárára épülő publikáció-láncolat, melynek legterjedelmesebb kötete a Halimba-cseresi kora Árpád-kori temető (1962), adhat igazán választ fontos történelmi kérdésekre. Ez utóbbi a korszak kutatásának egyik alapvető munkája lett. Török Gyula huszonegy esztendőn át dolgozott a MNM Régészeti Osztályán. A teljes régészeti raktári revízió, a sorozatos leletmentések, kiállítások, vidéki múzeumok patronálása, mind-mind olyan dolog volt, amelyekből alaposan kivette részét. 1955-ben a Munka Érdeméremmel, 1972-ben pedig a Munka Érdemrend bronzfokozatával tüntették ki. Ottani tevékenysége során dolgozta fel a javarészt általa feltárt sopronkőhidai IX. századi temetőt is, melynek publikációja úttörő jelentőségű volt e korszak kutatása számára (1973). 1973 januárja már mint nyugdíjast találta ugyan, de továbbra is, mint aktív régészt. Gerevich László akadémikus dömösi ásatásának dolgozója, emellett a halimbai avar temető publikációját készítette el.

1979-ben, ismét a halimbai medence leletei közül, az avarkori temető anyagából védte meg kandidátusi disszertációját.

Meg kell állapítanunk, hogy minden egyes általa vezetett ásatás anyagát közlés céljából feldolgozta. Ez a tény rendkívüli szorgalmat és odaadást igényelt, mondhatni alig van hozzá hasonló jelenség a hazai régészetben. Példája igen megszívlelendő. Szeretettel köszöntjük öt jubileumán és további aktív régészeti munkálkodást, jó egészséget kívánunk.

Erdélyi István

RÉGÉSZETI LELŐHELYEK MÓDSZERES FELSZÍNI VIZSGÁLATA

1975 óta több múzeumban és ásatáson dolgoztam Magyarországon. Némileg eltérő szemléletben képzett régészként számos értékes eszmecsere volt lehetőségem. Ebben a cikkben nem feltétlenül jobb vagy újabb, hanem más szempontból szeretném a régészeti terepbejárás főbb lépéseit összefoglalni.¹

A terepbejárás Egyesült Államokban alkalmazott módjai közel sem nevezhetők egységesnek. A sikeres munka feltétele a lehető legtöbb információ összegyűjtése a legkisebb anyagi befektetés árán, a legkisebb időráfordítással. Ennek a feladatnak azonban aligha van egyértelmű megoldása. A mintavételi eljárás² nagy mértékben függ a kutatás céljától, a tudományos munka pillanatnyi állásától és a vizsgált terület sajátosságaitól. Az alkalmazható terepbejárási módszereknek azonban mégis vannak általános jellemzői, a feltételek szerint alakuló és a céloknak megfelelő egyedi eltérésekkel. Az alábbiakban az általános szempontokat szeretném felvázolni.

1. Míg a terepbejárási stratégia tervezésében nagyobb szerepe van a régészeti szakértelemnek, valamint az egyéni megítélésnek (szubjektív döntések), a munka taktikai részét — a vizsgálandó terület kijelölését, leletgyűjtését — objektív módszerekkel szokás megszervezni. Mindezekhez az amerikai régészek zömmel azokat a matematikailag általánosított ún. véletlen eloszlási táblázatokat használják, amelyek a legtöbb statisztikai kézikönyv függelékében megtalálhatók (1. táblázat). Hangsúlyozandó azonban, hogy a matematikai értelemben vett véletlenszerűség ebben az esetben nem jelenthet vaktában hozott elhatározásokat.

2. A régészek többsége — olykor nem is tudatosan — terepbejáráskor a területet több sávban (transect) vágja át. Ezek teszik lehetővé a lelőhelyek eloszlásának, az ökológiai és topográfiai határok elhelyezkedésének és más térbeli jelenségek változásának felderítését. Az így gyűjtött adatok azonban kevésbé használhatók elemző eljárásokban, mint a legközelebbi szomszéd meghatározása és a központi hely kiválasztása. A viszonylag nagy területen (block) végzett terepbejárások átfogó értékelésében ez utóbbi módszerek különösen jól használhatók.³

Az elsőként említett sávok terepbejárás háromféle elrendezésben végezhető: a) sugaras, b) hálós (más néven rendszeres), c) véletlenszerűen kijelölt egymást keresztező sávok rendszere (1. kép).

A sugaras elrendezésű sávok egy bizonyos lelőhely körüli terület átvizsgálására szolgálnak. Hátránya ennek az elrendezésnek típusnak, hogy a központi fekvésű részeket alaposabban fésüljük át, mint a középponttól távolabb esőket, és ez csökkenti az eredmények statisztikai megbízhatóságát a középponttól kifelé haladva. A hálós rendszerű sávok egyenesek, és párhuzamos, illetve egy-

1. táblázat

Tíz számjegy véletlenszerű elrendezésben, százötven esetben

(Részben Redman nyomán, 8. lábjegyzet)

23	15	75	48	59	01	83	72	59	93
05	54	55	50	43	10	53	74	35	08
14	87	16	03	50	32	40	43	62	23
38	97	67	49	51	94	05	17	58	53
97	31	26	17	18	99	75	53	08	70
11	74	26	93	81	44	33	93	08	72
43	36	12	88	59	11	01	64	56	23
93	80	62	04	78	38	26	80	44	81
49	54	01	31	81	08	42	98	41	87
36	76	87	26	33	37	94	82	15	69
07	09	25	23	92	24	62	71	26	07
43	31	00	10	81	44	86	38	03	07
61	57	00	63	60	06	17	36	37	75
31	35	28	37	99	10	77	91	89	41
57	04	88	65	26	27	79	59	36	82

A táblázat legegyszerűbb használata a következő: Egy lelőhelyet térképhálózat segítségével például negyven negyzet alakú mezőre (mintavételi egység) osztunk. Ha a területet 25 százalékos mértékben akarjuk átvizsgálni, tíz mező véletlenszerű kiválasztása szükséges. Ehhez előbb sorsozozzuk a mintavételi egységeket (1–40.), majd a táblázat értékeit felülről lefelé olvasva, sorban kiválasztjuk a tíz mező sorszámait. Ez adott esetben értelem szerűen csak a táblázat negyvennél kisebb, első tíz értéke lehet: 23, 05, 14, 38, 11, 36, 07, 31, a második oszlopban: 15, 31. A táblázat ennél sokkal szélesebb körben alkalmazható a sávok koordinátáinak kijelölésére, nagy mennyiségű leletanyag kiválogatására stb.

másra merőleges irányúak. Flannery⁴ rámutat annak a veszélyére, hogy a régészeti lelőhely rendszere bármikor egybeeshet a sávok terepbejáráskor alkalmazott rendszerével olyan formán, hogy annak felismerését lehetlenné teszi. Ugyanebben a kötetben Plog⁵ a következő eljárást ajánlja a hibalehetőség kiküszöbölésére: párhuzamos sávok vagy rácsok több hálózatát kell bejárni, más-más kiindulóponttal, amelyeket véletlenszerűen választunk ki. A Mogollan fennsík (Észak-Arizona, USA) bejárása során szerzett tapasztalataim szerint a sávok véletlenszerű megtervezése és kijelölése ugyan nehezebb a helyszínen, de ez a módszer összetettségénél fogva jelentősen csökkenti az egyenlő távolságban levő (rendszeres) sávok alkalmazásának hátrányait. Ha ugyanis a sávok távolsága nagyobb, mint az egyes régészeti objektumok legkisebb átmérője, a hibalehetőség erősen növekszik.

3. Az egész érintett terület minél jobb megismerése érdekében tanulmányozandó részterület nagyságának az egészhez viszonyított aránya Cowgill⁶ megfogalmazásában függ a mintavételi alapsokaság méretétől, mivelhogy nagyon nagy területről viszonylag kisebb minta is elég. Amikor azonban a vizsgálandó körzet igen kicsiny (például egy lelőhelyen belül), jobb, ha a mintavétel által érintett terület nagyobb. Sajnos nincsenek olyan bővös számok, amelyek tökéletes eredményt nyújthatnak,

¹ Flannery, K., edit., *The Early Mesoamerican Village*. (New York 1976) 85.

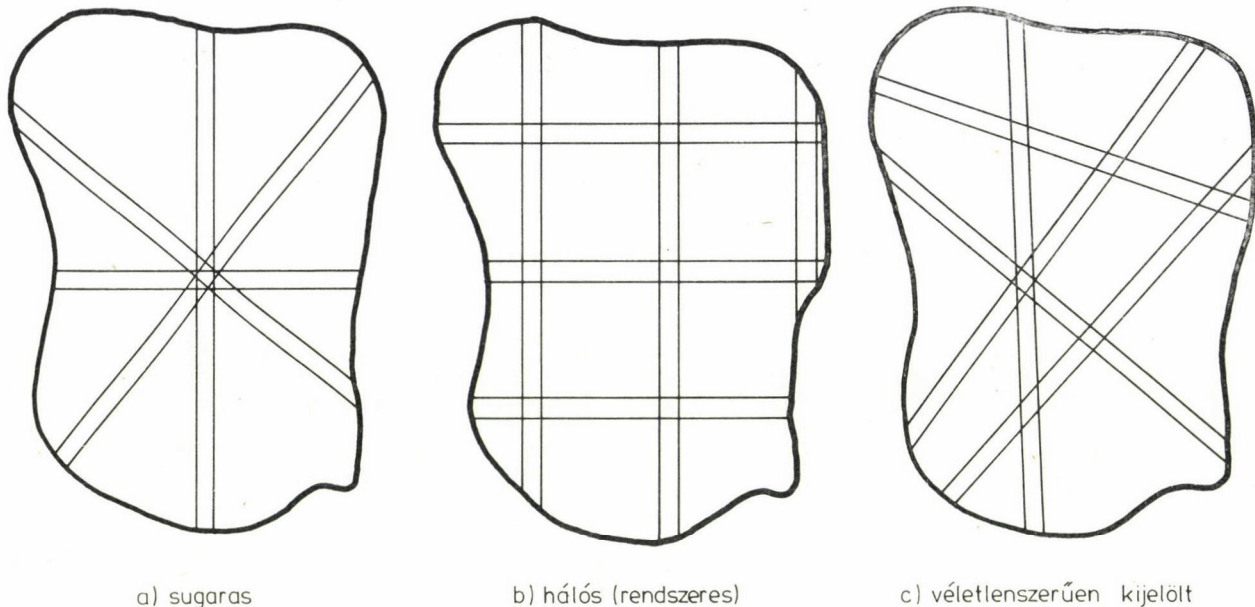
² Plog, S., *Relative Efficiencies of Sampling Techniques for Archaeological surveys*. In: Flannery, K. edit., *The Early Mesoamerican Village*. (New York 1976) 136–158.

³ Cowgill, G., *A Selection of Samplers: Comments on Archaeo-Statistics*. In: Mueller, J. edit., *Sampling in Archaeology*. (Tucson 1975) 82–123.

¹ Ezt a cikket valamennyi kollégámnak ajánlom, akiknek önzetlen segítségéért, tanulságos érveléseiről köszönettel tartozom. Külön köszönet illeti Makay Jánost a magyar szöveg alapos javításáért.

² Napjainkra a statisztikai szakkifejezések használata előbb divattá, később elkerülhetetlen szükségszerűséggé vált az angol nyelvterület régészeti irodalmában. Ennek oka, hogy a számítástechnika közismerten lendületes fejlődése kezdetben mennyiségi, később minőségi változást hozott a régészeti adatfeldolgozásban is. Annak ellenére, hogy a statisztikai módszerek dogmatikus alkalmazása olykor öncélú számmisztikához, az oksági viszonyok félremagyarázásához vezethet, a modern régészet nem mondhat le arról a többletről amelyet az anyag mérhető tulajdonságainak ésszerű statisztikai elemzésével nyerhet. Az így kapott eredmények „humanizálása” azonban éppen annyira elengedhetetlen, mint a hagyományos régészeti munka kiegészítése pontos és következetes adatgyűjtési eljárásokkal.

³ Plog, S., *American Antiquity*, 43/2 (1978) 280–285.

1. kép. A terepbejárásakor vizsgált sávok elrendezésének háromféle rendszere

amint azt Mueller⁷ a negyven százalékos arányról állította. Az általánosító elméletek gyengéje az, hogy nem veszik számításba az egyes lelőhelyek egyedi sajátosságait. Olykor egy jól összeállított négy százalékos minta is tökéletesen megfelelhet.

4. Általában nagyobb pontossággal járhatunk el olyan előzetes ismeretek birtokában, amelyek alapján a tanulmányozandó körzetet kisebb, egyöntetű egységekre oszthatjuk, amelyek egymástól jól elkülönülnek. Az ilyen részek meghatározhatók földrajzi alapon (folyómeder, ártér, fennsík, alföld stb.), kulturális szempontból (város, külváros, vidék stb.) vagy a mezőgazdasági művelés napi tényezői szerint (szántóföld, legelő, kert stb.). Feltételezük, hogy valamennyi ilyen egység lelőhelyei hasonlóbbak egymáshoz, mint más, így megválasztott részekéhez.⁸ A kutató ugyan kiválaszthat egyetlen lelőhelyet is tanulmányozás céljából, az azonban elengedhetetlenül fontos, hogy bizonyos mértékig a többi lelőhelyet is megvizsgálja. Csupán így kapnak képet az adott terület egészéről. Lényeges továbbá az is, hogy a régész nagy pontossággal számot tudjon adni arról, melyik területeket tanulmányozta, milyen módszerekkel, és meg is tudja indokolni azok megválasztását. Csak ezen adatok birtokában van lehetőség arra, hogy más szakemberek is érdemben hozzászóljanak az elvégzett munkához, ez pedig a szakmai együttműködés alapfeltétele.

5. Az ideális terepbejárást több részművelet sorozataként hajtják végre. Ezek a következők:

a) Háttérkutatás, előkészítés, a terep általános megismerése.

I) A környéken végzett régészeti ásatások történetének, leletanyagának és az összes szórványleletnek ismerete (helyszínrajzok, fényképfelvételek, régebbi ásatási dokumentumok, megelőző terepbejárások eredményeinek áttekintése).

II) A terület fontos történelmi eseményei, a földművelési módok múltbeli alakulása, népessége sűrűségé-

nek és eloszlásának változása a történelem folyamán. Ez utóbbiak részben kihathatnak a régészeti értékelésre is.⁹

III) A vidék talajfőléseinek elhelyezkedése. A régészek szempontjából különös figyelmet érdemel a talajtérkép minden változása. Ezek olyan topográfiai alakzatokra utalhatnak, mint például kiszáradt tavak medrei, hajdani folyóvölgyek.

IV) Topográfiai zónák meghatározása mai felszíni képződmények (domborzat, árterek stb.) alapján.

V) A területen folytatott mezőgazdasági tevékenység ismerete azért fontos, mert károsan befolyásolhatja a régészeti megfigyelést (mélyszántás!), de ugyanakkor döntő szerepe lehet a felszín közelében levő leletek felfedezésében is.

VI) Az összes építkezés ismerete történelmi távlatban. Nincs értelme a terepbejárásnak olyan helyen, ahol a régészeti objektumokat tartalmazó rétegsor elpusztult (erózió, elhordás, túl vastag feltöltés). Rendkívüli óvatosságot követel a beépített területek vizsgálata. Sohasem szabad feltételeznünk, hogy régészeti települések nem maradhatnak fenn modern települések alatt. Binghamton városában (New York állam, USA) a kis kutatóárkok használata gyakran utalt különböző korokból származó indián települések egykori létezésére.

VII) Az elérhető állati és növényi táplálék- illetve nyersanyagforrások számbavétele, úgy őskori, mint jelen körülmények között. Ebben a munkában figyelembe kell venni a területen esetleg már folytatott paleobotanikai és paleozoológiai kutatások eredményeit.

Mindezek természetesen nem csupán a területre vonatkozó régészeti szakirodalom, hanem minden fontosabb történelmi, geológiai, növény- és állattani feljegyzés gondos tanulmányozását is igénylik.

b) A terepen végzett munka.

A mintavételi módszer megválasztása az adottságok figyelembevételével magán a helyszínen dönthető el legjobban. Az Egyesült Államok délnyugati részén, ahol csekély a talajképződés és így nincs takaró réteg, a legtöbb őskori maradvány csaknem a felszínen, egészen csekély mélységben található. Ugyanakkor az ország északkeleti, erdős területein a lelőhelyeket vastag talajréteg és dús vegetáció borítja. Itt (ha a talaj szerkezete

⁷ Mueller, J., Society for American Archaeology Memoir 28 (1974).

⁸ Redman, C., Addison — Wesley Module in Anthropology 55 (1974) 9—22; King, T., The Archaeological Survey: Methods and Uses. (Washington D. C. 1978) 13—59.

⁹ Schiffer, M., Behavioral Archaeology. (New York 1976) 27—40.

2. táblázat
STP adatlap

A vállalkozás neve:
Az ásatás vezetője:
A sáv sorszáma:
A kutatógödör sorszáma:
A kutatógödör elhelyezkedése:

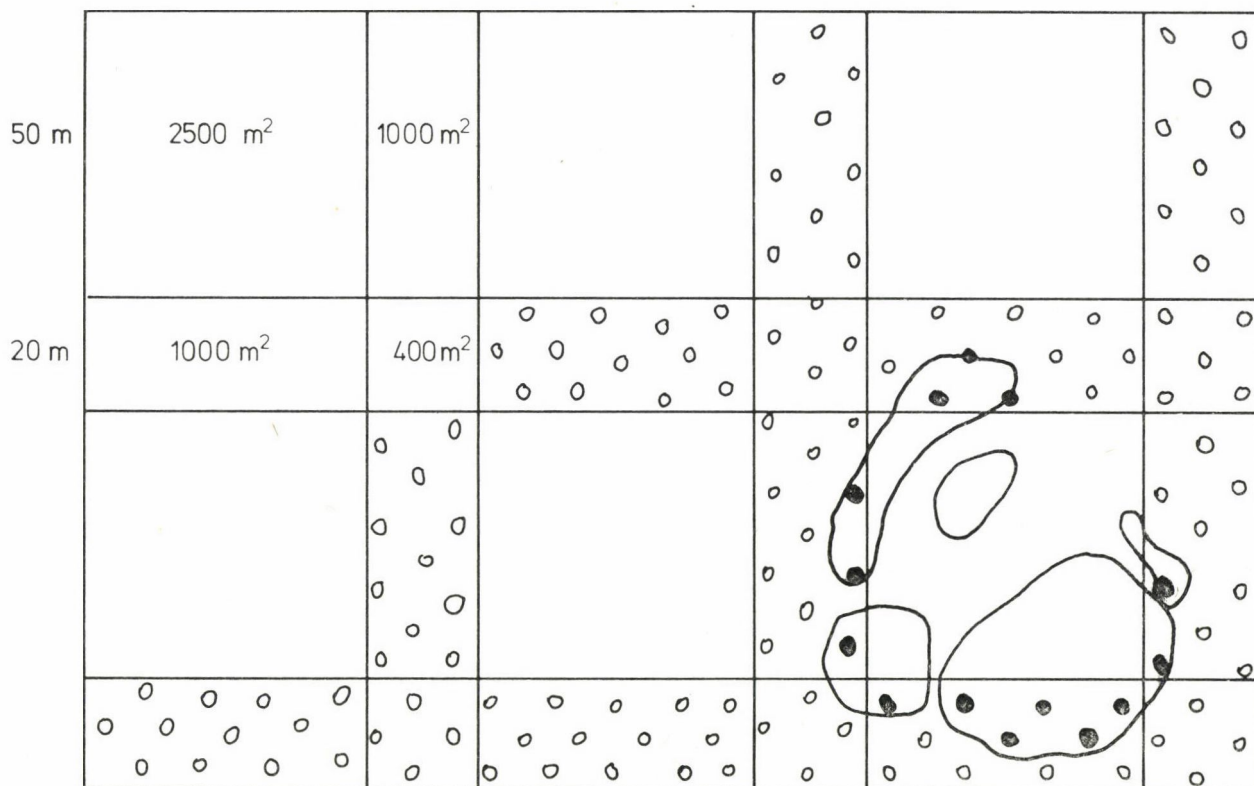
Az ásató régész neve:
Dátum és időpont:
A közvetlen környezet rövid leírása:
(tereftárgyak, növényzet stb.)

Profil	Mélység (cm)	Talajtípus	Leletek
I. szint	0— 5	fekete humusz	—
II. szint	6— 35	fekete humusz, sárga agyaggal keverve	1 pattintott kőszilánk, 1 cseréptöredék, 2 csonttöredék, 5 pattintott kőszilánk,
III. szint	36— 70	sárga agyag — vályog	4 cseréptöredék, faszénmaradványok
IV. szint	71— 85	sárga vályog homok	1 cseréptöredék
V. szint	86—103	sárga homok	—

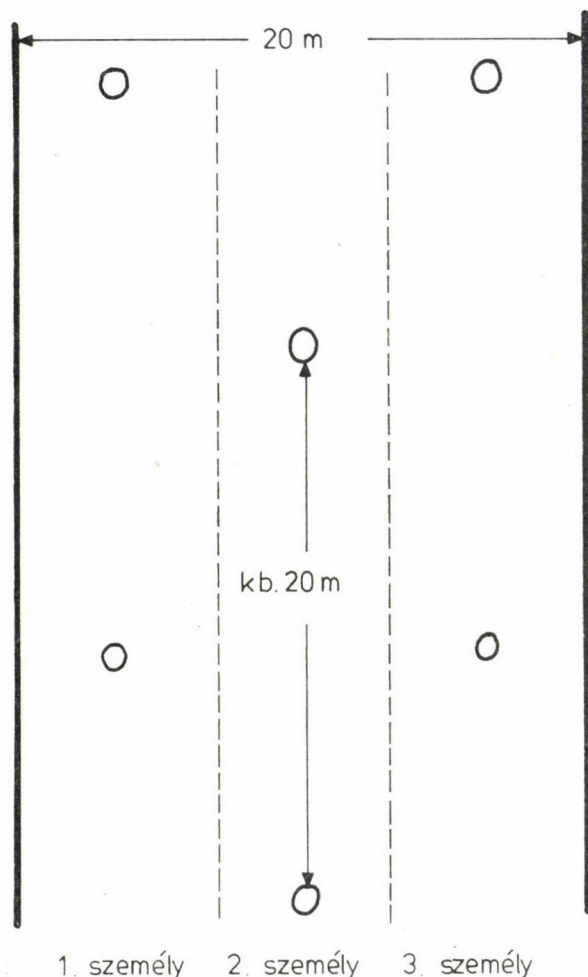
ezt lehetővé teszi) egy méter mély, fél méternyi átmérőjű, egymástól húsz-harminc méternyi elhelyezkedő kutatógödrök (shovel test pit, a továbbiakban STP) rendszerét tárják fel. Minden ilyen gödör tartalmát öt milliméteres szitán szűrik meg. A gödrök profiljainak és rétegeik tartalmának feljegyzése szabványosított adatlapra (2. táblázat), biztosítja a gyűjtött adatok egységes voltát. Az olyan kutatógödrök közvetlen közelében, amelyekből leletek kerültek elő, különösen fontos egy-két

további megnyitása. Az STP módszer alapkövetelményel hogy a gödröket a lehető legnagyobb következetességgel jelöljük ki és tárjuk fel.

A próbaásatást végzőknek azonban egyúttal a felszínt is meg kell vizsgálniuk, és az esetlegesen előforduló szórványleleteket össze kell gyűjteniük. Az így átvizsgálandó sáv lehet egy embernyi munkaszélességű, vagy több, egymás mellett haladó személyre méretezett. Lehetőség szerint minden leletet fel kell szedni, és helyzetü.

2. kép. A sávok és kutatógödrök helyzete, valamint a bejárt és bejáratlan területek aránya. A rajz jobb oldalán feketével jelzett kutatógödrök tartalma régészeti objektumra utal, ezért az azt tartalmazó 2500 négyzetméteres négyzetben is kutatógödröket kell ásni

3. kép. A kutatógödrök elhelyezkedése három ember munkaszélességére méretezett sávban

ket legalább húsz méteres körzeten belül meghatározni. A nagy sűrűségben előforduló szórványleletek leírása több gondosságot kíván. Mindenesetre már a terepbejárás során érdemes egy térképhálózat segítségével ismételtlen átkutatni azokat, a részeket, ahol egy-két négyzetméterenként leletek kerültek elő. Számolnunk kell azzal, hogy a szűrőpróbaszerűen felszedett reprezentatív minták hibavalószínűsége túl nagy, elsősorban a szabad szemmel kevésbé észrevehető leletek (csonttörmelék, kőhulladék) terhére, szegényítve ezáltal a lelőhely alapvető jellegéről alkotott képet.

A lehető legjobb eredmény elérése szorosan hozzátartozik a rendelkezésre álló anyagi eszközök kihasználásához. Megfelelő szervezéssel ugyanis adott pénzügyi alapok sokkal hatékonyabban kamatoztathatók a szükséges információk megszerzése terén. Ennek érdekében tehát az amerikai régészek a terület átvizsgálásának alábbi lépéseit igyekeznek minden esetben elvégezni:

- Az adott terület természetének felderítése, a háttérkutatás.
- Ismertetés a tereppel, általános tájékozódás.
- Meghatározott zónák vagy lelőhelyek alapos bejárása és feltárása, a sávok és kutatógödrök megfelelő rendszerének kialakításával.
- A pontosan lokalizált lelőhelyek behatóbb vizsgálata, beleértve a felszíni leletek szisztematikus gyűjtését, térképhálózat, esetleg fémkereső berendezés használatát (ez utóbbi esetben külön mintavételi eljárás kidolgozása szükséges).
- Ásatás — a lehető legteljesebb feltárással.

Adott technikai feltételek mellett a következő speciális módszerek nyújthatnak még értékes felvilágosítást:

- légifelvételek készítése hagyományos vagy infravörös eljárással.
- A terület felmérése többspektrumú radar segítségével.
- A terület mágneses viszonyainak mérése.
- Az előkerülő pollenminták és nagyobb méretű növényi maradványok részletes laboratóriumi elemzése.
- Radiokarbon kormeghatározás.

Az ismertett alapelvek alkalmazása azonban nem lehet a műszerezettség függvénye. A leírtak szemléletessége érdekében szeretném összefoglalni és egy példán bemutatni, hogyan lehetne ezt a munkát elvégezni egy adott helyzetben. Választásom szándékosan esett Lovasberény—Mihályvár már feltárt őskori földvárára, mert egy jól ismert lelőhelyre vonatkoztatva a leírtakat könnyebb megérteni.

A terepbejárás elsődleges célja a felderítendő terület legfontosabb tulajdonságainak gazdaságos megismerése, és az esetleges régészeti objektumok eloszlásának vizsgálata. Lovasberény nagykiterjedésű lelőhely. Tekintettel annak kis valószínűségére, hogy a lakosság egyetlen településen élt itt az őskorban, fényt kell derítenünk a különböző településmaradványok alá- és fölérendeltségi viszonyaira. A mihályvári bronzkori földvár esetében vizsgáljuk a közelben talált települések hierarchiáját, és a területen esetlegesen található kisebb lelőhelyek egymáshoz és a centrumhoz fűződő kapcsolatait.

A mintabvételi terület körülbelül három négyzetkilométernyi. A legközelebbi, nagyjából azonos korú földvár a környéken Lovasberény—Szűzvár. Ezt ugyancsak a múlt században fedezték fel,¹⁰ és egyaránt tartalmaz bronzkori és kelta maradványokat. A területnek mintegy feléről érdemes mintát venni, kivéve a hozzáférhetetlen részeket, a falu beépített részeit és a tíz foknál meredekebb lejtőket.

A terület részletes történetének ismertetése ennek a cikknek nem feladata, és — akárcsak a korábbi régészeti munkálatok eredményei — kellő alaposságú adattári munkával kielégítően feldolgozható.

A természeti háttér megismeréséhez több forrás áll rendelkezésünkre. A tudományos intézetekben elérhető talajtani adatok, geológiai- és talajtérképek használata mellett érdekes lehet a területen dolgozó mezőgazdasági szakemberek számos tapasztalata, valamint az általuk készített, gyakorlatiasabb szemléletű térképek áttekintése is. A legfontosabb azonban a lelőhely környékéről készült 1:10 000 és 1:20 000 méretarányú domborzati térképek, és lehetőleg légifelvételek tanulmányozása.

A környék legfontosabb mezőgazdasági egységei szőlők, zártkertek és szántóföldek. A lankás terület kizárja a nagy teljesítményű talajművelési eszközök és erőgépek széles körű használatának lehetőségét, így a mélyszántás okozta károktól kevésbé kell tartanunk. Megjegyzendő, hogy a terület kis méretű háztáji gazdaságok rendszere hálózta be, így az áthaladáshoz és az STP gödrök kiásásához illő a tulajdonosok engedélyét kérnünk.

Az építkezések hatásának vizsgálatakor számolnunk kell azzal, hogy a falu, valamint a hozzá tartozó utak és vasút részben lelőhelyeken létesültek, részben pedig építésük a régészeti fontos rétegek megbolygatásával járhatott.

A talajadottságok elemzéséhez hasonló körültekintéssel kell eljárunk a terület állat- és növénytan jellemzőinek felderítésében. Az elméleti felkészülés mellett mindkét esetben tanácsos lehet botanikus, illetve zoológus szakember közreműködését kérnünk, lehetőleg a helyszínen.

Gyakorlatban a terepbejárás az alábbiak szerint bonyolítható le. Minthogy Lovasberény környéke erősen dombos, taláalomra végzett terepbejárásoktól nem várhatunk megbízható eredményeket. Ehelyett olyan derék-

¹⁰ Miske, K., ArchÉrt 18 (1898) 317—333; Bándi G.—Petres É., ArchÉrt 96 (1969) 171—172.

szögű rácsozatrendszer feltárása látszik praktikusnak, amely a lelőhely feltételezett középpontján, a Mihályváron is keresztülhalad (2. kép). Húsz méteres sávokban, ötven méteres térközökkel bejárva a terepet csaknem ötven százalékos mintát kapunk. Az ábra bal felső sarkába rajzolt négyszögek területaránya ugyanis 2500:2400, azaz majdnem 1:1 a bejáratlan és bejárt részek között. Egy-egy húsz méter széles sávban, három sorban, mintegy húsz méterenként tesztgödöröket ásunk a 3. képen látható elrendezésben. Tekintettel arra, hogy pénz és munkaerő általában csak korlátozott mennyiségben áll rendelkezésre (pl. három régész, tíz nap = 240 munkaóra), be kell érünk a kérdéses terület felének bejárásával. Ugyanakkor a már említett statisztikai táblázatok segítségével megtervezhetjük a sávok között fennmaradó területrészek szűrőpróbaszerű ellenőrzését. Az így kijelölt néhány négyzetben — a sávokhoz hasonló elrendezésben — szintén kutatógödöröket ásunk. A véletlen eloszlás alapján kiválasztott sávközi területek vizsgálata független a szakmai szempontból indokolt (pl. lelőhely jelenléte) sávon kívüli gödörnyitásoktól. Lovasberény

esetében a sávok közötti négyzetek bejárása érdekes lehet vízforrások közelében vagy eltérő színű talajfoltokon, kiemelkedő vagy rendkívül alacsonyan fekvő területeken. Ezek fontosságának mérlegelése azonban ugyancsak a régész szakember feladata.

A kutatógödörök ásása mellett a terepbejárás résztvevői természetesen a felszíni szórványleleteket is gyűjtik. Ha egy STP gödör sok leletet tartalmaz, közvetlen közelében ellenőrző gödörök ásandók a szóban forgó objektum körülhatárolása érdekében. A lelőhely teljes kiterjedésének meghatározásán túl — ami szintén fő feladat — az egyes gödörök fontosabb rétegeiből pollenmintákat is érdemes gyűjteni.

Az itt ismertetett eljárásokat az Egyesült Államokban minden nagyszabású ásatás alapvető előkészületi munkálatainak tekintik. A fogalmak nagy része nyilvánvalóan a magyar szakemberek előtt sem ismeretlen. Remélhetőleg azonban a leírtak szolgálnak szemléleti és szervezési újdonságokkal, amelyek talán ugyanúgy kamatoztathatók Magyarországon, mint az itt szerzett tapasztalatok az én munkámban.

Alice M. Choyke

SYSTEMATIC ARCHAEOLOGICAL SURVEY

Extract

The present paper attempts to broadly outline systematic archaeological survey as generally practiced in the United States. While the determination of the problem to be solved and selection of the territory to be evaluated lie in the experiential judgement of the individual researcher, the selection of the sample should be carried out using objective and rigorous mathematical theory.

Most survey work is carried out in linear direction across the area. Such lines are called transects or transverses. Three kinds of transects are described here: The radiating transect with transverses evenly radiating out from a central point; the systematic or grid which lays evenly parallel or perpendicular and parallel lines over the territory to be studied and; statistically random transects where the coordinates for each transverse are derived from mathematically random sources like a random numbers table. Transects give the best information on distribution of sites, ecological boundaries, topographical boundaries and change of any particular phenomenon over space.

It is generally impossible due to lack of time and money to cover 100% of the territory. While there

exists no one optimum proportion it often tends to be true that the bigger the territory the smaller the proportion of ground needs to be surveyed.

Previous knowledge of archaeological work, topography and history all should help the researcher set upon an explicit survey design which concentrates on particular areas as for example lowland, floodplain and uplands. Work should also be done to eliminate places where work cannot be done since the original surfaces have been destroyed by fill, debris, plowing etc.

A multistage design is suggested, emphasizing the importance of two principles: The problem to be solved should be stated clearly; the methodology should be objectified and explicitly set forth.

The final section of the paper deals with an example of survey possibilities in a 3 km² area around a Bronze Age hill fortress in Hungary.

A. M. Choyke

State University of New York,
Binghamton, USA

RÓMAIKORI FALFESTMÉNYEK RESTAURÁLÁSÁVAL, TUDOMÁNYOS FELDOLGOZÁSÁVAL, KIÁLLÍTÁSÁVAL KAPCSOLATOS PROBLÉMÁK

A rómaikori színezett vakolatok, stukkók, falfestmények tanulmányozása az óorkutatás alig kiaknázott területe. Évszázadok óta szebbnél szebb, változatos mintájú és gazdagon színezett faldekorációk töredékeit ontják magukból az ásatások, ennek ellenére kiállításainkon alig találkozunk elvéve ezekkel a művészi értékű emlékekkel. A XX. század második feléig ugyanis nem tudták konzerválni a falfestményeket megfelelő módon. A színek idővel elhalványultak, a minták szétesetek, a vakolatrétegek leperegtek, amint az anyag kiszáradt, vagy megpenészesedett a nedvességtől. Talán ez az oka annak, hogy bár a múlt század végi ásatásokat mérnökökkel pontosan felmérték, s a régészek alaposan leírták a terepjelenségeket, a néhol embermagasságig megőrződött falfestményekről ilyen és ehhez hasonló megjegyzéseket rögzítettek: „kosárszámra öntöttük ki a vakolattal vegyes épülettörleméket...”, vagy „láda-számra emeltük ki innen a falfestménytöredékeket.”¹

A nagy tömegű falfestménytöredék tárolására csak kivételes esetekben vállalkoztak; a balái villa freskóit pincében őrizték, Aquincumban az udvaron, ideiglenesen összetákoltt fészerekben, a szabadban várta ez az emlékanag a jobb restaurálás lehetőségét.

Előfordult, hogy a jó állapotban levő figurális motívumokat gipszbe ágyazták s az így nyert képeket a kiállításon falra függesztették. A módszer többféle hátránnyal járt, a gipsz súlya korlátozta pl. a kép méretét, az 1 m²-nél nagyobb összeállítás ritkaságnak számított. Pompeji falképei a Nápolyi Múzeumban, és a legismertebb Róma városi freskók a Vatikánban, a Lateráni Múzeumban, egy-egy összefüggő falfelületből kivágott részlet. Másrészt, a gipsz a leggyorsabban felrakott római kori vakolatnál is tömörebb, időtállóbb az ókori materiánál. Emiatt az eredeti falfestménytöredékeket csak nagy nehézséggel lehet kiemelni a gipszből, amikor bebizonyosodik az ókori minták „modern” összeállításának a téves volta, vagy — ami még gyakoribb eset — később előkeült darabokkal egészülhet ki a kép.

Főként a vázolt technikai nehézségek miatt a római kori falfestményekkel a kutatás hosszú ideig nem foglalt

¹ Kuzsinszky B., BpR (1889) 133.

kozhatott megfelelő mértékben, s kényszerűségből lemondott a töredékekből összeálló ábrázolások hiteles forrásértékéről.² A vállalkozókedvet bizonyára az is nagy mértékben visszafogta, hogy az apró, szétmálló töredékekből kialakítható képek művészi élmény keltésére alkalmatlanok voltak. Így aztán a császárkori faldekorációk feldolgozása, a stílusfolyamatok nyomán követése alkalommal majdnem kizárólag a Vezuv által eltemetett városok és villák — Pompeji, Herculaneum, Stabiae —, vagy a Róma városi katakombák jó állapotban megőrződött falképeit vették figyelembe. Az első csoport az I. század második harmadáig, a második csoport — a korábbi kutatások datálásai szerint — főként a IV. századra keltezett. A két korszak között tehát több, mint két évszázadnyi hiátus adódott, méghozzá éppen az az időköz, amely az Imperium Romanum provinciális városai számára meghozta az urbanizáció kiteljesedését. A municipiumok, a coloniák lakóházait és középületeit, a vidéki települések villáit és udvarházait mindenütt színes falképekkel dekorálták, amit egyértelműen bizonyít az archeológiai feltárások nyomán kirajzolódó kép. Ennek a roppant gazdag provinciális anyagnak a kiértékelésére, a kronológiában mutató hiányok pótlására, azonban csak a második világháború utáni időszakban kerülhetett sor.³

Európa-szerte megindult az újjáépítés és az iparfejlesztés 1950 körül, a hatalmas földmunkákat mindenütt régészeti megfigyelések kísérték. A leletmentések alkalmával rétegenként szedték fel a festett vakolat-töredékeket, felismerve az anyagfajta kronológiai értékét és történeti jelentőségét. A konzerválás szempontjából ebben az időben lényeges fordulatról lehet beszélni. A XX. század közepén berobbanó technikai felfedezések nyomán ugyanis új konzerváló anyagokat és új eljárásokat dolgoztak ki a színek tartósítására, előhívására. A lehetőségeket fokozta, hogy az eredeti római koriminták összeállításához olyan könnyű fajsúlyú műanyagot találtak, amelybe átmenetileg beleágyazhatták a római kori darabokat. E segédeszköz közbeiktatásával, szerencsés esetekben, teljes falfelületeket állítottak össze, hitelesnek vehető interieurroket, néhol egész szobák faldekorációját rekonstruálták. A módszer figyelemre méltó előnye, hogy lehetőséget hagy mindennemű korrekcióra, hiszen a műanyagból forró késsel az eredeti darabok bármikor sértetlenül kiszabadíthatók. További előnyt jelent, hogy egy-egy műanyag alapról készült tábla (a beleágyazott falfestmény töredékekkel), valamilyen könnyűfém szerkezetre erősitve felállítható, összeszerelhető, szállítható. Ezáltal az összefüggő minták elemekre bontva kerültek kiállításra és raktárba.⁴

A római kori falfestményeket ma Európában mindenütt a vázolt eljárás szerint konzerválják, tárolják és mutatják be. Érthető tehát, ha az utóbbi években mind több publikáció jelent meg, amely már nem a töredékekből, a részletekből vonja le a konzekvenciákat, mint az ötvenes évek publikációi, hanem *összefüggő falfelületek* értékelésére vállalkozik.⁵ E publikációk nyomán megdőlt sok korábbi kronológiai támpont, hiszen az anyag zöme a II. és a III. századból származik. Az újfajta datálások és stíluskritikai konzekvenciáik szükségessé tették az

időközben birodalomszerte hihetetlen nagy számra duzzadt katakomba festéset és a csekély mennyiségű fára festett képnek, múmiaportrének a revízióját is.⁶

Az új restaurálási lehetőségek hírére egymásután kerültek elő a múzeumi raktárakból az évtizedek óta „elfekvő” anyagok; közülük kiragadunk néhány közismert példát. Treviriben (Trier) a Barbara thermák figurális falképeit úgy állítják össze, hogy kiszedik a gipszből a már régebben publikált és kiállításon szereplő részleteket és behelyezik a sok ezer töredékből összeillesztett falmintákba. Ugyanezzel az eljárással nyúlnak hozzá Itáliában pl. a Livia háza világhírű kertjelenetéhez, amelyből teljes falfelületeket betöltő szobadísz lesz. Új ásatásokkal szabaddá teszik a Palatinuson levő palota helyiségeit és visszavizsik a falfestményeket eredeti helyükre. A Nápolyi Múzeumban levő virágot szóró Flórát és táncoló maenasokat ábrázoló képeket a vázolt elgondolás szerint újra értékelik. Összerakják a raktárban fellelhető sok száz ládányi töredékből kialakítható falfelületeket, amelyeknek a középmézóit díszítették egykor a könnyed, lebegő alakok. A teljes falakat beborító mintákat felviszik Stabiae-ba, a tengerparti magaslati villába.

A magyar múzeológia nagyon gyorsan élt a fentiekben vázolt újfajta konzerválás lehetőségeivel s ez elsősorban egy ipari célra kidolgozott műanyag-hab előállításának köszönhető. A Hungarocell néven forgalomba hozott táblákat kísérleti céllal, szinte egyidőben, több dunántúli ásatás területén is kipróbálták 1965–1970 között. *Brigetióban* a legiótábor canabaejában feltárt villa freskójánál, *Aquincumban* a polgárváros és a katonaváros különböző épületeiből származó faldíszítéseinél, *Gorsium* városközpontjának észak-nyugati negyedében feltárt épület falfestményeinél, *Sopianae* ókeresztény sírkamráinál.

Brigetióban a szobán forgó falfestményeket 1960–61-ben találták. A több ezer töredéket számláló anyagból kiválasztottak néhány látványos részletet és e mitológiai jeleneteket ábrázoló falképeket hagyományos módszerrel összeállították. A Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállításán elkészítették egy római kori épület porticusának a rekonstrukcióját, s ennek a színes falfestésébe illesztették be az istenalakokat ábrázoló eredeti mintákat. Néhány évvel később megindult a brigetiói villa teljes festmény anyagának a restaurálása. Több helyiség dekorációját választották szét, köztük egy nagy teremét, amelynek a falképeit ajtó- és ablaknyílások szakították meg. A római kori terem adottságaihoz hasonló körülményeket alakítottak ki a tатаi vár múzeumként használt szárnyában, s itt állították fel a falfestmények rekonstrukcióját. A műanyagba ágyazott eredeti vakolat-töredékek közé beillesztették a gipszből kiemelt figurális képmézókat is. (A MNM kiállításán ma az eredetiről készült másolatok szerepelnek). A munka jelenleg is tart, befejeztével Pannónia területén első ízben kerülhet a közönség elé egy császárkori díszterem teljes faldekorációja.⁷

Az aquincumi falfestmény-összeállítások a brigetióinál lényegesen rövidebb lélegzetűek: egy-egy összefüggő falfelület, — oldalfal és a hozzátartozó mennyezet — rekonstrukcióját eredményezték. Az egyik falkép a katonaváros déli részéből való (Kisecelli u. — Korvin O. u.), s vadászjelenetet ábrázol. Motívumait, íjjász alakját, párdücot, tigris, a feltárást követő években, 1950–1954 között restaurálták, a figurális mintákat gipszbe ágyazták. Tizenöt évvel később elkezdődhetett a teljes falkép összeállítása a műanyag táblák segítségével. A korábban restaurált figurális mintákat természetesen kiemelték a gipszből és beillesztették a falfelület díszítményébe. A vadászjelenet ma, előkerülése helyén, a római kori épület romjai fölé emelt védőépületben látható.⁸

² Vitruvius VII, 5.

³ Drack, W., Die römische Wandmalerei der Schweiz (Basel 1950); Parlasca, K., Römische Wandmalereien in Augsburg. Materialhefte zur Bayer. Vorgesch. 7 (1957) 38; Rumpf, A., Stilphasen der spätantiken Kunst. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen 44 (1957) 24.; Borda, M., La pittura romana (Milano 1958).

⁴ Illés J., Műemlékvédelem 18 (1969) 34.

⁵ Baatz, D., Römische Wandmalereien aus dem Limeskastell Echzell Kr. Büdingen, im Kat. „Römer am Rhein“ (Köln 1967) 194; Linfert, A., Römische Wandmalereien der nordwestlichen Provinzen (Köln 1975).; Drack, W., Die römische Kryptoportik von Buchs Zürich, und ihre Wandmalereien. Arch. Führer der Schweiz 7 (1976).

⁶ Férier, P. A., Études sur les catacombes romaines. Cahiers archéologiques 9 (1959) — 12 (1962); du Bourguet P., La pittura cristiana primitiva. (Lausanne 1965); Zalosce, H., Porträts aus dem Wüstensand. (Wien 1961).

⁷ Biró, E., Régfűz 14 (1961) 24, és 15 (1962) 37.; Wellner I., Pannónia díszítőművészete. Építés- és Építéstörténet 5 (1967) 134.

⁸ Póczy K., BpR 16 (1955) 58.

1966–67-ben az aquincumi polgárváros romterületén, hitelesítő feltárás folyt a múlt században kiásott ún. nagy lakóház területén. Az egyik mélyebben fekvő helyiségben piros mezőkre osztott, kandeláber mintás falfestmény került elő. Az új anyag alaposabb vizsgálata bebizonyította, hogy a töredékek összefüggének, összetartoznak azzal a leletmennységgel, amelyet 1892-ben találtak a római kori falak között. A minta azonossága arra utal, hogy évtizedekkel korábban a terem szemben levő falánál folytak a kutatások. Az összeállított falminták nem az előkerülésük helyén, de ugyanannak a római épületnek egy jobb állapotban megőrződött és befedett, kiállításként is használható termében kerültek bemutatásra.⁹ Ugyanitt állították ki a helytartói palota egyik felmenő falának és a hozzátartozó mennyezet-résznek a színes falképeit 1969-ben.¹⁰

1978-ban az aquincumi legiostábor egyik kaszárnyájából származó faldíszítés összeállítása készült el. Az ábrázolás középpontjában szüretelő férfialak áll, körülötte gyümölcsökkel teli kosarak és füzérek láthatók. A római kori festmény falképe ma a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumbeli kiállításán szerepelnek.¹¹

A felsorolt négy aquincumi példa valójában együttesen értékelhető: a II. század első felétől a III. század végéig nyomon követik az épületek belső díszítésében végbement stílus változásokat.¹²

Gorsiumban 1960–62-ben tárták fel a római város IV. századi nagyobbik basilicáját. Az ókeresztény templomot egy korábban itt álló és a III. században leégett épület elplanírozott romjai fölé emelték. Az átégett maradványokból figurális díszű falfestményeket emeltek ki, az egyik fal alján 5 m hosszban eredeti helyén volt a lábazati rész festése. A padlóra hullott töredékekből összeállították az oldalfalak mintáit és a mennyezet díszítését. 1970-ben műanyag táblákra szerelt hordozóelemek segítségével, nagyjából eredeti helyzetbe kerültek a római kori helyiség falmintái, amelyek fölé védőépületet emeltek. A hitelesnek mondható III. századi interieur ma Pannonia egyik különleges látványának számít azáltal, hogy a falfestés eredeti környezetében maradhatott az egykori város romjai között.¹³

Az „in situ” bemutatás lehetőségének egy másfajta megoldását dolgozták ki Sopianaeben. 1958–1960-as években további ókeresztény sírépületeket tártak fel a székesegyház körzetében. A sírsoportokat védőépületben őrizték meg az egykor fölöttük magasodó kápolnák falmaradványaival. Néhány esetben a festett sírkamrák színes falmintáit sikerült jó állapotban, eredeti helyén megtartani. 1976-ban a székesegyház főhomlokzata előtti lejtő oldalában előkerült Pannonia eddig legértékesebb sírépítménye: festett falú kriptá, díszesen faragott márvány koporsóval. A falképek az őstementum jelkép rendszerébe tartoznak, stílusuk, technikai kivitelük messze kiemelkedik a katakombák festészet átlagából. Ennek az egyedülálló leletnek a fenntartása, bemutatása a korábban előkerült építmények megóvásánál is lényegesen nagyobb problémát jelent. A temetőkápolna alatt rejlő kriptá több, mint hat méter mélyre nyúlik, a vakolatok víztelenítése a lejtős talaj miatt fokozott nehézségekbe ütközik. Az ókori mauzóleum fölött ma a város egyik forgalmas utcája húzódik, a sűrű közlekedés miatt a római kori falak állandó rázkódásnak vannak kitéve. A legnagyobb problémát okozza a védőépület elhelyezése, kialakítása a környező beépítések miatt. Óriási erő-

feszítéssel folynak a helyszíni munkálatok, a falfestmények restaurálása a kriptában jelenleg is tart.¹⁴

Nagy vonásokban áttekintettük a Magyarországon előkerült és az utóbbi tizenöt év alatt restaurált, az újfajta konzerválási eljárásokkal bemutathatóvá tett római kori falfestmények jellegzetesebb példáit. A tapasztalatokat összegezve először a problémákat említjük.

A falfestményekkel való foglalkozás a műanyagok nyújtotta könnyítések ellenére lassabban halad a vártnál, mert menet közben további nehézségek jelentkeztek Európa-szerte mindenütt. Az új problémák részben anyagi természetűek: a konzerválási eljárások roppant drágák, költségük múzeumi keretben rendszerint nem tervezhető, nincs rájuk fedezet. A kezdeti időszakban a pénzügyi nehézségekkel azonos súlyú gondot okozott a szakképzett restaurátorok hiánya. Magyarországon – a külföldhöz hasonlóan – a középkori és a barokk freskóhoz szokott falképrestaurátorok kezdtek foglalkozni a római kori anyaggal és munka közben ismerkedtek az ókori vakolatfajtákkal.¹⁵

További akadályt a helyhiány okozott, hiszen egyetlen múzeumban sincs kellően tágas helyiség az anyag válogatásához, a minták kirakásához. Amikor sok fáradtsággal, időráfordítással és költséggel létrejön a „mű”, vagyis elkészült a „lelet”, akkor raktári és kiállítási gondok adódnak.

A nehézségek egyik csoportjába tehát a műszaki és a pénzügyi kihatású teendők tartoznak. Összegyükből az is kitűnik, hogy a falfestmény restaurálás, továbbá a tudományos kiértékelés alapszervelete és előfeltétele, a *csapatmunkától* függ. Eredmény a régészek, a restaurátorok, a rajzoló és a technikusok együttes, jól összehangolt tevékenysége nyomán jöhet létre.

A gondok másik csoportja merőben eltér ezektől, talán tudományos vonatkozásúaknak is nevezhetők e feltételek (bár pénz nélkül ezek sem oldhatók meg). A falfestmények restaurálásához ugyanis sok szakkönyv, sok publikáció kell: minden más leletanyagnál nagyobb mértékben függ a munka tempója és eredménye a kéznél levő összehasonlító anyagtól. A feladat lényegéből adódik, hogy menet közben minden összeálló motívum és részlet analógiája rávezethet az összefüggésekre, vagyis megfejteti a kompozíció értelmét. Bizonyára felesleges ilyen kézenfekvő dolgokra kitérni, mégsem ismételhetők elégszer a szakirodalom kérdése. A bevezetőben vázolt okok miatt, a mintegy tizenöt év óta felgyorsult falfestmény-restaurálás eredményei nyomán, az utóbbi években egymás után jelennek meg a különböző országokban a kiértékelések. A kiadványok roppant drágák és beszerzésük sem könnyű.

Az említett gondokon bizonyára enyhítené valamit, ha a jóformán elszigetelten dolgozó régész-restaurátor csoportok munkájukról kötetlen formában (tehát nem konferencián) rendszeresen beszámolnának. A történeti, a stíluskritikai, a módszertani, a technikai kérdések száma végtelen. Mindenekelőtt vitatkoznunk kéne az anyag előkerülése utáni gyors tisztítás, a különféle kezelések, az előzetes konzerválási megoldások helyességéről. Ki kéne dolgozni az egységes nomenklatúrát, hiszen a magyar szakkifejezések sem egyértelműek.¹⁶

¹⁴ *Fülep F.*, *RégFüz* II: 11 (Bp. 1959) 35, 13 (1960) 49, 30 (1977) 24; *Ua.*, Pécs római kori emlékei (Budapest 1964) 17.

¹⁵ A restaurálást az ország különböző múzeumai részére kezdetben központi szervezéssel igyekeztek megoldani a Múzeumok Központi Igazgatósága keretében, az Országos Műemléki Felügyelőség restaurátor műhelyében, illetve a Képzőművészeti Főiskola Festő-restaurátor Tanszékének bevonásával.

¹⁶ A vita-fórum megteremtésének és gyakorlati hasznának a jó példája a Franciaországban 1979-ben három alkalommal megtartott szemináriumok nyomtatásban megjelent anyaga: *Peinture murale en Gaule. Actes des Séminaires* 1979. (Dijon 1980).

⁹ *Németh M.*, BpR 23 (1973) 115.

¹⁰ *Póczy K.*, BpR 18 (1958) 103.

¹¹ *Szirmai K.*, BpR 24 (1976) 412.

¹² Az aquincumi legiostábor, canabae és polgárváros területén 1976 óta további tizenegy épületben találtak a helyiségek összefüggő falfestményeit. Az emlékananyag restaurálása folyik.

¹³ *Füz J.*, *RégFüz* 16 (1963) 40; *Uő.* The Excavations in Gorsium. *ActaArchHung* 24 (1972) 47. *Uő.*, Gorsium (Székesfehérvár 1976) 29.

Ennyi nehézség és riasztó akadály után gondoljunk a falfestményekkel való foglalkozás eredményeire, vagy legalább az eredmények lehetőségeire. Említettük a brigitói, az aquincumi, a sopianaei, a gorsiumi falfestmények összeállítását. Tudjuk, hogy a balácai villa helyén évek óta folynak az új ásatások és közismert, hogy e hitelesítő feltárások nyomán megkezdtek a korábban előkerült leletanyag újraértékelését.¹⁷ Savaria városközpontjának több épületében találtak értékes faldekorációt, a múzeumban gyarapodik a régi és az új feltárások em-

lékanyaga.¹⁸ Még hosszasan sorolhatnók a dunántúli falfestményeket, idézve az előzetes ásatási jelentésekből.

A vázolt emlékek, kronológiai szempontból, az I. századtól a IV. század végéig hiánytalan sorrendbe állnak össze. A stílusjegyek segítségével, a festett vakolatmintákból megbízható datáló eszköz válhat. Másrészt e római kori falfestmények, egységes elvek szerinti publikációik révén, bizonyos mértékig tükrözhetik a pannoniai lakáskultúra változásait, alakulását.

Póczy Klára

NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁS AZ ENEOLITIKUM ÉS BRONZKOR KÉRDÉSEIRŐL VERONA-LAZISEBEN 1980-BAN

Verona-Lazise volt a színhelye a X. nemzetközi tanácskozásnak 1980-ban. Az előző évben Nové Vozokany-ban (Szlovákia) tartott szimpózium résztvevői a neolitikumból a bronzkorba való átmenet problémáit, főleg azonban terminológiai és kronológiai kérdéseket tűztek ki a veronai tanácskozás fő feladatául. Az volt az elképzelés, hogy megkíséreljük a terminológiában és a kronológiában uralkodó nemzetközi zűrzavar megszüntetését, vagy legalábbis csökkentését, és ha lehetséges, az egységesítést, vagyis a különböző nemzeti terminológiák helyett Európa nagy területén általánosan elfogadható rendszer létrehozását. Ez azonban olyan nehéz feladatnak bizonyult, hogy a veronai tanácskozáson nem sikerült a kitűzött célt elérni, ugyanis még egy-egy országon belül is eltérő terminológiát és kronológiai rendszert használnak a rézkor és bronzkor kutatói. A probléma azonban világosabbá vált: első lépésként a nemzeti rendszerekben kell egységes nevezőre lépni és csak azután lehet az egységesítés szándékát szélesebb területre kiterjeszteni.

A kitűzött célt — talán a résztvevők nagyobb száma miatt — elsősorban a magyar és jugoszláv résztvevők valósították meg, mivel az irányelvek szerint, egységes szempontok alapján, munkamegosztással állították össze előadásait. Először sikerült a magyarországi kutatásban öt résztvevővel közös kronológiai táblázatot és ehhez kapcsolódó elterjedési térképet készíteni. Ezt a munkát Kalicz Nándor irányításával Bándi Gábor, Kovács Tibor, Patay Pál és Schreiber Rózsa végezte el. Az összefoglaló előadást Kalicz Nándor tartotta a rézkor és bronzkor terminológiai és kronológiai rendszereinek történeti áttekintésével, majd megosztva Patay Pál rézkori, Bándi Gábor nyugat-magyarországi, Schreiber Rózsa közép-magyarországi, Kovács Tibor pedig kelet-magyarországi bronzkori kronológiai problémákat ismertettek. Ennyire komplex munkát a magyarokon kívül sehol sem végeztek. A jugoszláv résztvevők (B. Brukner, S. Dimitrijević és N. Tasić) előadásai is kiegészítették egymást, de náluk már hiányzott a közös kronológiai táblázat. Együttal a magyar és jugoszláv kutatók előadásai között nyilvánultak meg a legélesebb eltérések a rézkor kronológiáját illetően. Ők ugyanis a Lasinja—Balaton—Baden—Vučedol komplexumot a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrákkal párhuzamosítják, ezzel szemben a magyar adatok szerint a Baden- és Vučedol-komplexum csak a bodrogkeresztúri kultúra utáni időre keltezhető. Szlovákiából B. Novotný adott átfogó tájékoztatást, míg V. Němejcová-Pavůková a retzi csoport rézkori helyzetét és genetikáját ismertette, J. Vladár pedig a bronzkor kezdetének kérdéseit dolgozta fel. M. Buchvaldek Cseh—Morvország rézkori-korabronzkori terminológiai és kronológiai kérdéseit gazdasági és szociális tartalmukkal együtt vizs-

gálta. V. Moucha a bronzkori kezdetéről adott hasonló áttekintést. E. Schubert D.-Németország legjelentősebb kronológiai rendszereit állította párhuzamba, amelyek elsősorban H. Driehaus, H. Müller-Karpe és P. Reinecke alapmunkáira épültek. H. Quitta szilárdan a kalibrált radiokarbon adatokra támaszkodva mutatta be európai és égei relatív- és abszolút-kronológiai rendszerét, őszintén rámutatva azonban a fennálló ellentmondásokra is. Ugyancsak a radiokarbon adatokat értékelte összegükben W. Pape is, közép- és nyugat-európai szempontból. D. Müller Halle/Saale környéki kora-bronzkori kronológiai problémákat ismertetett. J. Bill az Alpok vidékének általános neolitikus és rézkori problematikáját bemutatta utalt a relatív kronológiára és terminológiára. B. Bagolini és L. Fasani a balkáni összefüggésekre hívta fel a figyelmet az egyre határozottabb körvonalat öltő észak-olaszországi neolitikum és kora-bronzkor párhuzamosításával. E. Comşa a romániai neolitikum kezdetétől a bronzkorig tartó időszak fordulópontjait gazdasági összefüggésekbe ágyazta és így indokolta az alkalmazott terminológiát. H. Todorova bulgáriai áttekintését (eneolitikum, kora-bronzkor) kiegészítette a periodizáció nehézségeinek hangsúlyozásával. Főleg a rövidebb időszakokat elkülönítésére a régészeti megfigyelések elégtelenségét emelte ki és a statisztika bevonását sürgette. R. Katinčarov egy új bulgáriai ásatás alapján a Trója V—VI és MH időszak, valamint a Kykládokkal fennállott kapcsolatokat ismertette. E. Csernyh a rézfeldolgozás világtörténeti jelentőségét hangsúlyozta a periodizáció alapjaként. Ch. Strahm elsősorban a komplex szociálökonomiai vizsgálatok eredményeit véli hasznosíthatónak a periodizációra.

Lényegében minden előadás igyekezett megvalósítani a kitűzött feladatokat és nagyon hasznos elvek hangoztak el amellett, hogy nyilvánvalóakká váltak a sokféle megközelítésből eredő eltérések, a régi hagyományok érvényesülése. Ugyanakkor hasznos újdonságként köszönhető, hogy szinte minden előadásban nagy hangsúlyt kaptak a gazdasági és szociális tényezők a terminológia jobb meghatározására és relatív-kronológia párhuzamosítására. Ebben láthatjuk a kibontakozás egyik legjelentősebb lehetőségét. A szándék már jelezte az egységre törekvést és talán a vizsgálati módszerekben szükségyszerűen kikristályosodó egységesedés hozzásegít a terminológia és kronológia egységesítéséhez is.

Az előadásokat témaköri viták kísérték. A szimpóziumot mintaszerűen rendezte a veronai Museo Civico di Storia Naturale megbízásából Alessandra Aspes és Leone Fasani. A tanácskozást kiegészítette a Trento környéki ásatások megtekintése. Egészében a tanácskozás igen hasznosnak bizonyult a továbblépés szempontjából.

Kalicz Nándor

¹⁷ K. Palágyi S., Régészeti Füzetek 33 (1980) 43. A korábbi falfestmény-összeállításokról B. Thomas E., Baláca. (Bp. 1964) 9.

¹⁸ Szentlélek T., RégFüz 30 (1977) 27, 31 (1978) 59; Buócz T. — Szentlélek T., uo. 33 (1980) 49.

A III. NEMZETKÖZI ÓKORI MOZAIK KOLLOKVIVM III. COLLOQUIO INTERNAZIONALE SUL MOSAICO ANTICO RAVENNA, 1980.

A Párizsban 1963-ban megalakult Ókori mozaik-kutató nemzetközi szervezet (Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique — AIEMA) keretében az Olasz Külügyminisztérium, a Bolognai Egyetem és Emilia-Romagna Kulturális Bizottsága széles körű társadalmi megalapozásával és a mind népesebb mozaik-kutató régészvilág ugyancsak intenzív, közel 200 főnyi részvételével Ravennában rendezték meg az ókori mozaikok kutatásának III. nemzetközi kollokviumát. A szervezőbizottság elnöke Raffaella Farioli Campanati professzornő, a bolognai egyetem Ravennában működő intézetének vezetője volt; a rendezvények így főként az *Istituto di Antichità Ravennate e Bizantine* Via S. Vitale-beli impozáns történeti otthonában zajlottak le.

A két előző kollokvium óta (Párizs 1963, Vienna 1971) az azokon elhangzottakat tekintélyes kiadványokban közzéadó AIEMA állandó szervezet formáját vette föl; folyóiratot is kiad, amely a mozaik kutatás bibliográfiája és a lehető egyöntetű publikációs módokra vonatkozó ajánlások mellett a korszerű feltárási, konzerválási, technikai eljárásokig a mozaikokkal kapcsolatos minden felmerülhető kérdésre kitér. A valóban világsszervezetté fejlődött, mind több tevékenységet felmutató AIEMA a most záruló évtized eredményeit összegezhette ezúttal Ravennában. Elgondolni sem lehetett volna méltóbb, stílszerűbb helyet az alkalomra az ókori mozaikok e paradicsománál, a Via S. Vitale-i intézet XII. századi román palotájában, néhány lépésre Galla Placidia mauzóleumától és a S. Vitale bazilikától. Mintegy tizenhat hosszabb előadás és negyvenöt rövidebb közlemény hangzott el; e sorok írója az előadások között kapott helyet. Az ókori tájak szerinti tagozódó előadáscsoportok során elsőként — főként olaszoktól, de más kutatóktól is — Itália mozaikfeltárássainak újabb eredményeiről hallottunk. G. Voza szélesebb, elvi alapokon fejtette ki a Szicília mind gazdagabb mozaikleletei nyomán adódó stílusbeli művészeti problémákat. M. Mirabella Roberti Észak-Itália utóbbi évtizedben előkerült kései mozaikjait tárta elő, G. Picard francia akadémikus Otricoli emlékeinek helyi témáját választotta. Az átfogóbbak közül: M. Donderer a flaviusi stílus jelentkezését vizsgálta az észak-italiai mozaikok körében. L. Fabbrini a Caracalla Thermák mozaikjainak újabszerű összefüggéseit adta. Rimini, Brindisi nagyobb számú újonnan feltárolt mozaikjairól etc. szóltak még e csoportban, majd X. Barral y Altet Itáliának az ókori mozaikművészet folyamatától elválaszthatatlan középkori mozaikjai kérdéseit vizsgálta. P. J. Nordhagen a tőle ismert elmélyültséggel, újszerű meglátásokkal elemezte a VI. század bizánci—italiai

mozaikművészet vonásait. Több előadás magának Ravennának éppen a legutóbbi időszakban nagy számban előkerült ókori padlómozaikjait ismertette (S. Croce, S. Agata Maggiore).

A következő területcsoport a dunai provinciák és a Balkán mozaikjairól nyújtott közléseket. Istria, Parenzo — Parentium, Pelagonia, Singidunum mellett az olasz G. Fiaccadori albániai mozaikokat ismertetett. Az összefoglaló jellegűnek ígérkező román előadás elmaradt. J. Mladenova egy újabban feltárt ivailovgradi villa mozaikjainak ismertetését adta. E sorok írója a Dunántúl több mozaikpadlója birodalmi viszonylatban is kivételesen magas fokú művészeti szintjének kérdéseit elemezte (a balácai tablinum, a savariai császári palota, az aquincumi canabae Deianeira mozaikjai), a szokásos archeológiai vizsgálati szempontok mellett a műtárgynak kijáró művészettörténeti adottságokra is figyelve. A következő területcsoportot a keleti provinciák képezték. M. Chehab további libanoni mozaikokat ismertetett; majd Izrael, Törökország, Jordánia, Szíria, Észak-Afrika új lelőhelyei kerültek sorra. Figyelemre méltó volt az UNESCO-beli szerepéről is ismert K. Nicolaou előadása Ciprus újabban előkerült mozaikpadlóiról, K. Parlasca beszámolója az Eufrátész táj újabb darabjairól. M. Jacob Észak-Afrika mozaikművészetét a Piazza Armerina-beliekkel vetette egybe. Az itáliai mozaikcorpus IV. kötete (Ravenna minden eddigénél teljesebb mozaikanyaga) közzéadja, Fede Berti is keleti, jászosi témával jelentkezett. Az általánosabb érdekű előadások közül H. Stern a galliai, D. J. Smith a britanniai mozaikok szintézisét vázolta fel. Mélyen elemezte G. Hellenkemper Salies az újabb germaniai—raetiai leleteket. Ikonográfiai (Hylasz, Okeanosz témák), továbbá kronológiai jellegű előadások is elhangzottak. C. Robotti, az ókori mozaikkonzerválás ismert mérnökrestaurátora, egyben e kérdések elvi kutatója és mások technikai témákkal (az aranyalapok, porfir anyagok etc.) szélesítették ki a valóban csaknem minden lehetséges irányban átfogó előadások, közlések sorát.

A helyi bemutatások között az ún. Teoderik palota restaurált építészeti együttesében feltárt és ott őrzött számos padlózatát is láthattuk. Ravenna csodálatos falmozaik világa emelkedett kerete volt a szellemében, stílusában egyaránt méltó rendezvényeknek, amelyeknek társadalmi eseményei közül az ismert helyi műpártoló Pasolini gr.-ék nyújtotta együttlét volt kivételes szintű.

A kollokvium anyagát, akár az előzőkét impozánsnak ígérkező kiadvány fogja közzéadni.

Kiss Ákos

AZ V. NEMZETKÖZI FINNUGOR KONGRESSZUS TURKU, 1980.

Az 1960-ban újjászervezett finnugor kongresszusok történetében most először fordult elő, hogy azt nem fővárosban rendezték. Az V. Kongresszusnak Finnország második legnagyobb, ősi egyetemi városa, Turku adott otthont. A vendéglátás és a szervezés azonban minden szempontból „fővárosi” volt: a 800 (!) körüli résztvevőt és kíséretét példamutatóan szervezett tudományos és kulturális program várta. Házigazdánk jóvoltából emlékeztetés hajókirándulást tettünk a zömmel svédek lakta, csodálatos természeti szépségű Åland (Ahvenanmaa) szigetcsoportra.

A szervező bizottság a kongresszus előtt sokszorosított eljárással, mégis szép, ízléses kivitelben négy kötetben jelentette meg a plenáris ülések előadásait, az előadások téziseinek, valamint a témájuk miatt fontosabbnak ítélt szekció-előadások szövegét. (Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20–27. VIII.

1980. Red. Osmo Ikola. Turku, 1980. Pars I: Sessiones plenares. Pars II: Summa dissertationum. Pars III: Dissertationes symposiorum linguisticorum. Pars IV: Dissertationes symposiorum ad ethnologiam, folklore et mythologiam, archaeologiam et anthropologiam, litteras pertinentium). E köteteket a résztvevők jóval a kongresszus előtt megkapták, így lehetőségük volt az előadásokkal megismerkedni és esetleges hozzászólásaikra is felkészülhettek. Alább természetesen csupán a régészeti előadásokról számolok be. Turkuban a régészet az ember-tannal került egy szekcióba, amely így sem volt nagy létszámú, mivel az előre bejelentett résztvevők és előadók jelentős része nem érkezett meg. Különösen azt sajnáltuk, hogy egy sor neves szovjet szakember maradt távol (például A. P. Okladnyikov, N. N. Gurina, L. Jaanits, A. N. Kirpichnyikov, L. Ja. Krizevskaja). Hazánkból öt régész utazott Turkuba (László Gvula, Bakay Kornél,

Bálint Csanád, Dienes István, Fodor István). Ez a meg-
lehetősen szerény részvétel főképpen annak igen költséges
voltával magyarázható, amit kollégáink intézményi vagy
központi támogatás híján nem vállalhattak. Különösen
sajnálatos, hogy a felügyeletet gyakorló tanácsi szervek-
től vidéki múzeumi kollégáink közül senki nem kapott
támogatást. (Egyetlen vidéki kollégánk saját költségén
utazott ki).

A régészeti szekció előadásainak zöme — érthető
módon — a finnugorság őstörténetéhez kapcsolódó emlék-
anyaggal foglalkozott, e népek etnogenezisének kérdéseit
vizsgálta a régészettudomány szemszögéből.

P. Simonsen (Tromsø) előadása Norvégia leg-
északibb partvidéke lakosságának kontinuitását vizs-
gálta a kőkortól a középkorig. Megállapítása szerint ezen
a területen mindössze két jelentős műveltségi változást
figyelhetünk meg: az elsőt az i.e. 3400 körül, amikor a
fésűs kerámia megjelenése jelentős népvándorlással
magyarázható; a másodikat pedig az i.sz. 100 körül,
amely viszont nem járt együtt új népesség megjelenés-
vel. E terület lakosságát nagyjából az i.e. 1000-tól a
lappok ősei alkották. A korábbi neolitikus kultúrát azon-
ban — bár azt „protolapp”-nak nevezik — nem vélhetjük
fenntartás nélkül az ő hagyatékuknak.

V. V. Szedov (Moszkva) „A balti finn törzsek etnikai
történetéhez” c. előadását annak hangsúlyozásával kezd-
te, hogy a balti finnek őstörténetének legjárhatóbb útja a
visszafelé nyomozó (retrospektív) régészeti módszer,
amelynek kiinduló pontjait a középkori kútfők (főként
az orosz források) kínálkoznak. Az orosz állam kialakulá-
sának korában meglehetősen jól lokalizálható népessé-
gek régészeti hagyatékát a bronzkor végéig, az i.e. I.
évezred elejéig követhetjük időben visszafelé. Az ekkor
a Káma torkolatától a Baltikumig kialakult textildíszes
edényművesség a szerző szerint a volgai és a balti finnság
hagyatéka. Ennek nyugati csoportjában erősen érezhető
a baltiak hatása s minden bizonnyal ennek köszönhető,
hogy az itt élő finnugorság mind anyagi kultúrájában,
mind nyelvén elkülönült keletebbre élő rokonaitól.
A víznevek alapján a textildíszes kerámia nyugati cso-
portja a balti, a keleti pedig a volgai finnek lakóhelyével
azonosítható. Zárógondolatként Szedov megjegyzi, hogy
már a kőkorból is megtelepedtek finnugorok a Keleti-
tenger partvidékén, ezek azonban nem a későbbi balti
finnek elődei voltak. E. Tönisson (Tallin) előadásában
(„A régi észtlakóház és helye Északkelet-Európa falusi
építészetiében”) bemutatta, hogy az észtlakóház
típus már nagyjából az ezer esztendővel ezelőtti települé-
seken is megfigyelhető s az a kelet-európai háztípusall
rokonítható.

U. Salo (Turku) „A finn tengerpart őskori népessé-
gének kontinuitásáról” c. előadásában kifejtette, hogy
már a korai fésűs kerámia korában (i.e. 4200/4100–3300)
finnugor lakosság vándorolt e területre, majd újabb, erős
finnugor néphullám érkezett a Felső-Volga vidékéről a
tipikus fésűs kerámia korában (i.e. 3300–2800).

E helyi finnugor lakosság a későbbiekben magába
olvasztotta a Baltikumból bevándorolt és a szerző szerint
ősbalti népiségű zsinédíszes kultúra (i.e. 2500?–2000)
lakosságát, s a fésűs kerámia kulturális hagyományait
követő ún. kiukainen-kultúra (i.e. 2000–1300) népessége
már ősfinnnek nevezhető és továbbélése a történeti koro-
kig követhető.

Dienes István „Sámánarisztokrácia a nomád álla-
mokban” címen tartott előadást, s a középkori európai
utazók beszámolóit alapján mutatta be a nomád mongol
állam vallási vezetőrétegét, az ún. sámánarisztokráciát.
Kifejtette, hogy e példa alapján az államalkotás fejlett-
ségét elért vagy annak küszöbére jutott nomád társad-
almakban (pl. avarok, honfoglaló magyarok) a sámánok
szerepe a középkori mongolokéhoz volt hasonlatos, nem
pedig a késői néprajzi leírásokból ismert, gyakran új-
kőkori szintet szemléltető sámánokéhoz.

V. F. Gening (Kijev) a finnugor-ősráni kulturális
kapcsolatokat elemezte a régészeti adatok alapján.
(„Finnugor-indoiráni kulturális kapcsolatok az i.e. II.
évezredben.”) Véleménye szerint az 1972–1975-ben
Cseljabinszk közelében feltárt, az i.e. II. ée. közepére kel-

tezhető szintastai temető (vö.: Szovjetszkaja arheologija
1977/4, 53–73) ősráni nyelvű lakossága is részt vett az
i.e. I. ée. végén az Indiában nyugvópontra jutott árja
népvándorlásban. E temető a korábbiaknál jobban szem-
lélteti a termelő gazdálkodás magas fokán álló ősrániaiak
és a nyugat-szibériai ugor népcsoportok élénk kapcsolata-
tát. Az ősrániaiak nem csupán erős gazdasági hatást gya-
koroltak az ugarságra, hanem — a temetkezési szokások
alapján ítélve — hitvilágukra is (pl. állatáldozatok).
Az előadás után a hozzászólók (A. H. Halikov, Fodor I.)
V. F. Geningnek azzal a kelleen meg nem alapozott ki-
jelentésével szálltak vitába, hogy a bronzkori abasevói
műveltség népessége finnugor nyelvű lett volna.

A. H. Halikov (Kazány) „A kelet-európai finnugor-
ság régészeti kultúráinak struktúrája az i.sz. I. évezred
második felében” c. előadásában a jelzett finnugor emlék-
anyagban a következő 6 csoportot vélte felismerhetőnek,
s megkísérelte ezek népi azonosítását: 1. Az Uráltól a
Középső Volgáig terjedő terület (pl. a tigani, sztelita-
maki, nyevolinói temető). Ezek népességében az „ugor-
magyarok”-at látja. 2. A Pecsora és Dvina folyók vidéke,
ahol a permiek elődei éltek. 3. Az őscseremis temetők. 4.
Ősmordvin temetők. 5. A muromak temetői (pl. Pod-
bolotje). 6. Felső-Volga (Kosztroma és Jaroszlavl vidéke),
ahol a merik lakóhelye lehetett. A fentiekhez hozzáfűzte,
hogy a korábbi elképzeléssel ellentétben a lomovátovói
műveltséget nem az őpermiek hagyatékának tartja,
hanem a korai magyar hagyatékkal rokonítja. Figye-
lemre méltó megjegyzése szerint a régészeti leletek
nem igazolják közös volgai finn „őshaza” létét. (Erre a nyelv-
észek közül korábban Bereczki Gábor mutatott rá:
Acta Ling. 24 [1974] 81–85, a turkui kongresszuson pe-
dig D. Gheno hozott fel ellene érveket: Congr. Quint.
IFU, II, 19.) V. F. Gening hozzászólásában megjegyezte,
hogy — a címmel ellentétben — az előadásban említett
régészeti emlékek csak az I. ée. végére keltezhetők,
továbbá nem értett egyet a lomovátovói műveltség népi
azonosításával, valamint hiányolta a Csepca-völgyi (ő-
udmurt) emlékek számbavételét. Halikov válaszában ez
utóbbi temetőket szintén a nyevolinói (szerinte magyar)
emlékekhez sorolta. Magam hozzászólásomban azt je-
gyeztem meg, hogy az első csoportba egymással közelebb-
ről aligha rokonítható temetők kerültek, s így föltétele-
kétséges, hogy az egy népcsoport (a magyarság) hagyat-
éka lenne, amit jónéhány más régészeti és történeti
forrás sem támogat. (Vö. erről még: Magyar őstörténeti
tanulmányok. Bp. 1977, 109–114).

S. Laul (Tallinn): „A balti finn törzsek keleti cso-
portja és Kelet-Esztország lakosságának kialakulása” c.
előadásában arról számolt be, hogy a régészeti leletek
alapján a balti finnek két csoportra különíthetők: a
nyugatiba tartoznak a lívek, észtek és finnek, a keletibe
pedig a karjalaiak, izsórok, vótok és vepszék elődei. Míg
a nyugati csoportra a vaskorban az ún. kőkerítéses sírok
a jellemzők, a keleti csoport halottai által földhalmot
emelt. A továbbiakban az észtországi újabb ásatások
eredményeit s azok néptörténeti jelentőségét ismertette.

Szádeczky-Kardoss Samu „Adatok a magyar őstörté-
net pontusi és kaukázusi hátteréhez” c. előadásában
a latin és görög forrásoknak a magyarság népnevével
kapcsolatba hozható neveit elemezte. (Ehhez l. még:
Magyar őstört. tanulmányok, 277–282.) Észrevételei szá-
mos ponton régészeti szempontból is figyelemre méltóak.

Fodor István: A honfoglaláskori magyar művészet
kialakulásáról. Előadásomban arra tettem kísérletet,
hogy a perzsa, bizánci művészeti hatás befogadását az
Urál-vidéki finnugor népek példájával világítsam meg,
akik samaniztikus világképükbe illesztették be a más
társadalmi, vallási és esztétikai igények által életrehívott
perzsa és bizánci ezüstedények ábrázolásait. Hozzászólá-
sában Korompay Bertalan (Dienes I. előadására is
reflektálva) nem tartotta valószínűnek a samanizmus
továbbélését a honfoglalóknál. (Erről l. még előadását:
Cong. Quint. IFU II, 278.) V. F. Gening arra hívta fel a
figyelmet, hogy az Urál lakói csak ritkán másolták az im-
port ezüstedényeket. Erdélyi Zsuzsanna a honfoglalás
kori motívumoknak a magyar folklórban való tovább-
élésére mutatott rá.

Bálint Csanád az európai dirhemleletek értékéről adott elő. Rámutatott, hogy a dirhem értéke Európa egyes helyein erősen változó volt, s a dirhem nem a pénz általános értelmű funkcióját töltötte be, hanem ezüst értékénél fogva áruként szerepelt. Mivel a IX–XI. században Észak- és Kelet-Európában nagy volt az ezüst-szükséglet, a dirhem értéke erősen felfűzött. A dirhem áru-szerpe e térség országainak gazdasági fejlettségével volt összefüggésben. P. Simonsen hozzászólásában megjegyezte, hogy míg a jelzett időben (X–XI. sz.) a norvégiai kincsleletekben sokféle pénz keveredik, Svéd- és Finnországban főként csak dirhem van, s gyakori a fél és negyed dirhem. Véleménye szerint ez utóbbi területen a dirhem a pénz szerepét töltötte be.

K. A. Szmirnov (Moszkva) az ún. „rácsos” edénydíszítés kialakulásával kapcsolatban kifejtette, hogy ez a díszítési mód az i.e. II. évezred végén az Oka középső és a Volga felső szakaszánál jelenik meg, s innen terjed el a vaskor elejére óriási területen.

László Gyula előadására („Nyereg és kengyel: etimológia és régészet) a nyelvészeti szekcióban került sor, amiért nem illethetjük szemrehányással a rendezőket, hiszen ragyogó tárgy- és szótörténeti eszmefuttatása mindkét tudományág szakembereinek érdeklődésére számot tartott. Mint korábbi, hasonló témájú dolgozataiban (pl. fazék, szablya, zabla szavunkról) László Gyula a fenti két szó etimológiáját a tárgytörténet szemszögéből ellenőrzi, s meggyőzően igazolja, hogy a TESz-szel ellentétben nem tartozhatnak nyelvünk ugor kori rétegébe, hiszen a ló ilyenfajta szerszámozása akkor még ismeretlen volt. (Előadásának magyar nyelvű változatát l.: Népszava 1980. VI. 21.)

Mint minden szekcióban, az egyik napon a régészeti-ben is egy előre megadott témát vitattak meg a résztvevők kötetlen beszélgetés formájában. A régészeti szekció vitatémája a kontinuitás kérdése volt. („A finnugor területek lakosságának kontinuitása a régészeti leletek és a kultúrszavak fényében.”) Vitaindítóként a jelzett kiadvány IV. kötetében teljes terjedelmében közzétették P. Simonsen és V. V. Szedov fentebb említett, valamint L. J. Jaanits és K. Jaanits (Tallinn) „Észtország kőkori lakosságának kontinuitásáról” c. előadását (419–447. o.). Ez utóbbi szerzők véleménye szerint a balti finnek ősei az ún. tipikus fésűs kerámia korában telepedtek meg Észtországban (i.e. III. ée. közepe), s vándorútjuk kezdete valahol keleten lehetett. Az átmeneti kőkori Kunda kultúra lakosságában ősi indo-európai, az i.e. III. ée. végén megjelenő zsinédizses kerámia népességében pedig ősbalti etnikumot sejtenek, akik nézetük szerint jelentős hatást gyakoroltak a balti finnek népi és nyelvi fejlődésére.

A C. F. Meinander vezette vita résztvevői lényegében két táborba tömörültek. Finn és észt kollégáink vélekedése szerint a finnugorság már az újkőkorbán megjelent a Baltikumban és Finnországban, míg a szovjet és magyar szakemberek a finnugorság itteni megjelenését a bronzkorra tették, Finnország benépesítését pedig még későbbi időre. Bevezetőjében a vitavezető is az előző álláspontot képviselte, s későbbben felvetette, hogy valószínűleg a balti finnek hagyatéka lehet az ún. textildíszes kerámia. Erre válaszolva A. H. Halikov joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy ez a díszítésmód a Kámatól a Baltikumig óriási területen fellelhető, ahol a különböző temetkezési szokások, települési formák, anyagi műveltség kizárta teszi azonos etnikum fellelését. A kontinuitás módszertani elveinek fontosságára előbb P. Simonsen, majd Szádeczky-Kardoss Samu utalt, aki a „finnugor” elnevezést kizárólag nyelvészeti

kategóriának ítélte. Ezzel szemben V. F. Gening e ki-fejezés történetiségét hangsúlyozta, s az urálik kialakulásának területét Nyugat-Szibéria déli vidékeire tette. E sorok írója azt hangsúlyozta, hogy az újkőkorbán Kelet-Európa erdős vidékein a Baltikumtól az Obig nem tételezhetjük fel egységes etnikum létezését, mivel az akkori gazdálkodási és természeti viszonyok közt a gyér kommunikáció miatt nem alakulhatott ki és nem maradhatott volna fenn a nyelvi egység. R. Ja. Gjenyiszova (Riga) antropológus rámutatott, hogy a balti finnek embertani kontinuitása a Baltikumban csak a bronzkortól mutatható ki. E. Tõnissøn szerint az észték őstörténetét jelenlegi lakóhelyükön régészetiileg csak a vaskortól kísérhetjük figyelemmel. U. Salo a hagyományos őshaza-elmélet (ti. a finnugorság szétvándorlását az őshazából) és a hagyományos nyelvfejlődési elgondolás (családfamodell) jogosságát vitatta. Végezetül A. H. Magometov (Ordzsonikidze) a finnugor-iráni és a magyar-alán történeti kapcsolatok fontosságát hangsúlyozta.

Sajnálattal kellett megállapítanunk, hogy a vita nem hozta közelebb egymáshoz a két álláspontot, aminek okát elsősorban abban láthatjuk, hogy itt is a szokásos, általános érvek hangzottak el, nem volt mód az érvelések alapját alkotó bizonyítóanyag alapos elemzésére. Az érvek megértését és elemzését — kár lenne elhallgatni — a nyelvi nehézség is jelentős mértékben hátráltatja. Nem is elsősorban a vitában, hanem a finn, illetve a szovjet szakirodalom alapos megismerésében.

A régészeti szekció munkájával kapcsolatban még egy sajnálatos ténytet kell megemlítenem, nevezetesen azt, hogy C. F. Meinander professzor kivételével hiányolnunk kellett helsinki kollégáinkat, tehát a finn régészek túlnyomó többségét. A kongresszus vendégei pedig bizonyára szívesen hallottak volna a finn régészet újabb izgalmas eredményeiről, többek között az egyre-másra előkerülő sziklarajzokról. (A kongresszuson mindössze egy finn régészeti előadás hangzott el.)

Összegezésül: a példásan szervezett turkui kongresszus régészeti szekciójában a finnugor őstörténet sarkalatos pontjairól igen sok, a kérdések megoldását előre-vívó előadás hangzott el s egyúttal másik, immár hagyományos szerepüket is betöltötték az előadások: összegezték az utóbbi évek kutatásainak legfontosabb eredményeit. Azt hiszem, egyes hazai kétkedőkkel szemben ismét bizonyosságot nyújtott a kongresszus arról, hogy a régészettudomány szerepe egyre növekszik a finnugor népek őstörténetének kutatásában. A szakemberek közti hasznos eszmecseréken kívül számunkra külön örömet okozott a turkui egyetemen rendezett könyvkiállítás megtekintése, ahol meglepően sok szovjet vidéki régészeti kiadványt fedezhettünk fel, amelyek — sajnos — aligha jutottak el hazai könyvtárainkba. A kongresszus tiszteletére megjelent könyvek közül különös figyelmet érdemel az a három moszkvai intézet által kiadott kétkötetes munka, amelynek első kötete a szovjet finnugrisztika utolsó öt évének tudományos terméséről ad áttekintést, a második pedig a megjelent könyvek és dolgozatok bibliográfiáját tartalmazza. (Советское финно-угроведение 1975–1980. Материалы к V Международному финно-угорскому конгрессу, Турку 1980. Том I.: Обзоры работ советских ученых; том II.: Указатель литературы к обзорам. Москва 1980.) Végezetül beszámolómat egy örömdetes személyi hírral zárhatom: a Nemzetközi Finnugor Bizottság turkui ülésén póttagjává választotta Dienes Istvánt, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársát.

Fodor István

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1979. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

Társulatunk legutóbbi közgyűlését 1979. november 13-án tartottuk, melyen a 100 éves jubileumi ünnepségek miatt két év, az 1977. és 1978. év működéséről adott számot a vezetőség. Ez alkalommal került sor a Társulat vezetőségének újráválasztására is.

Entz Géza elnöki bevezetőjét követően Németh Lajos „A történetiség problémája a művészettörténetben” címen tartott előadást. A főtítkári, a pénztárosi és a számvizsgálóbizottsági beszámolókat után a jelölőbizottság nevében Gedai István, a választmány tagja tett javaslatot az új vezetőségre és a választmány tagjaira. A közgyűlés az előterjesztés alapján a Társulat elnökévé Entz Gézát, alelnökké Fülep Ferencet és Szabolcsi Miklós-nét, főtítkárrá Soproni Sándort, titkárrá Kovács Tibort választotta. A közgyűlés befejezésekként került sor a Társulat emlékérméinek kiosztására. A vezetőség a választmány javaslata alapján eredményes munkásságukért B. Bónis Évát Rómer-éremmel, Németh Lajost és Voit Pált Ipolyi-éremmel, Szabó János Győzöt Kuzsinszky-éremmel, Hárs Évát Pasteiner-éremmel tüntette ki.

Az elmúlt évben a Társulat 11 rendezvényén összesen 31 régészeti, művészettörténeti és iparművészeti tárgyú előadást tartottak tagtársaink. A hagyományos felolvasó üléseink száma hét volt. A művészettörténeti szakosztály ülésén kívül a régészeti szakosztály megtartotta az évi ásatási beszámolókat, melyen hat előadás hangzott el, s ugyancsak az ő szervezésükben került sor a „Romanizáció, őkereszténység, továbbélés Pannoniában” című tudományos ülésszakra is. Ez utóbbin a négy összefoglaló előadást, és a két felkért hozzászólást élénk vita követte. Az egészséges vitaszellem egyébként felolvasó üléseinken is egyre gyakrabban tapasztalható.

Hagyományos vándorgyűlésünket a Tolna megyei Tanács és múzeumi szervezet meghívására Szekszárdon rendeztük meg. A két napos programban előadások, múzeumlátogatások és kirándulás szerepeltek. Az első nap a megye területén folyó régészeti kutatásokról, a megyei múzeumi szervezet tevékenységéről, valamint Babits Mihály életművének képzőművészeti vonatkozásairól hangzottak el előadások. Ezt követően múzeumi kiállításokkal és a város műemlékeivel ismerkedtek meg a résztvevők. Másnap autóbussz kirándulás keretében Dunaföldvár, Ozora és Simontornya jelentős műemlékeit tekintették meg. A vándorgyűlés szép számú résztvevője és a Társulat vezetősége ezúton is köszöni a megyei Tanács és a múzeumi szervezet munkatársainak a sikeres lebonyolításhoz nyújtott értékes segítségüket és a szívélyes vendéglátást.

A Társulat vezetősége két, a választmány egy alkalommal tartott ülést, melyeken elsősorban a munkaprogramot és egyéb szervezeti kérdéseket tárgyalt meg. A MTA illetékes szerveivel a kapcsolataink állandóak és gyümölcsözőek, problémáink megoldásához mindenkor megkapjuk a szükséges segítséget. A Társulat szervezésében folyó kelta corpus munkálatai tervszerűen haladnak, az első kötet már nyomdába került, s rövidesen elkészül a második is.

Beszámolóim teljessége megkívánja, hogy röviden szóljak az 1980. évi terveinkről, munkaprogramunkról. A társulati élet a hagyományos keretek között zajlik, felolvasóülések, vitaülések, vándorgyűlés és kirándulás, kiállítás látogatás szerepel idei programunkban, s természetesen tovább folytatjuk az MTA támogatásával a kelta corpus munkálatait.

Soproni Sándor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1980. ÉVBEN

Az 1980. évben viszonylag kevés régészeti témájú előadás szerepelt a Társulat programjában, mindössze három felolvasó ülésen hangzott el régészeti előadás. Az év folyamán egy osztrák előadót láttunk vendégül.

Az ásatási beszámolók témáját a nagy beruházásokhoz kapcsolódó régészeti feltárások köréből választottuk. Két terület, a Duna-kanyar, dunai vízlépcső és a tiszai vízlépcső építésével kapcsolatos régészeti feltárásokról hangzottak el beszámolók, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Csongrád megyei múzeumok szervező közreműködésével.

A vándorgyűlésre ez évben összkel került sor, Tatán, a Kuny Domokos Múzeum és Komárom megye rendezésében. A program három előadása közül kettő régészeti témájú volt. A délutáni városnéző séta (műemlékek, Fellner kápolna kiállítása, Antik másolat múzeum, Kernstock gyűjtemény) után este a tatai várban a brigetiói római falfestmény helyreállításának kérdéseiről kapott a társulat tagsága részletes beszámolót. A másnapi kirándulás programjában Tata—Majk—Vértesszőlős megtekintése szerepelt.

A téli vitaülés — a királyi központok kérdése volt tervbe véve — szervezési problémák miatt (a vándorgyűlés őszi időpontja, az egyik felkért előadó betegsége) ebben az évben nem volt megvalósítható.

A szokásos programon kívül viszont egy korábbi régi gyakorlat felújításaként még egy kirándulásra került sor, a visegrádi ásatások megtekintésére.

Havi felolvasó ülések:

Január 29. H. Gyűrky Katalin, Középkori üveg desztillációs készülék Budáról

Május 5. Erna Diez, egyetemi tanár (Graz) Die provinziálrömische Kunst in der Steiermark

Október 24. Fodor István, Honfoglaláskori korongjaink származása

Szakosztály ülések:

Április 22. Beszámoló az 1979. év fontosabb ásatásairól

A dunai vízlépcső régészeti leletmentése
Kemenczei Tibor, Pilismarót-Szobi rév, őskori telep
Soproni Sándor, Limes kutatás a Duna-kanyarban
Horváth István, Esztergom-Szentkirály, középkori település

A Tisza III. vízlépcső régészeti leletmentése
Horváth László, Csongrád-Bokros, újkőkori és rézkori telep
Simon Katalin, Csongrád-Bokros, középkori falu
Hegedüs Katalin, Csanytelek, újkőkori telep és temető

Galántha Márta, Csanytelek, szkíta temető

Visegrádi kirándulás június 27.

Megemlékezés a 650 éves visegrádi királyi palota feltárásának 45 éves időszakáról. Beszámoló: Héjj Miklós

A várispánsági központ és a helyreállított római castrum

Szakvezetők: Soproni Sándor, Szőke Mátyás, Kovács J. Júlia

Tatai vándorgyűlés szeptember 12—13.

V. Vadász Éva, Koravaskori sírhalom feltárása Süttön

B. Szatmári Sarolta, Avar kori temető- és telep-ásatás Tatabányán

Bíró Endre—Móré Miklós, A szőnyi falfestmény restaurálásának kérdései

F. Petres Éva

Folia Archaeologica. XXIX. 1978. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda. 210 oldal, 103 kép.

A régészeti feltárás, aprólékosságánál fogva, eleve sok türelmet igényel és eredményei nem gyorsak. A ma korszerű interdiszciplináris kutatási módszer alkalmazása egy-egy tudományos téma értékelésénél, még csak tovább lassította az anyag feldolgozását és még nagyobb anyagi megterhelést jelent. Ezzel magyarázható, hogy a kb. másfél évtizede megindult kísérletezéseknek a gyümölcsei most érnek be, és már általában ezekre épülnek az új feldolgozások. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyvének a legújabb számában a sorok közül ez olvasható ki. Különösen érvényes ez az új ásatásokból származó anyagközlésekre, de nem hiányzik azokból a tanulmányokból sem, amelyek a régebbi raktári anyagból származó leletcsoportok korszerű szempontok szerinti újraértékelésének számítanak. Fentiek miatt igen figyelemreméltó tanulmány *T. Dobosi Viola*, A pattintott kőszerszámok nyersanyagáról (Über das Rohmaterial der retuschierten Steingeräte). Az interdicsziplináris módszeren belül már finomított, egyszerűsített, igyekszik kiküszöbölni a kezdeti felesleges túlzásokat. Abból indul ki, hogy a különböző történeti korszakokban más-más kőzetfajtákból készültek a munkaeszközök. Ezért a kovaközetek jellegzetességeit vizsgálva kimondja „keresnünk kell egy módszert, ami a röntgendiffrakciós vizsgálatnál egyszerűbben, könnyen és nagyszabású technikai felszerelés nélkül is megbízhatóan elkülöníti a két nyersanyagfajtát.” Javaslatok a gyakorlati munkából következők és messzemenően segítik a feldolgozás további lehetőségeit.

Patay Pál: A Tiszavalk-Tetesi rézkori temető és telep I. Temető. (Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes I. Das Gräberfeld) címen 25 sír anyagát teszi közzé. Az őskori temetőt Árpád-kori és szarmata kori beásások zavarták, ami nehezítette a kutatást. Így is sikerült az egyik zsugorított váz mellől a hunyadihalmi csoport kerámiáját kiemelni. A mintaszerű anyagközlés és értékelés során a cikk írója — a leletek nyomán — a rézkor kronológiájával kapcsolatos lényeges időrendi kérdésekre is kitért.

Écsedy István: Bronzkori telep Biharugrán (Bronze Age Settlement at Biharugra) címen ugyancsak kronológiai és etnikai kérdéseket boncolgat. A két rétegű településen a leletanyag ugyanis bizonyos időbeliséget tükröz. Saját fogalmazása szerint a szerző a feltárt alsó rétegben nem talált olyan leletet, ami ne szerepelne a felsőben. Bár egyidős a Nagyrévi kultúra korai szakaszával, azzal nem keveredik. Feltehetően már a későrézkorban is itt élt népességről van szó. A felső rétegben ezzel szemben már új elemek mutatkoznak, s ebből az Erdéllyel való intenzívebb kapcsolatokra következtet. Mindkét rétegben a hatvani II. és az ottományi kultúrák hagyatéka ismerhető fel.

Vörös István érdekesen egészíti ki az előző publikáció eredményeit. A Biharugra-Földvárhalom bronzkori telep állatcsontleletei (Animal bones of the Bronze Age settlement at Biharugra-Földvárhalom) címen a lakásokhoz tartozó konyhai hulladékszármazékok kiválasztható házi- és vadászott állatok csontmaradványait vizsgálta. Ez adatok segítségével kiegészíti a telep életmódjának a rekon-

strukcióját. Az állatfajták összességéből arra következtet, hogy a környéken zárt erdőség és vízfelület húzódtott. Megállapítható, hogy az idők folyamán intenzívebb lett a telepen a vadászat és az állatfeldolgozás.

Stanczik Ilona: Előzetes jelentés a Füzesabony-Öregdombi tell-telep ásatásáról (Vorbericht über die Ausgrabungen der bronzezeitlichen Tell-siedlung von Füzesabony-Öregdomb) címen hitelesítő ásatásának az eredményét ismerteti. Célja az volt, hogy az 1930-ban feltárt, három házból és több gazdasági épületből származó, nagy mennyiségű leletanyagot újraértékelje. Az új ásatással sikerült hitelesíteni a településszerkezetet is, amennyiben utcatorok irányát is megkapta az ásató. A telep leletanyaga a Füzesabonyi kultúrához tartozik „a Hatvani kultúra leletei a telepnek ezen a részén nem kerültek elő” jegyzi meg a publikációban.

B. Bónis Éva: Rekonstrukciók a Szomor-Somodorpusztai római kori temetkezési kocsik felszereléséből (Rekonstruktionsversuche aus dem Fundinventar der römischen Bestattungswagens von Szomor-Somodorpuszta) címen ugyancsak egy korábbi publikált s a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében levő emlékeanyag rekonstrukcióját végzi el, de egészen más módszerrel. Az új, kiegészítő értelmezéshez nem hitelesítő ásatás segítette hozzá, hanem a bronz edények restaurálása: az eljárás során a tárgyak felületén eddig ismeretlen részleteket hívtak elő. Három darabról van szó, az első, keretelt medallion bronzból, szatír mellképével, halotti kocsik díszítményei közé tartozott. Két bronzedény — kancsó és nyeles csésze áldozatok bemutatásánál voltak használatban és áldozati kendő tartozhatott az együtteshez. Néhány kezdetlegesebb kulturális szintű provinciában, mint Pannoniában is, sírba helyezték a halott mellé e tárgyakat. A IV. századi sírokban talált csonk tárgyak bizonyítják, hogy a rítus értelmét veszített szokássá vált az évszázadok folyamán.

Soproni Sándor: A carnutumi Heidendor (Das Heidendor von Carnutum) c. tanulmánya egy sokat vitatott épület egykori rendeltetésének a kérdéséhez szól hozzá. E monumentális, több emelet magas fennmaradt rom, Pannoniának talán egyik legjelentősebb épületmaradványa. Eredeti funkcióját az irodalomban sokan találgták, egyesek síremléknek, mások szentélynek tartották. E. Swoboda irodalmi adatokra hivatkozva felvetette, hogy II. Constantinus építette diadalív lehetett. Soproni megtartja fejtegetésében az utóbbi funkciót, a beépített kö emlékek alapján azonban az építmény korát korábbi időre, a tetrarchia korára teszi. Figyelmeztet arra, hogy az építmény a szokványos quadrifrons típus-tól eltér, hiszen közepén hatalmas bázis áll. Ez adatokból arra következtet, hogy 308-ban a négy császár carnutumi látogatásakor, áldozatot mutattak be itt az uralkodók jelenlétében, feltételezhetően egy Concordia szobor állt az alapon. A hely a császári palota, az amphitheatrum és a főútvonal találkozásánál kialakult tágas térség, amely amúgy is a legalkalmasabb lehetett ilyen reprezentatív ünnepség tartására. Soproni — az épület funkcionális szerepének ezzel az új javaslatával — az épületet bakacsolt Pannonia történetének egyik sorsdöntő fontosságú eseménysorozatába.

Sz. Burger Alice: Későrómai éremlelet Mernyéről (Ein spätrömischer Muntzschatz aus Mernye) címen egy 1968-ban feltárt 381 darabos zártlelet értékelését adja,

amely Probus és I. Valentinianus—Valens—Gratianus közötti időszakból való. Az új együttest a feldolgozás során beilleszti a Baranya és Somogy területén már korábban előkerült, egykorú kincseletek közé. Nyomukban a késő-római Valeria főforgalmi útvonalai rajzolódnak ki. Ezekből az egyezésekből a szerző érdekesen mutat rá arra, hogyan rendeződött át, a korábbi gyakorlattól eltérően, a forgalom a IV. század második felében Valeriában a Trier—Siscia—Sirmium—Constantinopolis irányvonalra.

Póczy Klára

A kötet két igen figyelemreméltó középkori vonatkozású tanulmányt közöl. *Tóth Endre* a szombathelyi középkori kerek várat a Karoling-korba helyezi. A kísérlet első pillantásra merésznek tűnik, hiszen ezt a korszakot építészeti szempontból eddig csak Zalaváron sikerült kétségen kívül megállapítani. A szerző azonban meglepő sokoldalúsággal támasztja alá következtetéseit. Abból a régészeti tényből indul ki, hogy a kerek falhoz feltehetően a XIII. században négyszögű torony épült. E torony tehát a falnál későbbi. A torony és a fal e viszonyát a püspöki székesegyháznak a várba való beépítése előtti XVIII. századi helyszíni leírások is megerősítik. A vastag, kissé ovális falgyűrű megoldása teljesen egyedülálló Árpád-kori várépítészetiünkben, közeli párhuzama azonban a Karoling-korban felfedezhető. A Weser melletti Todenmann bei Rinteln kerek vára méretben is, kialakításban is nagyon közel áll a szombathelyi példához. Feltehető, hogy a német párhuzam mintájára Szombathelyen is a kerek falon belül helyezkedtek el a vár szűkséges épületei (kápolna, torony, palota). Ezek a mai székesegyház építése következtében tűnhettek el. Német Lajos császár 860-ban kelt oklevele a civitasnak nevezett Sabariát a salzburgi egyháznak adományozta. A civitas kifejezés megengedi, hogy Szombathelyen akkor várba lehessen következtetni. Sabaria egyébként már korábban a VIII—IX. század fordulóján is szerepel Nagy Károly avar hadjáratával kapcsolatban az egykorú írott forrásokban. Schoenvisner Istvánnak a XVIII. század végén írt, Szombathely történetével foglalkozó művében az újonnan emelt püspöki palota mögött jól kivehető a romosan is magas falakkal álló kerek vár (6. kép), amelynek lebontása előtti egyetlen ábrázolása ez a Fischer által készített metszet. A metszeten való megjelenése teljesen elüt a XIII. századi kővárainktól. Hatalmas méretei sem teszik valószínűvé, hogy az Árpád-korban különösebb jelentőség nélküli püspöki birtokon keletkezett volna. A szombathelyi kerek várnak IX. századi eredetűtése komoly érvekkel alátámasztott feltevés, amelyet a további kutatásnak mindenképpen tekintetbe kell vennie.

A kötet másik középkori tárgyú tanulmányában *Lovag Zsuzsa* foglalkozik a kalocsai székesegyház sekrestyéjével átellenben, az ún. Katona-féle kanonoki ház sarkánál 1935-ben talált öntött bronz feszülettel. A körmeneti kereszt korpuszához a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében három, a keszthelyi Balatoni Múzeumban még egy csatolható. A szerző feltételezi, hogy a feszületcsoport műhelye Székesfehérváron kereshető, s ezt a Nemzeti Múzeum keresztes szárú végződésű feszületének egyfelé hajló leveles indadíszével támasztja alá, amely hasonló megoldásban a feltehetően Székesfehérvárról származó melki Szent Kálmán fejerekljetartó fejtetőjén fordul elő. A körmeneti kereszt kora a XII. század második felében, utolsó harmadában határozható meg.

A kötet végén *Korok József* tömören ismerteti a Magyar Nemzeti Múzeum 1976-i ásatásait. Ezekből kiemelhetők *Sós Ágnes* zalavári (a Vársziget erődítése), *Fodor István* a Tiszafüred-majorosi (Árpád-kori település), *Kovalovszki Júlia* feldebrői (a templom cintermében levő középkori temető), *Szölke Mátyás* visegrádi (ispánsági központ) ásatásai.

Entz Géza

Folia Archaeologica. XXX. 1979. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda. 277. oldal, 124 kép.

A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyvének 25. számát a Szerkesztő Bizottság rövid, ünnepélyes hangú köszöntővel bocsátotta útjára néhány évvel ezelőtt. Tudjuk, hogy a protokoll szerint a harmadik X-nél nem szokás megállni, mégis, kivételesen hadd emlékezzünk, hiszen a sorozat életében a 30. kötet egy további kerek évszámmal is egyezik. A *Folia Archaeologica* első száma ugyanis 1939-ben, a harmincadik 1979-ben jelent meg. A két évszám közötti négy évtized alatt a régészet mint tudományág alapvetően átszerveződött, kutatási módszereinek a kidolgozása, gyakorlati megvalósítása, a megfelelő tudományos fórumok életre hívása, erre az időszakra esik. Az sem mellékes, hogy a tudományosan kiértékelt régészeti anyag, kiállítások és népszerűsítő könyvek segítségével, ezek alatt az évtizedek alatt vált a népművelés egyik legáltalánosabb eszközévé. Ebben a folyamatban a MNM Évkönyvének irányító szerepe jutott, ezért is lényeges, hogy a folyóirat zökkenőmentesen, évről évre tájékoztatja a szakembereket a múzeum munkájáról.

T. Dobosi Viola—Vörös István: Adatok a lovasi őskori festékbánya leletegyüttesének értékeléséhez (Data to an evaluation of the finds assemblage of the Paleolithic paint mine at Lovas.) címen az 1950—51. évi ásatásból származó anyag újraértékelésével foglalkoznak. Az együttesben szereplő állatfajtaiból arra következtettek, hogy az eszközök készítésekor, a lovasi vadásztelep a mérsékelt égvő lombos-erdőjű zónájához tartozott, a közelben kiterjedt mocsár is volt. A lovasi őskori festékbánya korát ezáltal a Riss-Würm interglaciális szakasz végére helyezik. Ez az új kronológiai javaslat a lelőhely korát, a korábbi meghatározásokhoz képest, némileg közelebb hozta a középső paleolitikumhoz. A megmunkált csonteszközök mint pl. a fejlettebb kategóriába sorolható, bányász eszközként használt nyeles ár, érdekes fejlődési folyamatra utalnak. Figyelemre méltó ugyanis, hogy a csont és aggancs eszközök megmunkálásánál tudatosan alkalmazták azokat a fogásokat, amelyekkel a kő és fa eszközöket, végtelenül hosszú idő alatt lassanként „kézhez alakították”.

Patay Pál: A Tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep. II. Telep (Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes. II. Die Siedlung) c. tanulmánya az évkönyv előző számában közölt temetőrész közreadásához kapcsolódik. A vízér partján levő viszonylagos „hát”, jóformán minden történelmi korszakban lakott volt; a rézkor folyamán két ízben is települtek ide (csupán a javarézkor derekán maradt a hely lakatlan). A rézkor első település-részenek az analízise megismertette a tiszapolgári kultúrából átvett bodrogkeresztúri kultúra életmódjával, néhány jellegzetes használati tárgyával és eszközével. A későbbi település a kevésbé ismert Hunyadi-halmi csoport egy lelőhelyét és jellegzetes anyagát szolgáltatta.

Kovács Tibor: Középső bronzkori aranyleletek Északkelet-Magyarországról (Mittelbronzezeitliche Goldfunde aus Nordungarn) című publikációja ugyancsak az évkönyv előző számaiban megkezdett cikksorozat folytatása. A kutatót az a cél vezeti, hogy konkrétabb képet alkosson a Kárpát-medence és az azt övező területek népességének a kapcsolatairól az i. e. XVI—XV. század időszakában. A fémművesség és ezen belül az arany tárgyak a legalkalmasabb eszközök, elemzésük a legalkalmasabb munkamódszer e cél elérése érdekében. Az arany tárgyak általában publikáltak, az észak-magyarországi példányok majdnem kizárólag az erdélyi aranybányákból valók. Segítségükkel és egyéb fémtárgyak és más művészi emlékek segítségével — amelyekben kiütözik az aranyékszerekről átvett ízlésbeli hatás —, biztosan kirajzolódhatnak az i. e. XVI—XV. századi fontos kereskedelmi utak. Szerző szerint az egyik ilyen főforgalmi közlekedési vonal Erdély és a Felső-Tiszavidékre, a másik a Körösök—Maros—Dél-Alföld vidékére juttatta el

a kiemelkedő értékű produktumoknak számító aranyékszereket.

Kemenczei T.: Új bronzsisak-lelet a Magyar Nemzeti Múzeum Őskori gyűjteményében (Neuer Bronzehelmfund in der Prähistorischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums) című tanulmányában, a múzeum egyik új szerzeményének ürügyén áttekinti a későbronzkori félgömb alakú harci sisakok problémáját. Kitér arra, hogy a későbronzkor folyamán, — amely időszakba helyezhetők a tárgyalta bronzsisaktípusok — a Kárpát-medencében három fémműves központ működött. Mind-egyikben más és más típusú sisakot állítottak elő. A tanulmány részletesen elemzi e műhelyek eredőit és az egymással való kapcsolatukat. Végül konklúzióként megállapítja, hogy a MNM példánya valószínűleg a lausitzi kultúra fémművességének a terméke. A közép-európai urnasíros kultúra jellegzetes vonásait rajta a délről jövő hatások színezik. Így hasonló a sisak a későmükénéi korból származó, az i. e. XI. századi (Hallstatt A₂–B₁) anyaghoz. A tárgyalta felszerelési tárgy a későbronzkor legkorábbi csoportjához tartozhat.

Soproni Sándor: Municipium Halicanum (Municipium Halicanum) címen Pannonia településtörténetét gazdagítja, az egyik — csupán a korabeli irodalomból ismert — pannóniai város lokalizálásával. Óbudán talált és még e század elején publikált kősrílada feliratából indul ki. Az elhunyt neve mellett az origót is feltűntették: do(mo) municipi(o) Alic(ano)-ként. A császárkori itinerariumok többször említik Halicanumot a Borostyánkö ut mentén (a helyet eddig általában Lendavával azonosították). Soproni szerint az óbudai feliratot megnevezett municipium e Halicanummal lehet azonos, s számitásai szerint e város romjai a fontos észak-déli út murai átkelőhelyénél keresendők. A település a városi rangot — feltételezése szerint — a szomszédos Sallával egyidőben, tehát Hadrianustól kaphatta. A cikk utal arra, hogy a Poetovio Carnuntum szakaszon az útvonal mentén a városok szabályosan átlag 32–33 millia passuum távolságonként következnek. Ez a rendszer, a későbbi időkben az I. századi katonai felvonulás programját tükrözheti.

B. Bónis Éva: A brigetói Gerhát fazekastelep (Das Töpferviertel „Gerhát“ von Brigetio) című tanulmánya annak a sorozatnak egyik láncszeme, amellyel szerző Pannonia egyik igen fontos katonai ipari központjának a tevékenységére világít rá. A rész tanulmányok alkalmat adnak arra, hogy több évszázadon keresztül nyomon követhessük a legio I. adiutrix üzemének a munkásságát. A cikk a fazekastelep 1940-ben feltárt részletével foglalkozik: az ásatások akkor hat égető kemencét és az üzem egyik épületmaradványát hozták felszínre. A 380 darabból álló kerámiaegyüttes többsége a felhagyott üzemrész elplanírozásából való, részben égetési selejtből, és félkész árukból áll. A kemencékben konyhaedényeket, díszedényeket, terrakottákat, méceseket égettek ki, a Hadrianus korától a Severusok uralkodásával záruló időszakon belül. A legio e nagy központi műhelyének — a részletesi szakirodalomban „Gerhát” fazekastelepként ismert — üzemrészében, a III. század harmincas éveiben, máig ismeretlen okból hagytak fel a kerámiakészítéssel.

Tóth Endre: A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos római arany- és ezüsttárgyai. Aranygyűrűk. (Römische Gold- und Silbergegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum. Goldringe.) címen egy különleges anyagcsoportot válogatott össze. A felirattal rendelkező részben publikált ékszereket régészeti, történeti szempontból ugyanis még sohasem értékelték ki. A cikk írója aprólékos kutatómunka segítségével meg tudta állapítani, hogy a római császárkorban készült gyűrűk néhány példányára a feliratot későbbi időben, már hosszabb használat után vették, sőt talán egyetlen hamisítási akció keretében. Ez a felfedezés a leletek tudományos értékét alapvetően befolyásolja. A csoport legérdekesebb darabjai a hűség-gyűrűk, amelyeket az uralkodók kiemelkedő szolgálatokért adományoztak, főként magasrangú katonáknak. A MNM-ban levő gyűrűket Sirmium körzetében találták, I. Constantinus ajándékai lehetnek, talán a Licinius-szal való leszámolás alkalmával. Még későbbi időből, a VI–VII. századból való egy ún. archi-

tektonikus gyűrű, amelynek eredete az ókeresztény szimbolikára vezethető vissza. Legújában ennek az igen ritka és nagyon értékes gyűrű-típusnak analóg példányát Fenekpusztán találták, VI. századra keltezett rétegben.

Kiss Attila: A Kölked-feketepusztai avarkori germán temető és telep (Das Gräberfeld und die Siedlung der awarenzeitlichen germanischen Bevölkerung von Kölked) címen előzetes tájékoztatást nyújt a népvándorláskori kutatásunk egyik legjelentősebb ásatásának eredményéről. A szóban forgó település 99 lakóházát, helyesebben félig földbesüllyesztett lakóödrét tárták fel. A helyiségekben tapasztott tűzhely, s — a cölöpnymok alapján — bútorok helye rajzolódott ki. Az egyes épüleccsoportok között keresztül-kasul futó árok-rendszerek kívül egy roppant érdekes, kör alakú árok nyomvonalát követték, amely feltehetően a település magját határolta el. (Ennek az ároknak a méretei igen figyelemreméltók, átm.: 20 m, szélessége kb. 3 m, mélysége kb. 5 m átlag.) A telep közelében feltárára került a temető, amelybe — a kutatók számítása szerint — mintegy hat generáción át helyezték a halottakat az 570–750 közötti időszakban. A közrendű lakosságtól kissé távolabb, külön temetkezett egy előkelő család, roppant drága mellékletek jellemzik 25 sírből álló temetőcsoportjukat. Mind a telep, mind a temető anyagában kezdetben a germán jellegű emlékek dominálnak. Ezek, másfél évszázad alatt, mind inkább helyet adtak az általánosságban avarként ismert tárgyaknak, míg végül a VIII. században, a korszaknak viszonylag homogén jellegű emlékménye ismerhető fel a település romjai között, valamint a temetőben. Kiss A. egyelőre arra gondol, hogy a települést az egykori limes-út mellett, nem messze a kölkei római kori katonai táborától —, egy gepida népcsoport létesítette. 581-ig az volt a feladatuk, hogy a Sirmium ostromához felvonuló avar-ság védelmét biztosítsák. Évszázadok során a kis csoport fokozatosan alkalmazkodott az össz-avar birodalom viszonylag egységes életmódjához és kulturális szintjéhez.

Póczy Klára

E kötet közli **Eisler János**nak a Magyar Nemzeti Múzeum csontnyergeivel foglalkozó és a XXVIII. kötetben megjelent tanulmánya hosszabb, befejező részét. A szerző igen gondosan vizsgálja a XV. század elejének olyan alkotásait, amelyek egy-egy részlete stílusban és formában kapcsolatba hozható a három pompás nyereg (Rhédey, Jankovich és Batthyány) megfelelő részletével. Elsősorban a mindhárom nyergen szereplő Szent György ábrázolások kötik le figyelmét, de egyéb motívumok egykorú párhuzamaira is kitér. Mindezek alapján javaslatot tesz a nyergek időmeghatározására: legkorábbi a Rhédey-nyereg (1430–1440), majd következik a Batthyány-nyereg (1435–1445), végül a Jankovich-nyereg (1440–1455). A párhuzamokat az osztrák, dél- és nyugat-német, burgundi és észak-itáliai területeken találja meg, némely esetben Magyarországon is. Ez a változatos rokonság jól érzékelteti a korszak gótikájának internacionális jellegét, amelynek egyik korabeli központja Budán feltételezhető. Nem lehetetlen tehát, hogy a nyergek Budán készültek. Ebben és a donátor-kérdésben további kutatások kívánatosak.

Kanizsai János esztergomi érsek zafírköves pecsétygyűrűjét dolgozza fel **Lovag Zsuzsa**. Az aranygyűrű Jankovich Miklós gyűjteményéből került a Nemzeti Múzeumba. A Jankovich-leltár szerint a majki kamalduli monostor területén került elő. A saslásbas család jelvényt a zafír felületébe vésték. A majuszkulás gótikus betűkből álló rövidített felirat Kanizsai János esztergomi érseket nevezi meg. A gyűrűs pecsétet 1402 körül használta. Ezután valószínűleg Majkon, az akkori premonstrei monostorban elvesztette s 1404 és 1408 között egy másik, hasonló jellegű gyűrűt használt pecsételésre.

A kötet tanulmányosora két érmészeti cikkel zárul. Az elsőben **G. Héri Vera** a II. Lajos özvegyéről, Mária királynéről készített érmet a hátulapon látható Patientiátt ábrázoló allegorikus alak és egyéb stílusmegfontolások alapján Ludwig Neufahrer 1536 körüli munkájának határozza meg. A másodikban **Gedai István** ismerteti Apafi

Mihály erdélyi fejedelem 50 dukátos aranyát, amely minden valószínűség szerint a Koburg-gyűjteményből származik és amelyet nemrég a Nemzeti Múzeumnak sikerült Bécsben megszereznie. A 80 mm átmérőjű, 1677 évszámot viselő díszes érem nem volt forgalomban, hanem ajándékozás célját szolgálta.

Zárótelemként *Kerek József* foglalta össze az 1977. évi ásatások igen figyelemreméltó eredményeit. *Fodor István* Hajdúdorog-Temetőhegyen X–XI. századi temetőt tárt fel. A sírok közt különleges temetkezési rítust talált. *Sós Ágnes* nagyszabású ásatása Zalaváron IX. századi templomot, IX–XI. századi temetőt tárt fel és Kövecses lelőhelyen olyan települést, amely megelőzte Pribina korszakát. A település IX–X. századi kontinuitása bebizonyosodott. A feldobrői középkori templom kutatása során *Kovalovszki Júlia* egyértelműen megállapította az alsó és felső templom egykorúságát és a két tér

eredeti kapcsolatát. A temetőben pedig sikerült egy egykorú bronzöntő műhelyt felfedeznie. Ugyanő a Békés megyei Dobozon tovább folytatta a XI. századi település feltárását. Kiderült, hogy a templom nélküli falu már a XII. században megszűnt. Visegrádon *Soproni Sándor* és *Szöke Mátys* a korábban előkerült ispánsági lakóépület közvetlen közelében megtalálta az ehhez tartozó esperesi templomot. Az épületet XI. századi falképek díszítették. A templom apszisa mellett ólomkehellyel és paténával megtalálták az esperes sírját is. Sárospatakon *Dankó Katalin* befejezte az Olaszbástya feltárását. Ezáltal lehetővé vált a várkastály XVI. századi védőrendszere leglényegesebb részleteinek tisztázása és bemutatása. Békésen befejeződött a palánkvar és árokrendszerének feltárása. Keletkezési idejére I. Ferdinánd 1555-ben vert pénzárja ad megbízható támpontot.

Entz Géza

HELYTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁK RÉGÉSZETI TANULMÁNYAIRÓL

Tápé története és néprajza (szerk. Juhász Antal) Szeged 1971. *Trogmayer Ottó*: Tápé területének régészeti emlékei. 31–47. o.

Hajdúdorog története (szerk. Komoróczy György) Hajdúdorog 1971. *M. Nepper Ibolya*: Hajdúdorog területe a hun korig. 15–21. o.

Mesterházy Károly: Hajdúdorog a honfoglalás utáni első századokig. 23–32. o.

Hajdúhadház múltja és jelene (szerk. Komoróczy György) Gyula 1972. *M. Nepper Ibolya*: Hadház területe a népvándorlás koráig. 13–22. o.

Mesterházy Károly: Hadház a népvándorlás- és a korai Árpád-korban. 23–30. o.

Tanulmányok Sarkad múltjából (szerk. Komoróczy György) Sarkad 1972. *Mesterházy Károly*: Sarkad a tatárjárásig. 17–29. o.

Hajdúböszörmény története (szerk. Szendrey István) Debrecen 1973. *M. Nepper Ibolya*: Hajdúböszörmény határának népei és kultúrája az őskortól az i. u. III. század végéig. 9–14. o.

Mesterházy Károly: Hajdúböszörmény földjének története a népvándorlás és a honfoglalás korában. 14–29. o.

Mezőberény története I–II. (szerk. Szabó Ferenc) Mezőberény 1973. *Ifj. Kürti Béla*: Mezőberény területének története a honfoglalásig. 17–70. o.

Vésztő története (szerk. Szabó Ferenc) Vésztő 1973. *T. Juhász Irén*: Vésztő története a honfoglalásig. 79–91. o.

Polgár története (szerk. Bencsik János) Polgár 1974. *M. Nepper Ibolya*: Polgár és környéke a népvándorlás koráig. 13–23. o.

Mesterházy Károly: Polgár története a népvándorlás és a honfoglalás korában (germánok, avarok, honfoglaló magyarok). 23–41. o.

Hajdúszoboszló monográfiája (szerk. Dankó Imre) Hajdúszoboszló 1975. *Sz. Máthé Márta*: Hajdúszoboszló területének történeti képe a XI. századig. 53–70. o.

Hajdók Imre–*Kőhegyi Mihály*: Nagybaracska földrajza és története 1848-ig. Baja 1976. *Kőhegyi Mihály*: A környék története az őskortól a népvándorlás koráig. 27–37. o.

Kőhegyi M.: A honfoglalástól a középkorig. 37–42. o.

Szöreg és népe (szerk. Hegyi András) Szeged 1977. *Trogmayer Ottó*: Szöreg őstörténete. 51–67. o.

Sárvár monográfiája (szerk. Dr. Horváth Ferenc) Szombathely 1978. *Károlyi Mária*: Óskori településtörténet. 45–65. o. *P. Buocz Terézia*: Római kor. 65–77. o.

Tanulmányok Szécsény múltjából 2. (Felelős kiadó és szerkesztő Praznovszky Mihály) Szécsény 1979. *Patay Pál*: Régészeti kutatások, régi és új lelőhelyek Szécsény határában és környékén. 17–27. o.

Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. (Szerk. Miklya Jenő, Szabó Ferenc) Szeghalom 1979. *Ecsedy István*: Újkőkori falvak Szeghalom környékén. 61–101. o.

Az utóbbi évtizedben örömdetesen megsaporodott helytörténeti monográfiák szemléletes képet nyújtanak egy-egy város, község természeti viszonyairól, történetéről, művelődéstörténetéről, népességéről és néprajzáról. A helységek messzi múltba vesző történetét csak a régészet eredményei alapján lehet meghatározni, ezért fontosak ezek a tanulmányok. Régi nagy elődök ma is sokat forogtattak jelentős munkái (pl. Reizner szegedi, Hornyik kecskeméti kötete) és az 1965-ben megjelent *Oroszlána története és néprajza* kitűnő szakembereink által írt, sokat idézett fejezetei után méltán várhatnánk hasonló folytatást. Nehéz, de szép feladat egy-egy szűkebb tájegység topográfiai adatait beleegyezni az ismert történeti képbe, új eredményeket közölni a szakember számára hasznosan, az olvasó számára érthetően.

Milyen értékeket és eredményeket kereshetünk a helytörténeti monográfiák régészeti fejezeteiben? A legfontosabb az, hogy új eredményeket nyújtson, kisebb-nagyobb leletmentések, teljes, vagy legalább részleges terepbejárások, még nem közölt múzeumi anyagok, eddig ismeretlen adattári feljegyzések adataival gazdagítsa ismereteinket. Mindezt belehelyezve az elmúlt évezredek történeti folyamataiba, ne csak az eddigi irodalom gyakran ismételt összefoglalását nyújtsa, hanem új összefüggéseket adjon. Ha a helység területén nem kerültek elő újabb leletek, akkor a korábbi ásatások új szempontok szerinti feldolgozását mutassa be, amire az egyre szaporodó publikációk, analógiák felhasználásával mindig van mód. Mivel nincs lehetőségünk minden idevágó tanulmány ismertetésére, keresztmetszetet adunk tíz év helytörténeti kutatásainak régészeti eredményeiről, problémáiról.

Gazdag terepbejárás, nagy adattári anyagra, a bronzkori szondázó fúrások és a monostor új ásatási eredményeire épül *Szöreg őstörténete*. *Trogmayer Ottó* az egyes kultúrák rövid, az életmódra és a történeti folyamatokra koncentráló leírásába beleszővi a környék leletanyagát. Említésre méltó a közeli Tiszasziget Vinča A korú, import tiszadobi típusú cserepeket tartalmazó, vagyis az AVK középső szakaszával egyidős telepleletének ismertetése. Ez a szerző korábbi nézeteit támasztja alá, miszerint a vonaldíszes kultúra korai szakasza a Körös-kultúrával részben egyidős. Hasonló Vinča település anyagát találták meg a szöregi Borpalackozótól délre is. A szaporodó leletanyag a Tisza–Maros-szög középső

neolitikus településtörténetéhez és a Vinča kultúra kapcsolataihoz nyújt fontos adalékokat. A Maros kultúra feltételezett tell településének hiánya a szondázó, rétegszinteket megállapító fúrások eredményei alapján a település horizontális terjeszkedésével magyarázható. A környező négy, X–XI. századi falu terepbejárási adatokra épülő leírása után megismerkedünk a monostor 1976-os ásatásával. A feltehetően XI–XII. századi, törtkő alapozású, patkós szentélyű kis templomot a XIII. század folyamán bővítették, átépítették. Az apátság épülete ettől keletre terül el, ennek csak részleteit tárták fel, pontos felderítése a jövő feladata.

Hasonló, alaposan kutatott, gazdag anyagú terület Tápé környéke. *Trogmayer Ottó* cikkében néhány terepbejárási adat mellett jelentős a Tápé–Lebő-i neolitikus ásatások kutatástörténetének és eredményeinek összefoglalása. E tanulmányban látott napvilágot a Tápé-szentégláégtől 671 síros halomsíros temető ásatási eredményeinek rövid elemzése. Végül kisebb avar leletek közlésére és a terület három, X–XI. századi települési központjának meghatározására kerül sor.

A szórványos anyag ellenére szemléletes képet fest a különböző korszakok életéről *Károlyi Mária* színvonalas tanulmánya. Kiemelkedik a Gáta–Wieselburg-i csoport életének, Sárvár környékén található szórványleleteinek leírása, valamint a továbbélő gátai kultúra és a halomsíros kultúra kevert, együttélő néptöredékének anyagát tartalmazó 1972-es hegyfalui teleplelet értékelése. Terepbejárási adatokra épül a koravaskori halmok bemutatása. Új adatokat szolgáltat a Rába menti kelta települések, az Ostffy–Ásszonyfa melletti Földvárpuszta erődtített telepének ismeretéhez is.

P. Buocz Terézia tanulmányában Sárvár területének római kori emlékeit teszi közzé, azonosítja Bassiánával, leírja a sitkei amfiteátrumot, temetőleleteket, szórványokat. Mindezt történeti összefüggések közé helyezi és felhívja a figyelmet a kutatás, az ásatások fontosságára.

Kőhegyi Mihály cikkének szemléletes stílusa megjeleníti az olvasó számára a korabeli ember mindennapi életét. Évtizedek kutatómunkájának a környékre vonatkozó anyagából különösen fontos a Körös kultúra néhány töredéke, a halomsíros temetkezés- és telepleletek nagy száma és a koravaskori szórványok. Kutatástörténeti szempontból jelentős részleteket közöl Borsay Jenőnek a nagybaracskai bronzkori kincslelet előkerülési körülményeiről szóló kézíratos anyagából. Ízelítőt kapunk a szarmaták gazdag hagyatékából (pl. Tataháza, Madaras, Csátalja, Dávod) is.

Kőhegyi Mihály A honfoglalástól a középkorig című tanulmányában a csávoelyi XI. századi temető szórványai mellett részletesen leírja a nagybaracskai hasonló korú temető 1970-ben megmentett tízen négy sírját. A hat férfi, hat nő és két gyerek mellett szegényes mellékletanyag – egy fülbevaló, kés, gyűrű és két ezüstpénz – volt. Nagyon fontos megfigyelése, hogy több templomkörüli temetőt (Baja–Pető, Bácsalmás–Óalmás, Madaras–Bajmoki út) az oklevelek csak a XIV. századtól említene, míg a feltárt sírok között XI. századi is van. Árpád-kori falukutatásunkat gazdagítja a madarasi telep-részlet (két ház, árkok, kemencék) rövid bemutatásával.

Patay Pál tanulmánya első felében Szécsény környékének régészeti kutatástörténetét tárgyalja, kiemeli a régi, nagy elődök munkásságát és a jelen hiányosságait. A vidék legtöbb lelőhelye a későbronzkor idejéből származik; jelentős a temető (pl. a hugyagi útelágazás, Szécsény–Salgótarjáni út találkozása, Borsós dűlő) és a telepleletek (csitári Kárnók hegy, Benczurfalva–Majorhegy) ismertetése. Új adalékokat közöl a kisméretű, XIII–XIV. századi földvárak (pl. Nógrádmárcal Kerekdomb, Nógrádsípek Pusztavár, Benczurfalva Dubinka) leírásával. A szűgyi Leányhegyen végzett ásatása alapján megállapítja, hogy ezek a tatárjárás után épült sánc-cal, árokkal körülvett fatornyok a kővárak építéséig szolgáltak.

Ecsedy István a szakirodalom széles körű ismeretét kitűnő összefoglalását adja az újkőkor kialakulásána életmódjának, hitvilágának, a különböző Körös men kultúráknak és kapcsolataiknak. Mindezt a problémák átgondolásával és a helyi anyag előtérbe helyezésével teszi meg. Fontos megállapítása a Békés megyei topográfiai kutatások alapján az, hogy a korai vonaldiszes telepek legtöbbször ugyanazon a területen, de nem ugyanazon objektumban találhatók, mint a Körös telepek. A két kultúra nem egyidőben élt, a vonaldiszes népesség csak a Körös kultúra felbomlása után telepedett meg itt. A mindennapi élet emlékeinek – házak, fazekasság, szerszámkészítés, temetkezés – bemutatásánál a szövegről szóló részt *Krasznai Péter* írta. Dévaványa–Rél helyi gát házrészletének szövegszerű leírása és két cölöplyuka alapján rekonstruálja a korabeli álló gyékényszövő szerkezetet és továbbfejlesztett változatát.

Lelkiismeretesen összegyűjtött, teljes terepbejárási anyagra, adattári ismeretekre támaszkodó munka *Mezőberény területének története a honfoglalásig* ifj. *Kürti Béla* tollából. Nagy érdeme a lelőhelyek pontos leírása, a leletanyag részletes közlése. Apró részletmegfigyelései településtörténeti szempontból figyelemre méltóak. Érdekes művelődéstörténeti adalékot nyújt a Békés Vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyveinek áttekintésével a mezőberényi taglétszám alakulásáról. A vidék adottságainál fogva sok új történeti eredményt nem hoz, de a Békés megyei topográfiai kötet számára kitűnő előtanulmány.

Mesterházy Károly nagy irodalmi ismerettel megírt munkáit a kutatás hiányosságai miatt helyenként nehéz alátámasztania helyi adatokkal; a hitelesebb kép kialakításához sokkal több terepbejárási, ásatási anyagra lett volna szükség. Tanulmányaiban kiemelkedik a helységek honfoglaláskori és kora Árpád-kori történetének leírása.

A *hajdúdorogi* kevés leletből a temetőhegyi három honfoglaláskori sír anyaga a legérdekesebb. Ismertetésénél kiemeli a szerző a bagolyfejes csont botvéget; honfoglaláskori párhuzamaként a szabadbattyányi kanalságmet ábrázoló, avar kori megfelelőjeként a balatonfűzfői párdücefej formájú botvéget említi. Kiegészíthetjük a sort a szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzött földéaki példánnyal. Az Árpád-kori Dorogra vonatkozó adatai hiányosak, következtetései csak feltételezések.

Hadház történetében részletesebb leírást kapunk Mesterházy Károlytól. A IV. századi szarmata leletek közül germán etnikumhoz köthető a tiszalöki, tiszavasvári és hajdúnánási szórványlelet, gepida a polgári és a nádudvari. Ezt annyira kevésnek tartja, hogy feltételezi a hadházi terület lakatlanságát vagy gyérén lakott határterület voltát. A környező koraközépkori települések leírása számottevő, a szerző azonosítja Cégény falu helyét, terepbejáráskor gyűjtött XV. századi cserepeket, templomra és több téglalapú utaló nyomot említi. Szól Poroszlóról és Szentdemeterről, az utóbbi egyhajós, a XIII. században toronnyal bővített templomát 1966–67-ben tárták fel. Végül megállapítja, hogy Hadház környékén a honfoglalás korában a kabarok települtek meg.

Sarkad történetének őskori részében főként a Magyar Nemzeti Múzeumban található szórványokat sorolja fel; honfoglaláskori képe hitelesebb, összegegyezteteti a történeti forrásokat a régészeti adatokkal. Bemutatja a peceskvári gazdag női sírok leleteit és megállapítja, hogy a környéken egy előkelő honfoglaló nemzetség telepedett meg. A források említései alapján Sarkad a XI–XIII. században királyi várföld; majd a terület egy része a dömöszi prépostság, új nemesi nemzetségek kezébe került, fejlődése a tatárjárásig töretlenül ívelt.

Böszörmény történetének legizgalmasabb része a honfoglaló középréteg temetkezéseinek (Hajdúböszörmény-Vidi pusztá, szórványleletek) és a X–XI. századi kő-népi temetők anyagának (Hajdúböszörmény-Kis Benetanya, Hajdúböszörmény-Pródi halom) ismertetése. A

leletanyag és Böszörmény nevének elemzése után megállapítja Mesterházy, hogy a környéken a Volgai Bolgáriából kiszakadt törökös népesség telepedett meg; X—XIII. századi szórványok alapján telepük a mai téglagyárak helyén lehetett. Ezt igazolni látszik a közelmúltban itt feltárt Árpád-kori falurészlet. (Antalóczy Ildikó szíves szóbeli közlése.) Jelentős a megemlített X—XIII. századi falvak — Pród, Salamon, Szentdemeter, Zelemér, Bagota, Hetven és Vid — egy részének azonosítása.

A *polgári monográfiában* kiemelkedik a vandálok történetének részletes leírása, annak bebizonyítása, hogy a vidék a IV. század elejéig vandál érdekerület volt. Érdekes a közelmúltban részletesen elemzett Ohat-kiszigeti, a IX. századi bolgár megszállással kapcsolatos leletanyag első említése. Polgár-Kenderföldek és Újtitkos határában talált X—XIII. századi terepbejárási leletek, Szentmargita azonosítása, Tárnok, Csöszd említése és Demeterkút X—XI. századi temetője a környék jelentős betelepülését bizonyítja. A tatárjárás után csak Polgár, Szentmargita és Csöszd telepedett újra.

Az említett helységek nagyjából összefüggő területet alkotnak, nem lehet környezetükből kiszakítottan, ennyire szétaprózottan vizsgálni őket, ezért a vidék teljesebb megismeréséhez szükséges Mesterházy Károly adatokat közlő és egységesebb történeti képet adó tanulmányait is ismerni. (M. K.: A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962—65. DME 1965. 19—59. o.; M. K.: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területének IX—XIII. századi településtörténetéhez. DME 1973. 97—174. o.; M. K.: A mai Hajdú és Bihar megyék településtörténete a tatárjárásig. Hajdú-Bihari kéziratos térképek. Debrecen 1972. 160—171. o. stb.)

Sz. Máthé Márta közlése *Hajdúszoboszló monográfiájában* kutatástörténeti szempontból jelentős. Szívós M. Béla az 1876-os Ősrégészeti és Embertani Kongresszus, Rómer Flórisék felhívásának hatására elkészíti Hajdúszoboszló határának régészeti térképét (1876), amiben felsorolja a környék korabeli halmait, 31 térszíni kiemelkedést jelöl. Ebből a szerző Sőregi János kéziratos halomkatasztérre támaszkodva huszonhatet azonosít.

M. Nepper Ibolya tanulmányaiban az általános ismertető részekbe belehelyez néhány régi anyagot, új terepbejárási adatot, de a terület kutatatlansága miatt kevés jelentős eredményt közöl.

Hajdúdorog történetében részletesen leírja néhány szkíta és öt császárkori sír anyagát, kevés analógiát hoz, történeti következtetéseket alig von le az anyagból.

Hajdúhadház történetében a területre vonatkozó régi ismereteket sorolja fel, új adatként néhány szarmatakorai szórványleletet (Hajdúhadház Nap u. 14., téglási határ-rész, É-i lapos stb.) említ meg.

Polgár és környéke a népvándorlás koráig című tanulmánya értékes adatokat közöl a környék neolitikus anyagából. A szórványok összegyűjtése mellett a szerző 1971—72-es terepbejárási adatai (Folyás-Bivalyhalom, Folyás-Kigyóstanya, Folyás-Simahát és Polgár-Titkosi út 2400 m szelvény) gazdagították a szilmei csoportról kialakított képünket. Jelentős lelőhely Polgár-Kenderföldek, ahonnan Hatvani kultúra telepről Zóki típusú anyag és a dákok emlékei kerültek elő. Az említett terepbejárási időszak eredményeként sok szarmatakorai lelőhely is ismertté vált.

Vésztő történetében T. Juhász Irén szintén néhány terepbejárási adattal egészíti ki a régi leletmentési és szórványleleteket. Legszármottevőbb az 1971-es határjárás szarmatakorai anyaga (Cigányér, Bene-halom, Németi-pusztá, Bihari határ-rész). (A kötet másik tanulmá-

nya, T. Juhász Irén és Kristó Gyula cikke foglalkozik a Vésztő-mágori Csolt monostor ásatási eredményeivel és történeti problémáival.)

A kötetekben helyenként stílusbeli és tárgyszerű pontatlanságokkal, sajtóhibákkal, elírásokkal találkozunk. Félrevezető M. Nepper Ibolya megfogalmazása Hajdúböszörmény történetében, amikor a korai vaskor második szakaszában (i. e. 600—400) nyugatról megjelenő halomsíros népességről beszél. A vésztői, T. Juhász Irén által a bronzkorba sorolt ellentett élű rézsákány (MNM ltsz. 7/1935.) a javarészkor szép terméke. Az illusztrációs anyagnál is előfordulnak pontatlanságok, pl.: a hajdúhadházi É-i laposról származó (Hajdúhadház múltja és jelene. 17. o., 4. kép) későbronzkori edényke fordítva van közölve, a sarkadi tanulmány II. tábláján későbronzkor szerepel középső bronzkor helyett, az V. tábla 2., 3. képek felírata feleselődött a szövészében. Egy-egy helység területén még szerencsés esetben sem volt annyiasítás, nincs oly gazdag leletanyag, hogy akár egyet is elhagyhathnánk közülük. Az, hogy szélesebb közönségnek szól csak az érthető, szemléletes stílus használatára kötelez, de mondanivalója tudományosan felhasználható legyen. Ez ugyanolyan pontosságot kíván, mint bármelyik szaklapban megjelenő közlés, tehát szükség van pontos hely- és tárgyleírásokra, lelőhelykataszterre, a lelőhelyeket korszakanként feltüntető térképekre, valamint fotókra és rajzokra. Természetesen nem a topográfiai kötetek részletességével, de mindenképpen ezek számára felhasználhatóan kell a cikkeknek elkészülniök. Lelelőhelykatasztert csak Szőreg őstörténeténél (35 lelőhely felsorolása), Mezőberény történeténél (78 lelőhely) és a polgári monográfia végén (33 lelőhely) találunk. Térképet közül a Mezőberényi tanulmány — példamutató, hogy egy vízrajzi és hét, a lelőhelyeket korszakanként feltüntető térképet találunk benne — a szőregi, a sárvári, a szeghalmi és a nagybaracscai cikk. Mindez nagyon hiányzik a szakember és az átlagolvasó számára is a többi kötetből. Szemléletes Orosháza története és néprajza régészeti cikkeinek több, mint ötven fotótáblája, ez sem talált mindenütt követésre. Szeghalom történetének illusztrációs anyaga a leggazdagabb, több mint harminc kép, tárgy- és ásatási fotók, sűrű, rekonstrukciós rajzok mutatják be a környék neolitikus életének maradványait. Jók a képaláírások, a meghatározás mellett a lelőhelyet és a kultúrát is feltüntetik. Nagyon szépek a Sárvár monográfia rajzos táblái is, kár, hogy a számozás hiánya félreértésre adhat okot. Kiemelhető még a mezőberényi és a polgári kötet fotóanyaga, néhány szép képét találunk a tápéi, sarkadi, a szőregi és a vésztői cikkekben. Jó kezdeményezés Sz. Máthé Mártáé, amikor a közönség számára bemutatja a régész munkáját, régi és új ásatási, illetve tárgyrájzokat közöl. Nem elhanyagolható a rövid idegen nyelvű összefoglalás sem, amit Sárvár, Tápé és Szőreg történetében találunk meg.

Az ezek után elkészülő tanulmányokhoz hasznos lenne egy általános szerkesztési elv kidolgozása, hogy ismeretterjesztő és szakmai, tudományos szempontból is többet adjanak. (Kezdeményezés történt erre pl. Csongrád megye esetében — Szempontok a várostörténeti monográfiák készítéséhez. Szeged, 1976. — de ez nem régészeti szempontú és belső használatú tanulmány.) A monográfia előkészítése során a megrendelőknél, a szerkesztőbizottságnál figyelembe kell vennie, hogy a munka régészeti része — terepbejárások, kisebb ásatások elvégzése — költséges, jó cikkek születéséhez biztosítani kell az anyagi feltételeket is. Több fotóra, rajzra, szemléltető ábrára lenne szükség, hogy azok, akik kezükbe veszik helységük történetét jobban értsék, lássák a leírtakat. A későbbi topográfiai munkálatok szempontjából pedig fontos lenne az egyes vidékek teljes terepbejárása, szondázó ásatások elvégzése, a lelőhelyeket korszakanként feltüntető térképek és lelőhelykataszter közlése. E célok megvalósítása után a helytörténeti monográfiáink régészeti tanulmányai a kis példányszám ellenére ismertebb, többet forgatott kötetekké válhatnak.

D. Matuz Edit

F. Fülep, Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae). *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1977. Akadémiai Kiadó 64 lap, 50 tábla, 2 melléklet.

Sopianae, a mai Pécs területén fekvő egykori város jelentős szerepet játszott Pannonia történetében. A hazai viszonylatban egyedülálló, külföldi viszonylatban is élvonalba tartozó műemlékei minden időben az érdeklődés előterében állottak.

A római, a középkori és a modern Pécs egymásra települése gátja, de egyben forrása is volt a régészeti feltárásoknak. A feltárt leletek közül eddig csupán a legkiemelkedőbbek voltak publikálva. Az új kutatásokra vállalkozó szerzőnek elsőrendű feladata volt a régi emlékeanyag felkutatása, összegyűjtése, azonosítása és közzététele, hiszen csak a teljes anyag értékelése lehetett alapja Sopianae történeti monográfiájának (*F. Fülep, Sopianae nyomdában*).

Fülep Ferenc az 50-es évek közepén kezdte meg a pécsi régészeti kutatásokat, amelyek egyszerre voltak új kutatások, hitelesítő ásatások és a város építésével, bővítésével, rendezésével összekapcsolt leletmentések. Az ásatási tevékenység ma sem lezárta, csupán olyan szakaszhoz érkezett, amely a további kutatás szempontjából előírja az eredmények összegezését. Szerző már eddig is több népszerűsítő könyvben foglalta össze az antik város történetét, a kutatás eredményei pedig cikkekben és tanulmányokban láttak napvilágot. A városkutatás központi ásatását külön kötetben jelentette meg a szerző (*F. Fülep, Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs)*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 16 (1974)). És így kerül közlésre az ismertető kötet is, amely jóval több Sopianae temetkezéseinek publikálásánál. Mint a címből is kitűnik, ez a publikáció nem szorítkozik az antik városhoz tartozó temetkezésekre, hanem felöleli annak környékén levő temetkezéseket is mintegy 3 kilométeres körzetben. Az olvasó a mai város antik topográfiájának egy részét, — a temetkezéseket — kapja kézbe a *Fontes Archeologici* köteteként, 64 oldalon, 50 illusztrációval és 2 térképmelléklettel.

A szerző rövid bevezetésben foglalja össze az eddigi kutatás történetét és a kötet célját. Az I. fejezetben összefoglalja a város történetét, különös tekintettel a temetkezések jellegére, változásaira, amelyekre a város politikai és társadalmi rangja volt hatással. A sírok csoportosítása topográfiai egységeként történik, a II–V. fejezetekben. A II. fejezet, a jelenlegi székesegyház körüli központi temető sírjait ismerteti, amelyek 10 sírkamrából a *cella trichoraból* és *cella septichorából* kerültek elő. A III. részben a mai Pécs területén fekvő római sírok kerülnek közlésre. Ez a fejezet tartalmazza a sírok döntő többségét: 265 sírt. A IV. fejezetben a külső városrészek sírjai, az V.-ben a szórványleletek kerültek közlésre. A sírok közlése folyamatos számozással történik, fejezeten belül utcák, terek szerint csoportosítva. A sírok leírása mindenekelőtt a korábbi irodalom, dokumentáció és az azonosítás eredményeit tartalmazza, majd a temetkezési forma és a temetkezési rítus leírása következik, ezután kerül sor a sírban talált régészeti leletek ismertetésére. A sírok leírását, a sírokban talált éremanyag komplett, táblázatos feldolgozása egészíti ki. A kötet végén található a rövidítésjegyzék, a régi és új utca neveket tartalmazó lista, a bibliográfia, s végül egy index, amely számsorrendbe állítva közli a sírokat: azok lelőhelyét, a találás évét, és a kötet oldalszámát, ahol a sírleírás megtalálható.

Ha a kötet elolvasása után elővesszük a térképeket, a temetkezések alapján kirajzolódik a Sopianae körülvévő településhálózat, amely mintegy háromszoros gyűrűalakban veszi körül az antik várost. Méginkább plasztikus a kép, ha a térképre a településekből származó leleteket is bejelöljük. A leletek topográfiai és kronológiai jellemzőinek összevetése új lehetőségeket nyújt a város történetének megrajzolásához (utalunk itt a Basamalomi téglasír leleteire¹ 49. o., amelyek között lemezfibulapár volt. Kiss A. ugyanerről a lelőhelyről csupán a két fibulát említi: Unpublished Finds from the V. Century Originated from Transdanubia in the British Museum and

the Janus Pannonius Museum of Pécs. *PécsiMÉ* 14–15. (1969–70). 121. Tab. II. 1–2.)

Végezetül szólnunk kell a kötet szerkesztéséről. A mellékletek elhelyezése, az éremtáblázatok beillesztése, az illusztrációs anyag képszerkesztése elnagyolt munka. A képekről legtöbbször hiányoznak a méretarányok, a térképekről a hálózati beosztás. A nyomás sok helyen a felismerhetetlenség határát súrolja. Ez a fontos publikáció igényesebb és átgondoltabb szerkesztést és szebb nyomdai munkát igényelt volna.

Salamon Ágnes

László Gy.—Rác I., A nagyszentmiklósi kincs. 2. kiadás. Bp. 1978. Corvina Kiadó. 192 lap, 84 fekete-fehér, 8 színes tábla, 101 szöveg közti rajz.

László Gyula könyvét nem csupán a szakemberek várták nagy érdeklődéssel, hanem az olvasók ezrei is, amire bizonyíték a második kiadás napjainkban szinte példa nélküli gyors megjelenése. (Az első 1977-ben látott napvilágot. — Az olvasói igény elszomorítóan hibás megítélése — ami viszont más könyveknél is gyakori — nem válik a könyvterjesztő szakemberek dicséretére.) E várakozás mindenképpen indokolt volt, hiszen „Attila kincsét” a magyar múzeumlátogató közönség csak galvanomáslatban láthatja, az pedig csak alig egy-két magyar szakembernek adatott meg, hogy a pompás aranyedényeket Bécsben eredetiben vizsgálhatta. A könyv népszerűsége nem utolsó sorban azzal magyarázható — amit az olvasó az első felületes átlapozáskor is megállapíthat —, hogy a kincset mintegy kiemeli a bécsi vitrinekből és otthonunkba hozza. László Gyula aprólékos, műértő leírását Helsinkiben élő világhírű honfitársunk, Rác István szépséges, a rejtett részleteket is bemutató fotói kísérik, amelyek — az előző szavaival „... szinte újraalkotják a készülés folyamatát”.

A Szerző a bevezetésben tett ígéretéhez példás következetességgel ragaszkodik, legjobb íróink hagyományait őrző, szép magyar stílusban fogant leírása semmit sem rejt el az olvasó elől, ami alkotóművészeknek is kiváló írója a kincs edényein tüzetes vizsgálatai alkalmával megfigyelt. A kincs kutatásában a könyv ezzel kétségtelül fordulópontot jelent, hiszen elméletekben nem szűkölködünk eddig sem, a párhuzamok irratlan tömegének már-már szinte öncélúvá vált szaporítása pedig jóformán egy tapodtat sem visz közelebb az ezernyi rejtély megfejtéséhez. Magunkon a tárgyakon kell tehát olyan részleteket feltárnunk, amelyek a kutatók szeme elől eddig rejtve maradtak, és amelyek talán újabb gondolatsort indíthatnak el. Ennek a lényeges szempontnak a felismerését köszönhetjük László Gyulának, s könyvéből valóban „... közelebből ismerhettük meg a kincset, mintha csak a múzeumi üvegkockában láthattuk volna”. A megismertetés célja azonban nem köti le a Szerző kezét új következtetések levonásában, vagy a korábbiaktól eltérő megoldási lehetőségek felvillantásában. Épp ellenkezőleg: az aprólékos elemzés lépten-nyomon alkalmat kínál a hibának bizonyult korábbi vélekedések kügazítására s újak felvetésére. Az eredmények ismertetése előtt azonban lássuk röviden a könyv szerkezetét és főbb mondani-valóját.

A könyv célkitűzését ismertető előszó után a steppei előkelők életmódjáról, kincsekben való gazdagságáról, majd étkezési szokásairól kapunk áttekintést, amely egyszerű kalauza az olvasónak a későbbiekben, amikor az edények rendeltetéséről lesz szó. Ezután a kincs előkerülésének körülményei, majd a kutatás rövidre fogott, mégis a leglényegesebb mozzanatokat mesterien bemutató története következik. Ez utóbbi fejezetből tudhatja meg az olvasó, hány ötvösműhelyre gyanakodtak a kincs készülési helyével kapcsolatban a korábbi kutatónemzedékek, s milyen nemzetiségűnek vélték készítőiket. (Az utóbbi időben főként az avarok, bolgárok és magyarok jöttek számításba. Talán nem fölösleges itt megemlíteni, hogy nemrég egy tudományosnak aligha nevezhető történeti koncepcióhoz igazodva a kincs román eredeztetésének ötlete is felmerült. Vö.: *Bálint Cs.*: Tiszatáj 32

[1978]: 5, 100–102.; Bárdos E.: Tiszatáj 35 [1980]: 1, 65–68.)

A kincs leírása és értelmezése c. fejezet alkotja a könyv gerincét. László Gyula — korábbi felismerésének megfelelően — a kincset két asztali készletre bontva ismerteti: az egyik a rovásírásos edények alkotta együttes („a fejedelem asztali készlete”, a Hampel-féle számozás szerinti 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 22 és 23. számú edény), a másik pedig a rovásírás nélküli („a fejedelemasszony asztali készlete”, az 1, 2, 7, 13, 14, 18, 19, 20, 21. számú edény). A Szerző az utóbbi készlettel kezdi az ismertetést, különösen a 2. és 7. számú korszót elemzi mindenre kiterjedő részletességgel mind az ötvöstechnika, mind pedig az ábrázolt jelenetek szempontjából. A szépen gördülő mondatok mögött az olvasó állandóan érzi írójuk ezernyi tapasztalatának, az ősi Eurázsiaát átfogó gazdag művészettörténeti és népeleti ismereteinek biztonságát.

Nem követhetjük itt pontról pontra László Gyula gondolatait, ahelyett a leíráshoz és értelmezéshez fűzünk néhány apró megjegyzést, vagy az értelmezés másfajta lehetőségének gondolatát kockáztatjuk meg.

A 2. korszó jelenetsora megfigyeltének fogas kérdéseibe ugyan nem merészkedem, annak a sejtésemnek adok csupán hangot, hogy a bulgáriai letnicai trák lelet lemezeinek párhuzamba állítását fölöttébb kétségesnek vélem. Nem csupán a közöttük levő nagy időbeli távolság miatt, hanem azért is, mert egészen bizonyos, hogy egyik sem a teljes jelenetsort tárja elénk, gondolati tartalmuk azonosossága (vagy erős hasonlósága) tehát aligha tehető fel. A 2. korszó lovasának érdekes sajátossága, hogy kengyel nélkül üli meg a lovat, pedig a tárgy készülésekor már Eurázsia-szerte használták azt. Nagyon valószínűnek tartom a szerző magyarázatát, hogy egy ősi steppei mítosz eleve-nedik meg e képeken még a kengyel elterjedése előtti időkből. E feltevés ellen szól azonban, hogy a régi művészek általában a korábbi idők szereplőit a saját koruk alakjairól mintázták. Ezért talán azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy nem csupán a gondolati tartalom ősi steppei örökség, hanem magukat a jeleneteket is régebbi ábrázolásokról másolták. Hasonló esetre gondol például B. I. Marsak a kudingei csont nyeregkapán ábrázolt — szintén kengyel nélküli — lovas esetében. (A sírokból ugyan, a nyerges 9. számúban is, kengyeleket leltek: *Гаврилова, А. А., Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. Москва—Ленинград 1965. XV—XVI. т.*) Véleménye szerint a nyeregkapá jelenetsorát egy VI. századi szög eredetiről másolhatták, ahol még csak kengyel nélküli lovasokat láthattak, mivel Szöngölián ekkor még nem terjedt el a steppei lovasok leleménye. (*Б. И. Маршак: Согдийское серебро. Москва 1971, 81.*)

A 2. korszó „égi vadásza” kiszélesedő végű nomád fíjat László a hűrt a bal válláig húzza, szemben a perzsa ábrázolások királyi vadászaival, akik egészen a jobb vállig húzzák az ideget. E két fajta nyilazási módot azonban aligha tekinthetjük kizárólagosan steppei és iráni sajátosságnak, hiszen például a kopjoni kurgán („csaasz-tasz”) nyeregveretének lovasa „iráni módon” használja íját. (*Евтюхова, Л., Куселев, С., Чаа-таз у села Копёны. Труды ГИМ 11 [1940] 54. kép.* — Itt jegyzem meg, hogy a könyvben „Csaasz-tasz” lelőhelyként szerepel és máshol is előfordult márigyészakirodalmunkban. Csaasz-tasz-azonban a VI—IX. századra jellemző haksasz [kírgíz] köves kurgánokat nevezi a vidék lakossága. A magyar szakirodalomban a kincsleletéről híres, Kopjoni falu mellett feltárt csaasz-tasz vált különösen ismertté. Vö.: *Евтюхова, Л. А., Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан 1948.*)

A 7. korszó égberagadási jelenetének nőalakját N. Mavrodinov a steppei „kamennaja bábák” asszonyaival rokonította. Azt hiszem, ma már ezt az egybevetést túlhaladottnak tarthatjuk. A kiváló bolgár tudós minden bizonnyal érvényre szánta ezt a vélt hasonlóságot, mivel akkor a bulgáriai endzei sírszobrokat bolgár-török hagyatéknak tartották. Azóta viszont beigazolódt, hogy e sírszobrok — csakúgy, mint a dél-oroszországiak — jóval későbbiek, s a kunok állították egykor őseik sírjára.

(Erre Raso Rasev kollégámmal egymástól függetlenül mutattunk rá, vö.: *FolArch 21 (1970) 123–124.; P. Пауев: Прабългарски ли са «каменните баби» от Ендже. Музеи и паметници на културата 12 (1972): 1, 17–20.*)

A kincs Mavrodinov által vélt bolgár eredetét tehát még nyilvánvaló hasonlóság esetén sem igazolnák.

A 2. és 7. korszó sasmadara az akkori steppe népeinek szemében bizonyára samanisztikus hitviláguk „égi madara” lehetett. (Vö. L. J. Sternberg közismert dolgozatát.) Alighanem így volt ez őseinknél, sőt az északabbra lakó rokonnépeinknél is. Igaz ugyan, hogy az obi-ugor mítoszokban a sasnak nincs nagy szerepe (95. l.), vaskori régészeti hagyatékaiban (az uszty-poluji műveltségben) viszont igen gyakoriak a sas ábrázoló csontfaragványok.

A rovásírásos készlet bemutatásánál a Szerző érthető alaposággal vizsgálja azokat a jegyeket, amelyek az avar és magyar ötvöskészítmények felé mutatnak, s a kincsnek ezen a csoportján sokasodnak. László Gyula korábbi felismerése alapján a 3. és 4. korszó testén levő keresztmintát első királyaink pénzverői készíthették, s Szent István pénzein a C és P betű helyén nagyszentmikulsi típusú rovásjelet alkalmaztak. (*FolArch IX, 146–149.* — Ezzel szemben *Györffy György* a korszók és az István-pénzek keresztjeinek különbözőségét vallja: *István király és műve. Bp. 1977. 338.*) A magyar ötvösgyakorlatra utalnak a két korszó rovátkolt szélű palmetta-levelei is. Bár ez a valóban magyar jellegzetesség (142. l.), nem kizárólagos, a levélszélek ilyenfajta kialakítása korábban is megfigyelhető a „posztzsasszanida” ötvösművészetben.

Az edények részletes leírása után a Szerző a görög betűs és a rovásfeliratok feloldási kísérleteit ismerteti, amelyek mindegyike zsakutkába vezetett eddig. Ezután az ötvöstechnikai eljárások, az edényformák és minták összegező elemzése következik, majd Lipták Pál a kincs ábrázolásainak embertani jellegzetességeit, Kádár Zoltán az állatábrázolásokat, Füzes-Frech Miklós pedig a növényábrázolásokat vizsgálja. Az ábrázolásokból levont következtetések nagyjából ugyanoda vezetnek, ahová a művészettörténeti vizsgálatok: a steppe déli, Iránnal és Bizánccal érintkező peremére.

Az eredményeket röviden summázó „Utóhang” a Szerző szűkszavú következtetéseit tartalmazza. Legvalószínűbbnek tartott feltevése szerint „... a „fejedelemasszony” készlete inkább a késő avar korról, a „fejedelemé” pedig ... inkább a honfoglalás utáni időkkel tart rokonságot. Ez a két vonzaskör ... nem jelent okvetlen időbeli egymásutánt, mert megérték egymást, éltek egymással egyidőben. Ha ... gondolatainkat a történelem nyelvén fogalmazzuk meg, akkor az derül ki, hogy a magyar uralkodócsalád egyik tagja egy hazai hagyományokban élő nagyúr egyik lányát vette feleségül, s így került egymás mellé a két készlet.” (187. l.) Az idézett mondatot követően a Szerző hangsúlyozza, hogy természetesen más történeti megoldás is elképzelhető. (Legutóbb Györffy György azt vetette fel, hogy a kincseket — a görög feliratos és kereszties csészék alapján ítélve — Ajtony kaphatta a bizánci császártól Vidinben történt megkeresztelkedése után: i. m. 171–172.)

A könyvet letéve az olvasó érzi, hogy a Szerző nem az „egyetlen igazság” titkát tárja fel előtte, hanem a kincsről minden megfigyelését közkinccsé téve újabb megoldások, ötletek felé egyengeti a gondolkodás útját. Az edények sokszori átalakítása, ezer arcú jegyei valóban arra mutatnak, hogy „elvbén a kincs az eurázsiai steppe bármelyik pontján létrejöhett” (186. l.), és semmiképpen nem egy műhely munkája. A források azonban nézetem szerint mégis leginkább Irán felől csörgedeztek. A steppei arisztokrácia főként ezekből merített, az udvaraikba szegődött ötvösök leggyakrabban a posztzsasszanida ezüstedényeket másolták. Rendkívül nehéz ebben a kincsben „népi” jegyeket találni, hiszen — amint ezt a Szerző is hangsúlyozza (173. l.) — a steppe uralkodó osztályának művészete kozmopolita jellegű volt, amit át-meg átítatott a steppétől délre húzódó „magas művészetek” (a kínai, perzsa, közép-ázsiai, bizánci) eklektikus hatása. S vegyük még ehhez hozzá, hogy az osztálytársadalom kialakulásának kezdetén ez az új nomád

arisztokrácia még helyét kereste a politikában, ideológiában csakúgy, mint a művészetben. E korai időknek jellemző vonása a már másutt kialakult formák átvétele, bizonyos módosításokkal. A művészi átvétel azonban csak a kialakuló állami arisztokrácia körében lehetett ilyen egyenes vonalú, s az nem hatolt le a népi köztébe. A „népművészet” csak azokat az elemeket vette át, amelyeket hagyományos gondolati tartalommal tölthetett meg. Ezért még csak nem is utánozták a nagyszentmihályi kincs edényeit sem az avar, sem a magyar ötvösök.

Ha ez az elgondolás helyes, majdhogynem felesleges népi hátteret keresnünk a kincs mögé. Előkerülési helye csak azt valószínűsíti, hogy utolsó tulajdonosa magyar lehetett, talán a sokak által gyanúba vett Ajtony. Az átalakított görög felíratos 9. és 10. csésze azt sejteti, hogy előbb a bizánciak kezén is megfordult. Arra viszont nehezen gondolhatunk, hogy Szent István egy pogány jelképeket zsúfoló kincsen dolgoztatott volna ötvöseivel. Az avar-magyar fejedelmi házasság idilli képét is számtalan történeti ellenvetés zavarja. A készülsi hely (pontosabban: helyek) tekintetében tehát csak nagyon bizonytalanul fogalmazhatunk. Nézetem szerint egyik készlete sem a Kárpát-medencében készült, itt csupán néhány átalakításra gondolhatunk. A Szerző korábbi gondolatmenetéhez csatlakozva úgy vélem, hogy a díszesebb, az iráni művészeti hagyományokkal jobban átitott rovásrás nélküli készlet az Iránnal, Bizánccal és a steppével élénk kapcsolatot tartó területek valamely műhelyében készülhetett. Az egyszerűbb, a steppe művészi fel fogására közelebb álló rovásrásos készlet — az egész kincsre jellemző ötvöstechnikai jegyek alapján ítélve — szintén hasonló környezetben fogantatott. A két műhely közt talán nem is a területi, hanem az időbeli különbség a döntő, hiszen László Gyula meggyőző érvelése szerint a rovásrásos készlet későbbben készült. Gyaníthatóan a IX. században. Ebben az esetben a korábbi készlet talán VIII. századi lehet. Az átalakítások pedig értelemszerűen későbbiek s jócskán belenyúlhatnak a X. századba.

E bizonytalan sejtések után végezetül újlag hangsúlyozni szeretném a könyv kellőképpen számba nem vett kimagasló érdemeit, amelyért a szakemberek is, meg a múltunkat becsülő olvasó is méltán érezhet hálát a Szerzőpáros iránt. A könyv valójában újra a kezünkbe adta a lassan két évszázada előkerült csodás aranyedényeket. Azt hiszem, sokan várják türelmetlen érdeklődéssel László Gyula újabb dolgozatát a kincsről, amelyre ebben a könyvében tett ígéretet (163. l.), s remélhetőleg hamarosan megjelenik a kincs kutatásához ma már nélkülözhetetlen kézikönyv idegen nyelveken is. Az ismertető sorait nem zárhatom le annak megemlézése nélkül, hogy a kiadó méltó keretet biztosított a „tudományos szépróza” első vonalába tartozó szöveg és a szépséges fotók számára. A gondosan szerkesztett, szép kiállítású könyv a Kossuth Nyomda hagyományosan igényes munkájának újabb bizonyossága.

Fodor István

Kristó Gy., Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp.1980. Magvető Kiadó. 574 lap.

A magyar nép IX–X. századi történetének új összefoglalása így fogalmazza meg célkitűzéseit: „Azt vizsgálja tehát e könyv, hogy a IX–X. században milyen politikai keretek között éltek a magyarok, hogyan vezették útjuk — amint ezt a munka címe is kifejezi — Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Nemzetség, törzs, törzsszövetség, törzsi „állam” és maga a tényleges állam a fő kategóriái ennek a munkának.”

A honfoglalás kori magyar társadalom átalakulásának és az állam létrejötte problémájának az utolsó 20–25 évben nagyhatású monográfiái jelentek meg. Számos új hipotézis született a folyamat főbb állomásainak és részleteinek megvilágítására, és maig is szilárdnak látszó eredmények is születtek. Ennek ellenére a korszakkal foglalkozó szakemberek érezték, hogy számos ponton új megvilágításba helyezhetik a feltevésekre utalt elképzeléseket újabb alap kutatások. Kristó Gyula könyve pedig

azt bizonyítja, hogy új források bekapcsolása nélkül is meg kell kísérni az ismert adatok újabb értelmezését. Mint Kristó maga írja „voltaképpen kísérletről van szó”. Kísérlet ez a mű azért is, mert sajátosan értelmezi a komplex módszert. Az egyes tudományok öntörvényűségét vallja, s kerülni igyekszik más tudományok feltevéseire épülő történeti koncepció megfogalmazását. Ez a módszer azonban nem képviselhető konzekvensen, hiszen a biztos eredményekről nem ritkán fél évszázad múltán tűnik ki csak tarthatatlan voltuk, s egyes merész feltevésekre kár nem építeni, ha azok más adatok figyelembevétele mellett segítenek a problémák megoldásában (így a szerző is épít bizonytalan feltevésekre, pl. mikor elfogadja azt a nézetet, hogy bizánci pénzek csak köznépi temetőkből ismertek, holott pl. Hajdúszámonban nem köznépi temetőből is előfordult bizánci arany, vagy amikor az ún. bejelobrdói kultúrát a Kárpát-medencében kialakultnak, helyesebben létrejöttek tartja, vagy a kabarok Mátra vidéki szállásterületének kérésében stb.). Kétségtelen, hogy a feltevésekre épített új koncepciók megfogalmazása nagy veszélyeket rejt magában. Ilyen pl. az a régi, Hampel József által megfogalmazott feltevés, hogy a szegényes bronz ékszerekkel eltemetett X–XI. századi halottak szlávok, a honfoglalók hagyatéka a gazdag, lovassírokkal jellemzett régészeti anyag lenne. E helytelen feltevés még ma is tartja magát, főleg a jugoszláv kutatók körében. Egy másik feltevés és a rá épülő elképzelés makacs továbbélésére Kristó Gyula hívja fel a figyelmet. A honfoglalás utáni kalandozások jellegének Molnár Erik és mások által képviselt felfogását szlovák történészek vették át és vallják, holott a magyar kutatás túllépett ezen a feltevésen (320. lap). Éppen ezek az esetek bizonyítják, hogy csak nagyon megfontoltan szabad új hipotéziseket megfogalmazni, mert más kutatók már eredményként használhatják fel őket.

Kristó Gyula könyve lényegében a 830-as évektől követi nyomon a magyar nép történetét, s ennek során szinte mondatról mondatra újra értelmezi az István királyig terjedő korszakra vonatkozó forrásokat. Így ír a magyar törzsszövetség létrejöttéről, vezetőiről, a kazárokkal való kapcsolat változásairól, a honfoglalás eseményeiről, a kalandozásokról, a X. századi törzsekről és vezetőikről, és sok egyéb kérdésről, melyek felsorolásától azáltal is felmentve érezzük magunkat, mert Kristó könyve a IX–X. század történetének minden kérdésével foglalkozik. Nemcsak az egyes események, kis részletek értelmezésének sorában javasol új megoldást, hanem a 830–1000 közötti évek történetének fő vonásai rekonstrukcióját is érintő új hipotézist dolgozott ki.

Ismertetésünkben nemcsak a terjedelem szabta korlátok miatt nem foglalkozunk minden fő kérdéssel, hanem mert a X. századi fejlődéssel kapcsolatos hipotézisünket itt szükségtelennek érezzük megismételni. Számos kérdésben nem is érezzük magunkat hivatottnak, hogy állást foglaljunk. A vitás kérdéseknek csak azon részére térünk ki, melyekhez a régészeti kutatások adalékul szolgálhatnak.

Ismertes Baskíria IX–X. századi leleteinek rendkívül közeli kapcsolata a Kárpát-medencei honfoglaló magyar leletekkel. A Julianus-féle híradás a Baskíriában maradt magyar törödékekről a baskíriai magyarság és az ottani IX–X. századi régészeti anyag összekapcsolását önként kínálja. A baskíriai magyarok emlékeztek a tőlük elszakadt, későbbi Kárpát-medencei magyarokra. Tehát volt „Mi”-tudatuk. Ezáltal számunkra túl későnek tűnik a magyar törzsszövetség lebediái, 830 körüli megalakulása (61. old.). Magyar vezető etnikumú törzsszövetségnek már jóval korábban, talán már a baskíriai őshazát megelőző időben is kellett léteznie, és az etelközi hét törzs szövetsége legalábbis Baskíriáig vezethető vissza.

Kristó szerint a későbbi magyar törzsszövetséget alkotó népek a 830-as éveket megelőzően is törzsszövetségi keretekben éltek, de itt világosan arra utal, hogy e szövetségnek nem magyar volt a vezető etnikuma. A magyarság egy baskíriai finnugor és egy déli onogur népcsoport 830 körüli törzsszövetségé szervezésének eredményeként jött volna létre. Az onogur népcsoport során tér ki a magyar törzsek és a szaltovói kultúra kapcsola-

taira. A hipotézis lényeges elemét alkotják a régészeti eredmények, bár bizonyos kételkedést olvashatunk ki soraiból, amikor azt írja: „Ha megállják helyüket a Bálint Csanád által felsorolt ama egyezések és párhuzamok...”. E kapcsolatok azonban a Bálint által felsorolt adatok nélkül is fennállnak, mert az alapvető összefüggéseket már 20 éve megfogalmazta Méri István, és azóta alig van újabb, speciális, csak a szaltovói kultúrát és a magyarokat összefűző jellegzetességről tudomásunk.

Kristó szerint a magyarság kétágú eredetű (e véleményével koránt sem áll egyedül), s az egységesülés csak 830 után indult volna meg. Ezért szerinte nem jogosult honfoglalás kori emlékeink viszonylagos homogenitásáról beszélni, annál inkább sem, mert ebből az anyagból a X. századi szlávok, besenyők, bolgárok hagyatékát sem tudjuk kiszűrni. Ezzel kapcsolatban úgy véljük, a Dienes István által megfogalmazott nézet ma sem tekinthető meghaladottnak. Honfoglalás kori vezetőrétegünk külső megjelenése, amennyiben az előkelők régészeti emlékeit tekintjük, mindenütt egyforma, ugyanúgy a fegyveres középrétegé is. Az egyszerű köznép csupán a Felső-Tisza vidékén látszik más viseletűnek, mint az ország más területén. Az egyes rétegeken belüli nagyfokú homogenitás az oka annak, hogy a honfoglalás korral foglalkozó kutatóink egy része ma már a Felső-Tisza vidéki leletek kábarokhoz való kapcsolását is elveti. S bár mi ezt a véleményt nem csztjuk, az elkülönülés alapjául főleg településtörténeti érveket tudunk felemlíteni, nem pedig kizárólag a Felső-Tisza vidékére jellemző leleteket. A honfoglalás kori leletanyag egységessége minden csoportokra való különítésének ellenáll, ezért nem járt sikerrel Bálint Csanád kísérlete sem (I. Dienes I., ArchÉrt. 105 (1978) 122.).

Településtörténetileg érdekes vetülete lenne a szerző azon feltételezésének, hogy a magyar-kazár szövetség ama bizonyos három éve alatt a magyarok szállásterületei a Volgáig értek volna el (100. old.). Ha a dél-oroszországi magyarnak vélt régészeti emlékekkel szemben jogosnak is látszik fenntartása (96. old.), a Döntől keletre eső szállások régészeti emlékei Baskíriát leszámítva még ennyi fogódzót sem nyújtanak egy történeti hipotézis számára.

A honfoglalás történetével és régészetével foglalkozó irodalomban már korábban felmerült az az elképzelés, hogy a 896-cs honfoglalást megelőzően magyar népcsoportok költöztek be a Kárpát-medencébe. Kristó Gyula szintén erre az eredményre jut, bár a beköltözés időpontjáról külön véleménye van. Szerinte a 892-ben beköltözők székelyek és kabarok lehettek (168. old.), s rájuk vonatkozhat Anonymus adata, aki arról ír, hogy Ménmarót kazár népének földje a Tiszától az Igfon erdőig és a Szamcstól a Marosig terjedt. A kérdéses területnek kétségtelenül része a Felső-Tisza régészeti különösen gazdag vidéke. Így ellentmondást érzünk a tekintetben, hogy máshol a Felső-Tisza vidék kabar szállásterület voltát elveti (455–457. old.), s helyette igazolatlan régészeti elképzelésre is támaszkodva a Mátra vidéki Aba-szállásokat véli kabar lakosságúnak. Kristó Gyula hipotézisében hangsúlyos szerepet kapnak a magyar törzsek. Úgy véli, hogy a honfoglalás után a törzsszövetségi viszonyok lazultak meg, miközben a törzsek megerősödtek volna, s ezek a megerősödő törzsek léptek volna területiális fejlődés útjára, alkottak volna törzsi „állam”-okat. Ezzel kapcsolatban azonban érdemes megjegyezni, hogy a keleti szláv törzsi államok tulajdonképpen törzsszövetségek voltak, ugyanúgy, mint a nyugati szláv törzsi „államok”, pl. az obodriták, akik négy törzsből alkották az obodrita „nagy-törzset”, vagy a vilcek. És hogy a nyugati szláv „nagy-törzsek”-nél is sikerrel jár a régészeti módszer a településtörténet és anyagi kultúra kutatásában, ugyanúgy a magyarságnál is várható lenne ez, ha szilárd törzsi szervezet lenne a X. század második feléig. Márpedig a Kárpát-medence mintegy 1600 X–XI. századi magyar lelőhelye esetében nem járt sikerrel a törzsek szerinti elkülönítés. Másrészt, ha Ajtony vagy Vata életében még valamilyen formában éltek a törzsek, akkor az írásos forrásokban is szerepelniök kellene.

E helyen kell megemlítenünk, hogy a törzsnévi települések létrejöttének korát Kristóval egyetértve a XI. század elejéig ki kell tolnunk, de a XI. század későbbi időpontjait már későnek tartjuk. Kétségtelen azonban, hogy a Kaposvár határába olvadtt Keszitemplom körüli temetőjének legkorábbi sírjait Szt. István pénzei keltezték, s hasonlóképpen templom körüli temető jelzi a Tolna megyei Kér (Németkér-Látóhegy) falu legkorábbi emlékeit, melyeket szintén Szt. István pénze keltez. E helyeken már nem is várható korábbi köznépi temető.

A kalandozások tárgyalásánál veti fel a szerző azt a lehetőséget, hogy az észak felé irányuló kalandozásokat talán régészeti leletek bizonyíthatják, ha már írott források nem szólnak róluk. Ezzel kapcsolatban azt kell mondanunk, hogy az észak-északkelet felé irányuló hadjáratokat régészetiileg nem lehet bizonyítani, mert az új iparművelési és más leletekkel bizonyított, hogy ott magyar települések léteztek a X. században. Másrészt a kalandozók sírleleteinek megtalálására nagyon kis lehetőségünk van. A csatamezőn elesettekkel ugyan eltemethették honfitársaik ruházatuk díszait, de a sírokat a helyi lakosság ki is rabolhatta. Másrészt arról is hallunk, hogy a zsákmányolt ruhádzsákokat beolvastották (pl. Lehel ruhájának ékességeit). Ennek ellenére mégis van tudomásunk egy honfoglaló magyar kengyelpárról Nyugat-Németországból, s talán nem ez az egyetlen emléke a honfoglaló magyaroknak Nyugat-Európa területén.

Kristó Gyula elemzéséből is az a tanulság szűrődik le, hogy a Dunántúl és a Felvidék északnyugati részén szinte egy emberöltővel korábban játszódk le az uralmi váltás, mint a Dunától keletre. Azaz a nyugati területek már Taksony idején a fejedelem kezére kerültek. E történeti hipotézisnek régészeti vetülete lehet az a jelenség, hogy a Dunától keletre még a XI. században is erősebb a pogány szokásokhoz való ragaszkodás, és a XI. században is számolhatunk klasszikus honfoglaló emlékekkel. Az ártándi honfoglalás temetőben pl. palmettás mintájú karperec került elő Péter pénzével. E jelenséget azonban nem szabad túlbecsülnünk, hiszen mind a Gyulák, mind Ajtony névleg keresztények voltak, udvarukban keresztény papokkal.

Sajátcsan értelmezi a szerző a magyar köznép hagyatékát. Véleménye szerint Szőke Béla preconcepcióból indult ki, amikor a magyar társadalom hármas tagolódásáról írt. A régészeti anyag azonban kétségtelenül három jól elkülönülő rétegről tanúskodik. Természetesen a három réteg nem háromféle temetőben jelentkezik. A temetők csak részben kapcsolhatók kizárólagosan egy-egy réteghez. Az egyes rétegek egymáshoz való viszonyát a temetők jól érzékeltetik. Természetesen a legújabb, közéletlen ásatások anyaga a történelmesek számára is jobban megvilágítaná a helyzetet. Ami az ún. bjelobrdoi kultúrát illeti, az a véleményünk (és az 1980. évi IV. nemzetközi szláv régészeti kongresszus számos nem magyar résztvevője is elfogadta állásfoglalásunkat), hogy mint önálló kultúra nem létezik. A bjelobrdoi kultúra a honfoglaló magyarság kultúrájának része, döntően a hét magyar törzs köznépeinek viseletét tükrözi. A köznép kultúrája nem a Kárpát-medencében alakult ki, hanem valahol Kijev táján és ettől keletre. Ezt a műveltséget a honfoglalás után röviddel a zárt magyar népiségű területek helyi lakossága is átvette, így a helyi elemek nem, vagy alig mutathatók ki a leletek alapján, legfeljebb temetkezési szokásaikban, pl. Halimbán. A Kárpát-medence szláv kultúrájú területein azonban szláv jellegű temetőkkel is találkozunk még a XI. századból is. Ducón (Ducove) pl. Ruttkay Sándor olyan szláv temetőt talált, amely rendkívül szoros kapcsolatokat mutatott a szomszédos morva területekkel. Szláv lakosság temetkezett Tornócon, Szentmihályúron, Csekejen és más temetőkben is, és ezek kultúrája jelentősen eltér a magyar köznép emlékeitől, még a nyilvánvaló magyar-szláv együttélés ellenére is. Így az ún. bjelobrdoi kultúrában nemhogy az egész Kárpát-medence lakossága nincs benne, de az egész magyarság sem.

Nincs terünk a számtalan felvetődő kérdésre válaszolni, sem újakat felvetni. E rendkívül koncepciózus könyvről írottakat legmértőbben a szerző szavaival zár-

hatjuk: „A magunk inkább történeti és Bálint Csanád tisztán régészeti alapon elvégzett elemzéséből adódó alapvető különbségek nyomataikkal hívják fel a figyelmet a további árnyalt, előítéletektől mentes kutatások szükségességére.”

Mesterházy Károly

Assuan., E. Bresciani, S. Pernigotti, Il tempio tolemaico di Isi. I blocchi decorati e iscritti. Biblioteca di Studi Antichi 16. Pisa 1978. Giardini Editori e Stampatori. 323 lap, 51 tábla.

Assuannak, az ókori Egyiptom Nubia felé eső határvárosának régészeti kutatását, már földrajzi helyzete is indokoltá teszi, mert a Nílus itt kezdődő első kataraktája valóságos választóvonalat képez két tájegység között. Az ez alatt fekvő Elephantine szigeten a Kairói Német Archeológiai Intézetnek folyamatos ásatásai az ókori Egyiptom várcai településeinek egyedülálló összefüggő emlékéanyagát hozzák felszínre az óbirodalomtól a római korig. A folyó jobb partján fekvő Siene, az egykori egyiptomi Szun településrétegei felett a mai Assuan várca terül el. A lakott részeket esetenként kerül elő egy-egy lelet. E sorok írója 1963-ban tanúja volt az assuani Katarakt Hotel körzetében egy szikla sírhely feltárásnak; pár év múlva már nyoma sem maradt ennek, mert beépítés alá került ez a terület is. Ezért van különös jelentősége annak, hogy a kevés megmaradt emlékéanyag ne pusztuljon el. Egy ilyen ritka kivételt képez Isisnek Ptolemaios-kori szentélye, amely egy település menti mélyedésben, szinte elhagyatottan maradt meg. 1871-ben vasútvonal építése alkalmával fedezték fel, és Mariette hamarosan publikált részleteket a templomfeliratokból. J. de Morgan is erre támaszkodva vette fel katalógusában (Catalogue des Monuments et Inscriptions de l'Égypte antique, I.), de egy évszázadig tulajdonképpen semmi sem történt e jelentős emlékéanyag teljes közzétételére. A munkálatokra a Pisai Egyetem kapta meg a megbízatást és Edda Bresciani professzornő példamutatóan végezte el a nehéz feladatot, amely a Ptolemaios-kori hieroglif feliratokon kívül démotikus feliratcs emlékéanyag megfektetésére is kiterjedt.

A terület politikai és vallási központja Elephantine szigete volt, azonban Assuan politikai jelentősége III. Ptolemaios uralkodása alatt erősen növekedett. Ez időben normalizálódott Egyiptom és Nubia viszonya, amennyiben a nubiai behatolási kísérleteit az Assuanban állomásozó erős csapatok fékeztek meg. III. Ptolemaios alapította a város legjelentékenyebb szentélyét, az Isis-templomot is. Ennek két oszlopos előcsarnokába egy nagyobb és egy kisebb kapu vezet. Az előcsarnokból három, egymás mellett fekvő szentély nyílik. A falakat III. és IV. Ptolemaios és egyiptomi istenek ábrázolásai díszítik, amelyeket az utóbbiak pártfogását ígérő hieroglifek kísérnek. Vallástörténeti szempontból sajátos és jelentős az a felirat, amely Isist „a hadsereg élén állónak” nevezi, ami kapcsolatba hozható Ptolemaiosnak az egyiptomi istenek segítségére számító uralkodói elképzelésével. A falakon található — általában Isis tiszteletét tartalmazó — démotikus feliratok közül politikai fontosságú is akad. Az egyik egy valószínűleg Augustus uralkodása alatti lázadásról tudósít, amelynek a fáraó (nyilván a kormányzó) megjelenése vetett véget. Történeti fontosságú egy másik felirat is, amely a napataiak betöréséről emlékezik meg V. Ptolemaios uralkodása alatt, aminek akkor Assuan is áldozatul esett.

A szentélyt később keresztény templomként is használták, amiről görög és kopt feliratok és festmények maradványai is tanúskodnak.

A kötet második részében S. Pernigotti a templom körzetében talált jelentős mennyiségű Ptolemaios- és római kori hieroglif feliratos és ábrázolásos kömemlékanyagot dolgozta fel.

E. Bresciani, a késő kori, Ptolemaios és a római kori hieroglif és démotikus írás és nyelv kiváló szakértője, az assuani Isis templom régészeti és feliratcs anyagának közzétételével a Ptolemaios uralkodók politikai célú építkezéseinek értékes példájával is szolgál. Kiváló fény-

képfelvételek, tervrajzok teszik teljessé az olasz egyiptológiai kutatást dicséret munkát, amiért az egyiptológia, de az általános régészeti tudomány is hálás lehet.

Wessetzky Vilmos

F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit, 2. kötet. Die mykenische Zeit und die Gesittung von Thera. Wien 1976. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. 322 lap, 8 színes és 69 fekete-fehér tábla, 77 szöveg közti ábra.

A közép-európai ősrégészet — szinte kezdetétől — megkülönböztetett figyelemmel kíséri a Mediterraneum korai történetének, a szó valódi értelmében nemzetközi kutatási eredményeit. Ez az érdeklődés a Földközi-tenger vidéke és Európa őskori népei között évszázadokon át létező — változó jellegű és intenzitású — kapcsolat felismeréséből fakad. Más oldalról nézve metodikai jellegű: korunk természettudományos módszereket felhasználó régészetében is kikerülhetetlen történeti és kronológiai támpontokat jelentenek az európai őskorkutatás számára a korai görögökre vonatkozó újabb és mind inkább konkrétabb eredmények. Az ide vonatkozó publikációáradatban is tiszteletre méltó figyelmet érdemel e kutatási terület egyik nesztörője, F. Schachermeyrnek háromkötetesre tervezett, Forschungsbericht-szerű munkája, amelynek második kötete a késő helladikus korról foglalkozik. Azaz, a műkénei világ legfrissebb gyakorlati és elméleti kutatásairól ad keresztmetszetnek beillő képet.

A tematikusan két egységre bontott munka első részének címe pontosan fedi a tartalmat: Literatur zur mykenischen Kultur im Allgemeinen (21—197. l.). Az 1. fejezet általános irodalmi áttekintése után, a 2. és a 4. fejezetben (Neufunde zur mykenischen Frühzeit) (Myk. I und II), ill. Neufunde zur Spätmykenischen Zeit (Myk. III A und B) a szerző topográfiai rendben tekinti át az 1965 óta végzett feltáráásokat. Mondhatni, az ásatás nagyságrendjének, ill. eredményességének függvényeként hol rövid adatközlő, máskor részletező pontossággal. E mintegy másfélszáz oldal mégsem csupán tényyszerű adatfelsorolás, hiszen Schachermeyr igazi alkotókészsége éppen abban nyilvánul meg ahogy felméri és kiemeli a régőta nyitott szakmai kérdéseket tisztázó vagy a részproblémákban perspektívát nyitó újdonságokat (l. pl. a Kyttheráról (47—51 lap), Keesről (62—66. lap), Tirynsről (117—131. lap) és Pylosról (149—154. lap) írottakat). S valójában ide sorolhatjuk Thérát is, amellyel az önálló 3. fejezetben behatóan foglalkozik a szerző. Polemizáló hajlama leginkább a szigetet ért természeti katasztrófák időpontját és az „Atlantis-kérdést” taglaló részeknél érződik (82—92. lap).

A könyv második részének összefoglaló címe: Untersuchungen. Valójában egy nagy — bizonyos értelemben túl nagy — vállalkozást takar. Mindent áttekinteni, ami Furumark alapvető, részben már korrigált munkája óta a kerámia, s ezen keresztül a műkénei kor periodizációját illetően történt, továbbá az új leletek és metodikai kísérletek figyelembevételével megrajzolni egy dinamikusabb rendszer körvonalait. Schachermeyr több évtizedes munkásságát ismerve szinte törvényszerű, hogy a korábbi időszakoknál összetettebb forrásanyaggal bíró kor tárgyalásánál is elmélyülten éppen a kerámia problematikájával foglalkozik. Mintegy munkamódszerként, egyértelműen rögzíti a megközelítés módját (az éles periódus határok feloldása, az „átmeneti zónák” kiszélesítése), s jelzi azokat az ide vonatkozó kísérleteket, ill. eredményeket (pl. E. French, K. A. Wardle, M. Popham, E. Milburn), amelyekre — részben — építi saját analízisét (201—210. lap). A 6—9. fejezet (Die Schachtgräber von Mykene, Die Keramik von Thera, Sondergattungen am Übergang zum Spätmykenischen, Kylikes und Skyphoi als Wegweiser in der Entwicklung der Keramik von Myk. III B, Minoisches und Mykenisches im III B von Kreta, Mykenisches auf Kypros) tulajdonképpen tematikus formában stíluselmzések láncolata, amelyet összehasonlító kronológiai táblában, ill. néhány oldalban foglal össze a szer-

zók (304–309. lap). A könyv e részében konkrét analízisek és nagyvonalúnak tűnő „asszociációk” váltakoznak. A cél egy ma már kétségtől mentes, bázis kronológiai rendszer feloldása, viszont nem egyszer tetten érhető az alkalmazott módszer egysíkúsága. Különösen ott és akkor, amikor a műkének kőnéi területiális változásait, belső kapcsolatrendszerének történeti eseményektől is determinált átalakulását csupán a kerámia „stílusfejlődésének”, mint egyetlen bázisnak a talajáról interpretálja a szerző, háttérbe szorítva vagy éppen mellőzve egyéb, alapvető forrás lehetőségeket.

Schachermeyr munkájának értéke — adatait illetően — teljességre törekvő jellegében és „naprakész” állapotában van, amit az 1976-ban megjelent mű 1975-re utaló citátumai is jeleznek. A mediterraneumi kutatás egyik élő klasszikusának imponálóan széles körű ismeretanyagára épülő, jól válogatott, többnyire szép kivitelű illusztrációkkal megjelent munkája hasznos kézikönyv mindenki számára. A görög őskor aktív kutatóit a szerző néhány kunklúziója várhatóan polemizálásra készteti. Mások — s ide tartoznak a Kárpát-medence őskorával foglalkozók —, akik saját munkájuk során adott esetben adaptálják a Mediterraneumra vonatkozó eredményeket, orientáló Forschungsbericht-ként használhatják a könyvet — kellő kritikával, a benne idézett és az azóta megjelent hasonló témájú alapmunkák ismeretében.

Kovács Tibor

Frauke Stein, Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde im Süddeutschland. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 24. kötet, Bonn 1979. Rudolf Habelt Verlag. 279 lap, 127 tábla, 5 szövegközi kép.

A kötet második része a dél-németországi bronzkori kincsleleteket feldolgozó munkának. Az első részt a Saarbrücker Beiträge 23. kötete tartalmazza. Abban a kincsleletek történeti, időrendi kérdéseivel, az elemzés módszereivel foglalkozott a Szerző, míg a második rész adja közre a leleteket.

A közölt anyagban nem csak a dél-németországi bronzkori kincsleletek szerepelnek, hanem az erről a területről származó újkőkori, hallstatt és kelta kincsleletek is. Földrajzi értelemben is túllép a Szerző az első rész témáján, mikor felvette a kötetbe az Elsass-lotharingiai, svájci és nyugat-ausztriai emlékeket is.

A katalógus igen értékes része a lelőköörülményeknek, a leletek pontos összetételének közlése, amelyeknek kidarálása a régén előkerült emlékeknek gyakran igen apró, gondos, hosszadalmas munkát kívánt. Nem egy esetben régi irattári anyag, illetve a tárgyak patinája alapján lehetett csak meghatározni az egy-egy kincsleletbe tartozó tárgyakat. Az adatokon, leírásokon kívül a vonatkozó irodalom is része a katalógusnak.

A kötetben nem szerepel az összes leírt tárgy ábrázolása. A hiányosan, rosszul, régén közölt leleteket újból képen is közreadja, de a jól és teljesen közölt leletek együttesek képét nem hozza ismét.

A leletek leírásánál a katalógus rendszere következetes: a lelőköörülmények ismertetése, a lelet sorsa, őrzési helye, a tárgyak felsorolása meghatározott sorrend szerint. A tárgyak leírásánál külön is ki vannak emelve azok a jellegzetességek, amelyek az ábrán nem egyértelműleg, világosan jelentkeznek.

A kötetben szereplő kincsleletek időrendi, s azon belül területi sorrendben követik egymást. Külön fejezetben találhatók a nem keltezhető, bizonytalan és nem azonosítható leletek. Megtalálható a korábban kincs leletként meghatározott telep, sírleletek leírása, felsorolása is.

A szövegben szereplő rövidítések, az irodalomjegyzék és a helynévmutató zárja a katalógust. A táblaanyag pontos, a Szerző által készített rajzokat ad közre. A feliratok feltüntetik a lelőhelyet, a leírás sorszáma, s így könnyen kezelhető anyagot adnak közre. Az egész kötetre jellemző a világos tagolás, áttekinthetőség, s így teljes mértékben elegendő tesz egy leíró katalógussal szemben támasztható követelmények.

Kemenczei Tibor

D. Berciu, Contribution à l'étude de l'art thraco-gète. București 1974. Bibliotheca Historica Romaniae, Monographies XIII. 239 lap, 86 szövegközi kép.

A Dél-Kárpátok és a Balkán hegység közötti területen előkerült, az i.e. V–III. századi ábrázolóművészet emlékeit tárgyalja a munka. Ezeket az emlékeket az egyes kutatók a trákok, szkíták, agathürzösek hagyatékának határozták meg, míg D. Berciu a trák-géta művészeti stílus körébe sorolja ezeket.

A munka első fejezetében a Szerző összegzi a trák-géta művészet területére, kronológiájára vonatkozó véleményeket.

A trák-géta művészet egyik legjelentősebb emlékét a Medgidiaiban talált akinakész tárgyalja a második fejezet. Elemzi a díszítőmotívumokat, az ábrázolásokat, kiemelve azokat sztyeppéi, iráni, urartui elemeket, s trák átfogalmazásukat.

Az 1931-ben Agighiol határában feltárt, s jól publikált fejedelmi temetkezést, az előkerült tárgyakat (ezüstsisak, ezüst lábvérték, két ezüst kehely, ezüst lószerszámveretek, díszkorongok, attikai vörösalakos lakanis stb.) mutatja be a harmadik fejezet, felvázolva a tárgyak ábrázolásainak eredetét.

A negyedik fejezetben a Coțofenești sisakot ismerteti a Szerző, rámutatva, hogy a sisak díszítőelemei a görög-kelta motívumok ötvöződését tükrözik a trák-géta művészetben.

A detroiti Művészeti Intézetben levő sisakot tárgyalja a munka következő része, míg a hatodik fejezet a Metropolitan Múzeumban őrzött, a Vaskapu vidékéről származó ezüstcsészével foglalkozik. Ezt követi az agighioli lelet és a coțofenești sisak stíluskörébe tartozó bulgáriai leletek (Letniza, Vratza, Garčinovo) áttekintése, formai és díszítőelemeik alapján a trák-géta művészeti emlékek körébe való sorolásuk indoklása.

Jelentős lelet, a craiovi ezüst lószerszámdíszek történeti értékelése, stíluskritikai elemzése a nyolcadik fejezet témája. Ezután több kisebb romániai leletet (Brădesti, Izvoarele, Băiceni stb.) ismertet és határoz meg a Szerző trák-géta típusú emlékeknek.

A munkában feldolgozott tárgyi emlékegyüttes utolsó darabja a poroiani rython, amely ábrázolásainak iráni, perzsa elemeire is rámutat a Szerző. Külön fejezetben vázolja fel az állatstílus művészeti körön belül a trák-géta stílus helyét, összetevőit, történeti, népi, társadalmi háttérét, eredetét. A záró, tizenkettedik fejezet a trák-géta művészet örökségét tükröző kelta, római, szarmata kori emlékeket foglalja össze.

D. Berciu könyve szintézise az ún. trák-géta művészetéről vallott, másutt is már kifejtett elméletének, s az ebbe a körbe sorolható teljes emlékegyüttes ismertetésének. Felfogása ennek a művészetnek önállóságról vitatható, s vitatott is. Az Al-Duna vidékéről, az Észak-Balkánról származó állatstílusú tárgyak egyezései a styeppévidék, s az iráni hasonló emlékekkel azt látszanak bizonyítani, hogy az ún. trák-géta művészet kibontakozásában igen fontos szerepet játszott a keleti hatás. A helyi elemek sajátosságát bizonyítanak, s nem teljes függetlenséget a keleti és görög művészettől.

Kemenczei Tibor

Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Österreich, Band I. 5.

Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium. Közreadja H. J. Uhl. Wien 1979. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 92 lap, 38 fényképes tábla, 4 szövegközi rajz, ill. térkép.

Az Osztrák Tudományos Akadémia, — több panoniai és noricum város kőfaragványainak a feldolgozása után tizenegyedik kötetként — egy noricum municipium kőfaragványait tette közzé. A kiadvány címe szerint a corpusban szereplő kőanyag Aelium Cetium városának a közigazgatási területéről való. A bevezetőből azonban

megtudjuk, hogy a közölt római kori emlékeket gyakorta St. Pöltenről távol eső területen, szétszóródva találták. Egy részükét még a későcsászárkorban, másokat bizonyítottan a középkorban, vagy még később hurcolták el feltételezett eredeti helyükről. Így került a corpusba hat limesmenti erőd faragvány-együttese, bár ezeknek az auxiliáris táboroknak a területe nem tartozott a város territoriumához. A táborok a Duna-parton, az első vonalban sorakoztak, mint Arelape (Pöchlarn), Faviana (Mautern), Augustiana (Traismauer), Astura? (Zwentendorf), Commagene (Tulln), Cannabiaca? (Zeiselmayer). Kétségtelen, hogy az anyag egységes tárgyalása a helyes, bár csak szerencsés esetben bizonyítható az elszállítás ténye, s néha tévedésre adhat alkalmat. A pannoniai régészeti irodalomban a legkézenfekvőbb példa erre a Székesfehérvárra és környékére elkerült aquincumiaknak vélt feliratok csoportja; Fitz J. feltárásai világosan meggyőzték a kutatást arról, hogy e kövek származási helye a közeli Gorsium volt. Ez a lényegtelen megjegyzés csupán amiatt kívánczik ide, mert éppen maga Ubl figyelte meg a St. Pölten-beli emlékek kiértékelése alkalmával, hogy a II. században a jobb minőségű faragványok nagyobb mennyisége a város területéről származik, ezzel szemben a III. században megfordul az arány és a jelentősebb kőanyag a határvonalról való. Ez a régészeti anyaggal alátámasztott vélemény az analógiák miatt is roppant figyelemre méltó.

A kötetben szereplő 91 faragvány, néhány kivételtől eltekintve, sérült vagy töredék, többségüket spoliaként, másodlagos felhasználásban találták, az anyag jelentős hányadát maga Ubl bontotta ki későbbi falakból. A publikálatlan anyag teljes kiértékelését kapjuk a corpusban; sok esetben új datálás javaslatával találkozunk a régebbi emlékek újra feldolgozásánál (mint pl. a 25–27. számú Mithras reliefeknél). A katalógusrészek végén egy-egy stíluskritikai szempontból összetartozó csoport következik, a gondolatmenetet elterjedési térképek egészítik ki. E módszer segítségével rekonstruálható pl. egy Pöchlarn-Arelape körzetében felbukkanó emlékcsoport, amely eredetileg rangos család temetkezési helyének architektonikus egységévé állítható össze. Egy őtalakos családi sírkőről feltételezhető, hogy Brigetióból hurcolták el a XVIII. századi műgyűjtési hullám korszakában.

A corpus egyik fejezetében Ubl revízió alá vette a Mautern an der Donau–Faviana lelőhelyű kőismert busó álarcoakat (Kat. 77–78.), s meg is indokolja, hogy e kerámiából és bronzból készült együttes miért kapott helyet a corpusban. Itt jegyezzük meg, hogy a kötet beosztása roppant logikus, könnyen áttekinthető, a tárgyak leírása pontos, az irodalmi apparátus kimerítő. A kívülálló olvasó szemével nézve azonban logikusabbnak tűnne, ha a katalógus a maszkokat tárgyaló fejezettel zárulna. Vagyis, ha a jelenlegi sorrend: A) Körplasztikák, B) Domborművek (ezek jelentős része sírépítményekből való), C) Maszkok (75–80), D) Sírépítmények-sírkertek építészeti elemei (81–82) sorrend helyett a C) és a D) csoport helyet cserélt volna. Ki kell emelnünk, hogy az építészeti elemekkel kapcsolatos leírások és elemzések, a módszer jelentős finomításával jártak. A többlet bizonyára azzal magyarázható, hogy Ubl gyakorló építész-ként váltott át az archeológiára, s a szakmai kettősséget az építészeti anyag feldolgozásánál gyümölcsöztette a legjobban.

Az Aelium Cetium kötet azonban nem csupán emiatt a vonása miatt emelkedik ki a CSIR sorozat – egyébként is roppant színvonalas – publikációi közül: értéke a teljességre törekvés, vagyis az a mód, ahogyan a faragványokat beilleszti a város történetébe. A kiadványban erről nem eshetett szó, de az 1979-ben megjelent corpus, voltaképpen egy – az Aelium Cetium kutatása tekintetében alapvetően fontos – korszakot zárt le.

A Hadrianus alapítású város eredményes régészeti kutatása ugyanis viszonylag újkeletű. Tervszerű, nagyobb léptékű feltárással jóformán soha sem volt lehetőség a sűrűn lakott St. Pölten lakónegyedei helyén, amelyek évezredek óta elfedik a római municipium maradványait. Néhány évtizeddel ezelőtt, a gazdasági fellendülés időszakában, megindultak az építkezések a város-

ban, s e földmunkákat a régészek állandóan figyelemmel kísérték. E leletmentések első fázisát összefoglalta H. Stieglitz 1969-ben, ezt követte G. Winkler 1971-ben megjelent tanulmánya a feliratok nyomán kirajzolódó városi vezetőségről, s ugyancsak Winkler vázolta 1974-ben a municipium történetét.

1976-ban St. Pölten városa reprezentatív kiállítást rendezett a municipium régi és sok újonnan előkerült római kori leletanyagából. A kiállítás katalógusában a municipium életét elevenítette fel K. Gutkas és J. W. Neugebauer. Az Ubl által közzétett faragványok corpora és az emlékekhez fűzött megfigyelések, jelentős lépéssel viszik előre Aelium Caetium és a noricum városok kutatását.

Póczy Klára

Geschichtswissenschaft und Archäologie. Hrsg. von H. Jankuhn u. R. Wenskus. Sigmaringen 1979. Thorbecke. (Vorträge und Forschungen. 22 kötet.) 657 lap, 72 rajz, 16 tábla.

A konstanzi középkori történész munkacsoport ülészekairől megjelentetett számos kötet közül már korábban is több számíthatott a régészek érdeklődésére. A jelenlegi kötetnek már kitűzött célja, hogy a történész számára a középkori régészet lehetőségeit és határait körvonalazza. A 16 közreadott előadás ezért széles képet ad a középkori régészet különböző területeiről (településtörténet, gazdaságtörténet, várak és templomok), kiegészítve olyan speciális kérdéskörökkel, melyek a történettudomány számára szintén hasznos támpontokat adnak (középkori utak, társadalmi rétegződés a régészeti források alapján). Megjegyzendő, hogy két széles körű problémát (várak, kontinuitás) más ülésszakok külön tárgyaltak (Bd. XIX; Bd. XXV.).

A településtörténet régészeti kutatását H. Jankuhn módszertani összefoglalása vezette be; bemutatta azt a sokoldalú, számtalan kérdéskörhöz kapcsolódó képet, amit a régészet már ma is nyújtani tud. Csak egyetlen kis kérdéskört kiragadva: a települések feltárása során lehetőség nyílik ezek különböző funkcióinak tisztázására; tisztán mezőgazdasági – már kézműves tevékenységet is tartalmazó – tisztán kézműves – városi jellegű mutató települések, széleskörű árucserével – mint lehetséges fokozatok. W. Haarnagel egy falutelepülés fejlődéstörténetét mutatja be az I. u. 1–4. századból (erről már kétkötetes monográfiája megjelent); a nagyszabású, híres feltárás jó kiértékelését adja itt. W. Janssen a településtörténet-régészet metodikájával foglalkozik, amiről már több korábbi tanulmánya is szólt. Itt elsősorban az egyes európai országok középkori régészetének kialakulásáról ad áttekintést, utalva munkásságuk súlypontjaira. (Sajnos a szocialista országok eredményeit majdnem teljesen figyelmen kívül hagyja, ez a gazdag jegyzetanyagból is kimaradt. Az a megjegyzése is téves, hogy itt a középkori régészet az utolsó 20 évben lendült csak fel.) A módszerekkel kapcsolatban főleg a régészeti topográfia (német megfelelője „Arch. Landesaufnahme”) lehetőségeiről számol be, utalva pl. a korábban ismeretlen középkori települések számbavételére. Ő is kiemeli, hogy e módszernek gyengesége egyes korszakok, illetve településfajták megfoghatatlansága. A történészek számára a régészeti kormeghatározás módszereit és ennek hibáit is részletesen tárgyalja. H. Jäger a pusztasodás kérdéseit és az erre vonatkozó európai kutatásokat tekinti át. A földrajz- és történettudomány együttműködése a régészettel az utolsó 30 évben (ami hazánkban sajnálatosan hiányzik) ebben a fontos kutatási ágban sokoldalú képet tud felrajzolni a kultúrtáj és emberi beavatkozások kapcsolatáról, pozitív és negatív következményeiről. A pusztasodás okainak vizsgálata ma már sokkal differenciáltabb képet ad, mint korábban (háromnyomáscs gazdaságkodás bevezetése, válságok a kézművesipar egyes szektoraiban, hódító háborúk utáni nagybirtokrendszer bevezetése, természetföldrajzi helyzet romlása stb.). H. Jankuhn a városok keletkezésének kérdéseit a régészet módszertani lehetőségei felől tekinti át. A gazdaságtörténethez a kö-

zépkeri régészet botanikai leleteiről, illetve az ezeken keresztül felrajzolható képről tájékoztat *U. Willerding*. (Sajnos 2–4. térképről a magyarországi, már 1968-ban közreadott adatok — *P. Hartványi*—*Nováki* — mindenütt hiányzanak.) *M. Müller-Wille* 1–5. századi településformák és a mezőgazdaság kapcsolatait tárgyalja. *R. Pittioni* az „ipari-régészet” kérdéseit körvonalazza, s e közben a spektrálanalízissel szemben támasztott követelményekről is részletesen szól. Témakörébe bizonyos speciális fazekastermékek (terra sigillata, kőcserép, dunavidéki fekete-kerámia) előállítását is beveszi, ezeknek rendkívül kiterjedt kereskedelme miatt. *R. Pleiner* a falusi és városi kovácsmesterség technikáját tárgyalja Hradištka Sekanka 13. századi leletei alapján. Itt damaszttechnikájú kések is készültek. *P. Berghaus* a koraközépkori numizmatika gazdaságtörténeti forrásértékét elemzi. *D. Denecke* a középkori utak vizsgálatának módszereiről, *D. Ellmers* pedig a „hajóregészet” történetéről és tárgykörének részletes csoportosításáról ad nagyszabású áttekintést. *V. Milojević* egy koraközépkori alemann központ ásátásáról számol be. *G. P. Fehring* a misszióstevékenységről és a korai templomokról — 7/8. sz. — írva a relikviakultusz (szentek és mártírok sírjai)

régészeti bizonyítékait is tárgyalja. *H. Steuer* a régészeti forrásanyagból következtethető társadalmi rétegződés kérdéseit vizsgálja későrómai és népvándorláskori temetők alapján. Hangsúlyozza, hogy a temetési és mellékletadási szokások nem tükrözik közvetlenül a társadalmi különbségeket és elsősorban kultusz-szokásokhoz igazodnak. Ugyanabból a mellékletanyagból a legkülönbözőbb magyarázatok lehetségesek. Ezenkívül temetőnként (és településeként) új-meg-új különbségekkel találkozunk. Ráadásul az antropológiai vizsgálatok a vártak ellentmondó eredményeket hoztak. *R. Wenskus* történész összefoglalásában a régészet és a természettudományok növekvő kapcsolatában nemcsak az elérhető eredmények kiszélesítését és megerősítését látja, de egyben újabb hibalehetőségeket. A legfontosabb a történeti kérdésfelvetés, de ennek egyoldalú, sematikus magyarázata nem segíti a történettudományt. A régészeti kutatás számára mindig gyümölcsöző ösztönzést ad a történészek részéről megfogalmazott konkrét kérdés, a régészeti megfigyelések közlétevése pedig a történeti serkenti forrásanyagának új értelmezéséhez.

Holl Imre

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA — MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM 1980

FOLYÓIRATOK — PERIODICA

Magyarországiak

Hungarica

- AAnt = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 26(1978[1980])
 AArchH = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 31(1979[1980])
 AOR = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 33(1979)
 ABiol = Acta Universitatis Szegediensis, Acta Biologica, Szeged, 25(1979)
 AgrSz = Agrártörténeti Szemle, Bp. 22(1980)
 ARegia = Alba Regia, Székesfehérvár, 17(1979)
 AnnHN = Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici — Természettudományi Múzeum Évkönyve, Bp. 72(1980)
 AnthrH = Anthropologia Hungarica, Bp. 16(1978–79)
 AnthrK = Anthropológiai Közlemények, Bp. 23(1979)
 AT = Antik Tanulmányok, Bp. 25(1979[1980])
 ArchÉrt = Archaeológiai Értesítő, Bp. 106(1979):2, 107 (1980): 1
 BihMÉ = Békési Élet, Békéscsaba, 15(1980)
 BihMÉ = Bihari Múzeumi Évkönyv, Berettyóújfalu, 2(1978)
 „Budapest”, Bp. 18(1980)
 BMHB = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, Bp. 53(1979)
 = Delta, Bp. 1980
 EgriMÉ = Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger, 16–17(1978–79)
 ET = Élet és Tudomány, Bp. 35(1980)
 ÉpÉptud = Építés-Építészettudomány, Bp. 12(1980)
 = Az Érem, Bp. 36(1980)
 = Ethnographia, Bp. 91(1980)
 = Ethnographica et Folkloristica Carpathica, Debrecen, 1(1979)
 FA = Folia Archaeologica, Bp. 31(1980)
 = Földrajzi Közlemények, Bp. 28(1980)
 HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc, 17–18(1979)
 = História, Bp. 2(1980)
 = Irodalmi Szemle, Bp. 1980
 JPMÉ = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs, 23(1978[1980])
 = Könyvvilág, Bp. 25(1980)
 MÉp = Magyar Építőművészet, Bp. 1980
 MNy = Magyar Nyelv, Bp. 76(1980)
 MTud = Magyar Tudomány, Bp. 25(1980)
 MHOMK = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc, 17(1978–79)
 = Múzeumi Füzetek, Aszód, 14(1979)
 Múzk = Múzeumi Közlemények, Bp. 1978–79, 1980
 = Múzsák, Bp. 1980
 Múvéd = Műemlékvédelem, Bp. 24(1980)
 = Művészet, Bp. 21(1980)
 MúvtÉ = Művészettörténeti Értesítő, Bp. 29(1980)
 = Népművelés, Bp. 27(1980)
 NK = Numizmatikai Közöny, Bp. 78–79(1980)
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények, Bp. 81(1979)

- RégFüz = Régészeti Füzetek, Bp. I:9, 31, 32, 33.
 RFZ = Römische Forschungen in Zalalövő (in: AArchH)
 SSz = Soproni Szemle, Sopron, 34(1980)
 StSl = Studia Slavica, Bp. 26(1980)
 = Századok, Bp. 113(1979), 114(1980)
 = Technikatörténeti Szemle, Bp. 11(1979)
 TermV = Természet Világa, Bp. 111(1980)
 = Tiszatáj, Szeged, 1980
 = Új Tükör, Bp. 1980
 = Valóság, Bp. 23(1980)
 ZalGy = Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg, 12(1979)

Külföldiek Externa

- AAC = Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
 AMN = Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
 = Anthropos, St. Augustin
 ACI = L'Antiquité Classique, Bruxelles
 = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
 = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca
 AAu = Archaeologia Austriaca, Wien
 AR = Archeologické Rozhledy, Praha
 BJ = Bonner Jahrbücher, Bonn
 Britannia, London
 BIA = Bulletin of the Institute of Archaeology, London
 = Byzantinoslavica, Praha
 = Cercetări Istorie, București
 EAZ = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin
 = Fornvännen, Stockholm
 = Germania, Mainz
 = Gymnasium, Heidelberg
 = Helinium, Wetteren
 HelvA = Helvetia Archaeologica, Zürich
 JSGU = Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Frauenfeld
 = Klio, Berlin
 = Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums, Wien
 PA = Památky Archeologické, Praha
 PZ = Praehistorische Zeitschrift, Berlin
 = Revue Archéologique, Paris
 SIA = Slovenská Archeológia, Bratislava
 = Starinar, Beograd
 = Studii Clasice, București
 SCIV = Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
 SF = Südostforschungen, München
 = Trierer Zeitschrift, Trier
 = Zbornik Narodnog Muzeja, Beograd
 ZfA = Zeitschrift für Archäologie, Berlin
 CA = Советская Археология, Москва

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK — GENERALIA ET VARIA

- Ágh Attila*: Betemetett nyomok. = Bp. Móra, 1980, 332 p. 48 t.
F. Antoni Judit: Régészeti kutatások. — Archäologische Forschungen. = ARegia 17 (1979) 364–368. ill.
Bakó Ferenc: A Heves megyei múzeumok helyzete és tevékenysége az 1977–1978 években. = EgrME 16–17 (1978–79) 5–20.
Bándi Gábor (szerk.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. = Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1979, 423 p. ill.
Bándi Gábor: Magyarország népeinek története az őskortól a honfoglalásig. (Új állandó régészeti kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban) = Múzk 1978–79. 37–42. ill.
Bárczi Géza: A magyar nyelv múltja és jelene. = Bp. Gondolat, 1980, 529 p.
Báthy Géza: Földből kikerült tárgyak. = Múzk 1980. (különszám) 12–17. ill.
Berta István: Régészeti és középkori emlékek. = ÉT 35 (1980) 634.
Bíróné Sey Katalin (rec.): Hlinka, J. — Kolníková, E. — Kraskovská, L. — Novák, J.: Nálezy mincí na Slovensku III. Bratislava 1978. = NK 78–79, (1980) 137.
Bóna István (rec.): Alt Thüringen XV. Weimar 1978. = ArchÉrt 106 (1979) 297–298.
Boros János: A Kaukázus — a népek hegye. = Bp. Gondolat, 1980, 542 p. 76 t. ill.
Sz. Burger Alice (szerk.): Az 1977. év régészeti kutatásai. RégFüz I: 31. = Rec. Castiglione, László: AArchH 31 1979 [1980] 403.
Sz. Burger Alice (szerk.): Az 1978. év régészeti kutatásai. = Bp. MNM, 1979, 158 p. 1 térk. (RégFüz I:32).
Sz. Burger, Alice (red.): Archäologische Forschungen im Jahre 1978. = ArchÉrt 106 (1979) 273–293.
Sz. Burger Alice (szerk.): Az 1979. év régészeti kutatása. = Bp. MNM, 1980, 134 p. 1 térk. (RégFüz I:33).
Castiglione L. → Burger A.
Csebokszarov, Ny. Ny. — Csebokszarova, I. A.: Népek, rasszok, kultúrák. = Bp. Gondolat, 1980, 253 p. ill. 3 térk.
Csendes László: Térképhistória. Történelem a térképek tükrében. = Bp. Magvető, 1980, 214 p. ill. (Gyorsuló idő).
Dankó Imre (szerk.): Vezető a Déri Múzeum kiállításaihoz. — Die archäologische Ausstellung. — The archaeological exhibition. — Археологическая экспозиция. = Debrecen 1978, 463 p. ill.

- Duma György: Recent pottery analyses. Phosphate tests used in Pannonian research. = *The Archaeology of Roman Pannonia*. Bp.-Lexington 1980, 455–476. ill.
- Entz Géza: Dercsényi Dezső köszöntése. = *Művéd* 24 (1980) 69–60.
- Entz G. → Póczy K.
- Erdélyi István–Erdélyi Balázs: Modern régészet. = *MTud* 25 (1980) 130–134.
- Farkas Gyula: Móra Ferenc és a magyar antropológia. = *AnthrK* 23 (1979) 135–136. ill.
- Fodor István: Otto Nyikolajevics Bader 1903–1979. = *ArchÉrt* 107 (1980) 115.
- Gádor Judit–Nováki Gyula–Sándorfi György: Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori és középkori erődítményei. = *MHOMK* 17 (1978–79) 23–29.
- Gádor Judit–Hellebrandt Magdolna–Simán Katalin: A Herman Ottó Múzeum 1977–1978. évi ásatásai és leletmentései. = *HOMÉ* 17–18 (1979) 103–114. ill.
- Gecse Gusztáv: Vallástörténet. = Bp. Kossuth, 1980, 259 p. ill.
- Gerő László: Múzeológia és építészet. = „Budapest” 18 (1980): 9. 22–23. ill.
- Gombos Károly: 1919-ben alapították. A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum. = „Budapest” 18 (1980): 3. 24–27. ill.
- Granasztói Pál: A hetvenéves Dercsényi Dezsőről. = *ÉpÉptud* 12 (1980) 5–7.
- Gunda, Béla: *Ethnographica carpato-balcanica*. = Bp. Akadémiai, 1979, 427 p. ill.
- Hahn István: Istenek és népek (2. átdolg. és bőv. kiad.). = Bp. Minerva, 1980, 346 p.
- Hanák Péter (szerk.): Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből. = Bp. Gondolat, 1980, 23 p. 93 ill. — *Rec. Lázár István: Új Tükör* 1980. jún. 1.
- Hárs Éva: A Baranya megyei múzeumok 1978. évi működése. — *Die Arbeit der Baranyaer Museen im Jahre 1978*. = *JPME* 23 (1978/1980) 411–416.
- Hellebrandt Magdolna: Védett és védendő régészeti területek Borsodban. = *MHOMK* 17 (1978–79) 15–22. ill.
- Hellebrandt M. → Gádor J.
- Héthy Zoltán: Összefoglaló jelentés a Bihari Múzeum 1976–1978. évi működéséről. = *BihMÉ* 2 (1978) 297–311. ill.
- Hlinka, J. → Biróné Sey K.
- Jakabffy Imre: *Bibliographia archaeologica hungarica*. Magyar régészeti irodalom 1979. = *ArchÉrt* 107 (1980) 137–151.
- Kolniková, E. → Biróné Sey K.
- Korek József–Nemeskéri János: Az ember bemutatása a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításában. = *ArchÉrt* 106 (1979) 268–271. ill.
- Korek, József: Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1978. = *FA* 31 (1980) 277–286.
- Korek József: Alsónémedi történetének régészeti forrásai a honfoglalás koráig. = *Alsónémedi története és néprajza*. Alsónémedi 1980, 9–47. ill.
- Kovács Tibor: Régészetünk néhány időszerű kérdéséről. = *ArchÉrt* 107 (1980) 116–118.
- Kovalovszki Júlia: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század) — *Siedlungsgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom* (Bronzezeit, 3–4. und 11.–13. Jahrhundert). = Bp. 1980, 108 p. ill. (*Fontes Archaeologici Hungariae*)
- Kraskovská, L. → Biróné Sey K.
- László Gyula: Régészeti levelek. = Bp. 1980, 157 p. ill.
- Lázár I. → Hanák P.
- Lengyel, Imre: New methods and results in paleoanthropology employed in Pannonian research. Laboratory analyses of fossil bones. = *The Archaeology of Roman Pannonia*. Bp.-Lexington 1980, 429–454.
- Major Máté: Dercsényi Dezső hetven éves. = *ÉpÉptud* 12 (1980) 3–4.
- Makkai, László: L'apport de l'Europe orientale à l'évolution des moyens de transport: cheval — étrier — char. — Kelet-Európa hozzájárulása a közlekedési eszközök fejlesztéséhez. Ló — nyereg — kocsi. = *Technikatörténeti Szemle* 11 (1979) 75–83. ill.
- Miklós Zs. → Nováki Gy.
- Mócsy András: Hans-Georg Pflaum 1902–1979. = *ArchÉrt* 107 (1980) 115–116.
- Moucha, V. → *Folia Archaeologica XXVIII, XXIX.*, *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 6 (1976), 7 (1977)
- Nemeskéri J. → Korek J.
- Németh Adél: Szombathely. = Bp. Panoráma, 1980, 184 p. ill.
- Németh József (szerk.): Zala megye története. Kiállítás a Göcseji Múzeumban. = *Zalaegerszeg* 1980, 67 p. ill.
- M. Nepper Ibolya–Sőregi János–Zoltai Lajos: Hajdú-Bihar megye halomkataszttere I. — *Das Hügelkataster des Bezirkes Hajdú-Bihar I.* = *BihMÉ* 2 (1978) 5–27.
- Novák, J. → Biróné Sey K.
- Nováki Gyula–Sándorfi György–Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp. 1979. = *Rec. Točík, Anton: SIA* 28 (1980) 460–463.
- Nováki Gy. → Gádor J.
- Parádi N. → Soproni S.
- Pazdur, Jan: Az anyagi kultúra története. A Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Intézetének 25 éves tapasztalatai (1945–1978). = *Századok* 131 (1979) 1052–1060.
- Petercsák Tivadar: Tízéves a szerencsi múzeum. = *MHOMK* 17 (1978–79) 96–101. ill.
- F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1978. évi régészeti tevékenysége. = *ArchÉrt* 106 (1979) 272–273.
- Póczy Klára–Entz Géza (rec.): *Folia Archaeologica XXVII, XXVIII*. Bp. 1976, 1977. = *ArchÉrt* 107 (1980) 123–125.
- Sándorfi Gy. → Gádor J., Nováki Gy.
- Schreiber Rózsa: Nagy László 1904–1978. = *ArchÉrt* 106 (1979) 267. ill.
- Simán Katalin: Régészeti ásatások és gyűjtések az Avason 1905–1978. = *MHOMK* 17 (1978–79) 12–14. ill.
- Simán K. → Gádor J.
- Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1977–78. évi működéséről. = *ArchÉrt* 107 (1980) 121–122.
- Soproni Sándor–Parádi Nándor (rec.): Budapest Régiségei XXIV. Bp. 1976. = *ArchÉrt* 106 (1979) 294–296.
- Sőregi J. → Nepper I.
- Szenkirályi Zoltán: Az építészet világtörténete. I–II. = Bp. Képzőműv. Alap, 1980, 327; 354 p. ill.
- Szilágyi M. → Vass I.
- Točík, A. → Nováki Gy. — Sándorfi Gy. — Miklós Zs.
- Tóth, Tibor: Some anthropological problems of the early postglacial and historic Europoids. = *AnnHN* 72 (1980) 295–307.
- Trogmayer Ottó–Zombori István: Szer monostorától Ópusztaszerig. = Bp. Magvető, 1980, 175 p. ill. (Gyorsuló idő)
- G. Vass István: A békéscsabai múzeum története 1899–1979. = *Békéscsaba, Városi Tanács*, 1979, 174 p. ill. — *Rec. Szilágyi Miklós: Békési Élet* 15 (1980) 398–399.
- Visy Zs. → — Dunaújváros története ...
- Zoltai L. → Nepper I.
- Zombori I. → Trogmayer O.
- — — — — Dunaújváros története az őskortól napjainkig. Vezető az Intercisa Múzeum állandó kiállításában. — *Die Geschichte von Dunaújváros von der Vorzeit an bis heute.* = *Dunaújváros* 1979, 50 p. ill. (Régészeti rész: Visy Zsoltól)
- — — — — *Folia Archaeologica XXVIII*. Bp. 1977, XXIX. Bp. 1978. = *Rec. Moucha, Václav: AR* 32 (1980) 680–681.
- — — — — *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 6 (1976), 7 (1977) Bp. 1977, 1978. = *Rec. Moucha, Václav: AR* 32 (1980) 232–233.

- Авилова, Л. И.* → *Patay P.*
Bácskai Erzsébet: A magyar holocénstratigráfia régészeti dokumentációs pontjai. — Archeological documentary sites of Hungarian holocene stratigraphy. = A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése 1976 (1978) 383–387.
Bácskai Erzsébet: A Sümeg-mogyorósdombi őskori kovácsbányában 1976-ban végzett ásatások. — Report on the 1976 archeological excavation in the prehistoric flint mine at Sümeg-Mogyorósdomb. = A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése 1976 (1978) 389–393. ill.
Bácskai Erzsébet: A Sümeg-mogyorósdombi őskori kovácsbányában 1977. évben végzett régészeti ásatás. — Archaeological excavations 1977 in the prehistoric flint mine at Sümeg-Mogyorósdomb. = A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése 1977 (1979) 413–415. ill.
Bánda Gábor—*F. Petres Éva*—*Maráz Borbála*: Baranya megye az őskorban. — Die Urzeit im Komitat Baranya. = Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs 1979, 7–220. ill.
Banner, János—*Bóna, István*: Mittelbronzezeitliche Tellsiedlung bei Békés. Bp. 1974. = *Rec. Griesa, Siegfried*: EZA 21 (1980) 186–190.
Bíróné Sey Katalin (rec.): *K. Casteln*, Keltische Münzen. Zürich, é.n. = *ArchÉrt* 106 (1979) 299.
Bíróné Sey Katalin (rec.): *Kolníkova, Eva*: Keltské mince na Slovensku. Bratislava 1978.; *Kos, Peter*: Keltski novci Slovenije. Ljubljana 1977. = *NK* 78–79 (1980) 132.
Bóna, István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Bp. 1975. = *Rec. Griesa, Siegfried*: EZA 21 (1980) 186–190.; *Kalicz, Nándor*: AArchH 31 [1980] 403–408.; *Mozsolics Amália*: ARegia 17 (1979) 335–339.
Bóna I. → *Banner J.*
Bökönyi, Sándor: The earliest waves of domestic horses in East Europe. In: *Journal of Indo-European Studies* 6. 1978. = *Rec. Anthropos* 75 (1980) 289.
Bökönyi, Sándor: The vertebrate fauna from Anza. = *Gimbutas, Marija* (ed.): Neolithic Macedonia as reflected by excavation at Anza, Southeast Yugoslavia. Los Angeles 1976, 313–363. ill.
Casteln, K. → *Bíróné Sey K.*
Castiglione L. → *Szabó M.*
Comsa, E. → *Trogmayer O.*
Cs. Dax Margit: Veszprém beszélő kerámiái. = *ÉT* 35 (1980) 283. ill.
T. Dobosi, Viola (rec.): *M. Moser*—*L. Übelacker*: Prähistorische Schädelmoullette und chirurgischer Knochenabfall aus Höhlen des Fränkischen Juras. München 1977. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 420.
T. Dobosi Viola (rec.): *J. Hahn*, Aurignacien, das ältere Jungpaläolithikum in Mittel- und Osteuropa. Köln—Wien 1977. = *ArchÉrt* 107 (1980) 127–128.; *J. G. Rozoy*, Les derniers chasseurs. Bulletin de la Société Archéologique Champenoise 1978. = *ArchÉrt* 107 (1980) 128.
Ecsedy, István: The people of the pit-grave kurgans in Eastern Hungary. Bp. 1979. (*Fontes Arch. Hung.*) = *Rec. Maringer, Johannes*: *Anthropos* 75 (1980) 955.; *Pleslová, E.*: *AR* 32 (1980) 666–667.; *Zápotocký, Milan*: *PA* 71 (1980) 475–476.
Ecsedy István: Újkőkori falvak Szeghalom környékén. = Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szeghalom 1979, 61–100. ill.
Ecsedy, István: Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. — A Somogyvár-Vinkovci kultúra szavai települése és a déldunántúli korabronzkor néhány kérdése. = *JPMÉ* 23 (1978 [1980]) 97–136. ill.
Félice, S. de → *Zoffmann Zs.*
Gaál István: A kányai kocsiurna. = *ÉT* 35 (1980) 511–512. ill.
Gábori, Miklós: Type of industry and ecology. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 239–248.
Gáboriné Csánk Veronika: Az ősember Magyarországon. = Bp. Gondolat, 1980, 265 p. 43 t. ill.
Griesa, S. → *Banner J.*—*Bóna I.*, *Bóna I.*
Hahn, J. → *Dobosi V.*
Hellebrandt Magdolna: A Szerencs-taktaföldvári kőbaltalelet. — Der Steinaxtfund von Szerencs-Taktaföldvár. = *HOMÉ* 17–18 (1979) 7–24. ill.
Jovanović, B. → *Szabó M.*
Kalicz, Nándor—*Makkay, János*: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Bp. 1977. = *Rec. László, Attila*: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” 17 (1980) 842–846.; *Tumoe, B. C.*: *CA* 1980: 2. 254–264.
Kalicz Nándor: Neolitikus tanácskozás Krakkó-Mogilanyban 1979-ben. = *ArchÉrt* 106 (1979) 272.
Kalicz Nándor: Nemzetközi tanácskozás Dubrovnikban 1979-ben az európai rézkorról és az anatóliai korabronzokorról. = *ArchÉrt* 107 (1980) 118–119.
Kalicz Nándor: A IX. nemzetközi szimpózium a Dunavidék eneolitikumáról és korai bronzkoráról Nové Vozokany-ban 1979-ben. = *ArchÉrt* 107 (1980) 119–120.
Kalicz N. → *Bóna I.*
Kazdová, E. → *Raczky P.*
Kemeneczei Tibor: A Gyöngyössolymos-kishegyi negyedik bronzlelet. — Der vierte Bronzefund von Gyöngyössolymos-Kishegy. = *EgriMÉ* 16–17 (1978–79) 137–155. ill.
Kemeneczei, Tibor: Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej. — A geleji későbronzkori temető. = Bp. MNM, 1979, 45 p. 28 t. (*RégFüz* II:20)
Kemeneczei Tibor: Székfa kori lelet Balassagyarmatról. — Ein skythenzeitlicher Fund aus der Umgebung von Balassagyarmat. = *FA* 31 (1980) 65–76. ill.
Kemeneczei, Tibor (rec.): *E. F. Mayer*: Die Äxte und Beile in Österreich. München 1977. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 425–426.
Kolníkova, E. → *Bíróné Sey K.*
Kordos László: 6000 éves barlangi „komfort” = *TermV* 111 (1980) 35–36. ill.
Körök József: Móra Ferenc esőkei ásatása. = *Múzk* 1980:1. 58–61.
Körök J. → *Patay P.*
Kos, P. → *Bíróné Sey K.*, *Kőhegyi M.*
Košturík, P. → *Raczky P.*
Kovács Tibor—*Stanczik Ilona*: Bronzkori aszkosz Nagyrévéről. — Аск эпохи бронзы из Надьрева. — Bronze age ascs from Nagyrév. = *ArchÉrt* 107 (1980) 44–52. ill.
Kőhegyi Mihály (rec.): *P. Kos*, Keltski novci Slavonije. Ljubljana 1977. = *ArchÉrt* 107 (1980) 131.
Kővári Klára: A pilinyi kultúra települése Aszódon. — Die Siedlung der Pilinyer Kultur in Aszód. = *Múzeumi Füzetek* 14 (1979) 5–15. ill.
László, A. → *Kalicz N.*—*Makkay J.*, *Trogmayer O.*
Lazarovici, Gh. → *Kalicz N.*—*Makkay J.*, *Patay P.*
Lengyel I. → *Nemeskéri J.*
Losits, Ferenc: Eine neolithische Siedlung in Krasznokvajda. — Neolitikus település Krasznovajdán. = *FA* 31 (1980) 7–34. ill.
Maier, F. → *Szabó M.*
Makkay János: Sumér jelek Erdélyből? = *ÉT* 35 (1980) 1286–1287. ill.
Makkay János: Vita a tártárai agyagtáblák koráról. = *ÉT* 35 (1980) 1322–1324. ill.
Makkay J. → *Kalicz N.*
Maráz, Borbála: Zur Frühhallstattzeit in Süd-Pannonien. — Dél-Pannonia kora Hallstatt-korához. = *JPMÉ* 23 (1978 [1980]) 145–164. ill.
Maráz B. → *Bánda I.*
Maringer, J. → *Ecsedy I.*
Mayer, E. F. → *Kemeneczei T.*
Michálek, J. → *Szabó M.*
Múthay Sándor: A vaszari koravaskori temető és telep-

- hely. — Gräberfeld und Siedlung von Vaszar aus der Früheisenzeit. = *ArchErt* 107 (1980) 53—78. ill.
- Monteagudo, L. → *Mozsolics A.*
- Moser, M. → *Dobosi V.*
- Mozsolics, Amália*: The Hungarian Riegsee swords. = *AREgia* 17 (1979) 187—189. ill.
- Mozsolics, Amália* (rec.): *L. Monteagudo*: Die Beile auf der Iberischen Halbinsel. München 1977. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 424—425.
- Mozsolics A.* → *Bóna I.*
- Nemeskéri, János—Lengyel, Imre: Neolithic skeletal finds. = Gimbutas, Marija (ed.): *Neolithic Macedonia as reflected by excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*. Los Angeles 1976, 375—410. ill.
- O'Connor, B.: Remarks on Riegsee swords. A Riegsee sword in the Ashmolean Museum, Oxford, and the hoard from Buzica, Slovakia. = *AREgia* 17 (1979) 185—187. ill.
- Patay, Pál: Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. Bp. 1978. = *Rec. Авилова Л. И.*: *CA* 1980:4. 300—305.; *Korek József*: *ArchErt* 106 (1979) 296—297.; *Lazarovici, Gheorghe*: *AMN* 16 (1979) 846—847.; *Vávra, Miloš*: *PA* 70 (1979) 493—494.
- Pető Mária (rec.): *Eugen Woytowitsch*: Die Wagen der Bronze- und frühen Eisenzeit in Italien. München 1978. = *AgrSz* 22 (1980) 260.
- Petres É. → *Bándi G.*
- Pleslová, E. → *Ecsedy I.*
- Podborský, V. → *Raczky P.*
- Raczky, Pál* (rec.): *V. Podborský—E. Kazdová—P. Košťálek—Z. Weber*: Numerický kód moravské malované keramiky. Brno 1977. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 122.
- Rozoy, J. G. → *Dobosi V.*
- Simán Katalin*: Kovabánya az Avason. — Silexgrube am Avasberg. = *HOMÉ* 17—18 (1979) 87—102. ill.
- Stanczik I. → *Kovács T.*
- Szabó Miklós: Études celtiques en Hongrie publiées de 1973 à 1978. = *Études Celtiques* 17 (1980) 285—300.
- Szabó, Miklós: Auf den Spuren der Kelten in Ungarn. Bp. 1976. = *Rec. Michálek, J.*: *AR* 32 (1980) 581.
- Szabó, Miklós: Following the Celts in Hungary. Bp. 1976. = *Rec. Castiglione, László*: *AArchH* 31 (1979 [1980]) 408.
- Szabó, Miklós: Die Donaukelten und ihre Ausbreitung auf dem Balkan. In: Lessing, E.—Kruta, V.: *Die Kelten*. Freiburg 1979. = *Rec. Jovanović, Borislav*: *Starinar* 30 (1979) 145—147.; *Maier, Ferdinand*: *Germania* 58 (1980) 214—217.
- Szathmáry László: A tiszai kultúra csontvázleletei Szerencs-Taktaföldváron. — Spätneolithische (Theiss-Kultur) Skelettfunde aus Szerencs-Taktaföldvár. = *HOMÉ* 17—18 (1979) 25—32.
- Thoma, Andor: Some notes on Wolpoff's notes on the Vértesszőllős occipital. = *Journal of Human Evolution* 7 (1978) 323—325.
- Tumos, B. C. → *Kalicz N.—Makkay J.*
- Trogmayer, Ottó: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. Bp. 1975. = *Rec. Comşa, Eugen*: *SCIV* 30 (1979) 640—643.; *László, Attila*: *Cercetări Istorie* 9—10 (1978—1979) 691—694.
- Trogmayer, Ottó: Pannonia before the Roman conquest. = *The Archaeology of Roman Pannonia*. Bp.—Lexington 1980, 65—84. ill.
- Ulrich, Herbert: Artificielle Veränderungen am Occipitale von Vértesszőllős. — Mesterséges elváltozások a vértesszőllősi occipitalen. = *AnthrK* 23 (1979) 3—10. ill.
- Übelbacher, L. → *Dobosi V.*
- Vallois, H. V. → *Zoffmann Zs.*
- Vávra, M. → *Patay P.*
- Vörös, István: Description of the animal bones from the Early Bronze Age settlement at Szava. — A szavai kora bronzkori telep állatsontleletei. = *JPMÉ* 23 (1978 [1980]) 137—144.
- Vörös, István: Zoological and palaeoeconomical investigations on the archaeozoological material of the Early Neolithic Körös culture. — Zoológiai és paleoökonomiai vizsgálatok a korai neolitikus Körös kultúra archaeozoológiai anyagán. = *FA* 31 (1980) 35—64.
- Weber, Z. → *Raczky P.*
- Woytowitsch, E. → *Pető M.*
- Zápotoky, M. → *Ecsedy I.*
- K. Zoffmann Zsuzsa (rec.) H. V. Vallois—S. de Félice, *Les Mésolithiques de France*. Paris 1977. = *ArchErt* 107 (1980) 128—129.

KLASSZIKUS ÉS ÓKORI KELET — ARCHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIS

- Alföldi, A. & E. → *Biróné Sey K.*
- Alföldi, M. → *Biróné Sey K.*
- Artner Tivadar: A ló a görög művészetben. = *ÉT* 35 (1980) 1095—1097. ill.
- Artner Tivadar: A ló a római művészetben. = *ÉT* 35 (1980) 1140—1142. ill.
- Bascom, W. → *Castiglione L.*
- Benda, Kl. → *Kádár Z.*
- Bernhard, Maria Ludwika: Olympia. = Bp. Corvina, 1980, 27 p. 84 ill.
- Bianchi Bandinelli, R. → *Castiglione L.*
- Bingen, J. → *Castiglione L.*
- Biróné Sey Katalin (rec.): *Sylloge Nummorum Graecorum*. The collection of the American Numismatic Society. Part 4 — Sicily II. New York 1977.; *Le Rider, Georges*: Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294. Paris 1977.; *Newel, Edward T.*: The coinage of eastern Seleucid units from Seleucus I. to Antiochus III. New York 1978.; *R. Alföldi, Maria*: Antike Numismatik I—II. Mainz 1978.; *R. Alföldi, M.*: Cohen — RIC-Konkordanz. Teil 1. Von Augustus bis zur Follis-Reform Diocletians. Bonn 1978.; *Walker, D. R.*: The metrology of the Roman silver coinage I. From Augustus to Domitian. Oxford 1976. = *NK* 78—79 (1980) 131—134.
- Blazquez, J. M. → *Szilágyi J. Gy.*
- Bol, P. C. → *Castiglione L., Szilágyi J. Gy.*
- Boldizsár Péter: Théra. = *Múzsák* 1980:1. 24—26. ill.
- Bökönyi, Sándor: Animal remains from the Kermanshah Valley. Oxford 1977. = *Rec. Schwartz, Ch. A.*: *BIA* 16 (1979) 297.
- Brendel, O. J. → *Castiglione L.*
- Brommer, F. → *Castiglione L.*
- Cardauns, B. → *Castiglione L.*
- Castiglione László*: Hellénisztikus művészet. = Bp. Corvina, 1980, 248 p. 183 ill.
- Castiglione László*: Római művészet (2. bőv. kiad.) = Bp. Corvina, 1980, 255 p. ill.
- Castiglione László* (rec.): Von Troja bis Amarna. Hrg. von J. Settgast. Mainz 1978. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 420—421.; *F. Schlette*: Kelten zwischen Alesia und Pergamon. Leipzig 1979. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 426.; *R. Bianchi Bandinelli*: Klassische Archäologie. Eine kritische Einführung. München 1978. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 426—428.; *R. Ginouvès et A. M. Guimier-Sorbets*: La constitution des données en archéologie classique. Paris 1978. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 428.; *Virginia Webb*: Archaic Greek faience. Warminster 1978. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 429—430.; *B. Grillet*: Les femmes et les fards dans l'antiquité grecque. Lyon 1975. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 430—431.; *Renate Tölle*: Die antike Stadt Samos. Ein Führer. Mainz 1969.; *J. Kienast*: Die Stadtmauer von Samos. Bonn 1978. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 431—432.; *O. Pelikán*: Übergangs- und Krisenperioden in der antiken Kunst. Brno 1977. = *AArchH* 31 (1979 [1980])

- 432–433.; *P. C. Bol*: Grossplastik aus Bronze in Olympia. Berlin 1978. = AArchH 31 (1979[1980]) 433–434.; *W. H. Schuchhardt*: Alkamenos. Berlin 1977. = AArchH 31 (1979)[1980] 434–435.; *F. Brommer*: Die Giebel des Parthenon. Eine Einführung. Mainz 1975. = AArchH 31 (1979[1980]) 435–436.; *K. Fittschen*: Katalog der antiken Skulpturen im Schloss Erbach. Berlin 1977. = AArchH 31 (1979[1980]) 436–437.; *Hommages à Maarten J. Vermaseren*. Leiden 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 437–438.; *Brigitte Soyez*: Byblos et la fête des Adonies. Leiden 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 438–439.; *J.-Cl. Grenier*: Anubis alexandrin et romain. Leiden 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 439–440.; *M. J. Vermaseren*: Corpus cultus Cybelae Attidisque (CCCA) Vol. III–IV. Leiden 1977–78. = AArchH 31 (1979 [1980]) 440–442.; *O. J. Brendel*: Symbol of the Sphere. Leiden 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 442.; *J. Bingen*: Le Papyrus Revenue Laws – Tradition grecque et adaptation hellénistique. Opladen 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 442–443.; *R. Wenning*: Die Galateranatheme Attalos I. Berlin 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 443–444.; *J. F. Lazenby*: Hannibal's war. Warminster 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 444–445.; *S. Grunauer-von Hoerschelmann*: Die Münzprägung der Lakadaimonier. Berlin 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 445–446.; *W. Bascom*: Auch Rom liegt auf dem Meeresgrund. Neue Wege der Tiefsee-Archäologie. Wien–Hamburg 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 446–447.; *B. Cardauns*: M. Terentius Varro, Antiquitatis rerum divinarum. Mainz 1976. = AArchH 31 (1979 [1980]) 447.; *K. Stemmer*: Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen. Berlin 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 454–456.; *W. Gauer*: Untersuchungen zur Trajanssäule. Berlin 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 456–457.; *J. Collins-Clinton*: A Late Antique shrine of Liber Pater at Cosa. Leiden 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 460–461.
- Castiglione L.* → *Kádár Z.*, *Ürögdi Gy.*
Chadwick, John: A lineáris B megfejtése. = Bp. Gondolat, 1980, 227 p. ill.
Christ, K. → *Várady L.*
Collins-Clinton, J. → *Castiglione L.*
Чепнегов, А.В. → *Kádár Z.*
Csics Miklós: Vitruvius aktualitása. = MÉp 1980:3. 56–57. ill.
Demandt, A. → *Várady L.*
Doumas, Ch. → *Makkay J.*
Duma, György–Ravasz, Cs.: Farbstoffe aus Tell-el-Amarna. = AAnt 26 (1978 [1980]) 255–268. ill.
Ecsedy, Ildikó (rec.): *Li Chi*, Anyang. Folkstone 1977. = AOr 33 (1979) 372–373.
Falus, Róbert: Sur la théorie de module de Vitruve. = AArchH 31 (1979 [1980]) 249–270.
Fittschen, K. → *Castiglione L.*
Gauer, W. → *Castiglione L.*
Gazda István–G. Szilágyi Imre: Egy fejezet az ókor technikájából (Ktészibiosz, Philón, Hérón). – A chapter from the technology of ancient times. = Technikatörténeti Szemle II (1979) 181–189. ill.
Ginouvès, R. → *Castiglione L.*
Grenier, J.-C. → *Castiglione L.*, *Kákósy L.*
Grillet, B. → *Castiglione L.*
Grunauer, S. → *Castiglione L.*
Guimier-Sorbets, A. M. → *Castiglione L.*
Haas, V.: Medea und Jason im Lichte hethitischer Quellen. = AAnt 26 (1978 [1980]) 241–253.
Hahn István: Anyagi ösztönzés és anyagi érdekeltség az antik rabszolgatartásban. = História 2 (1980): 2. 3–4. ill.
Hahn, István: Die marxistische Kulturgeschichte der Antike. = Klio 62 (1980) 553–556.
Harmatta, János: Migrations of the Indo-Iranian tribes. = AAnt 26 (1978 [1980]) 185–194.
Heyder, W. → *Szabó M.*
Hoerschelmann → *Castiglione L.*
Horváth Vera: Az indiai művészet évezredek. = Bp. Corvina, 1980, 62 p. 20 színes t. 131 ill.
Horváth Vera: Lamaista hitvilág. = Bp. Iparműv. Múzeum, 1980, 14 p. ill.
Jacobsen, Th. → *Young, L. M.*
Jacquet, J. → *Török L.*
Jolivet, C. → *Kádár Z.*
Kádár, Zoltán: Survivals of Greek zoological illuminations in Byzantine manuscripts. Bp. 1978. = Rec. Benda, *Klement*: Byzantinoslavica 40 (1979) 241–242.; *Castiglione, László*: AArchH 31 (1979 [1980]) 408–410; *Чепнегов, А.В.*: CA 1980: 3. 325–330.; *Jolivet, Catherine*: Revue Archéologique 1980: 1. 159–160.
Kádár Zoltán: Állatok sziklaképei az elsivatagosodó Líbiában. = TermV 111 (1980) 366–367. ill.
Kákósy László: Sztrájk III. Ramszesz korában. = História 2 (1980): 1. 3–4. ill.
Kákósy László: Egyiptomi ételek, italok. = História 2 (1980): 4. 28–29. ill.
Kákósy, László (rec.): *Jean-Claude Grenier*: Anubis alexandrin et romain. Leiden 1977. = Gnomon 52 (1980) 583–584.
Kammenhuber, A.: Historisch-geographische Nachrichten aus der althurrischen Überlieferung, dem Altelanischen und den Inschriften der Könige von Akkad für die Zeit vor dem Einfall der Gutäer (ca. 2200/2136). II. = AAnt 26 (1978 [1980]) 195–240.
Keating, Rex: Mentőakció Nubiában. = Bp. Gondolat, 1980, 334 p. 32 t. ill.
Kenediné Szántó L. → *Szilágyi J. Gy.*
Keszthelyi Katalin–Keszthelyi Pál: Görög tájak, talányok. = Bp. Kossuth, 1980, 245 p. ill. (Univerzum könyvtár)
Kienast, J. → *Castiglione L.*
Kiss Á. → *Pogány-Balás E.*
Komoróczy Géza: A mezopotámiai mitológia mint rendszer. Ethnographia 90 (1979) = Rec. Anthropos 75 (1980) 951–952.
Komoróczy Géza: A mitológia őstörténetéről. = Valóság 23 (1980): 1. 106–108.
Kőhegyi Mihály (rec.): *Alföldi, A.–Alföldi, Elisabeth*: Die Kontorniaten-Medaillons I. Katalog. Berlin 1976. = NK 78–79 (1980) 134.
Lazenby, J. F. → *Castiglione L.*
Le Rider, G. → *Biróné Sey K.*
Li Chi → *Ecsedy I.*
Litván György: Ökortudomány és társadalomszemlélet a századforduló körül. = ÁT 25 (1978 [1980]) 1–11.
Luft, U. → *Török L.*
Makkay, János (rec.): *Ch. Doumas*: Early Bronze Age burial habits in the Cyclades. Göteborg 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 424.
Mallwitz, A. → *Szabó M.*
Maróti Egon: Istenbéke Hellaszban. Az ókori olimpiák hagyománya. = ÉT 35 (1980) 899–901. ill.
Maróti Egon: A római birodalom útjai. = História 2 (1980): 1. 11–12. ill.
Menyhárt László: Az istenek „labdajátékai”. Amikor a csillagok istenek voltak. = Művészet 21 (1980): 7. 14–19. ill.
Moorsel, P. van → *Török L.*
Nagy Árpád Miklós: Róma születése. = Múzsák 1980: 2. 20. ill.
Nagy D. I. → *Sterbetz I.*
Newel, E. → *Biróné Sey K.*
Pallottino, Massimo: Az etruszkok. = Bp. Gondolat, 1980. 293 p. 80 t.
Panyik István–Sellei Sarolta: Kréta, Mükéné, Trója. = Bp. Képzőműv. Alap, 1980, ill.
Papp-Váry Árpád: 2100 éves helyszínrajzi térkép. – A 2100-year old topographic map. = Földrajzi Közlemények 28 (1980) 89–96. ill.
Pelikán, O. → *Castiglione L.*
Pogány-Balás, Edit: The influence of Rome's antique monumental sculptures on the great masters of the Renaissance. = Bp. Akadémiai, 1980, 115 p. 263 ill. – Rec. Kiss Ákos: MűvtÉ 29 (1980) 270–271.

- Ravasz Cs. → Duma Gy.
 Rutoók, Zsigmond: Ein neuer griechischer Zauberpapyrus. = AAnt 26 (1978 [1980]) 433–456. ill.
 Schlette, F. → Castiglione L.
 Schneider, H. → Török L.
 Schuhhardt, W. H. → Castiglione L.
 Schwartz, Ch. A. → Bökönyi S.
 Sellei S. → Panyik I.
 Serruys, Henry: On the road to Shang-tu, supreme capital. = AOr 33 (1979) 153–175. ill.
 Settgast, J. → Castiglione L.
 Soye, B. → Castiglione L.
 Stemmer, K. → Castiglione L.
 Sterbetz István: Fecskeabrázolásnak vélt egyiptomi hieroglif ornitológiai megvilágításban. DMÉ 1975 (1976) 255–259. ill. = Rec. Nagy Domokos Imre: AgrSz 22 (1980) 610.
 Szabó Miklós: Antik művészet a Szépművészeti Múzeumban. = Bp. Képzőműv. Alap, 1979, 31 p., ill. (Az én múzeumom)
 Szabó Miklós: Görög művészet – görög sport. = Művészet 21 (1980): 7. 2–5. ill.
 Szabó Miklós (rec.): W. Heyder–A. Mallwitz, Die Bauten im Kabirenheiligtum bei Theben. Berlin 1978. = ArchÉrt 106 (1979) 298–299.
 Szilágyi I. → Gazda I.
 Szilágyi János György: Antik művészet. Vezető. = Bp. Szépművészeti Múzeum 1979, 47 p. ill.
 Szilágyi János György: Róma születése. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban római közgyűjtemények anyagából. = Művészet 21 (1980): 6. 14–17. ill.
 Szilágyi János György: Róma születése. = Bp. Szépműv. Múzeum, 1980, 70 p. 123 ill.
 Szilágyi János György: Egy sikertelen nyomozás. = AT 25 (1978 [1980]) 106–110. [Kenediné Szántó Livia: Az etruszkok nyomában c. könyvről]
 Szilágyi János György: Megjegyzések az ún. Magenta-keramikáról. = AT 25 (1978 [1980]) 43–47. ill.
 Szilágyi, János György: IIAATYP. = BMHB 53 (1979) 21–37, 235–244. ill.
 Szilágyi János György (rec.): M. Torelli: Elogia tarquinen-
- sia. Firenze 1975. = AT 25 (1978 [1980]) 117–118.; P. C. Bol, Grossplastik aus Bronze in Olympia. Berlin 1978. = ArchÉrt 107 (1980) 129–130.; J. M. Blazquez, Castulo I. Madrid 1975. = ArchÉrt 107 (1980) 130–131.
 Torelli, M. → Szilágyi J. Gy.
 Tölle, R. → Castiglione L.
 Török László: Meroé és Nubia a 2–7. században. Bp. 1977. = Rec. Luft, U.: AArchH 31 (1979 [1980]) 410–411.
 Török, László (rec.): P. van Moorsel–J. Jaquet–H. Schneider: The Central Church of Abdallah Nirqi. Leiden 1975. = AArchH 31 (1979 [1980]) 463–464.
 Űrödi György: Nero. Bp. 1977. = Rec. Castiglione László: AArchH 31 (1979 [1980]) 408.
 Űrödi György: Róma. (3. kiad.) = Bp. Panoráma, 1980, 340 p. ill.
 Várady, László: Die Auflösung des Altertums. Beiträge zu einer Umdeutung der alten Geschichte. Bp. 1978. = Rec. Christ, Karl: Gnomon 52 (1980) 187–188.; Demandt, Alexander: Gymnasium 87 (1980) 127–129.
 Varga Domokos: Ős Napkelet. Az írott történelem kezdetei. = Bp. Móra, 1979, 160 p. ill. (Képes történelem)
 Varga, Edith: Une tête de bois peint d'Égypte. = Egy egyiptomi festett fa fej. = BMHB 53 (1979) 5–16, 225–230. ill.
 Varga Edith: Ó-egyiptomi múmiák. = MúZK 1980 (különszám) 3–11. ill.
 Vermaseren, M. J. → Castiglione L.
 Walker, D. R. → Biróné Sey K.
 Wason, C. R.: Iron and steel. = AAnt 26 (1978 [1980]) 269–274.
 Webb, V. → Castiglione L.
 Wennig, R. → Castiglione L.
 Wessetzky, Vilmos: Cônes funéraires du Musée des Beaux-Arts. = Sirkúpok a Szépművészeti Múzeumban. = BMHB 53 (1979) 17–20, 231–233. ill.
 Young, L. M. (rec.): Th. Jacobsen: The treasures of darkness. New Haven – London 1976. = AArchH 31 (1979 [1980]) 422–424.

PROVINCIAK ÉS BARBARICUM – PROVINCIALIA ET „BARBARICUM”

- Alföldy, G. → Nagy T.
 Balla, Lajos: Contribution à l'histoire de l'extraction du sel et du fer dans les mines de la Dacie romaine. = A római Dacia só- és vasbányászatának történetéhez. = Ethnographica et Folkloristica Carpathica I (1979) 175–182.
 Bánki Zs. → Füz J.
 Barkóczi, László–Mócsy, András: Die römischen Inschriften Ungarns. 2. Bp. 1976. = Rec. Farkas Zoltán: ARegia 17 (1979) 339–343.; Piso, Ioan: AMN 16 (1979) 883–884.
 Barkóczi, László: History of Pannonia. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 85–124.
 Bauchhenss, G. → Castiglione L.
 Berti, F. → Kiss A.
 Bilkei, Irén: Die griechischen Inschriften des römischen Ungarns. = ARegia 17 (1979) 23–48. ill.
 Biró Endre: Falfestmény Brigetióból. = MúZK 1980 (különszám) 18–24. ill.
 Biró-Sey, Katalin: Coins from identified sites of Brigetio and the question of local currency. Bp. 1977. = Rec. Kóhegyi Mihály: ArchÉrt 107 (1980) 125. és NK 78–79 (1980) 135.
 Biró-Sey, Katalin–Lányi, Vera: Fundmünzenbericht 1976. = AArchH 31 (1979 [1980]) 391–401.
 Biróné Sey Katalin: Pannóniai verdék. = Az Érem 36 (1980): 1. 1–5. ill.
 Biró-Sey, Katalin: Currency. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 337–348.
 Biróné Sey Katalin (rec.): Carson, R. A. G.–Burnett, A. M.–Johns, C. M.–Macfarlane, M. C.–Ivens, S.: Recent coin hoards from Roman Britain. British Occasional Paper N° 5. 1979.; Dick, Franziska: Di Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich. Wien 1978.; Göbl, R.: Antike Numismatik. München 1978.; Kellner, Wendelin: Ein römischer Münzfund aus Sirmium. = NK 78–79 (1980) 135–136.
 Biróné Sey K. → Füz J., Vaday A.
 B. Bónis, Éva: Pottery. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 357–379. ill.
 B. Bónis, Éva (rec.): B. Kaschau: Die Drehscheibenkeramik aus den Plangrabungen 1967–1972. Teil II der Schriftenreihe V. Milojčić (Grabungsleiter). Der Runde Berg bei Urach. Sigmaringen 1976. = AArchH 31 (1979 [1980]) 461–462.
 Bouzek, J. → Soproni S.
 Brizzi, G.: La „vittoria sarmatica” di Costantino e la propaganda liciniana. = ARegia 17 (1979) 59–63.
 Burger, Alice: Das spätrömische Gräberfeld von Somogy-szil. Bp. 1979. = Rec. Degen, R.: HelvA 11 (1980) 207.; Dierkens, Alain: ACI 49 (1980) 646–647.; Rybová, A.: AR 32 (1980) 443.
 Sz. Burger, Alice: Ein spätrömischer Münzschatz aus Márok. = Későrómai éremlelet Márokról. = FA 31 (1980) 77–130. ill.
 Sz. Burger Alice (rec.): L. Eckhart, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauriacum. Wien 1976.; G. Piccottini, Die Dienerinnen- und Dienerreliefs des Stadtgebietes von Virunum. Wien 1977. = ArchÉrt 107 (1980) 133–134.
 Burger A. → Füz J.
 Burnett, A. M. → Biróné Sey K.
 Carson, R. A. G. → Biróné Sey K.
 Castiglione, László (rec.): Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, hrsg. v. H. Temporini und W.

- Haase, H., 8. Berlin—New York 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 448.; H. Rolland: L'arc de Glanum. Paris 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 449—450.; J. P. Darmon—H. Lavagne: Recueil général des mosaïques de la Gaule II. Province de Lyonnaise. 3. Paris 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 452—453.; Corpus Signorum Imperii Romani Deutschland, Bd III, 1. Germania Inferior. Bonn und Umgebung. G. Bauchhens: Militärische Grabdenkmäler. = AArchH 31 (1979 [1980]) 453—454.; T. Sarnowski: Les représentations de villas sur les mosaïques africaines tardives. Wrocław 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 459—460.
- Castiglione L. → Mócsy A.
Cébeillac, M. → Fitz J.
Czys, W. → Fülep F.
Darmon, J. P. → Castiglione L.
Deák Z. → Póczy K.
Degen, R. → Burger A., Soproni S.
Dick, F. → Biróné Sey K., Pohl A.
Dierkens, A. → Burger A.
Eckhart, L. → Burger A.
Farkas Zoltán (rec.): Krüger, M. L.: Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria. Wien 1974. = ARegia 17 (1979) 345.
Farkas Z. → Barkóczy L.—Mócsy A., Póczy K.
Fitz, Jenő: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jhs. Bp. 1978. = Rec. Biróné Sey Katalin: NK 78—79 (1980) 134.; Kolníková, Eva: SIA 28 (1980) 469—471.; Nemeškalová Jiroudková, Zdenka: AR 32 (1980) 208—209. és PA 71 (1980) 246—250.; Winkler, Iudita: AMN 16 (1979) 885—891. és Studia Classica 19 (1980) 180—183.
Fitz, Jenő: Augusti tres avant 209. = ARegia 17 (1979) 49—58.
Fitz, Jenő—Petres, Éva—V. Székely, György—Bánki, Zsuzsa: Forschungen in Gorsium im Jahre 1976. = ARegia 17 (1979) 191—243. ill.
Fitz, Jenő: Gouverneur inconnu de la Pannonie inférieure. = ARegia 17 (1979) 349—350.
Fitz, Jenő: Epigraphica X. Notes. = ARegia 17 (1979) 351—356.
Fitz, Jenő: Gorsium. = Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums 1980: 1. 2—11.
Fitz Jenő: Gorsium — Herculia. = História 2 (1980): 3. melléklet, ill.
Fitz, Jenő: Administration and army. Population. The way of life. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 125—175.
Fitz, Jenő: Economic life. = The archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 323—335.
Fitz, Jenő: Die Verwaltung von Pannonia Inferior zur Zeit des Partherkrieges (162—166). = Klio 62 (1980) 405—410.
Fitz Jenő: A római temetők éremanyaga és a pénzforgalom. — Das Münzmaterial der römischen Gräberfelder und der Münzverkehr. = NK 78—79 (1980) 23—40.
Fitz Jenő (rec.): B. E. Thomasson, Senatores procuratoresque romani. Göteborg 1975. = ArchÉrt 106 (1979) 299—300.; Cébeillac, M.: Les „questores principis et candidati” au Ier et IIe siècle de l'empire. Milano 1972. = ARegia 17 (1979) 343—344.; Moga, M.—Russu, I. I.: Lapidariul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane. Timișoara 1974. = ARegia 17 (1979) 347.
Fitz J. → Fülep F., Lőrincz B., Soproni S.
Fülep, Ferenc: Roman cemeteries of Pécs. Bp. 1977. = Rec. Czys, Wolfgang: BJ 179 (1979) 808—809.; Fitz Jenő: ARegia 17 (1979) 347.; Goethert, Klaus-Peter: Trierer Zeitschrift 42 (1979) 228—229.; Jones, R. F. J.: Britannia 10 (1979) 391.; Martin-Külcher, Stefanie: JSGU 63 (1980) 264.; Motyková, Karla: PA 70 (1979) 498.; Pferdehirt, Barbara: Germania 58 (1980) 228—229.
Fülep Ferenc—Sz. Burger Alice: Baranya megye a római korban. — Die Römerzeit im Komitat Baranya. = Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs 1979, 221—328. ill.
Fülep, Ferenc: Pannonia research in Hungary. = The archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 33—56.
Gabler, Dénes: Sigillaten. = RFZ 1977. 375—383. ill.
Gabler, Dénes: The structure of the Pannonian frontier on the Danube and the development in the Antonine age: a few problems. = 12th International Congress of Roman Frontier Studies Scotland 1979. Lecture summaries 29—30.
Gabler, Dénes: The structure of the Pannonian frontier on the Danube and its development in the Antonine period: some problems. = Roman Frontier Studies 1979. Oxford 1980, 637—654.
Gabler Dénes: Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében. — Die Besitznahme Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. = ArchÉrt 106 (1979) 199—207.
Gabler Dénes (rec.): M. Schindler—S. Scheffenecker, Die glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg. Klagenfurt 1977. = ArchÉrt 107 (1980) 132—133.
Gáspár, Dorottya: Ein spätrömischer Kästchenbeschlag-Fund von Fenékpuszta. = AArchH 31 (1979 [1980]) 313—327. ill.
Gáspár Dorottya: Nézzük meg együtt a római kori Concordia szobrot. = Művészet 21 (1980): 8. 8—9. ill.
Gegus Ernő—Óvári Ferenc: Kísérő elemek szerepe Gallus és Volusianus császárok antoninusiában. — Die Rolle der Begleitelemente in den Antoninianen des Gallus und Volusianus. = NK 78—79 (1980) 17—22.
Gerő L. → Póczy K.
Goethert, K. P. → Fülep F.
Göbl, R. → Biróné Sey K., Lányi V.
Gudea, N. → Soproni S.
Haase, W. → Castiglione L.
Hadházy-Vaday, Andrea: Neuere Angaben zur Frage der Verbreitung des sog. Schildkopfarmringes. — Новые данные к вопросу расширения т. наз. цитовых браслетов. = SIA 28 (1980) 91—100. ill.
Ivens, S. → Biróné Sey K.
Johns, C. M. → Biróné Sey K.
Jones, R. F. J. → Fülep F.
Kaba Melinda: Műemlék az M 11-esen. Aquincum vízvezetékének maradványai. = „Budapest” 17 (1979): 12. 30—33. ill.
Kaschani, B. → Bónis É.
Katona, Zs.: Gläser. = RFZ 1977. 383—385. ill.
Kellner, W. → Biróné Sey K., Kőhegyi M.
Kiss, Ákos (rec.): F. Berti: Mosaici antichi in Italia. Regione ottava. Ravenna I. Roma 1976. = AArchH 31 (1979 [1980]) 450—452.
Kolníková, E. → Fitz J.
Kőhegyi Mihály (rec.): W. Kellner, Ein römischer Münzfund aus Sirmium. Wien 1978. = ArchÉrt 107 (1980) 135—136.
Kőhegyi M. → Biró-Sey K.
Krekovič, E. → Lőrincz B.
Krüger, M. L. → Farkas Z.
Kubitschek, W. → Pohl A.
Lányi, Vera: Münzen. = RFZ 1977. 373—375.
Lányi Vera: Pannonia pénzforgalma az I. században. — Der Geldumlauf Pannoniens im 1. Jahrhundert. = ArchÉrt 106 (1979) 187—198.
Lányi, Vera (rec.): R. Göbl: Antike Numismatik. München 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 429.
Lányi V. → Biró-Sey K.
Lassère, J.-M. → Mócsy A.
Lavagne, H. → Castiglione L.
Lengyel, Alfonz—Radan, G. T. B. (red.): The Archaeology of Roman Pannonia. = Bp.-Lexington, The University Press of Kentucky, Akadémiai, 1980, 506 p. 167 t. 94 ill. 1 térk.
Lengyel, Alfonz: Chronological table. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 477—487.
Lőrincz, Barnabás: Pannonische Stempelziegel I. Limesstrecke Annamatia — Ad Statuas. Bp. 1977. = Rec. Fitz Jenő: ARegia 17 (1979) 346.

- Lőrincz, Barnabás: Pannonische Stempelziegel II. Limesstrecke Vetus Salina — Intercisa. Bp. 1979. = Rec. Krevovič, E.: AR 32 (1980) 455.
- Lőrincz, Barnabás: Beiträge zur Geschichte der ala I Flavia Britannica milliaria c. R. = ARegia 17 (1979) 357–359.
- Lőrincz Barnabás. Római-kori bélyeges téglák Zala megyében. — Gestempelte römische Ziegeln im Komitat Zala. — Roman period branded bricks in county Zala. = ZalGy 12 (1979) 25–32. ill.
- Lőrincz, Barnabás—Visy, Zsolt: The history of the construction of the auxiliary fort of Intercisa. = 12th International Congress of Roman Frontier Studies Scotland 1979. Lecture summaries 28–29.
- Lőrincz, Barnabás—Visy, Zsolt: Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa. = Roman Frontier Studies 1979 Oxford 1980, 681–701. ill.
- Lőrincz, Barnabás: Die Ziegelstempel des spätromischen Südcstfriedhofes von Intercisa. = AArchH 31 (1979 [1980]) 293–312. ill.
- Lőrincz Barnabás: Pannonia Superior segédsapatainak táborhelyei a II. század közepén. Megjegyzések a 163. évi szőnyi katonai diplomához. — Camp sites of the auxiliary troops of Pannonia Superior in the middle of the second century A. D. Notes to the military diploma of the year 163 A. D. = ArchÉrt 107 (1980) 81–85. ill.
- Lőrincz, Barnabás (rec.): H. G. Pflaum: Les fastes de la province de Narbonnaise. Paris 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 457–458.
- Lőrincz B. → Tóth E.
- Macfarlane, M. C. → Biróné Sey K.
- Martin-Külcher, S. → Fülep F.
- Matolcsi, János: Die Tierknochenfunde von der Siedlung Gellérthege-Tabán. = AArchH 31 (1979 [1980]) 287–291.
- Milojević, V. → Bónis É.
- Mócsy, András: Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms. Opladen 1978. = Rec. Castiglione, László: AArchH 31 (1979 [1980]) 448.
- Mócsy, András: Der pannonische Limes. Probleme der neueren Forschungen. = Roman Frontier Studies 1979 Oxford 1980, 627–635.
- Mócsy András: Illyricum északi határa Claudius előtt. — Die Nordgrenze Illyricums vor Claudius. = Arch Ért 106 (1979) 177–186.
- Mócsy András: Osztriga Pannóniában. = História 2 (1980): 1. 26. ill.
- Mócsy András: Osztrigahéj Zalalövőről. — Austernschalen aus Zalalövő. = ArchÉrt 107 (1980) 79–80. ill.
- Mócsy, András (rec.): J. M. Lassère: Ubique populus. Peuplement et mouvements de population dans l'Afrique romaine de la chute de Carthage à la fin de la dynastie des Sévères. Paris 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 458–459.
- Mócsy A. → Barkóczi L.
- Moga, M. → Füz J.
- Motyková, K. → Fülep F.
- Müller, Róbert: The iron implement find in Nagyvenyim. = ARegia 17 (1979) 245–249. ill.
- Nádorfi, G.: Bronze- und Silberfunde. = RFZ 1977. 385–387. ill.
- Nagy Tibor (rec.): Alföldy, Géza: Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht. Bonn 1977. = Gymnasium 87 (1980) 121–123. és ArchÉrt 106 (1979) 300–301.
- Nemeškalová-Jiroudková, Z. → Füz J.
- Nemeskéri János: Cannington (Nagybritannia) késő-vaskori — kora-római kori népességének demográfiai profilja. — The demographic profile of the late iron age and early Roman age population of Cannington (Great Britain). = AnthrK 23 (1979) 11–44.
- Óvári F. → Gegus E.
- Pető, Mária: Neuere topographische und archäologische Angaben zum Leben der Siedlung Gellérthege-Tabán und Umgebung in der frühen Kaiserzeit. = AArchH 31 (1979 [1980]) 271–285. ill.
- Pető Mária: A II. antik kerámia-kongresszus Bulgáriában 1979-ben. = ArchÉrt 107 (1980) 121.
- Petres É. → Füz J.
- Pferdehirt, B. → Fülep F.
- Pflaum, H. G. → Lőrincz B.
- Piccottini, G. → Burger A.
- Piso, I. → Barkóczi L.—Mócsy A.
- Póczy, Klára: Die Stadt Sopron in der Römerzeit. Bp. 1977. = Rec. Farkas Zoltán: ARegia 17 (1979) 345.
- Póczy, Klára: The water supply system of the Aquincum legionary fort. = 12th International Congress of Roman Frontier Studies Scotland 1979. Lecture summaries 27.
- Póczy Klára: Közművek a római kori Magyarországon. — Kommunalwerke der Römerzeit in Ungarn. = Bp. Múszaki, 1980, 154 p. ill. — Rec. Deák Zoltán: Műp 1980: 4. 64.; Gerő László: Művéd 24 (1980) 192.; TermV 111 (1980) 335.
- Póczy, Klára: Pannonian cities. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 239–274. ill.
- Póczy Klára: Szent kerületek Aquincum és Brigetio aqueductusánál. = ArchÉrt 107 (1980) 3–29. ill.
- Pohl Artur (rec.): Kubitschek, Wilhelm—Dick, Franziska: Carnuntum im 18. Jahrhundert. Wien 1979. = NK 78–79 (1980) 137.
- Radan, G. T. B. → Lengyel, A.
- Redő, Ferenc: Römische Forschungen in Zalalövő 1977. = AArchH 31 (1979 [1980]) 357–372. [=RFZ]
- Rolland, H. → Castiglione L.
- Russu, I. I. → Füz J.
- Rybová, A. → Burger A.
- Sarnowski, T. → Castiglione L.
- Sárvári Márta: Óbudai kincskeresők. = Delta 1980: 4. 8–10. ill.
- Sárvári Márta: Egy kisváros fóruma (Gorsium). = Delta 1980: 10. 27–29. ill.
- Scheffenecker, S. → Gabler D.
- Schindler, M. → Gabler D.
- Sear, F. B. → Tóth E.
- Soproni, Sándor: Der spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Bp. 1978. = Rec. Bouzek, Jan: AR 32 (1980) 105.; Degen, R.: HelvA 10 (1979) 198–199.; Füz, Jenő: AArchH 31 (1979 [1980]) 411–413. és Gnomon 52 (1980) 295–296.; Gudea, Nicolae: AMN 16 (1979) 893–896.; Kuzmová, Klára: SIA 27 (1979) 476–477.; Tóth Endre: Arch Ért 107 (1980) 126–127.
- Soproni, Sándor: Neue Forschungen an der Limesstrecke zwischen Esztergom und Visegrád. = Roman Frontier Studies 1979 Oxford 1980, 671–679. ill.
- Soproni, Sándor: Geography of Pannonia. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 57–63.
- Soproni, Sándor: Roads. Limes. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 207–238. ill.
- Soproni Sándor: A XII. nemzetközi limeskongresszus Skóciában. = ArchÉrt 107 (1980) 120–121.
- Szabó, Klára: Bronze plates on the Pannonian border (between Vetus Salina and Lussonium). = 12th International Congress of Roman Frontier Studies Scotland 1979. Lecture summaries 31.
- Szabó, Klára: Vaisselles de bronze sur la frontière pannonienne (entre Vetus Salina et Lussonium). = Roman Frontier Studies 1979 Oxford 1980, 715–728. ill.
- Szabó, Klára: Tombeaux des environs de Intercisa. = ARegia 17 (1979) 251–262. ill.
- Szabolcsi, Zs.: Wandmalerei-Fragmente. = RFZ 1977. 387–389. ill.
- Székel Gy. → Füz J.
- Szőnyi Eszter—Tomka Péter: Arrabona castruma. = ET 35 (1980) 140–142. ill.
- Temporini, H. → Castiglione L.
- B. Thomas, Edit: Religion. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 177–206. ill.
- B. Thomas, Edit: Villa settlements. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 275–321. ill.

- B. Thomas, Edit: Arts and crafts. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 349–355. ill.
- B. Thomas, Edit: Glassware. Armor. = The archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 381–396. ill.
- Thomasson, B. E. → Fitz J.
- Tomka P. → Szőnyi E.
- Tóth, Endre: Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Bp. 1978. = Rec. Lőrincz Barnabás: ArchÉrt 107 (1980) 125–126.
- Tóth Endre: Silvanus viator. Egy adat Pannónia római kori vallási életéhez. = SSz 34 (1980) 169–173. ill.
- Tóth, Endre: Römische Metallgegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum: Instrumenta domestica. — A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos fémtárgyai. = FA 31 (1980) 131–156. ill.
- Tóth Endre: Elfelejtett római éremleletek (II. rész). Az oggavi denár-lelet. — A forgotten Roman coin find (II.) = NK 78–79 (1980) 13–15.

- Tóth Endre (rec.): F. B. Sear, Roman wall and vault mosaics. Heidelberg 1977. = ArchÉrt 107 (1980) 135.
- Tóth E. → Soproni S.
- Tóth I. István: A Kárpátoktól terület az ókori numizmatika tükrében. — Das Transkarpatengebiet im Spiegel der antiken Numismatik. = NK 78–79 (1980) 5–11.
- H. Vaday Andrea: Szolnok megyei éremtani adatok Hild Viktor jegyzeteiből. Szolnok 1975. = Rec. Biróné Sey Katalin: NK 78–79 (1980) 136–137.
- Visy, Zsolt: A late Roman building from Intercisa and the Notitia Dignitatum. = Roman Frontier Studies 1979 Oxford 1980, 703–714. ill.
- Visy Zs. → Lőrincz B.
- Wellner István: Légiósok fürdője. = „Budapest” 18 (1980): 3. 38–39. ill.
- Winkler, I. → Fitz J.
- — — — — Römische Forschungen in Zalalövő (RFZ). = AArchH 31 (1979 [1980]) 357–390. ill.
- — — — — Salla a borostyánkőúton. = ÉT 35 (1980) 1435. ill.

NÉPVÁNDORLÁS- ÉS KORAI KÖZÉPKOR — MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

AETAS MIGRATIONUM — PROTOHUNGARICA

- Apor Éva: Az oszét eposz mint őstörténeti forrás. = MTud 25 (1980) 389–390.
- Архипов, Г. А.: Общие элементы материальной культуры марийцев и восточноевропейских кочевников. = Congressus quartus internat. fenno-ugristarum II. Bp. 1980, 221–223.
- Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén. Szentendre 1978. = Rec. Točík, Anton: SIA 28 (1980) 463–466.
- Bakay Kornél: A magyar államalapítás. Bp. 1978. = Rec. Gergely András: Tiszatáj 1980: 9. 96–97.; Petrovics István: Békési Élet 15 (1980) 500–502.
- Bálint, Csanád: Венгры и т. н. белобордская культура. — Les Hongrois et la culture de Bijelo-Brdo. = AAC 19 (1979) 97–146.
- Bálint Csanád: A szovjet etnogenetikai kutatás és a magyar őstörténet. = MTud 25 (1980) 377–386.
- Bálint Csanád: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. — Die Rolle der geographischen Gegebenheiten (der Bodenarten) bei der Ansiedelung der landnehmenden Ungarn. = Ethnographia 91 (1980) 35–52.
- Bartha Antal: Őstörténet és etnpsz. = MTud 25 (1980) 332–335.
- Bellér Ildikó (rec.): Mitchinen, Michael: The world of Islam. Oriental coins and their values. London 1977. = NK 78–79 (1980) 144.
- Berta Árpád—Petrovics István: Magyar őstörténeti tudományos ülésszak Szegeden. = MTud 25 (1980) 399–401.
- Bertel, T. → Köhegyi M.
- Bogyay, Thomas: Zum Stand der Sankt-Stephan-Forschung. Bemerkungen zu Györffy's „István király és műve”. = SF 38 (1979) 240–257.
- Brachmann, H. → Erdélyi I., — La formation...
- Burns, Th. S.: Calculating Ostrogothic population. = AAnt 26 (1978 [1980]) 457–463.
- Capelle, T. → — La formation...
- Čilinská, Z. → Erdélyi I., Garam É.
- Collinder, B. → Honti L.
- Dąbrowska, E.: Éléments hongrois dans les trouvailles archéologiques au nord des Karpates. = AArchH 31 (1979 [1980]) 341–356. ill.
- Dám, László: Zur Frage der Genese des ungarischen Hauses. — A magyar ház eredetének kérdéséhez. = Ethnographica et Folkloristica Carpathica 1 (1979) 85–99. ill.
- Dienes, István: Archäologische Beweise des Seelenglaubens der Ungarn zur Zeit der Landnahme. = ARegia 17 (1979) 81–90.
- Dienes, István: Der Weltbaum der landnehmenden Ungarn. = Congressus quartus internat. fenno-ugristarum II. Bp. 1980, 202–207. ill.

- Dienes, István: Les Hongrois à l'époque de la conquête et leurs croyances ancestrales. = Les peuples ouraliens. Bp. 1980, 85–123. ill.
- Domokos P. → Hajdú P.
- Donat, P. → — La formation...
- Ecsedy I. → Fodor I.
- Erdélyi I. (red.): Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est. Bp. 1977. = Rec. Brachmann, Hans-jürgen: EAZ 21 (1980) 377–378.; Čilinská, Zlata: Germania 58 (1980) 251–254.
- Erdélyi István: Magyar őstörténeti tudományos ülésszak Szegeden, 1979 március 7–9. = Ethnographia 90 (1979) 593–595.
- Erdélyi István: A magyar őstörténet periodizációja. = MTud 25 (1980) 335–338.
- Éry Kinga: A magyar őstörténet néhány embertani kérdése. = MTud 25 (1980) 338–341.
- Felgenhauer, S. → — La formation...
- Finnegan, M.—Marcsik, Antónia: A non-metric examination of the relationships between osteological remains from Hungary representing populations of Avar period. = ABiol 25 (1979) 97–118. ill.
- Fodor, István: Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland. Szeged 1977. = Rec. Ecsedy Ildikó: Ethnographia 90 (1979) 609–610.
- Fodor, István: Archaeological traces of the Volga Bulgars in Hungary of the Árpád period. = AOr 33 (1979) 315–325. ill.
- Fodor, István: Einige Beiträge zur Entfaltung der ungarischen Kunst der Landnahmezeit. = ARegia 17 (1979) 65–73. ill.
- Фодор (Fodor), И.: О хозяйстве древних угров. = Congressus quartus internat. fenno-ugristarum II. Bp. 1980, 183–185.
- Фодор (Fodor), И.: К вопросу об этнической интерпретации большеитианского могильника. = Congressus quartus internat. fenno-ugristarum. II. Bp. 1980, 228–232.
- Fodor, István: Les principaux problèmes de l'archéologie finno-ougrienne. = Les peuples ouraliens. Bp. 1980, 51–83. ill.
- Fodor István: Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A versei és tiszasülyi korong. — Zum Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheiben von Versec und Tiszasüly. = FA 31 (1980) 189–219. ill.
- Fodor István: Őstörténet és régészet. = MTud 25 (1980) 346–351. ill.
- Foltiny, St. → Kiss A.
- Fülöp Gyula: VIII–IX. századi településnyomok Rácalmás-Régi vasútállomáson. = ARegia 17 (1979) 267–274. ill.

- Garam, Éva—Kovrig, Ilona—Szabó, János Győző—Török, Gyula: Avar finds in the Hungarian National Museum, Cemeteries of the Avar period (567—829) in Hungary. Vol. I. Bp. 1975. = *Rec. Stjernquist, Berta: Fornvännen* 74 (1979) 204—206.
- Garam, Éva: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Bp. 1979. = *Rec. Čilinská, Zlata: SIA* 28 (1980) 452—456; *Preidel, Helmut: SF* 38 (1979) 325—326.
- Garam, Éva—Kiss, Attila: Hunnen, Germanen, Awaren. Ungarn in der Völkerwanderungszeit (5. bis 9. Jahrhundert). = Berlin 1980, 16 p. ill.
- Sz. Garam Éva: VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. — Goldschmuck des 7. Jahrhunderts in den Sammlungen des Ungarischen Nationalmuseums. = *FA* 31 (1980) 157—174. ill.
- Gapunov, T. M. → *Kyzeev, P. G.*
- Gedai I. → *Györffy Gy.*
- Gergely A. → *Bakay K.*
- Golden, Peter B.: Khazar studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. I—II. = Bp. Akadémiai, 1980, 290; XXV p. 252 t.
- Gömöri János: A Cundpald-kehely. = *ÉT* 35 (1980) 671—672. ill.
- Gulya J. → — *Congressus* . . .
- Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. = *Rec. Gedai István: Tiszatáj* 1980: 9. 94—96.
- Györffy György: A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. = *MNy* 76 (1980) 308—317.
- Györffy Gy. → *Bogyay, Th.*
- Hajdú Péter—Kristó György—Róna-Tas András (szerk.): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba (3. kiad.). = Bp. Tankönyvkiadó, 1980, 300 p.
- Hajdú Péter—Domokos Péter: Uráli nyelvrokonaink. Bp. 1978. = *Rec. Mikola Tibor: NyK* 81 (1979) 398—400.
- Hajdú, Péter (red.): Les peuples ouraliens. Leur culture, leurs traditions. = Bp. Corvina, 1980, 373 p. 32 t. ill.
- Hajdú, Péter: L'arrière-fond linguistique de la parenté. = Les peuples ouraliens. Bp. 1980, 13—47.
- Hajdú P. → *Hernádi M.*
- Халикова, Е. А.: Следы древненеугерской культуры в восточной Европе. = *Congressus quartus internat. fenno-ugristarum*. II. Bp. 1980, 220—221.
- Hernádi Miklós: Nyelvtörténet, őstörténet. Beszélgetés Hajdú Péter akadémikussal. = *MTud* 25 (1980) 372—376.
- Honti László (rec.): Björn Collinder, Fenno-Ugric Vocabulary. Hamburg 1977. = *MNy* 76 (1980) 233—235.; Suomen kielen etymologinen sanakirja. Helsinki 1978. = *MNy* 76 (1980) 362—367.
- Hoppál Mihály (szerk.): A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról. = Bp. Európa, 1980, 470 p. ill.
- Hoppál, Mihály: Les croyances des peuples ouraliens et le chamanisme. = Les peuples ouraliens. Bp. 1980, 241—267.
- Hoppál Mihály: A mitológiai kutatások eredményei. = *MTud* 25 (1980) 391—393.
- B. Horváth Jolán: A Dunaújváros-öreghegyi honfoglalás kori temető. — Der landnahmezeitliche Friedhof von Dunaújváros-Öreghegy. = *AREgia* 17 (1979) 275—296. ill.
- Járai István: Megfejtetlen rovásfírások feliratok Dobrudzsában. = *MTud* 25 (1980) 394—395.
- Kavánová, B. → *Szőke B. M.*
- Казаков, Е. П.: К вопросу об угорских памятниках средневековья в среднем Поволжье. = *Congressus quartus internat. fenno-ugristarum*. II. Bp. 1980, 223—224.
- Király Péter: A magyar—szláv kapcsolatok a honfoglalásig a szláv írott források tükrében. = *MTud* 25 (1980) 357—362.
- Kiss, Attila: Avar cemeteries in county Baranya. Bp. 1977. = *Rec. Foltiny, Stephan: BJ* 179 (1979) 808—809.; *Stjernquist, Berta: Fornvännen* 74 (1979) 204—206.
- Kiss Attila: A népvándorlás és a magyar honfoglalás kora Baranyában. — Die Geschichte der Völkerwanderungszeit und der ungarischen Landnahmezeit in Baranya. = Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs 1979, 329—423. ill.
- Kiss, Attila: Ein Versuch die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen 456—471 zu bestimmen. = *AArchH* 31 (1979 [1980]) 329—339.
- Kiss A. → *Garam É.*
- Kiszely, István: Kratka antropološka karakterizacija grobišča iz langobardske dobe v Kranju. = *Stare, Vida: Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. Ljubljana 1980, 33—46.
- Kocsis Gábor—Marcsik Antónia: Avarkori koponyán észlelt rendellenesség-együttes. = *AnthrK* 23 (1979) 83—86. ill.
- Kodolányi János: Az urálistikái néprajzi (anyagi kultúra) kutatások helyzete. = *NyK* 81 (1979) 427—432.
- Kodolányi, János: Chasseurs, pêcheurs, éleveurs de rennes dans le Nord de l'Europe. = *Les peuples ouraliens*. Bp. 1980, 159—189. ill.
- Kodolányi János: A finn etnogenetikai kutatások. = *MTud* 25 (1980) 387—389.
- Kollautz, A. → *Szádeczky-Kardoss S.*
- Kovalovszki J. → *Makkai L.*
- Kovrig I. → *Garam É.*
- Kozák Károly—B. Marcsik Antónia: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I. — Disclosure of the Arpadian age cemetery in the fortress of Eger. = *EgriMÉ* 16—17 (1978—79) 157—182. ill.
- Kőhegyi Mihály (rec.): Bertelé, Tomaso: Numismatique byzantine. Wetteren 1978. = *NK* 78—79 (1980) 137.
- Kőhegyi M. → — *A Magyar pénzverés* . . .
- Kristó Gyula: Magyarországi írott források és a magyar őstörténet. = *MTud* 25 (1980) 362—367.
- Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. = Bp. 1980, 574 p.
- Kristó Gy. → *Hajdú P.*
- Кызеев, Р. Г.—Гапунов, Т. Я.: „Магна Хунгариа” и древняя Башкирия. = *Congressus quartus internat. fenno-ugristarum*. II. Bp. 1980, 197—202.
- Kürti Béla: Móra Ferenc avarjai. = *MúZK* 1980: 1. 62—69.
- Kürti Béla: A csanyteleki avar sír. = *ÉT* 35 (1980) 1279—1280. ill.
- László Gyula—Rác István: A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1977. = *Rec. Erdélyi István: AArchH* 31 (1979 [1980]) 413—414.; *Liszka József: Irodalmi Szemle* 1980. 759—762.
- László, Gyula: Über das landnahmezeitliche Hauptlingsgrab von Zemplín. = *Rapports du IIIe Congrès Internat. d'Archéologie Slave I*. 1975. Bratislava 1979, 477—485. ill.
- László Gyula: Rajzok a honfoglalókról. = *História* 2 (1980): 2. 26—27. ill.
- László Gy. → *Makkai L.*
- Lénárt Észter—Torma József: Tanulmányúton Baskíriában. = *MTud* 25 (1980) 398—399.
- Lengyel Imre: Történeti korú népességtörédek ABO variabilitásának okairól. = *AnthrK* 23 (1979) 45—51. [V—X. sz.]
- Lipták, Pál: Anthropologie des peuples finno-ougriens. = Les peuples ouraliens. Bp. 1980, 147—156. ill.
- Liszka J. → *László Gy.*
- Luho, Ville: Le peuplement et la préhistoire de la Finlande à la lumière des recherches archéologiques. = Les peuples ouraliens. Bp. 1980, 125—146. ill.
- Magyar I. → *Moravcsik Gy.*
- Makkai László—Kovalovszki Júlia—László Gyula: Az őshazából az új hazába. = *Hogyan éltek elődeink?* 1980, 7—20. ill.
- Marcsik A. → *Finnegan, M., Kocsis G., Kozák K.*
- Матолчи (Matolcsi) Янош: Вопросы перехода на содержание домашних животных в районах средней Волги и Камы. = *Congressus quartus internat. fenno-ugristarum*. II. Bp. 1980, 185—189.
- Mesterházy Károly: A sárrétudvari (biharudvari) X—XI. századi temetők. — Begräbnisstätten aus dem 10.

- und 11. Jahrhundert in Sárrétudvari (Biharudvari). = BihMÉ 2 (1978) 29–44. ill.
- Mesterházy, Károly*: Die ethnischen Probleme des Gebietes östlich der Theiss im 9. Jh. = Rapports du IIIe Congrès Internat. d'Archéologie Slave I. 1975. Bratislava 1979, 539–541. ill.
- Mesterházy, Károly*: Beziehung der Mythologie zur Gesellschaftsordnung bei den Ungarn zur Zeit der Landnahme. = ARegia 17 (1979) 75–80.
- Mesterházy Károly*: Nemzeti szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. = Bp. Akadémiai, 1980, 177 p. 11 t.
- Mihály Péter*: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkövek topográfiája. — Topographie der in Fels gehauenen Bienenstöcke im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén. = HOMÉ 17–18 (1979) 33–86. ill.
- Mikola T.* → Hajdú P. — Domokos P.
- Müchinen, M.* → Bellér I.
- Miyakawa, H.* → Szádeczky-Kardoss S.
- Moravcsik, Gyula*: Einführung in die Byzantinistik. Darmstadt 1976. = Rec. Magyar, I.: StSl 26 (1980) 220–223.; Mossay, J.: AAnt 26 (1978 [1980]) 471–472.
- Mossay, J.* → Moravcsik Gy.
- Müller-Wille, M.* → — La formation ...
- Olajos T.* → Szádeczky-Kardoss S.
- Pap, Ildikó*: Data on the anthropology of the population of North-East Transdanubia. = AnthrH 16 (1978–79) 5–76. [X–XII. sz.]
- Pap, Ildikó*: Data on the anthropology of the Arpadian age population of the plain between rivers Danube and Tisza. = AnthrH 16 (1978–79) 77–116. [XI–XIII. sz.]
- Petrovics I.* → Bakay K., Berta Á.
- Preidel, H.* → Garam É.
- Rác I.* → László Gy.
- Róna-Tas András*: A magyar őstörténetkutatásról. = MTud 25 (1980) 326–332.
- Róna-Tas A.* → Hajdú P.
- Rusu, Mircea*: La population autochtone et les Hongrois sur le territoire de la Transylvanie aux IXe–XIe siècles. = Congressus quartus internat. fenno-ugristarum. II. Bp. 1980, 207–218.
- Salamon, Ágnes*—Cs. Sós, Ágnes: Pannonia — fifth to ninth centuries. = The Archaeology of Roman Pannonia. Bp.-Lexington 1980, 397–425. ill.
- Sárvári Márta*: Város a népek vándorútján. Budapest örvénylő évszázadai. = Delta 1980: 7. 24–27. ill.
- Cs. Sós Ágnes*: Előzetes jelentés a Zalavár-kövecsesi mentőásatásról. — Vorbericht der Rettungsgrabung von Zalavár-Kövecses. = FA 31 (1980) 175–187. ill.
- Sós Á.* → Salamon Á.
- Stjernquist, B.* → Garam É.
- Szabó János Győző*: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. — Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes, Charakter des Friedhofes. = EgriMÉ 16–17 (1978–79) 45–136. ill.
- Szabó J. Gy.* → Garam É.
- Szabó J. József*—Vörös István: Gepida lelőhelyek Battonya határában. — Могилище и поселения гепидов в окрестности с. Баттоня. — Gepidische Fundorte in der Gemarkung von Battonya. = ArchÉrt 106 (1979) 218–230. ill.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai III. Az avar-bizánci kapcsolatok alakulása a honfoglalás lezáródásától Sirmium elfoglalásáig. — Die Quellen der Awarengeschichte III. Die Gestaltung der awarisch-byzantinischen Beziehungen von der Beendigung der Landnahme bis zur Eroberung von Sirmium. = ArchÉrt 106 (1979) 231–243.
- Szádeczky-Kardoss Samu*—Olajos Teréz (közreműködésével): Az avar történelem forrásai IV. A balkáni és alpesi nagy avar—szláv behatolás első évtizede (582–592). I. rész: Az 582–586/587 évek eseményei. — Die Quellen der Awarengeschichte IV. Das erste Jahrzehnt der grossen awarisch-slawischen Penetration ins Gebiet des Balkans und der Alpen (582–592) I. Teil: Die Ereignisse der Jahre 582–586/587. = ArchÉrt 107 (1980) 86–97.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: A magyar őstörténet és bizánci forrásai. = MTud 25 (1980) 351–357.
- Szádeczky-Kardoss Samu* (rec.): A. Kollautz—Hisayuki Miyakawa: Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa. Klagenfurt 1970. = AT 25 (1978 [1980]) 122–124.
- Szakály Ferenc*: Őstörténet, középkor. (A felszabadulást utáni évtizedek magyar történetírása. Rövid áttekintés.) = Századok 114 (1980) 331–363.
- Szathmáry László*: Bilaterális aszimmetria-vizsgálatok az ártándi IX. századi népesség alsóvégtag-elemein. — Bilaterale Asymmetrieuntersuchungen der unteren Gliedmassenkomponenten von der Bevölkerung Ártánds im IX. Jh. = BihMÉ 2 (1978) 45–50.
- B. Szatmári, Sarolta*: Das Gräberfeld von Oroszlány-Borbála-Kolonie. (Neue Beiträge zur Bestattung mit Holzeimern) = Rapports du IIIe Congrès Internat. d'Archéologie Slave. I. 1975. Bratislava 1979, 805–816. ill.
- Szegfű László*: Pannónia első mártírja. = História 2 (1980): 3. 15–16. ill. [Gellért]
- Szőke Béla Miklós* (rec.): B. Kavánová: Slovenské ostruhy na území Československa. Praha 1976. = AArchH 31 (1979 [1980]) 462–463.
- Tardy János*: A magyar őstörténet és a természettudományos vizsgálati módszerek lehetőségei. = MTud 25 (1980) 341–346.
- Toók, A.* → Bakay K.
- Torma J.* → Lénárt E.
- Török Gy.* → Garam É.
- Varga Domokos*—Vekerdi László: Európa születése. Európa a IV–XIII. században. = Bp. Móra, 1980, 160 p. ill. (Képes történelem)
- Vargyas Lajos*: A magyar zene őstörténete. — Древняя история венгерской музыки. = Ethnographia 91 (1980) 1–34, 192–236.
- Vásáry István*: A magyar őstörténet kutatásának hagyományai. = MTud 25 (1980) 367–371.
- Vekerdi L.* → Varga D.
- Vékony, Gábor*: The role of a march in ethnic and political changes. = AOr 33 (1979) 301–314.
- Vékony Gábor*: Honfoglaló őseink szállása. = História 2 (1980): 3. 28–29. ill.
- Verhaeghe, F.* → — La formation ...
- Vikár, László*: La musique des peuples finno-ougriens. = Les peuples ouraliens. Bp. 1980, 353–373.
- Vörös I.* → Szabó J. J.
- Wenger, Sándor*: The application of a new combined index in home anthropology. = AnthrH 16 (1978–79) 117–123. [avar]
- — — — — La formation et le développement des métiers au moyen âge (Ve — XIVe siècles). Colloque international, 1973. Bp. 1977. = Rec. Brachmann, Hansjürgen: EAZ 21 (1980) 375–377.; Capelle, T.: BJ 179 (1979) 813–814.; Donat, Peter: ZfA 18 (1979) 300–302.; Felgenhauer, S.: AAu 61–62 (1977) 352–353.; Müller-Wille, M.: PZ 55 (1980) 195–196.; Verhaeghe, F.: Helinium 19 (1979) 307–308.
- — — — — Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum Budapestini habitas 9–15. Septembris 1975. Pars II. Acta sessionum. Curavit János Gulya. = Bp. Akadémiai, 1980, 259 p.
- — — — — Vikingek és elődeik. Szépművészeti Múzeum, 1980. augusztus 2 — szeptember 21. = Bp. 1980, 40 p. ill.
- — — — — A magyar pénzverés kezdete. Székesfehérvár 1975. = Rec. Kőhegyi Mihály: NK 78–79 (1980) 138.

- Aczél Kovács Tamás*: Mégis Óbudán volt Ó-Buda. = „Budapest” 18 (1980): 7. 2–4. ill.
- Adorján Imre*: Törökország középkori épületkerámiai. = Művészet 21 (1980): 12. 40–43. ill.
- Antalfy Gyula*: A thousand years of travel in Old Hungary. = Bp. Corvina, 1980, 337 p. 56 t.
- Bakay Kornél*: Folytatódna a somogyvári ásatások. László király apátsága. = ÉT 35 (1980) 1514–1515. ill.
- Bálint Sándor*: A szegedi szerb templom. = Művéd 24 (1980) 156–159. ill.
- Balogh István*: Adatok az alföldi faépítkezés történetéhez. (Református fatemplomok, -toronyok és -haranglábak a Tiszántúlon a XVIII. században) = ÉpÉptud 12 (1980) 87–114. ill.
- Balogh Jolán*: A márványmadonnák mestere, Mátyás király szobrásza. = ÉpÉptud 12 (1980) 77–86. ill.
- Bánkuti Imre*: II. Rákóczi Ferenc rézpénzeinek gazdasági és társadalmi vonatkozásai. – Die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Beziehungen der Kupfermünzen Franz II. Rákóczi's. = NK 78–79 (1980) 77–79.
- Baranyai Béláné*: Adatok Vác várterületének történetéhez. = ÉpÉptud 12 (1980) 115–120.
- Barcza Géza*: A műemlékek védelmének jogi szankciói. = Művéd 24 (1980) 54–57.
- Bárdos Edith*: Középkori hajdíszek. = ÉT 35 (1980) 680–682. ill.
- Bencsik János*: A gyulai vár története. = ÉT 34 (1979) 1593. ill.
- Benda Kálmán–Maksay Ferenc–Szakály Ferenc–Csomasz Tóth Kálmán*: A végvárak világa. = Hogyan éltek elődeink? Bp. 1980, 48–72. ill.
- Benda Kálmán–Hofer Tamás–Papp Géza–Péter Katalin–Zimányi Vera*: „A magyar romlásának százada”. = Hogyan éltek elődeink? Bp. 1980, 73–92. ill.
- Benda Kálmán–Falvy Zoltán–Hofer Tamás–Voit Pál–Wellmann Imre*: A barokk Magyarország. = Hogyan éltek elődeink? Bp. 1980, 93–115. ill.
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. = Bp. Akadémiai, 1980, 392 p. 7. t.
- Bertalan Vilmosné*: Az óbudai klarisszák kolostora. = „Budapest” 18 (1980) 12. 10–12. ill.
- Bertényi Iván*: A magyar korona története (2. kiad.) = Bp. Kossuth, 1980, 170 p. 4 t.
- Bezerédy Győző*: Baranya községeinek pecsétkatasztere (I. rész: A–Cs). – Der Siegelkatalog der Gemeinden der Baranya (Teil I.) = JPME 23 (1978 [1980]) 195–230. ill.
- Bibó István*: A rákoskeresztúri egykori Podmaniczky-Vigyázó kastély története. = Bp. 1979, 84 p. (MTA Könyvtári Közl. U. S. 8)
- Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végén. Bp. 1978. = Rec. Gunst Péter: Századok 114 (1980) 128–130.
- Boros Lajos*: A győri karmelita templom. = Bp. Corvina, 1980, 37 p. 40 t.
- Bunta, M. → Weiner P.*
- Búza János*: Timon és tallér. (Néhány észrevétel a „Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között” c. közleményhez) = Századok 114 (1980) 100–109.
- Cubello, Juan*: Jelentés a tiszadorogmai középkori falu ásatásáról. – Mittelalterliche Siedlungsreste in der Gemarkung von Tiszadorogma. = ArchÉrt 106 (1979) 255–266. ill.
- Cubello, J. → Lukács Zs.*
- Csülléry K. → Makkai L.*
- Csomasz Tóth K. → Benda K.*
- Csorba Csaba*: Várak a Hegyalján, Tokaj–Ónod–Szerencs. = Bp. Zrínyi, 1980, 198 p. ill.
- Csőre Pál*: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. = Bp. Akadémiai, 1980, 311 p. 36 ill.
- Czagány István*: A budavári gótika külföldi stílushatásai. = ÉpÉptud 11 (1979) 399–407. ill.
- Czegledy Ilona*: A diósgyőri vár régészeti feltárása. (Kandidátusi értekezés tézisei) = Bp. 1980, 10 p.
- Czétényi Piroška*: A pesti Belyáros rekonstrukciója és a műemléki értékek. = ÉpÉptud 12 (1980) 121–132. ill.
- Dávid Ferenc*: A soproni ó-zsinagóga. Bp. 1978. = Rec. Entz Géza: Művéd 24 (1980) 254–255.
- Deiters, Ludwig*: Reanimation von Baudenkmalen in der Deutschen Demokratischen Republik. = ÉpÉptud 12 (1980) 9–28. ill.
- Dercsényi Dezső*: Mai magyar műemlékvédelem. = Bp. Magvető, 1980, 253 p. ill. (Gyorsuló idő)
- Dercsényi D. → Kovács É. → Lovag Zs.*
- Deschmann Alajos*: A beregszászi rk. plébániatemplom. = Művéd 24 (1980) 39–47. ill.
- Dobossy István*: A diósgyőri és az ónodi vár 16. századi kapcsolatahoz. = MHOMK 17 (1978–79) 38–47.
- Égető Melinda*: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. – To the question of mediaeval wine culture in Hungary. = Ethnographia 91 (1980) 53–78. ill.
- Entz Géza*: Még egyszer a nyugati karzatokról. = ÉpÉptud 12 (1980) 133–141.
- Entz G. → Dávid F., Makkai L.*
- Erdődy Ferenc*: Adatok a somlóvári kastély építésének történetéhez. = Művéd 24 (1980) 19–22. ill.
- Érszegi Géza*: II. András király aranybullája. = ÉT 35 (1980) 1055–1056. ill.
- Eszes László*: A keszthelyi kőfaragó műhely emlékei a Balaton vidékén (1750–1850). = Művéd 24 (1980) 84–107. ill.
- Falvy Z. → Benda K.*
- Fehérváry R. → Guzsik T.*
- Feld István*: Román kori templom Nagylózson. = Művéd 24 (1980) 65–75. ill.
- Feld I. → Lukács Zs.*
- Ferenczy Károly*: Tűnődés Golopon. = Művéd 24 (1980) 172–185. ill.
- Frodl, Walter*: Zum Unterricht in Denkmalpflege. = ÉpÉptud 12 (1980) 29–37. ill.
- Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon Bp. 1977. = Rec. Rusu, Adrian Andrei: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca 21 (1978) 499–501.
- Fügedi E. → Makkai L.*
- Gedai István*: I. András király denárának utánverete. – Imitation of a denarius of Andrew I. = NK 78–79 (1980) 41–42. ill.
- Gerelyes Ibolya*: Előzetes jelentés a Békés-kastélyzugi törökkori palánkvar ásatásáról 1975–1978. – Vorbericht über die Ausgrabungen der türkenzeitlichen Palisadenburg von Békés-Kastélyzug, 1975–78. = ArchÉrt 107 (1980) 102–111. ill.
- Gerelyes Ibolya*: Török szíjgyártók és nyergesek Budán a XVI. században. – Turkish harness-makers and saddlers in 16th century Buda. = FA 31 (1980) 265–276. ill.
- Gerelyes Ibolya (rec.): M. Levey*, The world of Ottoman art. London 1975. = ArchÉrt 106 (1979) 301–302.
- Gerevich, László*: Die Kirche von Dömös. = Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 1975. Tome 1. Bratislava 1979, 293–305. ill.
- Gerő Győző*: Az oszmán-török építészet Magyarországon (dzsámik, türbék, fürdők). = Bp. Akadémiai, 1980, 174 p. 72 t. (Művészettörténeti Füzetek 12)
- Gerő László*: A helyreállított budai vár. = Bp. Műszaki, 1980, 294 p. ill.
- Gerő László*: Történelmi városmagok restaurálása Magyarországon. = ÉpÉptud 12 (1980) 143–151. ill.
- Gerőné Krámer Márta*: Pécs, Jókai u. 6. ún. Elefántos ház falkutatása. = ÉpÉptud 12 (1980) 153–163. ill.
- Gervécs-Molnár, Veronika*: Origins of romanesque rotundas in East-Central Europe. = Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 1975. Tome 1. Bratislava 1979, 307–312.
- Gömöri János*: Merkur-keresztes kerámiabélyegek Sopronból. = SSz 34 (1980) 164–168. ill.
- Granasztói György*: A középkori magyar város. = Bp. Gondolat 1980, 276 p. ill. (Magyar História)

- Gumowski, M. → Kőhegyi M.
- Gunst P. → Bogdán I.
- Guzsik Tamás—Fehérvári Rudolf: A magyar pálos rendi építészet kialakulása, első periódusa. = ÉpÉptud 12 (1980) 193—228. ill.
- Győrffy György: Adatok az esztergomi ciszterciekről. = ÉpÉptud 12 (1980) 229.
- Hajdu Mihály—Molnár József: Az első magyar térkép helynevei. = Bp. ELTE, 1978, 107 p. 1 térk. (Magyar névtani dolgozatok 7)
- Hazai, György: Ein Bericht über die Lage des ungarisch-türkischen Grenzgebietes in den letzten Jahren der Regierungszeit von Matthias Corvinus. = StSl 25 (1979) 183—187. ill.
- Héjj Miklós: A visegrádi királyi palota. Bp. 1970. = Rec. Jankovich D.: AArchH 31 (1979 [1980]) 417
- Hofer T. → Benda K.
- Holl Imre: Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon. — Spätmittelalterliche Kachelöfen aus Regensburg in Ungarn. = ArchÉrt 107 (1980) 30—43. ill.
- Holl I. → Weiner P.
- Horváth, Angela: Epitaph des Joannes de Zela aus Djakovo. = ÉpÉptud 12 (1980) 53—59. ill.
- Horváth Zoltán: Mátyás király aranybullája. = ÉT 35 (1980) 607—608. ill.
- Huszár Lajos: Pozsonyi forint — kassai forint. — Pressburger Gulden — Kaschauer Gulden. = NK 78—79 (1980) 59—61.
- Iványosi-Szántó Tibor: Az aranyforint forgalma Kecskeméten 1662—1711. — Der Verkehr der Goldgulden in Kecskemét zwischen 1662—1711. = NK 78—79 (1980) 63—76.
- Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából II. A késői feudalizmus kora. = Kecskemét 1979, 671 p.
- Iványosi-Szabó Tibor: Pénzforgalom Kecskeméten 1662—1711 között. = Századok 114 (1980) 71—99.
- Jankovich B. Dénes: Ásatások a békési Kastély területén. = Békési Élet 15 (1980) 183—193. ill.
- Jankovich D. → Héjj M.
- Jensen, Jorgen Steen: Hungarian thalers in Danish hoards of the 17. century. — Magyar tallérok a XVII. századi dániai leletekben. = NK 78—79 (1980) 51—58.
- Jóó Tibor: A sajóládi pálos kolostor. — Das Paulinerkloster von Sajólád. = HOMÉ 17—18 (1979) 131—165. ill.
- Jóó Tibor: Kastélyok és kúriák Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. = MHOMK 17 (1978—79) 30—37.
- Jóó Tibor: A fáji kastély. = MHOMK 17 (1978—79) 48—55. ill.
- Juhász Irén: A Csolt-nemzetiség monostorának története. = Békési Élet 15 (1980) 440—448. ill.
- Kahler Frigyes: A magyarországi középkori pénzhamisítás (II. rész, Károly Róberttől I. Mátyásig). — Die mittelalterliche Geldfälschung in Ungarn (II. Teil). = NK 78—79 (1980) 43—50.
- Kántor Miklósné—Palovics Lajos: A bastide-ok, a középkori városépítés dél-franciaországi gyöngyszemei. = Művéd 24 (1980) 226—234. ill.
- Kárpáti Gábor: Középkori kutak Pécsen I. — Mittelalterliche Brunnen in Pécs I. = JPMÉ 23 (1978) (1980) 165—192. ill.
- Kiss Anikó: A gyulai vár. = Gyula, Erkel F. Múzeum, 1977, 36 p. ill.
- H. Kolba Judit: Vésett gótikus talpas keresztjeink. — Gotische Standkreuze mit graviertem Verzierungen. = FA 31 (1980) 239—263. ill.
- Koppány Tibor: Egy XVI. századi Sopron vármegyei kastély és építtetője. = SSz 34 (1980) 46—58. ill.
- Koroknay Gyula: Észrevételek a felső-tiszai fatornyokkal kapcsolatban. = Művéd 24 (1980) 16—18. ill.
- Kovács Éva: Hattyú és strucc — Lancaster és Luxemburgi? = ÉpÉptud 12 (1980) 231—239.
- Kovács Éva—Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. = Bp. Corvina, 1980, 80 p. 87 t. Rec. Dercsényi Dezső: Könyvvilág 25 (1980): 5. 2.
- Kozák Károly: Az egri vár története. Vezető a gótikus palota állandó kiállításához. = Eger 1980, 12 p. ill.
- Kőfalvi Imre: Kőfaragókról és kőbányákról. = ÉpÉptud 12 (1980) 241—282. ill. 1 térk.
- Kőhegyi Mihály (rec.): Gumowski, Marian: Hebräische Münzen im mittelalterlichen Polen. Graz 1975. = 78—79 (1980) 138—139.
- Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979, 243 p.
- Kubinyi András: A középkori körmoebányai pénzverés és történeti jelentősége. — Die Kremnitzer Münzprägung im Mittelalter und deren geschichtliche Bedeutung. = Emlékezés a 650 éves Körmoebányára. Bp. 1980, 9—39.
- Kubinyi András (rec.): Die Burgen in deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung, hrg. von H. Patze. Sigmaringen 1976. = AArchH 31 (1979 [1980]) 464—465.
- Lénárt Andor: Az egri vár a XVIII. század végén. — Die Burg von Eger am Ende des XVIII. Jhs. = EgriMÉ 16—17 (1978—79) 271—296.
- Levárdy Ferenc: A feldebrői falképek ikonográfiai rendszere. = ÉpÉptud 12 (1980) 283—297. ill.
- Levey, M. → Gerelyes I.
- Ligeti Béla: Török fürdő, Eger. = MÉp 1980: 2. 32—35. ill.
- Lovag Zsuzsa: Árpád-kori pecsétgyűrűk I. — Arpadzeitliche Siegelringe I. = FA 31 (1980) 221—238. ill.
- Lovag Z. → Kovács É., Weiner P.
- Lukács Zsuzsa—Cebello, Juan—Feld István: Kutatások a vámosatyai templomban. = Művéd 24 (1980) 75—83. ill.
- Lukácsy Gábor: Elpusztult rotundák Szabolcs megyében. Nagykálló és Tiszadada. — Былые ротунды в комитате Саболч, Надькалло и Тисадада. — Zerstörte Rotunden im Komitat Szabolcs. Nagykálló und Tiszadada. = ArchÉrt 107 (1980) 98—101. ill.
- Makkai László—Csilléry Klára—Entz Géza: A magyar lovagkor. = Hogyan éltek elődeink? Bp. 1980, 21—32. ill.
- Makkai László—Fügedi Erik—Vargyas Lajos: A magyar reneszánsz. = Hogyan éltek elődeink? Bp. 1980, 33—47. ill.
- Makkay János (rec.): Der Erdstall. Hefte des Arbeitskreises für Erdstallforschung. Beiträge zur Erforschung künstlicher Höhlen. Roding 1978. = AArchH 31 (1979 [1980]) 420.
- Maksay F. → Benda K.
- Marosi Ernő: Megjegyzések a 13. századi magyarországi építészet kronológiájához. = ÉpÉptud 12 (1980) 299—323. ill.
- Mende Ferenc: A helyreállított dunaföldvári csontakatorony. = ÉpÉptud 12 (1980) 325—347. ill.
- Mende Ferenc: Helyreállított reneszánsz vár Dunaföldváron. = MÉp 1980: 4. 44—49. ill.
- Molnár J. → Hajdu M.
- Molnár Mátyás: A vajai várkastély. = ÉT 35 (1980) 56. ill.
- Nagy, Emese: Esztergom, l'un des premiers centres royaux de la Hongrie. = Zbornik Narodni Muzej 9—10 (1979) 225—232. ill. 7 t.
- Nagy Emese: Az esztergomi rotunda alaprajzi rekonstrukciója. = ÉpÉptud 12 (1980) 357—366. ill.
- Nagy Lajos: Adatok a pécsi városfalak, városárkok és három várcskapu történetéhez. = JPMÉ 23 (1978 [1980]) 249—251.
- Németh József: Adatok Zala megye kulturális emlékeiről II. A reformáció kora. — Beiträge zu den kulturellen Traditionen des Komitats Zala. II. Teil: Epoche der Reformation. = Données relatives aux monuments de culture dans le comitat Zala II. Époque de la Réformation. = ZalGy 12 (1979) 89—102.
- Németh József: Zala megye műemlékei. = Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum, 1979, 134 p. 69 t. 1 térk.
- Palovics L. → Kántor M.
- Pamer Nóra: Rudabánya középkori temploma. = Művéd 24 (1980) 193—210. ill.
- Papp G. → Benda K.
- Pásztor Tibor: A magyarországi uralkodók címei pénzeiken. = Az Érem 36 (1980): 1. 23—26.

- Patze, H.* → *Kubinyi A.*
Péter K. → *Benda K.*
Pohl Artur: A késő középkor magyar aranyforintjai. = *Az Érem* 36 (1980): 1. 6–10. ill.
Pohl Artúr (rec.): *Trapp, H.*–*Winkler, L.*: Der Tiroler Taler. Innsbruck 1972. = *NK* 78–79 (1980) 141.
Pomózi István: A nemeskéri evangélikus templom helyreállítása. = *Művéd* 24 (1980) 23–32. ill.
Prokopp Márta: A keszthelyi plébániatemplom gótikus falképei. = *ÉpÉptud* 12 (1980) 367–385. ill.
Pungor Zoltán: A csempe- és kőfaragó reneszánsz kiskastély. = *ÉT* 35 (1980) 1608–1610. ill.
Rásonyi, László: Bulaqs and Oguzs in mediaeval Transylvania. = *AOr* 33 (1979) 129–151.
Réthy László: A műemlékek károsodásának geotechnikai okai. = *Művéd* 24 (1980) 246–252. ill.
Rusu, A. → *Fügedi E.*
Sándorfi György: A magyar várépítézet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. – Über die Frühphase des ungarischen Burgbaues aufgrund von literarischen Angaben und Geländebeehebungen. = *ArchÉrt* 106 (1979) 244–254.
Sápi Lajos: A tarnaszentmáriai templom. = *Művéd* 24 (1980) 107–117. ill.
Sedlmayr János: Az ún. „Tábornok-ház” helyreállítása Sopronban. = *Művéd* 24 (1980) 211–225. ill.
Selmeczi László: Jurta a ház mellett. A kunok letelepedésének emlékeiből. = *ÉT* 35 (1980) 67–69. ill.
Sisa Béla: A kiskundorozsmai szélmalom helyreállítása. = *Művéd* 24 (1980) 33–38. ill.
Soproni Olivér: Egy erdélyi csempe várkastéllyal. = *MűvtÉ* 29 (1980) 210–236. ill.
Sugár István: A budai vár és ostromai. = *Bp. Zrínyi*, 1979, 360 p. ill.
Szakály F. → *Benda K.*
Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. = *Bp. Akadémiai*, 1980, 161 p. 1 térk.
Szerencsés János: Sopron. = *Bp. Corvina*, 1980, 20 p. 50 t.
Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. = *Bp. Akadémiai*, 1980, 243 p. 7 t. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár)
Temesváry Ferenc: A sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum fegyvergyűjteménye. = *Bp. Akadémiai*, 1980, 135 p. ill.
Tombor Ilona: A gacsáji ref. templom restaurálás-története. = *ÉpÉptud* 12 (1980) 413–424. ill.
Tóth Melinda: Szekszárdi fejezetek. = *ÉpÉptud* 12 (1980) 425–437. ill.
Tóth Sándor: Felsőörs késő román templomtornya. *Művészet* 21 (1980): 2. 22–26. ill.
Tóth Sándor: Egy elfelejtett bihari faajtóról. = *ÉpÉptud* 12 (1980) 439–453. ill.
Trapp, H. → *Pohl A.*
Trogmayer Ottó: A Szeged-szőregi román kori templom feltárása. = *Művéd* 24 (1980) 153–155. ill.
Valter Ilona: Árpád-kori kovácsműhely Csatáron. – Schmiede aus Árpádenzeit in Csatár. – Árpád period forge at Csatár. = *ZalGy* 12 (1979) 43–74. ill.
Vándor László: A lenti vár 1976–78. évi kutatásának eredményei. – Ergebnisse von Ausgrabungen der Burg von Lenti in den Jahren 1976–79. – Resultati istraživanja tvrđave u Lentiju 1976–1978 godine. = *ZalGy* 12 (1979) 75–88. ill.
Vargyas L. → *Makkai L.*
Voit P. → *Benda K.*
Vörös István: Előzetes jelentés a Békés-kastélyzugi török kori palánkvár állatesont leleteiről, 1975–78. – Vorbericht über die Tierknochenfunde der türkenzeitlichen Palisadenburg von Békés-Kastélyzug, 1975–78. = *ArchÉrt* 107 (1980) 122–114.
Wehli Tünde: A balatonfüzfői román kori fej. = *Művészet* 21 (1980): 20–21. ill.
Weiner, Piroska: Zinngiessermarken in Ungarn. *Bp.* 1978. = *Rec. Bunta, Magdalena*: *AMN* 16 (1979) 901–803; *Holl Imre*: *AArchH* 31 (1979 [1980]) 416–417.; *Lovag Zsuzsa*: *ArchÉrt* 106 (1979) 297.
Wellmann I. → *Benda K.*
Winkler, L. → *Pohl A.*
Zadnikar, Marijan: Die romanische Rundkirche zu Selo (Tótlak) und ihre Restaurierung. = *ÉpÉptud* 12 (1980) 61–68. ill.
Zádor Anna: A műemlékvédelem kezdeteinek tendenciáiról. = *ÉpÉptud* 12 (1980) 69–76.
Zimányi V. → *Benda K.*
Zolnay László: Esztergom századai. = *Népművelés* 27 (1980) 3–5. ill.
Zolnay László: Csonkolt faágas motívumok későgótikus épületplasztikában. = *MűvtÉ* 29 (1980) 117–130. ill.
Zolnay László: A budai vár. = *Bp. Gondolat*, 1980, 128 p. ill.
Zolnay László: A budai Fehér Madonna. Új gótikus szoborlelet. = „*Budapest*” 18 (1980): 2. 34–36. ill.
Золтан, А.: К вопросу о восточнославянско–венгерских лексических связях старшего периода. = *StSl* 25 (1979) 465–473.
Zombori Lajos: Hamis konvenciók húsz krajcárosok. = *Az Érem* 36 (1980): 1. 11–15. ill.
— — — — — Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. – Erinnerung an das 650 jährige Kremnitz. = *Bp. Magyar Numizmatikai Társulat* 1980, 48 p. ill.

Jakabffy Imre

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. IV. 27. — Terjedelem: 17 (A/5) ív
82.9584 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOM

<i>Entz Géza—Póczy Klára: Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve XXIX—XXX. kötet</i>	107
<i>D. Matuz Edit: Helytörténeti monográfiák régészeti tanulmányairól</i>	110
<i>Salamon Ágnes: F. Fülep, Roman cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae). Fontes Archaeologici Hungariae 1977.</i>	113
<i>Fodor István: László Gy.—Rác I., A nagyszentmiklósi kincs</i>	113
<i>Mesterházy Károly: Kristó Gy., Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig</i>	115
<i>Wessetzky Vilmos: Assuan, E. Bresciani, Il tempo tolemaico di Isi. S. Pernigotti, I blocchi decorati e iscritti</i>	117
<i>Kovács Tibor: F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit, 2.</i>	117
<i>Kemenczei Tibor: Frauke Stein, Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland, II.</i>	118
<i>Kemenczei Tibor: D. Berciu, Contribution à l'étude de l'art thraco-gète</i>	118
<i>Póczy Klára: Corpus Signorum Imperii Romani. H. J. Ubl, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium. Österreich, Bd. I. 5.</i>	118
<i>Holl Imre: Geschichtswissenschaft und Archäologie. Szerk. H. Jankuhn—R. Wenskus</i>	119
<i>Jakabffy Imre: Magyar régészeti irodalom 1980.</i>	120

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>К. Хегедюш: Неолитическое поселение у д. Чаньтелек</i>	3
<i>Э. Тот: К вопросу об образовании провинции Паннонии</i>	13
<i>Е. С. Гарам: Позднеаварские вещи из д. Бёч и их аналогии</i>	34

СООБЩЕНИЯ

<i>К. Сабо: Паннонские бронзовые кувшины с ручкой, украшенные изображением ступней.</i>	52
<i>А. Х. Вадаи: Новые данные о фибулах с ажурной головкой и дужкой</i>	65
<i>Ю. Топал: Римский могильник ранне- и среднеимператорского времени в Магрике (Сазхаломбатта — Дунафюред)</i>	70
<i>А. Киш: Обстоятельства находки вещей гуннского времени у д. Печусог</i>	79
<i>Ш. Садецки-Кардош: Источники по истории авар, ч. V: Свидетельство о военном искусстве авар на рубеже 6—7 вв.</i>	81
<i>Г. Лукачи: Церковь в д. Мариапач</i>	89

ОБОЗРЕНИЕ

<i>И. Гедди: Л. Хусару — 75 лет</i>	92
<i>А. Кубини: Л. Геревичу — 70 лет</i>	93
<i>И. Эрдели: Дь. Тереку — 70 лет</i>	94
<i>А. М. Чойк: Систематическое обследование археологических памятников на поверхности</i>	95
<i>К. Поци: Проблемы реставрации, научной обработки и музейной выставки римской настенной живописи</i>	99
<i>Н. Калиц: X международное совещание по вопросам неолита и эпохи ранней бронзы Европы в Вероне-Лазисе в 1980 г.</i>	102
<i>А. Киш: III международное совещание по изучению античной стеной живописи в Равенне</i>	103
<i>И. Фодор: V Международный финно-угорский конгресс (Турку, 1980)</i>	103
<i>Ш. Шопрони: Отчет о деятельности Венгерского археологического и искусствоведческого общества за 1979 г.</i>	106
<i>Е. Ф. Петреш: Археологическая деятельность Венгерского археологического и искусствоведческого общества за 1980 г.</i>	106

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Г. Энц—К. Поци: Folia Archaeologica. Ежегодник Венгерского Национального музея, тт. XXIX—XXX</i>	107
<i>Э. Д. Матуз: Статьи по археологии в краеведческих монографиях</i>	110
<i>А. Шаламон: F. Fülep, Roman cemeteries on the territories of Pécs. (Sopianae). Fontes Archaeologici Hungariae, 1977</i>	113
<i>И. Фодор: László Gy.—Rác I., A nagyszentmiklósi kincs. (Дь. Ласло: Надьсентмиклошский клад)</i>	113
<i>К. Мештерхази: Kristó Gy., Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. (Дь. Кришто: От союза племен при Лебеди до государства Св. Иштвана)</i>	115
<i>В. Вешечки: Assuan, E. Bresciani, Il tempo tolemaico di Isi. S. Pernigotti, I blocchi decorati e iscritti</i>	117
<i>Т. Ковач: F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit, 2.</i>	117
<i>Т. Кеменцеи: Frauke Stein, Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland, II.</i>	118
<i>Т. Кеменцеи: B. Berciu, Contribution à l'étude de l'art thraco-gète</i>	118
<i>К. Поци: Corpus Signorum Imperii Romani H. J. Ubl, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium. Österreich, Bd. I. 5.</i>	118
<i>И. Холл: Geschichtswissenschaft und Archäologie. Hrsg. H. Jankuhn—R. Wenskus</i>	119
<i>И. Якабфи: Венгерская археологическая литература за 1980 г.</i>	120

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>K. Hegedűs:</i> Neolithic settlement near Csanytelek	3
<i>E. Tóth:</i> Comments on the development of province Pannonia	13
<i>É. Sz. Garam:</i> The late Avar find of Bőcs and its circle	34

REPORTS

<i>K. Szabó:</i> Bronze vessels decorated with human foot from Pannonia	52
<i>A. H. Vaday:</i> Data to the question of the brooches with filigree heads and backs	65
<i>J. Topál:</i> The early and late imperial cemetery of Matrica (Százhalombatta—Dunafüred)	70
<i>A. Kiss:</i> About the finding circumstances of the Pécsüszög Hun find	79
<i>S. Szádeczky-Kardoss:</i> Sources of the Avar history V. News dating to the sixth to seventh century A. D. concerning the art of war of the Avars	81
<i>G. Lukácsy:</i> The church of Máriapócs	89

REVIEWS

<i>I. Gedai:</i> Lajos Huszár is 75 years old	92
<i>A. Kubinyi:</i> László Gerevich is 70 years old	93
<i>I. Erdélyi:</i> Gyula Török is 70 years old	94
<i>A. M. Choyke:</i> Systematic archaeological survey	95
<i>K. Póczy:</i> Problems connected with restoration, scientific publication and exposition of Roman wall paintings	99
<i>N. Kalicz:</i> The Tenth International Conference in Verona-Lazise in 1980 on the questions of the European Eneolithic and the early Bronze Age.	102
<i>A. Kiss:</i> The Third International Ancient Mosaic Seminar in Ravenna	103
<i>I. Fodor:</i> The Fifth International Finno-Ugric Congress in Turku in 1980	103
<i>S. Soproni:</i> Report on the activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society in 1979	106
<i>E. F. Petres:</i> The archaeological activities of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society in the year of 1980	106

LITERATURE

<i>G. Entz—K. Póczy:</i> Folia Archaeologica. The Annual of the Hungarian National Museum. Vol. XXIX—XXX.	107
<i>E. D. Matuz:</i> About the archaeological studies of local historical monographs	110
<i>A. Salamon:</i> F. Fülep, Roman cemeteries in the territory of Pécs (Sopiana). Fontes Archaeologici Hungaricae, 1977 ..	113
<i>I. Fodor:</i> Gy. László, I. Rácz, The treasure of Nagyszentmiklós	113
<i>K. Mesterházy:</i> Gy. Kristó. From the Leved tribal association to the state of St. Stephen	115
<i>V. Wessetzky:</i> Assuan. E. Bresciani, Il tempo tolemaico di Isi. S. Pernigotti, I blocchi decorati e iscritti	117
<i>T. Kovács:</i> F. Schachermeyr Die ägäische Frühzeit. 2.	117
<i>T. Kemenczei:</i> Frauke Stein, Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. II.	118
<i>T. Kemenczei:</i> D. Berciu, Contribution à l'étude de l'art traco-gète	118
<i>K. Póczy:</i> Corpus Signorum Imperii Romani. H. J. Uhl, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium. Österreich Bd. I. 5.	118
<i>I. Holl:</i> Geschichtswissenschaft und Archäologie. Ed. by H. Jankuhn—R. Wenskus	119
<i>I. Jakabffy:</i> Hungarian archaeological bibliography, 1980	120

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodájánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 45 Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.

102

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

108. kötet (teljes sorozatban) 1981

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 90 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Schreiber Rózsa*: A nagyrévi kultúra telepe Diósdon 135
H. Tóth Elvira: Sajátos temetkezési szokások a Duna—Tisza közí avarkori temetőkben 157

KÖZLEMÉNYEK

- T. Bíró Katalin*: A Kárpát-medencei obszidiánok vizsgálata 194
Curt W. Beck—Sprincz Emma: A szegedi Móra Ferenc Múzeum bronzkori borostyánkő gyöngyeinek eredete 206
Visy Zsolt: 5. századi sír Intercisában 211
Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Teréz közreműködésével: Az avar történelem forrásai VI. 1. Rész :az 594 előttre
datálható események 218
Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron 233
Bökönyi Sándor: Mende-Lányvár Árpád-kori — 13. századi — állatmaradványai 251

SZEMLE

- Mócsy András*: Alföldi András 259
Archäologische Forschungen im Jahre 1980. Szerk. Sz. Burger A. 260

IRODALOM

- Kőhegyi M.*: Nováki S.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység őskori és középkori várai 285
Fodor István: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Bp. 1980 286
Korek József: Szeghalom. Történelmi és földrajzi tanulmányok 287
T. Dobosi Viola: Die Entstehung des Menschen und der menschlichen Gesellschaft 288

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Hegedüs Katalin</i> : Újkőkori lakótelep Csanytelek határában	3
<i>Schreiber Rózsa</i> : A nagyrévi kultúra telepe Diósdon	135
<i>Tóth Endre</i> : Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásához	13
<i>H. Tóth Elvira</i> : Sajátos temetkezési szokások a Duna – Tisza közti avarkori temetőben	157
<i>Sz. Garam Éva</i> : A bócsi későavarkori lelet és köre	34

KÖZLEMÉNYEK

<i>T. Bíró Katalin</i> : A Kárpát-medencei obszidiánok vizsgálata	194
<i>Curt W. Beck – Sprincz Emma</i> : A szegedi Móra Ferenc Múzeum bronzkori borostyánkő gyöngyeinek eredete	206
<i>Szabó Klára</i> : Emberi lábfejjel díszített füles bronzkorsók Pannoniában	52
<i>H. Vaday Andrea</i> : Adatok az áttört fejű és kengyelű fibulatípus kérdéséhez	65
<i>Topál Judit</i> : Matrica (Százhalombatta – Dunafüred) korai és középső császárkori temetője	70
<i>Visy Zsolt</i> : 5. századi sír Intercisában	211
<i>Kiss Attila</i> : A pécsi szögös hun lelet leletkörülményeiről	79
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> : Az avar történelem forrásai V. A 6–7. század fordulóján kelt híradás az avarok hadművészetéről	81
<i>Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Teréz</i> közreműködésével: Az avar történelem forrásai VI. 1. Rész. Az 594 előtti datálható események	218
<i>Miklós Zsuzsa</i> : Árpád-kori földvár Mende-Lányváron	233
<i>Bököny Sándor</i> : Mende-Lányvár Árpád-kori – 13. századi – állatmaradványai	251
<i>Lukácsy Gábor</i> : Máriapócs középkori temploma	89

SZEMLE

<i>Mócsy András</i> : Alföldi András	259
<i>Gedai István</i> : Huszár Lajos 70 éves	92
<i>Kubinyi András</i> : Gerevich László 70 éves	93
<i>Erdélyi István</i> : A 70 éves Török Gyula köszöntése	94
<i>Alice M. Choyke</i> : Régészeti lelőhelyek módszeres felszíni vizsgálata	95
<i>Póczy Klára</i> : A római kori falfestmények restaurálásával, tudományos feldolgozásával, kiállításával kapcsolatos problémák	99
<i>Kalicz Nándor</i> : A X. Nemzetközi tanácskozás az eneolitikum és bronzkor kérdéseiről Verona-Laziseban 1980-ban	102
<i>Kiss Ákos</i> : A III. nemzetközi ókori mozaik kollokvium Ravennában 1980-ban	103
<i>Fodor István</i> : Az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus Turku 1980	103
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1979. évi működéséről	106
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1980. évi régészeti tevékenysége	106
Archäologische Forschungen im Jahre 1980. Szerk. <i>Sz. Burger Alice</i>	260

IRODALOM

<i>Entz Géza – Póczy Klára</i> : Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve XXIX–XXX. kötet	107
<i>D. Matuz Edit</i> : Helytörténeti monográfiák régészeti tanulmányairól	110
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Nováki Gy. – Sándorfi Gy. – Miklós Zs.: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai	285
<i>Salamon Ágnes</i> : F. Füle, Roman cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae) Fontes Archaeologici Hungariae 1977.	113
<i>Fodor István</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Bp. 1980.	286
<i>Fodor István</i> : László Gy. – Rácz I., A nagyszentmiklósi kincs	113
<i>Mesterházy Károly</i> : Kristó Gy., Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig	115
<i>Körök József</i> : Szeghalom. Történelmi és földrajzi tanulmányok	287
<i>T. Dobosi Viola</i> : Die Entstehung des Menschen und der menschlichen Gesellschaft	288
<i>T. Dobosi Viola</i> : Histoire générale de l'Afrique I. Méthodologie et préhistoire d'Afrique	289
<i>Wessetzky Vilmos</i> : A. Giammarusti, A. Roccati, File. Storia e vita di un santuario egizio	290
<i>Wessetzky Vilmos</i> : Assuan, E. Bresciani, Il tempo tolemaico di Isi. S. Pernigotti, I blocchi decorati e iscritti	117
<i>Kovács Tibor</i> : F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit, 2.	117
<i>Kemenczei Tibor</i> : Frauke Stein, Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland, II.	118
<i>Kemenczei Tibor</i> : D. Berciu, Contribution à l'étude de l'art traco-gète. Bucuresti, 1979.	118
<i>B. Bónis Éva</i> : A. Haffner, Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum	290
<i>B. Bónis Éva</i> : M. Grünwald, Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum, RLIÖ Heft XXIX.	291
<i>Póczy Klára</i> : H. J. Ubl, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium. CSIR Österreich, Bd. I. 5.	118
<i>Tóth Endre</i> : Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau	292
<i>Tóth Endre</i> : J. Inan – E. Alföldi-Rosenbaum, Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei	293
<i>Sz. Garam Éva</i> : D. Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji	294
<i>Bóna István</i> : Vida Stare, Kranj, Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev	294
<i>Fodor István</i> : B. B. Седов, Происхождение и ранняя история славян	299
<i>Holl Imre</i> : Geschichtswissenschaft und Archäologie. Szerk. A. Jankuhn – R. Wenskus	119
<i>Holl Imre</i> : Nekuda V. – Unger J.: Hrádky a tvrze na Moravě	300
<i>H. Győrky Katalin</i> : Diocletian's palace. III.	300
<i>Jakabffy Imre</i> : Magyar régészeti irodalom 1980.	120

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К. Хегедюш: Неолитическое поселение у д. Чаньтелек	3
Р. Шрейбер: Поселение надьревской культуры в д. Диошд	135
Э. Тот: К вопросу об образовании провинции Паннонии	13
Э. Х. Тот: Погребальный обряд аварских могильников в междуречье Тиссы и Дуная	157
Е. С. Гарам: Позднеаварские вещи из д. Бёч и их аналогии	34

СООБЩЕНИЯ

К. Т. Биро: Анализ обсидиана Карпатской котловины	194
Ц. В. Бэк—Э. Шпринц: Происхождение янтарных бус музея им. Ф. Мора в Сегеде	206
К. Сабо: Паннонские бронзовые кувшины с ручкой, украшенные изображением ступней	52
А. Х. Вадаи: Новые данные о фибулах с ажурной головкой и дужкой	65
Ю. Топал: Римский могильник ранне- и среднеимператорского времени в Матрике (Сазхаломбатта—Дунафюред)	70
Ж. Виши: Погребение 5. века в Интерцизе	211
А. Киш: Обстоятельства находки вещей гуннского времени у д. Печусог	79
Ш. Садецки-Кардош: Источники по истории авар, ч. V. Свидетельство о военном искусстве авар на рубеже 6—7 вв.	81
Ш. Садецки-Кардош при участии Т. Олайоша: Источники по истории авар, VI. ч. 1.: События до 594 г.	218
Ж. Миклош: Городище эпохи Арпадов в Мэнде-Леаньвар	233
Ш. Бокони: Остеологический материал XIII в. из городища Мэнде-Леаньвар	251
Г. Лукачи: Церковь в д. Мариапач	89

ОБОЗРЕНИЕ

А. Мочи: Андраш Альфолди	259
И. Гедди: Л. Хусару — 75 лет	92
А. Кубини: Л. Геревицу — 70 лет	93
П. Эрдели: Дь. Терек — 70 лет	94
А. М. Чойк: Систематическое обследование археологических памятников на поверхности	95
К. Поци: Проблемы реставрации, научной обработки музейной выставки римской настенной живописи	99
Н. Калиц: X международное совещание по вопросам энеолита и эпохи ранней бронзы Европы в Вероне-Лазисе в 1980 г.	102
А. Киш: III международное совещание по изучению античной стеной живописи в Равенне	103
И. Фодор: V Международный финно-угорский конгресс (Турку, 1980)	103
Ш. Шопрони: Отчет о деятельности Венгерского археологического и искусствоведческого общества за 1979 г.	106
Е. Ф. Петреш: Археологическая деятельность Венгерского археологического и искусствоведческого общества за 1980 г.	106
Археологические раскопки в Венгрии в 1980 году Ред. С. А. Бургер	260

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

Г. Энц — К. Поци: Folia Archaeologica, XXIX—XXX. Ежегодник Венгерского Национального музея, тт. XXIX—XXX	107
Э. Д. Матуз: Статьи по археологии в краеведческих монографиях	110
М. Кохеди: Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. (Первобытные и средневековые городища-укрепления в горах Боржён)	285
А. Шаламон: F. Fülep, Roman cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae). Fontes Archaeologici Hungariae, 1977.	113
И. Фодор: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II.	286
И. Фодор: László Gy.—Rácz I., A nagyszentmiklósi kincs. (Дь. Ласло: Надьсентмиклошский клад)	113
К. Мештерхази: Kristó Gy., Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. (Дь. Кришто: От союза племен при Лебеди до государства Св. Иштвана)	115
Й. Корек: Szeghalom. Történelmi és földrajzi tanulmányok. (Сегхалом. Историко-географические исследования.)	287
В. Т. Добоши: Die Entstehung des Menschen und der menschlichen Gesellschaft	288
В. Т. Добоши: Histoire générale de l'Afrique, I. Méthodologie et préhistoire d'Afrique	289
В. Вешецки: A. Giammarusti—A. Roccati, File. Storia e vita di un santuario egizio	290
В. Вешецки: Assuan, S. Bresciani, Il tempo tolemaico di Isi. S. Pernigotti, I. blocchi decorati e iscritti	117
Т. Ковач: F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit. 2.	117
Т. Кеменцеи: Frauke Stein, Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland, II.	118
Т. Кеменцеи: D. Berciu, Contribution à l'étude de l'art traco-gète. Bucuresti 1979.	118
Е. Б. Бониш: A. Haffner, Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum	290
Е. Б. Бониш: H. Grünwald, Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum. RLIÖ, Heft XXIX.	291
К. Поци: H. J. Ubl, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium. CSIR. Österreich, Bd. I. 5.	118
Э. Тот: Iatrus-Krivina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau	292
Э. Тот: J. Inan—E. Alföldi-Rosenbaum, Römische und frühbizantinische Porträtplastik aus der Türkei	293
Е. С. Гарам: D. Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji	294
И. Бона: Vida Stare, Kranj. Nekropola iz časa preseljanja ludstev	294
И. Фодор: В. В. Седов, Происхождение и ранняя история славян	299
И. Холл: Geschichtswissenschaft und Archäologie. Hrsg. A. Jankuhn—R. Wenskus	119
И. Холл: Nekuda V.—Unger J., Hrádky a tvrze na Moravě	300
К. Х. Дюрки: Diocletian's palace, III.	300
И. Якабфи: Венгерская археологическая литература за 1980 г.	120

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>K. Hegedüs</i> : Neolithic settlement near Csánytelek	3
<i>R. Schreiber</i> : Settlement of the Nagyrév culture at Diósd	135
<i>E. Tóth</i> : Comments on the development of province Pannonia	13
<i>E. H. Tóth</i> : Funeral customs in the Avar cemeteries in the region between the Danube and the Tisza	157
<i>É. Sz. Garam</i> : The Late Avar find of Bócs and its circle	34

REPORTS

<i>K. T. Bíró</i> : Examination of the obsidians in the Carpathian Basin	194
<i>C. W. Beck—E. Sprincz</i> : The origin of the Bronze Age amber beads of the Móra Ferenc Museum of Szeged	206
<i>K. Szabó</i> : Bronze vessels decorated with human foot from Pannonia	52
<i>A. H. Vaday</i> : Data to the question of the brooches with filigree heads and backs	65
<i>J. Topál</i> : The early and late imperial cemetery of Matrica (Százhalombatta—Dunafüred)	70
<i>Zs. Vázy</i> : A fifth century A. D. grave in Intercisa	211
<i>A. Kiss</i> : About the finding circumstances of the Pécsüszög Hun find	79
<i>S. Szédeczky-Kardoss</i> : Sources of the Avar history V. News dating to the sixth to seventh century A. D. concerning the art of war of the Avars	81
<i>S. Szédeczky-Kardoss</i> : in cooperation with <i>T. Olajos</i> : Sources of the Avar history VI. 1st part: Events dated before 594 A. D.	218
<i>Zs. Miklós</i> : Arpad Age earthwork in Mende-Lányvár	233
<i>S. Bökönyi</i> : Animal remains of the 13th century Arpad Age Mende-Lányvár earthwork	251
<i>G. Lukácsy</i> : The church of Máriapócs	89

REVIEWS

<i>A. Mócsy</i> : András Alföldi	259
<i>I. Gedai</i> : Lajos Huszár is 70 years old	92
<i>A. Kubinyi</i> : László Gerevich is 70 years old	93
<i>I. Erdélyi</i> : Gyula Török is 70 years old	94
<i>A. M. Choyke</i> : The methodological surface examination of archaeological sites	95
<i>K. Póczy</i> : The problems connected with restoration, scientific publication, and exposition of Roman wall paintings	99
<i>N. Kalicz</i> : The Tenth International Conference in Verona-Lazise in 1980 on the questions of the European Neolithic and the Early Bronze Age	102
<i>A. Kiss</i> : The Third International Ancient Mosaic Seminar in Ravenna	103
<i>I. Fodor</i> : The Fifth International Finno-Ugric Congress in Turku in 1980	103
<i>S. Soproni</i> : Report on the activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society in 1979	106
<i>É. F. Petres</i> : The 1980 activities of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society	106
Archäologische Forschungen im Jahre 1980. <i>A. Sz. Burger</i> ed.	260

BOOK REVIEWS

<i>G. Entz—K. Póczy</i> : Folia Archaeologica. The Annual of the Hungarian National Museum. Vol. XXIX—XXX.	107
<i>E. D. Matuz</i> : About the archaeological studies of local historical monographs	110
<i>M. Kőhegyi</i> : Nováki, Gy.—Sándorfi, Gy.—Miklós, Zs., The prehistoric and medieval forts of the Börzsöny mountain	285
<i>Á. Salamon</i> : F. Fülep, Roman cemeteries in the territory of Pécs (Sopianae). Fontes Archaeologici Hungaricae, 1977	113
<i>I. Fodor</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Bp. 1980	286
<i>I. Fodor</i> : Gy. László, I. Rácz, The treasure of Nagyszentmiklós	113
<i>K. Mesterházy</i> : Gy. Kristó, From the Leved tribal association to the state of St. Stephen	115
<i>J. Korek</i> : Szeghalom. Historical and geographic studies	287
<i>V. T. Dobosi</i> : Die Entstehung des Menschen und der Menschlichen Gesellschaft	288
<i>V. T. Dobosi</i> : Histoire générale de l'Afrique I. Méthodologie et préhistoire d'africaine	289
<i>V. Wessetzky</i> : A. Giammarusti—A. Roccati, File. Storia e vita di un santuario egizio	290
<i>V. Wessetzky</i> : Assuan, S. Bresciani, Il tempo tolemaico di Isi. S. Pernigotti, I. blocchi decorati e iscritti	117
<i>T. Kovács</i> : F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit. 2.	117
<i>T. Kemenczei</i> : F. Stein, Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland II	118
<i>T. Kemenczei</i> : D. Berciu, Contribution à l'étude de l'art traco-gète. Bucuresti, 1979	118
<i>É. B. Bónis</i> : A. Haffner, Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum	290
<i>É. B. Bónis</i> : M. Grünwald, Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Cannuntum. RLIÖ, Heft XXIX	291
<i>K. Póczy</i> : H. J. Uhl, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium. CSIR Österreich Bd. I. 5	118
<i>E. Tóth</i> : Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau	292
<i>E. Tóth</i> : J. Inan—E. Alföldi-Rosenbaum, Römische und frühbyzantinische Portätplastik aus der Türkei	293
<i>É. Garam</i> : D. Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji	294
<i>I. Bóna</i> : Vida Stare, Kranj, Nekropola iz časa preseljevanja ludstev	294
<i>I. Fodor</i> : B. B. Седов, Происхождение и ранняя история славян	299
<i>I. Holl</i> : Geschichtswissenschaft und Archäologie ed. by A. Jankuhn—R. Wenskus	119
<i>I. Holl</i> : V. Nekuda—J. Unger, Hrádky a vrze na Moravě	300
<i>K. G. Gyürky</i> : Diocletian's palace, III	300
<i>I. Jakabffy</i> : Hungarian archaeological bibliography, 1980	120

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ant. et Arch	— Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta AntHung	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta ArchCarp	— Acta Archaeologica Carpathica (Kraków)
Acta ArchHung	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AAu	— Archaeologia Austriaca (Wien)
AEp	— L'année Épigraphique (Paris)
AH	— Archaeologia Hungarica
AntTan	— Antik Tanulmányok
AntH	— Antiquitas Hungarica
AnRW	— Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt
AR	— Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	— Archaeologiai Értesítő
ArchSlov	— Archaeologia Slovaca
AV	— Arheoloski Vestnik (Ljubljana)
BJ	— Bonner Jahrbücher
BMM	— A Békés Megyei Múzeumok Közleményei
BpR	— Budapest Régiségei
BNS	— Bolletino di numismatica e sfragistica per la storia d'Italia (Camerino)
BRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archaeologischen Instituts (Frankfurt a. Main)
BVbl	— Bayerische Vorgeschichtsblätter
CSIR	— Corpus Signorum Imperii Romani — Corpus der Skulpturen der römischen Welt
DissArch	— Dissertationes Archaeologicae (Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből)
DissPann	— Dissertationes Pannonicae
DMÉ	— Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	— Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudománygyűjtemény Régiségtudományi Intézetéből
ÉT	— Élet és Tudomány
Etn	— Ethnographia (Bp.)
FA	— Folia Archaeologica
Fontes ArchHung	— Fontes Archaeologici Hungariae
FIL	— Forschungen in Lauriacum
GRBS	— Greek-Roman and Byzantine Studies (Cambridge)
GZMS	— Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Arheologija
HOMÉ	— Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JÖAI	— Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JRGZ	— Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
KMK	— Komárommegyei Múzeumok Közleményei
MAG	— Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MittArchInst	— Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. MTA Régészeti Intézetének Közleményei
MFME	— Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MMüvéd	— Magyar Műemlékvédelem
MTAK (I)	— Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTAK (II)	— Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományos Osztályának Közleményei
NK	— Numizmatikai Közlöny
ORTÉ	— Országos Régészeti Társulat Évkönyve
PPS	— Proceedings of the Prehistoric Society (London)
PWRE	— Pauly—Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
PZ	— Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RA	— Revue Archéologique (Paris)
RégFüz	— Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
RLiÖ	— Der Römische Limes in Österreich
SAW	— Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien
SIA	— Slovenská Archaeológia (Bratislava)
SB Wien	— Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte
SMK	— Somogy megyei Múzeumok Közleményei
SOF	— Südost Forschungen
StudArch	— Studia Archaeologica (Bp.)
StZ	— Študijné Zvesti AU SAV (Nitra)
SzabSzatSzle	— Szaboles-Szatmári Szemle
Szolnoki MÉ	— Szolnoki Múzeum Évkönyve
VSz	— Vasi Szemle
WMBH	— Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina
ZRG	— Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung Köln. Böhlau)
MIA	— Материалы и исследования по археологии СССР

A NAGRÉVI KULTÚRA TELEPE DIÓSDON

Budapest délnyugati határa közelében (1—2. kép), a Diósd község fölött emelkedő Szidónia-hegy keleti oldalán, a régi balatoni műút fölött mészkőbánya működik (3. kép). A bányamunkákat megelőzően a mészkőbánya őrlőüzeménél nagyobb területsávokról gépi erővel letolták a terephajlattól függően különböző vastagságú humusz réteget. Ennek alsó részéből Lindenbach Mátyás a bányai üzem dolgozója a korabronzkori, nagyrévi kultúrába tartozó edényeket és cserepeket gyűjtött össze, amelyeket a Magyar Nemzeti Múzeumba szolgáltatott be (ltsz. 68.8.1—11, 72.6.1—33.). A Nemzeti Múzeum Adattára megbízásából 1968. máj. 9—24. között leletmentést végeztem a lelőhelyen.¹ A leletmentésre ott került sor, ahol a gépi munkák nyomán a mészkőréteg felső részén gödrök sötét, kerek feltjai mutatkoztak (4a—5a kép). A lehordott felső réteg vastagsága különböző volt, így az egyes objektumoknak néha csak sekély részét lehetett feltárni.

A leletmentő munka során 12 különböző méretű gödröt, ill. gödöröszt bontottam ki. A gödrök a bányamunkáknak megfelelően keskeny hosszú sávban helyezkedtek el. A leleteket a MNM őrzi, ltsz. 72.6.34—150.

1. gödör. Nagyjából kerek, átm. 95 × 95 cm, felső részét a dózer elpusztította, megmaradt mélysége 10—15 cm. A gödörben állatcsontokat és elég sok edénytöredéket találtam. A kerámia töredékek nagyméretű seprős és érdes felületű fazekakból (11. kép 2), sima felületű kisebb-nagyobb korszókból (9. kép 8, 14. kép 5), sima felületű, továbbá sima és seprődíszes felületű, kihajló peremű tálak töredékeiből (7. kép 8), lapos fedő töredékből (11. kép 6) és egy ép fedőből (15. kép 7) származnak. Ltsz. 72.6.34—50.

2. gödör. Az 1. gödörtől délre a laza mészkőbe vágott, kissé ovális gödör alsó része maradt meg, átm. 110 × 100 cm, mélysége 35 cm, alja lapos. A gödör délkeleti oldalánál kétfülű kis ép tálkát találtunk (6. kép 7, 15. kép 2), alja profilált. Közeliében magas nyakú egyfülű kis korszó feküdt (6. kép 3). A gödörből több deformálódott seprődíszes és karcolt díszű nagyobb edény töredéke és ugyancsak deformálódott korszó peremtöredéke

került elő, kevés állatcsonttal együtt, ltsz. 72.6.51—56.

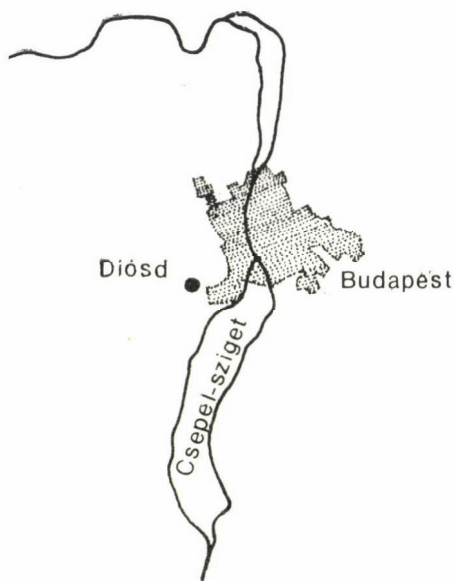
3. gödör. A 2. gödörtől délkeletre, megközelítően kerek gödör alsó része, átm. 110 × 110 cm, mélysége 30—40 cm, alja lapos. A gödörben kevés edénytöredéket, seprődíszű fazéktöredéket, nagyobb füles korszótöredéket (9. kép 4, 14. kép 2), áglenyomatos patiscstöredékeket, égett rostélytöredéket, őrlőkötőredekéket találtam. Ltsz. 72.6.57—62.

4. gödör. Az eddig feltárt gödröktől távolabb, délkeletre. Átm. 110 × 110 cm, mélysége 25—30 cm. Több nagyméretű seprődíszes és ujjbenyomással tagolt lécdíszes edénytöredék, simított, bemélyített díszű füles korszótöredékek (11. kép 3, 5, 14. kép 3, 7), lapos átfúrt hálónéhezék (7. kép 9, 14. kép 8) és tömör, profilált, valószínűleg nagyobb korszóhoz vagy tálhoz tartozó altöredék (8. kép 6) volt benne. Ltsz. 72.6.63—68.

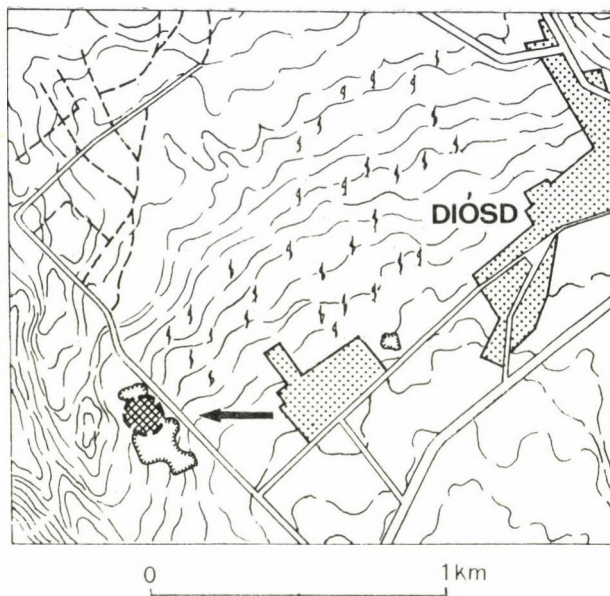
5. gödör. Az 1. gödörtől északnyugatra, alakja kerek, átm. 110 × 110 cm, megmaradt mélysége 25—30 cm. A gödörben igen sok nagyméretű edényből származó seprős és bordás díszű töredékeket találtam. Némelyik kívül-belül seprős díszű volt. Több töredékből megnyúlt, ívelt nyakú nagy csöbröt lehetett rajzban rekonstruálni. A nyak és a váll találkozásánál négy rövid fül helyezkedik el. A fülek felső és alsó részét bevagdálásokkal tagolt párhuzamos bordák kötik össze. Ugyanilyen borda maradványa az edény alsó részén is megfigyelhető (15. kép 11). Ezenkívül seprődíszű fazéktöredékek, párhuzamos bordával (13. kép 6, 7), ívelt nyakú simított és érdes táltöredék (9. kép 1, 12. kép 2, 14. kép 14), kívül-belül seprődíszes cserepek képviselték a durva kerámiát. Nagyméretű füles korszóból származó peremes töredék (14. kép 1), továbbá hasonló korszóhoz tartozó aljtöredék, négy-szögletes áttört talpazattal (8. kép 2, 14. kép 4) a finom kerámia körébe sorolható. Alacsony talpgyűrű (8. kép 7) és lapos edénytartó töredéke hengeres talppal (13. kép 5) egészíti ki a gödör tartalmát. Ltsz. 72.6.69—86.

6. gödör. A 3. gödörtől délkeletre kör alakú, átm. 130 × 130 cm, mélysége 15—20 cm. A gödör megmaradt alsó részének töltélföldjében igen sok edénytöredék és áglenyomatos patiscs hevert. Az edénytöredékek között jellegzetesek a simított felületű, bemélyítéssel díszített szűk nyakú „nagyrévi” típusú korszók töredékei, függőleges karcolt dísszel is (8. kép 1, 9. kép 5, 11. kép 1, 4, 13. kép 4),

¹ RégFüz 22 (1969) 8. Ezúttal mondok köszönetet Patay Pálnak a leletmentési megbízásért és hasznos tanácsaiért.

1. kép. Diósd földrajzi fekvése
Abb. 1. Die geographische Lage von Diósd

2. kép. A lelőhely fekvése
Abb. 2. Die Lage des Fundortes

kihajló peremű simított vagy részben seprődíszes táltörödékek (13. kép 2), seprődíszes fazéktörödékek (13. kép 1), továbbá egy ovális testű simított felületű edény aljtörödéke (8. kép 5), valamint karcolt és bordás díszű cserepek. Előkerült egy olyan lapos agyagtárgy kis törödéke is (6. kép 10), amely nagy méretben a szórvány leletek között van meg (6. kép 11, 15. kép 8). Ltsz. 72.6.87–100.

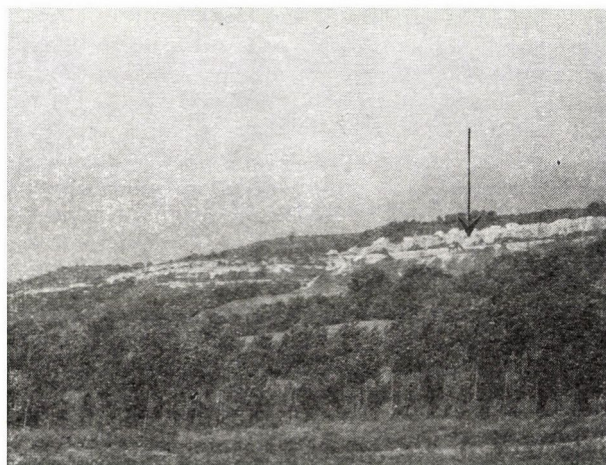
7. gödör alakja enyhén ovális, 180×130 cm, lefelé kissé szélesedik, méhkas alakúvá válik, alja 150 cm széles. Annak ellenére, hogy felső részét ennek is elpusztították, a gödör mélysége 120 cm volt. A gödör töltelékföldje porhanyós, laza, 70–80 cm mélységig igen kevés leletet tartalmazott, ettől lefelé hirtelen megnőtt a leletek mennyisége. Leletei: ívelt nyakú éles vállú, sima falú tál kiegészíthető törödéke, valószínűleg vállát fül hidalta át (7. kép 7), simított falú S falú fazék (7. kép 3), „nagyrévi” típusú besimított és függőleges karcolásokkal díszített korsók törödékei (8. kép 4, 9. kép 2, 7), seprős és bordás díszű nagy edények, fazekak törödékei (9. kép 9). Különösen jelentős egy kiegészített nagyméretű amfora. Nyomott, kettős csontakúp alakú testéhez kihajló peremű ívelt nyak csatlakozott. A nyakat a perem alól induló két szalagfül hidalja át. A fülek alsó részét bevagdalsókkal tagolt borda köti össze. A nyak simított, az edény testét teljes egészében seprődíszítés borítja. Az edény alsó részén a legnagyobb öblösödés alatt ugyancsak bevagdalsós borda fut körül, melyet négy szimmetrikusan elhelyezkedő rövid fül szakít meg. Az edény belseje is seprődíszes volt, alján pedig belül kereszt alakú borda, közöttük négy hegyes bütyök helyezkedik el. M: 49 cm. (15. kép 12a–b). Ltsz. 72.6.101–117.

Ennek a gödörnek az alapján lehet arra következtetni, hogy talán a többi gödörben is a leletek

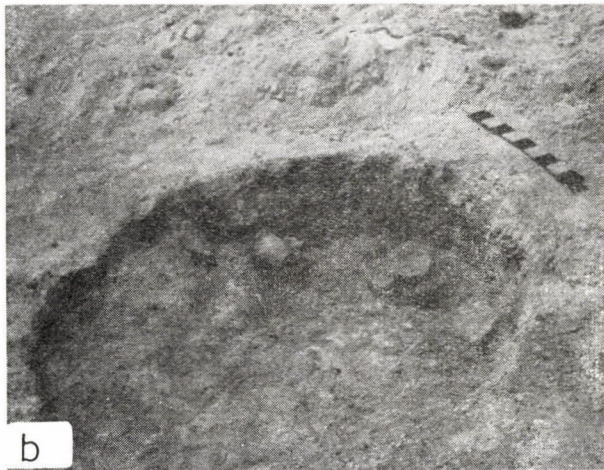
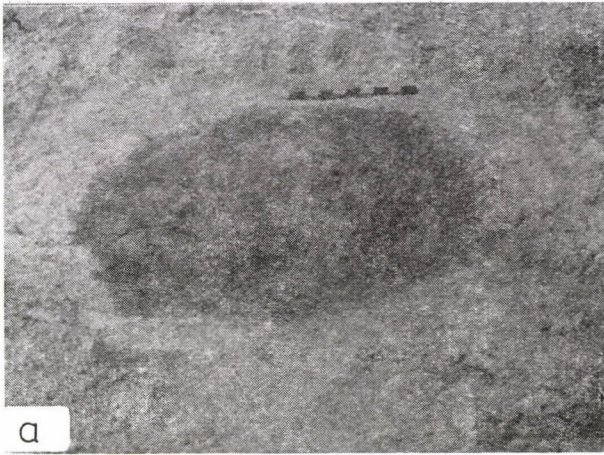
zöme a gödrök alsó részén zsúfolódott össze. Ezért találtunk a csekély mélységig megmaradt gödrökben is olyan sok cserepet és időnként állatcsontot is.

8. gödör (4a–b kép). Kör alakú, a gépi munka csaknem megsemmisítette. Átm. 115×115 cm. Mivel felső részét a gép ferdén nyeste le, ezért nyugati oldalon a mélysége 25 cm, keleten csak 5 cm. Nyugati szélén oldalára dülve sima felületű kis fazék feküdt, m: 10 cm, ltsz. 72.6.118. Ezenkívül sima felületű tálka és korsó törödéke, ez utóbbi talpgyűrűvel és több seprődíszes edény törödéke (9. kép 3) volt a gödör alján. Ltsz. 72.6.118–124.

9. gödör. Kör alakú gödör átm. 160×150 cm, mivel felső részét a gép ferdén nyeste le, mélysége nyugaton 100 cm, keleten 75 cm. A gödör lefelé enyhén öblösödő, porhanyós, laza töltelékföldje

3. kép. A lelőhely távlati képe
Abb. 3. Perspektivische Ansicht des Fundortes

4. kép. a. A 8. gödör kibontás előtt. — b. A 8. gödör kibontás után
Abb. 4. a. Grube 8 vor der Erschließung. — b. Grube 8 nach der Erschließung

5. kép. a. A 10. gödör kibontás előtt. — b. A 10. gödör kibontás után
Abb. 5. a. Grube 10 vor der Erschließung. — b. Grube 10 nach der Erschließung

aránylag kevés leletet tartalmazott. Leletei: „nagy-révi” típusú kiskorsó, pereme hiányzik (7. kép 1). Talpgyűrűs kis edény és ovális simított felületű edény alja, „nagy-révi” típusú korsó töredékei bemélyített dísszel, seprődíszes fazekak töredékei. Ltsz. 72.6.125—132.

10. gödör. Kör alakú, átm. 110 × 95 cm, megmaradt mélysége 15—20 cm, alja lapos (5. kép a—b). Aránylag kevés cserepet és állatsontot tartalmazott. Középen hiányos peremű kis bögre (7. kép 2), pörköldött állatsontok, a gödör szélén agyagkanál (7. kép 4, 15. kép 6) és agancskalapács töredéke feküdt (8. kép 3). Ezenkívül seprődíszes fazéktöredékek, örlőktöredékek és paticsok kerültek elő. Ltsz. 72.6.133—141.

11. gödör. Megközelítően kör alakú, lefelé méhkas alakú, átm. felül: 150 cm alul: 165 cm. Megmaradt mélysége: 65 cm. Leletei: az állatsontokon kívül aránylag kevés kerámia. „Nagy-révi” típusú korsó, pereme hiányos, körbefutó és függőleges bemélyített dísszel, öblén rövid füllel (15. kép 4). Hasonló korsó töredéke alsó részén párhuzamos

bekarcolásokkal, ltsz. 72.6.143. Kihajló peremű, ívelt nyakú, éles vállú tál, nyakát valószínűleg fül hidalta át (7. kép 6). Seprődíszes fazéktöredékek. Hasáb alakú csontgyöngy és kutya fog amulett (15. kép 9, 10). Ltsz. 72.6.142—150.

12. gödör. Kör alakú mély gödör, leletet nem tartalmazott.

A leletmentés megkezdése előtt Lindenbach Mátyás a korábbi földmunkák során megbolygattott vagy elpusztított gödrökből nagyszámú leletet gyűjtött össze. Ezek „nagy-révi” típusú kis füles korsók (6. kép 1—2, 4), kis füles tálkák, vagy fedők (6. kép 5, 6, 8, 15. kép 3), kanalak (6. kép 9a—b, 15. kép 5), simított felületű, bemélyített díszű „nagy-révi” korsók töredékei (10. kép 2—3, 5—6, 12. kép 3, 14. kép 6, 12. kép 4, 14. kép 10, 12, 13), seprődíszes fazekak, borda- és seprődíszes nagy edényekből származó töredékek, tagolt bütyökkel (10. kép 4, 7—8, 12. kép 5—8, 14. kép 16), táltöredékek sima kihajló nyakkal és seprős alsó résszel (12. kép 1, 14. kép 11, 14. kép 9, 17). Ltsz. 72.6.1—33.

A korábban előkerült leletek között (MNM Ltsz. 68.8.1–11) figyelemre méltó egy lekerekített fokú átfúrt kőbalta (15. kép 1), több fogantyúval ellátott lapos kerek fedő (13. kép 3) és egy lapos agyagtárgy. Ez utóbbi négyszögletes és két szemben levő oldalához kisebb négyszögletes nyúlvány csatlakozik, e nyúlvány két végét és az agyaglap két szemben levő szélét háromszög alakú átfúrt kiugró rész zárja le. Minden átfúráshoz fordított M alakú pontbeszúrással díszített borda csatlakozik (6. kép 11, 15. kép 8). A tárgy rendeltetése ismeretlen, az átfúrássok alapján felfüggesztésre lehet gondolni. Ltsz. 68.8.3.

A leletmentési hely közelében a hegy alacsonyabban levő lejtőjén, a bánya területén 1964-ben Patay Pál is végzett már rövid leletmentést.² Ez alkalommal egy nagyobb gödör mintegy kétharmad részét tártá fel, melynek leletanyaga teljesen megegyezett a későbbi ásítás leleteivel (MNM. Ltsz. 65.11.1–16).

Az 1968. és 1964. évi leletmentések, továbbá a gyűjtések alapján világossá vált, hogy a Szidónia-hegy keleti lejtőjén a korabronzkori nagyrévi kultúra nagyterjedésű települése helyezkedik el. A telep minden irányban több száz méter kiterjedést ért el.

A település elhelyezkedése a hegyoldalon szokatlan, mivel a védelmi jelleg ezt nem indokolja, ugyanis a hegyoldal erődítésre alkalmatlan volt. A nagyrévi kultúrából Budapest környékén sem ismerünk erődített települést. A település itteni elhelyezkedését a kedvező természeti adottságokkal sem magyarázhatjuk, hiszen az alacsonyabban fekvő lösszel borított területen nagy kiterjedésű földművelésre alkalmas felületek álltak rendelkezésre. Itt pedig az ilyenek hiányoztak. Ez a jelenség nem egyedülálló. Hasonlót figyeltünk meg Budafok fölött is³ és Budapest-Kamaraerdő magaslatán is.⁴ Ugyanígy szerepe lehetett a budai Várhegyen megfigyelt szórványos telepjelenségeknek is.⁵

Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy a nagyrévi kultúrának megtalálhatók a telepei a Duna, Tisza és egyéb folyóvizek melletti alacsonyabb, de ármentes teraszokon.⁶ A településnek ebben a kettősségében talán az életmódnak valamilyen kettőssége is megnyilvánulhat. A magaslati telepek nélkülözik a víz közelségét, és ezeken eltérő életmódot folytathattak, mint a vízmenti telepeken. Felvethetjük a pásztorkodás lehetőségét is, valamint az erdők közelségét, melyek bőven szolgáltatott fát olyan ipari tevékenységekre, mint pl. az edényégetés és a fémművesség. Az edényégetésre jó példa a Budafokon talált gödör lelet-

anyaga, amelyben a nagy mennyiségű kerámia jelentékeny része deformált volt, mintha égetési selejtként dobták volna a gödörbe.⁷ Ilyenek Diósdon is előfordultak néhány gödörben. Ezért bár bővebb támpontjaink nincsenek, mégis arra gondolhatunk, hogy az edényégetést talán az erdőkben gazdag magaslati telepeken üzték. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a kerámia készítéshez alkalmas agyagot a mélyebben fekvő területeken kellett beszerezni.

Ugyancsak faigényesnek ítéldhetjük meg a fémolvasztást. Erre mutatna Patay Pál leletmentése során a diósi lelőhelyen talált három öntőforma is.⁸ Természetesen nem zárhatjuk ki az edényégetési tevékenységet a vízmenti telepeknél sem, de ebben az időben már nagyobb szerepe lehetett a munkamegosztásnak és talán az életmód ismétlődő időszakosságának is. Az életmódból fakadóan elképzelhető a téli és nyári szállás váltogatása a vízmenti és magaslati települési helyek között. A munkamegosztást hangsúlyozná a kerámia rendkívül egységes jellege.

Bár az adatok szegényesek a magaslati telepeken, vastag kultúrréteg meglétét nem tételezhetjük fel. Igen meglepő, hogy a feltárt gödrök mind kör alakúak vagy megközelítően kör alakúak voltak és a laza mészkőréteg felső részébe kivétel nélkül bemélyedtek. Ez esetben az agyagbányászási szándékot kizárhatjuk. A gödrök rendeltetését nem ismerjük. Nem valószínű, hogy hulladék tárolásra ásták volna őket. Használatukkal kapcsolatban még ma is feltételezésekre vagyunk utalva.

Különlegesen figyelemre méltó az a gödör, amelyet Patay Pál tárt fel 1964-ben. Jelentősége miatt idézni kell az eredeti leírást. „Eredeti mélységét. . . 205 cm-re becsülhattuk. Alakja nem volt szabályos kör; átmérője 240 cm lehetett. A verem fala fölfelé erősen szűkült. Fenekét a közepén 10–12 cm vastag, de a verem széle felé egészen elvékonyodó, kormos, hamus, fekete réteg töltötte ki. A vermet kibontva e rétegben 3 öntőmintát (ezek teljesen a verem fenekén feküdtek), 1 kőbalta töredékét, 1 csiszolókö töredékét, 1 vaskos ütőkövet, valamint 10 közepes és nagyobb méretű edény sok töredékét találtuk. Utóbbiakból 5 edény teljesen restaurálható volt. A kormos réteget 10–15 cm vastag agyagréteg takarta, majd a gödör felső részét kevert talaj töltötte ki. Utóbbiban is voltak cserepek, de csak apró töredékek.”⁹ A leírás alapján ezt az objektumot nem tarthatjuk hulladék-gödörnek, hanem inkább az áldozati gödrök, botroszok körébe sorolhatjuk. Ezt a feltevést elsősorban az alsó kormos-hamus réteg, az ép edények,

² Patay P. – Patay Á., ArchÉrt 92 (1965) 163–167. A továbbiakban: Patay 1965.

³ Schreiber R., BpR 20 (1963) 223, továbbiakban: Schreiber 1963.

⁴ Schreiber Rózsa terepbejárása és gyűjtése 1973-ban. Leletei a BTM-ben.

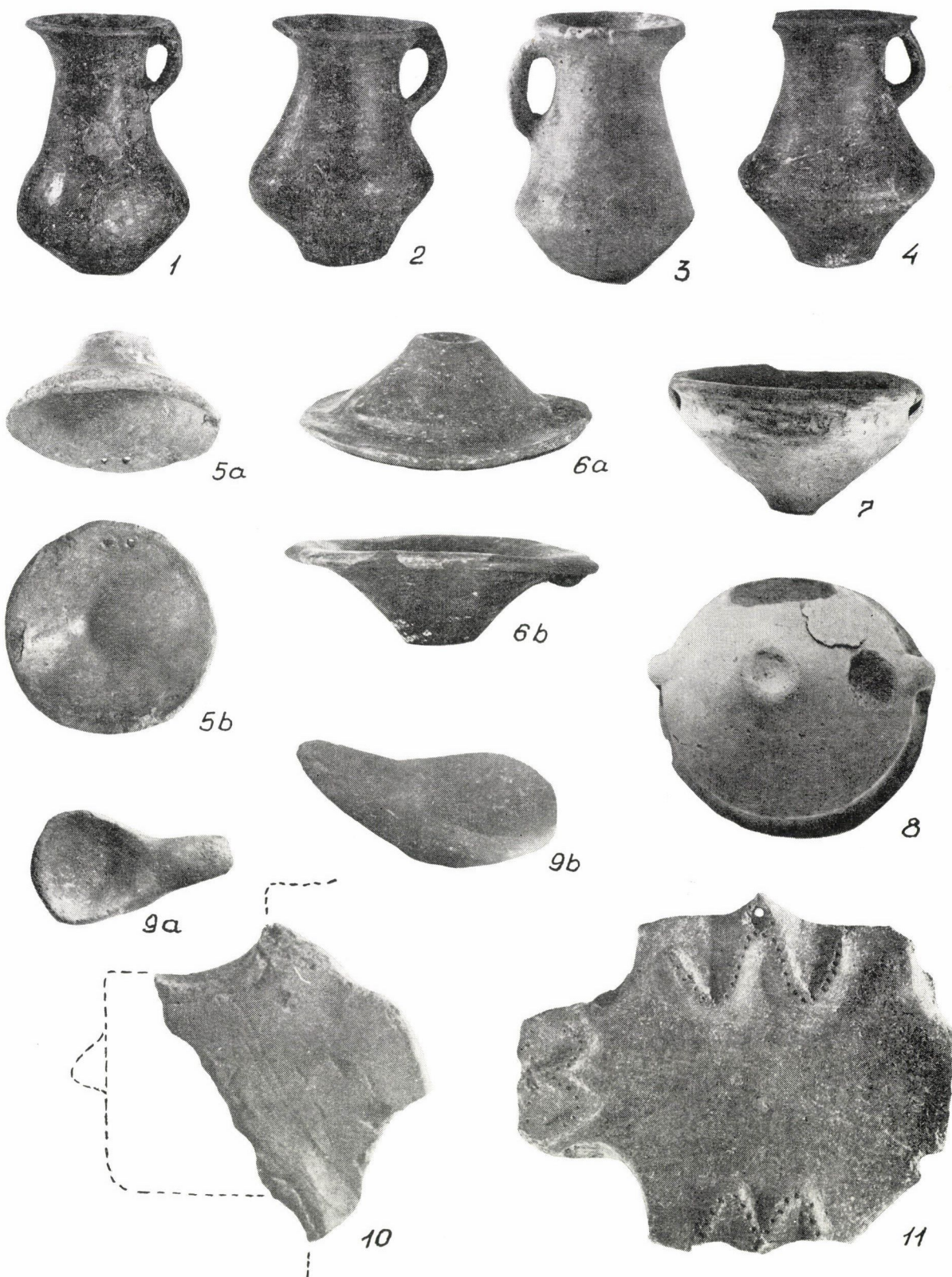
⁵ Nagy L., ArchÉrt 79 (1952) 192. Marosi Sós Á., BpR 24 (1977) 167–171.

⁶ Kalicz N., Tiszazug őskori települései. RégFüz 8 (1957), 90–91; Tompa F., BRGK 24–25 (1934–35) 1937, 65–73, a továbbiakban: Tompa BRGK; Ua., Budapest az ókorban. Őskor. Budapest 1942, 50–52; Mozsolics, A., Acta Arch Hung 2 (1952) 63.

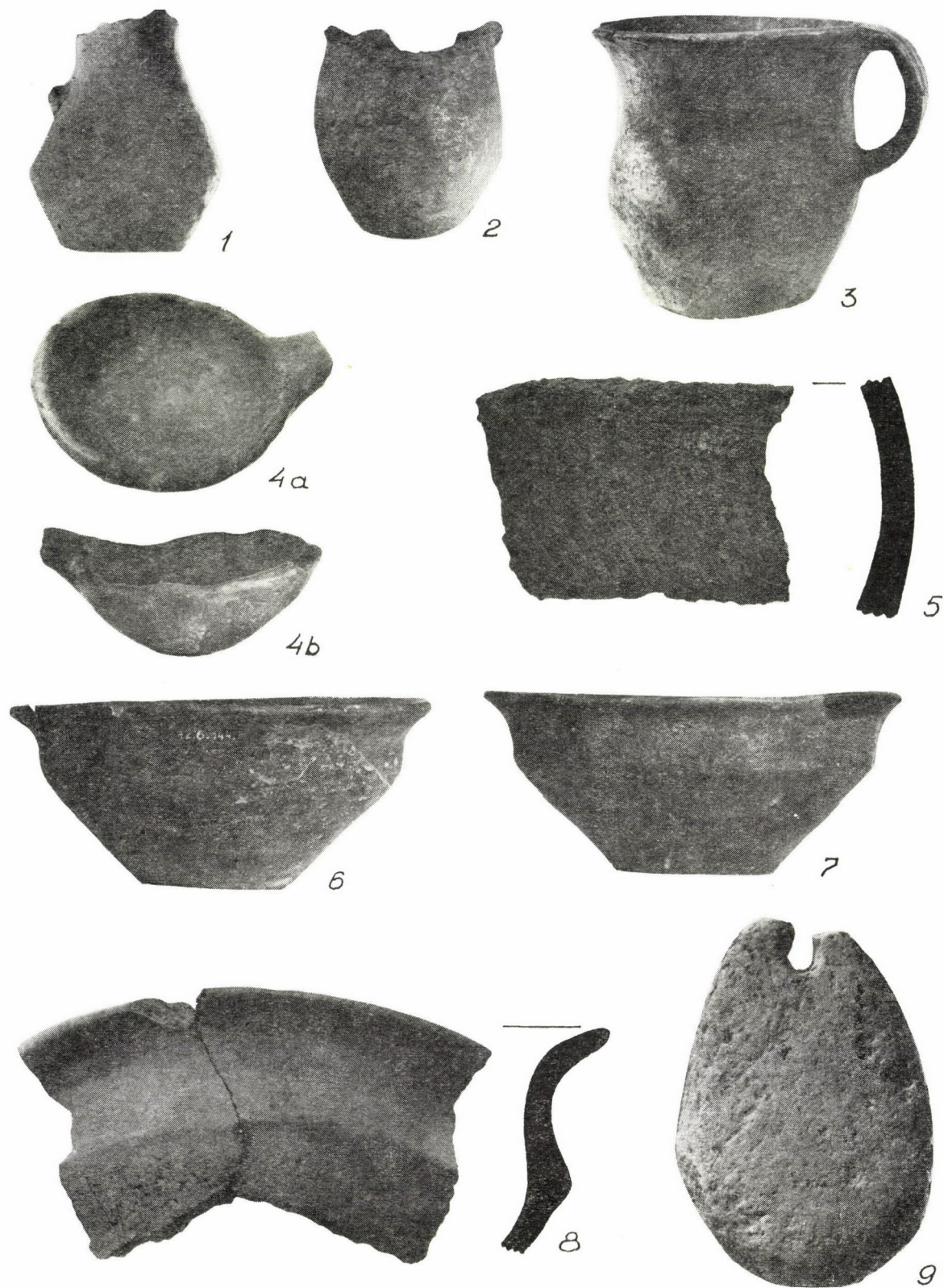
⁷ Schreiber 1963, 223.

⁸ Patay 1965, 164–166

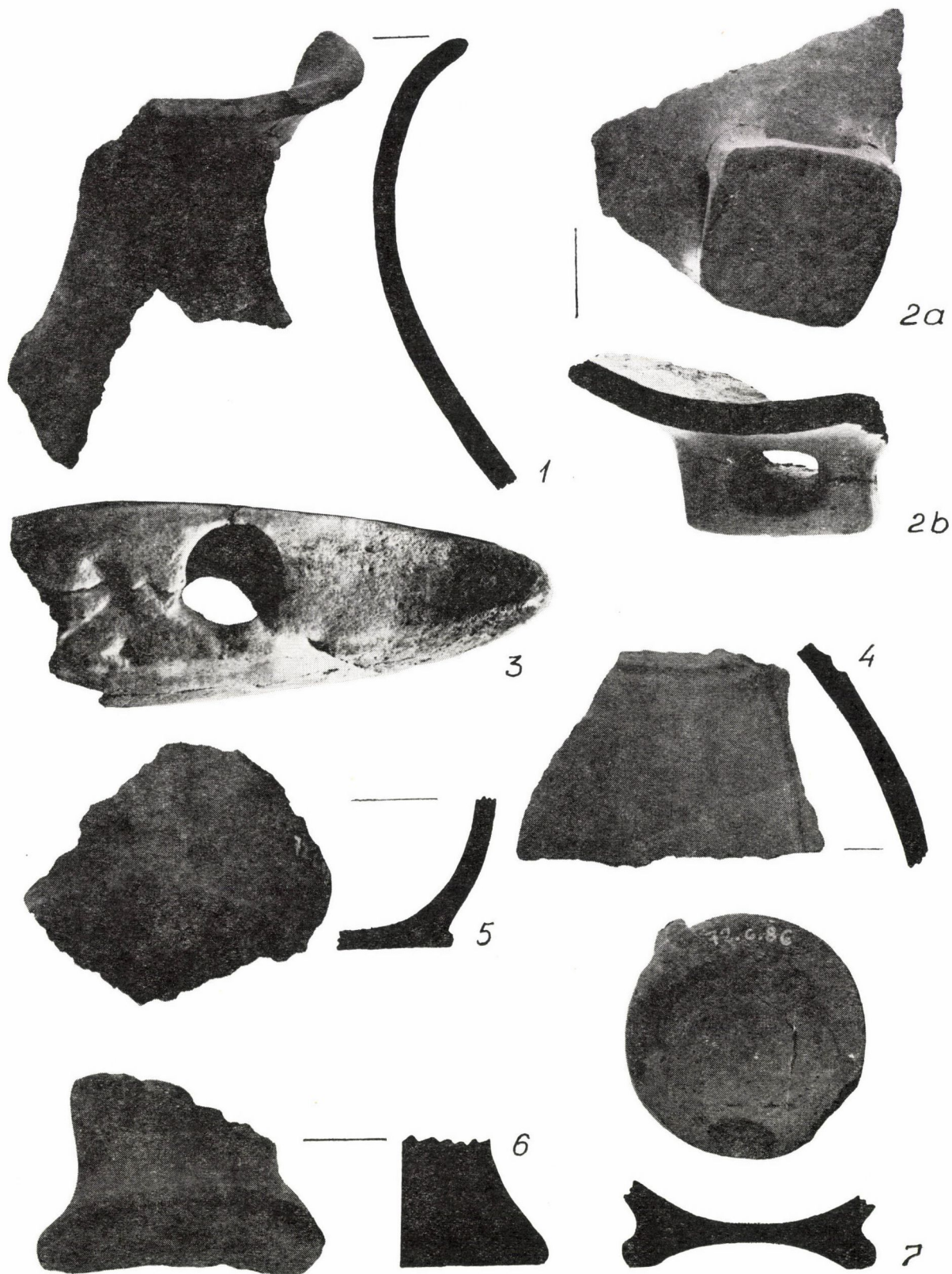
⁹ Uo., 163.

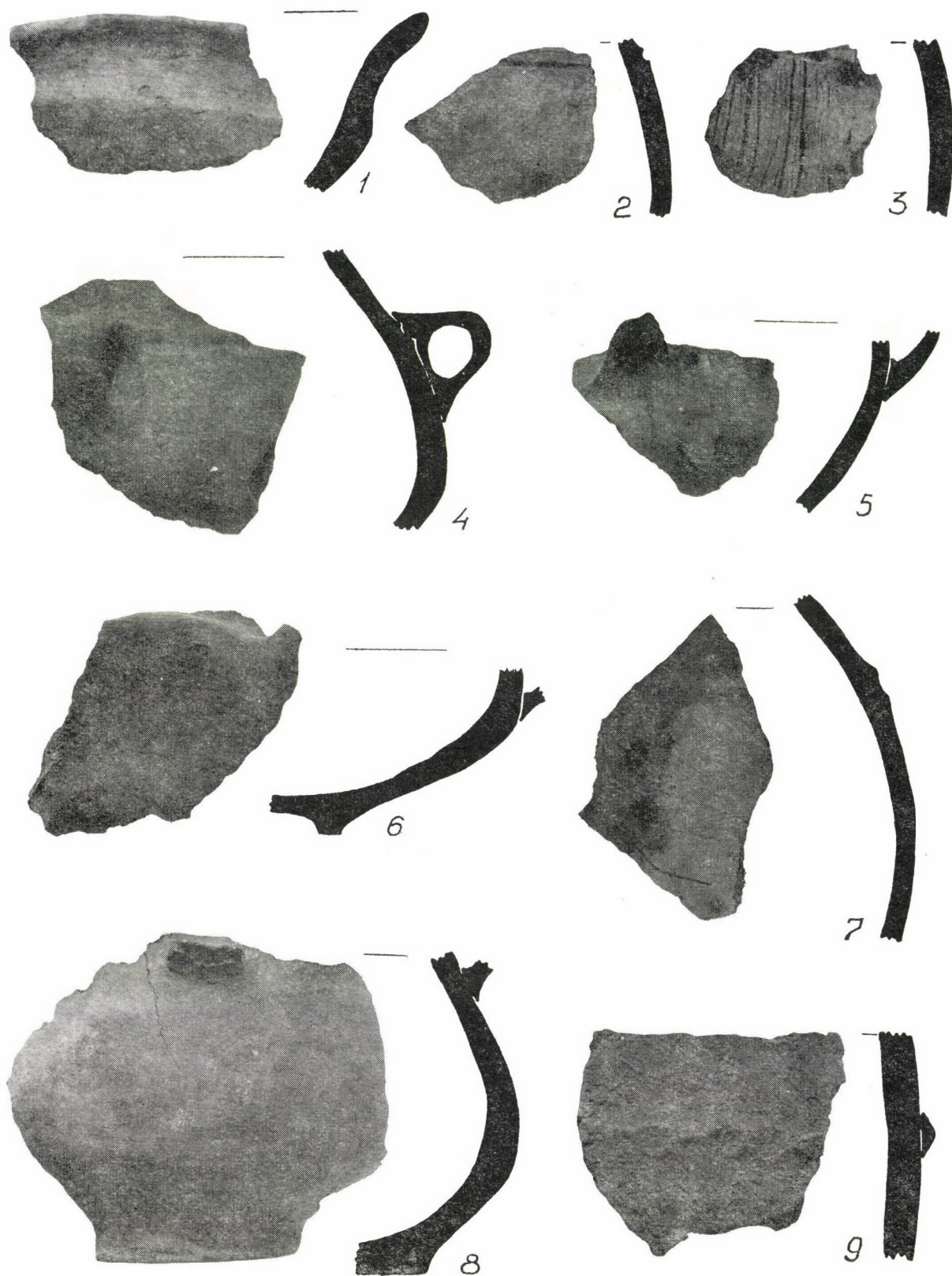
6. kép. 1-2, 4-6, 8, 9, 11. Szórványleletek. — 3, 7. 2. gödör; 10. 6. gödör
 1-6, 9a, 11 = 1 : 2; 7-8, 9b = 1 : 3; 10 = 1 : 1
 Abb. 6. 1-2, 4-6, 8, 9, 11. Streufunde. — 3, 7. Grube 2.; 10. Grube 6
 1-6, 9a, 11 = 1 : 2; 7-8, 9b = 1 : 3; 10 = 1 : 1

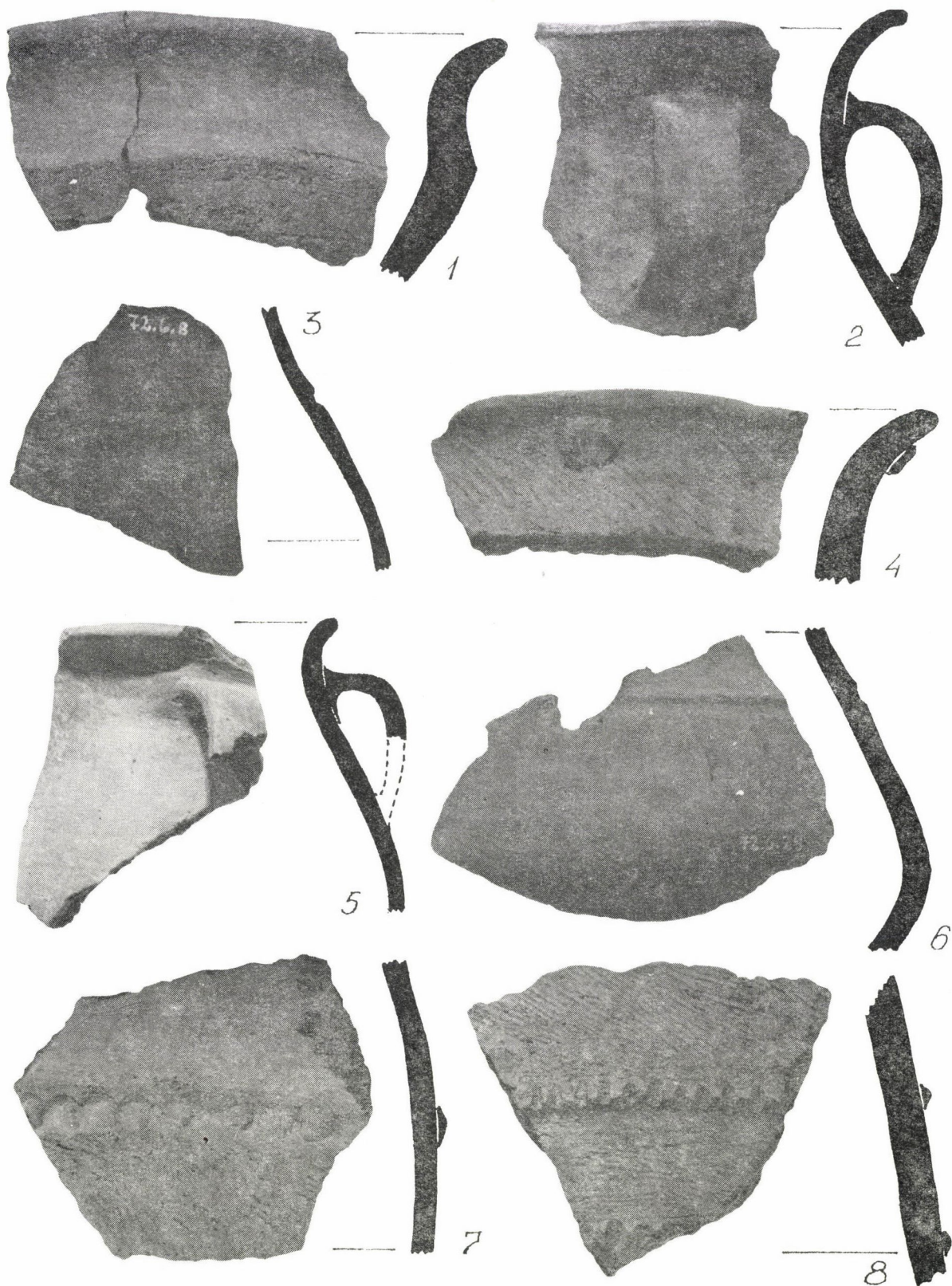
7. kép. 1. 9. gödör. — 2, 4a–b. 10. gödör. — 3, 7. 7. gödör. — 5. Szórvány. — 6. 11. gödör. — 8.
1. gödör. — 9. 4. gödör.
1, 4–5, 8–9 = 1 : 2; 2–3 = 2; 3; 6–7 = 1 : 3
Abb. 7. 1. Grube 9. — 2, 4a–b. Grube 10. — 3, 7. Grube 7. — 5. Streufund. — 6. Grube 11. — 8. Grube
1. — 9. Grube 4
1, 4–5, 8–9 = 1 : 2; 2–3 = 2 : 3; 6–7 = 1 : 3

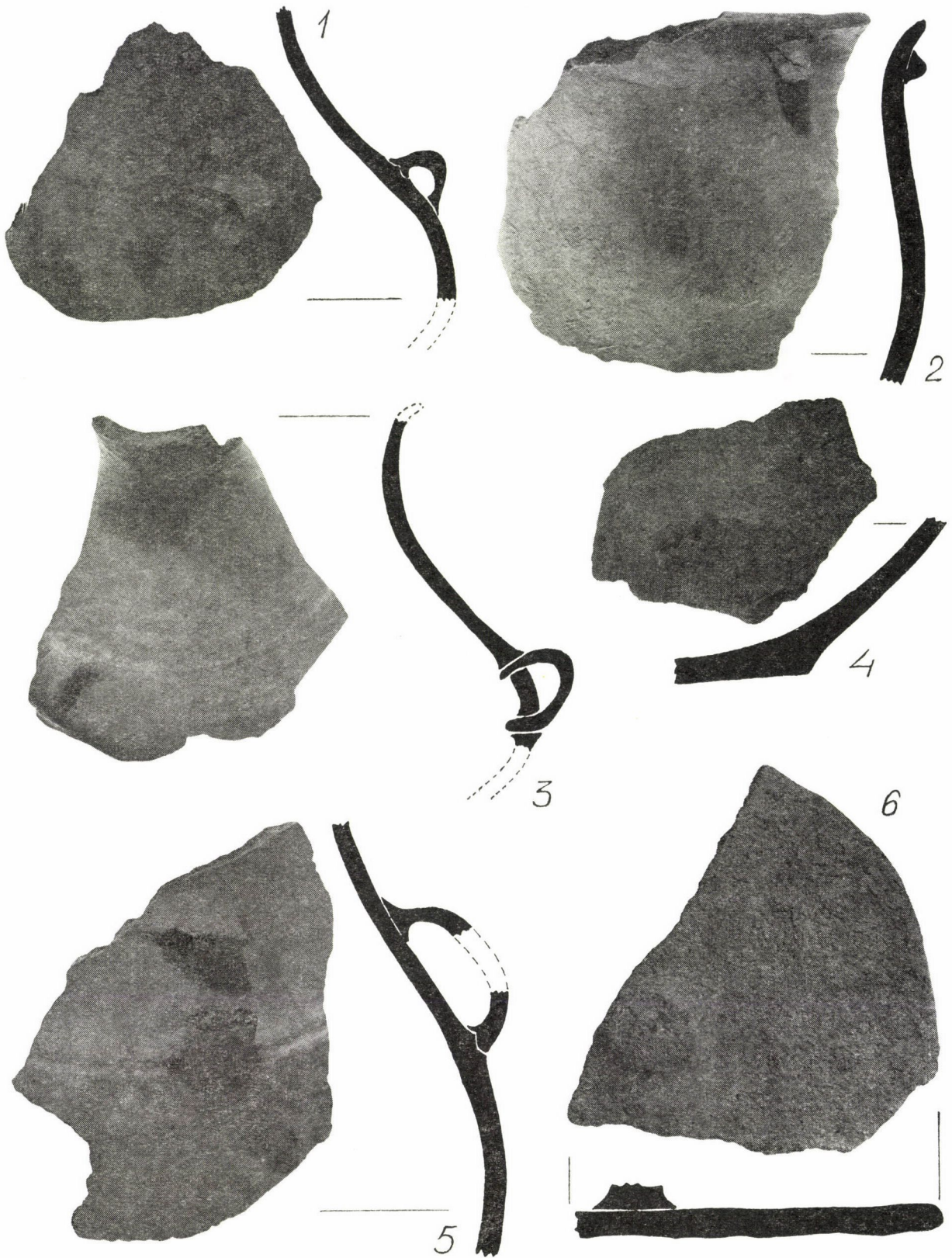
8. kép. 1, 5. 6. gödör. 2a-b, 7. 5. gödör. — 3. 10. gödör. — 4. 7. gödör. — 6. 4. gödör
 1-2, 4-7 = 1 : 2 ; 3 = 2 : 3
 Abb. 8. 1, 5. Grube 6. — 2a-b, 7. Grube 5. — 3. Grube 10. — 4. Grube 7. — 6. Grube 4
 1-2, 4-7 = 1 : 2 ; 3 = 2 : 3

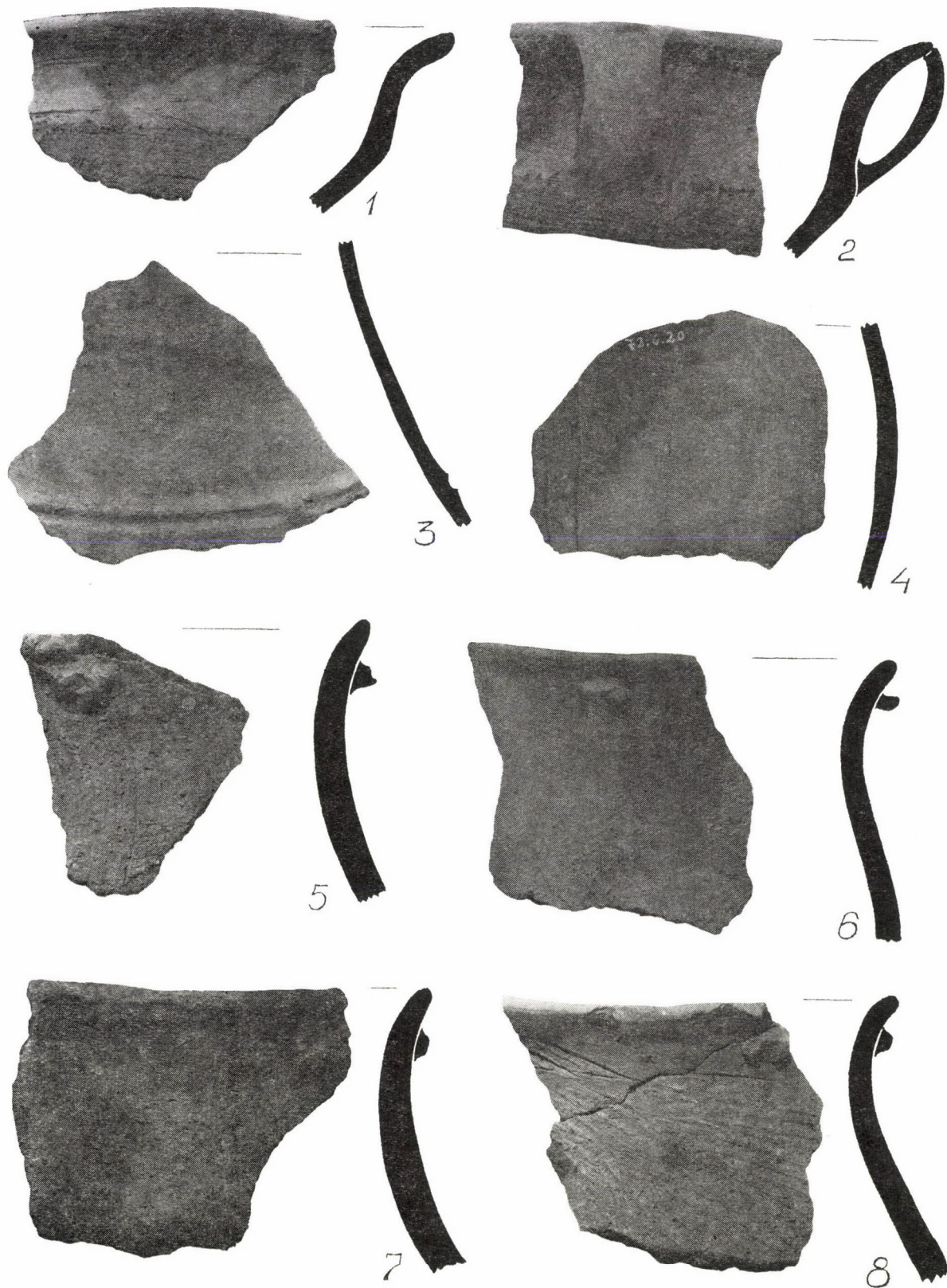
9. kép. 1. 5. gödör. — 2, 7, 9. 7. gödör. — 3, 6. 8. gödör. — 4. 3. gödör. — 5. 6. gödör. — 8.
 1. gödör
 1-9 = 1 : 2
 Abb. 9. 1. Grube 5. — 2, 7, 9. Grube 7. — 3, 6. Grube 8. — 4. Grube 3. — 5. Grube 6. — 8.
 Grube 1
 1-9 = 1 : 2

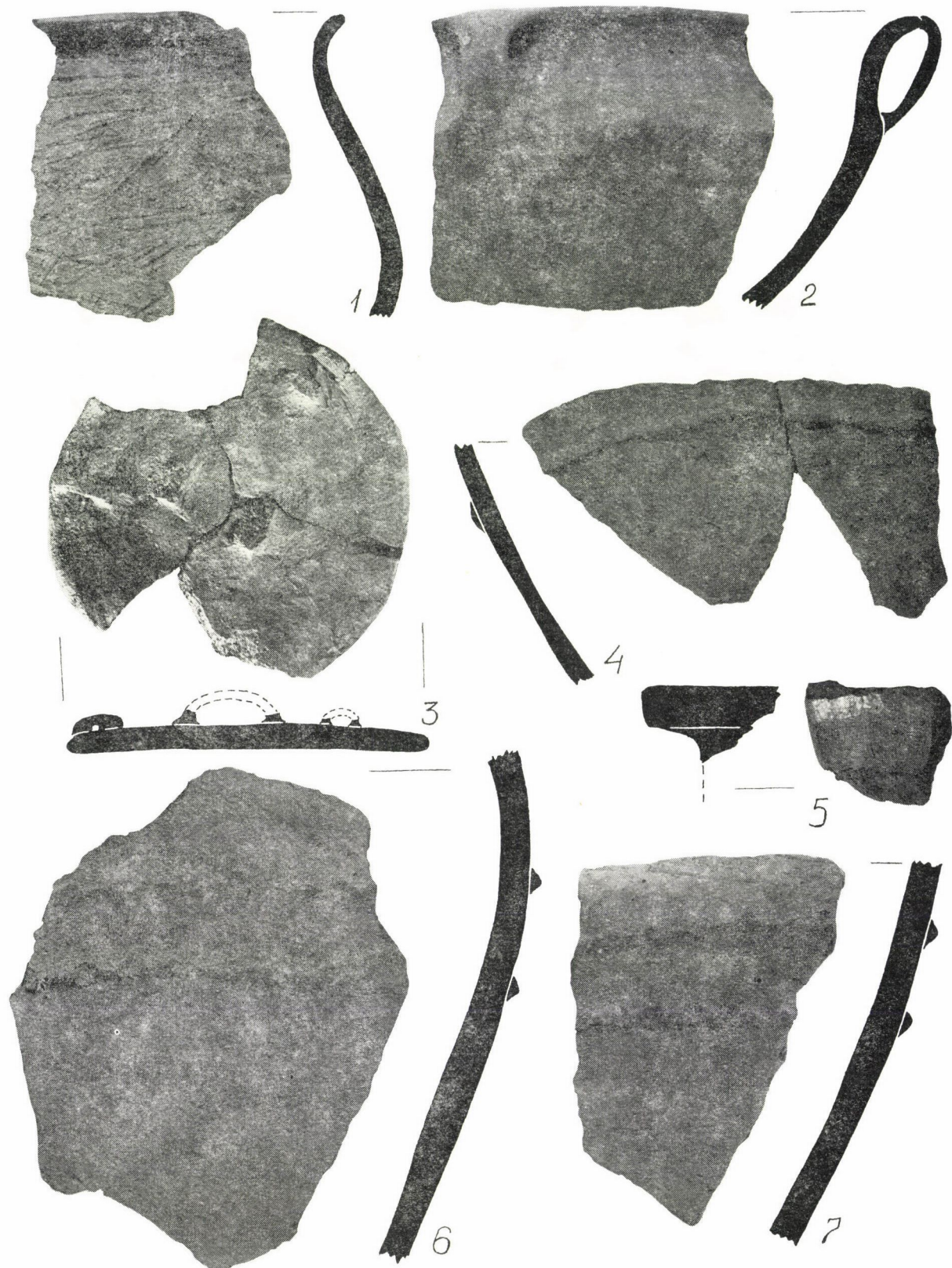
10. kép. Szórványletek a telep területéről 1-8 = 1 : 2
 Abb. 10. Streufunde vom Gebiet der Siedlung 1-8 = 1 : 2

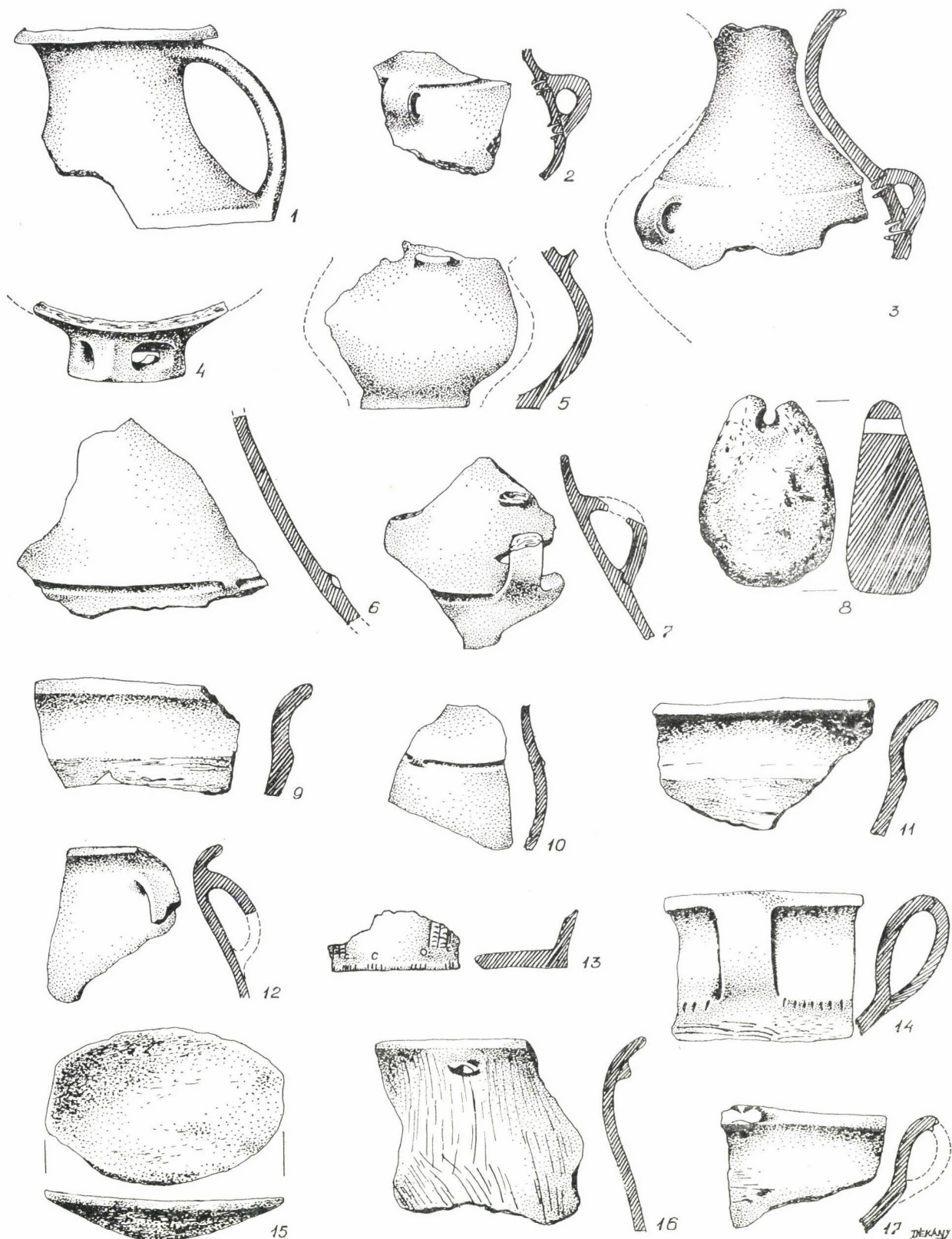
11. kép. 1, 4, 6. gödör. — 2, 6. 1. gödör. — 3, 5. 4. gödör.
 1-6 = 1 : 3
 Abb. 11. 1, 4. Grube 6. — 2, 6. Grube 1. 3, 5. Grube 4.
 1-6 = 1 : 3

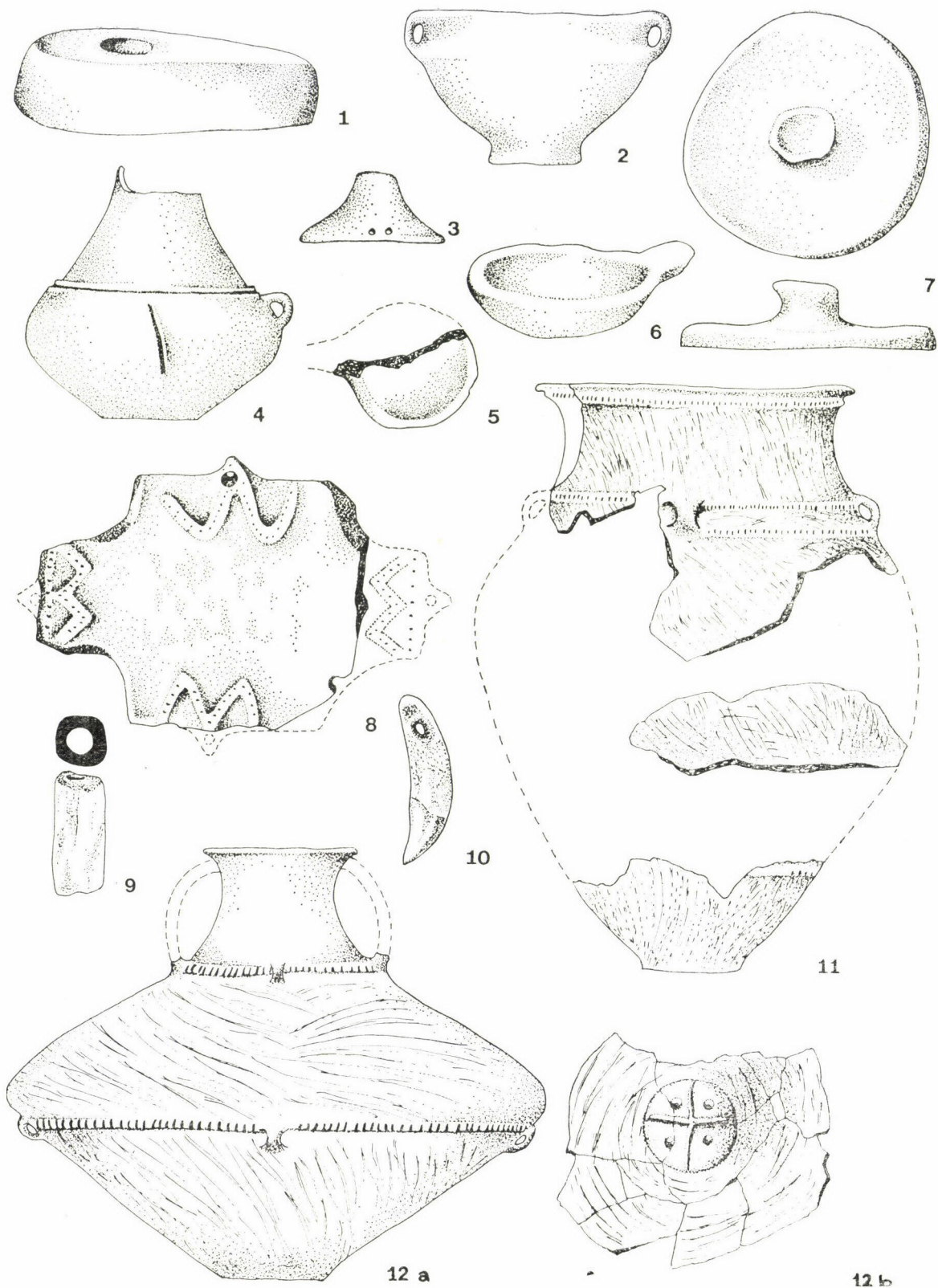
12. kép. 1, 3—8. Szórványleletek a telep területéről. — 2. 5. gödör.
 1—8 = 1 : 3
 Abb. 12. 1, 3—8. Streufunde vom Gebiet der Siedlung. — 2. Grube 5
 1—8 = 1 : 3

13. kép. 1–2, 4. 6. gödör. — 3. Szórvány. — 5–7. 5. gödör. 1–7 = 1 : 3
 Abb. 13. 1–2, 4. Grube 6. — 3. Streufund. — 5–7. Grube 5. 1–7 = 1 : 3

14. kép. 1, 14. 5. gödör. — 2. 3 gödör. — 5. 1. gödör. — 6, 9–13, 15–17. Szórvány. — 3, 7–8.
 4. gödör. 1–7, 9–17 = 1 : 5; 8 = 1 : 4
 Abb. 14. 1, 14. Grube 5. — 2. Grube 3. — 5. Grube 1. — 6, 9–13, 15–17. Streufund. — 3, 7–8.
 Grube 4. 1–7, 9–17 = 1 : 5; 8 = 1 : 4

15. kép. 1, 3, 5, 8. Szórvány. — 2: 2. gödör. — 4, 9–10. — 11. gödör. — 6. 10. gödör. — 7. 1. gödör. —
 11. 5. gödör. — 12a–b. 7. gödör.
 1, 2, 4, 6–8 = 1 : 3; 3, 5 = 1 : 5; 10–11 = 2 : 3; 9–12 = 1 : 7
 Abb. 15. 1, 3, 5, 8. Streufund. — 2. Grube 2. — 4, 9–10. Grube 11. — 6. Grube 10. — 7. Grube 1. —
 11. Grube 5. — 12a–b. Grube 7.
 1, 2, 4, 6–8 = 1 : 3; 3, 5 = 1 : 5; 10–11 = 2 : 3; 9–12 = 1 : 7

öntőminták és egyéb tárgyak, valamint az ezeket *lezáró agyagréteg* indokolja. Figyelemre méltó, hogy két nagy edény nem is közönséges háztartási célt szolgált. Patay Pál az erjesztéssel kapcsolatos szerepüket a vállukon levő lyukak alapján meggyőzően indokolta. A korabronzkori áldozati gödrök Budapest környékén sem állnak példa nélkül. Elég, ha csak a harangedény-csepeli csoport Csepel-Hollandi úti hasonló objektumaira hivatkozunk.¹⁰

A leletek

Annak ellenére, hogy Diósdon aránylag kevés és sérült objektumból került elő a leletanyag, főleg a kerámia jelentőségét kell hangsúlyozni, mert ez más hiteles leletegyüttesekkel együtt a korai bronzkori nagyrévi kultúra belső tagolására ad lehetőséget, nemcsak Budapest körzetében, de távolabbi területeken is. A kerámia formák és díszítések azonosak a Budafokon feltárt objektumban találtakkal.¹¹ A szoros párhuzamok elsősorban a Tisza vidéki tell-telepek alsó rétegeiben, Tószegen és Nagyréven találhatók meg, de igen erőteljesek a hasonlóságok a Maros-kultúra (Szőreg-Perjámos) temetőinek kerámiájával is. A Duna menti tell-telepek ásatásaiból származó leletanyag még közöletlen, de az már most is világos, hogy Dunaújváros-Koszider és Százhalombatta tell-településeinek alsó rétege ugyanilyen kerámiával kezdődik.¹² Tolna megyéből Bölcse-Szentandrás-pusztáról szórványként ismerünk hasonló leleteket,¹³ és a gerjeni település alsó rétegéből is hasonló leletek kerültek elő.¹⁴

A diódsi (és budafoki) kerámiában felfedezhetők a nagyrévi kultúra korábbi fázisainak hagyományai is, továbbá olyan típusok, amelyek a nagyrévi kultúra legkésőbbi fázisának (Kulcs) sajátosságaiá válnak. Összességében azonban olyan jellegzetességei vannak, amelyek csak bizonyos telepeken és a tellek meghatározott korai rétegeiben fordulnak elő. Így a nagy területen való önálló megjelenése miatt a diódsi (és budafoki) leleteket a nagyrévi kultúra egyik önálló fázisaként határozhatjuk meg. Az önálló fázisba sorolást a leletanyag tipológiai vizsgálata után igyekszem megindokolni.

A diódsi leleteket a készítés technikája szerint a finom és durva kerámia két nagy csoportjába sorolhatjuk. Mindkettőre, de főleg a durva kerámiára jellemző a jó égetés, amit főleg az edények barnás, barnásvörös, téglavörös, barnássárga

és sárga színe hangsúlyoz. Elkülönül a két csoport a felületi megmunkálás, díszítés, forma és méret alapján is.

Finom kerámia. Jellemző a nagyon gondosan elsimított felület. Csak ebben a csoportban találhatók a kis méretű, csaknem miniatűr edények. A világos színárnyalatokon kívül igen gyakori a feketés felület, főleg a kisebb edényeknél, ami talán a sajátos égetési technika következménye lehet.

Füles korsók. A leggyakoribb formák, méretük 15–30 cm között váltakozik. Csonkakúp alakú, felül nagyon összeszűkülő nyakukhoz erősen kihajló perem csatlakozik. Testük erősen kiszélesedő, legömbölyített kettős csonkakúp alakú. Többnyire rövid szalagfülük van, amely egyedül vagy ritkábban párosával a has legnagyobb öblösödése fölött ül (8. kép 1, 4, 9. kép 2, 4, 7, 10. kép 2–3, 5–6, 11. kép 1, 3–5, 12. kép 3–4, 13. kép 4, 14. kép 1–7, 10, 12, 15. kép 4). Előfordul azonban nagyívű szalagfül is, mely a perem alól indul és a vállra támaszkodik (10. kép 2, 5, 14. kép 1). A korsók teste többnyire tagolatlan, ívelt profilú. A tagolást leginkább körülfutó mélyített vagy plasztikus díszítések jelzik (13. kép 4). Erre az edényformára jellemző a négyszögletes áttört talpazat is (8. kép 2a–b). Ilyen edényformához tartozhatott a talpgyűrű (8. kép 7, 9. kép 6) és az alul kiszélesedő, tömör, hengeres talpazat is (8. kép 6). Díszítésük igen egyszerű (többnyire a vállnak megfelelő helyen a rövid szalagfül magasságában körülfutó sekély, széles árkolt vonal és erre merőleges (háromszor ismétlődő) hasonló kiképzésű függőleges vonal. Az árokyszerű díszítés két oldala feltüremkedik és kissé kiemelkedő bordaként kíséri az árkot. A különböző irányú vonalak találkozásánál ékszerű kiemelkedés látható (8. kép 4, 9. kép 4, 10. kép 3, 6, 11. kép 1, 3, 5, 12. kép 3, 14. kép 2–3, 6–7, 10, 15. kép 4). Ritkábban előfordul ugyanez a minta egyszerű karcolt vonalú kivitelben, illetve vannak a korsók hasán párhuzamos karcolt függőleges vonalak is (9. kép 5, 7, 11. kép 4, 12. kép 4).

A bemutatott nagyméretű hasas, füles korsók jellegzetes mélyített díszítésükkel a nagyrévi kultúrának kizárólag csak a diódsi típusú leletegyüttesekre jellemzők. Leggazdagabban a budafoki telepről ismeretesek Budapest területén.¹⁵ A négyszögletes áttört talpazat is ekkor a legáltalánosabb, bár ilyenek korábban ritkábban is megvannak.¹⁶ A hengeres tömör talpak a korábbi fázisban általánosak,¹⁷ ebben a fázisban még megvannak, később eltűnnek.

¹⁰ Kalicz-Schreiber, R., Die Probleme der Glockenbecherkultur in Ungarn. Glockenbechersymposion Oberried 1974. (Bussum/Haarlem 1976) 198; *Ua.*, Opfergruben aus der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest. SA 29 (1981) 75–86.

¹¹ Schreiber 1963, 223–240.

¹² Patay P., Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Diss Pann Ser II, No 13 (1938) I. t. 4, 4. t. 2, 12, 5. t. 2, 5; Kovács T., ArchÉrt 96 (1968) 162.

¹³ Wosinsky M., Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. Budapest 1896, 93. t. 6. Továbbiakban: Tolnavármegye.

¹⁴ *Uo.* 104. t. 16–19.

¹⁵ Schreiber 1963, 1. kép 1–5, 7, 2. kép 1, 3–4, 3. kép 1, 5. kép 1, 4, 6, 10, 11, 9. kép 1–2, 4–5, 11. kép 1–2.

¹⁶ Kalicz N., FA (1965) 9. t. 8; *Ua.*, ActaArchHung 9 (1958) 1. t. 4, 2. t. 6, 3. t. 5b; Bóna I., Alba Regia 2–3 (1961–62) 1963, 5. t. 4, továbbiakban: Bóna 1963; *Ua.*, Alba Regia 4–5 (1963–64) 1965, 2. t. 8, 9. t. 4, a továbbiakban: Bóna 1965.

¹⁷ Bóna 1963, 10. t. 5; Kalicz-Schreiber, R., Möglichkeit der feineren Gliederung der Nagyrev-Kultur in Budapest. MittArch Inst, Beiheft 2 (1981). Nyomdában.

Az ismertetett korszok legjobb párhuzamai mindenféle formában Tószeg alsó rétegében és Nagyréven találhatók meg.¹⁸ A Duna mentén dél felé Tolna megyéig követhetők.¹⁹ A dunaújvárosi Koszider telep alsó rétegében is általánosak.²⁰ A forma, a hengeres talp és a jellegzetes mélyített díszítés a Maros kultúra korai szakaszának (Szörög-Perjámos) is egyik meghatározó típusa.²¹

Kis füles korszok. Testük kettős csontakúp alakú, nyakuk hosszan megnyúlt, kissé összesűkülő, peremük kihajlik. A felső és alsó rész olykor tagoltan illeszkedik egymáshoz. A szalagfűl vagy a peremből, vagy a perem alól indul. Színük többnyire sötétszürke, feketés. Magasságuk 8–9 cm (6. kép 1–4, 7. kép 1). Ez a korszokforma nem kizárólag a diósdai fázisra jellemző, mert megvan a nagyrévi kultúra valamivel korábbi időszakában²² és a nagyrévi kultúra legkésőbbi szakaszában, ugyanilyen formában.²³ A harangedény-csepeli csoportból, vagyis a nagyrévi kultúra legkorábbi fázisából még hiányzik. A nagyrévi kultúra egész elterjedési területén otthonos és ritkábban ugyan, de megvan a Maros kultúra korai szakaszának temetőiben is.²⁴

Egyfűlű bögrék. S-profilú megnyúlt, ovális testük van. Felületük simított, feketés-szürke. Fülük a peremből indul. Megvan közepes (15 cm) és miniatűr (5 cm) méretben is (7. kép 2–3). Egyik töredék hasonló típusú, csak még megnyúltabb formából származik (8. kép 5), amelyet Bóna a „szigetszentmiklósi” típusra tart jellemzőnek.²⁵ A megnyúlt forma a diósdai időszakot közvetlen megelőző idősakra jellemző, de megéri a diósdai fázist is. A megnyúlt formák főleg a Duna mentén fordulnak elő.²⁶ A zömökebb változat Budafokon bordadísszal is előfordul.²⁷ Ugyanilyenek és

hasonlók a Maros kultúra korai szakaszából ismeretesek.²⁸

Tálak. Fordított csontakúp alakú alsó részhez éles töréssel csatlakozik az ívelt nyak, kihajló peremmel. Alsó részük olykor ívelten profilált. Nyakukat egy vagy két fűl hidalja át. Díszítetlenek, gondosan simított felületük többnyire feketés szürke. Miniatűr változatuk is megvan (6. kép 7, 7. kép 6–7, 9. kép 1, 15. kép 2). Nem korhatározó forma, mivel a Diósdot megelőző közvetlen időszakban²⁹ és a nagyrévi kultúra legkésőbbi fázisában is hasonló alakban fordul elő.³⁰ A legkorábbi időszak kivételével a nagyrévi kultúra egész területén jellemző. Levezethető a legkorábbi időszak tálfarmáiból,³¹ sőt előzményei a makói kultúráig nyúlnak vissza.³² A Maros kultúra korai szakaszának is vezér típusa, azzal a különbséggel, hogy ott általában a nyak és az alsó rész találkozása lekerített és több fűlű van.³³

Durva kerámia. Néhány igen jellegzetes edénytípus tartozik ebbe a körbe.

Fazekak vagy csöbrök. A leggyakoribb és legjellegzetesebb formák egyike. Magasságuk 20–40 cm között váltakozik, S-profiljuk van. Aljuk többnyire erősen összesűkül. Leggyakrabban függőleges seprőzés borítja az egész felületet, de a seprőzés lehet ferde vagy majdnem vízszintes is, vagy olykor fésűszerű (10. kép 4, 12. kép 5–8, 13. kép 1, 14. kép 16). A perem alatt általában négy lapos, középen benyomott bütyök ül. Néha a felület majdnem sima, alig érdes (11. kép 2). A teljes felületet elborító seprődíszes csöbör vagy fazék a nagyrévi kultúra diósdai időszakában jelenik meg először^{33a} s ugyanilyen jellegzetesen megmarad a legkésőbbi kulcsi fázis idején is.^{33b} Előzményük a korábbi fázisok hasonló alakú edényei között talál-

¹⁸ Tompa BRGK, 21. t. 1, 5–14, 16, 22. t. 1–3, 7, 9; Banner J.–Bóna I.–Márton L., Acta ArchHung 10 (1957) 1. kép 1–10, 14, 2. kép 1, 5, 9. kép 10–11, 17. kép 1–3; Bóna I., SzolnokiMÉ 1979–80, 9–12. kép, 38–39. kép, 41–43. kép.

¹⁹ Tolnavármegye . . . 93. t. 5, 104. t. 16.

²⁰ Mozsolics A., Acta ArchHung 2 (1952) 63, továbbiakban: Mozsolics 1952; Schreiber 1963, 236, 10. jegyzet és Bándi Gábor szíves közlése.

²¹ Banner J., Dolg 5 (1929) 10. kép 3; Ua., Dolg 7 (1931) 2. t. 6a–b, 7a–b, 10b, 3. t. 13b; Foltiny I., Dolg 17 (1941) 4. t. 1, 5, 15, 6. t. 19, 21, 7. t. 20, 8. t. 10, 16 stb.; Ua., A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai II. 3 (1942), 5. t. 21, 7. t. 4, 27, 9. t. 23, Továbbiakban: Foltiny 1941 és Foltiny 1942. Girić M., Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba. Diss. et Monogr. Tom XI, Beograd 1971, 20. t. 63–64. sír 1, 21. 69. sír 4, 47. t. 163. sír 3, 81. t. 301. sír 1. Továbbiakban: Girić, Mokrin.

²² Kalicz-Schreiber, R. Möglichkeit der feineren Gliederung der Nagyrév-Kultur in Budapest. MittArch-Inst, Beiheft 2 (1981). Nyomdában. Továbbiakban: Kalicz-Schreiber, 1981.

²³ Schreiber R., ArchÉrt 99 (1972) 7. kép 14–19; Bóna I., Alba Regia 1 (1960) 2. t. 11, 15, 3. t. 2, 8, 13, 4. t. 9, 11, 16, 5. t. 4, 6, 12, 14, 17. Továbbiakban: Bóna 1960.

²⁴ Banner Dolg 1929 5. kép 3, 10. kép 1, 16. kép 3; Foltiny 1941, 2. t. 15, 3. t. 19, 4. t. 19, 17. t. 15; Ua.,

1942, 5. t. 10, 12, 6. t. 3, 7. t. 11, 17, 18, 24 stb.; Girić, Mokrin 18. t. 55. sír 1, 44. t. 149. sír 1, 50. t. 181. sír 1, 69. t. 265. sír 1 stb.

²⁵ Bóna, 1963, 19, 15. t. 6, 9, 11, 18, 16. t. 7, 10–11.

²⁶ Bóna, 1963, 16. t. 10–11; Kovács T., ArchÉrt 96 (1968) 3. kép 8; Kalicz-Schreiber, 1981.

²⁷ Schreiber, 1963, 4. kép 3, 5–6, 9. kép 3, 6.

²⁸ Banner, Dolg 1929, 5. kép 2, 12. kép 3; Foltiny, 1941, 2. t. 16, 21, 3. t. 16, 4. t. 24, 6. t. 1 stb. Foltiny, 1942, 7. t. 15; Girić, Mokrin, 35. t. 120. sír 5, 46. t. 164. sír 1, 71. t. 269. sír 2, 72. t. 272. sír 2, 80. t. 302. sír 3, 81. 311. sír 2.

²⁹ Kalicz-Schreiber, 1981.

³⁰ Bóna, 1960, 2. t. 4, 7, 10, 12, 14, 3. t. 4, 7, 14–15, 5. t. 10, 18; Schreiber, 1972, 7. kép 1–7.

³¹ Uo., 4. kép 6–13.

³² Kalicz N., Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. AH 45 (1968) 2. t. 12, 5. t. 12, 8. t. 1–4 6 stb.

³³ Banner 1929, 5. kép 1, 6. kép 4, 8. kép 1, 10. kép 2 stb.; Ua., Dolg 7 (1931) 6. t. 22d; Foltiny, 1941, 2. t. 2, 10, 15, 17, 20, 3. t. 2, 5, 7, 17, 4. t. 2, 6, 11, 13, 16 stb. Ua., 1942, 5. t. 1, 5, 6, 14, 20, 24, 6. t. 1, 9, 11, 13, 22, 24, 27 stb.; Girić, Mokrin, 1. t. 5, 3. sír 1, 2. t. 5. sír 3, 3. t. 7 sír 10, 11. sír 3, 4. t. 8. sír 1, 5. t. 10. sír 9, 6. t. 12. sír 1 stb.

^{33a} Schreiber, 1963, 1. kép 6, 2. kép 5–6, 3. kép 3, 10. kép 9, 11. kép 11; Patay 1965, 4. kép.

^{33b} Bóna, 1960, 2. t. 1, 3, 5, 8, 18, 3. t. 1, 6, 9 stb.; Schreiber, 1972, 8. kép 4, 6, 7, 9.

ható meg a harangedény-csepei csoport idején, sima vagy kissé érdes felülettel.³⁴ A diósdit közvetlenül megelőző időben a fazék vagy csöbör nyaka simított, alsó része durván seprős, a két részt bevagdalt borda választja el.³⁵ Diósdon³⁶ és a diósdival azonos korú budafoki telepen³⁷ előkerült ez a típus is, bizonyítva az előzménnyel való erőteljes összefüggést. A sima nyakú és a felületet teljesen elborító seprődiszes csöbrök jellemzők a Tisza vidéki tell-telepeken.³⁸ Az utóbbiak vannak ott is többségben. Ugyanúgy előfordulnak a Maros kultúra idősebb fázisú temetőiben.³⁹ Sőt, a négyszere-sen kicsípett peremű seprős csöbrök is a Maros kultúrában figyelhetők meg,⁴⁰ hasonlóan a budafoki telep egyik ilyen edényéhez.⁴¹

Töredékekből lehetett rekonstruálni azt a nagy méretű csöbröt, mely formájában és méretében kissé eltér a nagy tömegben előkerült S-profilú seprős csöbröktől (15. kép 11). Megnyúlt tojás teste van, ívelt nyakkal. Nyaka és teste ívelten találkozik. A találkozásnál négy rövid szalagfűl helyezkedik el szimmetrikusan. A fűlek felső és alsó részét párhuzamosan körülfutó vagdalt borda köti össze. Hasonló lehetett az edény alsó részén is. Az egész felületet elborítja a seprőzés. A páros borda a nagyméretű, seprődiszes amfórákon is előfordul. Némileg hasonló csöbrök kerültek elő Nagy-réven és Tószegen is,⁴² csak nyakuk simított, illetve ferde borda fut rajtuk,⁴³ de hasonló Budafokon is megvan.⁴⁴ Ez a forma a telepek háztartási edénykészletéhez tartozhatott. Töredékessége miatt van belőlük ilyen kevés.

Tálak. Az ívelt nyak éles törésvonallal csatlakozik a fordított csonkakúp alakú alsó részhez. A nyakat egy vagy több szalagfűl hidalja át. Alakjuk azonos a finom kerámia tálcsoportjával. A különbség abban van, hogy ezek nagyobbak, vastag falúak, csak a nyakuk simított, alsó részük seprős vagy érdes. Olykor a seprős és sima rész határán a törésvonal mentén bevagdalt borda fut körül. Általában barnás sárgás színűek vagy téglavörösek (7. kép 8, 10. kép 1, 12. kép 1–2, 13. kép 2, 14. kép 9, 11). Töredékes állapotok miatt kevés közölt analógiájuk van. Diósdon, Budafokon⁴⁵ kívül megvannak Tószegen is.⁴⁶ A Maros kultúra idősebb fázisú temetőiben nem ismerjük a jellegzetes tálaknak ezt a durvább kivitelű fajtáját.

Úgy látszik, hogy csak a diódsi fázisra jellemzők. Előzményük a harangedény-csepei csoportban jelent meg.⁴⁷

Amfórák. A legsajátságosabb formák közé tartoznak. Nyomott kettős kónikus alakjuk van, simított ívelt nyakukkal, nagyívű szalagfűlekkel, seprőzött testtel. Az alsó részen négy rövid szalagfűl helyezkedik el, s ezeket, továbbá a szalagfűlek alját egyes vagy páros bevagdalt bordák kötik össze. Az edények belseje is seprőzött (15. kép 12, 13. kép 6–7). Aljukon belül van az a jellegzetes kereszt alakú borda a négy hegyes bütyökkel, amelynek egységesen értelmezhető tartalma lehetett (15. kép 12b). Mint fentebb említettük, Patay Pál a hasonló alakú két diódsi edényt, vállukon négy-négy lyukkal, erjesztő edénynek véli. Azoknál hiányzott alul ez a fajta különleges díszítés, amely a nagyrévi kultúra ritka karcolt edényeinek mintájaként is megfigyelhető, amint erre korábban, éppen a budafoki hasonló töredék alapján rámutattam.⁴⁸ Együttal felhívtam a figyelmet egy tabáni és egy tószegi hasonló díszítésű töredékre és egy edénytartó alsó részén található hasonló bordára.⁴⁹ Ismét csak a Maros kultúrával fennállott szoros kapcsolatot hangsúlyozza az Ószentivánon talált hasonlóan nagyméretű amfóra, belsején a keresztbordával és négy bütyökkel.⁵⁰ Több ilyen töredéket ismertet Wosinsky Mór Gerjénről is.⁵¹ Ez a minta sokáig élt, mivel a dunántúli mészbetétes díszű edények kultúrájának bronzkorongjain is ugyanezt használták a középső bronzkor idején.⁵² Az amfórák között előfordul a szokásos, tojás testű, megnyúlt ívelt nyakú forma is seprőzéssel.⁵³

A nagyméretű seprős csöbrön, a nagy amfórákon és több töredéken fordul elő, hogy a rövid szalagfűlek alsó és felső részét párhuzamosan futó bevagdalt bordák kötik össze (10. kép 8, 13. kép 6–7, 15. kép 11). Nagyon jellegzetesen csak ebben a fázisban lép fel. Az amfórák belseje a legtöbb esetben seprőzött (7. kép 7). Úgy látszik, hogy a jellegzetes nyomott amfórák és a páros bordadíszek csak a diódsi időszakra jellemzők. Ezek nemesak Budapest környékén találhatók meg, pl. Budafokon,⁵⁴ hanem Tószegen is előkerültek.⁵⁵ Sajnos, a legtöbb esetben töredékesek és a Duna menti telep-
 ásatások közöletlensége folytán nem tudjuk még,

³⁴ Schreiber, 1972, 3. kép 4–11.

³⁵ Bóna, 1963, 10. t. 8, 11. t. 9; Kalicz-Schreiber, R. 1981.

³⁶ Patay, 1965, 3. kép.

³⁷ Schreiber, 1963, 4. kép 4, 10. kép 1.

³⁸ Mozsolics, 1952, 17. t. 10, 19. t. 1–6, 23. t. 11, 14, 24. t. 6, 9, 10, 26. t. 8, 9.

³⁹ Foltiny, 1942, 5. t. 7 (ez füllel), 6. t. 18; Gírić, Mokrin, 14. t. 45. sír 3, 81. t. 311. sír 1.

⁴⁰ Uo., 73. t. 276. sír 1, 81. t. 306. sír 1.

⁴¹ Schreiber, 1963, 2. kép 6. Hasonló fazekat közül Bóna Dunaújvárosból egy sírleletből, melynek kora azonos lehet Diósdal és Budafokkal. Bóna, 1963, 16. t. 13.

⁴² Tompa, BRGK, 21. t. 15, 22. t. 5.

⁴³ Uo., 21. t. 15.

⁴⁴ Schreiber, 1963, 10. kép 9.

⁴⁵ Schreiber, 1963, 3. kép 4, 11. kép 7.

⁴⁶ Mozsolics, 1952, 23. t. 13, 26. t. 5.

⁴⁷ Schreiber, 1972, 4. kép 9, 12, 5. kép 7.

⁴⁸ Schreiber, 1963, 236–237, 10. kép 5, 12. kép 1–2.

⁴⁹ Uo., Továbbá Banner–Bóna–Márton, 1957, 9. kép 8–9.

⁵⁰ Banner, Dolg 4 (1928) 50, 55. kép.

⁵¹ Tolnavármegye. . . 415, 104. t. 18.

⁵² Bóna I., ArchHung 50 (1975) Abb. 22, 18, Taf. 266, 1–4, Taf. 271. 1–2.

⁵³ Patay, 1965, 2. kép.

⁵⁴ Schreiber, 1963, 10. kép 6.

⁵⁵ Mozsolics, 1952, 26. t. 17.

hogy ott hasonlóan előfordulnak-e. Megjelenésük természetesen ott is várható.

Kevés töredék képviseli a gömbölyű öblű, simított felső részű, seprős amfórákat, bordadísszel (9. kép 9, 10. kép 7), de megvannak Budafokon is.⁵⁶

Egyéb agyagtárgyak. Elsősorban a kanalakat és a fedőket kell megemlíteni. A kanalak oválisak és felemelkedő rövid nyelűk van (6. kép 9, 7. kép 4, 15. kép 5, 6). Elég gyakoriak a telepeken. Főleg Tószegről ismerünk több hasonló példányt.⁵⁷ A fedők kétféle formában fordulnak elő. Egyik változatuk egészen lapos, csónakú alakú kis tálka, peremük egyik oldalán két lyukkal átfúrva (6. kép 5–6). Hasonlók vannak Tószegen⁵⁸ és Nagyréven is.⁵⁹ A nagyréviaknak még kinyúló lapos fogantyú részük is van. Aljukon kereszt alakú karcolt díszítés látható, közöttük pontokkal, hasonlóan, mint a nagy amfórák belsejében. Kúp alakú, átfúrt peremű fedők a Maros vidék temetőiben is gyakoriak, de ezeknek határozott fogantyújuk van.⁶⁰ A fedők másik változata lapos korong alakú, középen füllel vagy hengeres fogantyúval (11. kép 6, 15. kép 7). Egyiknek nemcsak a közepén volt szalagfüle, de peremén is 3 kis fül helyezkedett el arányos elosztásban (13. kép 3). Ezek a fedők igen egyszerűek, formájuk általános. Legtöbb ilyen Tószegről ismerünk.⁶¹

A hengeres alsó részű, lapos tetejű sűtőlapokat csupán egyetlen kis töredék képviseli (13. kép 5). Ilyenek is Tószegen a leggyakoribbak.⁶²

Egy töredékes példány és egy egészen kis töredék képviseli azt a különleges lapos agyagtárgyat (6. kép 10, 11, 15. kép 8), melyeknek eddig nem ismerjük párhuzamát. Leginkább a fedőkhöz hasonlít, azonban ennek ellene mondani látszik sajátos alakja: egy négyzethez ívelt két kisebb négyzet csatlakozik.

Átfúrt kőbalta (15. kép 1), agancsfokos töredéke (8. kép 3), csontgyöngy (15. kép 9) és állatfog amulett (15. kép 10) a kor szokásos tárgyai közé tartoznak.

A diósdí leletek helye a nagyrévi kultúrán belül

A nagyrévi kultúra belső tagolására a Duna és Tisza mentén az utóbbi időkig nem volt lehetőség, annak ellenére, hogy több tell-telep feltárása, ill. szondázása történt meg mind a két nagy folyó mentén. Számos helyen sor került sírok vagy sírcsoportok feltárására is. A tell-telepleleteket azonban nem lehetett egyeztetni a sírleletekkel azon

egyszerű oknál fogva, hogy a tell-telepek és a sírok nem voltak egykorúak. A nagyrévi kultúra temetkezéseiről Budapest határain kívül ma is alig tudunk többet, mint amit Bóna István a 60-as évek elején bemutatott.⁶³ Ezek a többnyire szórványos sírleletek azonban nem adtak megnyugtató feleletet a belső időrend kérdéseire.

Az elmúlt két évtizedben Budapest körzetében sikerült számos ásatással megvizsgálni a korai bronzkor minden fejlődési szakaszának önálló települési és temetkezési helyét a makói kultúrától a nagyrévi kultúra legkésőbbi fázisáig. Az ásatások eredményeként 1972-ben közöltem a Budapest környéki korabronzkor időrendi tagolásának első kísérletét.⁶⁴ Ez az időrend az ásatások horizontális stratigráfiájára támaszkodott és ma is alapnak tekintem a további vizsgálatok számára.

Eszerint a korabronzkor 1. periódusába sorolható a makói kultúra. A 2. periódust a nagyrévi kultúra idősebb szakasza töltötte ki, Budapest területén a harangedény-csepeli csoport telepeivel és temetőivel. A 3. periódust a nagyrévi kultúra késői szakasza képviseli. Ezeket a periódusokat igyekeztem a nagyrévi kultúra más területein végzett kutatások eredményeivel párhuzamosítani.

E kísérlet lényege az volt, hogy a nagyrévi kultúrát két periódusra lehetett szétválasztani. Az idősebb szakaszba (korabronzkor 2) kellett beosztani a harangedényes sírokat és települési objektumokat, továbbá azokat a Duna–Tisza közti szórványos sírokat, amelyeket Bóna Ökörhalom, Kőtörés és részben Szigetszentmiklós (A) típusok néven foglalt össze.⁶⁵

A nagyrévi kultúra fiatalabb szakaszában (korabronzkor 3) kezdődött el a tell-települések élete és ide lehetett keltezni néhány temető leletanyagát is.

Az utóbbi évek ásatásai és kutatásai alapján a nagyrévi kultúra Budapest környéki leleteit — az 1972. évi beosztást alapul véve — még tovább lehetett tagolni. A korabronzkor 2. és 3. periódusát megtartva, mindkettőt két új fázisra tudtam bontani.⁶⁶ Vagyis a nagyrévi kultúra négy fázisra osztható. Ezt a tagolást önálló telep és temető előfordulások indokolták. Így a következő kép alakult ki Budapest területén:

Korabronzkor 1: makói kultúra.

Korabronzkor 2a: a nagyrévi kultúra idősebb szakasza: harangedény-csepeli csoport. Valódi harangedények jelenléte önálló telepeken és temetőkben.

Korabronzkor 2b: a nagyrévi kultúra idősebb szakasza. A harangedények és jellegzetes kísérő

⁵⁶ Schreiber, 1963, 6. kép 3–5.

⁵⁷ Banner—Bóna—Márton, 1957, 9. kép 12–15, 17. kép 14.

⁵⁸ Uo., 1. kép, 17. kép 5.

⁵⁹ Tompa BRGK, 22. t. 4, 6.

⁶⁰ Banner, Dolg 1929, 8. kép 4, 15. kép 3, 17. kép 1; Foltiny, 1941, 4. t. 10, 6. t. 15; Foltiny, 1942, 5. t. 2, 18, 7. t. 20, 8. t. 2; Girit, Mokrín, 23. t. 77. sír 1, 24. t. 79. sír 2, 39. t. 100. sír 1, 40. t. 133. sír 2 stb.

⁶¹ Banner—Bóna—Márton, 1957, 10. kép 1–5, 8–10, 14–15; Mozsolics, 1952, 24. t. 14.

⁶² Banner—Bóna—Márton, 1957, 9. kép 6–8; Tompa, BRGK, 22. t. 12.

⁶³ Bóna, 1960, 7–15; Uo., 1963, 11–23.

⁶⁴ Schreiber, 1972, 151–164.

⁶⁵ Bóna, 1963, 11–23.

⁶⁶ Kalicz-Schreiber, R., 1981.

leleteik megszűntek. A továbbélő korai formák mellett új, csak erre a fázisra jellemző kerámia típusok jelentek meg önálló települési objektumokban. Legjelentősebb lelőhelyei a budatétényi és csepeli temetők.

Korabronzkor 3a: A nagyrévi kultúra fiatalabb szakasza. Az előző fázisból tovább öröklődő formák mellett új kerámia típusok jelentek meg az önálló települési helyeken. Legfontosabb lelőhelyei Diósd és Budafok, továbbá néhány települési objektum a csepeli Dunaparton. A nagyon jellegzetes leletek kitűnő párhuzamai alapján megállapítható, hogy a tell-települések élete a Tisza és Duna mentén (Tószeg, Nagyrév, Százhalombatta, Dunaújváros-Koszider, Bölske, Gerjen stb.) a nagyrévi kultúrának ebben a fiatalabb fázisában kezdődött el, amint erre már 1963-ban is rámutattam a budafoki leletek ismertetése kapcsán.⁶⁷

Korabronzkor 3b: a nagyrévi kultúra fiatalabb szakasza. A kulcsi típusú leletek kora, a nagyrévi kultúra legkésőbbi fázisa. Legjelentősebb lelőhelye a szigetszentmiklósi temető és néhány települési objektum (Budapest-Kamaraerdő, Budapest-Mező u.).⁶⁸

Ezek szerint a nagyrévi kultúra Budapest körzetében a korabronzkor 2a–b és a 3a–b fázisait töltötte ki. Minden fázis az előzőhöz és a következőkhöz kapcsolódó kerámia típusokon kívül új, csak a sajátjára jellemző forma- és típuskincsel rendelkezik. Ezekon kívül települési és temetkezési eltérések is jellemzők az egyes fázisra.

Ezt a finom tagolást Budapesten kívül azért nehéz elvégezni, mert a korabronzkor 3a fázisát megelőzően nagyon kevés a hiteles leletanyag. Budapesttel ellentétben néhány sírleleten kívül nem ismeretesek a telepleletek. Ezért az Alföldön a makói kultúra után a korabronzkor 2a–b leletei (nagyrévi kultúra korai szakasza) még szétválaszthatatlannak látszanak, csak egységükben tanulmányozhatók (Ökörhalom, Kőtörés és Szigetszentmiklós Bóna szerinti A típusú leletei). Talán a jövő kutatásai teszik lehetővé a finomabb beosztást.

Hasonló problémát jelent a tell-telepek alsó rétegeinek a megítélése is. Amíg a korabronzkor 3. szakasza élesen különbözik a megelőző 2. szakasztól, a 3. szakaszon belül nem lehet jelentősebb különbségeket megfigyelni. Ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy alig közöltek eddig leleteket a tell-telepekről. Azonban akár Nagyrév, akár Tószeg alsó rétegének a leleteit vizsgáljuk, beleértve a legújabban előkerülteket is,⁶⁹ kétségtelen a tőkéletes egyezés Diósdal és Budafokkal. A Nagyréven a tell közelében régebben talált csontvázas

sírok edénye is ebbe a fázisba tartozik.⁷⁰ A legújabb tószegi ásatások szerint meglehetősen vastag rétegei voltak a (késő) nagyrévi kultúrának.⁷¹ Tehát meglehetettek a korabronzkor 3b (kulcsi) időszak leletei is. Csak az a kérdés, hogy a Tisza mentén történt-e olyan jelentős mértékű változás a késő-nagyrévi kultúra leletanyagán belül, mint ami Budapest környékén a 3a és 3b fázis között kimutatható? Tószegen a tell-településen talált egyik hamvasztásos sír urnája kulcsi jellegűnek látszik.⁷²

Valószínű, hogy a Duna menti tell-települések nagyrévi rétegeiben határozottabban jelentkeznek a 3a és 3b fázis kerámia típusainak elkülönülése.

A nagyrévi kultúra diódsi és budafoki (3a fázis) leletegyütteseinek meglepően sokrétű összefüggései állapíthatók meg a Maros-vidék nem túlnagy területén elkülönített Maros (Szőreg-Perjámos) kultúra idősebb szakaszával. Úgyiszlóván a kerámia minden típusának megvannak a párhuzamai a Maros vidék telepein és temetőiben. Azt mondhatjuk, hogy a Maros-vidék tell-településeinek élete ugyancsak Diósdal, Budafokkal, Tószeggel, Nagyrévvvel stb. kezdődött el. A nagy temetők kezdete is hasonló idősakra keltezhető (Deszk, Ószentiván, Szőreg a korai 2a–b fázisú hamvasztásos sírok nélkül). Lehet, hogy mokrini temető használata valamivel korábban elkezdődött, mert ott néhány sírban a Diósdot és Budafokot közvetlenül megelőző időszak (2b fázis) kerámia együtteseinek szoros párhuzamai is megfigyelhetők. Ezek a sírok hamvasztásosak.⁷³ Észak felé mutató kapcsolatok kétségtelenek.

A diódsi és budafoki telepek, valamint Tószeg, Nagyrév alsó rétegei idején (a 3a fázisban, sőt még a 3b fázisban is) sokkal szorosabb hasonlóság állapítható meg a nagyrévi és a Maros kultúra megfelelő szakasza között, mint korábban vagy később, holott az összefüggések a két kultúra, illetve a két terület között akkor is erőteljesek voltak. A korabronzkor 3a–b fázisa, vagyis a nagyrévi kultúra fiatalabb időszaka idején szinte csak regionális különbség észlelhető a nagyrévi és a Maros kultúra kerámiaja között. A különbség elsősorban abban jelentkezik, hogy a nagyrévi kultúrának ebben az időszakában túlsúlyban van a halotthamvasztás,⁷⁴ a Maros kultúrában ezzel szemben a csontvázas temetkezési mód dominál.⁷⁵ A nagyrévi kultúra területén az egyfülű korsók, a Maros kultúrában a hasonló formájú, de kétfülű korsók a vezértípusok.

A nagyrévi kultúra fiatalabb szakaszának, a diódsi és budafoki, továbbá a tószegi és nagyrévi leleteknek távolabbi párhuzamai az ottományi kultúra korai leletei között fedezhetők fel. Első-

⁶⁷ Schreiber, 1963, 237.

⁶⁸ Schreiber, 1972, 163–164, és ott a 21. jegyzet; Nagy T., Buda régészeti emlékei. Budapest műemlékei II. 1962, 24–25. Lásd még itt a 4. jegyzetet.

⁶⁹ Tompa, BRGK, 21–22. t.; Mozsolics, 1952, 16–26. t.; Banner–Bóna–Márton, 1957, 1–2, 17. kép; Bóna, SzolnokiMÉ, 1979–80, 9–12. kép, 38–44. kép.

⁷⁰ Tompa, BRGK, 75, 23. t. 5.

⁷¹ Bóna, SzolnokiMÉ, 1979–80, 96.

⁷² Banner–Bóna–Márton, 1957, 29. kép 1–4.

⁷³ Girić, Mokrin, 195, a következő sírok hamvasztásosak: 176, 213, 276, 306, 311.

⁷⁴ Bóna, 1960, és 1963.

⁷⁵ Banner, 1929, 3–29; Foltiny, 1941, 50–53; Ua., 1942, 20; Girić, Mokrin, 193–199.

sorban a szűk nyakú öblös hasú korsók, négyszögletes áttört talpazattal is, valamint a seprődíszes fazekak hasonlósága szembetűnő.⁷⁶ Távollabbi párhuzamok keresése egyelőre értelmetlen, hiszen munkám célja az, hogy a nagyrévi kultúra egy fázisának leleteit és szorosabb összefüggéseit a diósdai leleteken keresztül bemutassam, továbbá a korabronzkor 3a fázisának önálló meglétét a nagyrévi kultúra nagyobb területén bizonyítsam.

A diósdai (és budafoki) leleteken keresztül a nagyrévi kultúra egyik fiatalabb (korabronzkor 3a) fázisának sajátos kerámia típusait a következőkben összegezzük: kis méretű megnyúlt nyakú füles korsók, nagyobb méretű szűk nyakú öblös hasú simított felületű korsók, nyakukon egy nagy füllel vagy egy-két szalagfüllel az öblükön, olykor négyszögletes áttört talpazattal. Díszítésük vízszintes és függőleges árkokból, plasztikus lécekből, karcolt vonalmintákból áll. Ugyancsak jellegzetesek az ívelt nyakú sima vagy seprős, érdes alsó részű fordított csónakaként alakú tálak, amforák ovális vagy nyomott kettős kónikus testtel, nyakukat áthidaló szalagfülekkel vagy rövid fülekkel nyakukon és öblükön. Sokszor ez utóbbiak felső és alsó részét párhuzamos bordák kötik össze. Nemcsak felületük, de belső részük is seprőzött. A tipikus formák közé tartoznak az S-profilú seprődíszes nagy fazekak. Jellegzetes a nagy edények belsejében alul található kereszt alakban elhelyezett borda, négy hegyes bütyökkel.

A karcolt díszítés bizonyos típusai olykor mészbetéttel, amelyek sokszor stilizált állat alakokat, embereket ábrázolnak, vagy szimbolikus jelentésük van, ebben a fázisban jelentek meg, nemcsak a nagyrévi, de a Maros kultúrában is.

Összességében a kerámia több formája, a díszítés bizonyos típusai csak erre a fázisra jellemzők, vagyis jelenlétüket korhatározónak ítéltjük meg Budapesttől a Maros vidékéig.

A távoli területeken hiányzó szoros párhuzamokat annak tulajdoníthatjuk, hogy belső fejlődés eredményeként történt a kerámia alapján elkülönített egyes fázisok létrejötte a nagyrévi kultúra egész területén. A belső kapcsolatok, összefüggések erőssége folytán a változás hasonló ritmusban követte egymást, nemcsak a nagyrévi kultúra, hanem a Maros kultúra területén is. További megoldandó kérdés marad, hogy a relatív kronológiailag megállapítható fázisokat miként lehet az abszolút kronológia szűk időhatárai közé beszorítani.

*

A diósdai településen csak 7 objektum (2, 3, 6, 7, 9, 10, 11. gödör) megmaradt alsó részéből lehetett begyűjteni állatesontokat, melyeknek fajok

⁷⁶ Kalicz N., ArchÉrt 97 (1970) 3. kép 3; Bader, T., Epoca bronzului în Nord-Vestul Transilvaniei. (Bucureşti 1978) 15. t. 1–18.

Budapest környéke						Középső Tisza-vidék		
korabronzkor ³	N	késő	b	Szigetszentmiklós temető (kulesi típus)	↑	késő	T	N
							Ó	A
							S	G
							Z	Y
							E	R
korabronzkor ²	Y	fázis	a	Diósd, Budafok telepek	↑	fázis	G	É
							A	V
							tell-telepek	
korabronzkor ¹	V	korai	b	Budatétény, Csepel temetők	↑	korai	Ö	
				Csepel—Háros, Tököl telepek			K	K
							Ö	Ö
							R	T
							H	Ö
korabronzkor ¹	T	fázis	a	Harangédény-csepeli csoport	↑	fázis	A	R
				valódi harangédény sok telep és sír			L	É
				Somogyvár-Vinkovci import			O	S
							M	
↑						↑		
korabronzkor ¹						MAKÓI KULTÚRA		

16. kép. Kronológiai táblázat
Abb. 16. Chronologische Tabelle

szerinti darabszámát és leírását Vörös István a következőkben adta meg: „szarvasmarha 58 db, kiskérődzők 10 db, ló 10 db, kutya 1 db. Háziállat összesen 79 db. Gímszarvas 10 db. Összes állatesont 89 db.

A településen élt nagyrévi népesség legalább két szarvasmarha fajtát tartott: a nagyobb szarvasmarha (bikák) nagyközepes — magas testmagasságú (1290—1367 mm marmagasságú) robusztus csontozatú volt. A metacarpusok distalis epiphysisei, illetve a trochleák feltűnően szélesek, amikhez vastag — széles ujjpercek csatlakoznak; a kisebb szarvasmarha (tehén, bika) csontozata gracilis, a metapodimok distalis epiphysisei és a trochleák is keskenyek, cc. alacsony — közepes (1000—1190 mm) testmagasságúak. Az egyetlen szarvcsap közepes méretű, oldal-előre-felfelé hajlik.

A mérhető lócsontok 1360—1440 mm közötti ún. közepes marmagasságú egyedektől származnak. Ezek a lovak a Budapest környékén előforduló későbronzkor-korabronzkori lóállomány ún. robusztus típusú rétegéhez tartoznak.

A mérhető gímszarvas-csontok tehenektől származnak.

A 11. gödörből származó átfúrt amulett kugyafogból készült, a hasáb alakú csontgyöngy pedig

kiskérődző metapodium diaphysiséből." Ezúton mondok köszönetet Vörös Istvánnak az állatcsontok megvizsgálásáért.

Schreiber Rózsa

DIE SIEDLUNG DER NAGYRÉV-KULTUR IN DIÓSD

Auszug

In der Nähe von Budapest (Abb. 1), am Abhang des Szidónia-Berges über der Ortschaft Diósd wurde eine großangelegte Siedlung der frühbronzezeitlichen Nagyrév-Kultur gestört. Die nötig gewordene kleinere Notausgrabung hat Verfasserin 1968 durchgeführt, als 12 — zum Teil zerstörte — Gruben der Nagyrév-Kultur erschlossen wurden (Abb. 2—5).¹ Aus dem unteren Teil der annähernd runden Gruben ist die Keramik einheitlichen Charakters der Nagyrév-Kultur zum Vorschein gekommen. Ein ähnliches Fundmaterial erschloß Verfasserin schon früher an der Höhensiedlung über Budafok.³ In Diósd hat früher Pál Patay eine kleinere Rettungsgrabung durchgeführt,² wobei eine größere Grube erschlossen wurde, die Verfasserin vorliegender Abhandlung ihrem Charakter und den dort gefundenen intakten Gefäßen, Gußformen nach für eine Opfergrube erachtet.^{9–10} Die Höhensiedlungen^{3–5} waren in der früheren Periode der Nagyrév-Kultur unbekannt. Vielleicht das Hirtenleben und eine gewisse Handwerkstätigkeit (Keramikbrand, Metallgießerei) haben diese Volksgruppen der Nagyrév-Kultur dazu veranlaßt, um die an Holz reichen, für die Landwirtschaft weniger geeigneten Gebiete aufzusuchen.^{7–8} Gleichzeitig nahm in dieser Periode auch die Gründung von Tell-Siedlungen an der Theiß und Donau ihren Anfang.

Die Keramik von Diósd ermöglicht mit der gleichen Keramik von Budafok und sonstigen Fundkomplexen zusammen die innere Gliederung der Nagyrév-Kultur nicht nur im Bereich von Budapest, sondern auch von fernen Gebieten. Die engeren Parallelen können vor allem in den unteren Schichten der Tell-Siedlungen der Theißgegend vorgefunden werden (Tószeg, Nagyrév),¹⁸ jedoch sehr kräftig sind die Ähnlichkeiten mit der Keramik der Gräberfelder von der Frühphase der Maros-Kultur (Szőreg, Perjámos).²¹ Von den wenigen an der Donau zum Vorschein gekommenen und publizierten Funden geht klar hervor, daß die untere Schicht der Tell-Siedlungen auch dort mit ähnlicher Keramik beginnt.^{12–14, 19–20} In der Keramik von Diósd und Budafok können die Traditionen der Frühphase der Nagyrév-Kultur²² und solche Typen entdeckt werden, die dann zu Eigenartigkeiten der spätesten Phase der Nagyrév-Kultur (Kules) werden.²³ In ihrer Gesamtheit zeigt aber die Keramik solche Eigenartigkeiten, die in Diósd, in Budafok und in bestimmten Schichten der Tells vorkommen. Demnach können wir die Funde von Diósd (und Budafok) wegen ihres selbständigen Vorkommens in einem großen Gebiet als eine der selbständigen Phasen der Nagyrév-Kultur bestimmen. Die Typen der Keramik können wir im folgenden zusammenfassen (kleine Henkelkrüge mit gestrecktem Hals ^{22–24} (Abb. 6 1–4, Abb. 7 1), größere, weitbauchige Krüge mit schmalen Hals und geglätteter Oberfläche, am Hals mit einem großen Henkel oder am Bauch mit ein-zwei kleinen Bandhenkeln, zuweilen mit viereckigem durchbrochenem Standring^{15–21} (Abb. 8 1, 2, 4, 6, 7, Abb. 9 2, 5–7, Abb. 10 2–3, 5–6, Abb. 11 1, 3–5, Abb. 12 3–4, Abb. 13 4, Abb. 14 1–7, 10, 12, Abb. 15 4). Ihre Verzierung besteht aus waagerechten und senkrechten Rillen, plastischen Leisten, eingeritzten Linienmustern. Gleichfalls charakteristisch sind die umgekehrten stumpfkegelförmigen Schüsseln mit geschweiftem Hals oder mit Besenstrichen gerautem unterem Teil^{29–33, 45–47} (Abb. 6 7, Abb. 7 6–8, Abb. 9 1, Abb. 10 1, Abb. 12 1–2, Abb. 13 2, Abb. 14 9, 14, Abb. 15 12), die Amphoren mit ovalem oder eingedelltem doppelkörnigem Körper, ihren Hals überbrückenden Bandhen-

keln oder mit kurzen Henkeln am Hals und Bauch. Oft werden der obere und untere Teil der letzteren durch parallele Rippen miteinander verbunden. Nicht nur ihre Oberfläche, jedoch auch ihr innerer Teil ist mit Besenstrichen verziert.^{48–56} (Abb. 7 5, Abb. 10 7–8, Abb. 13 6–7, Abb. 15 11–12). Zu den typischen Formen gehören die durch Besenstrichen verzierten großen Töpfe mit S-förmigem Profil^{33a–44} (Abb. 10 4, Abb. 11 2, Abb. 12 5–8, Abb. 13 1, Abb. 14 16, Abb. 15 11) und die kleineren ähnlichen Henkelkrüglein mit geglätteter Oberfläche^{25–28} (Abb. 7 2–3, Abb. 8 5). Also mehrere Formen der Keramik, bestimmte Typen der Verzierung sind nur für diese Phase charakteristisch, weshalb wir ihr Vorhandensein als zeitbestimmend von Budapest bis zum Marosfluß beurteilen können. Die Parallelen von einem jeden Typ können in den unteren Schichten der Tell-Siedlungen an der Theiß, in der Frühphase der Gräberfelder in der Marosgegend und im unteren Teil der Tell-Siedlungen an der Donau angetroffen werden.

Platz der Funde von Diósd innerhalb der Nagyrév-Kultur

Zur inneren Gliederung der Nagyrév-Kultur bestand an der Donau und Theiß bis zu den letzteren Zeiten keine Möglichkeit. In überraschender Weise gelang es in den vergangenen zwei Jahrzehnten im Bereich von Budapest durch zahlreiche Ausgrabungen die selbständigen Siedlungs- und Bestattungsplätze einer jeden Entwicklungsphase der Frühbronzezeit von der Makó-Kultur bis zur spätesten Phase der Nagyrév-Kultur zu untersuchen. Als Ergebnis der Ausgrabungen hat Verfasserin 1972 den ersten Versuch der chronologischen Gliederung der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest veröffentlicht.⁶⁴ Diese Chronologie stützte sich auf die horizontale Stratigraphie der Ausgrabungen und wird von Verfasserin auch heute noch als Grundlage der weiteren Forschungen betrachtet.

Demnach kann die Makó-Kultur in die 1. Periode der Frühbronzezeit eingereiht werden. Die 2. Periode füllte die ältere Phase der Nagyrév-Kultur aus im Gebiet von Budapest mit den Siedlungen und Gräberfeldern der Glockenbecher-Csepel-Gruppe. Die 3. Periode vertritt die Spätphase der Nagyrév-Kultur. Zu dieser Zeit begann das Leben der Tell-Siedlungen und hierher konnte auch das Fundmaterial einiger Gräberfelder datiert werden.

Auf Grund der Ausgrabungen und Forschungen der letzten Jahre konnten die Funde der Nagyrév-Kultur in der Umgebung von Budapest — die Einteilung des Jahres 1972 zu Grunde gezogen — noch weiter gegliedert werden. Die 2. und 3. Periode der Frühbronzezeit beibehalten, konnte Verfasserin beide in zwei neue Phasen zerlegen.⁶⁶ Demnach kann die Nagyrév-Kultur in vier Phasen geteilt werden. Diese Gliederung haben die das Vorkommen einer selbständigen Siedlung und des dazugehörigen Gräberfeldes begründet. So gestaltete sich im Gebiet von Budapest das folgende Bild aus:

Frühbronzezeit 1: Makó-Kultur.

Frühbronzezeit 2a: die ältere Phase der Nagyrév-Kultur: Glockenbecher-Csepel-Gruppe. Vorhandensein echter Glockenbecher in selbständigen Siedlungen und Gräberfeldern.

Frühbronzezeit 2b: ältere Phase der Nagyrév-Kultur. Aufhören der Glockenbecher und ihrer charakteristischen Begleitfunde. Neben den weiterlebenden frühen Formen sind neue, nur für diese Phase charak-

teristische Keramiktypen in selbständigen Siedlungsobjekten erschienen. Ihre bedeutendsten Fundorte sind die Gräberfelder von Budatétény und Csepel.

Frühbronzezeit 3a: jüngere Phase der Nagyrév-Kultur. Neben den aus der vorigen Phase überlieferten Formen erschienen neue Keramiktypen an den selbständigen Siedlungsstätten. Ihre wichtigsten Fundorte sind Diósd und Budafok, ferner einige Siedlungsobjekte am Donauufer von Csepel. Auf Grund der ausgezeichneten Parallelen der sehr charakteristischen Funde kann festgestellt werden, daß das Leben der Tell-Siedlungen an der Theiß und Donau (Tószeg, Nagyrév, Százhalombatta, Dunaújváros-Koszider, Böleske, Gerjen usw.) in dieser jüngeren Phase der Nagyrév-Kultur begonnen hat, wie Verfasserin darauf bereits 1963 im Zusammenhang mit der Beschreibung der Funde von Budafok hingewiesen hat.⁶⁷

Frühbronzezeit 3b: die jüngere Phase der Nagyrév-Kultur. Das Zeitalter der Funde von Kulcs-Typ, die späteste Phase der Nagyrév-Kultur. Ihre bedeutendsten Fundorte sind das Gräberfeld von Szigetszentmiklós und einige Siedlungsobjekte (Budapest-Kamaraerdő, Budapest, Mező u.).⁶⁸

Demnach füllte die Nagyrév-Kultur im Bereich von Budapest die Phasen der Frühbronzezeit 2a–b und 3a–b aus. Eine jede Phase verfügt außer den sich an die vorherigen und nachfolgenden anschließenden Keramiktypen über einen neuen, nur für die eigene Phase charakteristischen Formen- und Typenschatz. Außer diesen sind für die einzelnen Phasen auch Siedlungs- und Bestattungsabweichungen charakteristisch.

Diese feine Gliederung kann außerhalb von Budapest deshalb schwerlich durchgeführt werden, da der Phase der Spätbronzezeit 3a vorangehend wir nur in sehr geringer Menge über ein authentisches Fundmaterial verfügen. Im Gegensatz zu Budapest sind außer einigen Grabfunden die Siedlungsfunde nicht bekannt. Deshalb scheinen im Alföld nach der Makó-Kultur die Funde der Frühbronzezeit 2a–b (Frühphase der Nagyrév-Kultur) noch für untrennbar zu sein und können nur in ihrer Einheit untersucht werden (Funde von Typ laut Bóna aus Ökörhalom, Kötörös und Szigetszentmiklós-A). Vielleicht die zukünftigen Forschungen werden eine feinere Einteilung ermöglichen.

Ein ähnliches Problem stellt auch die Beurteilung der unteren Schichten der Tell-Siedlungen dar. Während die 3. Phase der Frühbronzezeit sich scharf von der vorangehenden 2. Phase unterscheidet, kann man innerhalb der 3. Phase keine bedeutenderen Unterschiede wahrnehmen. Dies kann vor allem dem Umstand zugeschrieben werden, daß bisher kaum welche Funde von Tell-Siedlungen mitgeteilt wurden. Untersuchen wir aber die Funde der unteren Schicht entweder von Nagyrév oder von Tószeg, auch die neuerdings zum Vorschein gekommenen mit inbegriffen,⁶⁹ so liegt die vollkommene Übereinstimmung mit Diósd und Budafok außer Zweifel. Auch das Gefäß der in Nagyrév in der Nähe des Tells früher gefundenen Skelettgräber gehört in diese Phase.⁷⁰ Gemäß der neuesten Ausgrabungen von Tószeg hatte die (Spät-) Nagyrév-Kultur ziemlich mächtige Schichten.⁷¹ Also mußten auch die Funde der Periode der Frühbronzezeit 3b (von Kulcs) vorhanden gewesen sein. Die Frage ist nur, ob es an der Theiß zu einer solchen bedeutenden Änderung innerhalb des Fundmaterials der Spät-Nagyrév-Kultur gekommen ist, wie dies in der Umgebung von Budapest zwischen den Phasen 3a und 3b nachgewiesen werden kann? In Tószeg scheint die Urne des auf der Tell-Siedlung gefundenen einen Brandgrabes von Kulcs-Charakter zu sein.⁷²

Es ist wahrscheinlich, daß in den Nagyrév-Schichten der Tell-Siedlungen an der Donau die Absonderung der Keramiktypen der Phasen 3a und 3b entschiedener erscheinen.

Es können auffallend vielschichtige Zusammenhänge der zur Nagyrév-Kultur gehörenden Fundkomplexe von Diósd und Budafok (Phase 3a) mit der älteren Phase der im nicht allzu großen Gebiet der Marosgegend abgesonderten Maros- (Szőreg-Perjámos-) Kultur festgestellt werden. Parallelen von fast, einem jeden Keramiktyp finden sich in den Siedlungen und Gräberfeldern der frühen Phase in der Marosgegend. Wir können sagen, daß das Leben der Tell-Siedlungen der Marosgegend gleichfalls mit Diósd, Budafok, Tószeg, Nagyrév usw. begonnen hat. Auch der Anfang der großen Gräberfelder ist auf eine ähnliche Periode zu datieren (Deszk, Ószentiván, Szőreg ohne die Brandgräber der Frühphase 2a–b). Es ist möglich, daß das Belegen des Gräberfeldes von Mokrin etwas früher begonnen hat, da dort in einigen Gräbern auch die engen Parallelen der den Keramikkomplexen der Diósd und Budafok unmittelbar vorausgehenden Periode (Phase 2b) zu beobachten sind. Diese Gräber sind Brandgräber.⁷³ Ihre nach Norden zu zeigenden Verbindungen sind zweifellos.

Zur Zeit der Siedlungen von Diósd und Budafok sowie der unteren Schichten von Tószeg, Nagyrév (in der Phase 3a, ja auch noch in der Phase 3b) kann eine viel engere Ähnlichkeit zwischen der Nagyrév- und Maros-Kultur festgestellt werden, als früher oder später, obwohl die Zusammenhänge zwischen den beiden Kulturen auch damals kräftiger waren. Zur Zeit der Phase 3a–b der Frühbronzezeit, also der jüngeren Periode der Nagyrév-Kultur können zwischen der Nagyrév- und Maros-Kultur fast nur regionale Unterschiede wahrgenommen werden. Der Unterschied erscheint vor allem darin, daß in dieser Periode der Nagyrév-Kultur die Brandbestattung überwiegt,⁷⁴ in der Maros-Kultur hingegen die Skelettbestattungen dominieren.⁷⁵ Im Gebiet der Nagyrév-Kultur sind die einhekeligen Krüge, in der Maros-Kultur die ähnlich geformten, jedoch zweihenkeligen Krüge die Leittypen.

Die ferneren Parallelen der jüngeren Phase der Nagyrév-Kultur, der Funde von Diósd und Budafok, ferner von Tószeg und Nagyrév können zwischen den frühen Funden der Ottomány-Kultur entdeckt werden. Vor allem fällt die Ähnlichkeit der weitbauchigen Krüge mit schmalen Hals und auch viereckigem, durchbrochenem Standring sowie der durch Besenstriche verzierten Töpfe auf.⁷⁶ Das Suchen nach weiteren Parallelen ist vorläufig sinnlos, da ja Verfasserin sich in erster Reihe zum Ziel gesteckt hat, die Funde einer Phase der Nagyrév-Kultur und ihre engeren Zusammenhänge über die Funde von Diósd vorzuführen, ferner das selbständige Vorhandensein der Phase 3a der Frühbronzezeit in einem größeren Gebiet der Nagyrév-Kultur zu beweisen.

Die an den fernen Gebieten fehlenden engen Parallelen können dem Umstand zugeschrieben werden, daß das Zustandekommen der einzelnen Phasen als Ergebnis einer kontinuierlichen inneren Entwicklung im ganzen Bereich der Nagyrév-Kultur vor sich gegangen ist. Infolge der kräftigen inneren Verbindungen, Zusammenhänge folgten auch die Änderungen in ähnlichem Rhythmus nacheinander, nicht nur im Gebiet der Nagyrév-, sondern auch im Bereich der Maros-Kultur. Eine weitere, zu lösende Frage bleibt, wie sich die relativ chronologisch feststellbaren Phasen zwischen die engen Zeitgrenzen der absoluten Chronologie eindrängen lassen.

R. Schreiber

SAJÁTOS TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK A DUNA—TISZA KÖZI AVARKORI TEMETŐKBEN

Felszabadulás utáni egyetemi képzésünk érdeme, hogy hazánkban több olyan régész nemzedék nőtt fel, mely talán még a feltárt tárgyi anyagnál is nagyobb jelentőséget tulajdonít a kutató számára csak egyszer feltáruló jelenségek tüzetes megfigyelésének és gondos megörökítésének. Habár kutatásunk műszeres és laboratóriumi vizsgálatok terén messze elmaradt mindattól, amit ma korszerű feltárásnak nevezhetünk a régészet terén, e technikai fogyatékoságunkat ásató régészeink gondosabb megfigyelései némileg ellensúlyozzák.

Növekszik az ásatási megfigyelések jelentősége az avarkori leletek terén is, amely korszakból nagy mennyiségű anyaggal rendelkezünk, s amelynek rendszerezését, pontosabb korszakbeosztását, történelmi problémáinak megnyugtató megoldását talán éppen ez a hatalmas, egyetlen kutató számára szinte áttekinthetetlen, beláthatatlan lelettömeg nehezíti meg. Nem véletlen tehát, sőt a népvándorláskori kutatók képzésében megnyilvánult tudatos tendencia, hogy e problémák megoldásához az avarkor etnológiájának tüzetesebb vizsgálatával, s az újabb feltárásokon tett alaposabb megfigyelésekkel juthatunk közelebb. Ezt a célt szolgálta számos részlettanulmányunk tűnő szakdolgozat,¹ de ezen túl is egyre nagyobb figyelmet szentel mind a hazai, mind a határainkon túli kutatás az avarkori temetkezési szokások vizsgálatának.

Saját ásatói tevékenységem kezdetén a hortobágy-árkusi² avar temető feltárasakor jó néhány változatát megfigyelhettem az avarkori koporsós, fabéléses, olykor faszenes rétegben jelentkező vaspántolt súlyos fa szarkofágba, bőrbe és nemezbe történt temetkezéseknek; a különböző fabélésekkel, deszkázásokkal egymástól elválasztott ember és ló temetkezéseknek nutolt szerkezetű fa borításnak, amelynek egyrésze jól összevág a már hivatkozott összefoglalásokban található csoportosított megfigyelésekkel.

Az utóbbi csaknem két évtizedben azonban a Kiskunság területén mintegy fél tucatnyi avar temetőben végzett feltárás, leletmentés, illetve hitelesítés folyamán néhány olyan jelenséget sikerült

megfigyelni, s talán értelmezni, amelyek az eddig megjelent szakirodalomban részint még ismeretlenek, illetve nem kaptak megfelelő publicitást.³ Így tehát e temetők teljes anyagának közreadását megelőzően talán nem lesz haszontalan e ma még ritkaságszámba menő, de a Duna—Tisza közén otthonosnak tűnő, s így talán a szomszédos területek további kutatásában is hasznosítható megfigyelésekből néhányat, mint amilyen a halott eltemetésehez használt halottvivő saroglya vagy halotti ágy sírba helyezése, a halott sírbeli védelmét szolgáló fenékrész nélküli, ládaszerű koporsófedél vagy a nyúzott állatbőrök (visszahagyott fej-, láb- és farokcsontokkal) használata a temetkezésnél, a halott védelme céljára.

I. Fa kerevet a sírban

A kunszállás-fülöppjakabi avar temető 1967-ben⁴ megkezdett leletmentő ásatása legelső sírjainál feltűnt a csontváz szintje alatt, a sír sarkában mintegy 20—30 cm-re lemélyedő beásások sötét foltja. E mélyedések méreteit, alakját és mélységét rögzítve kitért, hogy a jelenség — a későbbi évek ásatásai során ezidáig feltárt összesen 61 sírban — rendszeresen ismétlődik, s a sírok nagy többségében (38 sírban) dokumentálhatóan megfigyelhető volt. A többi 23 sírből 14 csecsemő és gyermek temetkezés volt, amely csak a humuszba mélyedt, s amelyben olykor a sírfoltot sem észleltük. (Figyelemre méltó azonban a nagyméretű sírgödörben eltemetett 24. sz. sír fiúgyermekének arany öves mellékletű temetkezése, valamint a 25. sz. leány sír, mindkettő bőséges melléklettel s ennek ellenére a sírok sarkaiban bemélyedő beásást nem találunk.) További 9 felnőtt sírjából 2 sírban nagy mélységük miatt nem sikerült megfigyelni elszíneződést mivel a feltört talajvíz elöntötte a sír alját; 3 temetkezés bolygatott volt; 2 felnőtté csupán a humuszba mélyedt; és 2 sírban megfigyelhetően nem ástak le a sír sarkaiban.

Mindebből arra következtettünk, hogy a temetőben eltemetett felnőtt halottak sírjainak nagy-

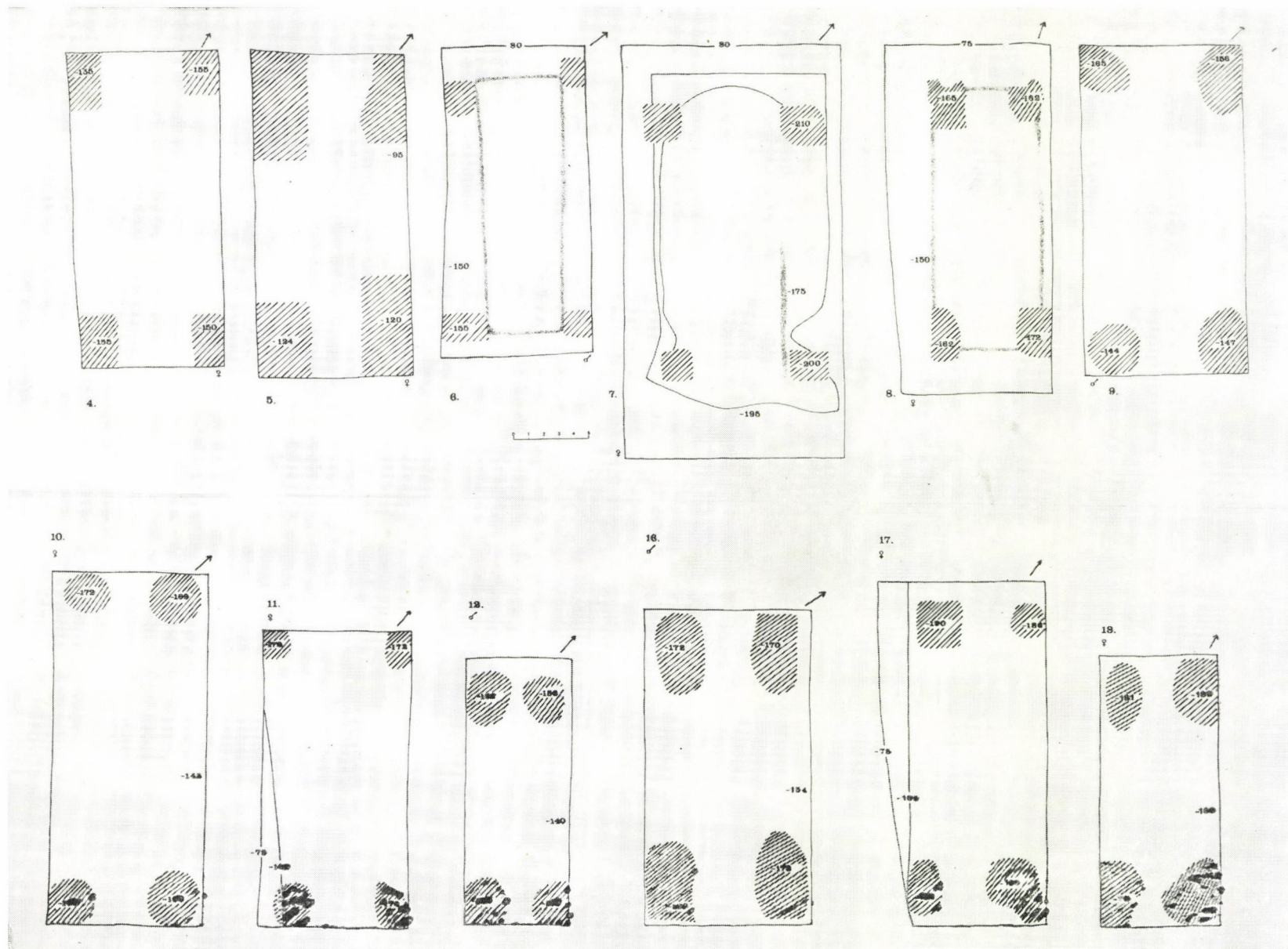
¹ Bóna I., Acta ArchHung 22 (1971) 284.

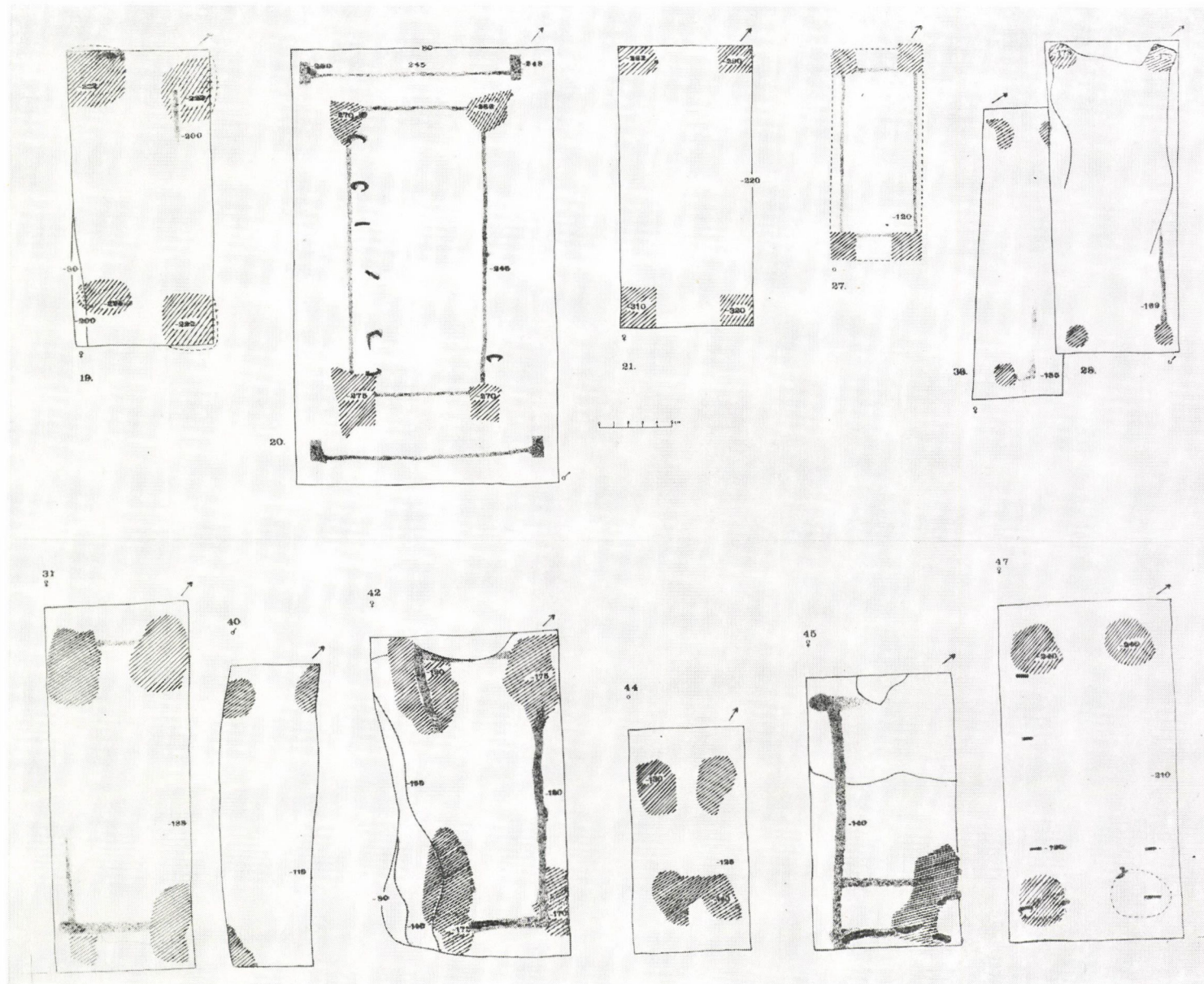
² H. Tóth E., ArchÉrt 87 (1960) 238; 88 (1961) 292; RégFüz 14 (1960) 52; 15 (1961) 52.

³ A kunszállási avar temető utolsó sírjait 1978 nyarán tártam fel, s még ez évben elkészítettem a jelen tanulmányt a Cumania VII. kötete számára, amelynek kése-

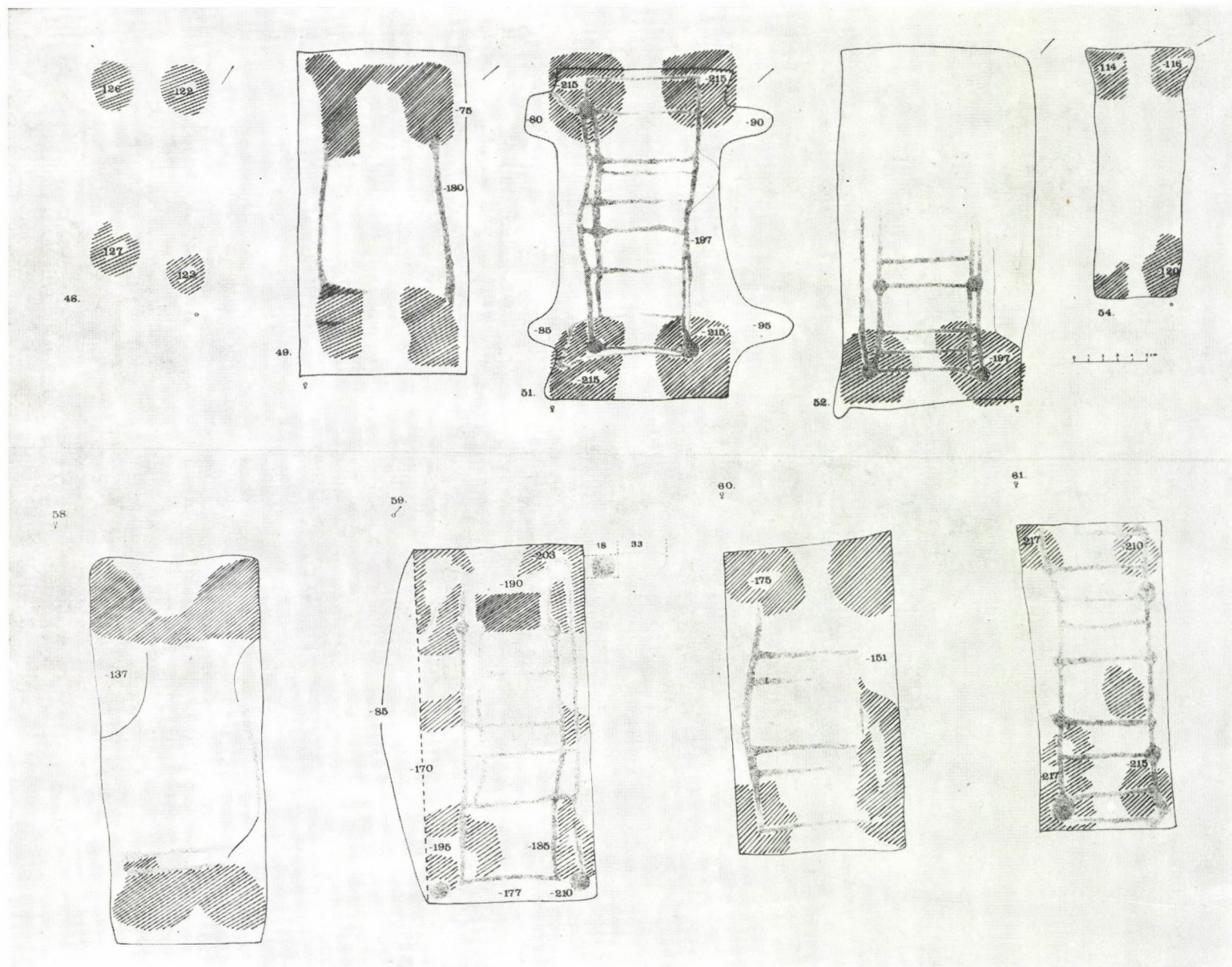
delme miatt vált szükségessé, hogy az összehasonlító fejezetrészt a megjelent és témakörbe vágó újabb tanulmányokat figyelembe véve átdolgozzam.

⁴ H. Tóth E., ArchÉrt 95 (1968) 134; RégFüz 21 (1968) 41; Cumania I (1972) 249. Keeskemét.

2. kép. Kunszállás-Fülöppjakab késő-avar temető. 19–47. sírok a sírfenék megnyesése után
 Рис. 2. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, погр. 19–47. Дно могильных ям после расчистки
 Fig. 2. Kunszállás-Fülöppjakab Late Avar cemetery. Graves 19–47 after cutting the grave bottoms

3. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető. 48–61. sírok a sírfenék megnyesése után
 Рис. 3. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, погр. 48–61. Дно могильных ям после расчистки
 Fig. 3. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. Graves 48–61 after cutting the grave bottoms

részében ezt a temetkezési módot alkalmazták, míg a gyermeksírokra függetlenül társadalmi helyzetüktől nem jellemző, s ez alól kivétel csupán a 27. és 44. sz. sír a temető 25%-át kitevő 16 gyermek (csecsemő és Inf I) sírjából.

A sírok foltját a jelentkezéstől fogva gondosan nyesve és megfigyelve, kitűnt, hogy e foltok helyén a sír felső rétegeiben semmiféle elszíneződés nem jelentkezik, s így nem lehetnek a síron belüli faéptítmény a „halott házát” tartó oszlopok helyei.

A beásások foltjainak elhelyezkedése, alakja, mélysége, mérete elég változatosnak bizonyult. Olykor egy-egy síron belül is változó, ezért rendszerezésük meglehetősen nehéz, s néha talán kissé önkényes is, mégis meg kell kísérelnünk esetleges törvényszerűségek megállapítása s ebből adódóan értelmezésük céljából.

Többnyire a sír sarkaiban, vagy — nagy méretű sírgödrök esetén — a halotthoz viszonyítva a sír sarkaitól valamivel a középrész felé közelítően helyezkedtek el. A beásások alakja következőképpen oszlik meg: kerek vagy lekerekített 13 sírban, hosszúkas, téglalap alakú 11, nyújtott ovális 5, a fejnél és a láb táján lemélyedő árok 3, négyzet alakú beásás 3, amorf vagy egy síron belül is különböző alakú beásás három esetben fordul elő.

Kerek beásások

A leggyakoribb forma, 14 sírban figyelhattuk meg. A legkisebb beásás foltja 13–18 cm, gyakoribb a 25–35 cm-es átmérő, ritkább a 40 × 40, illetve 65–70 cm átmérőjű beásás. Természetesen olykor egy-egy síron belül is különböző a beásások mérete az átlagosnak tekinthető az összes e csoportba tartozó sírt figyelembe véve átmérőjük azonban mintegy 33 cm (1–3. kép; 6, 9, 10, 12, 14, 17, 19, 28, 43, 44, 47, 48, 59, 61 sír). Gyakorlatilag e csoport számát növelhetnék a további 5 sírban megfigyelt nyújtott ovális beásás formák, amelyek közé azokat soroltuk amelyekben nem fordult elő közeli hosszúságú és szélességű a köralakhoz közelítő beásás, hanem többségükben eltérő, a foltok hosszúsága és szélesség mérete. A legkisebb ezek közül a 10 × 20 cm beásás, amelyet egy nagyon keskeny de viszonylag hosszú sírban figyelhattunk meg (40. sz. sír H: 215, Sz: 50–60 cm) (2. kép). Előfordul 20 × 30, 45 × 25, 50 × 60, illetve 70 × 90 cm-es beásás is (1–2. kép: 11, 16, 18, 36, 42 sír.).

Téglalap alakú beásások

Méretük és oldal arányaik rendkívül változóak a megfigyelt 11 sírban. Rendszerint természetesen a sír keskeny oldala felé keskenyebbek a beásások és a hossz oldalon különböző hosszúságban terjednek egymással szemben. Szélességük 20–55 cm között váltakozik, hosszuk még szélesebb határok között mozog, legkevesebb 25, többnyire 35–40 cm, de van 50–60, sőt 75 cm hosszú-

ságú is. Átlagos szélességük, illetve hosszúságuk 34–43 cm. (1–3. kép 4, 5, 8, 31, 42, 49, 51, 52, 54, 58, 60 sír).

Bár e kategóriába kellene sorolnunk eltérő hosszúság-szélesség méreteik és két oldalon a sír falai mentén egyenes záródásuk miatt az 51, 52, 58, 59, 60, 61 sz. sírokat (3. kép). Feltétlenül meg kell említenünk, hogy ezek hosszoldalai nem párhuzamosak, hanem a sír belseje felé néző oldalak egymás felé közelítenek s a koponya mögött összeérnek. Ezek értelmezése átvezet bennünket a beásások következő típusához.

Árokszerű beásások

Négy sírban figyelhattuk meg. Többnyire a koponya és a lábszár hosszú csontjai táján, olykor a sír végein található a sírban kereszt irányban. Méreteik: 25 × 60-tól, 60 × 100 cm között váltakoznak (12. kép 1–2, 35, 45.).

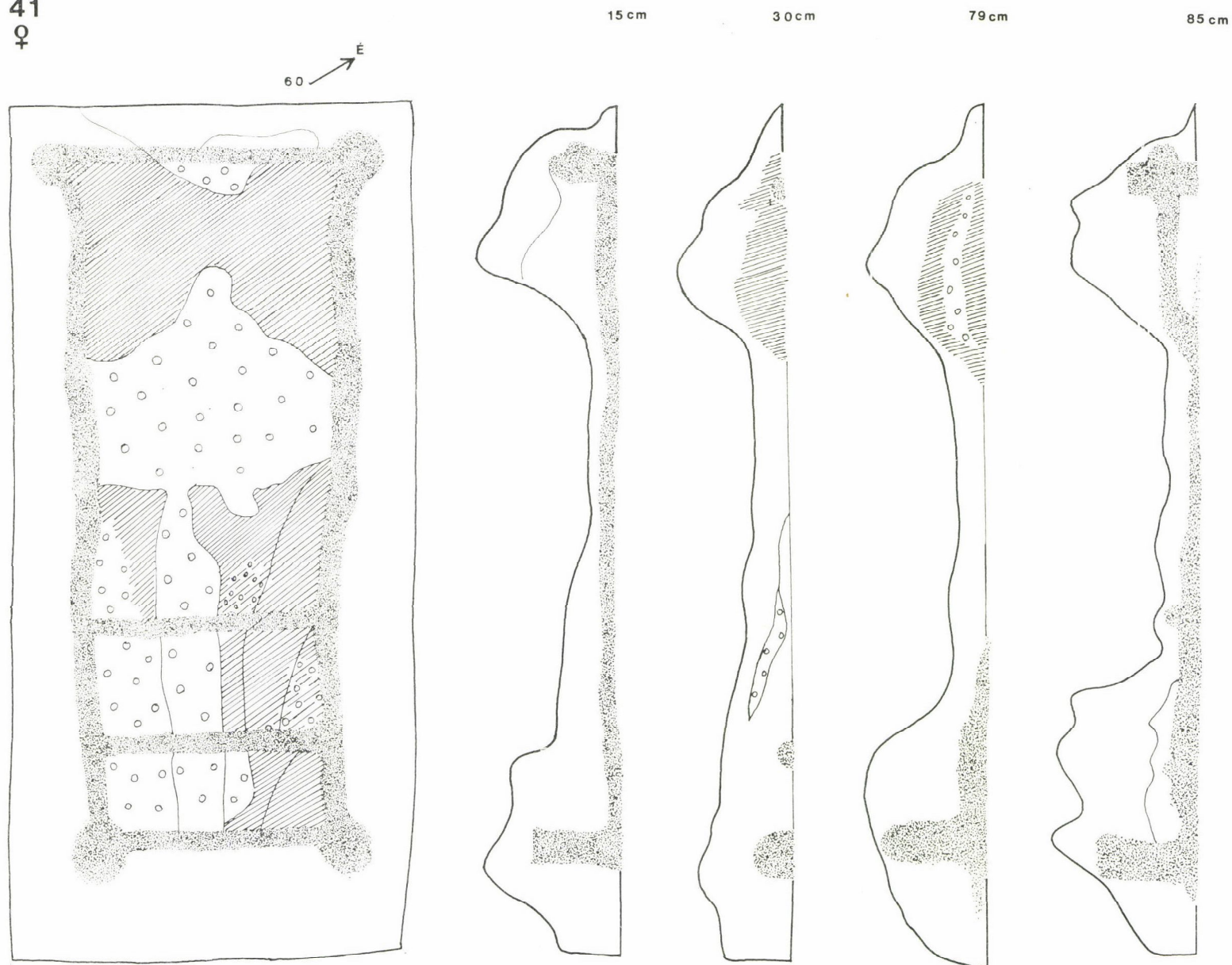
Négyzet alakú beásások

Három sírban figyelhattuk meg, s ide soroltuk azokat a sírokat, ahol az egyenes oldalú beásások hosszúság és szélesség adatai rendszeresen közeli — néhány cm-ren belüli — értéket mutatnak. A beásások mérete átlagosan 20–30 cm között változik. (1–2. kép, 7, 21, 27 sír.) Nem tudtuk egyik csoportba sem besorolni a nagyon jól megfigyelt és dokumentált 20. sz. sír belsejében a deszka bélés sarkain talált háromszög, trapéz és egyéb szabálytalan különböző alakú beásásokat, amelyekhez hasonlóval a temető feltárásakor sehol sem találkoztunk (2. kép).

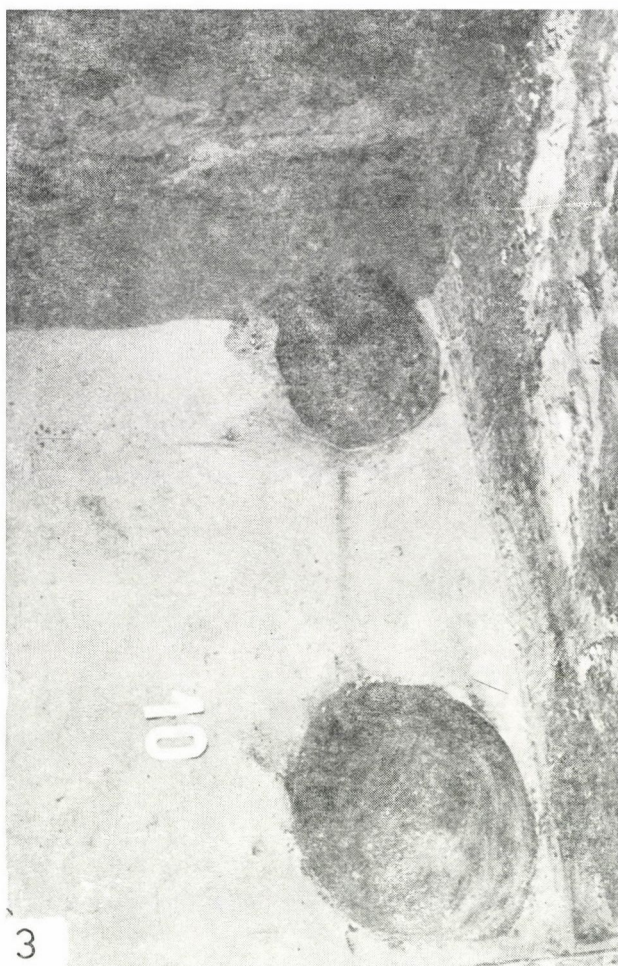
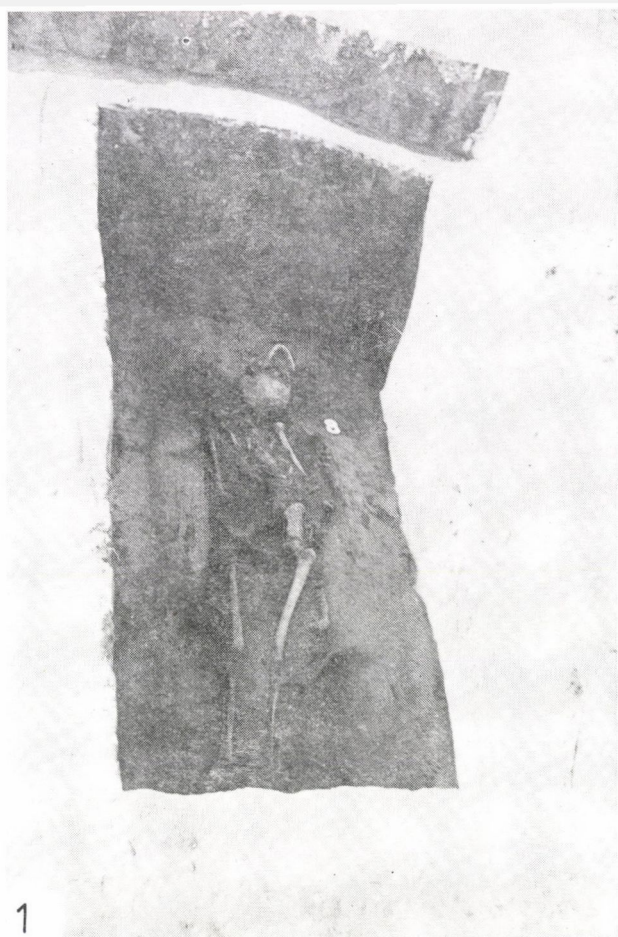
A beásások mélysége

Függetlenül a beásások alakjától azok a sírfehéken túlnyúló mélysége különböző (előre kell bocsájtanunk, hogy e mélységadatok viszonylag pontatlanok, mivel a csontváz felszedése után a sírfehének nyesésekor nem annak vízszintezésére, hanem elsősorban az elszíneződések és a beásások világos rajzolatának tisztázására törekedtünk), s a nyesséssel legkevesebb 3–5, esetleg 5–10 cm-rel csökkenhetett ez az adat. Így az 5 cm-es mélységeket jogos fenntartással kell fogadnunk, s minden bizonnyal a 11–16, 18 cm-es mélység is kiegészítésre szorul. Nagyon gyakori a 20–30 cm közötti mélység, kivételesnek számít a 42. sz. sír beásásának 55 cm-es függőleges metszetben is megfigyelt mélysége, valamint a 21. sz. hasonlóan megfigyelt sír 65–90 cm mélység között váltakozó beásásai. A metszetek és a beásások kibontása alapján megfigyelhattunk hasábszerűen lemélyedő függőleges oldalú, vagy csak a sír sarkaiban függőleges állású lefelé keskenyedő, továbbá lekerekített aljú beásásokat.

A beásások értelmezéséhez egyre gondosabban figyeltük már jelentkezésétől a sír foltját, mivel abban semmi olyan jelenséget nem tapasztaltunk

41
♀

4. kép. 41. sz. sír sírfenék rajzolata és függőleges metszetei
 Рис. 4. Дно могильной ямы погр. 41, и его разрезы
 Fig. 4. The grave bottom design of grave 41 and its vertical slides

5. kép. Kunszállás-Fülöppjakab késő-avar temető. 1. 8. sír — 2. 10. sír. — 3–4. 10. sír, a sírfenék feltjai, kibontva, illetve fanyom a fej felőli gödörpár között
 Рис. 5. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник. 1. погр. 8. — 2. погр. 10. — 3–4. погр. 10, расчищенные ямы и остатки дерева у головы
 Fig. 5. Kunszállás-Fülöppjakab Late Avar cemetery. 1. Grave 8. — 2. Grave 10. — 3–4. Grave 10, excavated, or rather the traces of wood between the ditch pairs near the head

6. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető 16. sz. sír

Рис. 6. Кунсалаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, погр. 16.

Fig. 6. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. Grave 16

a sír kitöltésföldjében, ami az értelmezést lehetővé tette volna; a csontváz szintjének, és az alatta található sírfeneknek szenteltünk több figyelmet. A temető első sírjaiban (3, 6, 7, 8, 10, 17, 20, 21, 27, 28, 30, 31) (1–2. kép. 5. kép 1–4, 8. kép 4, 9. kép 1–2) már találtunk a beásásokat összekötő keresztirányú, illetve gyakrabban a csontváz két oldalán párhuzamosan futó hosszanti fanyomokat a váz alatti rétegben. Ezek magasabb szinten nem jelentkeztek, vasalások nem kerültek elő belőlük. Így fa bélésre vagy koporsóra nem gyanakodhattunk. A magyarázatot a 41. sz. sír adta meg (4. kép, 10. kép). A csontváz körül a sír göröngyös földkitöltésén belül, mintegy $170-175 \times 80-85$ cm-es homogén folt jelentkezett (ennek értelmezésére a továbbiakban visszatérünk). A váz felszedése után a sír fenekét megnyesve a göröngyösen tarkázott kitöltésföldben $65-80$ cm szélességű, 170 cm hosszúságú fa keret körvonalai rajzolódtak ki, a fej táján bőr vagy egyéb szervesanyag okozta elszíneződés nyomaival, a láb felőli részen pedig

2 határozottan megfigyelhető, egymástól $20-30$ cm távolságban levő összekötő keresztléc fanyomai-val. Tekintettel a kivételesen jó talajadottságokra a sír DNY-i oldala mentén leástunk és a sírfenék-ről $5-10$ cm-ként függőleges metszetet készítettünk. (4. kép, 11. kép 1–2) Már a sír szélétől 5 cm-re jelentkezett a végeken készült beásások metszete, majd 15 cm-nél a hosszanti fakeret 175 cm hosszú vízszintes csíkja $3-5$ cm szélességben, valamint a két végén a függőleges állású lábak rajzolata. (4. kép, 11. kép 1–2) A váz lábai felé eső részen a faszerkezet lábának elszíneződése világosabb rajzolatú, 23 cm magas és mintegy $9-10$ cm széles volt. A fej felőli részen $18-20$ cm-ig besüppedő töbrétegű szervesanyag nyomok jelentkeztek. (4. kép) Ugyane metszeteken (30 , illetve 50 cm-nél (4. kép) jelentkezett a két alsó láb közötti erősítés vagy összekötő pánt, deszka, illetve enyhe bemélyedéssel az egyik keresztléc nyoma. Végül 85 cm-nél ismét együttesen jelentkezett a hosszanti fakeret és annak két végén levő lába, amelyek közül ezúttal is a fejnél levő volt a rövidebb, 17 cm, míg a lábnál levő 24 cm hosszú. Mivel a faszerkezet deszka nyoma a láb felé ugyancsak vastagszik, esetleg feltételezhetjük, hogy e fa alkotmányt a fejrészt kissé megemelve, illetve a váz lábai felé eső részt valamivel mélyebbre teheték a sírba.

E metszetek és a korábban megfigyeltetek alapján arra következtethetünk, hogy temetőnk eddig feltárt és megfigyelt hivatkozott sírjaiban olyan lábakon álló faszerkezetet helyeztek sírba, amely a halott szállításra szolgáló saroglya lehetett, s amelyek lábai számára készültek a megfigyelt beásások.

További sírok feltárása e feltételezéseinket részint igazolta, részint újabb részlet-adatokkal bővítette megfigyelésünket.

Az 51. sz. sír bolygatott csontvázának felszedése után világosan rajzolódott ki a 185 cm hosszú és helyenként $75-65$ cm szélességű fa alkotmány nyoma a keresztlécekkel együtt, amelyeknek távolsága a fejnél és lábnál nagyobb, 30 cm, míg a derék táján $15-20$ cm (13. kép 1–2, 14. kép). A szerkezet hosszoldalain a fanyomok helyenként kettős csíkban voltak megfigyelhetők, s a váz lábai felé eső sarkokon valamint a koponya jobb oldala felé eső első keresztléc és a hosszanti keret találkozásánál egy-egy 10 cm átmérőjű kerek fa nyomot figyelhetünk meg.

Az 52. sz. sír aljának nyesésekor csupán a lábak felőli bolygatatlan részen, a sír egyik felében találtunk világos fanyomokat. Itt a szerkezet szélessége mintegy 80 cm lehetett, s a hosszanti széleken ismét kettős fanyomok jelentkeztek. (15–16. kép.) A megfigyelt négy keresztléc egymástól mért távolsága $10-15$ és 30 cm között váltakozik. A szerkezet fej felőli két végén és a 3. keresztléc-keret metszéspontjainál ismét kör alakú fanyomokat találtunk (lábak?).

Az 58. sz. sírban a nagyméretű sírgödör csaknem teljes hosszában a váz alatti sötét barnás fe-

7. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető 16. sz. sír téglalap alakú beásások foltja és kitisztított gödrei a sírfehéken

Рис. 7. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, погр. 16. ямы на дне могилы до и после расчищения
Fig. 7. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery, the patches of the oblong diggings and cleaned ditches at the grave bottom of grave 16

kete, rendszerint bőrnek tulajdonított elszíneződést figyelhettünk meg, amely mintegy ívben feszül a lábakhoz — valószínűleg nyersen rögzítették és száradáskor behúzódott —, s összekötötte a sírba beásott lábvégék felületét (17. kép 1; 3. kép). Hasonló jelenséggel találkoztunk a következő 59. sz. sírban, ahol a csontváz alatt bőr okozta elszíneződések mellett, a mintegy 210 cm hosszú és 80–90 cm széles kettős keretű faszerkezet nyomait is megtaláltuk, s a bőrnymok, amelyek egyébként 0,5–1,0 cm vastagságban az egész sírban megfigyelhetők voltak, a faalkotmány keskeny oldalain annak ugyancsak kör alakban jelentkező lábai között ezúttal is félkörívesen behúzodnak (17. kép 2, 18. kép). Arra kell tehát gondolnunk, hogy a bőr nem csupán leterítve volt a fa alkotmányra, hanem ráfeszítették és hosszanti oldalak mentén rögzítették. Hasonló jelenség már a 25. és a 28. sz. sírban is rajzon vagy fotón megfigyelhető volt, de értelmezésére még nem gondolhattunk (8. kép 1–2,

8. kép 3–4). Ugyancsak a lábakon álló faszerkezet nyomaival találkoztunk a 60. sz. sírban, (19. kép 1–2.) míg a 61. sz. sír 195 × 70 cm-es fa kerevete a hét keresztléccel együtt fényképben, rajzban és diapozitíven világosan rögzíthetően rajzolódott ki (20. kép 1–2).

E megfigyelések alapján bizonyossá vált feltételezéseinkből kiindulva megkíséreltük a beásások elhelyezkedéséből vizsgálni e faszerkezet rekonstruálható méreteit (lásd táblázat).

A felnőttek sírjaiban e faszerkezet feltételezhető mérete 170–210 cm hosszúság és 65–90 cm szélesség között váltakozott; s kivételt képez az 59. sz. sír amelynél a fanyomok helyenként 113 cm szélességben voltak megfigyelhetők. Azon kevés számú gyermek sírban (Inf. II), amelynél a sírfehébe ásott gödröket figyelhettünk meg s így lábakon álló fa kerevetre következtethetünk, azok csak 110–140, 160 cm hosszúak, illetve 50–80 cm szélességűek lehettek.

Sírszám	Férfi	Nő	Gyermek	Sír			Váz hossza	Kerület h.	Kerület sz.	Ker.-váz	Sír-váz	Beásás
				Hossza	Szélessége	Mélysége						
1.	Ad			210	78	100	160	—	—	—	—	—
2		+		205	85	125	165	—	—	—	—	—
3.		Ad		208	90	170	160	—	—	—	—	+
4.		Juv-Ad		215	100—90	150	165	190	80	15	50	+
5.		Ad	Inf. I.	218	93	95	170	190	75—80	30	48	+
6.	+			210	105	150	160	175	75	15	50	+
7.		Sen		280	145	175	—	180	90	—	—	—
8.		Mat-Sen		245	100	150	155	185	75	30	90	+
9.	Mat-Sen			245	110	130	—	180	80	—	—	+
10.		Sen		240	103	145	150	200	75	50	90	+
11.			Inf. II.	200	98	165	135	175	75	40	65	+
12.			Inf. II.	180	70	140	115	160	60	45	65	+
13.			+	75	25	40	—	—	—	—	—	—
14.		Ad		215	100	180	—	175	65	—		+
15.			Inf. II.	164	87	83	—	—	—	—	—	—
16.	Ad-Mat			215	110	154	165	190	80	25	50	+
17.	Mat			235	110—85	165	160	185	75	25	735	+
18.			Inf. II.	185	80	160	130	170	70	40	55	+
19.	+			210	82	200	—	175	80	—	—	—
20.	Mat-Sen			310	185	245	—	—	—	—	—	+
21.		Juv	+	200	92	220	155	170	65	15	45	+

Alakja					Beásás melysége	Kerület nyom.	Kerület lábak	Kerület borítás bőr	Kerület fed. láda	Keresztléc	Lábnyom	Sír fedés, fülek	Padkás	Egyéb. tem.	Sárga edény
Tégla	Kerek	Nyújt. ov.	Négyzet	Egyéb											
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	lepel	Hülle
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	lepel	S Hülle
—	—	—	30×90	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
35×25	—	—	—	—	—5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25×40 55×75	—	—	—	—	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
—	20×30 20×25	—	—	—	—5	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	20×25 20×30	—	20×30	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—
5×25	—	—	—	—	22	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	23	—	—	—	35×26 14—17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	30×35 ×40	—	—	—	24×24 20—20	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	20×30 25×30 20×30 20×20	—	—	6,7 12,9	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	35×30 27×30 25×30 25×30	—	—	—	13—16 14—13	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	30×30 35×4	—	—	—	17,27	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	30×38 sz 50×60 h	—	—	18,16 15,18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	35×35 20×38 30×35 25×20	—	—	—	21—29	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	45×25 30	—	—	21×23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	40×40 35×45 40×30 36×36	—	—	—	20—25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	+	23—25	—	—	—	+	—	—	—	—	Koporsó	—
—	—	—	20×20 30×25	+	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Sorszám	Férfi	Nő	Gyermek	Sír			Váz hossza	Kerület h.	Kerület sz.	Ker.-váz	Sír-váz	Beásás
				Hossza	Szélessége	Mélysége						
22.			+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23.			+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24.			+	215— 232	110— 125	215	125	—	—	—	90	—
25.			+	150	68	136	100	—	—	—	—	—
26.			+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27.			+	140	50	120	100	125	45	25	40	+
28.	Ad			220	82—91	169	165	200	70— 65	30	55	+
29.		Ad-Mat		200	85	180	155	—	—	—	—	+
30.		Sen		203	62	192	160	—	—	—	—	—
31.		Ad-Mat		259	100—84	188	155	200	75	45	102	+
32.	Mat			246	110×126	220	170	—	—	—	—	+
33.			+	—	—	—	70	—	—	—	—	—
34.			+	130	100	125	70	—	—	—	—	—
35.		Ad		270	120	107	—	—	—	—	—	+
36.		Juv-Ad		205	60	155	—	—	—	—	—	+
37.	Mat-Sen			200	150	60	—	—	—	—	—	—
38.		Mat		215	93	130	—	—	—	—	—	—
39.				—	43	90	—	—	—	—	—	—
40.		+		215	60—70	118	155	—	—	—	—	—
41.		Juv		208	90—99	110	145	175	75— 60	30	63	+
42.		+		215	130—120	120	—	200	80	—	—	—
43.				210	90	—	—	—	—	—	—	+
44.				158	80	125	120	140	60	20	48	+
45.		Ad		192	100	135	14	175	70— 75	35	50	+
46.			+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
47.		Mat		235	118	160—210	150	190	75	40	85	+
48.			+	150	75	115	—	110	55— 60	—	—	+
49.		Mat		220	110	188	150	195	85	—	—	—

A l a k j a					Beásás mélysége	Kerev. nyom.	Kerevet lábak	Kerevet borítás bőr	Kerevet fed. láda	Keresztléc	Lábnyom	Sír fedés, fülek	Padlás	Egyéb. tem.	Sárga edény
Tégla	Kerek	Nyújt. ov.	Négyszet	Egyéb											
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	bőr	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	20×20	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	— fa	—
—	13×18	—	—	—	5—8	+	—	+	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	25×60	—	+	—	—	—	+	—	—	—	—	—
20×35	—	—	—	—	20	+	—	—	—	+	+	—	—	—	—
—	—	—	—	—	20×25	+	—	—	—	—	—	—	—	+ fa	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	35×65	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	10×20	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	+	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—
+	—	70×90 30×30	—	—	55	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	25×30	—	—	—	—	+	—	—	—	+	—	—	+	—	—
—	—	—	—	60×100	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	35×30	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
—	25×30	—	—	—	7—12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
55×60 30×35	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Sír-szám	Férfi	Nő	Gyermek	Sír			Váz hossza	Kerévet h.	Kerévet sz.	Ker.-váz	Sír-váz	Beásás
				Hossza	Szélessége	Mélysége						
50.		Mat		220	78—60	106	155	—	—	—	—	—
51.		Mat		225	117	197	160	180	75	20	65	+
52.		Mat		250	125	175	—	205	80— 85	—	—	+
53.			Inf. II.			40	—	—	—	—	—	—
54.			Inf. II. Juv.	162	75—57	105	115	150	80	35	47	—
55.			Inf. I. Inf. II.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
56.			Inf. II.	—	—	40	96	—	—	—	—	—
57.			Inf. I.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
58.		Ad		255	108—99	137	155	200	70× 80	45	100	+
59.	Ad			235	110—135	170	165	210	113	45	70	+
60.		Ad		210	110	151	150	175	75	25	60	+
61.		Ad		230	100	190	165	190	95	25	65	+

Megkíséreltük továbbá egybevetni e kerévetek feltételezhető hosszát, valamint a vázak a sírban mért — illetve bolygatás esetén több-kevesebb valószínűséggel rekonstruálható — hossz méretét. Így kitűnt, hogy e kerévetek legkevesebb 15, átlagosan 20—30, de gyermeksírok és egyes kivételesen nagyméretű sírok esetében 40, sőt 45 cm-rel is meghaladhatták a váz testhosszát. A temető sírjainak nagy része éppen e fa alkotmányok sírba helyezése miatt rendkívül hosszú s legkevesebb 40, átlagosan 65—70, de olykor 90, sőt kivételesen 100—102 cm-rel is meghaladják az eltemetett váz hosszát. A kerévetek és a sírgödör hosszának különbsége 15—65 cm, kivételes esetben 100 cm is lehet.

Különös figyelmet érdemel a 44. sz. sír amelyben a gyermek feltételezhető magassága 115—120 cm lehetett, míg a sírban megfigyelt beásások legfeljebb 110 cm fa alkotmányra engednek következtetni. Ebből csak arra gondolhatunk, hogy ez esetben a kerévet lábai nem annak sarkain, hanem csapolással vagy egyéb módon rögzítve egymáshoz közelebb álltak (12. kép 3—4, 2. kép).

Ha továbbmegyünk következtetéseinkben, megkockáztathatjuk a feltételezést, hogy a teme-

tőkben és korábban más temetőkben is megfigyelt, a sírfenékbe ásott keresztirányú árkok nem céltalanul készültek, hanem keresztirányban alul átkötött lábú kerévetek elhelyezésére szolgálhattak, míg a beásások a sír közepe felé irányuló ferde síkú szélesedése a lábak és a kerévet kerete átlós átkötésének adhatott helyet (23. kép, 2. kép).

Egyelőre nem tudjuk magyarázatát adni azoknak a kettős hosszirányú keret léceknek amelyeket a temető közelmúltban feltárt és bemutatott sírjaiban megfigyelhettünk. Lehetséges, hogy e kerévet lábait két oldalról foghatták össze, s csupán a korhadás következtében távolodhattak el egymástól olyannyira, hogy összefüggésük már értelmezhetetlenné vált, vagy együttesen jelentkezik a halottat fedő sírláda és a kerévet elszíneződésének nyoma, amelynek tárgyalására utóbb térünk ki. A temető több sírjában a kerévet fölött megfigyelt szerves maradványok arra vallanak, hogy feltételezhetünk bőrbevonatú, illetve szerves anyagból (szőr stb.) kitömött párnázattal kényelmesebbé tett kerévetet.

Végül mintegy következtetésként abból a tényből kiindulva, hogy egyetlen esetben sem sikerült megnyugtatóan megfigyelni ezen alkotmányból,

A l a k j a					Belső mélysége	Kerület nyom.	Kerület lábak	Kerület borítás bőr	Kerület fed. láda	Keresztléc	Lábnyom	Sír fedés, fülek	Padkás	Egyéb, tem.	Sárga edény
Tégla	Kerek	Nyújt ov.	Négyszet	Egyéb											
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
35×21	—	—	—	—	18	+	+	—	—	+	—	+	+	—	—
25×22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
22×37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29×37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
50×50	—	—	—	—	20	+	+	+	+	+	+	+	+	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
35×25	—	—	—	—	11	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30×20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
50×37	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
35×40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	65×70	—	—	—	33	+	+	+	—	+	—	—	—	—	—
—	40×45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	35×40	—	—	—	20—27	+	—	—	—	+	—	—	—	—	—
—	20×27	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	35×40	—	—	—	20—27	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—

hossz- vagy keresztirányban kinyúló hordozó rudakat, arra kell gondolnunk, hogy e halottakat temetőnk vizsgált és tárgyalt eseteiben életükben használt fekvőhelyükkel vagy a halotti ágygal együtt temették el.

E meggyőződés csupán a hosszabb megszakításokkal folytatott ásatás legutóbbi szakaszában kristályosodott ki. Hiszen korábban elsősorban a halott a sírhoz szállítását szolgáló, lábakon álló, ácsolt hordozó eszköz sírba helyezésére gondoltunk. E feltételezést megerősíteni látszottak a kunbábonyi fejedelmi sír leletei, amelyekből részint a találók elmondása, részint éppen a kunszállási temető 41. sz. sírjának megfigyelései alapján sikerült elkülönítenünk a leletanyagban annak a lábakon álló faszerkezetnek aranyfóliával bevont, ezüstlemez borításait és vaspántjait, amelyre a fejedelmet helyezték.⁵

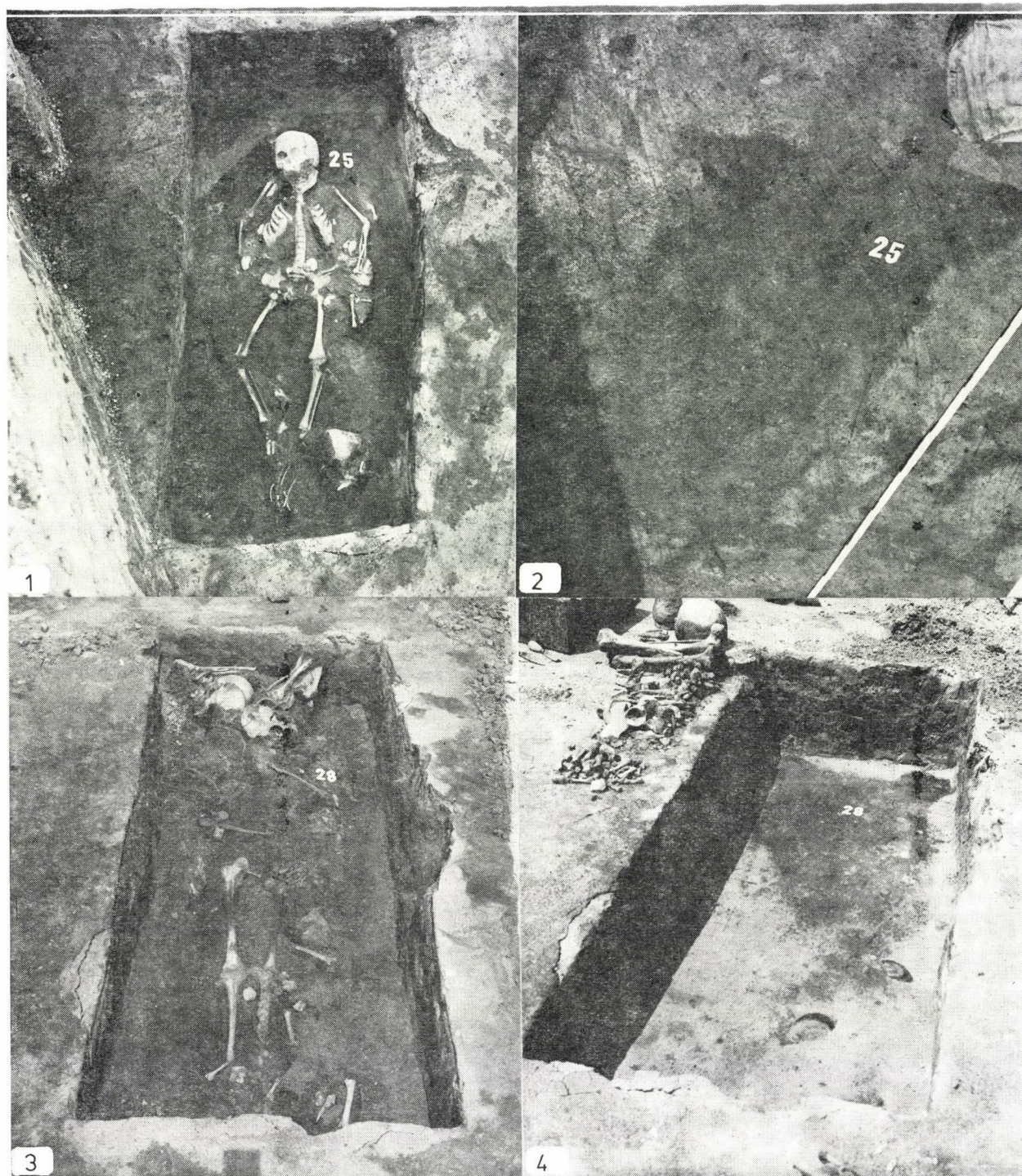
A kunszállási temető 1978. évi ásatásának tapasztalatai⁶ (13—20. kép) (51, 52, 58—61 sír) győz-

tek meg arról, hogy a rokonvonások ellenére lényeges különbség van a kunszállási temető és a kunbábonyi fejedelem sírjába helyezett keretek között. Amíg ugyanis az utóbbi mintegy 6-cm átmérőjű félköríves vaspánt töredékei és arany-ezüst lemezborításai hengeres hordozó rudak meglétére vallanak, a kunszállási temető sírjaiban ennek megfelelőjét egyetlen egyszer sem tudtunk megfigyelni. Ennek ellenére úgy véljük, hogy a kunbábonyi fejedelem sírjában feltételezhető faalkotmányt sem tekinthetjük csupán a temetés céljára ácsolt hordozó eszköznek. Ennek ellene mond a szerkezet erős vaspántolása és a farészek ezüstlemez, illetve mind a fa-, mind a vaspántok aranyfólia borítása s e borítás ezüst szegekkel történt gondos felerősítése. Ugyanakkor viszont tapasztalhattuk, hogy a csupán a temetés céljára készült arany tárgyak kidolgozására különösebb gondot nem fordítottak. Így a temetéshez használt úgynevezett „szentmihály-lova” helyett sokkal inkább feltételezhetjük, a fejedelem által használt hordozhatóvá alakított keretet sírba helyezését (24. kép).

A fejedelmi sír temetési módjának helyreállításakor ugyancsak megkíséreltük igazolni a kun-

⁵ H. Tóth E., *Cumania* I (1972) 155—166.

⁶ H. Tóth E., *ArchÉrt* 106 (1979) 283; *RégFüz* 32 (1979) 64; *KJM Adattár* 81; *RégFüz* 33 (1980) 64.

8. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető 1–2. 25. sír. — 3–4. 28. sz. sír
 Рис. 8. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, 1–2. погр. 25. — 3–4. погр. 28.
 Fig. 8. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. 1–2. Grave 25. — 3–4. Grave 28.

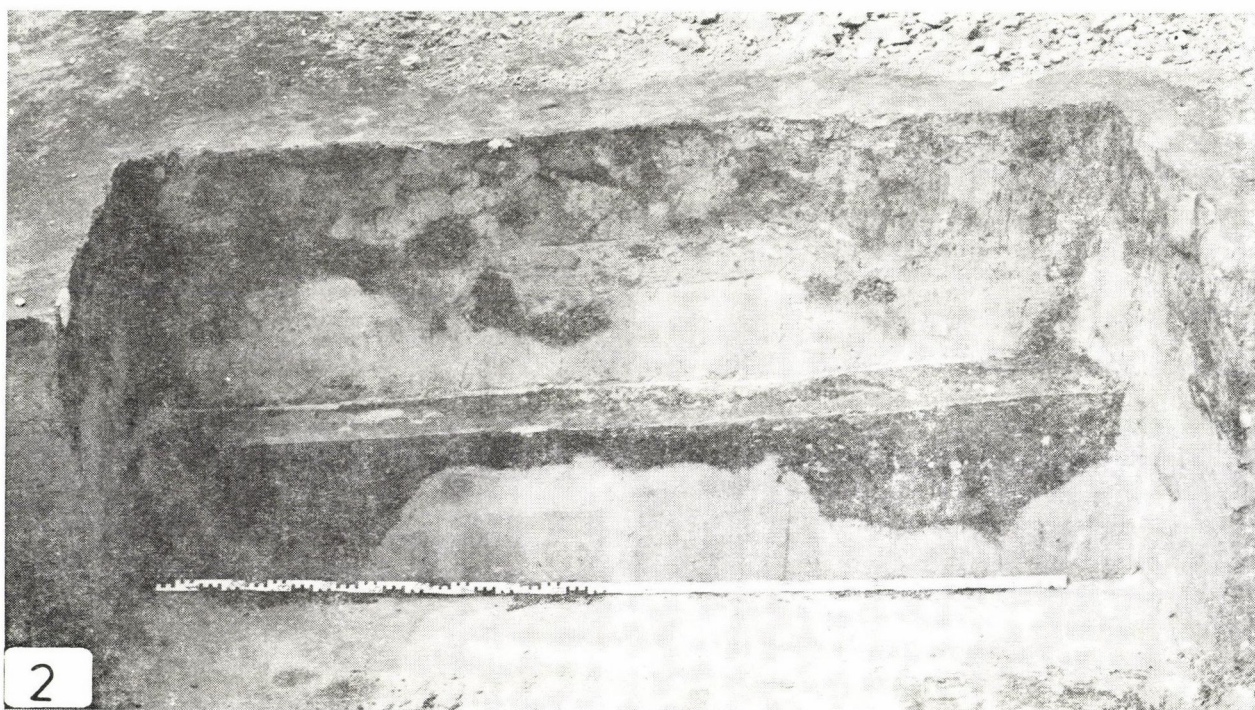
9. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető 1–2. 31. sz. sír
Рис. 9. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, 1–2. погр. 31.
Fig. 9. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. 1–2. Grave 31.

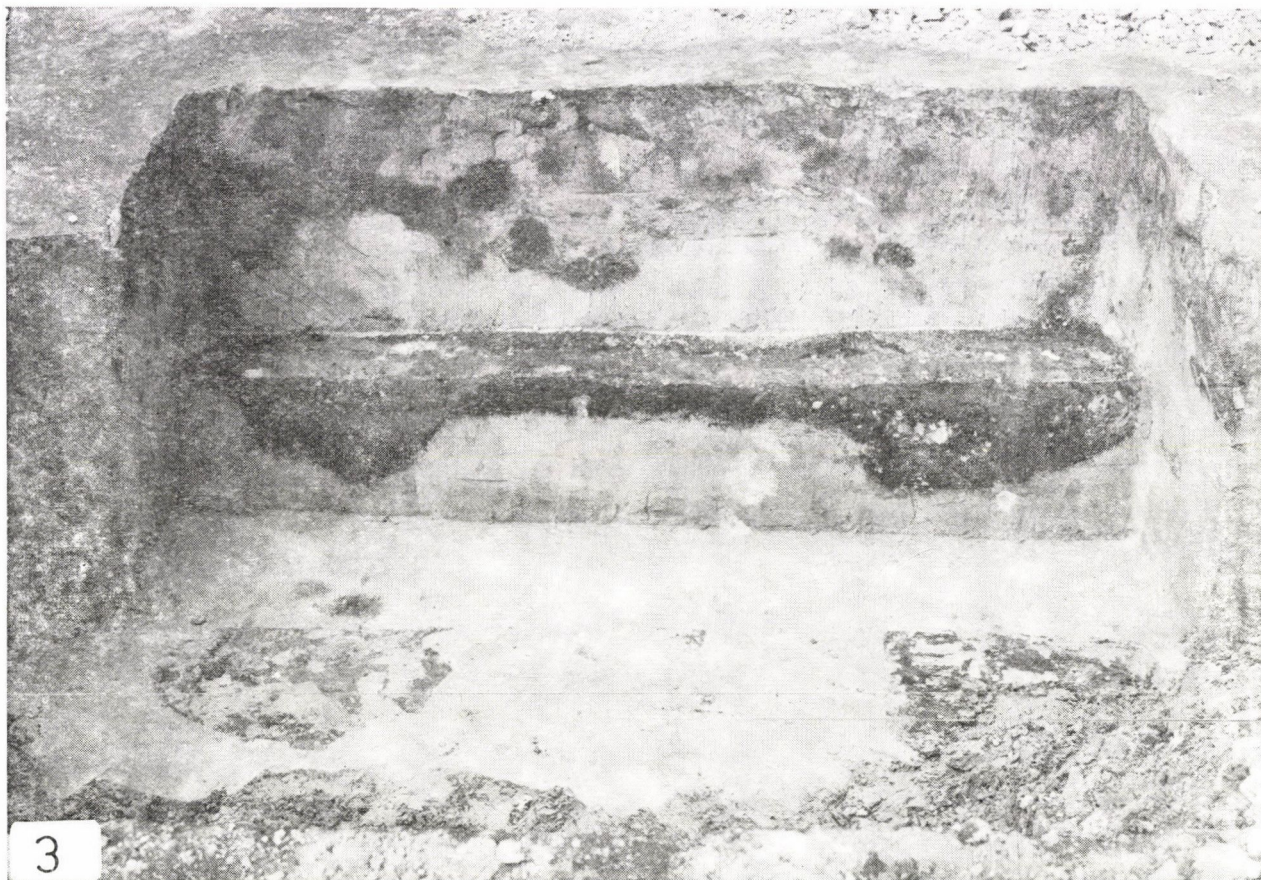
10. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető 1–2. 41. sz. sír csontváza, illetve a felszedés után a sír
Рис. 10. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, погр. 41. 1–2. Могила с костяком и дно ямы
Fig. 10. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. 1–2. Skeleton of grave 41, or rather the grave after picking up

11. kép 1.

11. kép 2.

11. kép. 1–3. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető 41. sz. sírfenék metszetei fanyomokkal
 Рис. 11. 1–3. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, разрезы дна могилы 41 с остатками дерева
 Fig. 11. 1–3. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. Slides of grave bottom of grave 41 with wooden traces

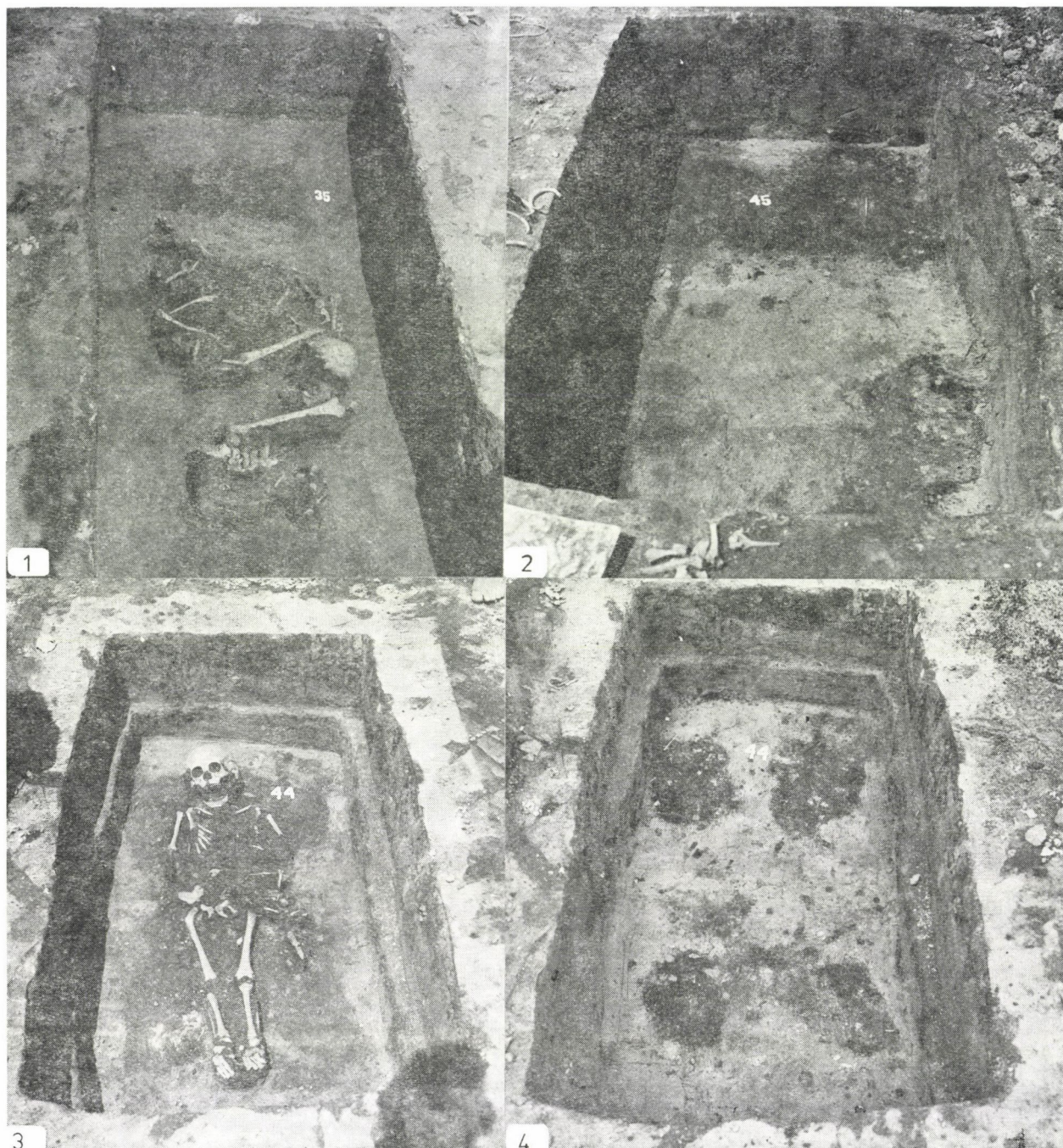
adacsi avar temető 4. sz. sírja alapján azt a fenék-rész nélküli koporsófedélszerű ládát, amellyel a hordozható kereveten nyugvó fejedelem holttestét lefedhették. A kunadacsi temetőben észlelt jelenség, úgy tűnik, nem egyedülálló, s mint szórványosan a saroglyás-kerevetes temetkezésekben olykor előforduló jelenség figyelmet érdemel.

II. A halott leborítása koporsófedélszerű ládával

1960 folyamán Kunadacs-Felsőadacs területén⁷ a Kerekegyháza—Kunszentmiklós közötti úttól É-ra mintegy 2 km-re a Látosházi dűlőben fekvő Turupuli tanya közelében a késő-avar temető leletmentésekor a 4. sz. sírban az ásató nagyméretű sír feltájtában koporsó jelentkezését figyelte meg, ezért kezdettől fogva arra törekedett, hogy lehetőség szerint megfigyelje és dokumentálja a jelenséget alakjának és szerkezetének rekonstrukciója végett (21. kép 1). A rozsdavörösen jelentkező, jól kirajzolódó fakorhadék-nyomok mentén a sír felső ré-

tegében a sarkokon négy derékszögben meghajló és horgasan visszakalapált, hegyes végű sarokkapcsot talált, amelyek mind a vízszintes állású koporsódeszkákat, mind pedig a koporsó keskeny oldalának függőleges állású széléin levő mintegy 10 cm szélességű és hüvelykujnyi vastag deszkáit átfogták és rögzítették. Ezek mellett a koporsófedél a függőleges állású oldalfalakhoz történő rögzítésére a keskeny oldalakon középen egy-egy, a hossz oldalakon 2–2 függőleges állású kissé ívesen meghajlított horgas végeikkel a fába vert kapcsot talált, amelyek helyét fotón és rajzban rögzítette (21. kép 2, 22. kép). Azonos mérési pontokat felvéve folytatta a sír feltárását, s a bolygatott férfi csontváz felszedése után csaknem pontosan, a koporsó felső sarkai alatt mintegy 45 cm-rel mélyebben hasonló sarokpántokat talált. A koporsó hossz és keskeny oldalain megfigyelt fedélrögzítő kapcsolatokhoz hasonló fenékrögzítő vasalások azonban nem kerültek elő (21. kép 3). Feltűnő volt továbbá, hogy amíg a koporsó fedele és oldalfalai vöröses-barna elszíneződéssel rajzolódtak ki, addig a csontváz alatti rétegben mintegy 0,5–1,0 cm vastagságban egészen sötét barnásfekete keményen rétegződő szürkés szerves korhadékkal érzett anyagot talált. A leletek felszedése után a sírt meg-

⁷Horváth A., ArchÉrt 88 (1961) 48; Cumania I (1972) 247.

12. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető. 1. 35. sz. sír, — 2. 45. sz. sír, — 3. 44. sz. sír csontváza. — 4. a 44. sz. sír sírfenék beásásai
 Рис. 12. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, 1. погр. 35. — 2. погр. 45. — 3. костяк в погребении 44. — 4. ямы на дне могилы 44.
 Fig. 12. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. Skeletons of graves 1. 35, — 2. 45. — 3. 44. — 4. The diggings of grave bottom of grave 44

nyesve két sötét fekete humuszos kitöltésű 25–30 cm mély kereszt irányú árkot talált, amelyből a halott lába felőli részen juh koponyája és lábszár csontjai kerültek elő (21. kép 4).

Mindebből már akkor arra következtettünk, hogy e sírban a halottat szerves anyagra (talán

nemezre?) fektethették s csupán felülről borították le ácsolt, fenékrész nélküli faládával. Sajnos azonban a temető további három ácsolt koporsójának, illetve feltételezhető teknőszerűen kivájt fátörzs koporsójának feltárása kevésbé szerencsés talajadottságok mellett történt, így nem igazol-

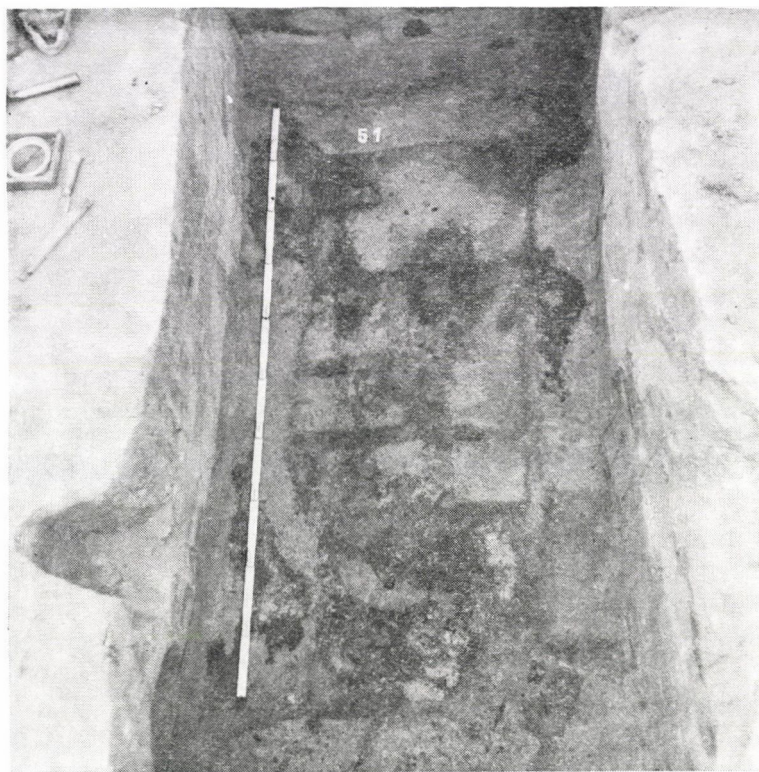

Fig. 13. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető. 1. 51. sz. sír csontváza. — 2. 51. sz. sírfenék a felszedés után faszervezet nyomaival

Рис. 13. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, 1. костяк в погребении 51. — 2. дно могилы 51 с остатками деревянной конструкции

Fig. 13. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. 1. Skeleton of grave 51. — 2. Grave bottom of grave 51 after picking up with the traces of the wooden structure

hatta megnyugtatóan e következtetést.⁸ Meggyőzőbb érveket szolgáltatott viszont emellett a jó talajviszonyairól ismert kunszállási temető 20, 47 és 52. sz. sírja (2. kép, 15. kép 1, 16. kép). A jórészt bolygatott és csaknem teljesen feldúlt 20. sz. sírban a váz felett 60 cm-rel magasabban jelentkezett a koporsókapcsok sora. A váz szintjében koporsókapcsok nem kerültek elő, jóllehet világosan rajzolódott ki egy a koporsót körülvevő, vele párhuzamos fakeret nyoma, valamint a sír négy sarkában megtaláltuk a beásások nyomait. Figyelembe véve azonban a sír csaknem teljes feldúlását, valamint nagy mélységét (245 cm), amelynek következtében a talajvíz közelsége miatt a sírfenék sáros masszává vált, az észlelteket nem tekinthetjük perdöntő fontosságúnak a kerevetes-saroglyás koporsófedeles temetkezés mellett. A fentiek mellett e sírban sajátos jelenséget, a koporsó keskeny oldalai és a sír fala között azokkal párhuzamosan futó a koporsó sarkain túlnyúló és mintegy 15×12 cm téglalap alakú fanyomban végződő elszínező-

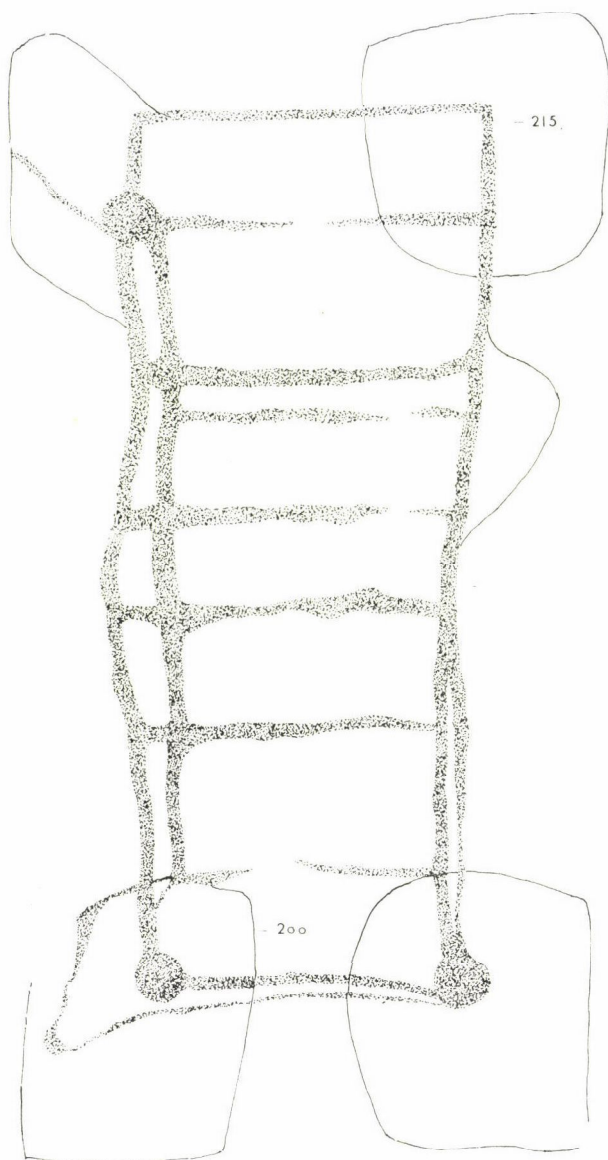
dést találtunk amelyek hosszirányban egymáshoz nem csatlakoztak (2. kép) pontos megfelelőjével a hortobágy-árkusi temető töredékesen megmaradt sírjánál is találkoztunk.⁹

Jelentősebb számunkra a temető 47. számú hasonlóképpen rendkívül mély sírja (210 cm), amelynél a bolygatás kisebb mérvű, csupán a koponya, a bal kar és a comb csontjai mozdultak el eredeti helyükről, így a sír jelentős része érintetlen maradt. A váz jobb oldalán, és a sír lábfelől végében eredeti helyükön, 160 cm mélységben találtunk meg 6 db koporsókapcsot, míg egy hetedik talán a sír kirablása következtében került másodlagos helyre, a bal lábfej csontjai közelébe (2. kép). A csontváz szintjéből — tehát 210 cm mélységből — sem a bolygatott területről, sem a sír érintetlen nagyobb feléből koporsókapcsok nem kerültek elő, megtaláltuk viszont a sír sarkainál valamivel beljebb a nagyméretű kör alakú, sírfenékbe mélyített gödrök nyomait.

Végül a temető 52. sz., ugyancsak feldúlt és

⁸ H. Tóth E., ArchÉrt 89 (1962) 264; RégFüz 15 (1962) 48; Cumania I (1972) 247.

⁹ H. Tóth E., ArchÉrt 87 (1960) 238; RégFüz 13 (1960) 73—74.

14. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető. 51 sz. sír sírfenék

Рис. 14. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, дно могилы 51.

Fig. 14. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. Grave bottom of grave 51

kirabolt sírjában találkoztunk hasonló jelenséggel (15. kép 1, 16. kép) itt a koporsókapcsok sora a váz jobb oldalán, attól kissé távolabb került elő, a 175 cm mélyen nyugvó csontvázmaradványok felett, azoknál mintegy 50 cm-rel magasabban. A koporsókapcsok másik sora a váz bal oldala felett húzódott. A hosszoldalon húzódott tehát négynégy koporsókapocs sora, amelyhez hasonlók sem a koporsó sarkain, sem a váz szintjében ezúttal sem

kerültek elő. Úgy látszik, vagy a bolygatás, vagy a szegrek hiányában labilis alkotmány kissé megdőlt. A csontváz felszedése után viszont a sír altalajában ezúttal is megtaláltuk a sarkok táján mélyített beásásokat, s a sír bolygatatlan lábak felőli részében a kerevet rajzolatának felét (15. kép 2). Így a fentiekből megnyugtatóan következtethetünk a kerevetes saroglyás temetkezések és a ládaszerű borítások összefüggésére.

III. Nyúzott juhőrök a sírban

A kunadacsi avar temető területén szőlőfordítást végző munkások a leleteket átadva említést tettek a sírokban talált juh csontokról, illetve teljes juh koponyáról. A leletmentő ásatás során a hitelesen feltárt első négy sír mindegyikében megtaláltuk az ép juh koponyát az állkapoccsal együtt, valamint a többnyire alatta levő lábvégszontokat, amelyek az ásatási napló és a fotók szerint anatómiai sorrendben helyezkedtek el.¹⁰ A juh csontok síron belüli elhelyezése különböző volt, az 1-es sírban a váz baloldala mellett és alatt mintegy 15 cm-re kerültek elő sötét színű lemélyítésben.

A 2. feldúlt sírban a lábnál a bolygatatlan emberi lábszontoknál voltak juh állkapocs és lábcsontok. A 3. sz. sírban a bal válltól kis távolabb feküdtek a juh 4 lábának csontjai az állkapoccsal együtt följük helyezett ép juh koponyával. Végül a 4. sírből, amelynek koporsó fedélszerkezetét rekonstruálni próbáltuk az előbbiekből, s amelyben mai ismereteink szerint a kettős fa elszíneződést mutató sírrajz és a sírfenékbe mélyített keresztárkok alapján kerevetes, koporsófedeles temetkezést tételezhetünk fel — a juh koponya és lábcsontok a láb felőli árok sötét feltjából kerültek elő. (21. kép 4.) (A temető középső része szőlőfordítással elpusztult, a feltárt É-i szélének szegényesebb sírsorából juhcsontok nem kerültek elő.) Kézenfekvőnek látszott, hogy honfoglaláskori sírjaink nyúzott lóborénekből sírbahelyezéséhez hasonlóan e késő avar sírban olyan birkabőrök sírbahehelyezését tételezzük fel, amelyekben a teljes koponyát és a lábvégeket nyúzaskor bennehagyták.¹¹

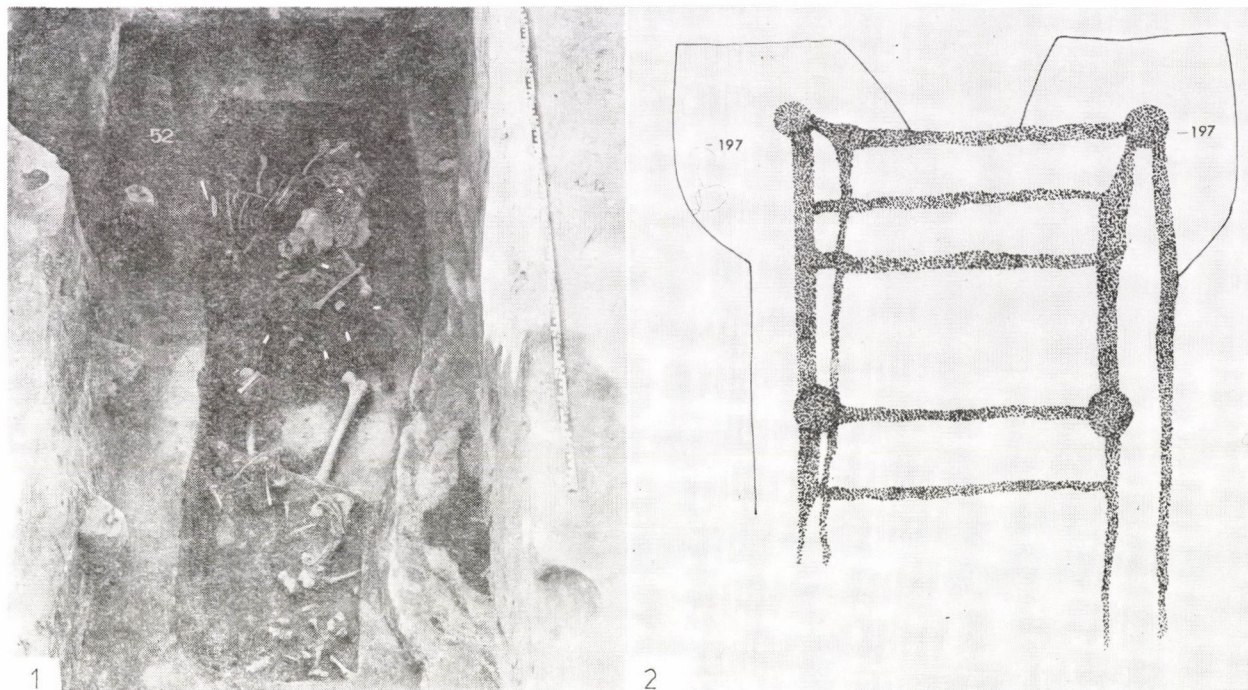
Hasonló jelenséget észleltünk a Szabadszállás község belterületének ÉNY-i szélén megmentett avarkori temetőrészlet számos sírjában.¹² (A temető első 16 sírjából, amelyek kerti munkák során pusztultak el, kevésbé megfigyelt leletanyaggal rendelkezünk.) A további leletmentéssel feltárt 52 sírből (17–68) számos sír bolygatott és kirabolt volt, ennek ellenére e sírok több mint felében találtunk juh állkapocs és koponyarészeket, valamint a lábvégek csontjait, elhelyezésük azonban merőben eltérő a kunadacsi temető csomóba helyezett juh csontjaitól. Itt soha sem együtt találjuk a koponya és lábcsontokat.

¹⁰ Horváth A., KJM. Adattára 64; 30; RégFüz 14 (1961) 48; Cumania I (1972) 247.

¹¹ László Gy., 1943. Honfoglaló magyar nép élete 46–54; Ua., Etn (1959) 446–449; Acta ArchHung 17

(1943) 45–60; Bálint Cs., MFMÉ 1 (1969) 108–110. Szeged.

¹² H. Tóth E., ArchÉrt 102 (1975) 304; 103 (1976) 299; RégFüz 28 (1975) 82–83; 29 (1976) 55.

15. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető 52. sz. sír. 1. feldúlt csontváz, — 2. koporsófedél és kerevet rajza a sírfenéken

Рис. 15. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, погр. 52. 1. потревоженный костяк, — 2. следы деревянного гроба и лежанки на дне могилы

Fig. 15. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. Grave 52, 1. disturbed skeleton, — 2. casket lid and design of couch at the grave bottom

Többnyire a törzs vagy emberi koponya közelében, vagy a váz alatti szinten találjuk a juh koponyát, bolygatatlan sírban általában a juh állkapocs a közelében fekszik, a juh lábsontok viszont a vállak vagy karok mentén, illetve a comb vagy az emberi lábsontok táján, azok alatt, illetve fölött kerülnek elő. Ez arra vall, hogy a juhbőröket kiterítve helyezték a sírba, többnyire (9 esetben) az eltemetett letakarása céljából, s első sorban a törzset és az emberi koponyát védték vele (15, 35, 44, 47, 62, 63, 64 sír). Ritkábban, de néhány esetben megítélésünk szerint az eltemetett alá helyezték a juhbőrt, s általában ez alkalommal is a felső test alá helyezték, s a koponya a fej és vállak táján a lábvégek pedig a kar és combcsontok alól kerültek elő (25. kép 1–2., 26. kép 2. 1–2), míg egy alkalommal a juhkoponya a lábak táján feküdt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy néhány juhbőrrel leterített sírban egyéb, a halott alá helyezett bőr, fa és más szerves anyag nyomait észleltük, ami arra enged következtetni, hogy a halottnak esetenként nyughelyet készítettek. További négy esetben viszont úgy tűnik, hogy az eltemetettek alá és fölé egyaránt juhbőr került (43, 51 sír.)

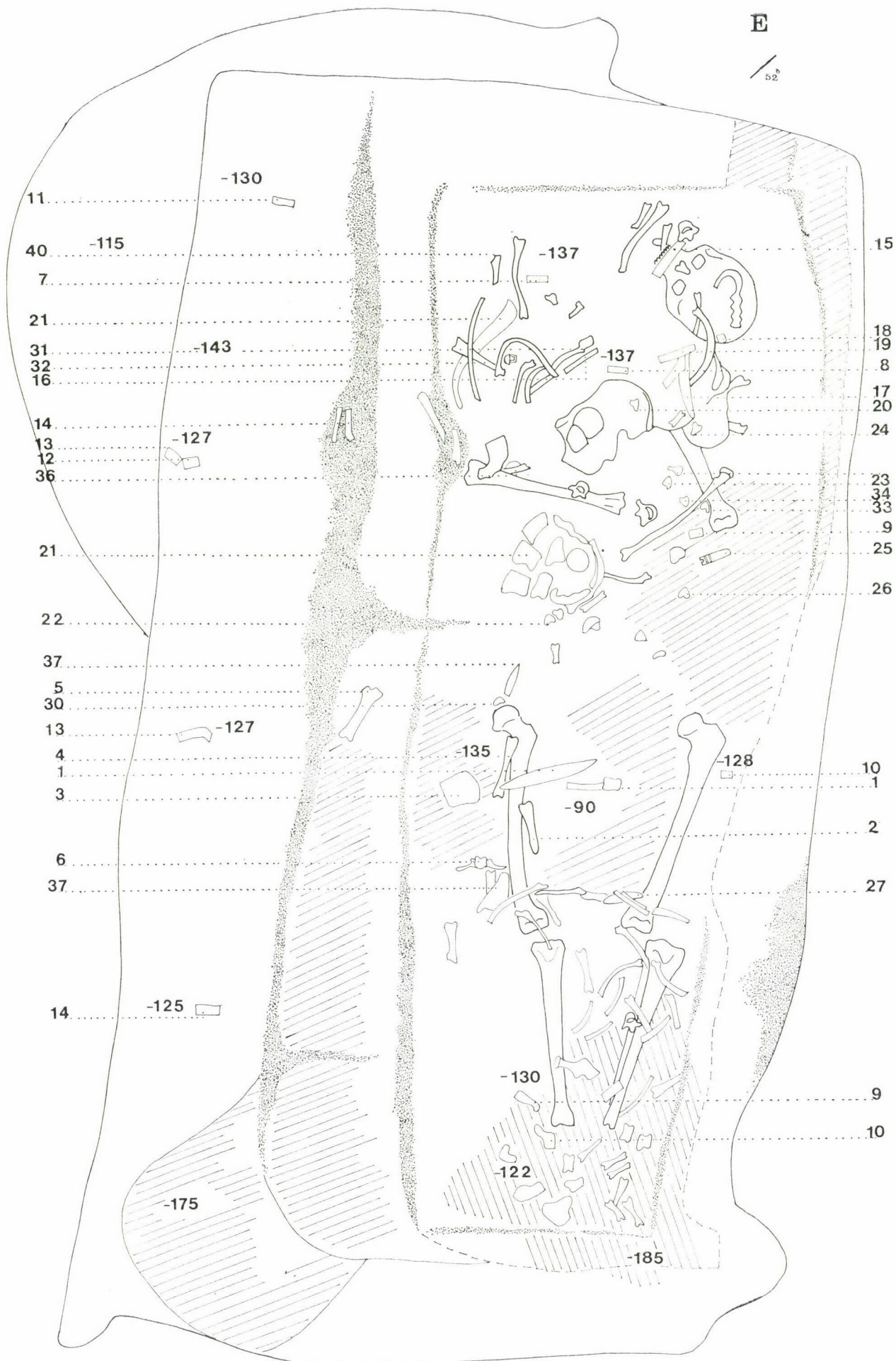
Amíg tehát a kunadaci temető sírjaiban a koponya és a négy láb csontjaival eltemetett juhbőr jelképes állatáldozatnak tekinthető, addig a szabadszállási sírokban emellett, a halott védelmét, a földtől való megóvását is szolgálta. Étel mellék-

letként ugyanis a juhcsontokon kívül a sírokban olykor több szárnyast, s emellett marha és más juh csontvázrészleteket stb. találtunk. Ugyanakkor ebben a temetőben semmiféle koporsóra utaló nyomot nem tudtunk megfigyelni.

Összefoglalás

A fentiekben az avar kori temetkezésekben a halott sírbahelyezésének és a földtől való védelmének a Duna–Tisza közü, illetve a Bács-Kiskun megyei avar temetőkben észlelt néhány módozatra próbáltam elsősorban a probléma felvetése és saját megfigyelésem ellenőrzése céljából a figyelmet ráirányítani. Korántsem volt célom valamilyeni temetkezési szokás és a temetés más apróbb sajátosságainak ismertetése. Így szándékosan nem foglalkoztam a lovastemetkezésekkel, amelyek a szalkszentmártoni Duna-partszakaszon feltárt temetőrészeire jellemzők, sem a más — feldolgozás alatt álló — temetők anyagára jellemző koporsós temetkezésekkel. Nem tértem ki a szinte temetőnként változó étel, és egyéb mellékletadással kapcsolatos szokásokra, illetve olyan egyedi jelenségekre, mint a halott feje alá helyezett bőr vagy egyéb szerves anyagból készült és esetenként díszített fejalj, a „párna”.

Szándékosan csoportosítottam azon megfigyeléseimet, amelyek helyességében és hitelességében nincs okom kételkedni, megnyugtatóan azonban

16. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető 52. sz. sír
Рис. 16. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, погр. 52.
Fig. 16. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery, Grave 52.

17. kép. Kunszállás-Fülepjakab késő-avar temető 1–2. 58. sír, a csontváz és a sírfenék
 Рис. 17. Кунсалаш-Фюлепякаб, позднеаварский могильник, 1–2. погр. 58. костяк и дно могилы
 Fig. 17. Kunszállás-Fülepjakab Late Avar cemetery. 1–2. Grave 58. the skeleton and the grave bottom

csak akkor érezném tisztázottnak a problémát, ha más temetőkben a későbbi feltárások folyamán hasonló megfigyelések igazolnák feltevéseimet. Bár az avar kori leletanyag zömét mindmáig a régibb feltárásokból származó, kevésbé megfigyelt és dokumentált anyag teszi ki, örömdetesen szaporodik az új feltárású jól megfigyelt leletanyag, amelyre úgy tűnik feltevéseink megerősítésében is támaszkodni tudunk.¹³

Megfigyeléseink közül elsőként a sírok sarkainak vagy a sírfenékbe ástott keresztirányú árkoknak lemélyítését szemügyre véve a régészeti irodalomban tapasztalhatjuk, hogy e jelenséget már korábbi kutatók is felismerték. Közülük behatóbban Móra Ferenc foglalkozott a kérdéssel, aki — mivel ásatásai során egyedül a víz közelében levő Fehértó B¹⁴ temetőben találkozott a jelenséggel, azt kizárva a cölöpépítmények, fakonstrukciók lehetőségét —, a sírgödörben feltört talajvíz levezetésével magyarázta. Nézete hosszú időre általánosan elfogadottá vált, s feltevésének minden esetre alkalmazható érvényességét csak nemrégiben

ben vonta kétségbe meggyőző érvek alapján Z. Čilinská¹⁵ és Tomka Péter,¹⁶ amely érveket saját tapasztalatainkból felhozott példákkal is alátámaszthatnánk. Rámutattak ugyanis arra, hogy a sírok végeinek lemélyítése sekély, vagy magasan a talaj vízszint felett fekvő sírok esetében is megfigyelhető, továbbá, hogy ha csak eső vagy talajvíz levezetésére szolgáltak volna egy ilyen gyakorlati megoldást minden temetőben alkalmaztak volna, egyes temetőkben viszont a sírfenékbe történt beásásoknak nyoma sincs.

Különösen hasznos Tomka Péter — a kisalföldi avar koporsós temetkezésekkel foglalkozó —, a közelmúltban kéziratomban lezárása után megjelent tanulmánya.¹⁷ Ásatási megfigyeléseken és nagy anyaggyűjtésen alapuló munkája meggyőzően igazolja, hogy a Kisalföld területén a késő-avar korban szinte általánosnak tekinthető a koporsós temetkezés szokása.

Teljességre törekedve, szinte valamennyi a sírban megfigyelt jelenség magyarázatát igyekszik adni, vállalva az úttörő munka nehézségeit és oly-

¹³ A Kecskeméti 1980. okt. 21–22-én megtartott avar konferencia több előadója tett említést a sírokban tapasztalt beásásokról (ezek jelentőségét különféle képpen értékelve), illetve kiterített állatbőrökről. A konferencia előadásainak anyaga előreláthatólag 1982 folyamán nyomtatásban is megjelenik.

¹⁴ Móra F., Etn 43 (1932) 56; László Gy., Etudes... Acta ArchHung 34 (1954) 35. 65. sír. 16; Tóth A. SIA

18 (1970) 31; Bóna I., A népvándorlás kora Fejér megyében. Die Zeit der Völkerwanderung. Székesfehérvár 1971. 30.

¹⁵ Čilinská, Z., Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. AS-Fontes 7 (1966) 105–106.

¹⁶ Tomka P., Arrabona 17 (1975) 52. 74.

¹⁷ Tomka P., i. m. 17–108.

-85

-210

-190

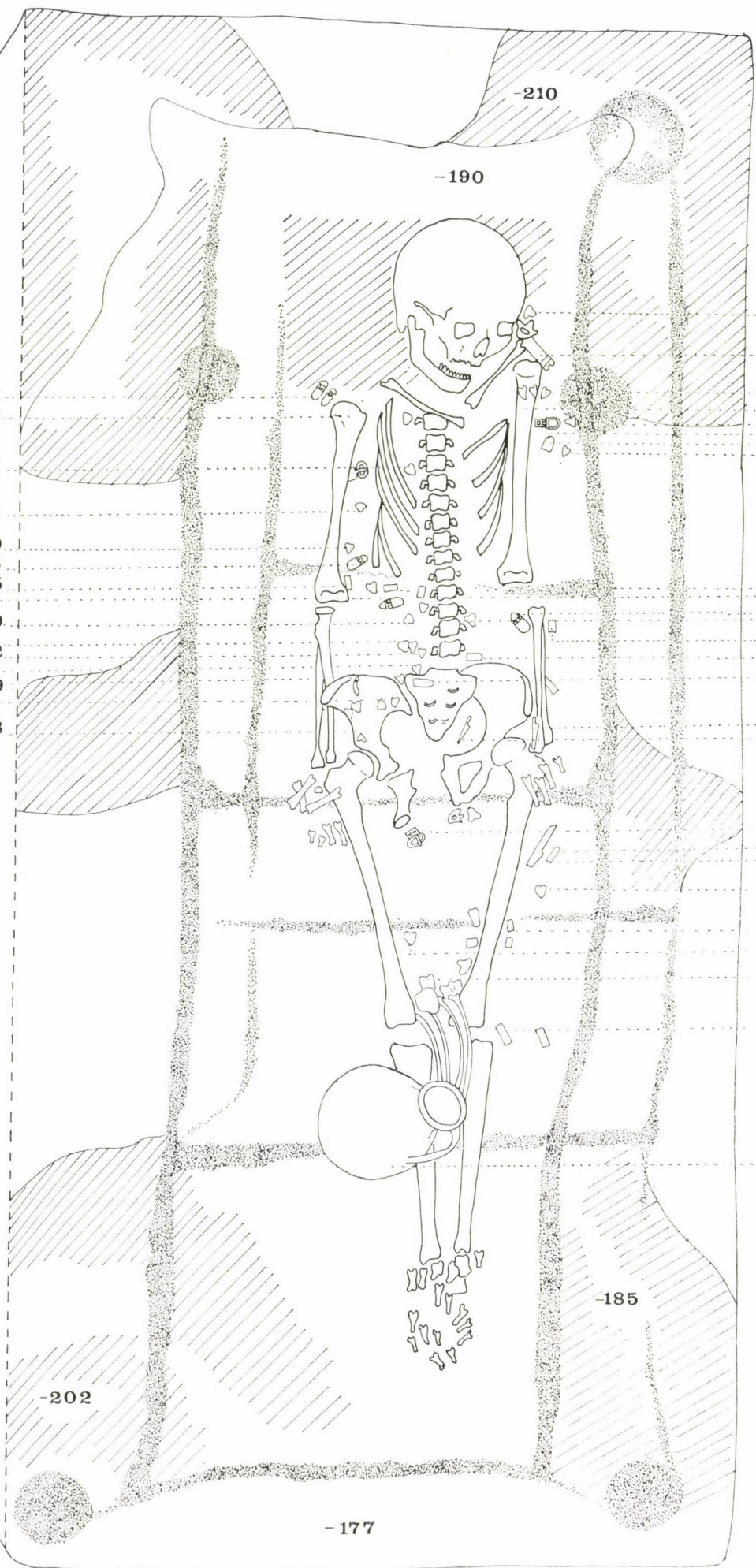
43
49
31
34
30
45
25
26
29
38
22
24
39
18

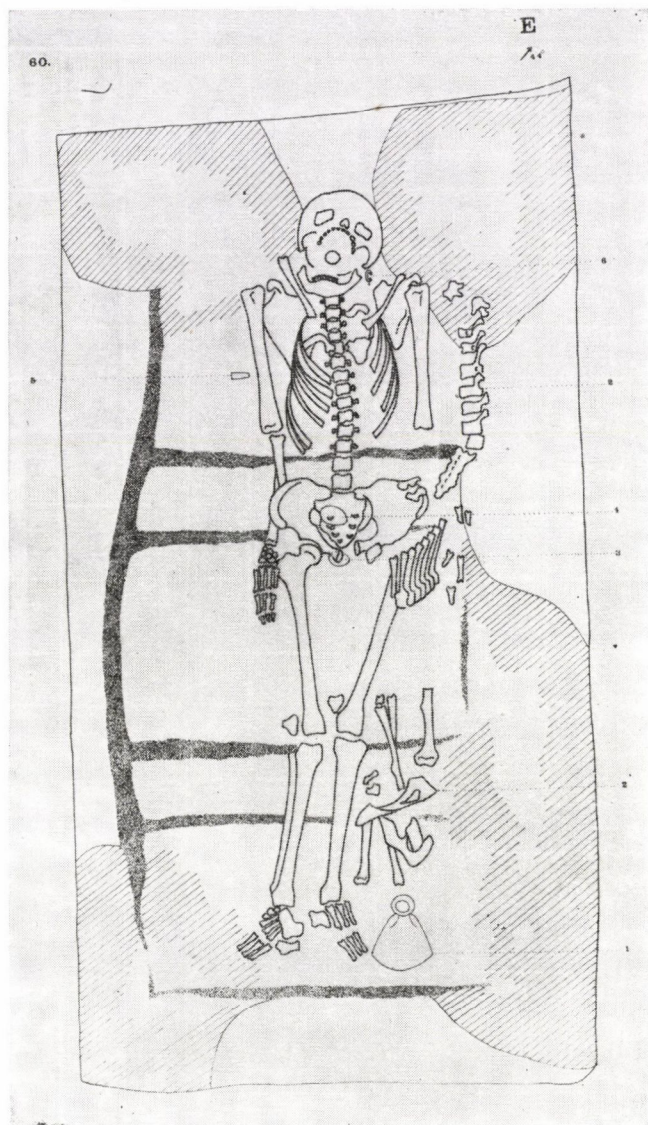
1
42
46
50
2
3
5
4
27
28
6
41
7
23
20
8
37
17
16
9
10
36
11
15
14
12
13
35

-202

-185

-177

19. kép. Kunszállás-Fülöpkab késő-avar temető. A 60. sz. sír feltárása és rajza
 Рис. 19. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, погр. 60. при раскрытии и его план
 Fig. 19. Kunszállás-Fülöpkab Late Avar cemetery. The uncovering and sketch of grave 60

kor kockázatát. Munkája azonban felment attól, hogy részletesen felsoroljam temetőnként a kialszöldi temetőkből található rokonjelenségeket, s az általa koporsóra valló jelenségként összegyűjtött, a sírok aljába ázott lemelvítések. Tomka a részletesen elemzett tápi temető sírjainak több mint 70%-ánál figyel meg hasonló jelenséget, míg más lelőhelyeken jóval kisebb arányban, olykor csak kivételesen, vagy egyáltalán nem találkozott a sírfenékbe történő beásásokkal. E téren tapasztalatai mind a szlovákiai, mind a Duna–Tisza közti meg-

figyelésekkel egybevágnak. Más kérdés azonban, hogy e jelenség magyarázatát csakis a magas lábakon álló „szökröny” koporsókénti sírbahelyezésnek, illetve a sírba eresztő kötelek kihúzását megkönnyítő megoldásnak véli.¹⁸ E megoldási javaslatával, magyarázatával, illetve ennek általánosításával éppúgy nem érthetünk egyet mint azzal, hogy elveti mindazon fakonstrukciók gondolatát is amelyekre szlovák, cseh, osztrák és jugoszláv

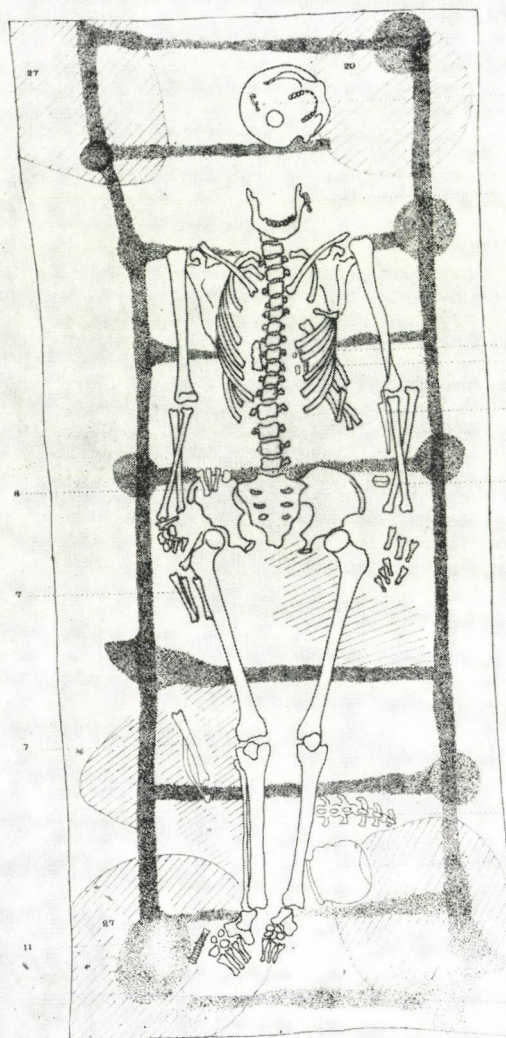
¹⁸ Tomka P., i. m. 53.

18. kép. Kunszállás-Fülöpkab késő-avar temető. 59. sír
 Рис. 18. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, погр. 59.
 Fig. 18. Kunszállás-Fülöpkab Late Avar cemetery. Grave 59.

61.

E
/ 40°

20. kép. Kunszállás-Fülöpjakab késő-avar temető 61. sír
Рис. 20. Кунсаллаш-Фюлопякаб, позднеаварский могильник, погр. 61.
Fig. 20. Kunszállás-Fülöpjakab Late Avar cemetery. Grave 61.

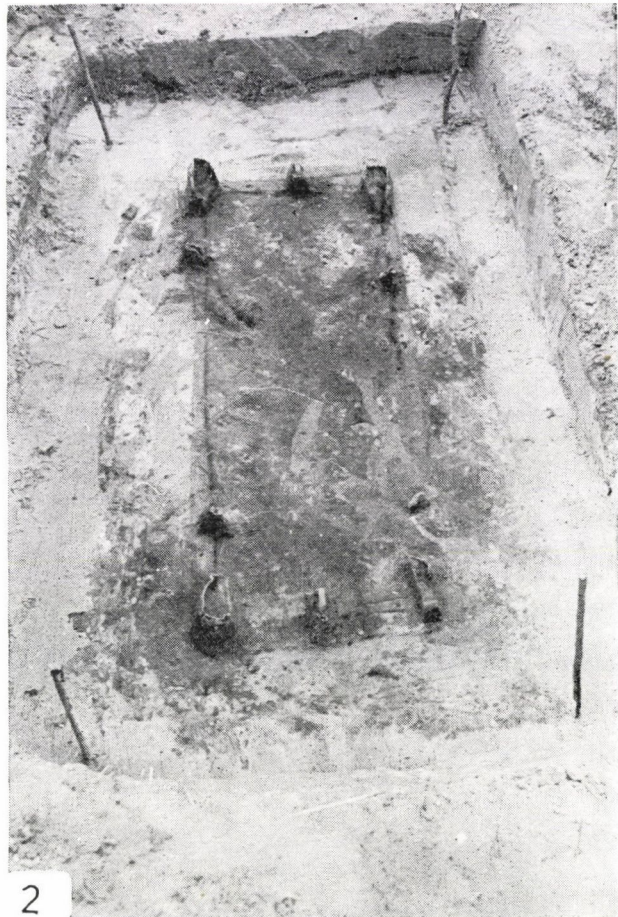
kutatók egyaránt számos esetben utalnak s amelyekre kivétel nélkül hivatkozik.¹⁹

Megítélésünk szerint, az avar kori temetkezési szokások terén szaporodó megfigyelések térben és időben olyan sokrétűen gazdagodnak, hogy mindezekre egyetlen megoldást keresni teljesen remény-

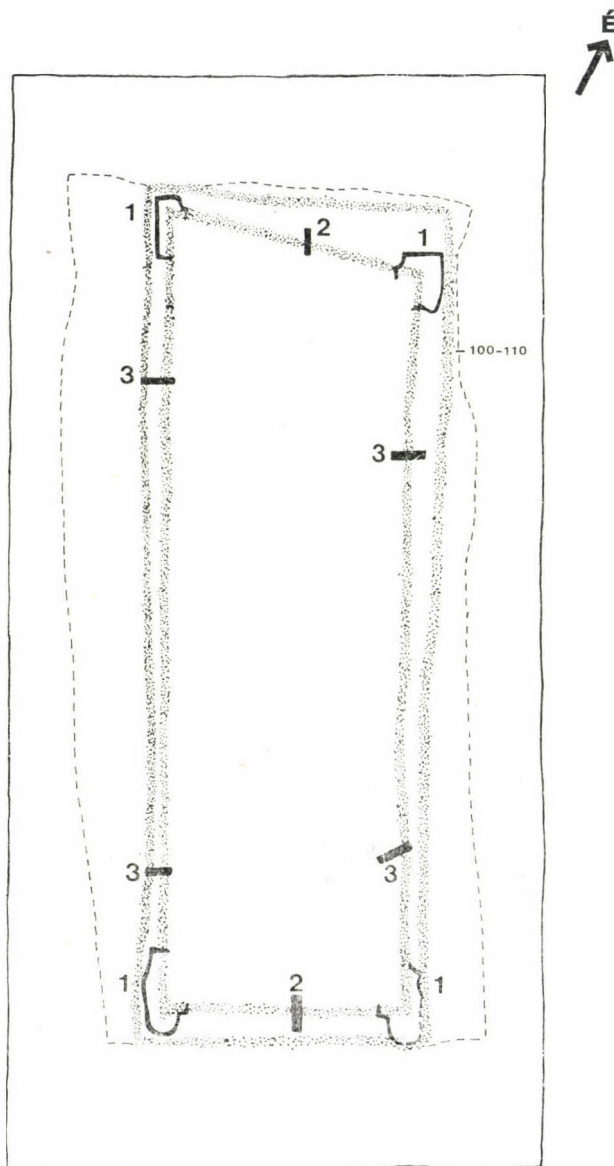
telen, sőt szükségtelen vállalkozás. Értelmetlen dolog lenne leegyszerűsíteni a valóságot, amikor tények és megfigyelések sokrétű gazdagságával állunk szemben, így például Tomka magyarázata amely szerint a beásások a koporsóládákat sírba eresztő kötelek kihúzásának megkönnyítését szol-

¹⁹ Tomka P., i. m. 18. 87; Čilinská, T., i. m. 113–114; Čilinská, Z., ŠtZ 16 (1968) 49–52; Dostál, B., Slovanské pohřebiste ze střední doby hradištní na Moravě Praha (1966) 20–22; Eisner, J., Rukovet' slovanske archaeologie. Praha (1966) 363–370; Friesinger, H., NÖArchAust 50 (1971) 213; Horváth T., Acta ArchHung 19 (1935) 55; Hrubý, V., Staré Mesto. Velkomoravské pohřebište „Na Valách” 7 (1969) Forschungen; Kras-

kovská, L., Slovanské pohřebiste v Devíne plohe Stare vinohrady AR. V. (1953); Kraskovská, L., Slovansko-avarské pohřebisko pri Zahorskej Bystrici. Slawisch-Awarisches Gräberfeld bei Záhorská Bystrica. Bratislava (1972) 682; Lippert, A., Prähistorische Forschungen 7 (1969) 23; Mütscha-Märheim, H., WissArb. aus dem Burgenland 17 (1957) 35.

21. kép. Kunadacs-Turupuli tanya késő-avar temető 4. sz. sír 1. A sír foltja. — 2. A koporsófedél vaskapcsai. — 3. A koporsófedél sarokpántjai. — 4. Nyúzott birka fej- és lábsontjai a sír alatti beásásban
 Рис. 21. Кунадач — хутор Турупули, позднеаварский могильник, погр. 4. 1. очертание могильной ямы, — 2. железные скобы гроба, — 3. угловые скобы гроба, — 4. кости черепа и ног барана в яме под могилой
 Fig. 21. Kunadacs-Turupuli ranch, Late Avar cemetery. Grave 4. 1. The patch of the grave. — 2. The iron clamps of the casket lid. — 3. The Corner bands of the casket lid. — 4. Skinned sheep's head and leg bones in the digging under the grave

22. kép. Kunadaç-Turupuli tanya késő-avar temető 4. sz. sír. Koporsókapcsok és fanyomok a sírban a csontváz és a leletek nélkül

Рис. 22. Кунадач — хутор Турупули, позднеаварский могильник, погр. 4. Скобы и следы деревянного гроба (после изъятия костяка и инвентаря)

Fig. 22. Kunadaç-Turupuli ranch Late Avar cemetery. Grave 4. Casket clamps and wooden traces in the grave without skeleton and findings

gálhatták, csakis a keresztirányú árkok értelmezésére adnának magyarázatot. Nem magyarázhatók viszont ezzel a Móra és azóta sokak által a sírok négy sarkában megfigyelhető beásások.

A sírokba helyezett, s azokból kinyúló nagyobb cölöpszerkezetek építését, mint lehetőséget saját ásatásait illetően Móra is kizártnak véli, jóllehet azóta más területeken meggyőzően igazolták ezeket az újabb kutatások, s az oly sok szerző által említett fabélések, a halott alá vagy fölé helyezett deszkák, illetve a halott körül megfigyelt keretek, továbbá a sír deszkafedése maradványainak megfigyeléseiben sincs okunk kételkedni.²⁰ Nincs viszont tudomásunk arról, hogy az avar kor szakirodalmában szentmihálylova, hordozható kerevet, vagy halotti ágyszírbába helyezése felvetődött volna, jóllehet a jelenség a korábbi, vagy későbbi korszakokban nem ismeretlen. Úgy véljük azonban külön kell választanunk a teljesen berendezett fedelmi sírkamrákba helyezett ágyak jelenségét a közösségi temetők akna sírjaiba helyezett hordozható kerevetek szokásától. A szkíta és kelta stb. fedelmek esetében a földi élet és gazdagság folytatását szolgálta a halottiház teljes felszerelése, míg temetőinkben az eltemetett halotti ágyszírbába szállítására és illő sírbahelyezésére szolgálhatott.²¹ Feltehetőleg e fedelmi temetkezések keleti párhuzama lehet az a kenol sírkamrákból rekonstruált faágy amelyre Párducz Mihály a vasuti halomsír temetkezések helyreállításakor utalt.²² Közelebbi párhuzamoknak tűnnek azok az Eisner által is hivatkozott aknasírok, amelyekbe lécből készült hordágyat, illetve fából épült ravatalt helyeztek.²³ Ez utóbbi a morvaországi Libicen két fejszés harcos sírjából került elő, s e szerkezetek rövid négy lába a sírfenékbe mélyített négyszögletes gödrökben állt, felettük kereszt és hosszirányban elhelyezett pallók hordozták a halottakat fedő mintegy 50 cm magas oldalfalú ládát. Ugyancsak Eisner hivatkozik a kulikovói²⁴ temetőben megfigyelt, a halottakkal sírbába helyezett hordágyakra, amelyeket a közlemény a halott alá helyezett deszkák mellett a területre jellemző temetkezési szokásként említ.

E rokonítható néhány jelenség időben és térben egymástól egyaránt távolos s ezért a szokás eredetének kérdésében aligha igazít el. Mégis e megfigyeléseket az adott területeken és korszakokban tényként kell elfogadnunk s az avar kort illetően, amely korban a felsorolt párhuzamok közötti időre esik a halotti ágyszírbába vagy halothordozó szerkezet sírbakerülésével számolnunk lehet és kell. Talán szaporíthatná a párhuzamok körét, ha számba vennénk a fakereteket („Rahmen”), amelyet jóval több esetben említenek a szakirodalomban.²⁵ Megkockáztathatnánk, hogy e megfigyeléseket is szerves anyaggal bevont fakerevetek —, vagy fekvőhelyként értékelhetjük, ez azonban éppoly

²⁰ Točík, A., SIA 9 (1963); SA 18 (1970) 32; Mišetič, N., WMBH Sarajevo 5 (1975) 187–188.

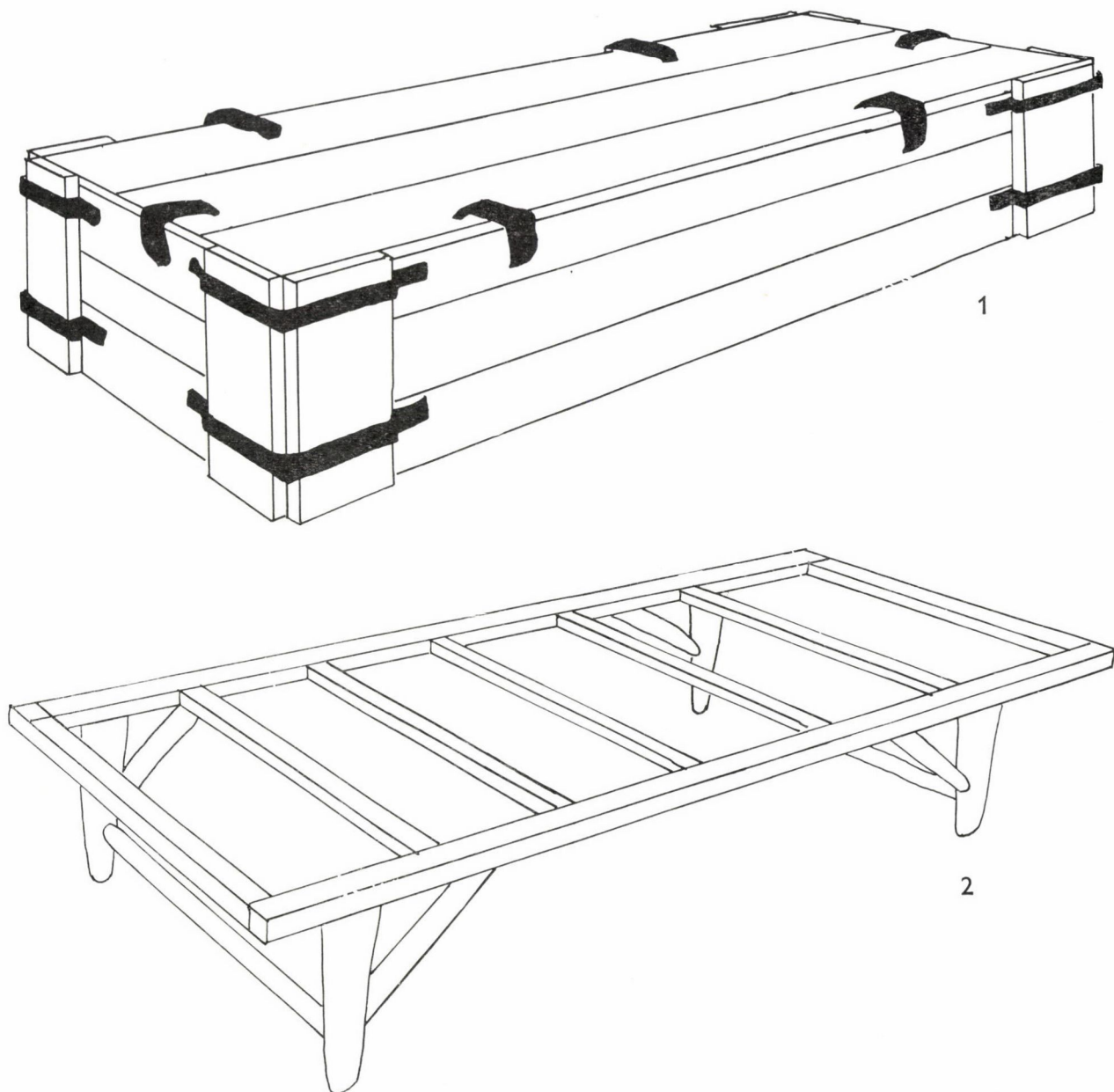
²¹ Talbot-Rice, Les Scythes (1958) 87–121; Вернштам, А. Н., Кеньколский могильник Л. (1940) 29–30; Руденко, С. И., Культура населения горного Алтая скифские время, М–Л (1953). Biel, J., Treasure from a Celtic Tomb. NatGeography (1980) 3. 30–31.

²² Párducz M., FA 11 (1959) 95–103.

²³ Eisner J., Rukovet slovanské archeologie. (Praha 1966) 363; Turek, R., AR 4 (1951) 492.

²⁴ Алихова, А. Е., Куликовский могильник. SA. 10. 1948.

²⁵ Tomka P., i. m. 103; Točík, A., ArchSlov Catalogi I (1968); Točík, A., ArchSlov Catalogi II (1968).

23. kép. 1. Fenékdieszka nélküli koporsóláda rekonstrukciója Kunadacs-Turupuli tanya 4. sz. sírja alapján.
 — 2. Halotti kerevet rekonstrukciója a kunszállási temető sírjai alapján
 Рис. 23. 1. Реконструкция деревянного гроба без дна в погр. № 4 в Кунадаче. — 2. Реконструкция лежанки в могиль-
 нике Кунсаллаш
 Fig. 23. 1. Reconstruction of a casket without bottom according to grave 4 of the Kunadacs-Turupuli ranch.
 — 2. The reconstruction of a funeral couch according to the graves of the Kunszállás cemetery

kevéssé lenne igazolható, mint az a ki nem mon-
 dott feltételezés, hogy e keretek valójában kopor-
 sók voltak, amelyeket nem ismertek fel az ásatók.

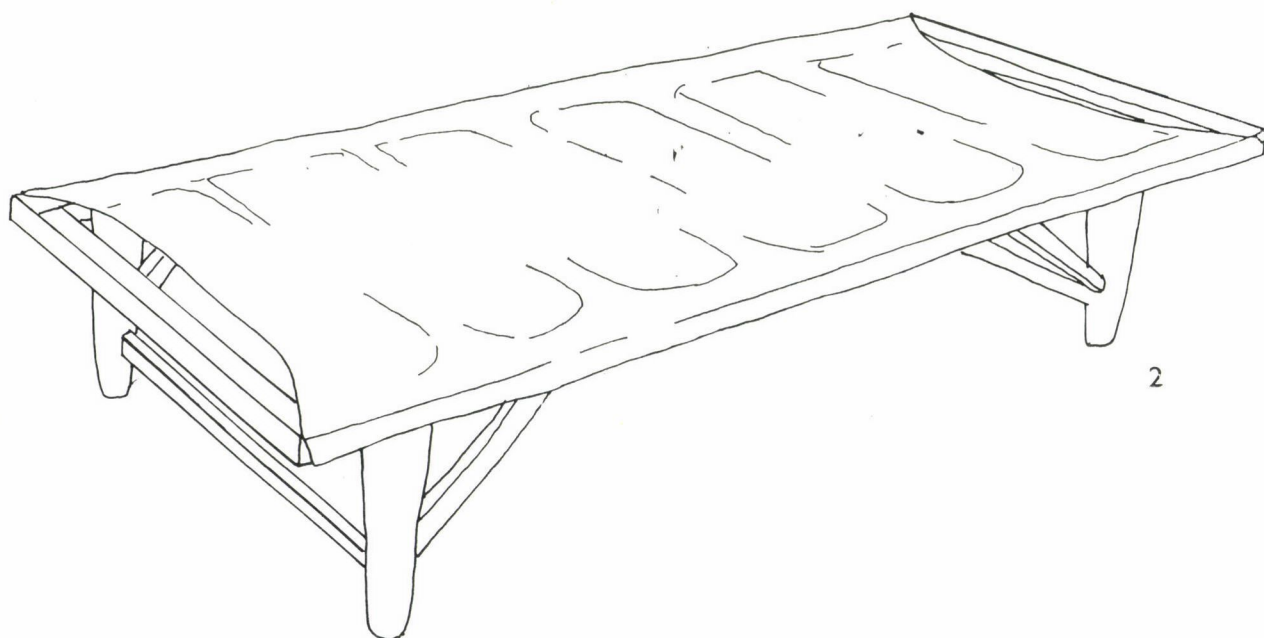
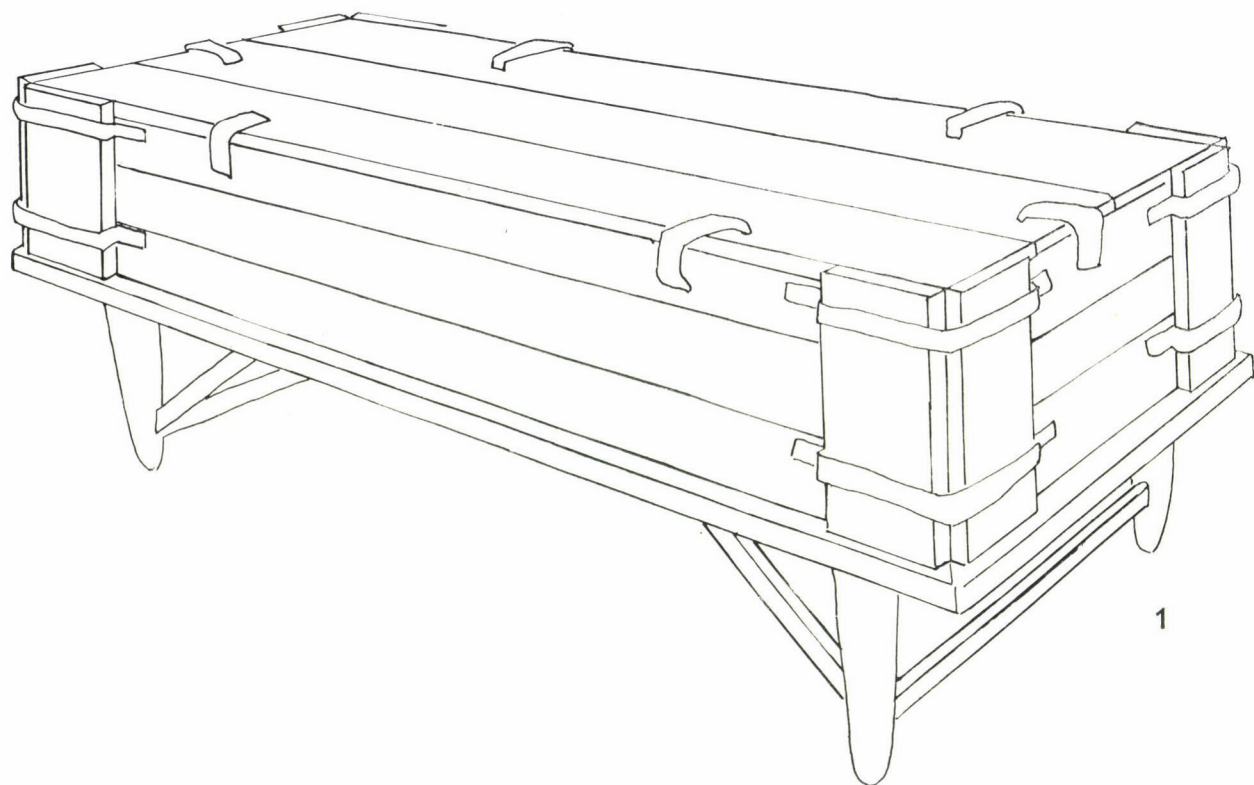
Tovább menve — akár csak Móra Ferenc tet-
 te — szeretnénk hangsúlyozni, hogy a sírfenék le-
 mélyítése a Bács-Kiskun megyei viszonylag azo-
 nos korú avar temetőekben sem tekinthető általános

jelenségnek, olyannyira, hogy egyes újabban fel-
 tárt temetőekben illetve, temető részletekben egyál-
 talán nem fordult elő (Szabadszállás-Batthyányi
 utca,²⁶ Szalkszentmárton-Dögghalom).²⁷ A Hajós
 cifrahegyi temető néhány sírjában a kunadacsi
 temető kettős sírfenékbe ástott keresztárkaihoz
 hasonló lemélyítéseket,²⁸ Székkutason pedig a te-

²⁶ H. Tóth E., ArchÉrt 102 (1975) 304; ArchÉrt
 103 (1976) 299; RégFüz 16 (1960) 73–74.

²⁷ H. Tóth E., RégFüz 22 (1969) 40.

²⁸ Kőhegyi M. — Wicker E., ArchÉrt 106 (1979) 2, 283.

24. kép. 1. Halotti kerevet koporsóládával fedve. — 2. Halotti kerevet bőrrel bevonva

1. Лежанка, покрытая гробом. — 2. Лежанка, покрытая кожей

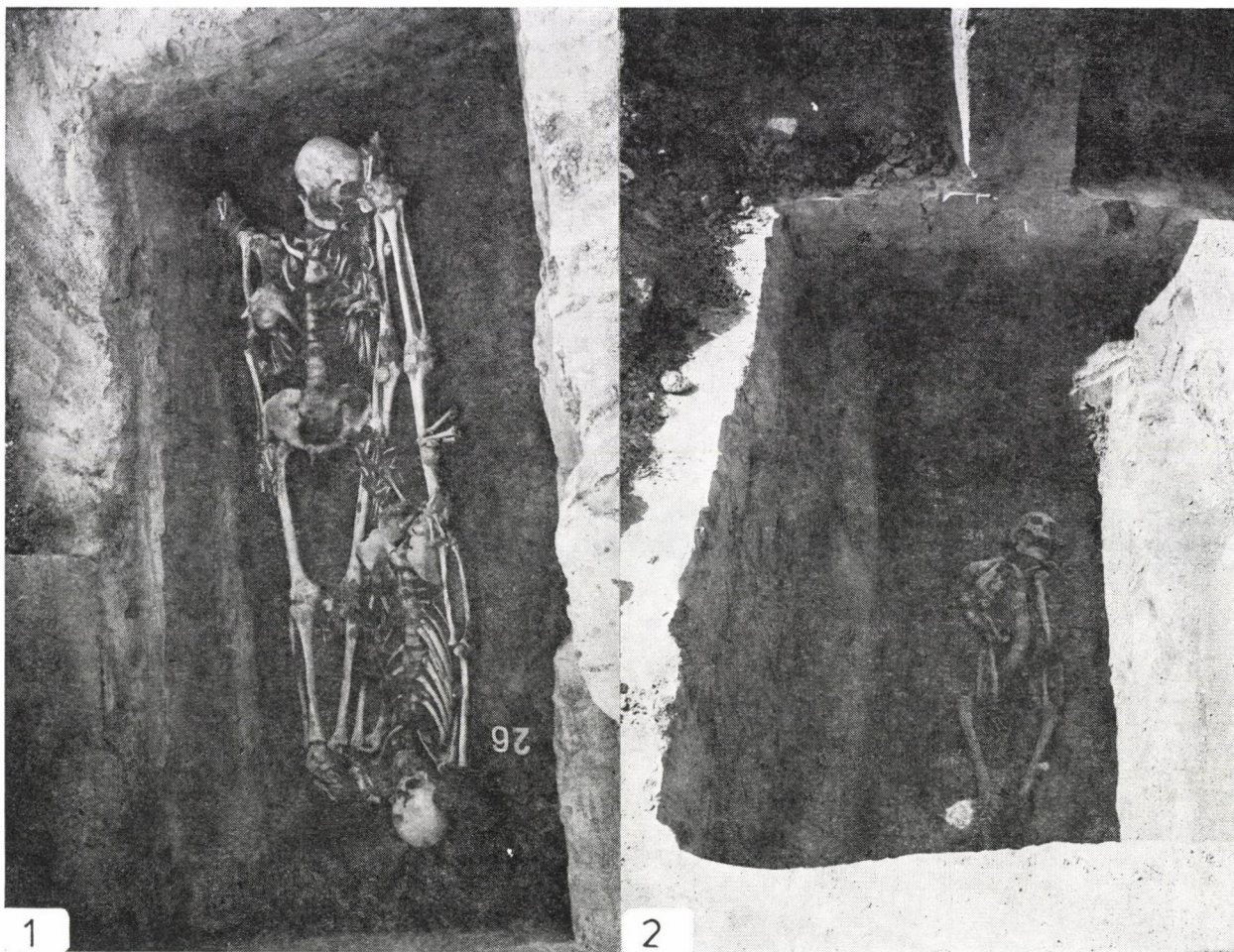
24. 1. Funeral couch covered with casket lid. — 2. Funeral couch covered with leather

mető feltárás alatt álló DNy-i részének sírjaiban a sírok négy sarkába mélyedő beásásokat figyeltek meg.²⁹

Dinnyés István a farmosi temetőben a sírok sarkaiban megtalálta a beásásokat és a fakeretek kettős nyomait.³⁰ Szekeres László pedig a Bačka-

²⁹ B. Nagy K., RégFüz 33 (1980) 68–69.

³⁰ Dinnyés I., Kecskeméten elhangzott előadása, 1980. okt. 22.

25. kép. Szabadszállás-Batthyányi u. közép- és késő-avar temető 26. sz. sír. 1. Nyúzott birkabőrök, juh koponyák és lábesontok kettőssírban. — 2. 34. sír. juhkoponya a csontvázon
 Рис. 25. Сабадсаллаш-ул. Батяни, средне- и позднеаварский могильник, погр. 26. 1. Шкуры и черепа барана в двойном погребении. — 2. Погр. 34. череп барана на костяке
 Fig. 25. Szabadszállás-Batthyányi Str. Middle and Late Avar cemetery, grave 26. 1. Skinned sheep's skin, sheep's skulls and leg bones in double grave. — 2. Grave 34., sheep's skull on skeleton

Topola (Bács-Topolya) temető hasonló jelenségeiről számol be.³¹ A temető sírjai egy részénél függőleges állású facölöpöket találtak, amelyeket két gerenda kötött össze s ez utóbbiakra helyezett deszkákra fektették a holtestet a sírba. Fakoporsó nyomait nem lehetett megfigyelni, s a sírok, gödrök vagy két végükön, vagy pedig sarkaikban kerek, illetve szögletes beásásokkal vagy egymással párhuzamos keresztirányú árkokkal voltak lemélyítve. Megfigyeléseik megerősítene bennünket abban a feltételezésben, hogy tárgyalt sírjaink esetében lábakon álló faalkotmányt vagy faszerkezetet helyeztek a sírba.

Hiányoznak viszont területünkön a másutt gyakrabban tapasztalható és joggal feltételezhető magasan a sírfenék fölé emelkedő faszerkezetek és belső védőtetők. A sír fedésére csupán a kunszállási temető két úgynevezett „füles” sírjának esetében

gondolhatunk. A sír hosszanti oldalfalában a felszíntől a sírmélység egyharmadáig függőleges beásások mélyedtek, amelyeken talán két keresztfára helyezett fafedél nyugodhatott, fanyomokat azonban nem sikerült megfigyelnünk. Épp így nem találtuk nyomát ezidáig a Bács-Kiskun megyei temetőkben a szökrönyszerű faszerkezetnek, sőt temetőinkben az olykor megfigyelt kettős fakeretek és a közöttük sorakozó keresztlécek kifejezetten ellentmondanak azon hosszabb, rövidebb lábakon álló faszökrönnyök sírbahelyezésének amelyek szerkezetét Tomka Péter a tápi temető sírjai alapján oly meggyőzően rekonstruálta. Megítélésünk szerint e szökrönnyök lábai vagy ládaszerűen teljes szélességben lenyúló deszkái sokkal inkább magyarázhatják a sírvégek lemélyítését mint a kötelek kihúzásának megkönnyítése.

*

³¹ Szekeres, L., Necropolis from the Avar Period at Bačka-Topola. Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj

Kotlin. Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken. (Novi-Sad 1978) 159.

26. kép. Szabadszállás-Batthyány u. közép- és későavar temető 1. 36. sz. sír. — 2. 38. sz. sír
 Рис. 26. Сабадсзаш-ул. Батяни, средне- и позднеаварский могильник. 1. Погр. 36. — 2. Погр. 38.
 Fig. 26. Szabadszállás-Batthyány Str. Middle and Late Avar cemetery. 1. Grave 36. — 2. Grave 38.

A halott deszka ládával való lefedése gondos temetésre vall, s így a koporsó fenékdesszáinak elhagyását csak akkor tételezhetjük fel, ha annál alkalmasabb nyugvóhelyet, ágyat vetettek más anyagból a halott alá. Ilyen volt pl. a halotti ágy sírba helyezése, amelyet elegendő volt csupán egy a méreteinél valamivel kisebb ládaszerű fedővel leborítani. Úgy véljük a fenékrész nélküli koporsófedél használata éppen a fentebb tárgyalt temetkezési mód következtében alakulhatott ki, s ezért talán nem meglepő, hogy még nehezebb analógiáját fellelünk. Móra a deszki D temetővel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy ellentétben az árpádkori temetkezésekkel „az alatta levő avar temetőnek szinte minden sírjában megtaláltuk a halottat leborító fa nyomát, mégpedig valamilyen fenyőfájét”, más helyen viszont kifejezetten különbséget tesz a koporsó kifejezést használva,³² így arra gondolhatnánk, hogy a kunadacsi, kunszállási példákhoz hasonló jelenséget figyelt meg ez azonban szövegezésből egyértelműen el nem dönthető.

Érdemes azonban felfigyelnünk Tomka Péter megállapítására amely szerint elsősorban a kopor-

sók felső részén talált koporsópántokat, illetve feltűnt számára, hogy a tápi temető 20 sírjában ezzel ellentétes helyzetet tapasztalt, mintegy kivételként.³³ Megítélésünk szerint az a tény, hogy a koporsókapcsok csak a felső részen találhatók, egyik ismérve lehet a ládaszerű koporsófedéllel történt eltemetésnek, s nem tartjuk kizártnak, hogy a tápi temető egyes sírjaiban a koporsóládával lefedett temetkezés is előfordulhatott. Valószínűbbnek tartható ez a székkutasi temető esetében (amelynek egyes sírjaiban a sarkokat mélyebbre ásták), ahol az ásató Nagy Katalin szerint a koporsós sírokban a fenékrész deszka maradványait rendszeresen nem sikerült megfigyelnie.³⁴ Néprajzi irodalmunkból nem ismeretlen a jelenség, s többeket is a Kiss Lajos által közölt hódmezővásárhelyi temetkezési szokásokra emlékeztet, ahol „a régi asztalos által készített koporsónak nem volt feneke két-három keresztfa volt a fenekén és erre hosszában nádat raktak”.³⁵ A két jelenség között azonban olyannyira nem hidalható át az időbeli távolság rokonjelenségekkel, hogy összefüggést feltételezni aligha lehet.

A halott számára adott állatáldozat helyettesí-

³² Móra F., i. m. Etn 43 (1932) 57.

³³ Tomka P., i. m. 25–26.

³⁴ B. Nagy K., RégFüz 33 (1980) 68–69.

³⁵ Kiss L., Vásárhelyi hétköznapiak. (Bp. 1958) 179.

tése annak nyers bőrével, amelyben a koponyát és a lábsontokat benne hagyták, az őskortól kezdve ismert az egész népvándorláskor folyamán fel-fel bukkanó eurázsiai szokás.³⁶ Az egyre szaporodó adatok alapján Bóna István szögezte le legutóbbi munkájában, hogy a nyúzott ló eltemetése, amelyet korábban szinte kizárólagosan a honfoglaló magyarság temetkezési szokásaként tartottunk számon, jellemző a korai, és részben a közép avar korra, míg a késő avar kort a teljes lovak viszonylag nagyszámú sírba tétele jelzi.³⁷ Gondolatsorát folytatva meg kell említenünk, hogy a késő avar korban a hiányzó nyúzott lóbőröstemetkezések mellett feltűnő a részleges juh és szarvasmarha nagyobb arányú megjelenése a sírokban. Ezeket legutóbb Szőke Béla gyűjtötte össze igazolva, hogy a vizsgált kisalföldi területen elsősorban jelképes ételmellékletként szolgálhattak, a nyers marha-, ritkábban a juhbőrök, s vitatja ezeknek kultikus, mágikus samanisztikus jelentőségét.³⁸ A jól felkutatott kisalföldi temetőekben, amint Tomka Péter kimutatta, a sírok nagy részében számolhatunk sírládákba, koporsókba, vagy úgynevezett szök-rönyökbe történt temetkezésekkel. Így érthető, hogy e csontos állatbőrök aligha szolgálták a halott védelmét, közvetlen leterítését vagy nyugvóhelyét, s valóban ételmellékletként kerülhettek a sírba. Erre vallanak a hozzáférhető ásatási dokumentációk is, amelyekből ugyan ritkán derül ki, hogy juh lábsontok voltak e a sírban, s ha igen hol helyezkedtek el, mégis úgy tűnik, hogy az esetek többségében a juhbőrök nem kiterítve hanem egy csomóban a koporsó egyik oldala mellé kerültek. Nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy a kisalföldi, többnyire a koponyatetőt és a szarvakat tartalmazó juhbőrökkel ellentétben a Duna—Tisza közti temetőinkben mellékletként rendszerint a teljes koponyát találjuk a közelükben fellelhető állkapcsokkal.

A szabadszállási temetőekben megfigyeltekkel inkább Szőke Mátyás közlése hozható kapcsolatba,

aki Visegrád, Széchenyi u. 19. lelőhelyről a megtalált koponya és lábsontok helyzete alapján a koporsóra terített juhbőrt említ, míg ételmellékletként a koporsón belül másik juh koponya volt.³⁹ Arról azonban hogy más temetőkben koporsó nélküli sírokban hasonló esetet figyeltek volna meg, nincsen tudomásunk, s megítélésünk szerint e rítus másutti meglétét csak újabb ásatások gondosabb megfigyelései igazolhatják. Bács-Kiskun megyében is hasonló a helyzet hiszen a szabadszállási temetőn kívül más lelőhelyekről is számon tartunk avar kori juh koponyákat és egyéb csontváz részeket, köztük lábsontokat, de még saját ásatásaimból sem merném — például a kunszállási temető sírjairól — állítani, hogy az előkerült koponya és lábsontok részleges jelképes állat mellékletként kiterített bőrrel kerültek volna a halott alá vagy fölé.

Általánosságban véve megállapíthatjuk, hogy e néhány jelenséggel is gazdagabbá vált a már eddig is sokszínű avarkori temetkezési szokásokról alkotott képünk igazolva, hogy egy-egy közel egykorú azonos etnikumon belül, akárcsak a közelmúltban a temetkezési szokások aprólékos részleteit tekintve jelentős eltérések figyelhetők meg. E szokások párhuzamait tekintve analógiákat időben és térben egyaránt távol eső különböző etnikumú környezetben is megtaláltuk. Így egyetérthetünk azzal, hogy e szokások egyes részleteit aligha lehet etnikum-jelzőnek tekintenünk, legfeljebb remélhetjük, hogy a temetkezések minél gondosabb megfigyelésével és minden részletének összehasonlításával talán nyomon követhetjük egy-egy azonos szokás anyagot hordozó csoport továbbélését, fennmaradását, amely nem egyszer más területen bukkan fel, s megváltozott anyagi kultúrát tükröz, s ez éppen a késő avar kor esetében nem elhanyagolható szempont.

H. Tóth Elvira

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД АВАРСКИХ МОГИЛЬНИКОВ В МЕЖДУРЕЧЬЕ ТИССЫ И ДУНАЯ

Резюме

В статье автор суммирует особенности погребального обряда аварских могильников, открытых за последние два десятилетия на территории Кишкуншаг, которые в литературе до сих пор не получили должного освещения. (При этом автор не рассматривает общеизвестные черты погребального обряда авар.) В статье рассматриваются следующие явления обряда:

1. Присутствие в погребальной яме катафалка или деревянной лежанки.
2. Покрывание погребенного, лежавшего на кожанной или войлочной подстилке или на лежанке, деревянным гробом без дна.

3. Шкура животных в гробу в качестве подстилки или покровца погребенных.

1. Почти во всех погребениях взрослых, где яма углубилась в материк недавно открытого могильника у с. Кунсаллаш (всего 61 погр.), мы наблюдали в углях ям углубления глубиной 30—50 см, или же в некоторых случаях канавы вдоль её стен. В этих случаях гроб был больше обычного, его длина превышала длину костяка на 50—70 см, а иногда и больше. Так как из-за качества почвы в некоторой степени сохранились и органические остатки, открылась возможность для объяснения данного явления. Над костяками не были найдены следы деревянной конст-

³⁶ Piggott, S., Heads and Hoofs. Antiquity 36 (1962) 110—118.

³⁷ Bóna I., ArchÉrt 106 (1979) 15—22.

³⁸ Szőke B., Acta ArchHung 31 (1979) 96—103.

³⁹ Szőke M., „Ezekben a sírokban minden kétséget kizárva megállapítható volt, hogy a koporsóra állatbőrt terítették... az egyik állatbőrrel letakart koporsón belül mellékletként egy másik koponyát találtunk.” RégFüz 23 (1970) 58—59.

рукции. Однако на уровне костяков сохранились остатки деревянного каркаса шириной 65—90 см, и его длина превышала длину костяка на 20—30 см. При расчистке выяснилось, что длинные стороны каркаса были связаны поперечными планками в каждые 10—15 см, а в углублениях каркас стоял на крепких ногах, которые были углублены в материк на 25—30 см, а нередко на 45—50 см. (См. разрез погр. 41.) На основе сделанных наблюдений можно считать вероятным, что покойник лежал на катафалке или на деревянной лежанке, стоявших на ногах. (В некоторых случаях нам удалось констатировать их покрытие органическим материалом.)

Так как мы ни разу не наблюдали следы деревянных ручек, вероятно, что данное деревянное сооружение представляло собой не катафалк, а лежанку.

2. В погребении № 4 могильника у д. Кунадач нам удалось зафиксировать следы деревянного гроба, верхние и боковые доски которого были скреплены железными скобами. Однако ни скобы от нижних досок, ни следы дерева под костяками не были найдены, здесь мы наблюдали следы шкуры или войлока. Из этого следует, что покойник лежал на шкуре или войлоке и сверху был покрыт деревянным ящиком без дна. Следы подобных ящиков были найдены и в погребениях с лежанками в Кунсаллаше. Так как и в Кунадаче были найдены отмеченные канавы на дне погребальных ям, по всей вероятности и здесь были лежанки. Деревянную лежанку, украшенную серебряными пластинками, и подобные ящики автор предполагала уже при реконструкции княжеского аварского погребения в Кунбабоне.

3. Положение в могилу частей туши барана в качестве заупокойной пищи не наблюдается в аварских могильниках. Однако положение в могилу определенных частей домашних животных в качестве жертвенных животных наблюдается не только у древних венгров, но этот обряд встречается с древнейших времен у разных народов, в том числе и у авар. Это подтверждается находками в послед-

нее время черепов и костей ног барана и коровы. В могилу вероятно клали шкуру жертвенного животного вместе с частями тела, менее ценными для человеческого питания. При этом шкура барана часто применялась в качестве подстилки или покрова погребенного. Это подтверждается частично открытым могильником (70 погребений) в юго-западной части д. Сабадсаллаш. Заупокойную пищу — как обычно — составляла домашняя птица, но в 25—30% погребений найдены были черепа и кости ног барана, иногда двух и более особей. Череп животного обычно клался у тулова или головы погребенного, кости передних ног у плечей и рук, с обеих сторон, а кости задних ног у бедра или ног погребенного. Шкурой чаще всего покрывали верхнюю часть тела погребенного, иногда подстиляли под него или же одна шкура была подстилкой, а другая покровом. Под покойника — судя по анализу остаткам — подстиляли не только невыделанную кожу, но иногда и дубленую кожу и другие органические материалы. Приращение шкур вероятно объясняется тем, что нам не удалось здесь ни разу обнаружить остатки деревянных гробов.

*

Эти, кажется редкие явления встречаются — судя по данным археологической литературы — и в других местах и имеют вероятно восточное происхождение. Но в то же время эти явления не распространены везде даже на указанной территории (комитат Бач-Кишкун), тем более на обширной территории и на протяжении более длительного времени. Мы можем только установить, что и до сих пор довольно разнообразный погребальный обряд аварской эпохи обогатился новыми чертами. Дальнейшее изучение этого обряда непременно представит нам новые данные о кочевническом обществе и позволит нам более детально восстановить этническую карту аварского каганата.

Э. Х. Том

PECULIAR BURIAL RITES IN AVAR PERIOD CEMETERIES BETWEEN THE DANUBE AND TISZA RIVERS

Summary

The article discusses some phenomena observed in Avar cemeteries unearthed in course of salvage excavations in the region of the Kiskunság in the last twenty years (deliberately omitting the discussion of the generally known burial rites of the Avar Period). These phenomena have occurred as questions and have not been proven until now. The observations are focused on the following:

1. Placing a body carrying stretcher or a funeral bed into the grave.

2. Covering the deceased lying on a hide, felt or funeral bed with a timbered or nailed coffin without a bottom.

3. Placing hides (sheep-hide) into the grave under or over deceased in order to protect the body.

1. In almost each of the 61 graves containing bodies cutting through the humus layer of the lately excavated Avar cemetery in the vicinity of Kunszállás one could notice diggings into the corners of the grave in an average of 30 cms but sometimes 40 to 50 cms deep or in some cases a ditch in a double cross form dug into the bottom of the grave. This phenomenon was generally combined with comparatively large graves with its length exceeding that of the skeleton by 65 to 70 cms. Due to the soil qualities the elsewhere decaying organic materials were preserved comparatively well making it possible to understand the above phenomena, too. In the layer above the skeleton there was no hint of any wooden structure thus there is no reason to suppose any kind of interior burial edifice. Nevertheless, at the level of the skeletons there were usually found traces of 65 to 90 cms wide wooden frames surrounding the skeletons and exceeding its length by at least 15 cms but an average

of 20 to 30 cms. After carefully removing the skeletons it turned out that these frames were connected with several cross-lathes 10 to 15 cms from each other, and in the corners of the frames traces of stronger, column-like legs could be noticed generally sinking 25 to 30 cms or sometimes 45 to 50 cms into the diggings of the corners of the graves (s. section of grave 41.) Of these observations it can be rightly supposed that such a stretcher or couch with legs was put into the grave providing a bed for the deceased (a cover made of hide or other organic material could be observed several times) and the body was placed into the grave in such a way.

Considering that this wooden structure had no carrying pole extending beyond the frame, it possible that the funeral bed and not the funeral stretcher got into the graves.

2. In grave 4 of the Kunadaes cemetery such a box like coffin could be observed with its wooden top and sides held together by iron cramps. Nails for clamping the bottom board to the side frame could not be found, and under the skeleton there were no rusty brown wood remnants but a thin dark layer originating from hide or felt. Based on this it can be supposed that the deceased had been put on a hide or felt and then was covered with a wooden box. A similar phenomenon also occurred in the graves with funeral beds of the Kunszállás cemetery: in the level of the skeleton the traces of 40 cms high and 65 to 70 cms wide wooden box and those of the frame and the crossbar structure of the funeral bed occurred together. Considering that a double cross ditch dug into the bottom of the grave was found in a grave with coffin-top of the Kunadaes cemetery too, it seems to be obvious to

relate the covering of the deceased with a coffin-top with the custom of placing a funeral bed into the grave. Earlier reconstruction of the grave of the Kunbábony prince we supposed a similar rite, the custom of placing a portable couch decorated with silver gilt foil into the grave and covering it with a box.

3. It was an ordinary matter to put pieces of mutton as food for the afterlife into Avar-Period graves. Such data that prove that the custom of putting the hide of certain domestic animals into the graves are also increasing thus giving a symbolic animal sacrifice. This was not characteristic of the Period of the Hungarian Conquest alone but it had been a custom since prehistoric times occurring time to time during the Avar Period as well. This is proven by sheep and cattle skulls and feet bones which are found in larger and larger quantities in Migration Period cemeteries excavated recently. These finds suggest the custom of placing raw hides with parts of less food value left with them. Their magic-totemistic or food-role are still under discussion, however, it is sure that some of the sheep hides also had a role in making the final resting place of the dead or in protecting it from the soil. This is proven by the finds of a cemetery fragment consisting of ca. 70 graves unearthed in course of a salvage excavation in the southwestern edge the village Szabadzsállás. Besides the customary food remnants consisting mainly of domestic fowls, one could notice skulls and feet bones of sometimes several sheep in 25 to 30% of the graves. The skull of the animal was mostly near the trunk or skull of the human skeleton, its forefeet bones lay along the shoulders and arms on both sides of the human skeleton, and the bones of the hind feet were found in the vicinity of the femora and tibiae. Thus the hides were put stretched out into the graves covering mostly the upper part of the human body. In some cases

one has to reckon with several sheep hides spread out under and under+over the body. Beside raw hides tanned ones and other undeterminable organic materials were used for making the final resting place of the deceased as the discoloration of the soil right below the skeleton shows. In the graves of this cemetery traces of timbered coffins could not be noticed, and therefore in all probability the spread out raw animal hides together with other materials served to protect the deceased from the soil.

*

The above phenomena may occur peculiar, however they are not unique at all. One can find similar observations or sometimes suppositions in the Hungarian and foreign literature of the Avar Period and in that of earlier periods too, which also prove the eastern origin of these customs. Nevertheless, these variations of the burial rites do not seem to be generalized even in the cemeteries of Bács-Kiskun County, and they can be even less generalized without a strong reservation and careful consideration in wider limits in time and space. One has to think solely that the colourful burial rites of the Avar Period (protection of the deceased with wooden cover, wooden structures, coffin, box with legs in the graves) became richer with a couple of new observations. With their help and with further careful excavations, observing and comparing all the details and phenomena of the burials, one will probably be able to know more about the components of the colourful nomadic society of the Avar Period, and through a preserved custom one can track down the occurrence and survival of a smaller group of special material culture in a new area.

E. H. Tóth

A KÁRPÁT-MEDENCEI OBSZIDIÁNOK VIZSGÁLATA

Őskori kőeszközeink gyakori nyersanyaga a csillogó, élénk fényű, borotvaéles szilánkokra törő obszidián. Színe leggyakrabban fekete vagy szürke, de barnás, zöldes és vöröses árnyalatú változatai is ismertek. Vékony szilánkjai gyakran átlátszó-áttetsző, víztiszta vagy felhős-sávós mintázatú, de lehet teljesen átlátszatlan is.

Ez a kőzet, könnyű felismerhetősége, viszonylag kevés geológiai lelőhelye és a régészeti lelőhelyeken való gyakorisága alapján különösen alkalmas őskori vándorlási utak, kereskedelmi kapcsolatok vizsgálatára.¹ Az utóbbi évtizedekben az obszidián komplex vizsgálatával az őskori kereskedelem ismeretében és kronológiai téren is jelentős, új eredmények születtek.²

Az obszidián-leletek történeti és régészeti értelmezése és az obszidián datálási célra való felhasználása során olyan problémákat kell megoldanunk, amelyekhez az obszidián pontos geológiai-kőzettani ismerete feltétlenül szükséges.

Az obszidián vulkáni üveg, amely kontinentális, általában savanyú (magas SiO_2 tartalmú) kőzetekkel jellemezhető, viszonylag kis mélységből feltörő vulkánosság terméke: ennek megfelelően az Alpid és a Pacifikus hegységrendszer idősebb kontinensekkel érintkező peremén fordul elő. Mechanikai tulajdonságaiban hasonlít a kovakőzetekhez: kitűnően pattintható, kagylós törésű, rideg kemény és kopásálló. A belőle készült eszköz „versenyképes” a korai fémeszközökkel és fegyverekkel szemben is. Előnyös tulajdonságai és az anyag szépsége miatt is igen korán messzi vidékekre eljutott.

Megmunkálásra alkalmas obszidiánt viszonylag kevés lelőhelyről ismerünk.³ A származási hely azonosítására több, megbízható módszert dolgoztak ki,⁴ ezek segítségével az obszidián útját — pontosabban, az obszidiánt megmunkáló és használó ember útját — követhetjük nyomon, és a legkorábbi kereskedelmi kapcsolatokra utaló, objektív adatokat nyerünk.

A régészeti értelemben használt „obszidián” megjelölésben kimondatlanul is benne van, hogy megfelelően homogén és viszonylag nagyméretű, kagylós törésű ob-

szidiánról van szó, mert eszköz nyersanyagaként csak ilyen jöhet számításba. A kőzettani obszidián-fogalom tehát szükségszerűen tágabb. A geológiai szakirodalomban megtalálható számos obszidián-leírás így nem feltétlenül az őskori ember által hozzáférhető és feldolgozható obszidiánra vonatkozik.

Vulkáni üvegek szinte minden fiatal vulkáni hegység kőzetei között megjelenhetnek, változatos kémiai összetétellel és változatos kifejlődésben, az üvegszáltól a horzsakőig. Az obszidián tömör, homogén üveg, 1% alatti víztartalommal. Megjelenése a legvalószínűbb ott, ahol az obszidiánnal képződése és összetétele szerint rokon perlit és szurokkő⁵ nagyobb tömegben előfordul. A Kárpát-medencében ilyen terület a Tokaj-Eperjesi hegység mellett Közép-Szlovákiában, Kárpát-Ukrajnában és Romániában is található.⁶ Ezek közül ember által felhasznált obszidián előfordulását bizonyítani csak a Tokaj-Eperjesi hegység vulkáni üvegei között sikerült.⁷

A Tokaj-Eperjesi hegység vulkánossága a földtörténeti harmadkor fiatalabb szakaszában (miocén) zajlott. Riolitos és andezites vulkánosság jellemzi, részben sekélytengeri, részben szárazföldi körülmények között. „Klaszszikus” kifejlődésű vulkáni képződményei korán felkelték a geológusok érdeklődését.⁸ Mai ismereteink alapján a hegységről és annak vulkáni üvegeiről is Szabó Józsefnek, a kiváló magyar geológusnak köszönhetjük.⁹ Az obszidiánok geológiai-kőzettani kutatását Szádeczky-Kardoss Gyula folytatta,¹⁰ hosszú időre összefoglalva mindazt, amit obszidiánjainkról tudni lehetett. A Tokaji hegység régi és újabb térképezési munkái, valamint a perlitkutatások során tudásunk újabb adatokkal bővült.¹¹ A Kárpát-medencében ismert obszidiánok — valószínűleg viszonylag idős koruk miatt¹² — általában másodlagos helyzetben, eredeti helyéről kimosott, mállott darabok, rögök formájában fordulnak elő. Tufában, perlitben néha előfordul eredeti lelőhelyen is¹³ legfeljebb mogorónyi darabok formájában, amelyek az ősembert nyilván nem érdekelték. Obszidián lávafolyamok, nagyobb sziklák nálunk nincsenek.¹⁴ A ma található rögök nagysága

¹ Römer, F., Congrès Internationale d'Anthr. et d'Arch. Préhist., Compte-Rendu de la VIII. session à Budapest, 1876. II. 6—.

² Taylor, R. E. ed., Advances in Obsidian Glass Studies: Archaeological and Geochemical Perspectives. (New Jersey 1976.); Ammermann, A. J., World Archaeology 11 (1979) 95—.

³ Cann, J. R.—Dixon, J. E.—Renfrew, C., in: Higgs, E.—Brothwell, D., Science in Archaeology (London 1969) 578—.

⁴ Összefoglalóan: Phillips, P.—Aspinall, A.—Feather, S., PPS 43 (1977) 306.

⁵ Nagyobb víztartalmú, eltérő szerkezetű üvegek.

⁶ Perlaki E., A Tokaji hegység harmadkori savanyú vulkanizmusa. Kand. ért. (Budapest, 1972); Šalát, J.—Ončáková, P., Perlity, ich vyskyt, petrochémia a praktické pouzitie. (Bratislava 1964); Popescu-Voitești, I., Arhivele Olteniei 4 (1925) 426—; Lazarenko, E. K.—Barisnyikov, E. K.—Maligina, O. A., Mineralogija Zakarpatja (Lvov 1964).

⁷ Nandris, J., Bull. of the London Univ., Inst. of Archaeology 12 (1975) 71—.; Williams, O.—Nandris, J., Journ. of Archaeological Science 4 (1977) 207—.

⁸ A Tokaji hegység kutatásának történetét összefoglalja Perlaki E., i.m.

⁹ Szabó J., A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai 3 (1867) 147—.

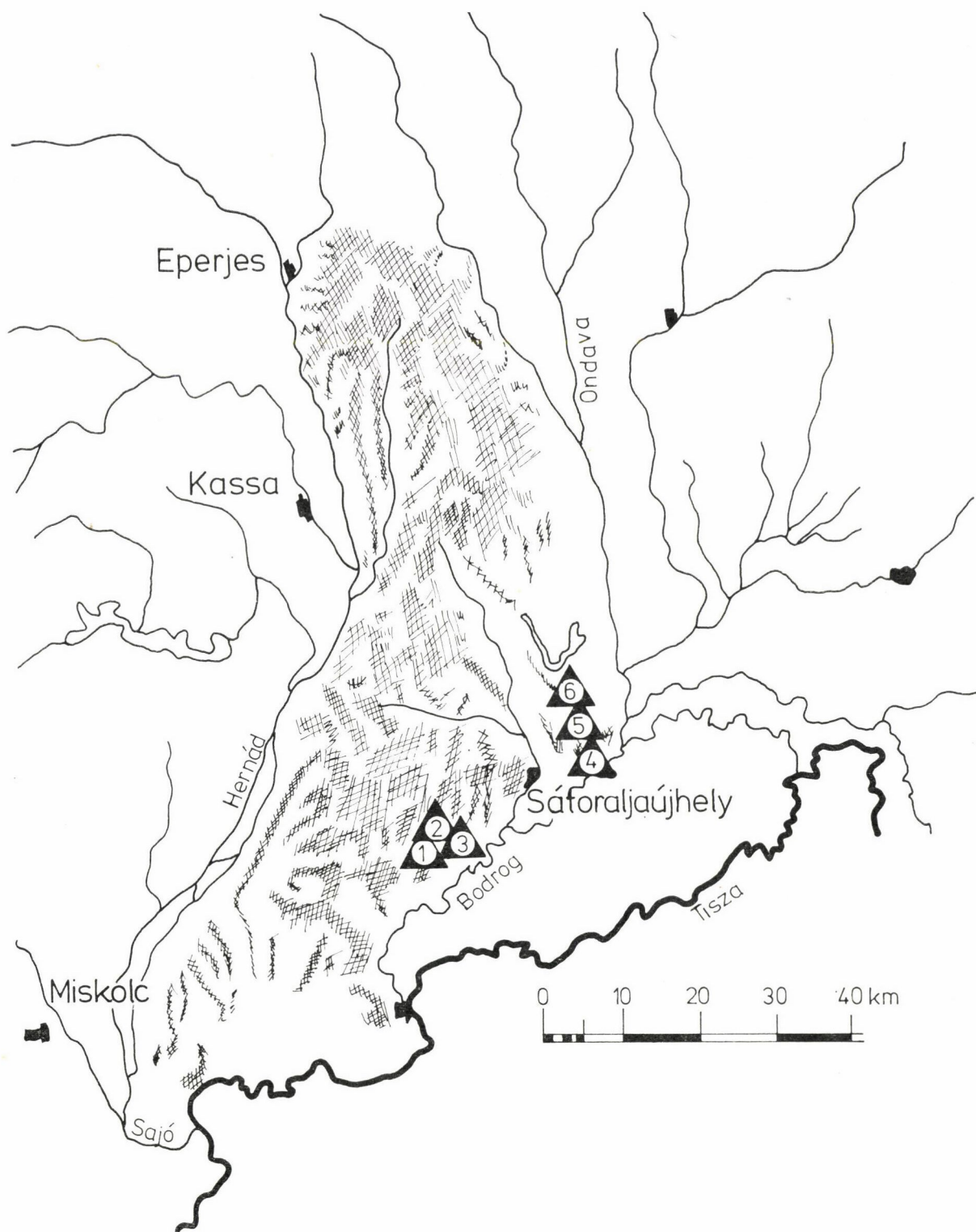
¹⁰ Szádeczky-Kardoss Gy., Értekezések a természettudományok köréből 16 (1886) 1—.

¹¹ Perlaki E., i. m.; M—34—Sátoraljaújhely, Magyarországi Magyarország 2 000 000-es földtani térképsorozatához (Budapest 1966).

¹² A régészeti szakirodalomból ismert jelentősebb obszidián-lelőhelyek általában negyedkori vagy harmadkorvégi vulkánosság során keletkeztek, pl. Hallam, B. R.—Warren, S. E.—Renfrew, C., PPS 42 (1976) 94. Pierce, K. L.—Obradovich, J. D.—Friedman, I., Geological Society of America Bull. 87 (1976) 703—.

¹³ Legismertebb A Tokaj és Bodrogkeresztúr közötti, ún. „Lebuj-Kocsma”-i előfordulás, Tolcsa környékéről pedig Varju Gy. is említ obszidiánt rétegből a MÁFI Évi Jel. 1955—56 (1959) kötetében, p. 395.

¹⁴ Ilyeneket ismerünk az amerikai és a közel-keleti lelőhelyeken.

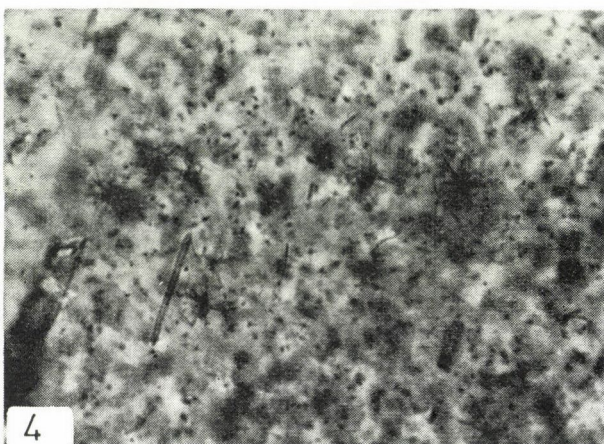
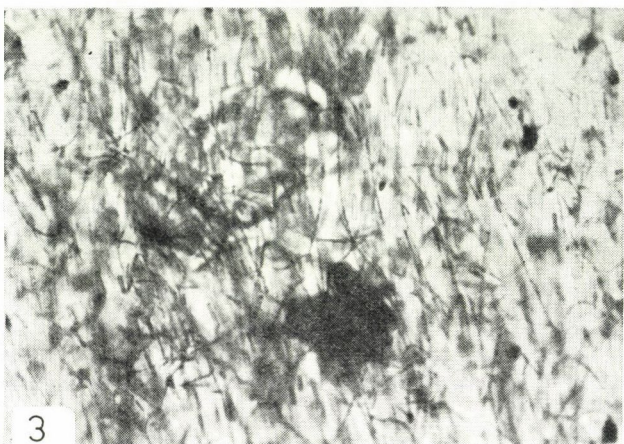
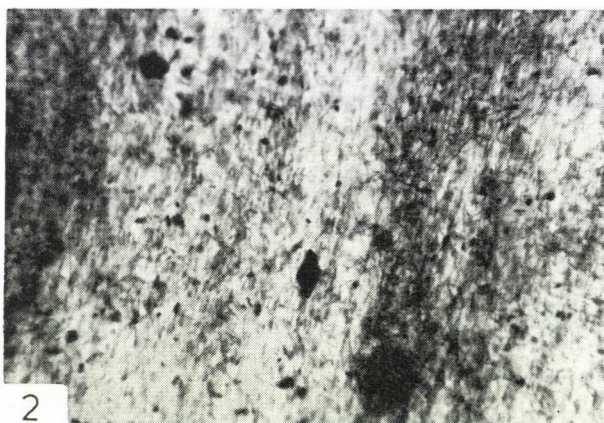
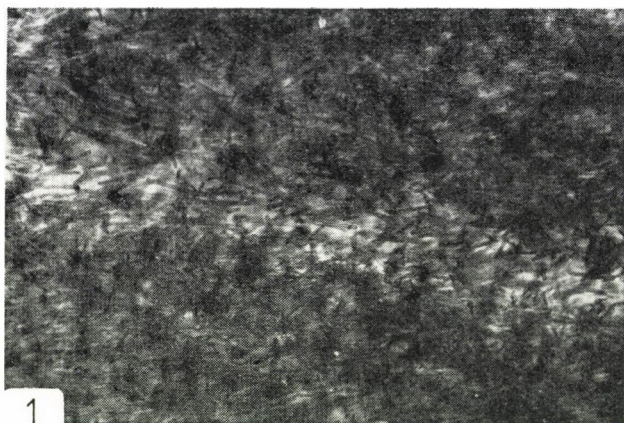

1. kép. Geológiai obszidián-lelőhelyek a Tokaj-Eperjesi hegységben, az 1978–1979-es terepbejárások gyűjtőterületei.

1. Erdőbénye-Ligetmajor. — 2. Erdőbénye-Aranyospatak. — 3. Tolcsa. — 4. Vinicky. — 5. Čejkov. — 6. Kašov

Рис. 1. Геологические залежи обсидиана в токайско-эперешских горах, исследованных в 1978–1979 гг. 1. Эрдобене-Лигетмайор. — 2. Эрдобене-Аранёшпатак. — 3. Толча. — 4. Винички. — 5. Цейков. — 6. Кашов

Fig. 1. Sources of geological obsidian in the Tokaj-Eperjes Mountains visited during the 1978–79 field surveys

2. kép. Obszidiánok vékonycsiszolata, mikroszkópos felvételek. 1. Erdőbénye-Ligetmajor 2. minta, cca $170\times$ lineáris nagyítás. — 2. Erdőbénye-Ligetmajor 2. minta, cca $425\times$ lineáris nagyítás, az előző kép részlete. — 3. Erdőbénye-Ligetmajor 1. minta, cca $425\times$ lineáris nagyítás. — 4. Cejkov 2. minta, cca $425\times$ lineáris nagyítás.
Рис. 2. Микроскопические снимки обсидианов. 1. Эрдобене-Лигетмайор, проба № 2, 170-кратное линейное увеличение. — 2. Эрдобене-Лигетмайор, проба № 2, 425-кратное линейное увеличение, часть прежней пробы. — 3. Эрдобене-Лигетмайор, проба № 1, 425-кратное линейное увеличение. — 4. Цейков, проба № 2, 425-кратное линейное увеличение.
Fig. 2. Petrographical thin section of the collected obsidians

a 10 cm-t ritkán éri el. Szabó József még gyermekfejnyi obszidiánt is talált,¹⁵ régészeti leletekből pedig 2 kg-ot meghaladó obszidián magkővet is ismerünk.¹⁶

Szerencsés véletlen talán, hogy az ősrégészet és a geológia szinte egyszerre figyelt fel az obszidiánra, természetesen ki-ki a maga szempontja szerint.¹⁷ Rómer figyelemfelkeltő cikkei eredményeképpen széles körű kő-eszköz-gyűjtés, elsősorban obszidián-eszköz gyűjtés indult meg. Az 1876-os budapesti ősrégészeti kongresszus idején már számos lelőhelyről ismertek obszidián eszközöket.¹⁸ Rómer ősrégészeti térképe óta az adatokat S. Janšák kísérelte meg ismét összefoglalni, a kelet-szlovákiai obszidián nyersanyagot használó emberek őskori telepeiről írott monográfiájában.¹⁹ Ezenkívül számos területi összefoglalás jelent meg a témáról.²⁰ Janšák

magyarországi adatait Rómer, Ortway, Mihalik és Lehoczky régi gyűjtéseiből vette, a magyarországi anyag így lényegében 1897 óta feldolgozatlan.²¹

A témát és problémáit Gábori M. vetette fel ismét az ötvenes évek elején,²² majd Vértes L. foglalkozott vele érintőlegesen, paleolit viszonylatban.²³ Azonban ekkor még a lelőhelyazonosítás megbízható módszerét nem dolgozták ki, így a kárpáti obszidián elterjedésének határát nem ismerték, és nem volt lehetőség az idegen eredetű obszidián elkülönítésére sem. Az azonosításra alkalmas módszereket a hatvanas évek közepén kísérletezték ki a nyugat-mediterrán és az ékei obszidián források anyagán,²⁴ majd az amerikai és a közel-keleti obszidiánok vizsgálata következett.²⁵ A vizsgálati adatok feldolgozásának matematikai módszere is egyre fejlődött, így a kezdetben

¹⁵ Szabó J., i. m. 158.

¹⁶ Hillebrand J., ArchÉrt 42 (1928) 39—.

¹⁷ Rómer, F. i. m. Szabó, J. uo. I. 96—.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Janšák, S., Praveké sídliska s obsidianovou industriou na Východnom Slovensku. (Bratislava 1935).

²⁰ Kostrzewski, J., Man 30 (1930) 95—.; Kulczycka, A.—Kozłowski, J., Acta ArchCarp 2 (1960) 2. kép; Roska M., ArchÉrt 47 (1934) 149—.; Comşa, E., Acta ArchCarp 11 (1969) 5—.; Păunescu, A., Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României. (București 1970) 52. kép.

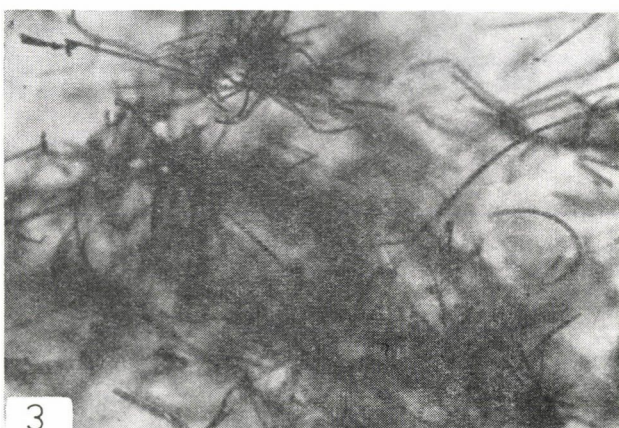
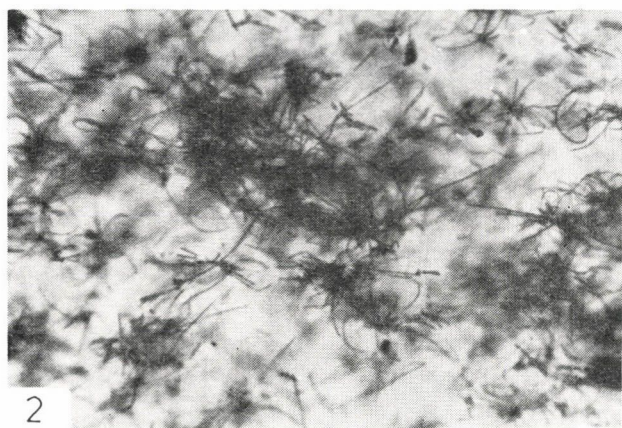
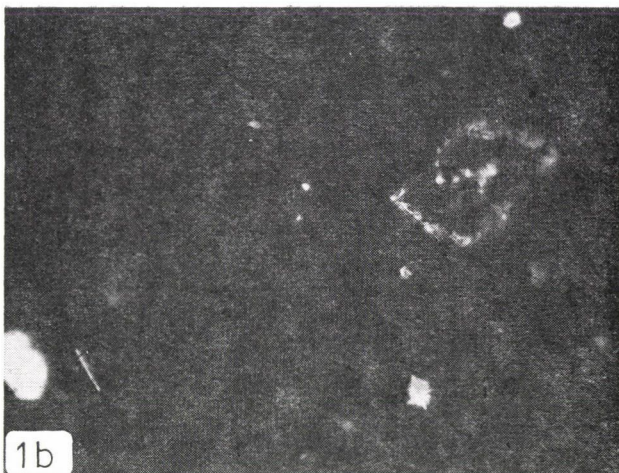
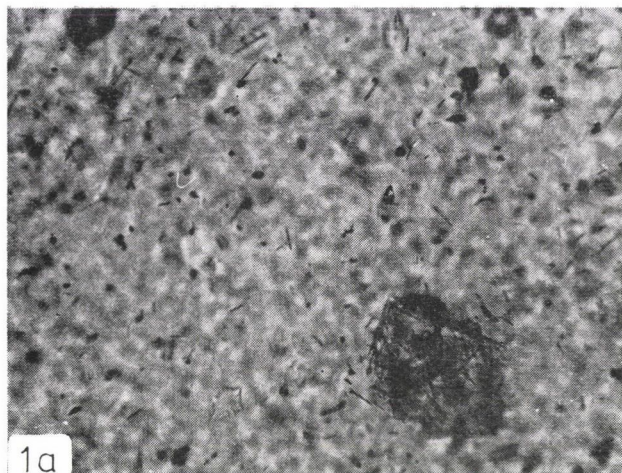
²¹ Rómer, F., i. m.; Ortway, T., MAG 17 (1887) 29—.; Mihalik J., ArchKözl. 20 (1897) 5—.; Lehoczky T., Adatok hazánk archaeológiájához, különös tekintettel Beregmegyére és környékére I (1892) II (1912).

²² Gábori M., ArchÉrt 77 (1950) 50—.

²³ Vértes L., ArchÉrt 80 (1953) 93.

²⁴ Cornaggia-Castiglioni, O.—Fussi, F.—d'Agnolo, M., Atti della Soc. Ital. d. Scienze Nat. e d. Mus. Civ. d. Storia Nat. (1963) 310—.; Cann, J. R.—Renfrew, C., PPS 30 (1964) 111—.

²⁵ Griffin, J. B.—Gordus, A. A., VIIth Congr. of Prehist. and Protohist. Sciences, (Prague 1966) 57—.

3. kép. Obszidiánok vékonyecsiszolata, mikroszkópos felvételek. 1. a–b. Kašov 2. minta, cca $170\times$ lineáris nagyítás (\AA) 1N; (b) +N. — 2. Cejkov 3. minta, cca $170\times$ lineáris nagyítás. — 3. Cejkov 3. minta, cca $425\times$ lineáris nagyítás, az előző kép részlete

Рис. 3. Микроскопические снимки обсидианов. 1. а–б. Кашов, проба № 2, 170-кратное линейное увеличение, (\AA) 1N; (б) +N. — 2. Цейков, проба № 3, 170-кратное линейное увеличение. — 3. Цейков, проба № 3, 425-кратное линейное увеличение, часть прежней пробы

Fig. 3. Petrographical thin section of the collected obsidians

gyakran egybeeső forráscsoportokat egyre több paraméter segítségével megbízhatóan szétválasztották egymástól.²⁶

Az azonosításra több jó módszer is használható, de ezeknek eredményeit egymás között nehézkes összehasonlítani.²⁷ A régészeti anyagon azonban általában nincs lehetőség többfajta vizsgálatra. Szükséges tehát az egyes obszidián-források minél teljesebb, sokoldalú vizsgálata, alkalmazva az elkülönítésre használható összes célszerű eljárást. Ezek közül kell kiválasztani a régészeti anyagon alkalmazandó módszert, amely elég érzékeny, lehetőleg roncsolásmentes vagy minimális anyagot megsemmisítő, és sorozatvizsgálatokra is alkalmasan olcsó. Ez az eljárás forrásonként, területenként és a rendelkezésre álló vizsgálati módszereknek megfelelően lehet más és más, de feltétlenül a terület obszidián-lelőhelyeinek és az onnan származó obszidiánok optimális ismeretén kell alapulnia. A módszerek egymással való korrelálhatóságát biztosítani kell.

Az obszidián homogén kőzetolvadékból — magmából — keletkezik, hirtelen lehűléssel. Elemi összetételét meghatározza a magma, amiből származik; bár a kisebb vagy nagyobb mennyiségben jelenlevő alkotórészek azonosak, ezeknek aránya geológiai lelőhelyenként jellemzően eltér.²⁸ Az eltérő összetétel befolyásolja a fizikai tulajdonságokat is, így végső soron minden azonosítási vizsgálat ezen alapul. A különböző forrásból származó obszidiánok egymástól jelentősen eltérő külső tulajdonságokkal (szín, mintázat, fénytörés stb.) rendelkezhetnek. Ezek az eltérések arra nem elegendők, hogy egyértelműen lelőhelyhez kössük az obszidiánt, de a gyakorlati munkában hasznos segítséget jelenthetnek.²⁹

A modern azonosítási vizsgálatok kivétel nélkül az obszidián összetételének — fő alkotók, illetve nyomelemek — különböző módszerekkel történő meghatározásával történnek. Régészeti célokra legjobban bevált a neutron aktivációs analízis.³⁰ Roncsolásmentes, kevés mintát igényel, azonban meglehetősen költséges, alkalmazására

²⁶ Cann, J. R. — Renfrew, C., i. m.; Ward, G. K. Archaeometry 16 (1974) 41 —; Hallam B. R., et al. i. m.

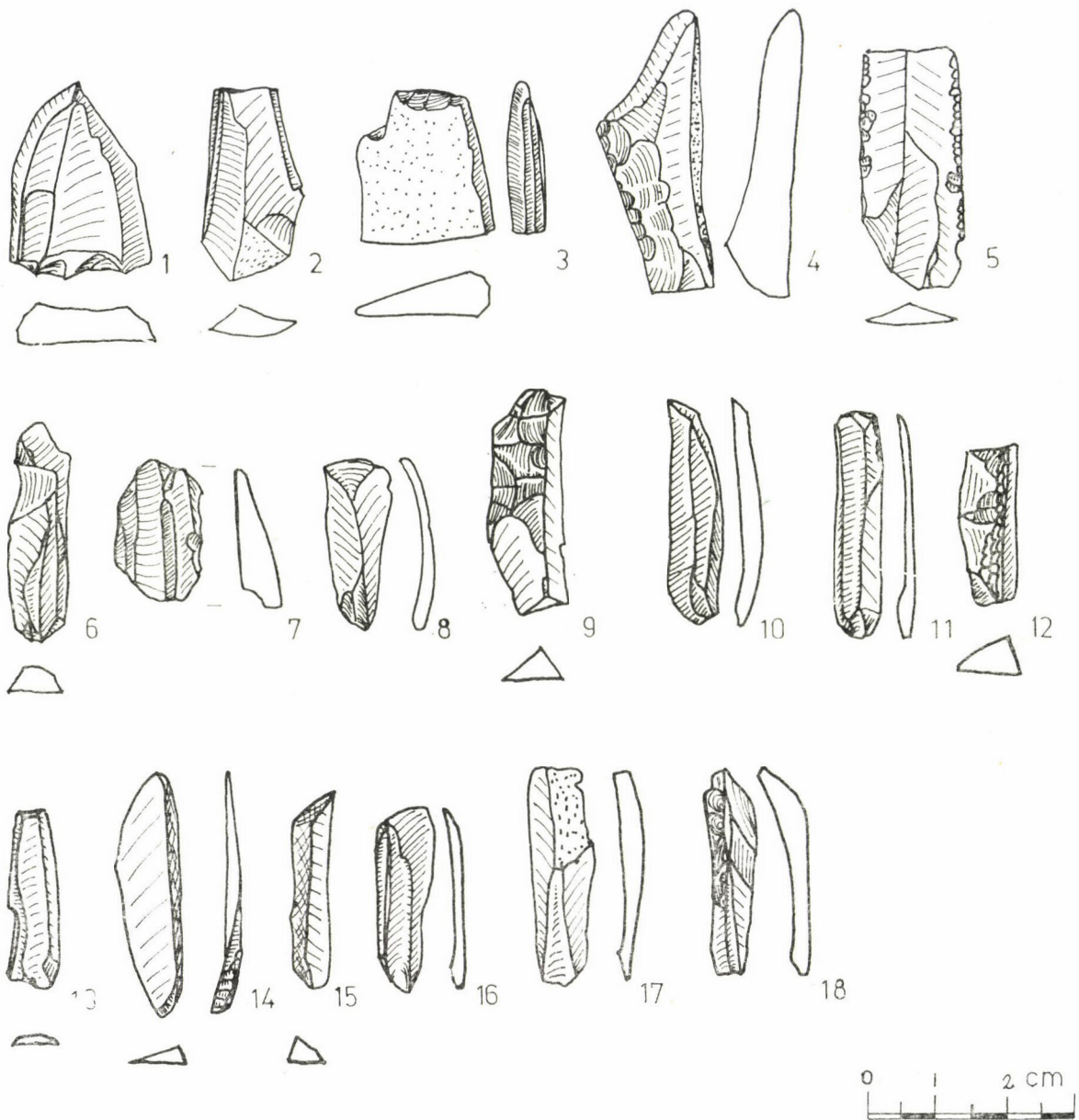
²⁷ Hallam B. R., et al. i. m.

²⁸ Maga a „geológiai lelőhely” fogalom is meghatározásra szorul. Elméletileg az azonos magmakamrából származó, adott kitérés során keletkezett obszidiánt jelentené. Gyakorlatban elegendő az egyértelműen azonosítható, jól körülhatárolt szűk területről származó obszidián

forrását ismernünk. Speciális esetben az azonos lelőhelyről származó obszidián összetételét is befolyásolhatja — változóvá teheti — magmán belüli keveredés, l. Bowman, H. R. — Asaro, F. — Perlman, I., Archaeometry 15 (1973) 123 —.

²⁹ Cann, J. R. — Dixon, J. E. — Renfrew, C., i. m. 582.

³⁰ Das, H. A., Staringia 3 (1975) 36 —.

4. kép. Tarcál-Vasútállomás menti kőbánya
Рис. 4. Тарцал, каменный карьер у железнодорожной станции
4. Tarcál, Quarry by the railway-station

Magyarországon csak korlátozottan van lehetőség. Csont-anyagon archaeometriai célú neutron aktivációs méréseket már végeztek nálunk is,³¹ obszidiánra a módszer nálunk még nincs kidolgozva. A lehetőség azonban, elvileg, adott. Az azonosítás céljára korábban használt optikai emissziós szinkép vizsgálat kevésbé költséges, viszonylag kevés anyagot igényel, de rutinfelvétel esetén a módszer nem elég érzékeny egymáshoz közel álló források szétválasztására.³²

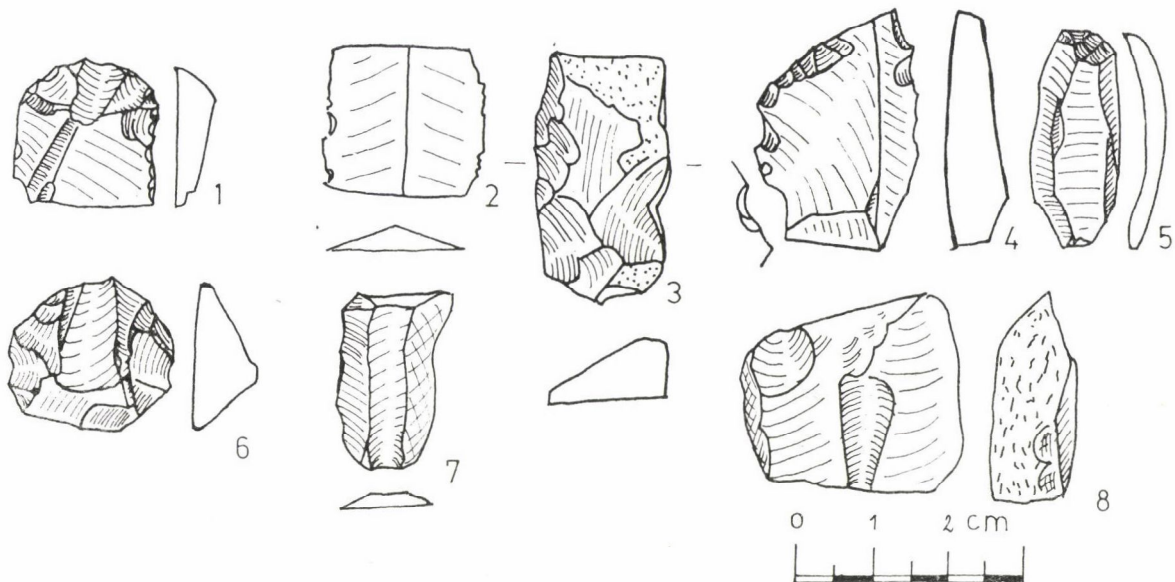
A fő alkotók kémiai elemzéssel történő meghatározásából szintén elkülöníthetők a különböző lelőhelyről származó obszidiánok. Ez azonban régészeti leletek azonosítására kevésbé alkalmas, mert viszonylag nagyobb mennyiségű minta (2–5 g) teljes megsemmisülésével jár.

³¹ Csikainé Buczkó M., Nukleáris módszerek alkalmazása fosszilis csontok elemösszetevőinek meghatározására, Kand. Ért. (Debrecen 1978.)

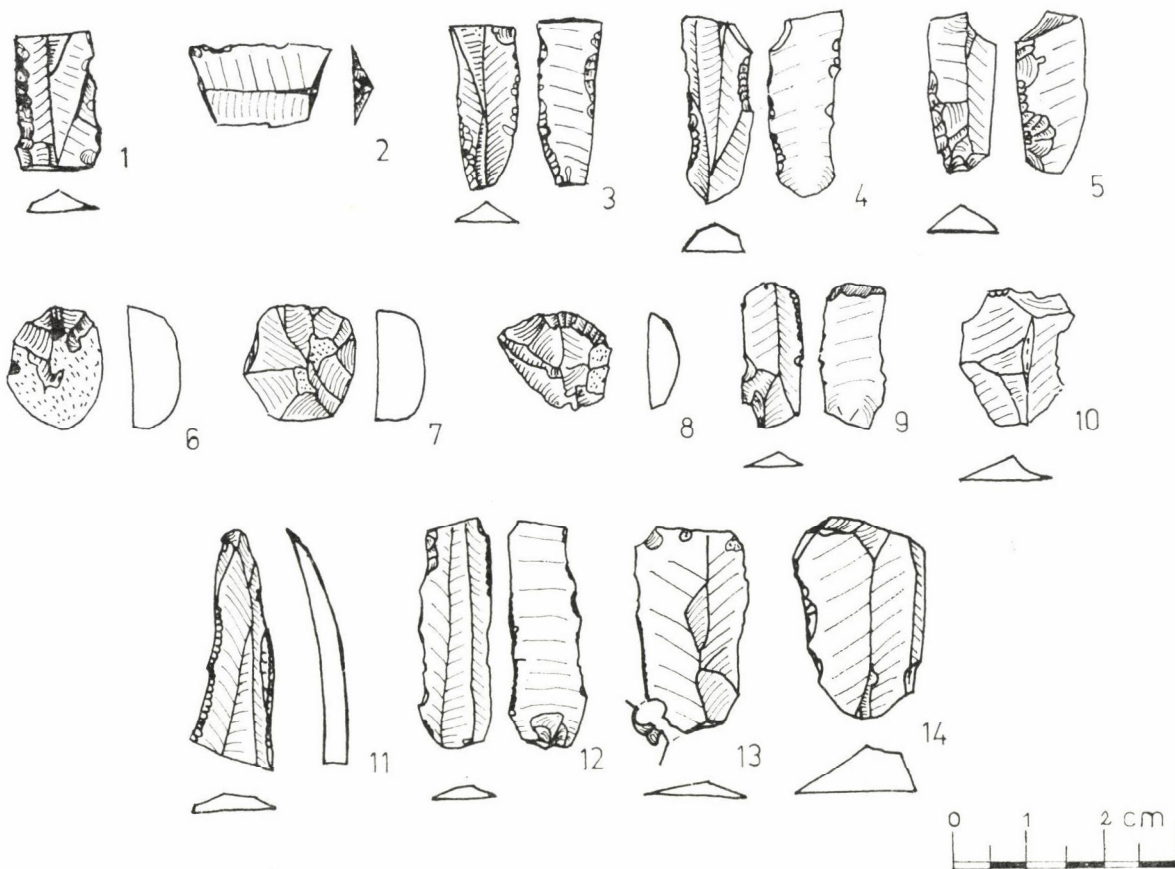
³² Cann, J. R. – Renfrew, C., i. m.

A geológiai források elkülönítésére viszont kiváló eszköz, mert az elemzési adatokat a terület többi vulkáni kőzeteinek, elsősorban vulkáni üvegeinek, adataival is össze lehet vetni. A kémiai elemzés történhet hagyományos módon (titrálás), de újabban főleg atom-abszorpciós módszerrel határozzák meg a fő alkotókat. A kémiai elemzések felhasználásánál reálisan csak az egy laboratóriumból származó eredményeket érdemes összehasonlítani, mert minimális belső hibával dolgozó laboratóriumok adatai között egymáshoz képest százalékpontos eltérések is lehetnek, ami adott esetben több, mint a lelőhelyek elkülönítésére alkalmas érték. A kiugró különbségek, természetesen, különböző laboratóriumok eredményeit össze hasonlítva is más geológiai forrást jelentenek (l. lejjebb).

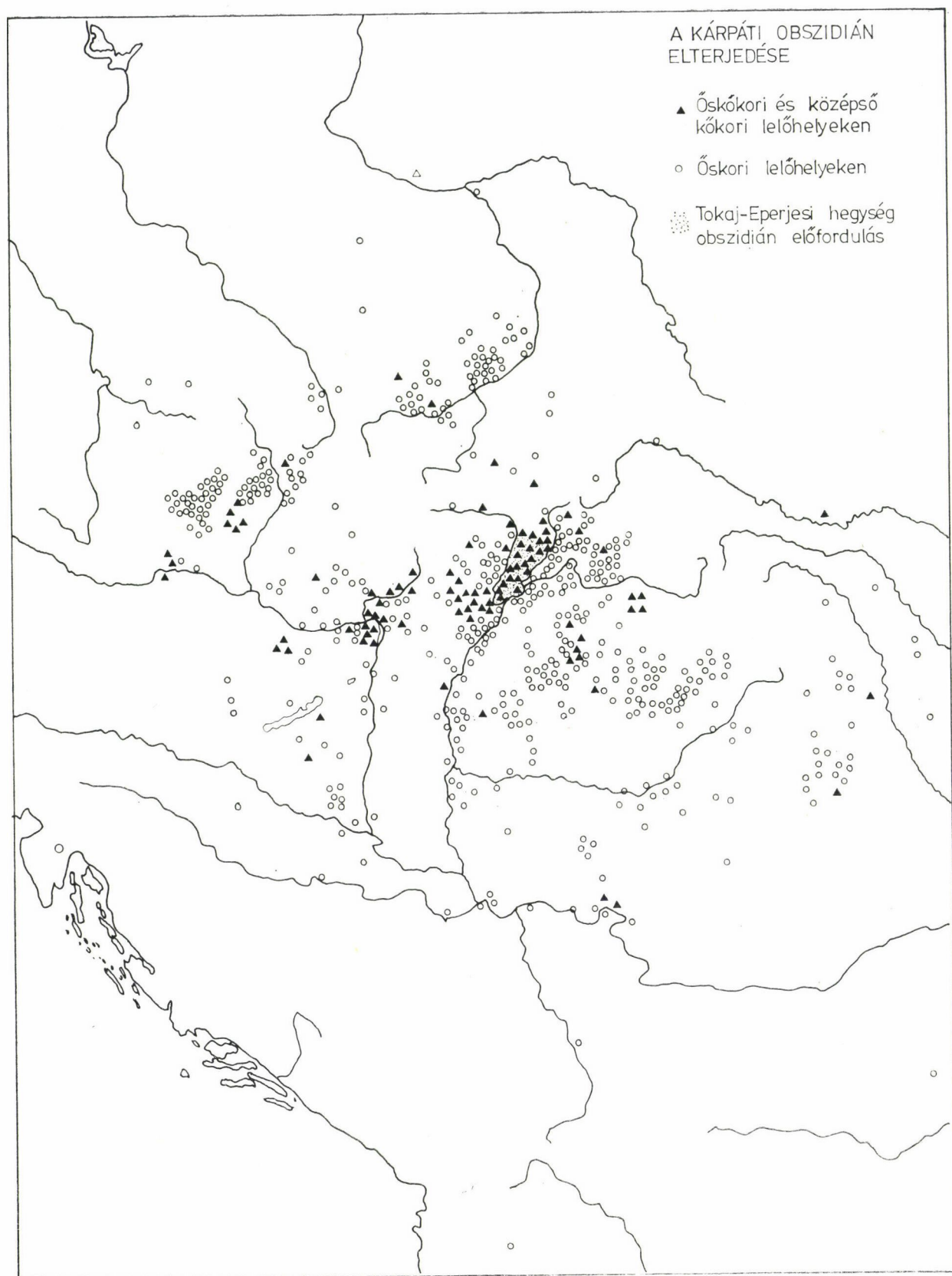
Annak ellenére, hogy a kárpáti források olyan korán felkeltették mind a régészek, mind a geológusok figyelmét, az innen származó obszidián ma Európa archaeometriai szempontból legkevésbé ismert obszidiánja. Ennek oka lehet a kárpáti források relatív különállása is: míg a Földközi-tengeri obszidiánok gyakran egymással ke-

5. kép. Bodrogkeresztúr, Széchenyi-Wolkenstein birtok Hillebrand J. és Bella L. ásatása a Henye-hegyen
 Рис. 5. Бодрогкерестур, имение Сечени-Волькенштейн, распки Й. Хилленбранда и Л. Беллы на горе Хене
 Fig. 5. Bodrogkeresztúr, Széchenyi-Wolkenstein estate, excavated by J. Hillebrand and L. Bella in the Henye-Mountain

6. kép. Koronóc, régi gyűjtések válogatott anyaga
 Рис. 6. Коронцо, из старого материала
 Fig. 6. Koronóc, selected material from surface collections

7. kép. Az obszidián elterjedése régészeti lelőhelyeken
Рис. 7. Распространение обсидиана по археологическим раскопкам
Fig. 7. Distribution of obsidian on archaeological sites

veredve fordulnak elő, a kárpáti forrás jelenlegi ismereteink szerint igen nagy területet egyedül látott el.³³ A legkorábbi azonosítási vizsgálatokban is szerepeltek kárpáti obszidiánok: a vizsgált példányok azonban szórványok, jobb esetben régészeti lelőhelyről származó darabok voltak, emellett az alkalmazott módszer sem volt elég érzékeny az egyértelmű azonosításra.³⁴ Obszidiánforrásaink területén 1974–75-ben végezték az első olyan terepbejárást, aminek célja archaeometriai vizsgálatra való mintagyűjtés volt.³⁵ O. Williams sikerrel tudta elkülöníteni a Kárpát-medence obszidiánjait egyéb európai lelőhelyek anyagától, neutron aktivációs vizsgálat segítségével. Elsősorban magyarországi, kevesebb szlovákiai geológiai lelőhelyről és számos régészeti lelőhelyről származó mintát vizsgált. A külső megjelenésében is eltérő magyarországi és szlovákiai anyagot is sikerült egymástól elválasztania: ezeket kárpáti I (szlovákiai) és kárpáti II (magyarországi) forrásoknak nevezi.

O. Williams neutron aktivációs vizsgálatra tekinthető a kárpáti obszidián azonosításának első kielégítő megoldásának, hiszen az optikai színeképlemezés nem mutatta ki a két önálló kárpáti forrás létét, sőt, a kárpáti források elkülönítését sem tette lehetővé egyértelműen. A kárpáti obszidián a meloszitól, amelyre a kárpáti II. külsőleg is rendkívül hasonlít, nem volt elválasztható.³⁶

1979–1980-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karának Geokémiai és Kőzettani Tanszékén lehetőségem volt a kárpáti obszidiánok archaeometriai célú vizsgálatára.³⁷ Terepbejáráson gyűjtött és régészeti lelőhelyekről származó anyagot végezhettem az obszidián azonosítására, a hidrációs datálásra és a használati kopásnyomok megfigyelésére vonatkozó, Magyarországon eddig nem alkalmazott vizsgálatokat.³⁸ Ezek közül itt csak az azonosítást segítő eredményeket ismertetem.

A geológiai lelőhelyeken terepbejárást során gyűjtött mintavizsgálati anyagot (1. kép). A mintagyűjtés a már tisztázott két kárpáti forrás területéről történt. Céлом az volt, hogy O. Williams eredményeit kiegészítsem a kevésbé költséges vizsgálatok eredményeivel, és hogy a neutron aktivációval kimutatható különbséget más módszerrel is megpróbáljam kimutatni.

A mintagyűjtés 1978 áprilisában és 1979 októberében történt. A magyarországi forrásokat Lázár István író, a szlovákiai forrásokat Sasvári Tibor, a kassai Bányászati és Technikai Főiskola tanára, geológus mutatta meg. Segítséget ösztönöztem köszönöm. Terepbejárásum során a magyarországi területen Dr. Kalicz Nándor, Dr. Bácskay Erzsébet és Losits Ferenc, a szlovákiai területen Lubomira Kaminská és Simán Katalin régészek is részt vettek.

Geológiai lelőhelyen obszidiánt a következő helyeken találtunk:

Erdőbénye—Ligetmajor

Erdőbényéről Abaújszántó felé haladva az országutat a Ligetmajornál eredő patak egy éles kanyarnál keresztezi. Az országúttól délre és északra kova és obszidián pattintékok, jellegtelen őskori kerámia volt: az úttól mintegy 500 m-re ÉK-felé a felszínen eredeti kéreggel fedett, kimosott obszidián rögök is voltak.

Erdőbénye—Aranyospatak

Erdőbénye és Abaújalpár között az országút Nagy-Murga alatti szakaszának ÉK-i oldalán az Aranyospatak íve által határolt enyhe lejtésű tisztáson a vízmész-dalában neolitik telepnyomok vannak: a dombtól ÉNy-ra eső szántón pedig sok, kéreggel fedett, kisebb-nagyobb obszidián gumó található.

Tolcsva

A Tolcsvától nyugatra levő, 228,4 m magassági ponttal jelzett dombon a szőlőben, valamint a faluból a temető mellett Ny-ra vezető, majd É felé forduló dűlőút mentén sok apró, legfeljebb dió nagyságú obszidián gumó hever a felszínen. A dűlőút végén, a Koszdombától D-re, egy Ny-K irányú vízmész falában rétegben, eredeti helyzetben mogorónyi obszidián rögök voltak, kb. 275–300 m tszf. magasságban.

Viničky (Szöllőske)

Megkerestük a Šalát és Ončákovát által leírt lelőhelyet,³⁹ a Nové Mesto felé vezető út mentén, a falu legszélein, a domboldalon. Változatos kifejlődésű üvegek és riolitváltozatok között mogorónyi obszidiánokat is találtunk.

Cejkov (Céke)

A faluból Trebišov felé vezető út mentén a falutól kb. 500 m-re a domboldalon nagyméretű obszidián szilánkokat és rögöket találtunk: a lelőhely másodlagos geológiai lelőhely vagy műhely egyaránt lehet.

Kaşov (Kásó)

Bánesz László ásatásának helyétől K-re a falu felé a domboldalon a cejkovihoz hasonló jellegű anyagot gyűjtöttünk.⁴⁰

Mivel az obszidiánokon a különböző vizsgálatokat azonos darabon volt célszerű végezni, megfelelő nagyságú — legalább 5–6 cm-es — gumókat választottam ki. Ilyen anyagom csak Erdőbénye-Ligetmajor és Erdőbénye-Aranyospatak, illetve Kašov és Cejkov lelőhelyekről volt. Erdőbényéről összesen 3, a szlovák lelőhelyekről 3–3 darabot vizsgáltam.

A megfigyeléseknél és a vékonyesizolatok értékelésénél felhasználtam a régészeti lelőhelyekről származó anyagok szerzett tapasztalataimat is.

Szemre a két területen gyűjtött obszidiánok jól elkülöníthetők. A magyarországi darabok átlagos mérete jóval kisebb volt, és több a teljesen kéreggel fedett rög. A szlovákiai obszidiánok többé-kevésbé átlátszóak vagy áttetszőek, nagyobb méretűek, és ritka a teljes felületén kéreggel fedett darab. A magyarországi darabok kérgé általában szürke, sárgásszürke, sávos-repedezett, földes; a szlovákiai obszidiánoknál gyakoribb a sötétszürke, pórúsos vagy ragyás, az üveg belsejétől kevésbé eltérő jellegű kéreg.

A magyarországi obszidiánok átlátszatlanok, színük frissen törésen világos selyemfényű szürkétől mély feketéig

³³ Együttes előfordulását más geológiai lelőhelyről származó obszidiánnal csak a Vlasca Jama barlangból és Karanovóból ismerjük, Ny-mediterrán, illetve közel-keleti eredetű obszidiánnal, 1. Warren, S. E.—Williams, O.—Nandris, J. G., (Papers for...) International Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection, Univ. of Pennsylvania, III. 1977. 9. kép.

³⁴ A kárpáti obszidiánokra vonatkozó vizsgálati adatokat tartalmaz még: Bucholz, H. G., Mitt. d. Berliner Gesellschaft für Anth., Ethn., und Urgesch. 1 (1965–67) 133–.; Renfrew, C.—Cann, J. R.—Dixon, J. E., Ann. of the Brit. Schools Athens 60 (1965) 225–.; Renfrew, C.—Dixon, J. E.—Cann, J. R., PPS 34 (1968)

³⁵ Warren S. E. et al. i. m.

³⁶ Cann, J. R.—Renfrew, C., i. m.

³⁷ A lehetőségért Dr. Kubovics Imre dékánnak, a tanszék vezetőjének tartozom köszönettel. Itt köszönöm meg mindazoknak, akik munkámat segítették, hasznos tanácsaikat, érdeklődésüket. Elsősorban témavezetőmnek, Fekete Ágnesnek tartozom köszönettel, aki munkámat mindvégig figyelemmel kísérte és segítette.

³⁸ T. Bíró K., A kárpáti obszidián vizsgálat, Szakdolgoz. (Budapest, 1980.)

³⁹ Šalát, J.—Ončáková, P., i. m.

⁴⁰ A gyűjtött anyag a MNM-ban további vizsgálatok céljára rendelkezésre áll.

1. táblázat

Elem (ppm)	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Be				<10		<10			
As				<160		<160			
B	25	25	20	16	16	13	20	20	25
Mn	250	250	250	400	250	250	250	250	250
Pb	16	16	10	16	10	10	10	13	16
Ga	16	16	13	13	10	10	13	16	16
Cu	<10	<10	<10	<10	<10	<10	<10	<10	<10
Zn		<100					<100	<100	<100
Ti	800	400	800	330	200	250	250	250	160
Sr	<100	<100	100	<100				<100	
Ba	400	400	400	250	250	160	400	400	160

Kimutatási határ alatt voltak: Te (250 ppm), Hg (60 ppm), Sb (60 ppm), Cr (25 ppm), W (100 ppm), Bi (100 ppm), Mo (10 ppm), V (10 ppm), Sn (25 ppm), Ag (1 ppm), Zr (1000 ppm), Ni (10 ppm), Co (10 ppm).

1. Erdőbénye-Aranyospatak
2.—3. Erdőbénye-Ligetmajor
4.—5.—6. Kašov
7.—8.—9. Cejkov

2. táblázat

%	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
SiO ₂	72,04	71,73	70,98	74,65	75,06	75,32	75,79	75,45	75,20
TiO ₂	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02
Al ₂ O ₃	13,28	13,28	13,28	12,70	12,32	12,51	12,51	12,51	12,32
Fe ₂ O ₃	1,97	1,74	1,94	1,29	1,24	1,26	1,22	1,16	1,16
MnO	0,045	0,049	0,043	0,060	0,060	0,075	0,065	0,060	0,060
MgO	0,21	0,12	0,34	0,10	0,08	0,06	0,07	0,06	0,05
CaO	1,10	0,92	1,96	0,74	0,74	0,74	0,68	0,70	0,64
Na ₂ O	3,50	3,50	3,50	3,35	3,40	3,40	3,40	3,25	3,40
K ₂ O	7,67	7,67	7,67	6,05	6,05	6,05	6,05	5,95	6,05
izz. veszt.	0,10	0,50	0,80	0,60	0,50	0,50	0,30	1,40	0,75
—H ₂ O	0,096	0,179	0,042	0,067	0,042	0,056	0,070	0,104	0,097
CO ₂	—	—	—	—	—	—	—	—	—
P ₂ O ₅	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02	<0,02
Összesen	99,92	99,51	100,5	99,54	99,45	99,92	100,1	100,5	99,63
%									

1. Erdőbénye-Aranyospatak
2.—3. Erdőbénye-Ligetmajor
4.—5.—6. Kašov
7.—8.—9. Cejkov

terjed. Gyakori a sávós, esetleg szálasan sávós mintázat, amely a kergén is megvan, sőt, gyakran a szemre egynek tűnő obszidiánon a mállás során ez a sávós rendezettség mintegy „előhívódik”.⁴¹ A friss törésen kialakuló hidrációs kéreg képződése során a felület előbb viaszos-szíros, majd matt üvegfényű, végül fénytelen felületű szürke-sárgásszürke, néha kékesszürke árnyalatú lesz. Ezek a színváltozatok meglehetősen megtevesztők; talán ez az oka, hogy régészeti lelőhelyről származó anyag meghatározásánál a magyarországi obszidiánt gyakran szarukőnek vagy egyéb kovafajtának írják le.

Ez a fajta obszidián viszonylag ritkább a régészeti lelőhelyeken; ennek valószínűleg az az oka, hogy a gumók átlagmérete kisebb, másrészt a víztiszta, átlátszó obszidián a távoli területek lakóinak szemében mutatósabb, ezért kelendőbb lehetett.

Az említett röglőkön, és néhány, szemre a szlovákiai darabokhoz hasonló, régészeti lelőhelyről származó ob-

szidiánon vékonycsiszolati vizsgálatot végeztem. A szabad szemmel észlelhető különbséget a két típus között határozottabbnak tartom, mint a csiszolatok közti különbséget. A magyarországi minták szövete általában rendezettebb, irányítottabb, de az áttetsző-átlátszó darabok között is akad olyan, amely eléri a magyarországi darabok rendezettségét. A szlovákiai anyag képe változatosabb, ami bizonyára a nagyobb számú vizsgálati anyag következménye. A vékonycsiszolatok alapján a geológiai lelőhelyek elválasztását egyelőre nem látom megoldottnak (2—3. kép). A TTK-n végzett színeképelemzés szintén nem adott pozitív eredményt. A felvétel a Kőzettani Tanszék színeképlaboratóriumában történt, a kiértékelésben Dr. Nagy Béláné volt segítségemre. A színekép (1. táblázat) rendkívül szegényes, megfelel a szélsőségesen savanyú magma jellegének. A két forrás között a Ti tartalom, a bór és a bárium egy-két fokozattal nagyobb a kárpáti II. mintákban.⁴²

⁴¹ Ezt a jelenséget már Szádeczky-Kardoss Gy. is megfigyelte, i. m. 10.

⁴² Az abszolút értékek a színeképelemzés értékelésénél félrevezetőek. A felvétel félmennyiségi színeképelemzéssel

történt, amely az elemkoncentrációkat fokozatonként méri. (Az elemzési lépcsők itt 1,0—1,6—2,5—4—6—10—16 stb.)

A kárpáti mintákon a színkép egyértelmű elkülönítésre nem volt alkalmas. Ez nem jelenti azt, hogy ezzel a módszerrel a geológiai lelőhelyeket nem lehet szétválasztani, de ehhez más felvételi körülmények (mennyiségi színkép vizsgálat) szükségesek.

Szintén a Kőzettani Tanszéken készült a kémiai elemzés, amelyet Hoffmann László végzett, atom-abszorpciós módszerrel (2. táblázat). Az adatok szerint az obszidiánok egymással szorosan rokon, de elkülöníthető összetételűek. Általában, a magyarországi obszidiánok SiO_2 tartalma alacsonyabb (kevésbé savanyú), és ezzel együtt alumínium, vas, magnézium és kálium tartalma magasabb; a szlovákiai obszidiánnál magasabb SiO_2 tartalom mellett több a mangán. A két geológiai lelőhely között a neutron aktivációs elemzési adatok⁴³ és a kémiai elemzési adatok közül összevethető a vas aránya $\text{Fe kárpáti 2} / \text{Fe kárpáti 1} = 1,60$ (neutron aktiváció) $\text{Fe magyar obsz.} / \text{Fe szlovák obsz.} = 1,54$ (kémiai elemzés) — gyakorlatilag azonos eredmény.

A kémiai elemzési adatokat a színképelemzés adataival sajnos nem lehet összevetni: a titántartalom a kémiai elemzés kimutatási határa körül volt, a mangánban mutatkozó csekély különbséget a színképvizsgálat nem cáfolja, de meg sem erősíti.

A kémiai elemzéssel tehát, úgy tűnik, ez a két kárpáti geológiai lelőhely egymástól jól elválasztható. Meg kell azonban jegyezni a következőket:

- a mintaszám nem elég nagy végleges következtetések levonására,
- a mintagyűjtésnél abból indultam ki, hogy munkahipotézisként elfogadtam Nandris megállapítását,⁴⁴ hogy a Kárpát-medencében csak a Tokaj-Eperjesi hegységben található megmunkálható, eszközkészítésre alkalmas obszidián.
- a Tokaj-Eperjesi hegységen belül is lényegében csak két geológiai lelőhelyet vizsgáltam, noha bizonyára több is van.⁴⁵

A szakirodalomban található elemzési adatok is óvatosságra intenek. Stelc⁴⁶ és Comşa⁴⁷ olyan elemzési adatokat közölnek, amelyek a kárpáti I és kárpáti II obszidiánok kémiai összetételétől lényegesen eltérő képet mutatnak. Célszerű lenne ugyanezeket a darabokat, ha még van belőlük valami vizsgálati célra, neutron aktivációval is megvizsgálni.

A kiugró adatok jelenthetnek a Tokaj-Eperjesi hegységen belüli ismeretlen obszidián forrást, vagy a hegységen kívüli lelőhelyet. A kérdés eldöntéséhez további terepbejárásokra és elemzésekre lesz szükség. Ennek célszerű módszere a kémiai elemzés, amellyel nemcsak az ismert obszidiánlelőhelyeket, de a perlitelőlőhelyeket is vizsgálnunk kell, hiszen nem zárhatjuk ki olyan obszidiánforrást, amely ma már nem ad megfelelőnek tűnő obszidiánt. A geológiai források elkülönítése után a régészeti anyag sorozatelemzésére kell megtalálni az optimális módszert. Mivel egyelőre csak két, egymástól külső jelentősen eltérő obszidián fajtáról tudunk, ha ezek kizárólagosságát bizonyítani tudjuk, ez az „optimális módszer” lehet pusztá optikai megfigyelés, azaz ránézés is. Azonban a kárpáti I vagy II források obszidiánjához hasonló

más forrásból származó anyag elválasztásához feltétlenül költséges műszeres vizsgálatra lesz szükség. Ilyen probléma lehet a meloszi obszidián elkülönítése a hozzá külsőre hasonló kárpáti II. típusból.⁴⁸

Magyarországon eddig a Tokaj-Eperjesi hegység obszidiánjaitól eltérő obszidiánra semmi adat nem utal. A régészeti értékelésnél — a fenti fenntartások mellett — egyelőre elfogadható, hogy a Kárpát-medencét és környezetét csak a Tokaj-Eperjesi hegység látta el obszidiánnal: jelenlegi ismereteink szerint egy átlátszatlan, kisebb SiO_2 tartalmú és egy átlátszó-áttetsző, magasabb SiO_2 tartalmú fajtával, amelyek egyrészt a hegység déli, magyar területen levő (kárpáti II.), másrészt középső, szlovák területre eső (kárpáti I.) részén, kimosott rögök formájában találhatóak.

*

Az obszidiánkereskedelem földrajzi kiterjedésének ismerete és intenzitásának felmérése céljából feladatunk az összes értékelhető, azaz korhoz köthető obszidián eszköz felgyűjtése. Ezt a gyűjtést célszerű egyből köznevelési anyagok vizsgálatával párhuzamosan végezni. Ilyen hatalmas feladatot csak több szakember hosszú éveken át tartó kemény munkával oldhat meg. Pusztán a hiányos irodalmi adatokból több mint ezer régészeti lelőhelyről származó, több tízezernyi eszközt sikerült összegyűjtenem, ami az anyagnak azonban csak töredéke. Gyűjtésben teljességre csak a centralizált gyűjteményekben levő,⁴⁹ általában kőzettani szempontból is meghatározott paleolit, illetve mezolit anyagnál törekedhettem.⁵⁰

Történeti szempontból a paleolit anyagot kiemelkedően jelentősnek tartom: a kereskedelmi tevékenység legkorábbi megjelenését kétségtelenül idáig kell visszavezetnünk.⁵¹ Mind a depóletek,⁵² mind a több tízezres nagyságrendű eszközöket adó, szinte ipari méretű műhelytelepek,⁵³ amelyek között kifejezetten obszidiánfeldolgozó paleolit kori műhelytelepek is akadnak,⁵⁴ mind az obszidián paleolit kori elterjedésének sugara igazolja ezt. A paleolit és mezolit anyagból itt csak néhány jellegzetes, rajzban még nem publikált leletgyűjtést mutatok be. (4–6. kép.)

A neolitikori és későbbi obszidiánkereskedelemmel a magyar szakirodalom is régóta foglalkozik.⁵⁵ Ennek tényleges szerepéről azonban ma még reális képet alkotni nem lehet. A kapcsolatok fő iránya azonban már az eddig gyűjtött adatokból is sejthető.⁵⁶ A felsőpaleolitikum és a mezolitikum idején az obszidián elsősorban az Északi Középhegység vonalában és ettől északra terjedt el. A korai neolitikumtól a fő elterjedési terület a Tisza és mellékfolyói mellett déli, délkeleti irányt mutat. A rézkorban ismét a nyugati és északi utak kerülnek előtérbe.

Az obszidián elterjedése ismét felhívja a figyelmünket egyes folyók kiemelt jelentőségére és őskori kereskedelmi útvonalakban. A Tisza és mellékfolyóinak ilyen szerepét Roska éppen az obszidiánkereskedelemmel kapcsolatban részletesen elemezte, az Erdélyben helyenként sűrűbben előforduló régészeti obszidián-lelőhelyeket részben ezeknek a kereskedelmi utaknak, részben a sókereskedelem ellenértékének tulajdonította.⁵⁷ A magyarországi

⁴³ Warren, S. E., et al. i. m.

⁴⁴ Nandris, J., i. m. 91.

⁴⁵ Szádeczky-Kardoss Gy. i. m., Szabó J. i. m. A Magyar Állami Földtani Intézet adattárában Nagybozsza, Telkibánya és Mád lelőhelyekről származó obszidiánokról találtam további elemzési adatokat.

⁴⁶ Stelc, J., Scripta Fac. Sci. Nat. Univ. Purkynianae Brunensis 3 (1973) 96.

⁴⁷ Comşa, E., i. m. 13.

⁴⁸ Ezeknek az obszidiánoknak a együttes előfordulása a korai és a javaneolitikumban reális lehetőség, noha az eddigi adatok szerint a meloszi obszidián Macedóniától északra már nem jutott el.

⁴⁹ Az anyag túlnyomórészt többsége a Magyar Nemzeti Múzeum, kisebb része a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményében van.

⁵⁰ A paleolit leletek értékelését és a teljes magyarországi anyagot másutt közlöm.

⁵¹ Kozłowski, J. K., Acta ArchCarp 13 (1972–73) 5—; Vértés L., i. m.

⁵² Gábori M., Acta ArchHung 21 (1969) 3—; Bánesz, L., AR 26 (1974) 51—.

⁵³ Vértés L. i. m. 94.

⁵⁴ Bánesz, L., AR 11 (1959) 769—; AR 13 (1961) 765—; AR 13 (1961) 774—; StZ 6 (1961) 215—.

⁵⁵ Rómer F., i. m.; Bella L. ORTÉ 1 (1920–22) 12.; Roska M., i. m. Hillebrand J. i. m. Gábori M. i. m.; Kálicz N.—Makkay J., Mitt ArchInst 6 (1976) 13—.

⁵⁶ T. Biró K. szakdolgozati leletkataszter szerint.

⁵⁷ Roska M., i. m. 158.

ehetséges kereskedelmi útvonalak közül érdemes lenne több figyelmet szentelni az Ipoly völgyének. A paleolit leletek tanúsága szerint ez a nyugat felé haladó kereskedelem fő útvonala lehetett, egyenes összeköttetést biztosítva a Dunáig és a Bécsi medence felé is.⁵⁸ Különösen sok leletet ismerünk az Ipoly mentén szlovák területről.⁵⁹ Az újabb leletek tanúsága szerint az Ipoly-völgy magyar oldalán is számíthatunk komoly „forgalomra” a mezolitikum után is.⁶⁰

Az obszidiáneszközök elterjedése az eddigi régészeti adatok ismeretében az ÉK-magyar, DK-szlovák, esetleges Kárpát-ukrajnai geológiai lelőhelyek létét támasztja alá, a geológiai-kőzettani vizsgálatoktól függetlenül is. Pien sűrűségben obszidián másutt nem fordul elő, még a rendkívül alaposan felgyűjtött romániai területeken sem.⁶¹ Még markánsabb lenne ez a kép, ha a talált obszidiáneszközök számát, illetve a teljes anyaghoz való arányát vizsgáltnám. Ehhez azonban pontos adataim csak a magyarországi paleolit anyagról vannak. Az erdélyi vulkáni üveg előfordulások és a fent említett, kárpáti I és kárpáti II obszidiánoktól eltérő elemzési adatok ismeretében azonban még ma sem zárható ki olyan erdélyi obszidiánforrás léte, amelyből származó obszidiánt az ősember felhasználhatott. Az a mintegy 200 elemzés azonban, amelyet O. Williams vizsgálataihoz felhasznált és amelyek közt a kárpáti I és a kárpáti II forrásokba nem sorolható adat nem fordult elő, arra utal, hogy ha voltak is a már tisztázott forrásokon kívül obszidiánlelőhelyek a Kárpát-medence bármely részén, az innen származó nyersanyagok szerepe az eszköznyersanyagok között minimális volt.

A Kárpát-medencét és környékét ellátó obszidiánforrások ismeretében vizsgálható az egyes kultúrák, területek őskori kapcsolata a Tokaj-Eperjesi hegység területén élt népekhez. Ehhez azonban a régészeti kutatásnak a Tokaj-Eperjesi hegység őskori kronológiájának néhány kérdésében egyértelműbb álláspontra kellene jutnia. A korai és a javaneolit anyag ismeretéhez a különböző obszidiánforrásokból ellátott jugoszláviai leletek vizsgálatával lehet közelebb kerülni, az érintkező vagy egybeeső zónák pontos elhatárolásával.

Az obszidián-elterjedés adatainak régészeti értékelésénél ugyanakkor fokozott figyelmet kell fordítani az egész Kárpát-medence, de elsősorban a Tokaj-Eperjesi hegység őskori lelőhelyein előforduló helyidegen nyersanyagokra és „importleletekre”.⁶² A nyersanyag elterjedése ugyanis önmagában csak a mozgást bizonyítja. Hogy a nyersanyag megjelenése egyszerű vadászexpedícióhoz, zsákmányhoz, vándorkereskedők működéséhez vagy faluról falura történő cseréhez köthető, csak a lelő-körülmények és a teljes leletegyüttesek körültekintő vizsgálatából derülhet ki.

Semmilyen leletcsoport vagy nyersanyag elterjedésének önálló vizsgálatától nem várható, hogy teljes képet ad az őskori ember életéről, kapcsolatairól és történetéről. Erre az összes feldolgozható adat együttesen is csak szerény mértékben alkalmas. Tudásunk mai állásánál azonban az egyértelműen korhoz és származási helyhez köthető obszidián vizsgálata megoldható, és feltétlen szükséges.

T. Bíró Katalin

АНАЛИЗ ОБСИДИАНА В КАРПАТСКОЙ КОТЛОВИНЕ

Резюме

Обсидиан — один из видов вулканического стекла. Первобытный человек подходящие по размеру, и качеству обломки его использовал для изготовления орудий, и обсидиан служил предметом первобытной торговли. Поэтому анализ обсидиана является весьма важным для выяснения этих ранних общественных отношений и торговли.

Обсидиан, подходящий для изготовления орудий, в природе встречается весьма редко. В Карпатской котловине единственным несомненным его источником является область токайско-эперешских гор. На основе имеющихся литературных данных пока еще невозможно решить вопрос о том, что залежи обсидиана в Закарпатье были ли использованы первобытным человеком. По проделанному до настоящего времени инструментальному (нейтронно-активационному) анализу вещи из обсидиана, найденные приблизительно в 200 местах, все происходят без исключения из словацкого (Карпаты I) и венгерского (Карпаты II) источников. По химическому анализу опубликованного материала (46, 47) — сравнив эти данные с результатами химического анализа словацкого и венгерского источников обсидиана — мы можем считать вероятным, что

кроме источников Карпаты I и II существовали и другие источники обсидиана. Этот источник мог быть в области источников Карпаты I и II, т. е. в токайско-эперешских горах, и также за пределами этой территории. Судя по расположению археологических местонахождений можно предполагать, что в Закарпатье также существовал источник обсидиана, которым пользовался первобытный человек. Доказание этого было бы очень важным, и это может быть сделано вместе с советскими исследователями. Этого можно достигнуть двумя путями: либо открытием новых источников обсидиана за пределами токайско-эперешских гор, либо опровержением существования таковых. Для этого необходимо собрать и детально изучить весь имеющийся материал из перлита и обсидиана из геологических местонахождений и также провести серийные анализы археологического материала. После этого можно будет с исторической точки зрения оценить материал, но для этого необходимо собрать все орудия и установить их хронологию. Полученные таким образом объективные данные могут служить важным источником для изучения первобытной экономики.

K. T. Биро

ARCHAEOMETRICAL STUDY OF THE CARPATHIAN OBSIDIANS

Extract

Archaeometrical study of the Carpathian obsidian source area has solved the problem of identification of obsidian found in the Tokaj-Eperjes Mountains, namely in South-Eastern Slovakia (Carpathian I. type) and in the surroundings of Erdőbénye (Carpathian II). The anal-

yses were carried out by O. Williams, by means of neutron activation. Here some additional data are given concerning the chemical analysis data, optical emission spectroscopic data and petrographical thin sections of the Carpathian I—II, source collected material. Chemical

⁵⁸ Bárta, J., Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej, (Bratislava 1965) 28.; Gábori, M., SA 5 (1957) 253—.

⁵⁹ Bárta, J., i. m.

⁶⁰ Soós V., Múzeumi Mozaik 2 (1979) 10—.

⁶¹ Comşa, E., i. m., Păunescu, A., i. m.

⁶² Kalicz N. — Makay J., i. m. 44. 1. kép.

analysis data corroborate Williams's grouping, while, on the other hand, it provides a basis with which to compare Carpathian I—II analysis data to other chemical analysis results obtained from archaeological obsidian finds published earlier in the literature. Thus significant differences could be observed in the chemical analyses published by Stelcl and Comşa (46, 47.) compared to the Carpathian I—II data. This fact might mean sources independent of the Carpathian I—II type inside or out-

side the Tokaj-Eperjes Mountains, or even extra-Carpathian sources. Clearing up of the problem needs further field surveys and further analytical examinations. Besides archaeometrical problems some historical aspects of obsidian trade is referred to based on the paleolithic material in the Hungarian National Museum and the Herman Ottó Museum collections and references in the prehistoric literature.

K. T. Biró

A SZEGEDI MÓRA FERENC MÚZEUM BRONZKORI BOROSTYÁNKŐ GYÖNGYEINEK EREDETE

Magyarország szerepét a római kori borostyánkő kereskedelemben jól ismerjük és ezt néhány auktor adattal és régészeti tárgyakkal meglehetősen jól tudjuk bizonyítani.¹ Azonban alig ismerjük Magyarország őskori borostyánkő leleteit, különösen a bronzkoriakat, éppen amikor a mykénei Görögországba Észak-Európából nagy mennyiségű borostyánkő jutott el,² eddig még biztosan meg nem határozott útvonalakon. A nyugati, a Rajna-Rhône völgyén áthaladó kereskedelmi útra vannak adataink, amely aztán tengeri úton szállította tovább a borostyánkővet a Mediterraneum keleti részébe.³ Jelenleg ismert adataink birtokában azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül egy olyan szárazföldi útvonalat sem, amely Közép-Európa keleti részén haladhatott át. Azért, hogy ezt a lehetőséget is megvizsgáljuk, szükséges Délkelet-Európa területének borostyánkő leleteit tanulmányoznunk és kémiai analízissel vizsgálunk, hogy e területen fekvő országok bronzkori anyagában található borostyánkő tárgyak abból a borostyánkő féleségből készültek-e, amelyet köznapi nyelven balti borostyánkőnek nevezünk. Megjegyzendő, hogy a 'balti borostyánkő' elnevezés bizonyos fokig félrevezető, mert ez a fosszilis gyanú, amelyet a mineralógusok szukeinitnek neveznek, valószínűleg Észak-Európában több helyen is előfordul természetes állapotában. Ezt a borostyánkő féleséget megtaláljuk Angliától kezdve, Hollandián, Skandinávián, Észak-Németországon, Lengyelországon át egészen Oroszországig.⁴ Ennek megfelelően Magyarországra kerülésük is több útvonalon történhetett.

A magyarországi régészeti borostyánkő leletek folyamatban levő teljes feldolgozásából, amelyet az őskortól a honfoglalás koráig bezárólag dolgozunk fel részletesen, jelen cikkünkben a szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzött bronzkori borostyánkő gyöngyök nyersanyagának eredetkérdését tárgyaljuk. A nyersanyag eredetét csak fizikai-kémiai vizsgálati módszerekkel lehet biztosan meghatározni. Munkánkban az infravörös színképelemzéses módszert használjuk a nyersanyag eredetének meghatározásához. A borostyánkő leletek feldolgozásának legelső és legfontosabb része az, hogy biztosan meghatározzuk a régészeti borostyánkő tárgyak nyersanyagának eredetét, mert a feldolgozás során felmerült kereskedelmi és tipológiai problémákat csak az eredetmeghatározás biztos eredményeinek birtokában tudjuk érdemben tárgyalni.

Itt szeretnénk köszönetet mondani Trogmayer Ottó múzeumigazgatónak azért, hogy megengedte a szegedi Móra Ferenc Múzeum borostyánkő gyöngyeiről a mintavételt az infravörös színképek készítéséhez.

Tápé (46.15 N; 20.10 E)⁵

A halomsíros kultúra temetőjében Trogmayer O. 1960–61-es ásatása során három borostyánkő tárgy került elő. A 184. sírban egy lapos, két darabra tört gyöngy volt;⁶ átm.: 17 mm, vast. 3,2 mm, súlya 1,2 g. A 215. sírban egy átfúratlan borostyánkő kocka került elő, mérete 16 × 15 × 15 mm, súlya 0,8 g.⁷ A temető korát Reinecke BB 2 – BC periódusra keltezi a szerző. Mindkét borostyánkő tárgy rendkívül törékeny állapotban van, a 2 mm vastag oxidációs réteg alatt a borostyánkő vöröses-barna színű és áttetsző. A temető harmadik, hasonló korú borostyánkő tárgyáról nem tudunk mintát venni. Ez a 412. sír mellélete volt,⁸ egy csontagú alakú gyöngy, amely a leletek felszedésénél szétporladt. A temetőben ezenkívül még előkerült néhány borostyánkő gyöngy,⁹ amelyek azonban népvándorláskori sírok melléletei voltak, így ezekkel jelen dolgozatunkban nem foglalkozunk.

Baks-Levelény (46.39 N; 20.18 E)

A Mozsolics szerinti B III–IV periódusra, illetve a Reinecke szerinti BB 1–BB 2 időszakra keltezett kincsletben három borostyánkő gyöngy volt.¹⁰ Az első egy lencse alakú gyöngy, amelynek átm. 25 mm, vas. 11 mm, súlya 1 g.¹¹ A második darab egy hasonló alakú gyöngynek egy kis töredéke;¹² a harmadik lelet egy lapított gömb alakú gyöngy,¹³ amelynek átm. 22 mm, vast. 18 mm, súlya 4 g. A borostyánkő gyöngyök ovális, fordított szív alakú arany hajkarikákkal és kerek bronz csüngőkkel együtt kerültek elő. A kerek bronzcsüngők előlapját koncentrikus bordák és a középrészükön kiemelkedő tüske díszíti.

A borostyánkő gyöngyök felületét változó vastagságú oxidációs réteg fedi, amely alatt a borostyánkő narancsvörös színű és átlátszó. Maguk a gyöngyök töréke-

pischen Herkunftsbestimmung von Bernstein. JRGZ 13 (1966) 292–295.

⁵ A leletek lelőhelyeit a Corpus Succinorum Veterum formulája szerint adjuk, a helységnév megnevezése után zárójelben a The Times Atlas of the World helynév mutatójában megadott koordináták következnek; N = az északi szélességi kör, E = hosszúsági kör Greenwichől keletré.

⁶ Trogmayer O., Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. (Bp. 1975) 46, Taf. 16: 2.

⁷ Uo., 53, Taf. 19 :7.

⁸ Uo., 92.

⁹ Uo., 140.

¹⁰ Ua., MFMÉ 1966–67, 15–.

¹¹ Ua., i. h. 3. kép, 4.

¹² L. 11. j.

¹³ Ua., i. h. 3. kép, 2.

¹ Plinius N. H., XXXVII, 11 : „Affertur a Germanis in Pannoniam maxime: et inde Veneti primum quos Graeci Henetos vocaverunt, famam rei facere, proximi Pannoniae, et agentes circa Mare Adriaticum.”; Sprincz E., Pannoniai római kori borostyánkő faragványok. Szakdolg. kézirat, (Bp. 1957) Amber artifacts of Roman Age in Pannonia. Thesis. Manuscript in Hung.; Ua., FA 9 (1957) 111–117.; P. Buocz T., VSz 2 (1960) 73–.

² Beck, C. W. et al., Analysis and Provenience of Minoan and Mycenaean Amber. GRBS 7 (1966) 121–211; 9 (1968) 5–19; 11 (1970) 5–22; 13 (1972) 359–385.

³ Marinatos, S., The Minoan and Mycenaean Civilization and its Influence on the Mediterranean and on Europe. Atti del VI° Congr. Intern. di Scienze Preist. e Protostor. (Roma 1962) I. 161–176.

⁴ Beck, C. W., Bemerkungen zur infrarotspektroskopischen

1. táblázat

Table 1

A Móra Ferenc Múzeum bronzkori borostyánkő gyöngyeinek analízise

Analysis of Bronze Age Amber in the Móra Ferenc Museum

A minta száma Sample Number	A tárgy Object	Lt. sz.: Inventory Number	A színkép száma Spectrum Number	Meghatározás Classification
<i>Tápe</i>				
H 29	kocka alakú gyöngy, 15. sír cubic bead, Grave 215	65.1.249	4153	balti borostyánkő Baltic amber
H 30	lapos gyöngy, 184. sír flat bead, Grave 184	65.1.209	4154	balti borostyánkő Baltic amber
<i>Baks-Levelény</i>				
H 31	lencse alakú gyöngy lenticular bead	66.2.19	4155	balti borostyánkő Baltic amber
H 32	lencse alakú gyöngy töredéke fragment of lenticular bead	66.2.19(a)	4156	balti borostyánkő Baltic amber
H 33	lapított gömb alakú gyöngy flattened globular bead	66.2.20	4157	balti borostyánkő Baltic amber
<i>Szőreg</i>				
H 34	lapított gömb alakú gyöngy, töredék flattened globular bead, fragment	53.115.599(1)	4158	balti borostyánkő Baltic amber
H 35	lapított gömb alakú gyöngy flattened globular bead	53.115.599(2)	4159	balti borostyánkő Baltic amber
H 36	korong alakú gyöngy, töredék 114. sír discoid bead, fragments Grave 114	53.115.581	4160	balti borostyánkő Baltic amber
H 37	lapított gömb alakú gyöngy, töredék flattened globular bead, fragment	53.115.625	4161	balti borostyánkő Baltic amber

nyek, könnyen mállnak. A leletmentő ásatás során csak ez a három borostyánkő gyöngy került elő, de a lelet előkerülését bejelentő emberek elmondták, hogy néhány évvel korábban a kincslelet helyének környékén mintegy 15–20 borostyánkő gyöngyöt vetett fel az eke szántás alkalmával.¹⁴

Szőreg (46.15 N; 20.10 E)

Az itt elemzésre kerülő borostyánkő leletek utolsó csoportja a szőregi temetőből származik, amelyet 1928–31-ben Móra Ferenc ásatott és később Foltiny I. dolgozta fel.¹⁵ Dolgozata szerint a temető négy sírjában találtak borostyánkő gyöngyöket. A 2. sírban hét, különböző átmérőjű borostyánkő gyöngy került elő,¹⁶ a 114. és 211. sírban pedig egy-egy darab.¹⁷ A 181. sír leírásánál Móra ásatási naplója alapján említ néhány borostyánkő gyöngyöt, amelyek azonban elporladtak.¹⁸ 1978-ban a múzeum raktári anyagában csak négy borostyánkő gyöngyöt találtunk a szőregi lelőhelyről. A három, lapított gömb alakú gyöngy méretei: 15 × 7; 13,8 × 7; 11 × 8 mm, súlyuk 0,9; 1,1 és 0,8 g. A gyöngyöket 1,5–2 mm vastag oxidációs réteg fedi, amely alatt a borostyánkő vörösesbarna színű és áttetsző. A leltári könyv bejegyzései szerint bronzkori szőrványleletek a fent említett temető területéről. 1979 őszén még öt borostyánkő gyöngyöt találtunk a múzeum raktári anyagában, amelyek a szőregi C temető 2. sírjának mellékletei voltak.¹⁹ Azokról is vettünk mintákat infravörös színképelemzés céljá-

ra, mivel azonban a mintavétel dolgozatunk megírása után történt, azok tárgyalására más alkalommal fogunk visszatérni.

A szőregi temető leleteit csak a háború után leltározták be, jó néhány tárgynak eredeti azonosító cédulája elveszett. Mivel Foltiny a szőregi temetőt feldolgozó munkájában nem említi a szőrvány anyagban borostyánkő gyöngyöket, így feltételezhetjük, hogy a múzeum leltárkönyvében szőrványleletként feltüntetett három borostyánkő gyöngy eredetileg a 2. és 211. sírhoz tartozhatott.

Negyedik szőregi mintánk egy két darabra tört korong alakú gyöngyről lett levéve, amely minden valószínűség szerint a 114. sír melléklete volt.²⁰ A két töredék h: 4 és 8 mm, súlya 0,8 g. A 2 mm vastag oxidációs réteg alatt a borostyánkő világos-barnás színű és átlátszatlan. A gyöngy anyaga rendkívül mállekonny, törékeny. A sír a kerámia leletei alapján a Szőregi csoport II–III. fázisára keltezhető.²¹ Így ez a darab jelentősen a legidősebb borostyánkő leletet Magyarországon, az eddig ismert és rendelkezésünkre álló borostyánkő leletek közt.

A borostyánkő leletek infravörös színképelemzése

Azt a vizsgálati módszert, amely a borostyánkő fajták származási helyét infravörös színképelemzéssel határozza meg, a Vassar College-ban dolgoztuk ki több mint 15 évvel ezelőtt.²² Az azóta eltelt idő alatt ezt a módszert pár ezer régészeti borostyánkő lelet eredetének

¹⁴ L. 10. j.

¹⁵ Foltiny I., Dolg 17 (1941) 1–89.

¹⁶ Uo., 5, XIX. t.: 13–18, 21.

¹⁷ Uo., 27, 114. sír; 44, 211. sír, XXII. t. 33.

¹⁸ Uo., 39.

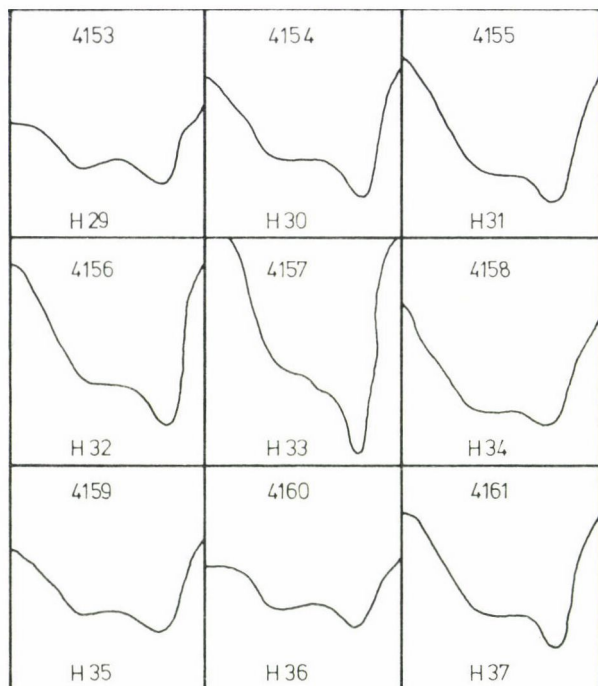
¹⁹ L. 16. j., Bóna I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns

und ihre südöstlichen Beziehungen. AHNS IL (Bp. 1975) Taf. 128 : 5.

²⁰ Foltiny I., i. h. 27.

²¹ Bóna I., i. m. 94, Taf. 101 : 12–13.

²² Beck, C. W.—Wilbur, E.—Meret, S., Infrared Spectra and the Origin of Amber. Nature 201 (1964) 256.

1. kép. Bronzkori borostyánkő gyöngyök infravörös színképeinek részletei. Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Fig. 1. Partial Infrared Spectra of Bronze Age Amber in the Móra Ferenc Museum, Szeged

meghatározásánál alkalmaztuk. Anélkül, hogy bármiféle elméleti fejtegetésekbe akarnánk bocsátkozni, a színképeket egyszerűen úgy használjuk, mint egy ujjlenyomatot, amely felfedi a nyersanyag származási helyét. Az észak-európai borostyánkőnek, azaz a szukcinitnek olyan egyedi abszorpciós képe van, amelyet tárgyilagosan komputerrel lehet azonosítani.²³ Egyetlen más európai foszszilis gyantának sincs olyan színképe, amelyet egy széles, vízszintesen futó „váll” jellemez a 8,0 és 8,5 μ (mikron) között és ezt egy határozott abszorpciós maximum követi a 8,7 μ -nál. Az előrehaladott oxidáció kihat a színképre, úgy hogy a vízszintes „váll” irányát egy folyamatosan lejtő vonallá változtatja, de az igen kevés teljesen korrodált borostyánkő lelet kivételével, a balti színkép-minta még mindig határozottan azonosítható. Sokkal komolyabb problémát jelenthet a viasz- vagy lakkféleségekkel végzett konzerválási eljárás. Olykor lehet még néhány abszorpciót észlelni, amelyeket a konzerváló anyagoknak lehet tulajdonítani, különösen akkor, ha ismerjük azoknak az anyagoknak a természetét, bár elég gyakran fordul elő, hogy teljesen azonosíthatatlanná tesz egy-egy borostyánkő lelet színképét.

A Móra Ferenc Múzeumban kilenc bronzkori borostyánkő gyöngyének infravörös színképeit az 1. kép mutatja, a meghatározás szempontjából fontos 7,5 μ -tól a 9 μ -ig terjedő tartományban. Az 1. táblázatban a minták számát, a tárgyak leltári számát és a minták meghatározását tűn-

tettük fel. Mind a kilenc színkép világosan a balti borostyánkő színképével azonosítható. Három színképnek (H 29 a tápéi gyöngyről, H 35 és 36 egy-egy szőregi gyöngyről) még egy kis másodlagos maximuma is van az abszorpciós görbében kb. a 8,0 μ -nál. Ez általános jellemző vonása azoknak a mintáknak, amelyeket a már konzervált borostyánkő tárgyakról vesznek le. Mivel a múzeumi feljegyzések nem utalnak előzetes konzerválási kezelésre, így ezeket a színképben jelentkező eltéréseket nem lehet annak tulajdonítani. A többi hat színkép feltűnően jól jellemzi azt a borostyánkövet, amely jelentős oxidációs folyamaton ment át (1. kép).

A színképelemzéses vizsgálat megállapította, hogy a középső és a későbronzkor folyamán balti borostyánkövet, azaz szukcinitet hoztak be Magyarországra.

Régészeti összefoglalás

Régészeti leleteink tanúsága szerint Magyarországon a borostyánkő először a Mozsolics szerinti B III időszakban, illetve a Bóna szerinti középső bronzkorban jelent meg. Megtaláljuk néhány, egymással párhuzamos korú kultúra leletanyagában, úgymint a Vatyai,²⁴ a Füzesabonyi²⁵ és a Szőreg-Perjámosi kultúrák temetőinek anyagában, valamint a kultúrákhoz tartozó telepek leletei közt is. Ezenkívül megtaláljuk a borostyánkő gyöngyöket néhány a Mozsolics szerinti B III. időszakra keltezett kincs és raktárleletekben is.²⁶

A balti borostyánkőből, azaz szukcinitből készített gyöngyök legdélibb lelőhelye Magyarországon a középső bronzkori szőregi C temető. A Szőreg-Perjámosi kultúra más lelőhelyeiről is ismerünk borostyánkő gyöngyöket. A Pécskán (= Pecica, Románia) feltárt erődtett telep IX. rétegéből előkerült leletanyagban említene egy borostyánkő gyöngyöt.²⁷ A IX. réteg az itt előkerült kerámia anyag tanúsága szerint egyidejű a Szőreg csoport II. – III. fázisával,²⁸ tehát a pécskai borostyánkő gyöngy hasonló korú, mint a szőregi temető 114. sírjában talált darab.

A közelmúltban tárták fel a békés-megyei Battonyán (46.16 N; 21.00 E) a Szőreg csoport egyik temetőjét. A temető 68. sírjában előkerült egy borostyánkő gyöngy egy aranyból készített hajfürtkarika, két arany pityke és néhány bronzsüngő társaságában.²⁹ Erről a gyöngyről is vettünk mintát színképelemzéshez,³⁰ a vizsgálat eredményét más alkalommal fogjuk ismertetni.

Statisztikailag összefoglalva a Szőreg-Perjámosi kultúra leletanyagában előkerült borostyánkő gyöngyöket, a következő adatokat kapjuk. Eredetileg 11 egész és néhány darab borostyánkő gyöngy töredéke volt a kultúra leletanyagában, lelőhelyek szerinti megoszlásuk a következő:

Szőreg, C temető, 2. sír = 7 borostyánkő gyöngy
Szőreg, C temető, 114. sír = 1 borostyánkő gyöngy
Szőreg, C temető, 181. sír = néhány borostyánkő gyöngy
Szőreg, C temető, 211. sír = 1 borostyánkő gyöngy
Battonya, Vörös Október
Tsz, temető 68. sír = 1 borostyánkő gyöngy
Pécska, telep, IX. réteg = 1 borostyánkő gyöngy

A Szőreg csoport népe a balti borostyánkövet talán a vele szomszédos Vátya kultúra népétől is szerezhetett a törzsek közti cserekereskedelem révén, amiért esetleg a

²³ Beck, C. W. – Adams, A. B. – Southard, G. C. – *Fellows, C.*, Determination of the Origin of Greek Amber Artifacts by Computer-Classification of Infrared Spectra, in *Brill, R. H.*, Science and Archaeology. (Cambridge, USA, 1971) 235.

²⁴ Kada E., ArchÉrt 29 (1909) 124 – ; Bóna I., i. m. 56, Taf. 33: 12 – 13.

²⁵ Hernádkak, Megyaszó: Bóna I., i. m. 160, Taf. 164: 5, 6, 22, 27; Taf. 189: 9.

²⁶ Böleske, Mozsolics A., Bronzefunde des Karpetenbeckens. (Bp. 1967) 131, Taf. 34: 7 – 43; Dunaújváros-Kosziderpadlás, 1. sz. raktárlelet, *uo.*, 134, Taf. 48: 1 – 20; Kölesd-Nagyhangos, 2 borostyánkő gyöngy a depotban,

elvesztett, *uo.*, 152; Jászdózs-Kápolnadomb 24 borostyánkő gyöngyöt említettek, *uo.*, 142; Temesnagyfalú (Satu Mare, Románia), néhány borostyánkő gyöngy, *uo.*, 168; Kötégán-Gyepespart, ékszerlelet, Kovács T., ArchÉrt 95 (1968) 210, 2. kép: 9.

²⁷ Roska M., Dolg 3 (1912) 22. kép: 2.

²⁸ Bóna I., i. m. 92.

²⁹ Gazdapusztai Gy., ArchÉrt 94 (1967) 217.

³⁰ A szerzők itt szeretnének köszönetet mondani Dér László múzeumigazgatónak, Goldman György és Szabó J. József kollégáknak a mintavétel és a gyöngy publikálásának engedélyéért.

Vatya kultúra népe fájánsz gyöngyöket kapott cserébe.³¹ A Vatya kultúra területére pedig az aunjetitzi kultúra déli csoportjának közvetítésével került a balti borostyánkő. E kultúra anyagában nemcsak a cseh és morva területen találunk szép számban borostyánt, hanem e kultúra déli, a mai Szlovákia déli területén élt csoportok leletegyütteseiben is. A kelet-dunántúli Mozsolics szerinti B III időszakra keltezett, illetve a Bóna szerinti középső bronzkori leletegyüttesekben megtalálható borostyánkő gyöngyök alátámasztják a Közép-Európa keleti részén áthaladó útvonal lehetőségét. Továbbá a Vatya és a Szőreg kultúra bronzanyagában megfigyelhető összefüggések, hasonlóságok is alátámasztják a két kultúra közt kétségtelenül fennálló kereskedelmi kapcsolatokat.³² Újabban E. Schubert a Szőreg csoport bronzairól készített fémanalízis alapján kimutatta, hogy a tárgyak fémanyaga az aunjetitzi kultúra területéről származik,³³ így a Szőreg csoport bronzai nem égei eredetűek, mint ahogy ezt korábbi kutatásunk feltételezte, hanem minden valószínűség szerint az aunjetitzi kultúra területéről származhatnak. A szőregi bronzok esetében a további kutatás feladata, hogy megvizsgálja, hogy vajon csak a nyersanyag, vagy maguk a tárgyak is az aunjetitzi kultúrkörből származnak-e. A borostyánkő és fájánsz egy-

máshoz való pontos időrendjét szintén a jövő kutatásai tisztázhatják, mivel már ma is kétségtelen, hogy több lelőhelyen együtt is előfordulnak.

Természetesen nem zárjuk ki a Hernád völgyén áthaladó útvonalat és a füzesabonyi kultúra közvetítő szerepét a Kárpát medencei borostyánkő kereskedelmében. Ennek a kérdésnek tisztázását elsősorban a lengyelországi és kelet-szlovákiai borostyánkő leletek szisztematikus feldolgozásától várjuk. Mivel jelen dolgozatunk megírásakor még nem ismertük a füzesabonyi kultúra borostyánkő gyöngyeinek földrajzi származási helyét, így azoknak régészeti kérdéseivel egy másik cikkben tudunk csak foglalkozni. A Szőreg és Vatya, valamint a Vatya és az aunjetitzi kultúrák közötti kereskedelmi kapcsolatok részletes tárgyalásával később kívánunk foglalkozni. A baks-levelényi kincslelet és a tápéi halomsíros kultúra borostyánkő leleteinek régészeti problémáit más, hasonló korú borostyánkő leletek infravörös színeképelemzésével kapcsolatban szintén más alkalommal fogjuk tárgyalni.³⁴

Beck, Curt W.

Vassar College

Poughkeepsie, New York

— Sprincz Emma

Szépművészeti Múzeum

Budapest

THE ORIGIN OF THE BRONZE AGE AMBER IN THE MÓRA FERENC MUSEUM

Extract

The role of Hungary in the amber trade of Roman Imperial times is well known and fully documented by the historical record as well as the archaeological evidence. Much less is known about archaeological amber finds in prehistoric Hungary, especially during the Bronze Age, when large quantities reached Mycenaean Greece from the north of Europe² by pathways not yet definitely established. While there is evidence for a western Rhine-Rhone route followed by sea transport to the eastern Mediterranean,³ an overland route through eastern Europe cannot be ruled out by the present evidence. To test this possibility, it will be necessary to study the amber finds in south-eastern Europe and to ascertain, by chemical analysis, that the Bronze Age amber artifacts of these countries is of the variety that is commonly called Baltic amber. It should be noted that the term 'Baltic amber' is somewhat misleading, since this fossil resin, which mineralogists call succinite, occurs, in fact, in much of northern Europe from England, Holland, Scandinavia, northern Germany and Poland to Russia.⁴

In the context of a comprehensive investigation of the archaeological amber finds of Hungary, we wish to report here on a small group of Bronze Age amber objects in the Móra Ferenc Museum at Szeged. We are greatly indebted to the Director, Dr Ottó Trogmayer, for permission to remove samples for analysis from these objects.

Tápé (46.15 N; 20.10 E)

Two finds were excavated by O. Trogmayer in the cemetery of Tápé in 1960 and 1961 and have been described and illustrated in his monograph. In Grave 184 was a flat amber bead broken into two fragments, in Grave 215 an amber bead of cubic shape. The graves are dated

to the Reinecke BB 2—BC phase of the Late Bronze Age. Both finds were extremely friable and covered with a thick (2 mm) weathering crust under which the amber is translucent and reddish-brown in color. A third find of Bronze Age amber from Tápé, a largely decomposed pyramidal bead, from Grave 412, has not been analyzed. Several other amber finds at Tápé belong to later periods.

Baks-Levelény (46.39 N; 20.18 E)

A hoard on the estate of Baks-Levelény yielded three amber objects. These were also recovered by O. Trogmayer and have been published by him. One is a lentoid bead, one a very small fragment of a similar bead, and the third is a flattened globular bead. The finds were associated with heart-shaped hair-rings of naviform construction, made of gold, and with bronze pendants decorated with concentric ribs and a central thorn. The hoard is dated to the Mozsolics' period B III—IV, respectively Reinecke BB 1—BB 2. The amber is cracked and brittle, covered with a weathering crust of varying thickness, but transparent and orange-red underneath. While these three pieces were the only ones O. Trogmayer could recover, he heard reports that 15—20 additional amber beads had been brought up by the plow in the vicinity of the hoard a few years earlier.

Szőreg (46.15 N; 20.10 E)

The last group of finds is from Móra's excavation in 1928—31, of cemetery C at Szőreg. It has been published by I. Foltiny. According to his report in four graves of the cemetery amber beads came to light. In Grave 2 there were seven amber beads of various dimensions,

³¹ A Szőreg csoport temetőiben rengeteg fájánsz gyöngy került elő: Szőreg, C temető: 384 fájánsz gyöngy, Foltiny I., i. h. 68—; Battonya, Vörös Október Tsz, temető: 32 fájánsz gyöngy, l. 27. j. és Szabó J. József szíves közlése után; Ószentiván, kb. 35 fájánsz gyöngy, Banner J., Dolg. 5 (1929) 54; ún. négyágú, csillag alakú fájánsz gyöngyök a Vatya kultúra lelőhelyein: Újharthyán-Vatya, Bóna I., i. m. Taf. 33: 16, 19; Pákozdvár, Marosi Á., ArchÉrt 44 (1930) 64, 63. kép.

³² Bándi G., MFMÉ 1964/65, 2 39—47.

³³ Schubert, E., a cikk nyomdában a MittArchInst Beiheft 2, Schreiber Rózsa és Kalicz Nándor szíves közlése alapján.

³⁴ The American author (Vassar College, Poughkeepsie, New York) thanks the United States National Science Foundation for the support of this work under Grant No. BNS 79—07250 (Anthropology).

graves 114 and 211 yielded each one bead. He mentioned several amber beads in the disturbed grave 181 according to the Móra's records, which have been lost. In 1978 only four amber beads were found among the material of the Szőreg cemetery in the Móra Ferenc Museum. Three of them are flattened globular beads (Inventory Nos.: 53.115.599.1; 53.115.599.2; 53.115.659) covered with a thick (1.5–2 mm) weathering crust under which the amber is translucent and of a reddish-brown color. In the inventory books they are described as stray finds of probably Bronze Age from the territory of the above mentioned cemetery. The finds of the Szőreg cemetery were inventorized only after the war, the original labels of the several objects may have been lost. In the autumn of 1979 five additional amber beads were found among the objects of the museum, which belonged to grave 2 of the Szőreg cemetery. Those also have been taken samples for infrared spectroscopy. As I. Foltiny mentioned no stray finds of amber in his publication of the Szőreg cemetery, we may presume that those beads mentioned as stray finds originally belonged to graves 2 and 211.

The fourth find from Szőreg is a discoid bead, broken into two fragments from grave 114. (Inventory No.: 53.115.581; length: 4 and 8 mm; weight: 0.8 grams). It has a thick weathering crust of 2 mm, under which the amber is of a light brownish-yellow color, but opaque. The amber is extremely brittle. According to the pottery it is dated to the phase II–III of the Szőreg group in the Middle Bronze Age.²¹ Thus this find would be the oldest amber one in Hungary.

Spectroscopic Analysis

The provenience analysis of amber by infrared spectroscopy is a method that was developed at Vassar College more than 15 years ago,²² and that has since been applied to several thousand artifacts. Without requiring any theoretical interpretation, the spectra are used simply as 'fingerprints' which reveal the place of origin. The Baltic amber of northern Europe, or succinite, has a unique absorption pattern which can be identified objectively by a computer.²³ No other European fossil resin has that pattern, which is characterized by a broad, essentially horizontal 'shoulder' between 8.0 μ (mikrons) and 8.5 μ after which there is a distinct absorption maximum near 8.7 μ . Progressive weathering affects the spectral pattern by changing the horizontal 'shoulder' to an increasingly negative slope, but except for a very few hopelessly corroded artifacts, the Baltic pattern is still positively identifiable. Conservation treatment with waxes or varnishes can raise more serious problems: sometimes the additional absorptions these materials produce can be allowed for, especially if their nature is known, but more often they will render an amber artifact completely unidentifiable.

The infrared spectra of the nine Bronze Age amber finds in the Móra Ferenc Museum are shown, over the diagnostically useful range of 7.5 μ to 9.0 μ , in Figure 1. Table 1 correlates the sample numbers with the inventory numbers and spectra numbers. All nine spectra are clearly identifiable as those of Baltic amber. Three of the spectra (H 29 from Tápé, H 35 and H 36 from Szőreg) have a small secondary maximum in the absorption curve at about 8.0 μ . This is common feature of samples that have had conservation treatment, but since the museum records show no such treatment for any of the finds, these impurities cannot be accounted for. The remaining six spectra are remarkably sharp for amber that has undergone considerable weathering (Figure 1).

The test established that Baltic amber was imported into Hungary during the Middle and Late Bronze Age.

Archaeological Conclusions

According to the archaeological data amber appears first in Hungary in the Mozsolics' period B III, respectively Bóna's Middle Bronze Age in several parallel cul-

tures, as in Vátya,²⁴ in Füzesabony²⁵ and Periam-Szőreg and is found in the hoards dated to the Mozsolics' period B III.²⁶

The most southern site of Baltic amber, or succinite, in the cultures of Middle Bronze Age in Hungary is given by the Szőreg beads. Amber beads came to light also in other sites of the Szőreg-Periam Culture as at Pécska (= Pecica, Romania), where a discoid bead was mentioned in level IX of the fortified settlement of the Periam Culture.²⁷ This level is parallel to the phase II – III the Szőreg group, i. e. the bead of Pécska is of similar age as the one of grave 114 at Szőreg.²⁸

In the recent past one of the cemeteries of the Szőreg group was uncovered at Battonya in Békés county (46.16. N; 21.00 E), where a single bead was found with a gold hair-ring, two gold buttons and several bronze objects. Two samples have been taken for infrared spectroscopy.

Thus in the Periam-Szőreg Culture there were originally 11 whole and several fragments of amber beads in the following distribution:

Szőreg, cemetery C, grave 2 = 7 beads
 Szőreg, cemetery C, grave 114 = 1 bead
 Szőreg, cemetery C, grave 181 = several beads
 Szőreg, cemetery C, grave 211 = 1 bead
 Battonya, Vörös Október
 cemetery, grave 68 = 1 bead
 Pécska, settlement, level IX = 1 bead

The Szőreg folk could get Baltic amber as intertribal barter through the neighbouring Vátya Culture, too and therefore the Vátya people could get faience beads in exchange for amber.³¹ On the other hand Baltic amber was negotiated by the southern group of the Unetice Culture to the territory of Vátya folk. In the assemblies of that culture a lot of amber finds can be found not only in the territory of Bohemia and Moravia, but also in the material of its southern groups in the southern part of Slovakia. The possibility of an overland route through the eastern part of Central Europe is tested by those amber beads in East Transdanube which can be dated to the Mozsolics' period B III, respectively Bóna's Middle Bronze Age. Moreover some affinities of the bronze objects of the Vátya and Szőreg Cultures seem to test the trade connections between of these cultures.³² Recently E. Schubert has proved by means of the metal analysis made on some bronze objects of the Szőreg group that they were not of Aegean origin, as our earlier research had supposed, but their metal material originated from the territory of the Unetice Culture in all probability.³³ On the other hand the coming research can solve the precise chronology between the amber and faience finds, since they also together can be found undoubtedly in several findspots. Naturally, the mediatory role of the Füzesabony Culture and the route along the river Hernád are not out of question in the amber trade of the Carpathian basin. We expect the explanation of this problem from the systematic treatment of the amber finds in East Slovakia and Poland above all. Since we have not known the origin of the amber beads in the Füzesabony Culture writing of this paper yet, we can discuss this problem only in another paper. We wish to deal with the detailed discussion of the trade connections between the Szőreg and Vátya and Vátya and Unetice Cultures later. In the same way we will discuss the archaeological problems of the Baks-Levelény hoard and the Tumulus Culture at Tápé related to the spectral analysis of the other finds of similar age.³⁴

C. W. Beck — E. Sprincz
 Vassar College Museum
 Poughkeepsie. of Fine Arts
 New York Budapest

5. SZÁZADI SÍR INTERCISÁBAN

Az intercisai leletmentések során értékes lelet került napvilágra 1973. V. 23-án. Az új városrész víztornyától északra, a *castellum* délnyugati sarkától nem messze egy kislány sírjára bukkantunk (1. kép). A sír a föltárt, mintegy 30×40 méteres terület keleti szélén feküdt, ott, ahol korábban római épület és gödör volt. Később egy kisebb szelvényt nyitottunk annak megállapítására, hogy vajon magányos temetkezéssel állunk-e szemben. Nem került elő további sír, de mégsem zárható ki teljességgel további sírok előkerülése, mivel hasonló korú temetkezések esetén előfordul, hogy a sírok több méteres távolságban vannak egymástól, másrészt pedig tudjuk, hogy a gyermeksírok a temető szélére kerülnek.¹ Mivel a római gödörbe beásott sír föltájának előbb csak a sarka látszott a szelvény szélén, —75 cm-nél kis felületen beástunk a gödörbe. Ennek során került elő egy cikáda fibula, mint utóbb kiderült, a bal vállról. A fibula előkerülése után rábontottunk a sírfoltra és teljes egészében föltártuk (2. kép).

A sírgödör nagysága 140×43 cm volt, mélysége 110 cm, tájolása Ny-NyÉ/50. A mintegy 6 esztendő korában meghalt kislány váza igen erősen elporladt, mérhető hossza 107 cm volt. Csak néhány koponya-darab és fog maradt viszonylagos épségben. A felső állkapocs-töredékben három tejfog, és fölöttük három, még ki nem bújt maradandó fog volt (2 metsző- és egy szemfog). A sír fejrésze kissé megsüllyedt, mivel alatta kezdődik a 73/62. gödör. A sírt feltehetőleg nem bolygatták meg, mivel a leletek eredeti helyükön feküdtek.

Mellékletek:

IM 75.8.1. *Cikáda fibula* (3. kép 1; 4. kép 1.). — Az ezüsből készített fibula a váz jobb vállánál feküdt. Kis méretű, lapos testű. Kettős kónikus feje van, melyhez főt egy háromszorosan árkolt kis orr-rész csatlakozik. Kettős árkolású nyaka után következik a jellegzetes, három felé ágazó tag (potroh, szárnyak). Hátlapja durván elnagyolt. Kiemelkedik belőle a rugót tartó átfúrt rész és a tűtartó. A rugó a tüvel és a tengelyszög vasból készült, aminek oxidja annyira átitatta a kelmét, hogy annak kis darabkája oxidálódva megmaradt. (5. kép) H = 3,9 cm, Sz = 2,1 cm, Sz (rugó) = 1,1 cm, M = 1,3 cm.

IM 75.8.2. *Cikáda fibula* (3. kép 2; 4. kép 2.). — A szintén ezüsből készített fibula eredetileg a bal vállnál feküdt, feltárás közben azonban elmozdult onnan. Méretre, technikára nézve teljesen megegyezik az előzővel, orr-részen azonban kettős, nyakán hármas árkolás van. Mivel ezek a díszítések valószínűleg öntés után készültek, a megegyezések alapján biztosra vehető, hogy mindkét fibula ugyanabban az öntőmintában készült. Rugója, tüje ennek a fibulának is megvan, szövet azonban itt nem maradt meg. H = 3,85 cm, Sz = 2,1 cm, Sz (rugó) = 0,9 cm, M = 0,9 cm.

IM 75.8.6. *Csat* (3. kép 3.; 4. kép 3.). — Az ezüsből készített kis méretű, enyhén ovális csat a deréktájon került elő. Karikája nyitott, kör keresztmetszetű, amelynek végei fokozatosan elvékonyodnak. A csattövís lapos, visszahajlított ívvel kapcsolódik a karikához. Felső része négyszögletes indítás után ívelt háromszög keresztmetszetű részben folytatódik, amely mélyen ráhajlik a karika külső oldalára. $D_1 = 2,4$ cm, $D_2 = 1,8$ cm.

IM 75.8.4. *Fülbevaló* (3. kép 4.; 4. kép 4.). — Az ezüsből készített fülbevaló a koponya jobb oldalán került elő. Sokszögű gombján aranyozás nyoma látszik. Erősen kopott. D = 2 cm, M (gomb) = 0,5 cm.

IM 75.8.3. *Fülbevaló* (3. kép 5.; 4. kép 5.). — Ezüsből készített sokszögű gombos fülbevaló, amely a koponya bal oldalánál feküdt. Mérsékelt kopott. D = 1,5 cm, M (gomb) = 0,65 cm.

IM 75.8. *Gyöngysor* (3. kép 6.; 4. kép 6.). — Szürkésbarna színű porózus, lyukacsos anyagú rossz-üveg gyöngyök (8 darab, de egy kivételével mind hiányos), amelyek a nyaknál kerültek elő. Alakjuk hengeres. D = 2,5–3 mm, H = 3–8,5 mm. Töredékes voltak ellenére megállapítható, hogy eredetileg 3–4, illetve 7–8 mm hosszúak voltak.

A mintegy hat éves kislány sírjának a nyugatitól kissé északra eltérő tájolása megegyezik az V. századi, hasonló vagy rokon leletekkel bíró sírok tájolásával: Ny–K. Ilyen tájolású mindkét csővári sír,² a letkési három sír,³ egy sír kivételével a műzsi temető.⁴ A nagysároi (Šarovce) temető sírjainak tájolása meglehetősen vegyes, a sírok erősen bolygatottak, így összehasonlításra alkalmatlanok; a 17/1955. sír viszont DDny–EEk-i tájolású.⁵ A *foederati* népességgel kapcsolatba hozható temetők sírjai döntő többségükben Ny–K-i tájolásúak kisebb-nagyobb eltéréssel észak vagy dél felé.⁶ E temetkezések között néhány olyant is ismerünk, ahol a koponya jobb vagy bal oldalán kis fülkék mélyítettek, amibe kanecst, poharat tettek.⁷ Ilyen fülke vagy ennek nyoma az intercisai sírgödör egyik oldalában sem került elő. Az említett temetőkben — különösen kislányoknál, nőknél — gyakori volt a torzított koponya. A most bemutatott sír váza — beleértve a koponyát is — sajnos olyan mértékben elporladt, hogy nem lehet megállapítani, vajon deformált volt-e a kislány koponyája, vagy sem.

A bemutatott leletek az 5. század etnikailag sokat vitatott tárgytípusaihoz tartoznak, éppen ezért különleges fontossággal bír, hogy hiteles ásatás során kerültek elő. A legfeltűnőbb lelet a két cikáda fibula. Barkóczi L. és Salamon Á. fölfigyeltek arra, hogy az untersiebenbrunni sírokban⁸ a cikáda fibula, a lemezfibula és a nomád tűkör együtt fordul elő.⁹ A szabadbattyáni sírok elemzése azt eredményezte, hogy a nomád tűkör elterjedése és fő

¹ Novotný, B., Šarovce (Bratislava 1976) 81.

² Patay P. leletmentése. Kovrig, I., Acta ArchHung 10 (1959) 210–211; fig. 2.

³ Papp, L., MittArchInst 1 (1970) 116–117.

⁴ Salamon, Á., uo. 148.

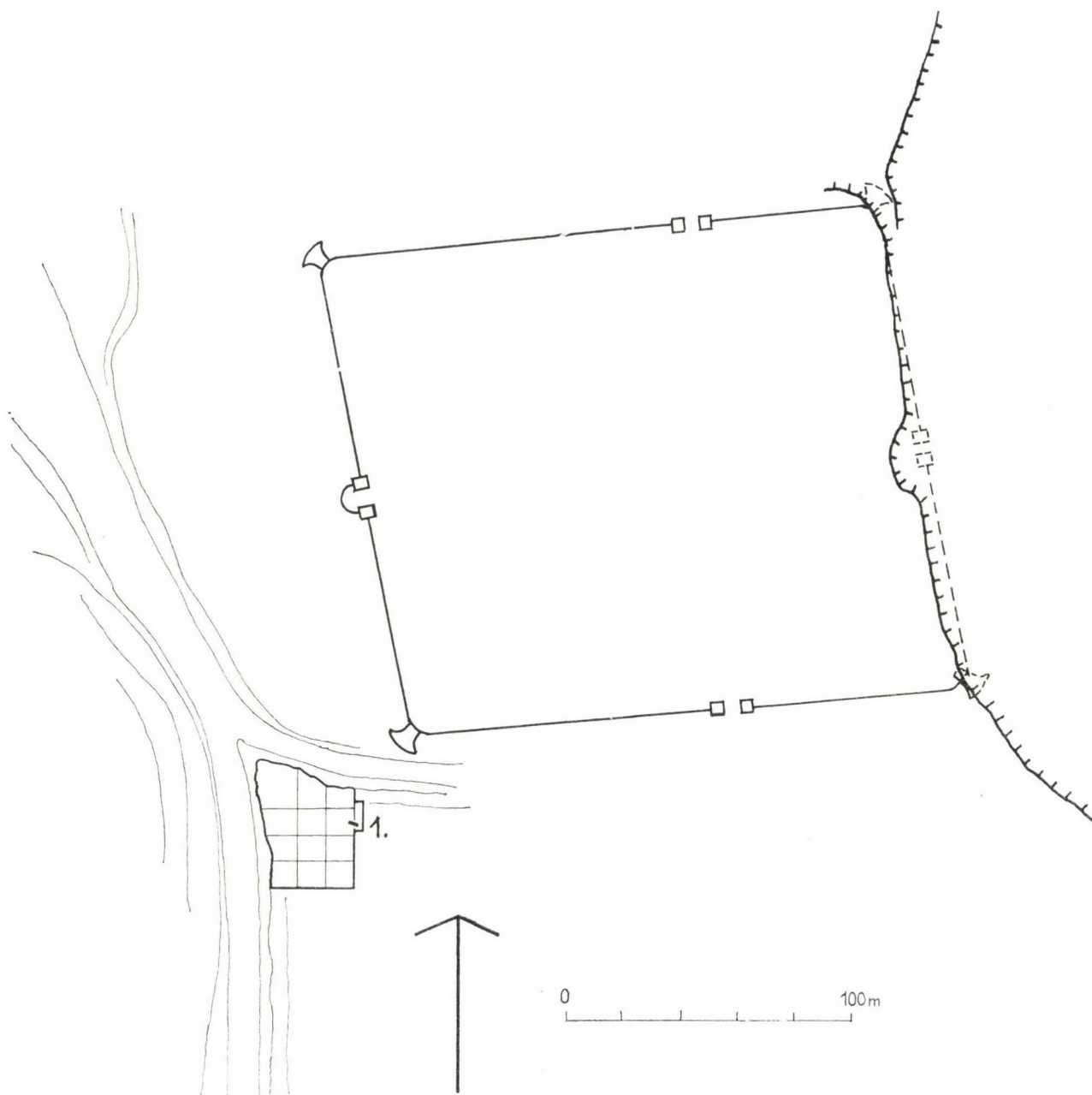
⁵ Novotný, B., i. m. 80; 110, térkép.

⁶ Salamon, Á. — Barkóczi, L., Alba Regia 11 (1971) 71; Ua., MittArchInst 5 (1974/75) [1976] 94; Salamon, Á., MittArchInst 1 (1970) 148.

⁷ Kovrig, I., Acta ArchHung 10 (1959) 211; Novotný, B., i. m. 82 —, aki a sírrablás elleni védekezés egy fajtáját látja bennük. Ez azonban aligha lehet jó megoldás, mivel érintetlenül hagyott fülkékben sohasem került elő nemesfémekből készített vagy egyéb értékes tárgy.

⁸ Kubitschek, W., JA 5 (1911) 32 —.

⁹ Barkóczi, L. — Salamon, Á., MittArchInst 5 (1974/75) [1976] 107.

1. kép. Intercisa. Az 5. századi sír helyszínrajza
Abb. 1. Lageplan des Grabes aus dem 5. Jh. aus Intercisa

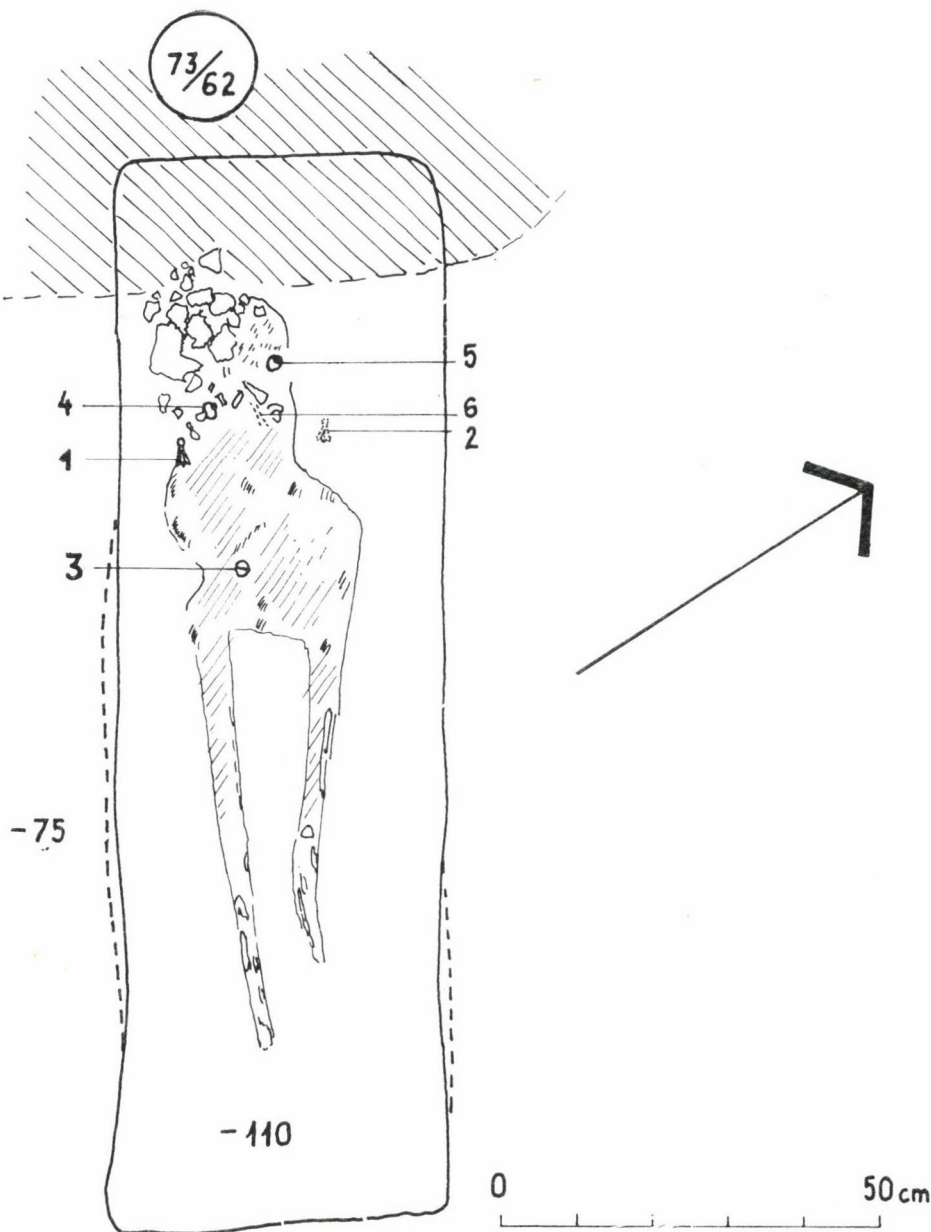
használati ideje Attila korára tehető.¹⁰ Bóna I. az iszkasztentgyörgyi cikádadíszt kapcsán megállapította, hogy az 5. század második felében már elvesztette ez a tárgy-

típus korábbi szerepét és nemzetközi viseleti tárggyá vált.¹¹

Föltűnő, hogy a római településeken előkerült cikáda

¹⁰ Uo. 109. — Az Attila-koron Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches (München 1956) 3 tá-
gabb értelemben az V. század első felét érti; Barkóczi,
L.—Salamon, Á., MittArchInst 5 (1974/75) [1976] 109,
Anm. 104. előbb Attila egyeduralmának idejét, később
nagyjából az V. század második negyedét jelölik így
(ArchÉrt 105 [1978] 203). A szűkebben vett hunkorra
nézve a jelen dolgozatban én is ilyen értelemben használ-
lom az Attila-kor fogalmát.

¹¹ Bóna I., A népvándorlás kora Fejér megyében.
Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5 (Szé-
kesfehérvár 1971) 228 (12); véleményét azonban leg-
utóbb módosította, Ua., Die archäologischen Denkmä-
ler der Hunnenzeit in Ungarn im Spiegel der internatio-
nalen Hunnenforschung. in: Nebelungenlied. Ausstel-
lungskatalog des Vorarlberger Landesmuseums Nr. 86
(Bregenz 1979) 317. Eszerint az iszkasztentgyörgyi sír a
fibulák hiánya és a cikáda megléte miatt nem germán nő
temetkezése.

2. kép. A gyermeksír rajza
Abb. 2. Zeichnung des Kindergrabes

fibulák alig hasonlítanak a most bemutatott fibulákhoz. Bóna I. véleménye szerint a bronzból öntött nagy cikádák a hunok pannoniai megjelenése előtt tűntek föl.¹² Ezek a fibulák¹³ egyaránt hosszúkásak, hasáb formájúak amiből csak a két szárny kanyarodik ki ívesen, míg másik végén a ferde bevágások a rovar szemeit érzékeltetik. Egészen más típusba tartozik a dunajvárosi sírban talált fibula-pár. Jellemzőjük a rövidebb, de erősebben tagolt, karcsúbb test, a kerek fejrész, amelyen nyoma sincs a szemek jelzésének, és az, hogy a szétnyíló szárnyak kö-

zött a test (potroh) is kicsúcsosodik középen. Az intercisaikkal szinte teljesen megegyező fibula került elő a nagysárói (Šarovce) 5. századi temető 17/1955. sz. sírjából,¹⁴ melyen aranyozás nyomait is meg lehet figyelni. B. Novotný megállapította, hogy e fibulatípus analógiái Khersonészoszban és Kercsben találhatók, és az 5. század első felében egy lovasnomád csoportban lehettek használatban.¹⁵ Bóna I. szerint az e típusba tartozó fibulák a hunokhoz köthetők és 430 körüli vagy annál későbbi női és kislánysírokból származnak.¹⁶ Barkóczi L.

¹² Bóna, I., Die archäologischen Denkmäler der Hunnenzeit ... 316.

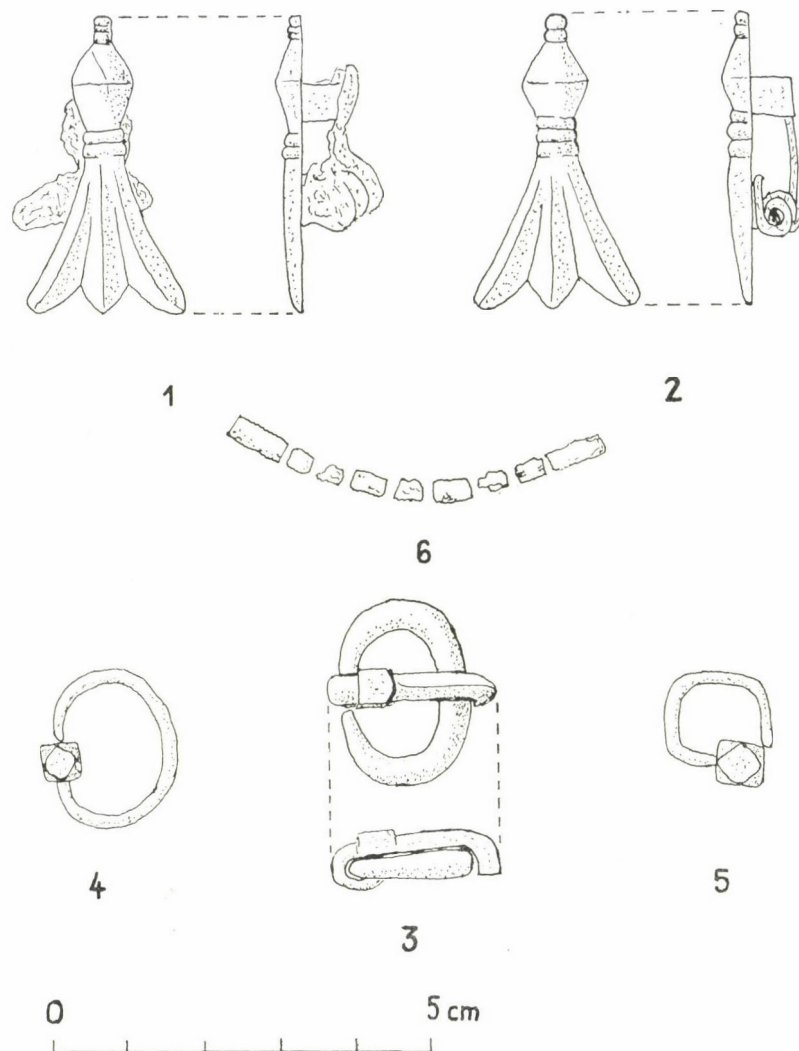
¹³ Többek között Intercisa: Salamon, Á., MittArch-Inst 6 (1976) [1977] 53; Taf. 33,4; Gorsium: Bánki, Zs., Alba Regia 15 (1977) 167, Kat.-Nr. 90; Taf. I, 6; Ua., Alba Regia 16 (1978) 257, Kat.-Nr. 307; Taf. I. A harmadik gorsiumi cikáda fibulát, mely kis méretű, Ua.,

Alba Regia 17 (1979) 205, Kat.-Nr. 106. egy 6. századi korai meroving sírlelettel hozza kapcsolatba; Aquineum: Nagy G., BpR 5 (1897) 65, IV. ábra.

¹⁴ Novotný, B., i. m. 98, Abb. 20: B. 3.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Bóna, I., Die archäologischen Denkmäler der Hunnenzeit ... 316–317.

3. kép. A sírban talált leletek rajza
Abb. 3. Zeichnung der Funde des Grabes

és Salamon Á. a pannoniai példányokat az untersiebenbrunni és a szabadbattyáni¹⁷ temetkezések alapján Attila korára helyezték.¹⁸

Az ezüstcsat jellegzetessége, hogy kör keresztmetsetű karikájának két vége fokozatosan elvékonyodik, tüskéje pedig derékszögben előre hajolva a karika alsó síkjáig ér. A típusról Salamon Á. és Barkóczi L. a csákvári későrómai temető néhány csatja¹⁹ alapján megállapították, hogy a típus, amelyik számos munténiai és Kárpát-medencei lelőhelyen fordul elő, a 4–5. század fordulóján jelenik meg Pannoniában.²⁰ Egy példányt In-

tercisa későrómai temetőjéből is ismerünk.²¹ A nagysárái (Šarovce) 16/1955. számú sír két darab, csonttestű, bronz-tüskéjű csatját, amelyek szintén ebbe a típusba tartoznak, B. Novotný cipőcsatként értékeli.²²

A sokszögű fülbevaló az 5. századi sírok jellegzetes melléklete. A legtöbb esetben párosan fordulnak elő,²³ egyedül ritkábban.²⁴ Intercisa későrómai temetőiből is több példányt ismerünk²⁵ A most bemutatott darabok nem teljesen egyformák, eredetileg nem alkottak párt, de másutt is előfordul ez a jelenleg alig magyarázható jelenség.²⁶ A két fülbevaló valószínűleg nem is egyidőben

¹⁷ Barkóczi, L., — Salamon, Á., MittArchInst 5 (1974/75) [1976] 89—.

¹⁸ Ua., ArchÉrt 105 (1978) 202.

¹⁹ Ua., Alba Regia 11 (1971) Abb. 6,1 : 1. sír; Abb. 7, 5; 13. sír.

²⁰ Uo. 57.

²¹ Salamon, Á., — Barkóczi, L., MittArchInst 4 (1973) [1975] Taf. 23, 10 : 1913/6. sír.

²² Novotný, B., i. m. 96; Abb. 19 : C. 2, 3.

²³ Többek között Csákvár: Salamon, Á. — Barkóczi, L., Alba Regia 11 (1971) Abb. 8, 1 : 27. sír; Abb. 8, 23 : 33. sír; Abb. 8, 6 : 31. sír; Abb. 11, 4 : 67. sír. Intercisa: Ua., MittArchInst 4 (1973) [1975] Taf. 28, 13 : 195. sír. Szabadbattyán: Ua., MittArchInst 5 (1974/75) [1976] Taf. 33, 15—16 : 13. sír (különbözők); 16. sír

(elvesztek). Szob : Kovrig, I., Acta ArchHung 10 (1959) 209 : 1. sír. Pilismarót : uo. 210 : 19. sír (különbözők). Letkés-Vízfogó : Papp, L., MittArchInst 1 (1970) 116—117; Taf. 12, 5 : 3. sír (különbözők). Iszkaszentgyörgy-Zsidóhegy : Bóna I., A népvándorlás kora ... 4. kép.

²⁴ Többek között Intercisa: Salamon, Á. — Barkóczi, L., MittArchInst 4 (1973) [1975] Taf. 24, 23 : 63. sír; Mözs: Salamon, Á., MittArchInst 1 (1970) 148—149; Taf. 33, 3; Szob : Kovrig, I., Acta ArchHung 10 (1959) 209 : 2. sír; Nagysárá (Šarovce) : Novotný, B., i. m. Abb. 19 : B. 2. : 13/1955. sír (kirabolt sír!).

²⁵ B. Vágó, E. — Bóna, I., Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof (Budapest 1976) 196—198.

²⁶ Vö. 23. j.

1

2

3

4

5

6

4. kép. A sír leletei
Abb. 4. Die Grabfunde

készült, mivel — bár mindkettőn hosszú használat nyomai látszanak — a koponya jobb oldalán előkerült kisebb gombú példány sokkal kopottabb, mint a másik. A Kárpátmedence-szerte gyártott és használt ékszer típus római eredetű, és összefügg a sokszögű gyöngyökkel, hajtúkkal.²⁷

A gyenge minőségű, kis méretű gyöngyök is az 5. századi sírok jellegzetességei közé tartoznak. Hasonló formájú és méretű gyöngyöket ismerünk többek között a pilismaróti 19. sírból, ahol hat rövid és hat hosszú változata került elő,²⁸ a csővári sírokból.²⁹ Kovrig I. az idézett ana-

lógiák segítségével megállapította, hogy ez a gyöngytípus az 5. század első felében volt divatos.³⁰ Keltezését megerősíti néhány azóta ismertett sírlelet, mint a csákvári temető néhány sírjáé,³¹ két szabadbattyáni síré,³² vagy a nagysárói (Šarovce) 14/1955. síré.³³ Intercisában is előfordul az 5. századba erősen benyúló temetőrészben ez a gyöngyfajta.³⁴

A leletek elemzése nyomán az intercisai temetkezés egyértelműen az 5. századra tehető, sőt néhány megfigyelés lehetővé teszi, hogy az időpontot még jobban megkö-

²⁷ Salamon, Á. — Barkóczi, L., *Alba Regia* 11 (1971) 63. Vö. Bóna I., *A népvándorlás kora* ... 223 (7); B. Vágó, E. — Bóna, I., i. m. 196; Bóna, I., *Acta Arch Hung* 31 (1979) 37–38, l. azonban Salamon Á. — Barkóczi L., *ArchÉrt* 105 (1978) 191.

²⁸ Kovrig, I., *Acta Arch Hung* 10 (1959) 210.

²⁹ Uo. 210–211.

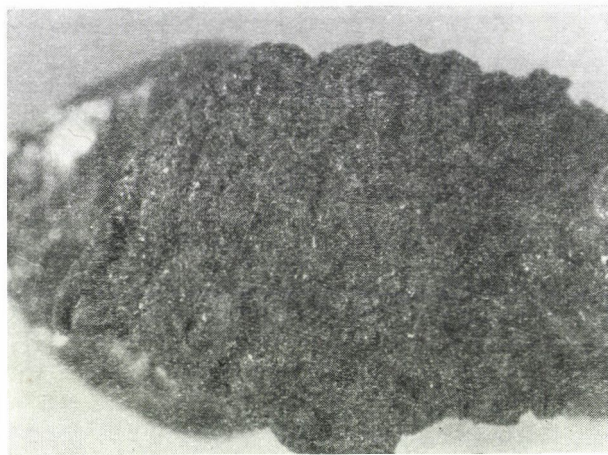
³⁰ Uo. 218.

³¹ Salamon, Á. — Barkóczi, L., *Alba Regia* 11 (1971) Abb. 6,9 : 2. sír; Abb. 6,18 : 6. sír; Abb. 6,23 : 7. sír; Abb. 7,32 : 25. sír; Abb. 8,9 : 31. sír; Abb. 10,3 : 58. sír.

³² Ua., *MittArchInst* 5 (1974/75) [1976] Taf. 34,23a : 14. sír; Taf. 35–37 : 16. sír.

³³ Novotný, B., i. m. Abb. 18 : A. 2–9 : 14/1955. sír.

³⁴ Salamon, Á. — Barkóczi, L., *MittArchInst* 4 (1973) [1975] Taf. 24,7 : 42/1913. sír.

5. kép. A rozsdá által megőrzött textil- maradvány
Abb. 5. Der vom Rost bewahrte Textilrest

zelítsük. A sokszögű fülbevalók az egész századra jellemzőek, az előkerült darabok pontos analógiái viszont kivétel nélkül annak első feléből származnak. Ugyanez mondható el a csatrol és a gyöngysorról is. A cikáda fibulát már sokkal szűkebb időhatárok közé keltezhetjük. Ez az időpont nagyjából az 5. század második negyedére tehető.³⁵ Néhány további következtetés a sír helyzetéből vonható le. Eltekintve attól, hogy a kétségtelenül bárbar sír magányos, vagy egy laza szerkezetű, de mindenképpen kis létszámú temető szélső tagja,³⁶ döntő fontosságú, hogy nem a római maradvány-népeesség valamelyik, már ismert önálló, vagy a 4. század végén betelepült *foederatival* közös temetőjében került elő, amelyek távolabb, a *vicus* körül terülnek el, hanem a *castellum* közvetlen közelében olyan helyen, ahol a 4. század végén, de valószínűleg még az 5. század elején is közhasznú épületek álltak.³⁷ Ez a tény minden kétségen felül kizárja azt, hogy a kislány a 4. század végén betelepült valamelyik népcsoportnak lett volna a tagja, hiszen azok föladvá törzsi vagy etnikai különállásukat a meglevő temetőket használták.³⁸ A sír föltűnő helyen való elkülönülésének csak az lehet tehát a magyarázata, hogy olyan csoport tagja volt, amely csak később telepedett meg Intercisa *castellum*ában, akkor, amikor az azon kívül fekvő épületek már nem voltak használatban. Erre aligha

kerülhetett sor az 5. század harmincas éveinél korábban, amikor a hunokkal kötött *foedus* erősen föllazította az addig sem túl erős határokat. Az utóbbi évek ásatásai bebizonyították, hogy a *castellum*ban az 5. század első felében még volt élet,³⁹ de ezt bizonyítja Salamon Á. is az intercisai csontműhely kapcsán.⁴⁰ Bóna I. megállapította, hogy a hunok egy népet sem engedtek zárt csoportokban megtelepedni Pannonia területén,⁴¹ az a tétele viszont, hogy a „Limes-Castella. . . in den 430-er Jahren mit methodischer Belagerung eingenommen und verwüstet wurden”,⁴² még bizonyítékokra szorul. Mindezekből következik, hogy a kislány egy olyan csoport tagjaként került Intercisába, amelyik legkorábban 433-ban,⁴³ ebben az esetben a hunok provincia-beli politikájának részeként, legkésőbb a 450-es években költözhetett ide.

Bárhogyan is történt azonban a csoport idekerülése, megjelenése azt semmiképpen sem jelenti, hogy Intercisa meglehetősen vegyes lakossága ezzel egyidőben elpusztult vagy elmenekült volna. A külön-temetkezés nem azt bizonyítja, hogy a régi nagy temetők használatával fölhagytak, hanem pusztán azt, hogy az új, kis létszámú csoport már nem óhajtott közösséget vállalni az itt élőkkel, vagyis már forma szerint sem tartotta magát rómainak (mint korábban a *foederati*), és nem is tartott rá igényt, hogy bárki annak tekintse.

A korszak igen változatos etnikai viszonyai, de az ugyanakkor egységesedő viseleti tárgyak kétségessé teszik a lelet- és népcsoportok biztos összekapcsolását.⁴⁴ A történeti adatok hiányosak vagy nehezen értelmezhetők,⁴⁵ legalábbis ami egy szűkebb terület és időszak kérdéseit illeti. Mindezek a tények, tudásunk mai korlátai óvatosságra intenek. Ugyanakkor tény viszont, hogy Intercisában már több olyan tárgy került elő, amelyek sztyeppevidéki eredete vitathatatlan. Ilyenek egy bronzüst töredékei⁴⁶ és néhány, hunokat ábrázoló bronzveret.⁴⁷ Bóna I. ezeket mint a 380–433 közötti gót-hun-alán *foederati* tárgyi emlékegyagát értékeli.⁴⁸ Semmi okunk sincs azonban kizárni a leletek értékelésekor Attila korát, miután Barkóczi L. és Salamon Á. fölhívták a figyelmet, hogy a későrómai temetőt még ekkor is használták, és ahol a fenti csoportra jellemző tárgyak is kerültek elő.⁴⁹

A hunok elűzése után Marcianus keletrómai császár a keleti gótokkal kötött szerződést. Ennek értelmében Valamir, Vidimer és Thuidimer népe Pannonia egyes részein telepedhetett le, nagyjából a Balaton és a Száva között.⁵⁰ A három csoport pontosabb lokalizálására, egymástól való elkülönítésére az írott források alapján legutóbb J. Šašel,⁵¹ az írott és régészeti források együttes felhasználásával pedig Kiss A.⁵² tett kísérletet. A szvébek F. Lotter szerint Nyugat-Pannoniában éltek a Duna és

³⁵ *Ua.*, ArchÉrt 105 (1978) 202–203; Bóna, I., Die archäologischen Denkmäler der Hunnenzeit . . . 316.

³⁶ A szóba jöhető területet északról az erőd árka, keletről mintegy 40 méternyire az 1971. évi föltárás, délről mintegy 50 méterre a víztorony helyén végzett ásatás szelvényei határolják. Hozzá kell még tenni, hogy az így körülhatárolt területen 1966-ban és 1967-ben két vezeték-árkot húztak, és az ezekhez kapcsolódó leletmentések sem eredményeztek hasonló sírleletet.

³⁷ Vö. az ArchÉrt 1966, 1967, 1969, 1971 és 1973. évek leletmentéseiről készített ismertetéseit, valamint B. Vágó, E., Alba Regia 11 (1971) 112–113; Visy, Zs., Alba Regia 13 (1972) [1974] 259.

³⁸ A nyugati temető az egyik lehetőség arra, hogy többé-kevésbé külön temetkeztek, Visy, Zs., Alba Regia 13 (1972) [1974] 260 (földdolgozását Bóna I. végzi).

³⁹ B. Vágó, E., Alba Regia 11 (1971) 112; Visy Zs., Intercisa (Budapest 1977) 46–.

⁴⁰ Salamon, Á., MittArchInst 6 (1976) [1977] 53.

⁴¹ Bóna, I., Die pannonischen Grundlagen der langobardischen Kultur im Licht der neuesten Forschung. in: Problemi della civiltà e dell'economica longobarda (Milano 1964) 73–; *Ua.*, Acta ArchHung 23 (1971) 278; vö. még *Ua.*, Acta ArchHung 15 (1963) 306; *Ua.*, Die archäologischen Denkmäler der Hunnenzeit . . . 314.

⁴² *Ua.*, ActaHung 23 (1971) 267.

⁴³ Várady, L., Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476 (Budapest 1969) 303.

⁴⁴ Párducz, M., Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Studia Archaeologica I (Budapest 1963) 40–; Bóna, I., Acta ArchHung 23 (1971) 266–.

⁴⁵ Legutóbb Burns, Th., S., Acta ArchHung 31 (1979) 189–.

⁴⁶ Hekler A., ArchÉrt 30 (1910) 32.

⁴⁷ Paulovics I., ArchÉrt 1940, 67–; XVII. tábla.

⁴⁸ Bóna I., A népvándorlás kora . . . 225 (9).

⁴⁹ Salamon, Á. – Barkóczi, L., MittArchInst 4 (1973) [1975] 92–93. Ugyancsak a temető területéről kerülhetett az a sírlelet a bécsi Kunsthistorisches Museum-ba, amelynek két, cikáda-díszes tűjét Vinski, Z., JRGZ 4 (1957) 159; 143/50–51 közölte.

⁵⁰ Várady, L., i. m. 331–.

⁵¹ Šašel, J., Antiqui Barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert nach den Schriftquellen. in: Von der Spätantike zum frühen Mittelalter (Sigmaringen 1979) 131.

⁵² Kiss, A., Acta ArchHung 31 (1979) 329–339.

a Dráva között,⁵³ míg Bóna I. a Dunántúl északi felén igyekszik őket lokalizálni.⁵⁴ J. Šašel F. Lotter véleményét veszi át.⁵⁵ A dunaújvárosi (dunapentelei) Öreghegyen talált, az 5. század második felére keltezhető női sírlelet Kovrig I. szerint a keleti gótokhoz vagy az előnyomuló gepidákhoz,⁵⁷ míg Bóna I. szerint a szvébekhez köthető.⁵⁶ — E rövid áttekintésből kitűnik, hogy Intercisa telepeseiről az 5. század derekán még nem rendelkezünk eleendő biztos ismerettel.

A bemutatott sír leleteinek legközelebbi analógiái ugyanakkor a nagysároi (Šarovce), a csővári és a pilismaróti sírokban, valamint a lévai (Levice) leletben találhatók. Néhány hasonló fibula Száva torkolatvidékén került elő. A lévai leletet Lehóczky T. gótként határozta meg,⁵⁸ de véleménye ma már inkább kutatástörténeti érdekesség. Kovrig I. az általa bemutatott leleteket germán-rómaiként határozta meg, és az 5. század első har-

madára tette.⁵⁹ B. Novotný megállapításai közül igen fontos, hogy a nagysároi (Šarovce) temető és leletei egyáltalán nem kapcsolódnak a terület korábbi anyagához, így ezt mint egy lovasnomád csoport temetőjét határozza meg Attila korából.⁶⁰ Legutóbb Bóna I. is hozzájuk, pontosabban a hunokhoz kapcsolta az intercisi sírban is előforduló fibula-típust.⁶¹

Összegezve az elmondottakat az biztos, hogy a kislány egy magát már a római és a korábbi *foederati* népességtől elkülönítő csoport tagja volt, amelyik feltehetőleg Attila korában, de legkésőbb a 450-es évek második felében költözött Intercisa *castellum*ának területére. Valószínű tehát, hogy a gyermek egy lovasnomád népességhez (hun?) tartozott, a csoport biztos etnikai meghatározása azonban jelen ismereteink alapján alig lehetséges.⁶²

Visy Zsolt

EIN GRAB AUS DEM 5. JH. IN INTERCISA

Auszug

Im Laufe der in Dunaújváros durchgeführten Notausgrabungen ist im Jahre 1973 in der unmittelbaren Nähe des *castellum* von Intercisa auch ein einsames Kindergrab zum Vorschein gekommen, das zwischen die Ruinen eines früheren, römischen Gebäudes eingegraben war. Die Größe der Grabgrube beträgt 140 × 43 cm, ihre Tiefe 110 cm, ihre Orientierung ist WNW/50. Das Skelett des im etwa sechsten Lebensjahr verstorbenen Mädchens war sehr stark vermodert. Die meßbare Länge des Skeletts betrug 107 cm. Das Grab wurde dem Anschein nach nicht gestört, da die Beigaben sich an ihrer ursprünglichen Stelle befanden.

Aus dem Grab sind die folgenden Beigaben zum Vorschein gekommen: aus Silber gegossenes *Zikadenfibelpaar* mit Eisenfeder. Auf dem einen Stück hat die Oxydation Textilsuren bewahrt. Die Fibeln wurden in ein und derselben Gußform gefertigt. (Abb. 3 1–2; Abb. 4 1–2) — Die kleine, ovale *Silberschnalle* ist in der Taillengegend zum Vorschein gekommen. (Abb. 3 3; Abb. 4 3) — An beiden Seiten des Schädels lag ein in polygonalen Knopf ausgehendes *Ohrgehängepaar* aus Silber (Abb. 3 4 — 5; Abb. 4 4–5) — Beim Hals befanden sich noch gräulichbraune, poröse *Glasperlen* (8 St., jedoch mit Ausnahme der einen Perle alle mangelhaft) (Abb. 3 6; Abb. 4 6).

Die im großen und ganzen westliche Orientierung des Grabes stimmt mit der Orientierung der ähnlichen oder verwandten Funde enthaltenden Gräber des 5. Jhs überein. Die Fibeln gehören in die Reihe der kleinen Zikadenfibeln mit zugespitztem Bauch. Von diesen haben B. Novotný,¹⁵ und I. Bóna¹⁶ nachgewiesen, daß sie aus der ersten Hälfte bzw. aus dem zweiten Viertel des 5. Jhs stammen und an Reiternomaden, eventuell selbst an die Hunnen geknüpft werden können. Á. Salamon und L. Barkóczy haben nachgewiesen, daß der auch im Grab von Intercisa vorkommende Schnallentyp in Pannonien an der Wende des 4–5. Jhs erschienen ist.²⁰ Die in den meisten Fällen paarweise zum Vorschein kommenden polygonalen Ohrgehänge mit Knopf sind römischen Ursprunges.²⁷ Die hier vorgeführten Stücke sind nicht völlig gleich, auch ihre Abgewetztheit ist abweichend, sie haben also ursprünglich kein Paar gebildet. Diese zur Zeit kaum erklärbare Erscheinung kommt auch anders-

wo vor.²⁶ Auch die zylindrischen Perlen von schwacher Qualität gehören zu den Eigenartigkeiten der Gräber des 5. Jhs. I. Kovrig stellte fest, daß dieser Perlentyp in der ersten Hälfte des 5. Jhs in Mode war.³⁰

Aufgrund der Analyse der Funde kann die Bestattung von Intercisa auf das 5. Jh., u.zw. eher auf sein zweites Viertel oder auf seine Mitte gesetzt werden. Hierauf verweist auch die topographische Lage des Grabes. Abgesehen davon, daß das zweifelsohne ein barbarisches Grab, eine Einzelbestattung oder das Mitglied des im äußersten Rand eines locker belegten Gräberfeldes, jedoch allerdings von kleiner Seelenzahl war, ist es von entscheidender Wichtigkeit, daß es nicht in einem selbständigen oder in einem mit dem zum Ausgang des 4. Jhs angesiedelten *foederati* gemeinsamen Gräberfeld einer römischen Restbevölkerung zum Vorschein gekommen ist, die etwas weiter, um den *vici* liegen, sondern in der unmittelbaren Nähe des *castellum* an einer solchen Stelle, wo am Ende des 4. Jhs, wahrscheinlich aber auch noch zu Beginn des 5. Jhs öffentliche Gebäude gestanden haben. Die Einzelbestattung beweist aber nicht, daß man mit dem Belegen der alten Gräberfelder aufgelassen hätte, sondern nur soviel, daß die neue kleine Gruppe mit den hier gelebten in keine Gemeinschaft eingehen wollte, also sich schon der Form nach nicht für Römer (wie früher die *foederati*) gehalten hat und auch keinen Anspruch erhoben hat, von anderen als solche betrachtet zu werden.

Die sehr abwechslungsreichen ethnischen Verhältnisse der Epoche, jedoch gleichzeitig die einheitlich verwendenden Trachtgegenstände machen die sichere Verbindung der Fund- und Volksgruppen problematisch. Es steht fest, daß das Mädchen Mitglied einer sich schon von der römischen und dem früheren Volkstum der *foederati* absondernden Gruppe war, die vermutlich zu Attilas Zeiten, spätestens in der zweiten Hälfte der Jahre 450 in das Gebiet des *castellum* von Intercisa gewandert ist. Es ist also wahrscheinlich, daß das Kind zu einem reiternomadischen (hunnischen?) Volk gehört hat, die sichere ethnische Bestimmung der Gruppe ist aber aufgrund unserer heutigen Kenntnisse zumindest problematisch.

Zs. Visy

⁵³ Lotter, F., Mitt. des Inst. für öst. Geschichtsforschung 76 (1968) 275 —.

⁵⁴ Bóna, I., Die pannonischen Grundlagen ... 78.

⁵⁵ Šašel, J., i. m. 130.

⁵⁶ L. Kovrig I., FA 6 (1954) 86 —.

⁵⁷ Bóna I., A népvándorlás kora ... 230 (14); Ua., Acta ArchHung 23 (1971) 279.

⁵⁸ Lehóczky T., ArchÉrt 28 (1908) 422.

⁵⁹ Kovrig, I., Acta ArchHung 10 (1959) 223.

⁶⁰ Novotný, B., i. m. 77.

⁶¹ Bóna, I., Die archäologischen Denkmäler der Hunnenzeit ... 316.

⁶² Ezúton is megköszönöm Barkóczy László, Bóna István, Kiss Attila és Salamon Ágnes kritikai észrevételeit, tanácsait, melyekkel a dolgozat végső megfogalmazásához nyújtottak értékes segítséget.

AZ AVAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI VI: AZ AVARELLENES BIZÁNCI HADAKOZÁS MEGÉLÉNKÜLÉSÉTŐL A MÁSFÉL ESZTENDŐS HARC SZÜNET VÉGÉIG (KB. 592—597)¹

1. RÉSZ: AZ 594 ELŐTTRE DATÁLHATÓ ESEMÉNYEK

BEVEZETÉS A VI. KÖZLEMÉNYHEZ

Jelen cikk folytatása az Archaeologiai Értesítőben (105 [1978] 78—90; 106 [1979] 94—111, 231—243; 107 [1980] 86—97, 201—213; 108 [1981] 81—88) korábban megjelent közleményeknek. Az előző publikációkban használt rövidítéseket (a forrásokét és a modern szakmunkákét) itt is változatlanul használom. Egyebekben is a sorozat kialakult gyakorlatához tartom magam.

Két olyan forrásra utalok ebben a közleményben, amelyekről az előbbiekben még nem tettem említést. Ezek:

*Sebeos*² = Histoire d'Héraclius par l'évêque Sébéos traduite de l'arménien et annotée par Frédéric Macler, Paris 1909.

*Tzetza, Chiliades*³ = Ioannis Tzetzae Historiae. Recensuit P. A. M. Leone, Napoli 1968.

A két új forrás szakirodalmának az összeállításánál az alábbi (eddig nem citált) művekre is hivatkozom:

Abegjan = Manik Abegjan, Istorija drevnarmjanskoj literatury, Erevan 1975.

Gesch. CLO = Geschichte der christlichen Literaturen des Orients. Von C. Brockelmann, F. N. Finck, J. Leipoldt, E. Littmann, Leipzig 1909 (Repr. kor szerűsített bibliográfiával: 1972).

Hunger = H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I., II., München 1978.

Inglisian = Die armenische Literatur: Armenisch und kaukasische Sprachen. Mit Beiträgen von G. Deeters, G. R. Solta, V. Inglisian (Handbuch der Orientalistik. Hersg. von B. Spuler. I 7.), Leiden—Köln 1963, 157—250, 269—272.

Primer forrásként főleg Theophylaktos Simokattés tájékoztat az 591—602 közötti bizánci hadműveletekről részben közvetlenül az avarok és lovas nomád segédnépeik (így a bolgárok) ellen, részben pedig az avar hatalmi szférába tartozó szlávok ellen. Theophanész csak egy-két ponton látszik más kútfőből származó adatokat nyújtani; az esetek elsöprő többségében pusztán Theophylaktos kivonatát adja lerövidítve, itt-ott torzítva és a harci eseményeket önkényesen az egyes esztendőkre szétosztva. Ilyenformán a Theophanész-féle kronológiát megbízható időrendi kalauzként nem használhatjuk. Magából az elsődleges kútfőből, Theophylaktosból kell valamiképpen az események datálását kihámozni. Ezt azonban megnehezíti először az, hogy historikusunk igen kevés alkalommal utal egyértelmű időmeghatározó ada-

tokra (napfogyatkozásra, a császár uralkodási évére stb.). S nagy zavart okoz azzal, hogy (meggyőződésünk szerint nyilvánvalóan tévesen!) kevéssel a bizánci-perzsa háború befejezése (591 őszéleje) után (az 596-ban, vagy legfeljebb 595 legvégén trónra került) Theodorichot említi frank királyként (apja Childebert helyett; lásd lejjebb a 38. paragrafust). Labuda az avarok elleni harc megindulásának és Theodorich trónra léptének a szinkronizmusát készpénznek vette, s ezzel egy mindenki másétól gyökeresen eltérő kronológiára lyukadt ki, mely szerint 591—594 közötti bizánci—avar (ill. bizánci—szláv) harcokról egyáltalán nem esne szó Simokattés művében, minden idetartozó theophylaktosi harcelbeszélés az 595—602 időhatárok közötti hét esztendőbe volna becsfolandó.

Nystazopulu—Pelekidu 1970-ben egyfelől szembesítette és táblázatba foglalta Labuda és más szakemberek (Bury, Hauptmann, Grafenauer, Goubert) egymástól eltérő kronológiai elgondolásait. Másfelől Theophylaktos szövegének gondos újvizsgálásával az események új időrendi besorolására tett javaslatot. Még mielőtt a görög kutatónő tanulmányát olvashatta volna (tehát attól függetlenül), Olajos T. is tüzetes vizsgálat alá fogta Simokattés textusát, és minden lényeges ponton Nystazopulu—Pelekiduvall egyező eredményre jutott.⁴ Mi ebben és a következő közleményben ezt a kronológiát tesszük magunkévá. Jobban megalapozottnak látjuk Avenariusénál (219—221., 265.), aki Nystazopulu érvelését nem ismerve jutott végelemzésben Labudához közel álló (ha megalapozásában nem is a lengyel kutatót követő) kronológiájához. Haussig (296.) időbeosztása alig tér el a miénktől; ami nálunk az 592—595. évekre esik, azt ő az 593—596. esztendőkre datálja, s az 598—599. évekhez ugyanazokat az eseményeket köti mint mi.

Egyetlen ponton vetődik fel a Nystazopulu—Pelekidu-féle időrend megváltoztatásának az esetleges (?) szükségzerűsége. Ez pedig az egész eseménysor eleje. A II. Chosroést trónjára visszasegítő bizánci csapatok Agapius (Patrologia Orientalis VIII 446) szerint a Seleukida éra 902. évének a vége (591. okt. 1.) előtt befejezték hadműveleteiket, véglegesen legyőzték Baram Ćobin trónbitorló hadait.⁵ Theophylaktos (V 16, 1) pedig azt mondja, hogy Maurikios azonnal a lehető leggyorsabban Európába vezényelte át a keleten feleslegessé vált csapatokat. Így nem lehetetlen, hogy a császárnak a tenger-

¹ Bizánc 572—591 között háborúban állott a Sassanida Perzsiával. Csapatainak zömét ez a keleti háború kötötte le. Ennek befejeztével a felszabadult haderőt az avar—szláv frontra vezényelhette a császár. Ezért áll a közlemény címeiben „az avarellenes bizánci hadakozás megélénkülése”. — A közleményben szereplő Simokattés-idézetek fordítását és részben kommentálását is Olajos Teréz végezte. — A Paulus Diaconustól származó szövegrészek feldolgozásánál Tar Ibolya kéziratos fordításába is betekinthettem.

² A mű bennünket foglalkoztató fejezete valamikor 661 után íródott. — Abegjan 218—225; BMÖKF I 2., 269—271 (*Schütz Ö.*); Gesch. CLO 104 (*F. N. Finck*); Inglisian 167—168; Karayannopoulos 164—165. — A szerző nevének változatai: Sebaioi, Sebaeus. A legújabb kutatások szerint azonban ez a hagyományos

auctormegnevezés téves; a feltételezett valódi szerző neve Khosrow lenne.

³ A mű 1170—1180 között készült el. — Hunger I., II., passim (lásd II 509—510); Kl. Pauly V 1031—1034 (*W. O. Schmüt*); Moravcsik I 342—344; Tusculum-Lexikon 511—512. — A szerző nevének változatai: Ióánnész Tzetzés, Io(h)annes Tzetza. (A mű eredeti címe alighanem Historiae, a Chiliades titulus a humanizmus korából való.)

⁴ Lásd *Olajos Th.*, Jean d'Épiphanie et les autres sources de l'Histoire universelle de Théophylacte Simocatta, Budapest, Akadémiai Kiadó, sajtó alatt; vö. *Olajos T.*, Theophylaktos Simokattés, a történetíró (gépírási kandidátusi értekezés), Szeged 1977, 346—347.

⁵ *Higgins, M. J.*, The Persian War of the Emperor Maurice (582—602), I., Washington 1939, 53—54.

szoroson átkelt sereggel való felvonulása Anchialosig (a 37. paragrafusban álló értelmezéstől eltérően!) 591 őszének a végére (és nem 592 tavaszára!) datálendő; csak Priskos hadvezéri kinevezésével tér át Simokattés (VI 4, 7) beszámolója az 592-es események ismertetésére (39. §). Ha mindezt itt csak feltételesem from le, s nem véglegesen foglalok állást, ennek oka a következő. Magyar közönyvtárban nem értük el s nemzetközi könyvközlésőnzéssel 1977 óta hiába próbáljuk megkapni a következő alapvető munkát: F. K. Ginzel, *Spezieller Kanon der Sonnen- und Mondfinsternisse*, Berlin 1899. Ennek 228. oldala és XV. táblája Haussig (p. 410) szerint azt mutatja, hogy az 592. márc. 19-i napfogyatkozás Konstantinápolyban nem volt észlelhető (ami az adott összefüggésben a Nystazopulu — Pelekidu-féle kronológia ellen szól).⁶ Arról viszont nincsen másodkézből származó tudomás sem, vajon a Mediterráneum 591. szept. 23-i napfogyatkozása Ginzel szerint látható volt-e a császárvárosban.⁷ Ha igen (?), akkor a Theophylaktos (V 16, 5) említette napfogyatkozás ezzel azonosítandó, és a 37. paragrafus kronológiája úgy módosítandó, hogy a császár személyesen 591 őszén vezette a bizánci csapatokat Anchialoshoz. Aztán Priskos fővezéri működése (Theophyl. Sim. VI 4, 7) esett nagyrészt vagy éppen egészében 592-re.

Az egyes paragrafusokhoz szóló bibliográfiai tájékoztatásban az alábbi (korábban még nem citált) művekre utalok ebben a közleményben:

Bury, Chronol. = J. B. Bury, *The Chronology of Theophylaktos Simokatta*: *English Historical Review* 3 (1888) 310—315.

Goubert, *Les guerres* = P. Goubert, *Les guerres sur le Danube à la fin du VIe siècle d'après Ménandre le Protecteur et Théophylacte Simocatta*: *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines* (Ochride, 10—16 septembre 1961). Beograd 1964, 115—124.

Kovačević = J. Kovačević, *Avarski kaganat*, Beograd 1977.

Labuda = G. Labuda, *Chronologie des guerres de Byzance contre les avars et les slaves à la fin du VIe siècle*: *Byzantinoslavica* 11 (1950) 167—173.

Nystazopulu = M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Συμβολή εις την χρονολόγησιν τῶν Ἀβαρικῶν καὶ Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου* (582—602): *Σύμμεικτα 2* (Ἀθήναι 1970) 145—205.

Befejezésül nyomatékosan újra felhívom forrás-összeállításom olvasóinak a figyelmét arra, hogy olyan középkori szövegeket, amelyek semmi önálló forrásértéssel nem bírnak (mindössze egy kezünkben levő kútfőt reprodukálnak), csak kivételesen idézek. Így például nem idézem jelen közleményemben Anastasius Bibliothecarius latin Theophanés-fordítását. Az ő szövegmegállapítást elősegítő olvasataira ugyanis C. de Boor edíciójában úgyis tekintettel van; így a görög szöveg magyarra való átültetése és kommentálása teljesen feleslegessé teszi a középkori fordítás külön vállaltását.

37. §

A PERZSA HÁBORÚ BEFEJEZÉSE UTÁN MAURIKIOS CSÁSZÁR SZEMÉLYESEN KÉSZÜL KÉZBE VENNİ AZ AVAROK ELLENI HADMŰVELET IRÁNYÍTÁSÁT 592 TAVASZÁN (VAGY 591 ŐSZUTÓJÁN?)⁸

Theophylactus Simocatta V 16, 1 fin.—VI 3, 5

...miután a kardot nem festette többé vörösre ottan (ti. a keleti fronton) a vér, a haderőket az uralkodó a leggyorsabban Európába szállíttatta át, és Anchialosba készült kivonulni. Tudomására jutott ugyanis, hogy az avarság ismét jönni készül. Miután a barbár sereg várható volt, hadi készülődésbe fogott. A senatus tanácsának tekintélyesebb tagjai kérték ugyan a császárt, hogy jelöljön ki hadvezért a háború irányítására és halassza el az uralkodó a személyes hadba szállást. Miután pedig az ő rábeszélésük nem járt eredménnyel, az egyházi rendek feje kérte a császárt, hogy mondjon le a személyes fővezérség tervéről, s mászt bízson meg a háború ügyeinek intézésével. Majd miután az ő kérése sem talált meghallgatásra, a császárnő járult gyermekeivel együtt könyörögve házastársra, a császár színe elé, hogy az változtassa meg döntését. Miután pedig asszonyának kérése sem járt megbánást eredményező arkifejzéssel s a meggyőző hang eltalálásával, Maurikios császár kivonult palotájából másfél perzsa mérföldnyire. Hebdomonnak nevezik ezt a helyet a bizánciak. Azon a napon erős napfogyatkozás köszöntött be. Kilencedik éve volt akkor Maurikios uralmának. Aztán rendkívüli erejű szélvihar

tört ki, erős déli szél, úgyhogy kis híján a tengerfenék kavicsát is felszínre vetette a hullám sodorta iszáppal. Az uralkodó meg hallva, hogy a perzsa Dalauzas érkezett hozzá, visszasietett a császárvárosba. Majd a követség kérését, amilyen jól lehetett, elintéztén ismét hadjáratainak megvalósításához fogott. Valamiféle, a háborúhoz támogatást ígérő isteni látomásra vágyott, s ezért az egész éjszakát az isten tiszteletére szentelt nagy templomban töltötte, amelyet Iustinianus császár építtetett; e kultuszhelyet az isteni bölcsességről elnevezve szentelték fel egykor. Álmában azonban semmilyen látomás sem mutatkozott. Így aztán a néppel együtt könyörögve, isten anyjának a város előtt fekvő templomában töltötte a napot, és vezette az ájtatoskodást, és az emberré lett isten testének szentséges edelét is magához vette. A Forrás (Pégé) mellettinek mondják a szóban forgó templomot. A következő napon innen felkerekedve a császár a Hebdomonnak nevezett helyre érkezett. Hatodnapra pedig Rhégionhoz vonult. Itt koldulók mérhetetlen tömege gyűlt össze, s kérte, hogy kapjon valamit a császártól. Az uralkodó az összecsozdult tömeget az ottani császári palotába terelve emberséges szeretetére méltatta, és elegendő pénzt osztva szét, az összegyűlekedett sokaság szegénységének gyötörő érzését enyhítette.

⁶ Nystazopulu-Pelekidu (153—154.) az alábbi (Ginzelénél alig régebb) szakmunka alapján a leghatározottabban jelenti ki, hogy Konstantinápolyban és a Balkán-félszigeten négy napfogyatkozás (590. okt. 14.; 591. márc. 30.; 591. szept. 23.; 592. márc. 19.) közül kettőt (590. okt. 14.; 592. márc. 19.) észlelhetettek s az 592-es totális volt: Th. Ritter von Oppolzer, *Canon der Finsternisse* (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Mathem.-Naturwiss. Klasse. 52.), Wien 1887, 172 o. és 86. tábla. [Korrektúra jegyzet: Időközben Münchenben kézbe vehettem Ginzel könyvét (98, 124 old., XV tábla). E szerint is jól észlelhető volt Bizáncban a napfogyatkozás 592. márc. 19-én de. Így jóformán biztos, hogy Maurikios ekkor indult az avar frontra.]

⁷ Oppolzer szerint nem volt észlelhető (lásd az előző jegyzetet). [Korrektúra megjegyzés: Ginzel (98) szerint sem észlelhetők Bizáncban.]

⁸ Szádeczky 76—77; Avenarius 103; Bury, Chronol. 310—311; Gibbon—Bury V 57—58; Goubert, *Les guerres* 116—122; Grafenauer 65—66; Hauptmann 160—161; Haussig 409—412; Herrmann 31—33; Jones I 313 III 60; Kollautz I 227, 249, 279 II 8, 171, 434; Kovačević 56; Kulakovskij II 453—455; Labuda 167—171; Lebeau—Saint-Martin X 351—355; Lemerle 1954, 291; Nagy II 145; Nystazopulu 153—161; Pernice 93; Stratos I 32; Szymański 38. — [Korrektúra megjegyzés: Az 592-es datálás jóformán biztos; lásd feljebb a 6. jegyzet végét.]

Mikor pedig reggel lett, parancsot adott a kürtök megszólaltatására, és megkezdte a menetelést. A Rhamphoszhoz érkezéstől fogva a testőrök kíséret előtt vonult. A menetoszlop hosszú vonalba fejlődött. S az uralkodó rendkívül gyönyörködött az elől parádésan felvonuló haderő vonalakzatában. Hátról menetelt a sorkatonaság. A császár és a körülötte levő haderő előtt vitték és arany dárda nyélen emelték a magasba Krisztus keresztjének fáját. Másodnap hajnalán a császár ellenében jött egy óriási vadállat; ez vaddisznó volt. A császár lova a vadállat hirtelen feltűnésétől megbokrosodott, s lovasát, a császárt megvadulva le próbálta vetni a nyeregéből. Miután azonban a császár szilárdan ülve a nyeregben erősen tartotta a kantárszárát, a ló akaratlanul is engedelmeskedni kényszerült, majd midőn szeme előtt eltűnt a félelmetes látvány, megváltoztatta viselkedését, és újra kezesen követte a kantár irányítását. A vadállatot senki sem támadta meg, büntetlenül vonulhatott el anélkül, hogy erejét küzdelembe vetette volna. Amint a vadállat eltűnt, a császár a kereszt jelét vetette homlokára, ahogyan ezt a keresztények váratlan események alkalmával tenni szokták. Aztán folytatta útját eltűnődve mindazon, ami a vele törtétekből olyan kiszámíthatatlannak mutatkozott.

(VI 1, 1 kk.) Az uralkodó Sélémbria közelébe jutott. Aztán hajón készült elindulni Perinthosba, amelyet újabban Hérakleának szoktak nevezni. Gyors járatú hajók voltak ott, s ezek nem nélkülöztek semmit abból a tökéletes felszerelésből, amely a császár útnak indulásához illett. Az uralkodó megkezdte a tengeri utat, ekkor azonban rendkívüli felhőszakadás zúdult le, s olyan fékezhetetlen szélroham következett, hogy az evezőpadoknál ülő evezősök elengedve a lapátot abbahagyták az evezést, a sors véletlenére bízta a hajókat. Ám a császár ötvenevezős hajójával mégis elkerülte a hajótörést, s bár nemigen remélhette a megmenekülést, sikerült Daonionban biztonságba jutnia. Ezen a helyen töltötte az uralkodó az éjszakát, majd amidőn hajnalban derűse fordult az idő, császári lovára szállt, és megérkezett Hérakleába. Meglátogatta Glykéria vértanú templomát, s amennyire lehetett, a szent helyen tisztelgetést nyilvánítt; pénzt is adott, hogy annak segítségével az avarok támadása nyomán tűz áldozatát esett templomrészek újra visszanyerjék szépségüket.⁹ Aztán elrendezve a haderőket tovább vonult a városból. Négy perzsa mérföldet tett meg, s mikor a nap leszállt, egy lejtős fekvésű helységnél ültött tábort, amely népes volt, s bőségében az élmezőnyéhez szükséges javaknak. Ezen a helyen védőárkot vonatott. Majd amikor az uralkodó kísérei függönyökkel vették körül a császári sátrat a testőri szolgálat rendjének megfelelően, egy asszony jajgatni kezdett, kiáltása visszhangzott, és egyre gyakrabban tört fel; szülési fájdalmak kínozták az asszonyt. A császári kíséretből egy testőr kiment, hogy abbahagyassa a kellemetlen hangoskodást. Miután a kérdéses

házhoz érkezett, és tudakolni kezdte a kiabálás okát, az asszony megszülte gyermekét. Ez azonban a természet szörnyszülöttjének bizonyult. Mert szem, szemhéj és szemöldök nélküli volt a gyermek, kezei és karjai idegenszerűek, kiformálatlanok; csípőjéhez halfarok nőtt. Amint a testőr megvizsgálta e furcsa látvány mibenlétét, az apát, az anyát és a gyermeket a császár elé vonta. Az uralkodó megtekintette a szörnyszülöttet, annak szüleit kifagatta, hogy miként következhetett be ez az eset. Ám semmit sem tudott meg a szülőtől, mire befejezte a szemlélődést, és parancsot adott a szörnyszülött megölésére. Annak szülőanyját elbocsájtotta, a gyermekekre pedig lesújtott a kard.

(VI 2, 1 kk.) A második napon a császár tovább vonult, és az Enatonnak mondott helyen ültött tábort. Két perzsa mérföldnyi út után emeltetett sáncot árokkal. Ezen a területen a császári lovak közül a legjelesebbik, amelyen aranyos szerszámdíszítés ragyogott, elesett, s ösz-szezűdözva hirtelen elpusztult. Mindezekből az előjelekből a császár azt olvasta ki, hogy szerencsétlen s nagyon szörnű dolgok történnek majd vele; a fájdalom érzése vett erőt rajta, a jövőtől való félelem már előre rémítette. Midőn másnap útnak indult a császár, szarvasok tömegével találkozott. Az uralkodó környezetében levők nyilatokat és dárdaikat röpítették az állatokra. A csapathoz verődött szarvasok közül a legnagyobbat találat is érte, s persze a vadászok részéről megindult az erőteljes üldözés. Aztán lement a nap, a nőstényszarvas szökellve menekült, és lábai gyorsaságának köszönhetően már-már kitért az üldözés elől, amivel a többiek fel is hagytak. Csak a császár egyik testőre és egy gepida nemzetiségű férfi folytatta kitartóan a hajszát. A szarvas valami bozótba jutva gyors futással elrejtőzött a sűrű lombok között. S a férfiak egyre előrébb siettek, mert a vadászszenvedély, hogy ők legyenek a győztesek, egyre inkább hajtotta őket az állat utolérésére. Ám közben a gepidának feltűnt, hogy az ifjú mellette fényes ruhát visel, aranyos övét díszes csat fogja össze, lovának kantárszára aranydíszű.¹⁰ Megölte hát a szerencsétlen egy szakadéknál, orvul végezve vele. A testőr vált így a szarvas helyett egy gonosz ember vadászahajlamának szerencsétlen zsákmányává; hazulról hozta magával azt, ami törbeccsalatásához vezetett: aranyos díszre lett a háló, csapda, kelepce, bajthozó cícomaként kisért, alattomos ellenségként szegődött útítársául. Az első éjszakai őrég idején tért meg az erődített táborba a gyilkosság elkövetője. A császár és kísérei sehol sem látták a testőrt, s a bizonytalanság lesújtó érzése vett erőt lelkükön. Lova gazdátlanul kószált, egy földműves talált rá, s elhozta az árokkal erődített táborba. A császár azt gyanította, hogy éppen ő lehetett a gyilkosság tettese; kínvallatásra adta át a büntető igazságszolgáltatásnak. A következő napon a császári testőrök három szláv férfit fogtak el, akik semmi vasból készült holmit vagy harci eszközt nem viseltek. Poggyászként csak lantokat vittek magukkal,

⁹ Lásd feljebb a 33. paragrafust.

¹⁰ Az avar történelem forrásait tárgyaló közlemény-sorozatunk lektorai, Harmatta János és Kovrig Ilona nagy hálára kötelezték; kritikájukkal, észrevételeikkel elősegítették, hogy interpretációnkból hibák, pontatlanságok, rosszul sikerült megfogalmazások tűnjenek el. Ezen a helyen is Kovrig Ilona megszűveleendő figyelmeztetésére használjuk a „kantárszár” kifejezést, bár mint lektorunk megjegyzi, a lószerszámmatnak éppen ezt a részét (bizonyára a népvándorlorkori régészet tanúsága szerint) nemigen volt szokás fémverettel díszíteni. Jelezzük ugyanakkor, hogy a görög eredeti *chrysochalinos* melléknévben az első összetételei tag *chryso-* „arany(ból való)”, „aranydísz(ítés)ű” jelentéssel bír, a második tag *chalinos* pedig „kantár(szár)” melletti legtöbbször „zabla” értelemben használatos, és a *chrysochalinos* jelzőt Hérodotos (IX 20) meg Xenophón (Cyropaedia I 3, 3) fordítói rendszeren „aranyzabla” (vagy hasonló) kifejezéssel adják vissza. Hadd húzzunk azonban itt alá valamit, amire feljebb a 31. § Simokattés-idézetének a magyarázatában odavetölg már utaltunk. Auctorunk

jó forrásokból merít és őszinte szándéka hiteles információt adni olvasóinak. Ám oly mértékben törekszik a retorikus stilizálásra, illetőleg e törekvéseiben olyan bizarr, agyoncícomázott (nem egyszer ön maga karikatúrájaként ható) szövegezést produkál, hogy általa a mondanivaló értelmét homályossá teszi és a szabatos adekvát kifejezéseket szövirágos atticizáló fordulatokkal helyettesíti. Az elmondottak értelmében könnyen lehet (majdnem azt mondhatni, valószínű), hogy a császári testőr lószerszámmatánál az arany valóban nem a kantárszáron vagy a zablán mutatkozott, csak éppen Theophylaktos kívánt a történetírás atyjának egy patinás jelzőjével (*chrysochalinos*) fogalmazásának különösen klasszikus zamatot adni. (Egyébként Simokattés avarokról szóló más passzusainál is szem előtt tartandó az, amit erőltetetten retorikus s így gyakran homályos szövegezéséről itt elmondottunk. S fordításunk aligha lenne hiteles, ha valamit, ami az eredetiben teljesen elmosódó értelműen stilizált, kristálytisza szabatossággal próbálnánk visszaadni.)

semmi egyebet. A császár kikérdezte őket, hogy mely néphez tartoznak, hol van a lakóhelyük, s mi okból fordultak meg a rómaiak földjén. Ők elmondották, hogy a szlávok népéből valók, a Nyugati Óceán határánál laktak, a kagán az ottani népekig elküldötte követeit katonai erő összehajtogatás céljából, és sok ajándékkal tisztelte meg a nép főnökeit. Azok elfogadták az ajándékokat, de a szövetségi segítségnyújtást nem vállalták azt bizonygatva, hogy az út hosszúsága elviselhetetlen kínlódást jelentene számukra; őket, akik most fogságba estek, küldötték el a kagánhoz azzal a megbízással, hogy adják elő mentességüket. Tizenöt hónap alatt tették meg az utat. A kagán azonban mintha megfélemlített volna a követeket védő törvényes szokásokról, s úgy döntött, hogy megakadályozza hazaindulásukat. Ők úgy hallották, hogy a rómaiak népe gazdagságban, de emberiségben is, úgy mondhatni, messze a legjobb hírnévnek örvend; megragadva hát a kínálkozó alkalmat Trákiába húzódtak. Azért hordoznak lantokat, mert nem szoktak fegyvert ölteni testükre, országukban ismeretlen a vas, s ez békés, belviszályoktól mentes életet biztosít számukra, nem értenek a harci kürtök harsogtatásához, így lantok húrját pengetik. Akiknek nem volt tapasztalatuk a háborúról, joggal mondhatták, hogy vonzóbb dolog a muzsikával való foglalkozás. Az elbeszéltek alapján az uralkodó csodálattal volt e törzs iránt, vendégszeretere méltatta azokat, akik e barbárok közül hozzája kerültek, megbámulta testük nagyságát, nagy növésű tagjaikat, s Hérakleióba küldte őket.

(VI 3, 1 kk.) A harmadik napon a császárvárosból küldött követek jöttek, s kérés érkezett a senatustól a császárhoz. A javaslat azt kívánta elérni, hogy a császár a távoli hadjáratról térjen haza. Az uralkodó nem tette magáévá a követség kívánságát, s a követeknek megparancsolta, hogy utazzanak vissza. A negyedik napon az uralkodó tovább vonult. A nagy létszámú csapatok egy keskeny híddal találták magukat szemben, s nehezen járható mocsaras terepre érkeztek; így igen nehéz volt a keresztülvonulás. A közelben fakadtak annak a folyónak a forrásai, amelyet az arra lakók Xérogypsosnak neveznek. Az áthaladáskor a haderő rendje felbomlott, a hídnál láрма hangzott fel, a sokaságban váratlanul kiabálás támadt, a tolongó tömeg lökdösődése következtében egyesek a mélybe zuhantak. Ekkor a császár lováról leszállva és pálcát ragadva saját maga csinált rendet, parancsot adott, hogy a tömeges torlódó felvonulás szűnjön meg, ezzel a menetelés sima folyamatosságát biztosította, s az összekavarodás megszüntetésével megmutatta a csapatoknak, hogy az apránkénti masírozás a biztonságos. Ilyeténképpen a császár étlenül töltötte a napot a hídnál, s így biztosította az átvonulást a nehéz terepszakaszon. Mire a nap nyugaton leáldozott, a hídtól két mérföldnyire üttött tábornak a következő napon Anchialiosnál jelölte ki az erődített tábor helyét. Tizenöt napig tartózkodott itt. Majd visszavert a császárvárosba, mert hallotta, hogy a perzsa királytól követek érkeznek Bizáncba.

A húsz évig tartó bizánci—perzsa háború 591 végén zárult békekötéssel. (A lázadó Baram Čobin felett 591. okt. 1-én arattak végleges diadalt a törvényes perzsa nagykirályt, II. Chosroést trónjára visszahelyező bizánci csapatok. Ezt követően történetelt a formális békeszerződés; lásd M. J. Higgins, *The Persian War of the Emperor Maurice* [582—602]. Part I. *The Chronology*, Washington 1939, 53—54,

72.) Így még ha a csapatoknak Európába való átszállítása esetleg 591 utolsó heteiben már meg is kezdődött, harcra indításukra az avarok ellenében 592-nél előbb bizonyára nem került sor. Ehhez képest Maurikiosnak a 9. uralkodási éve (590. aug. 14.—591. aug. 13.) helytelenül szerepel Theophylaktos elbeszélésében. Talán a stilizálás sikerült pontatlanul; ilyesmit kellett volna írnia: már lezárult Maurikios császárságának 9. esztendeje. Még ennél is valószínűbb (majdnem biztos!) azonban a következő magyarázat. Mint a *Chronicon Paschale* (p. 690—691) elmondja, Maurikios uralmának 582-re eső részét hivatalosan az elődje, Tiberios consulsága utáni (post consulatum Tiberii) negyedik évhez számolták. Maga az új császár 583. jan. 1-én vette fel a consuli címet. Így consulsága (583. jan. 1—dec. 31) utáni (post consulatum Mauricii) kilencedik év éppen 592. jan. 1.—dec. 31. volt. Alighanem ez állott Simokattés forrásában, amit ő egyszerűen „Maurikios császár 9. éve” fordulattal adott vissza. — Haussig (p. 295 n. 19, 409—413) a császár kivonulását Anchialiosig merőben történeti elbeszélésnek tekinti Theophylaktosnál. Azok az ellentmondások azonban, amelyekre a tudós ezt a megállapítást alapozza, valójában nem olyan feloldhatatlanok, hogy miattuk az egész epizódot a mesék birodalmába kellene utalnunk. Legfeljebb annyi igaz, hogy Simokattés a maga retorikus írói alapállásának megfelelően bizonyos regényes elemeket túlságosan kidomborít, ugyanakkor pedig a földrajzi és időrendi pontosságra nem vet elég súlyt. Magjában és alapvonásaiban azonban történeti tényként kell kezelnünk Maurikiosnak az avar hadszíntérre indulását. — Igaz, hogy historikusunk szónokiasan kiszínezett előadásában akadnak az avar történelemtől kicsit távolabb eső epizódok is; mégsem lett volna indokolt néhány mondat ki-kihagyásával a fordítás folyamatosságát minduntalan megszakítani. Ráadásul a regényes mozzanatok egy részében olyan anyag is beépül, amelynek közvetve és áttételesen bár, de azért van avar vonatkozása. Így például a testőrgyilkos gepida alakja a császári seregben arra emlékeztet, hogy az avarok nem ok nélkül követelték korábban a keletrómai birodalomba befogadott gepidák kiszolgáltatását (17. §); azokat Bizánc ellenük is felhasználhatta.¹¹ Vagy: a Maurikios császár körül jelentkező haljós események alighanem az uralkodó egy évtizeddel későbbi tragikus bukására utalnak előre, s ez a bukás, látjuk majd, a bizánci—avar fronton döntő változást eredményezett. — Magát a tényt, hogy az avar kagán valami laza kapcsolatban állt a Keleti-tenger közelében élő szlávok egyes főnökeivel, nem merném a mesék birodalmába utalni. Néprajzi irodalmi toposzok azonban alighanem hozzájárultak Simokattés idevágó elbeszélésének a színéhez.¹² — Az elbeszélte események földrajzi vonatkozásairól a következőket mondhatjuk. A perzsa mérföld (parasangés) valamivel kevesebb mint hat kilométer. Hebdomon Konstantinápoly falakon kívül eső nyugati elővárosa. A Iustinianosz építette nagytemplom a Hagia Sophia (= „Szent Bölcsesség”). Pége (a „Forrás”) Mária temploma kevéssel a városfalon kívül feküdt (R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. I. partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat*

¹¹ Egyébként a testőrgyilkos gepida sorsára lejjebb (VI 10, 4—18) visszatér még Theophylaktos. Elbeszélése szerint az őv aranyveretét be akarta olvasztatni Konstantinápolyban. Az aranyműves gyanúsra találta a dolgot. A bírói eljárás során a gepida hamisan azt vallotta, hogy az 566 körüli gepida—langobard háborúban (ahol a bizánciak a gepidákat támogatták; vö. *Lakatos* 83—85, 104—110) szerezte hadizsákmányként az övet. Kiderült azonban, hogy 566 körül még nem lehetett fegyverforgató életkorban. A vallatás megmutatta, hogy a testőr meggyilkolásával jutott az övhöz. Kivégezték. Targyalásán

tolmács szerepelt. Nem élhetett tehát nagyon régóta görög környezetben. Esetleg annak a hét gepidának lett volna az egyike, aki az avar főszámát (Bookolabrast) a kaganátusból való szökésekor (feljebb a 25., 30. §) kíséerte?

¹² Vö. Kollautz A., *Die Idealisierung der Slawen bei Theophylakt als Beispiel seiner ethnographischen Darstellungsweise: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave* (Bratislava 7—14 septembre 1975) II., Bratislava 1980, 189—204.

oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères, Paris 1969, 223–228). Rhégion ma Küçükçekmece (vagy inkább Küçükçekmece; topográfiájára lásd S. Eyice cikkeit, amelyeket O. Feld ismertet: Byzantinische Zeitschrift 73 [1980] 231). Rhamphos a Márvány-tenger partján vezető útnál feküdt Rhégion és Selymbria (ma Silivri) között. Daonion pontosan nem lokalizálható hely a Marmara-vidéken (V. Tapkova-Zaimova: FGHB III 191). Hérakleia ma Marmaraereglisi (egyes térképeken egyszerűen Ereğli alakban szerepel a városnév; feljebb mi is említettük ezt a rövidebb alakot). Enaton nevét Janin (Constantinople byzantine, Paris 1964, 449) Henaton formában említi és Konstantinápolytól 9 mérföldnyire lokalizálná. Ez azonban csak a név etimológiájából levont következtetés. Valószínűbb Boor névmutatójának megállapítása, miszerint a Hérakleióból Anchialosba vezető útvonalon felehetett a helység. A „Nyugati Óceán” kifejezést, ahonnan a szláv küldöttek az avar kagánhoz jöttek, általában a mai Keleti- (vagy Balti-) tengerre szokták érteni. Ami a Xérogypsos folyót illeti, ez a jelen passzuson kívül Anna Komnena Alexiasában (VII 11) van még említve, s úgy szerepel, mint egy Tzurulon (a mai Çorlu) városától nem nagyon messze elhaladó folyó. Igazán részletes Törökország–Bulgária-térkép nem állván rendelkezésemre, nem tudom ellenőrizni, hogy P. Goubert a terület földrajzának beható vizsgálatára (vagy pusztán a két görög auctorhely összevetése?) alapján írja-e: „Le fleuve Xérogypsus prend sa source près d'Anchialos et se jette dans la Propontide non loin de Tchourlou” (P. Goubert, Les guerres sur le Danube à la fin du VIe siècle d'après Ménandre le Protecteur et Théophylacte Simocatta: Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines t. II., Beograd 1964, 121). Az Ergene (Erkene) folyó maga, amelyet V. Tapkova-Zaimova (FGHB II 316) Jirečekre (Geschichte der Serben I., Gotha 1911, 101) hivatkozva a Xérogypsos-szal azonosnak tart, nem Anchialos közelében ered. Vannak azonban északról jövő mellékfolyói az Ergenének, amelyek esetleg (?) tekintetbe vehetők lennének. Egyébként a Xérogypsos olyan összetétel, amelyet egynél több folyó elnevezésére is használhatott a görög ajkú lakosság (xéros = száraz, gypsos = mész[kő]). Így semmi lehetetlen nincs annak a feltételezésében, hogy Anna Komnena és Theophylaktos Simokattés két különböző folyót jelöl a Xérogypsos névvel. Alátámasztani látszik ezt az elgondolást az a körülmény is, hogy Theophylaktos egy feljebb (29. §) általunk már megbeszélt passzusában (I 7, 3) a mai Ergene (Erkene) folyót Erginiasnak mondja: alig hihető, hogy egyazon víz egyazon auctornál két tökéletesen eltérő elnevezéssel szerepeljen. — Vö. lejjebb a 41. paragrafus végén álló Sebeos-idézet első mondatait. Krisztus keresztjének darabjaira vö. Stratos I 387.

Theophanes a. m. 6083 (p. 268, 1–269, 10), 6084 (p. 269, 12–14)

Ebben az évben tavasz kezdetén, miután a csapat-egységek Trákiába vonultak, Maurikios is kiment velük, hogy lássa, amit a barbárok felforgattak. A császárnő, a patriarcha és a senatus felszólította a császárt, hogy ne saját maga intézze a háborút, hanem adja ezt egy fővezér kezébe. Ám ő nem fogadta el a tanácsot. Midőn kiment Hebdomonba, napfogyatkozás köszöntött be. Erre pedig rendkívüli szélfúvás, sodró délnyugati légáram következett. Midőn Rhégionba jött, a szegények tömegeinek a lelkét ezüstpénzeket szórva igyekezett megnyerni magának. Az uralkodó kiment vadászni, s egy rendkívül nagy vadkan rohant a császárt ellen. A félelmetes látvány hatására lova megpróbálta levetni hátáról a császárt. Ám sokáig ágaskodva sem tudta ledobni a császárt. A kan pedig anélkül, hogy bárki megsebezte volna, visszahúzódott. Perinthos felé hajón tette meg az utat, rendkívüli szél és eső támadt, a hajósok szorult helyze-

tükben tanácstalanok voltak, ám az uralkodó hajója úgy sodródott, hogy minden előzetes várakozás ellenére a Daonion elnevezésű helyre sikerült kimenekednie. Azon az éjszakán egy asszony szült és keserves kiáltásokat hallatott. Midőn kora reggel lett, a császár embereket küldött megnézni, hogy mi történt. Ezek egy újszülött gyermeket láttak, amelynek hiányzott a szeme és szemöldöke, nem voltak sem kezei sem karjai, s medencéjéhez halfarok nőtt. Ezt látva a császár parancsot adott, hogy öljék meg. Azon a napon a császár aranydíszbe öltöztetett lova hirtelen lezuhanva összetörte magát. A császár mindebben rossz előjelet sejtve nagyon bánkódott. Másnap három szláv nemzetiségű férfi került a rómaiak hatalmába. Semmit, ami vasból készül, nem viseltek, csak lantokat vittek magukkal. A császár megkérdezte, honnan valók és hol töltötték idejüket. Ők azt mondták, hogy szláv nemzetiségűnek születtek, s a Nyugati Óceán határára laktak; a kagán követséget küldött hozzájuk, főnökeiknek pedig ajándékokat, hogy vele szövetségben harcoljanak a rómaiak ellen. Parancsnokaik őket küldték el, hogy a kagánnak adják elő mentességüket, amiért a közbeeső út hosszúsága miatt képtelenek szövetséges sereget küldeni hozzá. Azt mondogatták, hogy tizennyolc hónapos utazást tettek, és ezután estek a rómaiak kezébe; lantokat hordanak magukkal, mert nem öltözhetnek fegyverbe, hiszen országuk nem ismeri a vasat. Az uralkodó megcsodálva természetüket és testük nagyságát, dicsérte, és Hérakleióba küldte őket. Elérve Anchialost és megtudva, hogy a perzsák és a frankok követői érkeztek Bizáncba, visszatért császári rezidenciájába. . . . Ebben az évben a kagán a szerződésileg megállapított pénzhez kiegészítést kívánt kapni, de a császár a barbár szavaira elutasítással válaszolt. Emiatt a kagán ismét háborút kezdett.

Hogy szövegünk elején a „tavasz kezdetén” időpontmegjelölést egy másik forrásból vette-e Theophanés, vagy egyszerűen saját betoldásaként írta a theophylaktosi anyaghoz, biztosan nem dönthetjük el. Bizonyos viszont, hogy minden egyéb mondanivalóját Simokattéstól vette át, így önálló forrásértékkel nem bír. — A fordításban a három pont annak a rövid szövegrésznek a kihagyását jelzi, amellyel a krónikás Maurikios 9. évről (a. m. 6083) a 10. esztendejére (a. m. 6084) tér át.

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVIII 28 (p. 381 BC)

Így hát tavasz kezdetén haderőit keletről átszállította Maurikios. Majd felkerekedett Bizáncból, és sok útjában álló nehézség leküzdése után Anchialosba indult. Megtudta ugyanis, hogy oda valahova készülnek sietve felvonulni lerohanás céljából az avarok, miután korábban egy aranyamlagot, látványosságul egy elefántot és sarként teméntelen talentumnyi aranyat kaptak. Ezeket, mihielyt kérték, tüstént rendelkezésükre bocsátotta a császár; inkább választotta ugyanis a békét, s ezt fogadta örömmel. Most először Perinthosban termett, amelyet ma Hérakleiónak mondanak. Közben sok félelmetes dolog történt vele, sodró erejű, hullámkavaró viharba is került. Elment a városba (ti. Hérakleióba), és illő kegyelettel adózott Glykéria vértanúnak. Ezt ott gazdag műví szentéllyel tisztelték meg. Ám a barbárok betöréseitől súlyosan szenvedett. Onnan aztán Priskost nevezvén ki európai fővezérré, visszafordult a császár- városba.

A szöveg első mondatához feljebb a 26. paragrafusban már fűztünk kommentárt. Egyébként minden jelen paragrafusunkba tartozó mondanivalóját részben közvetlenül Theophylaktostól, részben Theophanésból veszi át a késői egyháztörténész. — A görög eredeti (talán sajtóhiba vagy a szövegközlés felületessége következtében) Migne kiadásában arról beszél, hogy a császár „szenvedett súlyosan”, „a barbárok betöréseitől”. Ám Theophylaktos eredeti elbeszélése mutatja: valójában Glykéria temploma volt az, amely az avarok gyújtogatását megsínylette. Valószínűleg nem a modern kiadó, hanem a bizánci

szerző pontatlanságának tudható be az a valótlan beállítás, mintha Hérakleiból s nem Anchialosból tért volna haza Maurikios. — Az aranypamlag és az elefánt említésével kapcsolatban lásd feljebb 26. §

Symeon Magister Logotheta p. 139, 4–19

Az 6 (ti. Maurikios császár) idején az avarok főnöke, a kagán felbontotta a békeszerződést, Trákia ellen vonult, és a rómaiak sok seregét elpusztította. Kiindult hát ellene a császár és Daionionban volt éppen. Azon az éjszakán egy asszony szült, és keserves hangokat hallatott. A császár oda küldött valakit, hogy tudja meg, mi történt. Egy gyermek volt látható, aki szem és szemöldök nélkül született, nem volt sem keze, sem karja, medencéjéhez pedig halfarok nőtt. Született a Bizáncion kívüli területeken is egy négy lábú, meg egy kétfejű gyermek. A történetírók azt mondják, hogy nem jelent jót a városoknak, ha ilyenek születnek bennük. Ugyanezen a napon a császár lova is elzuhanva összetörte magát. Az uralkodó mindebben rossz előjelet sejtve visszatért a városba. Sógort (vagy vejét?), Priskost küldötte ki a szkiták ellen az egész hadsereggel.

Symeon Magisternek a jelen paragrafus témájával kapcsolatos mondanivalója Theophanésre megy vissza. Priskos hadvezérségéről lejjebb lesz szó. Azt azonban már itt meg kell jegyeznünk, hogy a hitelesebb kútfők mit sem tudnak arról, hogy Priskos rokonságban állott volna Maurikios császárral. Priskos Maurikios bukása után utódjának, Phokasnak lett a veje (a görög gambros szó vót és sógort

egyként jelöl); talán ez a körülmény lebegett Symeónnak vagy forrásának a szeme előtt, amidőn tévesen (?) Maurikios „gambrosának” mondja a hadvezért. Persze teljességgel kizárni nem lehet azt sem, hogy valami sógorság esetleg (?) fennállott Maurikios és Priskos között is.

Theodosius Melitenus p. 96, 15–97, 1

Szinte pontosan ugyanaz olvasható Theodosiosnál is, mint Symeón Magistrosnál. Éppen ezért fordítását itt külön közölnöm felesleges. — Egyébként úgy látszik (Hunger I 354), el kell fogadnunk O. Kresten megállapítását, miszerint a Theodosios Meliténos (recte: Melissénos) auctornév humanista kori kitalálás: a valóságban ilyen szerző nem írt (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 25 [1976] 208–212).

Zonaras XIV 12, 49–50

Amint a perzsákkal létrejött a béke, keletről Trákiába vitte át a haderőket Maurikios, és maga vonult ki Bizáncból, hogy lássa, amit a barbárok felforgattak. Ekkor borult a napfogyatkozás árnyéka a földre, s Trákiában egy asszony gyermeket szült, akinek nem volt szeme, szemöldöke, keze, karja s medencéjéhez halfarok nőtt.

Zonaras Theophanés elbeszéléséből meríti kevés mondanivalóját, ami a jelen paragrafusba tartozik.

38. §

A FRANKOK SZÖVETSÉGESÜL AJÁNLKOZNAK A CSÁSZÁRNAK AZ AVAROK ELLEN 592 TAVASZ VÉGE TÁJÁN (VAGY 591/592 TELÉN?)¹³

Theophylactus Simocatta VI 3, 5–9 in.

A következő napon Anchialosnál jelölte ki az erődített tábor helyét (ti. Maurikios császár). Tizenöt napig tartózkodott itt. Majd visszatért a császárvárosba, mert hallotta, hogy a perzsák királyától követek érkeznek Bizáncba. A harmadik napon a kelta Ibéria követei is megjelentek a császárvárosban (az ottaniakat az újkéletű nyelvhasználat frankoknak nevezi). A követek neve Bosos és Bettos volt. Ama nép uralkodója, név szerint Theodorich küldötte őket a császárhoz. Helyénvalónak látta, hogy szerződéses juttatások biztosítása esetén szövettézzék a római állammal, és ajándékok fejében vállalja a háború megindítását a kagán ellen. A császár jóindulatúan ajándékokkal kedveskedett a követeknek, kimondta azonban, hogy a frankoknak pénzjuttatások kikötése nélkül kell szövettetniük. Nem tűrte, hogy a római államtól pénzt szedjenek a barbárok. A kagán azt kívánta a császártól, hogy a szerződésben megállapított pénzösszeg kiegészítést nyerjen. Miután pedig e szavaknak nem nyitotta meg fülét a császár, vállalnia kellett a háborút.

Ha azt a közlést, miszerint a frank követeket Theodorich küldötte Bizáncba, nem hibás névcserének tekintenénk, akkor az egész követségjárást 596-nál korábban nem datálhatnánk. II. Theodorich ekkor lépett ugyanis Austrasia trónjára (testvérével

II. Theudeberttel, nagyanyja Brunichild gyámsága alatt; I. Richter I 97). 575–596 között II. Childibert, Theodorich és Theudebert apja ül még Austrase-trónján, s valószínűleg az ő nevét tévesztette össze Theophylaktos (vagy forrása) a fiáival. Mert 592-nél későbbre datálni a szóban forgó követségjárást nem merném, még ha az ilyen interpretációs kísérletek helyességét egzakt bizonyossággal el nem is utasíthatjuk. (Labuda 596-ra, A. Gasquet [L'Empire byzantin et la Monarchie franque, Paris 1888, 203] éppenséggel 602-re gondol, mint a frank követség útjának időpontjára; az utóbbi nézet valószínűtlenségét jól mutatja meg P. Goubert, Byzance avant l'Islam II. 1., Paris 1955, 90.) — Bár igaz, hogy Itáliában a langobardokkal II. Childebert békét kötött 591-ben (Richter I 94–95),¹⁴ s így ezen a területen megszűnt a császárt fegyveresen segíteni, ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az avar–szláv veszedelemmel szemben kereste a Maurikiosszal való összefogást. A következő évek lejjebb megbeszélendő eseményei mutatják, hogy a frank védnökség alatt álló bajorok (44. §) és a frank birodalomhoz tartozó Turingia (45. §) már ekkor fenyegetve érezhették magukat keleti támadástól (vö. feljebb a 34. § kommentárjában elmondottakat is). — A jelen Theophylaktos-részlet elejét a 37. paragrafus, végét pedig a 39. paragrafus világítja meg.

¹³ Szádeczky 77; Avenarius 103, 119; Goubert, Les guerres 122–123; Hauptmann II 1., 114; Hauptmann 167; Haussig 409; Kovačević 67; Kulakovskij II 454; Labuda 170–171; Lebeau–Saint-Martin X 356; Lemerle 1954, 291; Stratos I 32; Szymański 38. (Futólag érinti ezt az eseményt néhány további munka is azok

közül, amelyeket feljebb a 8. lábjegyzet idéz.) [Korrektúra megjegyzés: Az 592 tavaszára szóló datálás jóformán biztosnak mondható; vö. feljebb a 6. jegyzet végét.]

¹⁴ Vö. a feljebb közleményünk „Bevezetés”-ében elmondottakat az események kronológiájáról.

Elérve Anchialost és megtudva, hogy a perzsák és a frankok követi érkeztek Bizáncba, visszatért császári rezidenciájába (ti. Maurikios).

Theophanés theophylaktosiananyagot közöl ugyan,

39. §

A TZURULLONIG ELŐNYOMULÓ AVAR KAGÁNT RAVASZ BIZÁNCI CSEL KÉSZTETI VISSZAFORDULÁSRA (592)¹⁵

Theophylactus Simocatta VI 3, 9–6, 1

A kagán azt kívánta császártól, hogy a szerződésben megállapított pénzösszeg kiegészítést nyerjen. Miután pedig e szavaknak nem nyitotta meg fülét a császár, vállalnia kellett a háborút. A kagán parancsot adott a szlávoknak csónakok tömegének az ácsolására, hogy a Duna ne legyen akadály, ha át akar kelni.

(VI 4, 1 kk.) Singidunum lakói erre sűrű támadásokkal igyekeztek megfélemlíteni a szlávok fáradozását, és tűz martalékául adták, ami vízijárművet csak kezük munkája létre hozott. Emiatt aztán a barbárok Singidunum ostromába fogtak, s a város végveszélybe került úgy, hogy remény sem mutatkozott a megmenekülésre. Am a kagán a hetedik napon váratlanul elrendelte az ostrom abbahagyását s az őhozzá való elvonulást. Miután ez a döntés a barbár sereg tudomására jutott, kétezer aranypénzt, egy arany díszítésű asztalt és öltönyt vett át a védőktől váltságdíjként, és így eltávozott a város alól. A kagán öt perzsa mérföldet megtéve Sirmiumnál ütött tábor, és nagy tömeg szlávot fogott ácsmunkára, hogy hajókkal kelhessen át a Szávának nevezett folyón. Sietett a támadást megindítani, a munkára kirendelték pedig a parancsnak megfelelően biztosították számára a vízijárműveket; ilyen hatással volt rájuk a kivezényelt katonai parancsnoktól való félelem. Alighogy a barbár seregnek meglettek és rendelkezésére állottak a bárkák, a közeli folyón átkelt a barbár sereg. A kagán haderejéből egy különítményt állítva össze parancsot adott, hogy ez siessen előre, és félelmet keltő támadással csapjon le a rómaiakra. Az ötödik napon Bononiához érkezett. A császár Priskost nevezte ki Európában főparancsnokká, és a kéznél levő haderőt adta mellé. Priskos meg Salbianost tette meg alvezérévé, ezer lovassal látta el, és utasította az erősséget biztosító terepen sebezhetetlen hadállás elfoglalására. Ő Prokliané vidékének átjáróit szállta meg, erősített tábort ütve ott tartózkodott, s az ötödik napon a természetes védelmet biztosító terepszakaszon túlrá hatolva összetalálkozott az előre küldött barbár katonasággal. Felismerte azonban, hogy az erdélyes harcra elégtelen haderőt hozott magával, s ezért az erősséget biztosító terep védelme alá vonult vissza. A barbárok az átjárókhoz nyomultak, de továbbhatolásuk akadályba ütközött, miután a rómaiak szembenálló ereje ott tartózkodott, és gátolta a barbárok hadmozdulatait. Ebből kifolyóan a rómaiak és a barbárok között erőteljes összecsapásra került sor. A csata egész napon át tartott. A barbárok sokakat elpusztítottak, mégis a római sereg alvezérének a javára billent a hadiszerencse mérlege. Az éjszaka első őrsege idején tért meg a barbár sereg a kagánhoz, és előadta a vele történtek kimenetelét. Hajnalban ezért a kagán nyolcezer embert adott Samur mellé, s így küldte őt előre. A rómaiak nem estek kábulatba a reájuk törő sokaság láttán, hanem összeszorított fogakkal bocsátkoztak az ütközetbe. Miután a barbárok alul maradtak a csatában, a kagán magához vonta haderőit, s ő indult a háborúba. A megszámlálhatatlan haderők tömege aztán megrendítette Salbianos lelki-

de a kútfő elbeszélését annyira lerövidíti (maga, vagy esetleg már egy közvetítő forrás ismeretlen szerzője?), hogy a frank követségijárás tényéről olvasunk csak nála, a diplomáciai küldetés céljáról, az avar-ellenes bizánci-frank szövetségzés tervéről egy szót sem.

erejét: az éjszaka második őrsege idején otthagya az átjárókat, és visszavonult Priskoshoz.

(VI 5, 1 kk.) A kagán három teljes napot töltött a tereperősségek előtti területen, s csak a negyedik napon vette észre, hogy a római sereg már elfutott. Az ötödik nap hajnalhasadtakor megkezdte a menetelést, és keresztülvonult az átjárók nehéz terepszakaszán. A harmadik napon jutott a Sabulente Kanalion elnevezésű területre. Aztán Anchialoshoz ért. Majd innen felkerekedve Alexandros vértanú templomához jutott s azt a mindent elemesztő tűznek adta áldozatul. Három mérföld megjárása után pedig a római fővezér felderítésre kiküldött katonáival találkozott. A barbár kínzással igyekezett megtudni, hogy mi volt a fogságba esettek célja; ám azok útjának okát fürkészve csak bosszúság érte, mert végül sem sikerült a tiszta igazat megtudnia. Ők ugyanis valóban állításokkal vezették félre. Az ötödik nap elmúltával Driziperához tette át erősített táborát, és hozzáfogott, hogy a várost valamiképpen kézre kerítse. Miután pedig a városbeliek erőteljesen szembeszálltak vele, a hetedik napon a barbár várostromló szerkezeteket ácsoltattott. Rendkívül lármás zűrzavar lett úrrá akkor a városban, s az ottaniak reménye a megmenekülésre erősen kétségessé vált. Mégis igyekeztek mesterségesen bátorságot tettetni. Feltárták hát a város kapuit, s fenyegetően léptek fel, mint akik semmire sem becsülik a falak védelmét, és nyílt ütközetre készülnek a barbárok ellen. Ami a hangot, a magatartás külsőségeit illeti, mintha csak a megütközésre készültek volna, ám valójában félelem rettentette őket, és így nem vonultak ki a városból. Valami isteni gondviselés azonban a barbár sereget visszatartotta a támadástól. Dél táján úgy tűnt ugyanis nekik, mintha végtelen római csapat sorokat látnának tömörülni, elvonulni a városból, haragosan harcra sietni a síkságon, és halálra szántan ütközetbe bocsátkozni. Ezért a kagán inkább a hirtelen futásszerű visszavonulást választotta, holott az ellenfél pusztán képzelődés volt, kísértetlátás és az érzékek kábulata. Ötödnapi a kagán Peirinthosba jött. Ezt a helyet a rómaiak Hérakleának nevezik. Miután Priskos váratlanul pillantotta meg a barbár sereget, az összecsapás nem volt elkerülhető. Hirtelen harcba keveredett tehát a kagán csapataival, de aztán az ellenségnek hátat kellett mutatnia, mert a szembenálló haderő számbeli túlsúlya miatt nem vállalhatta a harcba bocsátkozást. A rómaiak fővezére tehát a gyalogsággal együtt Didymoteichonba vonult vissza. Ezután Tzurullonba érkezett, s ezt a várost tette meg haderőinek biztonságos tartózkodási helyévé. A barbár sereg körül fogva a várost kemény ostromba kezdett Priskos ellen. A császár hallott minderről, nyugtalan volt, félt az események kimenetelétől, s a történetekről szóló híradás a legnagyobb zavarba hozta. A negyedik napon mégis sikerült talpraesett gondolkodásra valló tervet kieszelnie. Magához hívatta egyik testvérét, utasította hogy szándékosan fogassa el magát a barbárokkal, s mondja el nekik azt: császári levelet visz Priskoshoz. Ezt az írást a barbárok szerencsés fogásnak tekintve elolvassák majd, s az abban foglaltak tartalmát közvet-

¹⁵ Szádeczky 78; Avenarius 103–104; Bury, Chronol. 311–312; Dölger 105; Ferjančić 46; Goubert, Les guerres 123; Grafenauer 66–67; Hauptmann 161; Haussig 296; Herrman 31–33; Jones I 313–314 III 60;

Kollautz I 240–241, 249, 261; Kollautz, Balkan. 136, 140, 150, 159; Kovačević 56; Kulakovskij II 455–457; Labuda 171; Lebeau–Saint-Martin X 356–359; Lemerle 1954, 291; Nystazopulu 161–162; Szymański 39.

lenül ismerik meg, ami ijedelmet fog ébreszteni bennük, és rászédetve megkezdik a hazavonulást. Ilyenek fródtak a levélben: „Priskosnak, mindkét trákiai haderő legjelesebb fővezérének. Az istentelen barbárok vállalkozása egyáltalán nem okozott zavart kegyes fennségűnknek. Ellenkezőleg, arról való gondoskodásra ösztönzött, hogy pusztulásukat okozzuk. Tudja meg jelességed, hogy balszerencsésen, szégyenletesen és sok emberét veszítve vonulhat csak vissza a kagán arra a területre, amelyet a rómaiak neki adtak. Éppen ezért jelességed szerencsekísérte seregével tartson ki Tzurullon városában, és így igyekezzék azon, hogy az átkozott avarok arra kószáljanak. Mert már elküldöttem a tengeren a hajókat és a hadsereget, hogy rátörjenek az ő családjaikra, s mindet ejtsék fogságba. Így majd rákényszerül szegényt és nagy kárt vallva az avarok átkozott vezére, hogy a mi államunkból saját földjére vonuljon vissza.” Az ál-üzenetvivő az utasítást végrehajtotta. A hetedik napon a barbárok fogságába esett, és a császári iratot magától átadta. Az abban foglaltakat tolmács útján a saját anyanyelvén ismerte meg a kagán, s rászédtek a rókaravaszgú szavak: rendkívül megijedt, Priskossal jelentéktelen mennyiségű arany fejében szerződésre lépett, és a lehető leggyorsabban felkerekedett vissza, saját földjére. A hatékony csel alaposan félrevezette a barbárt.

(VI 6, 1) Ősz kezdetén a fővezér tábornok bontott, és Bizánca jött. A harci elfoglaltság nélkül maradt rómaiak pedig Trákiába özönlöttek, s ott szerte a falvakban gondoskodtak ellátásukról.

Földrajzi kommentárunk a fenti szöveghez a következő. Singidunum ma Belgrád. Sirmium Sremska Mitrovica (középkori magyar elnevezéssel élve Száva-szentdemeter). Bononia ma Vidin. A Prokliané vidéki hegyi átjárók Kulakovskij (II 456) szerint talán a Balkán gerincén átvezető legkeletibb hágókat jelölik a Markianopolis (Reka Devnja) és Anchialos (Burgas-Pomorje) közötti úton; persze ez a lokalizáció csak hipotetikus (vö. V. Tapkova-Zaimova: FGHB II 318), bár V. Beševliev rendkívül tanulságos történeti földrajzi vizsgálódásai megerősíteni látszanak az orosz tudós feltevését (V. Beševliev, Bemerkungen über die antiken Heerstrassen im Ostteil der Balkanhalbinsel: Klio 51 [1969] 483–494, különösen 486–488). Szerinte a mai Goren Čiflik falucskától kb. öt kilométerre délre előkerült római mérföldkő táján lépett be a szóban forgó hadiút a Balkán szorosába; maguk az erődített tereprészek, amelyeket Salbianos egy ideig sikerrel védett, a Kamčija és a Dvojnica (régebbi nevén Čifte) folyócskát elválasztó hágónál lehettek Belibe és Golica falvak között. Sabulente Kanalion hegyi rétje (vö. 31. §) az avarok által követett hadiút mentén Anchialostól nem messze feküdhett (Beševliev, id. mű 487, az antik itinerariumokban fellelhető Carsaleon, ill. Cazalet helytelien véli azonosnak Kanaliont, amelynek Canalion [görögösen Kanalion] elnevezése paleográfaiilag valószínűsíthetően másolási hibával torzult az említett névformákká). Boor helyesen különbözteti meg az Anchialos melletti Alexandros-templomot jelen passzusunkban a Driziperához tartozó és a mártírját magában foglaló Alexandros-szentélytől (Theophyl. Sim. VII 4, 11 et 5, 2; másképpen vélekedik Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel..., Prag 1877, 50). Drizipera ma Buyuk-Karašćiran (~ Karištiran, ill. Odrinsko; vö. Jireček id. mű és FGHB II 319). Pe(i)rinthos (másik bizánci nevén Hérakleia) ma Marmaraereğlisi (ill. Ereğli; lásd feljebb a 37., ill. lejjebb a 40. paragrafust). Didymoteichon (ma Didimoticho[n]; vö. E. Kirsten–W. Kraiker, Griechenlandkunde, Heidelberg 1962, 777 és Forgács A.–Szabó M., Görögország, Bp. 1977, 158) említése azt mutatja, hogy Priskos a perinthosi harc után a via Egnatián nyugat felé vonult (a kagán alighanem követte), s aztán északra, majd ismét keletnek fordulva kerülővel tért vissza a Perinthos ~ Hérakleia közvetlen közelében fekvő Tzurullonba.

— Itt jegyzem meg, hogy Sirmiumból a Száva folyásától jobbra fekvő területen át is vezetett valami út kelet felé az Al-Duna irányában, bár a római itinerariumok (K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, 498) erről nem látszanak szólni. A jelen Theophylaktos-passzus (VI 4, 4–6) mellett Menandros Prot. feljebb a 23. § végén megbeszélt helye (EL p. 472, 20–28) is mutatja ezt.

Theophanes a. m. 6084 (p. 269, 12–270, 18)

Ebben az évben a kagán a szerződésileg megállapított pénzhez kiegészítést kívánt kapni, de a császár a barbár szavaira elutasítással válaszolt. Emiatt a kagán ismét háborúba kezdett, Singidunumot fogta ostrom alá, és Sirmiumnál ütött tábornok. A császár Európa fővezérévé Priskost választotta, Priskos pedig Salbianost téve alvezérre parancsot adott neki, hogy siessen előre. A rómaiak a barbárok ellen vonulva összecsaptak és győztek. A kagán ezt hallva magához vette haderőit és felvonult a harcra. Tömegeit látva Salbianos megijedt, és Priskoshoz jött. A kagán a rómaiak visszahúzódnak meg tudva Anchialoshoz ment, vagyis Alexandros templomához, és azt a mindent elemészto tűznek adta martalécul. Aztán átmenve Driziperához ezt a kisvárost kezdte rombolni; hozzá ostromszerkezeteket készíttetett. Vele szemben magabiztos bátorságot színlve álltak csatásorba Drizipera lakói. Bár rendkívüli rettegésben voltak, a kapukat azzal a fenyegetéssel tarták fel, hogy harcra bocsátkoznak a barbárokkal. Ekkor aztán valami isteni hatalom állt oldalukra. A nap kellős közepén a barbárok látni vélték, hogy a rómaiak hadai kijönnek ellenük a városból, és készülnek összecsapni; erre megrémülve gyors futással elmenekültek és Peirinthoshoz kerültek. Priskos a barbárok tömegeinek a látását nem tudta elviselni; bemenve hát Tzurullonba az erősséget igyekezett biztosítani. A barbár Priskost ostromolni kezdte. Hallva ezeket Maurikios zavarban volt, mit is tegyen, ám jó haditervvel sikerült a mérhetetlen sokaság fölé kerekednie. Nagy ajándékokkal és ígéretekkel egyet a palatőrök közül rávette, hogy szándékosan kerüljön a barbárok keze közé. Ennek egy Priskoshoz címzett levelet adott át, amely a következőket tartalmazta: „Priskosnak, az igen kiváló hadvezérnek. Ne félj a barbárok gonosz vállalkozásától, mert ez az ő vesztükre válik. Tudj meg, hogy a kagán szégyenszemre visszatérni kényszerül majd arra a területre, amelyet a rómaiak juttattak neki. Ezért keményen tartson ki kiválóságod Tzurullonban, lekötve őket távoli csatangolásukban. Mi aztán a tengeren át hajókat küldünk és fogságba ejtjük családjaikat. Szegényt és kárt vallva lesz kénytelen visszatérni saját országába.” A kagán hatalmába kerítve a levelet és elolvastva azt, nagyon megijedt. Priskossal egyezségré lépett; kicsiny, említésre sem méltó ajándékok ellenében békét kötött, és erőltetett futással tért vissza saját földjére.

Theophanés elbeszése nem egyéb, mint a feljebb részletesen kommentált Theophylaktos-részlet rekapituláló tartalmi összefoglalása. Így külön magyarázatra már nem szorul. Legfeljebb annyit kell megjegyezni: a késői krónikás itt-ott torzítva adja vissza forrását.

Zonaras XIV 12, 51–55

Midőn a kagán Trákiára ment rá határtalan sokasággal, a rómaiak fővezére, Priskos megijedt és Tzurullon órállomlásába zárkózott be. Ezt a helyet készült megostromolni a barbár. Ekkor azonban Maurikios hadvezéri fogása elbánt vele a következő módon. Szerkeszt egy Priskoshoz címzett levelet, amelyben ellenállásra buzdítja őt. Hiszen, úgy mond, kis idő múltán a barbárok szégyenteljesen vonulnak majd vissza. Maga ugyanis hajókat küld ki rajtuk katonasággal, hogy az a barbárok házeit fossa ki, s asszonyaikat meg gyermekeiket ejtse hadifogságba. Ezt a levelet azzal a megbízással adja át

egy emberének, hogy az szándékosan essen a barbárok fogságába, miközben útban van Priskoszhoz. Mindez meg is történt. A barbár elolvassa a levelet, és félti otthon levő hozzátartozóit. Kevés ajándékkal beérve meg-egyezésre lép Priskossal, és eltávozik.

Zonaras elbeszélése Theophanésre épül. Új ismeretekkel így nem gazdagítja a modern kutatót.

Niképhoros minden adata közvetlenül vagy Theophanés közvetítésével Theophylaktos művére megy vissza. Így külön magyarázatra nem szorul. A „hun kagán” természetesen az avar kagánt jelenti a valóságban; a hun népnév a bizánci íróknál közelebbi archaizáló etnonimikum itt, mint számtalan más forráshelyen is.

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVIII 28 (p. 381 C D)

Cedrenus I p. 696, 1–697, 23

Onnan aztán, Priskost nevezvén ki európai fővezérré, visszafordult a császárvárosba (ti. Maurikios). Az avarok és szlávok népe pedig átkelt a Dunán a hun kagán fővezérletével. Lerohanta Trákiát és mindazt, ami az útjába akadt, zsákmányul ejtette. Az invázorok Hérakleiaig mentek. Miután pedig Priskos fővezér Tzurullonba húzódott, Didymoteichont is derekas hadművelettel elfoglalták. Ekkor azonban a monarcha egy bámulatos jó hadifogása következtében visszavonultak. A császár úgy tett ugyanis, mintha hajóhaddal vonulna a barbárok hazai hajlékai ellen. Ezzel nem kis félelmet keltett az ellenségben, amely így akarva, nem akarva kénytelen volt visszatérni saját szállásterületeire.

Kedrénos általában szó szerint (vagy csak minden jelentőség nélküli változtatásokkal) veszi át Theophanés szövegét. Hozzá nem tesz semmit, itt-ott egy-egy mondatot kihagy, átugrik. Az eltérések egy része Kedrénos modern kiadójának róható inkább fel, s aligha származik magától a bizánci historikustól. Például Drizipera városnév helyett egy Drizis (??) helynév accusativusa és a görög peraó ige ind. praes. sing. 3. személye van lenyomtatva. Így felesleges itt a Kedrénos-hely fordítását közölni, az mindenestől bennfoglaltatik a fenti Theophanés-részletben, ahhoz képest a legkisebb új információt sem adja.

Az 1. kép jelmagyarázata

A térképen a Theophylaktos Simokattés elbeszélésében szereplő kilenc hely, amelyet a kalandozó avar sereg a Tzurullon alóli hazaindulásig egymást követően érintett, 1–9 számokkal van jelölve. Az egyes számoknak

megfelelő földrajzi nevet az alábbiakban adjuk. A kilenc pont közötti feltételezhető útvonalat, amelyen a nomád had vonulhatott, az esetek többségében K. Miller, *Itineraria Romana* (Stuttgart 1916) útszakaszával

1. kép. Az avar sereg útvonala Singidunumtól Tzurullonig 592-ben: 1–2–3–B–A–D (vagy B–C–D)–4–5–E–F–6–7–G–8–H–9

Abb. 1. Der Weg des Awarenheeres von Singidunum bis Tzurullon im Jahre 592: 1–2–3–B–A–D (oder B–C–D)–4–5–E–F–6–7–G–8–H–9

(„Strecke”) jelöljük; több esetben az útszakasz helységneinek szokásos elnevezéseit s nem a Tabula Peutingeriana vulgáris névformáit használjuk (pl. Singidunum és nem Singiduno).

1. SINGIDUNUM.

1 és 2 között: „Strecke 71” (Singidunum-Sirmium).

2. SIRMUM.

2 és 3 között: Előbb egy Millernél nem szereplő útszakasz valahol a Száva jobb oldalán kelet felé. Aztán talán „Strecke 42”.

3. BONONIA (= AD MALUM).

3 és 4 között: „Strecke 42” (Bononia-Durostorum); „Strecke 87” (Durostorum—Cazalet ~ Carsaleon [? = Sabulente Kanalion]). Vagy: „Strecke 42” (Bononia-Oescus); „Strecke 86” (Oescus-Melta); „Strecke 86 a” (Melta-Marcianopolis); „Strecke 87” (Marcianopolis—Cazalet ~ Carsaleon [? = Sabulente Kanalion]).

4. SABULENTE KANALION (S ELŐTTE A HAEMUS HEGYSZOROSA).

4 és 5 között: „Strecke 87” (Cazalet ~ Carsaleon—Anchialos).

5. ANCHIALOS.

5 és 6 között: „Strecke 87” (Anchialos-Pudizo); aztán egy Miller térképén (p. 498) szaggatott vonallal jelzett útelágazás Hostizóig; „Strecke 71” (Hostizo-Drizipera).

6. DRIZIPERA.

6 és 7 között: „Strecke 71” (Drizipera—Perinthos ~ Hérakleia).

7. PERINTHOS (= HÉRAKLEIA).

7 és 8 között: „Strecke 50” (Perinthos-Dymis); „Strecke 89” (Dymis-Plotinopolis).

8. DIDYMOTICHON (PLOTINOPOLIS KÖZVETLEN KÖZELÉBEN).

8 és 9 között: „Strecke 89” (Plotinopolis—[H]adrianopolis); „Strecke 71” (Hadrianopolis—Tzurullon [= Syrillo]).

9. TZURULLON.

Az avar sereg útvonalának néhány Theophylaktos Simokattésnél meg nem nevezett, de feltételezhető pontja térképünkön: A = Durostorum. B = Oescus. C = Melta. D = Marcianopolis. E = Pudizo (Tarpodizum). F = Hostizo (Ostudizum). G = Dymis (Dymae). H = (H)adrianopolis.

40. §

BIZÁNCI HADJÁRAT AZ AL-DUNA BALPARTJÁN ÉLŐ SZLÁVOK ELLEN, AKIK AZ AVAR KAGÁN HATALMI SZFÉRÁJÁBA TARTOZNAK (593)¹⁶

Theophylactus Simocatta VI 6, 2–10, 3 et 11, 1–21, VII 1, 1

Tavaszi kezdetén a császár a Dunához küldte a fővezért. Célja volt, hogy a folyón való átkelésben megakadályozott szláv törzsek szándékuk ellenére is kénytelenek legyenek békét hagyni Trákiának. A császár azt mondta Priskosnak, a barbárok nem maradnak nyugton, ha a római sereg a leghatékonyabban nem áll őrt a Dunánál. Priskos a lovas haderő gyeplőjét fogta kézbe, míg a gyalogság tömegének a vezetésére Gentzönt rendelte ki a császár. Tavasz közepén Hérakleia környékén gyülekezett a római hadsereg. A hetedik napon a fővezér parancsot adott a táborbontásra és az útnak indulásra. Egyben szemlét tartott a szövetséges seregnél, felülvizsgálta a haderők létszámát és megejtette a rendszeresen esedékes zsoldkiosztást. Aztán felkerekedett innen s négy nap mindig újabb táborba szállva megérkezett Driziperához. Ezen a helyen 15 napig tartózkodott. Majd 20 nap alatt Dorostolon városához érkezett táborával. A kagán hallomásból értesült a római sereg felvonulásáról, s emiatt követeket küldött Priskoshoz. Mikor a követek megérkeztek Priskoshoz, a küldöttség részéről Koch — az egyik barbár — ilyen szavakba kezdett: „Az istenekre, mi ez? Akihez az istenfélelem illik, azoknak most éppen az istenfélelem semmibe vevése jut eszükbe. A római fél megszegte a békét, a szerződés kötés ősi törvényét megszüntetlennítette, a baráti megegyezéseket érvénytelenítette, oda a hűség tiszteletben tartása, vége a két fél közötti eskü hitelének. Háborús látvány tárul a Duna szeme elé: erődtített tábor és az a Priskos áll fegyverben, aki röviddel előbb még az avarok és a rómaiak közt létrejött béke lelkes szóolója volt. Igazságtalanságot követesz el, ó császár, amikor lopva háborút kezdesz. Ez a kezdeményezés méltatlan a császárhoz, ez a magatartás nem illik szuverén uralkodóhoz, a szándék rablóra vall, a nép csak átkozhatja e tettet. Vagy tedd le az uralkodói koszorú fejéket, vagy őrizkedj hatalmad becületes hírért elveszíteni. Ti

tanítottátok politikai hitványságokra a barbárokat. Mi soha sem ismertük volna meg a szerződés szegését, ha ti nem lettetek volna tanítónk a hazudozásban; hiszen benneteket a háború sohasem hagyott nyugodni, s a béke sem láthatott úgy, hogy valóban beszüntettétek volna a harcot. Igazságtalan vagy, amidőn háborút viselsz, de sérelmet okozol akkor is, amidőn békeszerződést kötsz. Mikor lehet végre elhinni, hogy a valóban nyugalmas békére vágyol? Legalább a minap tanúsított jóindulatunk keltene tiszteletet benned, ó fővezér. Azért kímélünk benneteket, hogy barátaink legyetek, ne pedig ellenségeink. Ó az a jóindulat, amely a végén bajt és veszt hoz reánk! Aki nekünk megmenekülésüket köszönhetik, most éppen ellenkezővel fizetnek. Az istenek a mi oldalunkon állnak a harcba, hiszen az eskütartás erősségét fenyegeti veszély, a rossz ügy készül elnyomni a jót, a fondorlat leplezetlenül merészel fellépni, a hazugság tör vezérszerepre és nyíltan a gőgös gonoszság áll csatasorba. Ha te, fővezér, elrestelve magad változtatsz szándékodon, akkor szégyenkezésnél több bűnhődés nem ér. Máskülönbén súlyos csapásokkal járó megtorlás jőzanit majd ki és kényszerít megbánásra.” Így ért véget a szónoklat, és a haderő nagyon neheztelt a beszéd hangneme miatt. Am Priskos elnézést tanúsított a vakmerőséggel, megbocsátást a barbár szónoklással szemben. A kihívó hangvételt nem viszonzta hasonlóval. Annyit mondott, hogy a szlávok ellen indult meg a háború, mert az avarokkal kötött szerződés és a béke nem jelentett egyet a geta földi háború abbahagyásával.

(VI 7, 1 kk.) Miután a fővezér hajókat ácsoltatott, a tizenkettedik napon átkelt a folyón. Hallotta ugyanis, hogy Ardagastos szlávok tömegeit vezényelte ki, hogy hazájuktól távol zsákmányoljanak. Éjfélkor indult meg a támadás. Ardagastos búcsút mondott az álmoknak, a zűrzavaros lármá erősödése magához térítette az alvásból, nyergeletlen kancára pattant, és elmenekült. Am rómaiakba ütközött a barbár, s lováról leszállva vette fel a közelharcot. Persze nem bírt az ellenfél lendületes rohamával, s így meneküléshez fogott egy nehezen jár-

¹⁶ Szádeczky 78–79; Avenarius 104–106; Bury, Chronol. 311–312; Dölger 112; Grafenauer 67–70; Hauptmann 161; Haussig 296, 299; Herrmann 31–33; Jones I 314 III 60; Kollautz I 156, 249–250; Kollautz, Balkan. 140; Kovačević 57; Kulakovskij II 457–459;

Labuda 171; Lakatos 105–110; Lebeau—Saint-Martin X 359–367; Lex. Ant. Slav. I 46 (*M. Plezia*), III 329–330 (*W. Svoboda*); Nystazopulu 163–166; Szádeczky, Ostgrenze 270.

ható terepszakaszon keresztül. Minthogy az itteni mozgáshoz természete hozzászokott, sikerült is Ardagastosnak egerutat nyernie. Azután azonban balszerencse is érte, mikor egy óriási fa csonkjába ütközött a barbár. Emiatt üldözőinek óhajtott vadászszákmányává lett volna, ha nem menti meg a folyó, amelyen sikerült átúsznia, s így kikerülte a fenyegető veszélyt. A rómaiak szlávok tömegeit hanyták kardélre, az Ardagastos-féle területet végigdúlták, s az élve fogságba esetteket fabéklyóba verve Bizáncba küldötték. Ekkor azonban Priskos a haderők zavargásának okozójává vált. Azon kezdte, hogy a szákmány első részét szállítsák a császárnak, a második részét az uralkodó nagyobbik fiának, aztán a többi császári leszármazottaknak is jusson részesedés; persze a császári család gyermekáldásának bősége miatt ez a nyereség elszállítását jelentette. Miután a római sereg sérelmesnek érezte az ellenségtől elvett javak illetén eltűnését, az önkényes erőszak szelleme jelentkezett, és zavargás lett úrrá. A fővezért megijesztette, ami most történt, megbánta, amit előzőleg tett, eljuttette szándékát, módosította álláspontját, s új felfogását részesítette előnyben. Hajnalhasadtára magához hívatta a haderő parancsnokait, és a hangulat megfordítására szánt szavakkal sikerült meggyőznie őket, hogy valójában semmi méltánytalanság sem történt az előző napon. Miután az elhangzott szavak meggyőző erejének a hatása alatt a csapatparancsnokok egyhangúan egyetértésüket nyilvánították, a katonák is tömegestül a fővezérhez gyűltek, aki a rómaiak előtt anyanyelvükön a következő beszédbe fogott: „Férfiak, barátok, bajtársak, szövetségeseink, akik kiválóan viselkedtek a harcban, de megdöglőn, mikor zavarogtok! Ha fületek nyitva, és szívetek jóindulatú, akkor elkezdhetem figyelmeztető beszédemet. Talán egy kis kellemetlen érzést is keltenek majd szavaim, mert magatartásotok visszasságait hivatottak kijavítani. Am a parancsnoknak erénye, ha nem riasztja el a szókimondástól a félelem, hogy ezzel népszerűségét veszélyezteti. Miért fogtatok össze ellenem tegnap és három napja, miért vetemedtetek rendkívül okatlan módon, hogy úgy mondjam engedetlenségre? Állítólag azzal okoztam bántalmat, hogy benneteket megrovódítva küldtem hadizsákmányt a császárnak. Azon bosszankodtatok, hogy diadalaitokról világos bizonyítékok vallanak. Mindenki megharagszik hadvezérére, mert az az államnak, a császárnak és a népnek hősiességek és győzelmeitek gyümölcséből részt juttat. Ugyan kik tesznek tanúságot hőstetteitekről? Ki látja harci faramaitokat? Hogyan állítsunk emléktáblát hírneveteknek? Miként, hol, mikor, kiknek hirdessük hősiességeket? Mert ha egyedül ti magatok lesztok tanúsítói mindannak, amit harcban szerzettetek, háborús fáradalmaitokat nem fogják elhinni, hadi szerencsétek hírére nem fogadják el igaznak, győzelmeitek pusztá szóbeszédnek tűnnek, elbeszéléseitek dicsekvése mögött nem áll majd szilárd fedezet; hiszen a szó üres önmagában, és meggyőző ereje így nem állhat vitán felül. Ti, akik a filozófus nyugalmaival néztetek szembe a halállal, akik készek voltatok bármit tenni és tenni, éppen a szákmányéhségen ne tudnátok úrrá lenni, hogy a népszerűség jusson osztályrészetekül? Nem azért szerzitek-e a hadizsákmányt, hogy hosszú-hosszú ideig emlegethessétek, minő taps ünnepe? Miért rabja lelketek a kapzsi anyagiasságnak, mikor igazi vágyatok az ellenséget rabságba hurcolni és akár életetek kockáztatása árán is dicső diadalt aratni? A gazdagodás szenvedélye nem lehet a hírnév alapja s a pénzhőség nem segítheti elő a dicsőség megszerzésének nemes vágyát. A kettő közül ez utóbbitól mondjatok le, vagy pedig tartsátok magatokat rendületlenül a katonai törvényeihez.”

(VI 8, 1 kk.) Még ömlött a szó a hadvezér ajkáról, még Themistoklész módjára attikai ékesszólását csillogtatta római nyelven, s már felcsattant a tömeg tapsa, az ellenséges érzület jóindulatba ment át, a gáncoskodás dicséretbe, a gúnyolódás egyetértésbe; így minden egyszerre megfordult és átalakult. Mert a nyelv ereje képes uralkodni a természetben, törvényt szabni a végzetnek, más irányba terelni a lélek indulatait, változtatni a szerencse fordulatait, mindent átformálni, alakítani

és megdolgozni a meggyőzés eszközeivel. Miután beszédével Priskos úrrá lett a lelkeken, útnak indította a császárhoz a harci fáradozások gyümölcsét; háromszáz katonát küldött a hadizsákmány kíséretéül, s ezek élére Tatimert állította. Tatimer megkezdte a menetelést Bizánc felé. A hatodik napon szlávokba ütközött, s így váratlan veszedelembé került. Délidőben feloldódva s gondatlanul táborozott, a lovak a füvet legelték; ekkor támadt rá a barbár sereg. Midőn láрма hangzott fel, és a rómaiak ott álltak lovak nélkül, Tatimer kevesed-magával előre rohant, s a barbárok közelébe kerülve már-már szörnyű pusztulás áldozatául esett. Nem lévén ugyanis képes a frontális összecsapás nyomását elviselni, megfordult, futni kezdett, és ha halálos találatok nem is érték, csak nagy nehezen szabadult ki a veszedelemből. A római gyalogosok termetek ott, és mentették meg Tatimert, majd folytatták a kézitusát a szlávok ellen. Erőteljes harc következett s ebben a rómaiak fölébe kerekedtek a szlávoknak: nagy vérontást vittek véghez, ötven barbárt élve fogtak el, s így tértek meg erődített táborukhoz. Ezzel megmentették a római szákmányt a szlávoktól. Tatimer seibeiből valamelyest felgyógyult testtel érkezett Bizáncba, és figyelemre méltó szákmányt hozott magával. A császár örvendezett a történeten, a város legnagyobb istenházában egész éjszaka ájtatoskodott, aztán a néppel együtt könyörgő imákat mondott s kérte az istenséget, hogy még jelesebb diadalokat adjon. Priskos, a fővezér pedig a férfiaknak parancsot adott, hogy felderítés céljából siessenek előre. Eljött a második nap, és a terepen nem észlelt ellenséget. Utasította tehát Alexandrost, hogy hajnalban hajtsa végre az átvonulást a Hélibakias folyón túli területekre. Alexandros a szomszédos folyón átúsztatva szlávokkal találkozott. Amint a barbárok az ellenség látványát megpillantották, a közeli mocsarakba és a barbár földi erdőségbe menekültek el. A rómaiak ezek elfogásába kezdtek. Amint azonban a mocsárral kerültek szembe, alig leküzdhető bajba keveredtek. Az egész csapat ott is veszett volna, ha Alexandros gyorsan ki nem vezeti a rómaiakat a lápból. Alexandros, a csapatparancsnok a területet körülkerítve megpróbálta az ott levőket tűz martalékaúl adni. Am a láng a nedves természeti környezetben pislákolva erejét veszítette, s így Alexandros próbálkozása nem járt dicsőséges eredménnyel. Volt azonban a barbárok közt egy gepida férfi, aki régen a keresztények felekezetéhez tartozott. Ez átszökve a rómaiakhoz megmutatja nekik az országba vivő utat. A rómaiak a bevezető utak uraivá válván barbárokat kerítenek hatalmukba. Alexandros szigorú vizsgálatot tartva igyekezett megtudni, hogy a foglyok honnan származnak. A barbárok azonban őrületségbe esve a halálos fenyegetéseket szinte örömmel üdvözölték, mintha nem is saját testükön szenvednék a korbácsütések fájdalmait.

(VI 9, 1 kk.) Persze a gepida mindent előadott, és a dolgokat apróra rájuk bizonyította; elmondotta, hogy a barbárok nyelvén királynak nevezett Musókios alattvalói a foglyok, ez a Musókios harminc perzsa mérföldnyi távolságon túl tartózkodik, a kézre kerülteket a rómaiak haderejének kikémlésére ő küldötte, s hallott már a röviddel előbb Ardagastost sújtó szerencsétlenségekről. Arra biztatta a rómaiakat, hogy azonnal hajtsanak végre támadást, és támadásuk váratlanságával kerítsék hatalmukba a barbárt. Alexandros Priskoshoz menvén magával vitte a barbárokat, a hadvezér pedig a haláluk adta őket. Ama barbár gepida a fővezérhez megy és Priskosnak kifejti a barbárok elgondolásait; Priskost a barbár elleni vonulásra igyekszik rávenni, és a siker zálogául azt ígéri a gepida, hogy rászedi a barbárt. Priskos örömmel fogadván e szavakat, fényes ajándékokkal gazdagítván a dezertőrt, és nevezetes ígéretekkel szilárdítva meg hűségét, elküldi őt, hogy csapja be a barbárt. A gepida Musókioshoz megy, és kéri, hogy fatörzscsónakok tömegét kapja meg az Ardagastossal együtt szerencsétlenül jártak átszállításához. Musókios úgy látván, hogy váratlan szerencsétlenséget talált a becsapás céljából neki tett ajánlatban, odaadta a fatörzscsónakokat, hogy a gepida Ardagastos embereit átmentse. Ez százötven csónakot kapván és harminc

evezőst, annak a folyónak a túlsó partjára megy, amelyet a helybeliek Paspiriosnak neveznek. Priskos a megállapodás szerint hajnalban kezdte meg a felvonulást. A gepida férfiú pedig kijátszva a társaságában haladók figyelmét, az éjszaka közepén a rómaiak hadvezéréhez ment, és száz hoplita magával vihetését kérte, hogy ezek kardélre hányva elpusztítsák a kémlelésre indult barbárokat. A fővezér ennek megfelelően összeszed két száz férfit, s Alexandros csapatparancsnokra bízta őket. Miután pedig a római csapatot a Paspirios folyó közelébe ért, a gepida Alexandrost lesbe állította. Midőn éjszaka lett, a barbárok alváshoz készülődtek, és beborított állapotukban mély álomba is merültek. A gepida pedig leplezve becsapási szándékát a barbárok elpusztításába kezdett. Elérkezett a harmadik őrsváltás ideje, amikor kicsit távolabb húzóda és a les helyre érve elővezette Alexandrost rejtőzködéséből. Aztán a rómaiakat a Paspirios folyó felé irányítva s kölesönösen megállapodva a titkos jeladásban, eltávozott a barbárokhoz. Mialatt a barbárok mély álmukat aludták, a gepida avar dalokkal megadta a jelt Alexandrosnak. Alexandros pedig a barbárokra támadva, álmuk megszakítását s egyben életük vesztét okozta. Mihelyt a csónakokat hatalmába kerítette, hírvivőket küldött a fővezérhez, és a vállalkozás megindítását sürgette. Priskos három ezer embert véve magához és szétosztva őket a csónakokra, átkelt a Paspirios folyón. Ezek már az éjszaka közepén megkezdtek a támadást. A barbár italosan bormámorba vesztett; mert elköltözött testvérének halotti torát, mint ez szokás náluk, azon a napon ünnepeltek. Nagy pánik tört ki. A barbár elevenen esett fogságba. A rómaiak az egész éjszakát vérontással töltötték. Csak amidőn a nap felkelt, fejeződött be a vezér utasítására a megszárlás. A harmadik hajnalon a felszerelést és a haderőket a fővezér átszállította a vízre. A történeteken az elbizakodásig felbátorodva, a rómaiak dözsölésre adták magukat, majd részességbe estek és italosan szinte elrontva vállalkozásuk eddigi sikereit, elhanyagolták az őrködést, amelyet a rómaiak hazai nyelvükön skulkának szoktak nevezni. Így a legyőzött sereg újra összegyűlekezve hasonlóval viszonzotta a rómaiak támadását. S ez a viszonzás sújtóbb lett volna az előző hadisikernél, ha Gentzón a gyalogság haderőit magához vonva felül nem kerekedett volna az ütközetben. Az őparancsnokokat Priskos hajnalban karóba húzatta, s a legénységből is egyeseket kegyetlenül megkorbácsoltatott.

(VI 10, 1 kk.) Az uralkodó a hadvezérhez elküldi Tatimert, aki császári leiratokat visz oda. A leiratokban az a kívánság volt, hogy a rómaiak ott helyben töltsék a téli időszakot. Miután Tatimer megérkezett, és a császári rendelkezések ismertekké váltak, a hadseregben morgás támadt. A rómaiak tömege lázongani kezdett, elvetve az uralkodó utasításait. A hideg évszakot otthon készültek tölteni, nem pedig barbár földön táborozni. Azt mondogatták ugyanis, hogy ott a fagyos hidegek nehezen elviselhetők, s a barbárok tömegei lebíráhatatlanok. A fővezér taktikus meggyőző készséggel a sereg féktelenségét valahogyan megpuhította. Miután pedig a haderők engedelmisségre tértek, a rómaiak hadvezére tábor bontott a barbár földön...

(VI 11, 1 kk.) Ebben az esztendőben a város környékén szokatlan szörnyszülöttek jöttek a világra: egy gyermek négy lábbal, egy másik pedig két fejjel. A történelmi eseményeket gondosan kutató írók azt mondják, hogy nem jelent jót szörnyszülöttek feltűnése a városokban. A szörnyszülötteket, miután Maurikios császárnak megmutatták őket, megölték. Az uralkodó leváltotta az eddigi hadvezért, és saját testvérét (ennek Petros volt a neve) tette meg a római haderők parancsnokává. Minderről Priskos még nem értesült. Magához véve tehát a haderőket átkelt a folyón. A katonák tömege ugyanis nem igen vállalta, hogy a barbár területen tartózkodjék. Félt tudniillik attól, hogy a barbárok valami hirtelen támadással elragadhatják a zsákmányt. A kagán hallva a rómaiak távozását, nagyon elesodálkozott. Aztán követeket küldött Priskoshoz, meg kívánván tudni felkerekedésének okát. Priskos, amennyire lehetséges volt, meggyőző szavakkal igyekezett félrevezetni a kagánt. Három

nap telt el és Priskos hírt vett, hogy a kagán készül támadásba kezdeni a római haderők ellen, és hogy a szlávok tömegeinek adott parancsot a Dunán való átkelésre. Valójában azért neheztelt, és haragudott nagyon, mert a rómaiak haderői hadi dicsőségre tettek szert. Targitios és a barbárok válogatott előkelői azt javasolták a kagánnak, hogy hagyja abba a háborút. Nem jogos a rómaiakra való nehezítése, mondogatták. Priskos nagy elhatározással követet küldött a kagánhoz (a követet Theodórosnak hívták); talpraesett és találékonny férfiú volt, foglalkozására nézve orvos, szókimondó beszédű. Ez magabiztosan érkezett a kagánhoz. A barbár az őt ért szerencsés események miatt elbizakodva gögösen viselkedett és azt mondogatta, hogy ő minden nép ura és, ameddig a nap szeme ellát, nincs, aki képes volna vele szembeállni. Ezért aztán a nagy történelmi ismeretekkel bíró követ példákkal igyekezett a barbár pöffeszkedésnek határt szabni. Helyénvaló talán el is mondani itt a történelemből vett tanulságos leckét. Így szólt a követ: „Ő kagán, hallgass meg egy régi és nagyon bölcs elbeszélést.” Miután ez a bevezetés figyelmes hallgatóvá tette a barbárt, a történet elmondása megszakítás nélkül folytatható. „Azt mondják, hogy Sesóstris egykor a legszerencsésebb férfiú volt, az egyiptomi királyság legjelesebb személyisége. Az ősi hagyomány úgy szól, hogy virágzó gazdagságnak örvendett, és haderői teljességgel legyőzhetetlenné tették őt. Ez az ember, mondhatni, annyira megittasult, hogy aranyveretű kocsit készíttetett, erre körül drágaköveket rakatott díszítésül, felült rá a barbár, búcsút vett lovaitól, öszvéreitől, inkább a legyőzött királyok nyakára vetette a kocsi jármát, és ezek a szerencsétlenül járt uralkodók húzták a piactéren Sesóstris szekerét. Mikor aztán az egyiptomi király a jó sorsában semmi mértéket nem tartott többé, hanem gyakran a legyőzötteket egyenesen gyalázta szerencsétlenségük miatt, a kocsi igájába fogott királyok közül az egyik egy nagy és fényes ünnep alkalmával az egyiptomiak tömeges egybegyűltekor, mint mondják, nem akarta húzni a kocsit, sűrűn hátrafordult és a kerekék mozgását figyelte. A kocsi mozgása egyenetlenné vált, mert az ennek végzésére kirendelték nem egybehangolt mozgást végeztek, amiért is az egyiptomiak királyja így szólt a sűrűn hátra fordulóhoz: Jó ember, mit fordított hátra pillantásodat? Mit vizsgálod a kerekéket? Hová akarsz kilyukadni? Ő erre a kérdésre a következő ugyan-csak filozofikus választ adta Sesóstrisnak: »A kerekék mozgását bámultam meg. Ezeknek a magasba emelkedett fele mindig ismét a földre süllyed s ezután kerül felül.« Azt mondják, Sesóstris hallva ezt a választ, tanult abból, a királyok nyakát megszabadította az igába fogástól, s ettől kezdve öszvérekkel húzatta kocsiját. Ez szolgáljon okulásodra, kagán: semmi sem állhatatlanabb a jó sorsnál.” A kagán megcsodálta a férfi higgadt bölcsességét, megfékezte saját hiú gögjét, megszűnt bántó vakmerőséggel fellépni, és az ügyeket a békés elintézés útjára terelte. Hosszú ideig tartó hallgatás után végre így szólt Theodóroszhoz: „Tudok uralkodni feszülő indulatomon, s tudom harcra is vetni haragomat, ám ezt csak akkor, amidőn a keménység időszerű. Én kibékültem Priskossal, Theodóros. De ő maga is legyen irányomban illő módon barátságos. Ne maradjon a kagán részesedés nélkül a zsákmányból. Az én földemre lépett, az én alattvalóim ellen vétett. Sikeres vállalkozásának haszna legyen közös.” Ezek után szíves bánásmódban részesítve elküldötte Theodórost Priskoshoz. S Theodóros Priskoshoz kerülve elmondotta neki a barbár szavait. Priskos pedig másnap ülést tartott a katonák gyűlékezéssel, és javasolta, hogy tegyék zsákmányuk részesévé a barbárt is. A rómaiak azonban egy ideig nem találták fel otthonosan magukat a tényleges hasznos ígérő helyzetben, lázadoztak a fővezér szándéka ellen. Am aztán a fővezér hosszú, változatos és jól sikerült beszéddel mégis rávette a csapatokat, hogy a zsákmányból adjanak valamit a barbárnak. A rómaiak így a kagánnak engedték át a foglyul ejtett barbárokat, ugyanakkor a többi zsákmányból nem részesítették őt; ezzel végét vetették a vitának. A kagán örömmel vette a barbárok átadását, és lehetőséget adott az országán való átvonulásra.

A rómaiak ilyen módon ötezer barbárt ingyen a kagánnak vetve oda, eljuthattak Driziperához. Fővezérük pedig Bizáncba ment. Maurikios persze megneheztelt Priskosra, együgyű ballépések elkövetésével vádolta őt, mint aki okatlanul engedte át megszerzett zsákmányát a barbárnak.

(VII 1, 1) Így tehát az uralkodó leváltotta Priskost, és kinevezte hadvezérré Petrost, aki neki, Maurikiosnak édestestvére volt...

A lefordított szöveg folytonosságát megszakító három pont helyén egy császári testőrt meggyilkoló gepida katona (vö. 37. §) bírósági ügye olvasható. Ennek az avar történelemhez nincsen közvetlen köze.¹⁷ — A bizánci haderőnek az Al-Duna vidékén élő szlávok elleni hadjárata a fenti elbeszélés központi magja. Am a történet végén világosan megmutatkozik, hogy az avar kagán bizonyos mértékig a saját hatalmi szférájába tartozónak tekinti ezeket a szlávokat; csak azért nézi el a bizánci csapatok hadműveleteit területükön, mert az ott szerzett zsákmányból részesül, a munkaerőt képviselő hadifoglyokból ezeket a nomád fejedelemnek ad át a birodalmi hadvezér. Az eme szlávok országában otthonos gepida, aki keresztény létére a keletrómai haderőnek nyújt segítséget helyismeretével, avar dalok tudója. Ilyenformán Theophylaktos elbeszélése az avar történelem forrásának tekintendő, még ha nem is közvetlen avar — bizánci konfrontációról vall. — Az események előadása során Simokattés kétszer is szól Priskosnak a fővezérségből való leváltásáról s a császár testvérének, Petrosnak a helyébe történt kinevezéséről. Arról lehet szó, hogy Maurikios döntése a dunai fronton operáló csapatok főparancsnoki posztján végrehajtandó személyeséről már az 593-as hadiév vége előtt megtörtént. Am az új stratégus, Petros maga csak 594 tavaszán vette át ténylegesen a vezényletet. Így Priskos 593 végén (talán 594 elejébe átnyúlóan) még irányította a csapatokat a haderő téli táborba vonulásáig, amely persze, mint Theophylaktos elbeszélése mutatja, némi huzavonával járt. — Hogy a jelen forráshelyünkön szereplő Theodóros orvos azonos lenne azzal, akit Sirmium első avar megtámadásakor (feljebb 16. §) a birodalom északi határán láttunk, nem bizonyítható, de nem is cáfolható; mindenestre a két esemény közötti negyed évszázados időtávolság inkább ellene, semmint mellette szól a két személy azonosításának. Maga az, hogy orvost diplomáciai megbízatással küldenek követségbe, a kor bizánci kormányzati gyakorlatában nem kivételes jelenség: Zacharias udvari orvos, mint Menandros Protéktór számos töredéke mutatja, 573/74–581/82 között több alkalommal folytatott kényes nemzetközi tárgyalásokat perzsa államférfiakkal. Ami a Sesóstris fáraóról szóló és a fennhéjázó barbárokat a (hadi)szerencse forgandóságára figyelmeztető tanmesét illeti, ez — úgy látszik — a keletrómai diplomácia közkeletű eszköztárába tartozott: ugyanezt a kijózanító történetkét használta Petros, I. Iustinianos követe az 561 végén lefolyt békétárgyalásokon, amikor Chosroés embere mértéktelen túlzással ecsetelte ura, a Sassanida nagykirály felülmúlhatatlan hatalmát (Menander Prot. fr. 11: E L p. 177, 2–35). — Az események földrajzi színterével kapcsolatosan a következőket kell megjegyeznünk. Hérakleia ma Ereğli (FGHB II 88), illetve Marmaraereğlisi (R. Boulanger, Turquie [„Les Guides Bleus“], Paris 1965, 154). Drizipera ma Buyuk-Karacširan (FGHB II 319) ~ Büyükkarıştıran (Boulanger, Turquie 152), ill. Kariştiran (C. J. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag 1877, 5). Dorostolon, szokottabb latin néven Durostorum, ma Silistra.

Bizánc városának „legnagyobb istenháza” a Hagia Sophia temploma volt. Az egykori Hélibakias folyó V. Tapkova-Zaimova (FGHB II 325) véleménye szerint ma a Ialomita nevet viseli Romániában. A Pasprios folyó ma Buzău (Bodza) Romániában, véli V. Tapkova-Zaimova (FGHB II 326). — Végül még néhány vegyes megjegyzés! Maurikiosnak összesen öt vagy hat fiú és három leánygyermek volt 602-ben bekövetkezett tragikus halálakor (A. N. Stratos, Byzantium in the Seventh Century I. 602–634. Amsterdam 1968, 52–53); még ha ezek közül a legkisebbek nem is éltek a most szóban forgó hadjárat idején, akkor sem csodálkozhatunk a katonaság elégedetlenkedésén, hogy olyan számos császárivadéknak kell részt adnia Priskos szándéka szerint a fáradságos hadjárat árán szerzett hadizsákmányból. A hellén antikvitás nagy történelmi alakjai közül Themistoklész ügyes rábeszélő képesége nevezetes volt; ezért hasonlíthatja Theophylaktos a múlt hadvezérei közül éppen őhozzá Priskost, amidőn az a zúgolódó katonák lecsillapítására sikerült beszédet mond. Az a megállapítás, hogy Priskos anyanyelvükön szolt katonáihoz, alighanem a latinra értendő: a trák dioecesisnek s a birodalom Illyricum néven számon tartott praefecturájának jó része romanizálódott (csak kisebb része grecizálódott), így az észak-balkáni hadjáratokban a latin anyanyelvű (vagy inkább latinul semmint görögül értő) katonák lehettek többségben. Az éjszaka négy órára (őrsékváltásra) tagozódott az antikvitásban; a harmadik őrsékváltás így éjfél tájára esett: ekkor indult el a meglepetésszerű éjszakai támadás előkészítésére Alexandros alvezér előrelökött csapata. Egy perzsa mérföld (parasangés) nem egészen 6 kilométer; Musókiós emberei tehát, ha Theophylaktos eredeti értelmében használja ezt a távolságmértéket, vagy 170 kilométerre lehettek a bizánci főeregtől, amikor Priskos először kapott megbízható tájékoztatást erről az ellenségről, hálá a császáriakhoz átpártolt keresztény gepida készséges felvilágosításának. Sesóstris az egyiptomi középbirodalom több jeles fáraójának a görögös neve. Skulka a késői császárkori, ill. a bizánci katonai nyelvben az őrség (őrtállás) jelölésére használt terminus.

Theophanes a. m. 6085, 6086, 6087 (p. 270, 21–271, 27; 272, 11–19; 272, 31–274, 4)

Ebben az évben Maurikios császár Priskost az összes római haderőkkel a Duna folyóhoz küldte, hogy megakadályozza a szlávok népeit az átkelésben. Midőn Dorostolonhoz jött, a kagán megtudva ezt követeket küldött el hozzá, és a rómaiakat okolta, mint a háború kezdeményezőit. Priskos azt mondta védekezésül, hogy „nem az avarok ellen háborút indítani jelentem meg itt, hanem a szlávok népei ellen küldött engem a császár”. Hallva Priskos, hogy Ardagastos a szlávok tömegeit zsákmányolásra küldte szerteszét, átkelt a Dunán, s az éjszaka kellős közepén váratlanul összecsapott Ardagastossal. Ardagastos észrevéve a fenyegető veszdelmet nyergeletlen lóra pattant, és éppen hogy megmenekedett. A rómaiak szlávok tömegeit pusztítva el és az Ardagastos alá tartozó területet végigdúlva, hadifoglyokat kerítettek hatalmukba, és sokat Bizáncba indítottak útnak Tati-merre bízza őket. Tati-mer lazán vezetve a menetelést s italozásra, dőzsölésre adva magát nem törődött semmivel. A harmadik napon szlávok tömegei vetették rá magukat. Ekkor félelem fogta el, s futva ment Bizáncba. Am a kíséretében levő rómaiak keményen harcrolva a szlávokkal, minden várakozás ellenére fölébe kerekedtek a barbároknak, és a fogolyszállítmányt Bizáncba kísérve megmentették a császár számára. A császár megörült, s az egész várossal egyetemben hálaadó himnuszokat zengett istennek. Priskos pedig felbátorodva a szlávok belsőbb országrészeibe vonult. Egy a keresztények hitén levő gepida férfi átszökött a rómaiakhoz, és megmutatta

¹⁷ E fordításunkból kihagyott szövegrész tartalmát röviden ismerteti feljebb a 11. lábjegyzet.

a rómaiaknak az utat az ország belsejébe. Űrrá is lettek a barbárok. Elmondta még azt is, hogy Musukios, a barbárok királya harminc mérföldnyire tartózkodik. A gepida árulása nyomán átkelve a folyón, Priskos éjszaka kellős közepén ott találta Musukioszt bormámorba veszve; testvérének halotti torát ünnepelte ugyanis. Ezt elevenen fogta el, s a barbárok között nagy mézslárlást rendezett. Sok hadifoglyot ejtve utóbb dőzsölésre és italozásra adták magukat. Erre a barbárok összegyűlkezve a győztesek ellen léptek fel, és a visszacsapás következménye súlyosabb lett volna az előzőleg bátran kivírt sikernél, ha Genzón a rómaiak gyalogos haderejével felépve kemény harcban meg nem akadályozta volna a barbárok rohamát. Priskos azokat, akikre az őrtállás feladatát bízta, karóba húzatta...

Ebben az esztendőben — miután Priskos ismét a Dunánál foglalt állást, a szlávok népeit zsákmányolta, és a császárhoz sok hadifoglyot kísértetett —, a császár, Tatimert küldve el Priskoszhoz, elrendelte, hogy ott helyben töltsék a téli időt a rómaiak. Értesülve erről a rómaiak ellentmondtak azzal, hogy a dolog lehetetlen, mert a barbárok tömege nagy, az ország ellenséges érzületű, és a hideg elviselhetetlen. Priskos meggyőző szavakkal mégis rávette őket, hogy ott teleljenek, és teljesítsék a császár parancsát.

...Ebben az esztendőben Bizánc elővárosaiban szörnyszülöttek jöttek a világra: egy gyermek négy lábbal és egy másik két fejfel. A gondosan dolgozó történetírók azt mondják, hogy nem jelent jót a városoknak, ha ilyenek születnek bennük. A császár megvonta Priskostól a fővezérséget, és Petrost, saját testvérét tette meg a rómaiak haderejének fővezérévé. Priskos, mielőtt még Petros megérkezett volna, magához véve a haderőket átkelt a folyón. A kagán a római hadinép átmenetét hallva nagyon elcsodálkozott, s küldött is mindjárt Priskoszhoz, igyekezvén megtudni az indítókat, részt kapni a zsákmányból és ezért átúsztatni a folyón. Nagyon neheztelt ugyanis a rómaiak szerencsésen sikerült vállalkozásai miatt. Mindezzel kapcsolatosan követségbe küldte Priskos a kagánhoz Theodórost, ezt a gyors észjárású és bölcs belátással felruházott orvost. Ez azt látva, hogy túl nagyra tartja magát a kagán, és fennhéjázóan válaszolgat (fenyegetően minden népek urának mondta magát), egy régi történettel csillapította a barbár felvulkodottságot. Így beszélt ugyanis: „Hallgasd meg kagán, ezt a hasznos tanulsággal szolgáló történetet. Sesóstris az egyiptomiak kitűnő, nagyon boldog, fényes gazdagságú és legyőzhetetlen haderejű királya volt, igen sok és nagy népet tett szolgájává. Így aztán a fennhéjázás bűnébe esve, aranyveretű kocsit csináltatott drágakövekkel, felült erre, s az iga alá a legyőzött királyok közül négyet fogott be, hogy ők húzzák a kocsit. Midőn egyszer egy jeles ünnepen történt meg ez, a négy király egyike a szemét sűrűn hátrafordította, s a forgó kereket nézte. Midőn pedig Sesóstris megkérdezte: »Miért meresztgeted hátra a szemedet?«, ő ezt mondta: »Azt bámulom, mennyire nem állandó helyzetű a kerék, más-más időben mindig más-másfelé mozdul, majd lesüllyed, ami magasban volt, majd ismét felemelkedik, ami alul került.« Sesóstris bölcsen megfontolva a példabeszéd tanulságát, törvényben mondta ki, hogy a királyok ne húzzák többé a kocsit.» A kagán ezeket hallva elmosolyodott, s azt mondta, hogy betartja a békét. Priskos saját elhatározása szerint, ha akarja, tisztelje meg valamivel a zsákmányból a kagánt. Priskos az átkelés fejében a hadifoglyokat odaadta a kagánnak. Az összes többi zsákmányt pedig magához véve, teljes biztonságban ment át a folyón. Priskos aztán Bizáncba jött. Petros pedig átvette a fővezérséget.

Theophanész láthatólag minden adatát Theophylaktosból vette (közvetlenül, ami valószínűbb, vagy esetleg közvetítő forrás útján). A Simokattésnél egészében egy hadiévhez kötött, a következőbe legfeljebb éppen csak átnyúló hadművelet leírását kapjuk. Theophanész ezt három egymást követő esztendőre bontva hozza; ám eme évekre tagolás aligha egy Theophylaktosnál jobban tájékozott forrásból származik, inkább arról van szó, hogy Simo-

kattés túl hosszúra nyúlt elbeszélését önkényesen osztotta szét több esztendő eseményei között a késői krónikás.

Nicephorus Callistus Xanthopulus XVIII 28 et 29 (p. 381 D 384 A B C D)

A császár úgy tett ugyanis, mintha hajóhaddal vonulna a barbárok hazai hajlékai ellen. Ezzel nem kis félelmet keltett az ellenségben, amely így akarva, nem akarva, kénytelen volt visszatérni saját szállásterületeire. Amint azok ekként hazatértek, a császár derekas csapat-erősítésekkel biztosította a dunai átkelőhelyeket, nehogy ismét könnyen elérhetővé váljék a barbárok számára Trákia földje. Priskos Bizáncba ment s a hadizsákmánnyal kapcsolatosan vádak hangzottak el ellene. Priskos helyett Petros, Maurikios testvére vette át a fővezéri méltóságot... A kagán útjába állt Priskosnak, aki a folyón átkelni szándékozott. Előzőleg a túlsó oldalra vonulva igen sok zsákmányt szerzett. Priskos Theodórost, az orvost küldötte el követül. Ez igen eszes férfi volt, sokakat felülmúlt talpraesettséggel és okosságban. A barbár nagyhangúskodott, szavai a nagyképűség és a hencegés csúcspontját érték el, amidőn fenyegetőleg jelentette ki, hogy ő minden népek ura. Ezt látva a követ egy régi történet elbeszélésével szelídítette meg a barbár gőgöt. Ezt mondotta ugyanis: „Hallgass meg, kagán, egy régi és hasznos tanulsággal szolgáló elbeszélést. Az egyiptomiak királya, Sesóstris hírneves és igen szerencsés volt: számos nagy népet tett kezes alattvalójává. Emiatt nagyképű fennhéjázásra vetemedett: drágakövekből, aranyból összeszerkesztett kocsi készítettett, maga felült reá, s az általa legyőzött királyok közül négyet fogott igába, hogy azok húzzák a kocsi. Többször került már erre sor, s aztán egy jeles ünnepon ez történt. A négy király egyike szemét folytonosan hátra fordította s látta a kerék körforgását. Mikor pedig Sesóstris megkérdezte: »Miért veted szemed olyan gyakran a kerékre?«, ő állítólag így válaszolt: »Megrendít a látvány, hogy mennyire állhatatlan a kerék mozgás közben. Hol alacsonyra viszi a forgás azt, ami a magasban volt, hol ismét magasba lendíti, ami alacsonyra süllyed.« Sesóstris megértette a válasz mondanivalóját, s törvénné tette, hogy a fogoly királyok ne húzzák többé a szekeret.» A kagán elmosolyodott, és kinyilvánította, hogy örömmel üdvözlölné egy békés megoldást. Priskos erre az átkelés biztosítása érdekében sok mindent neki adott át hadizsákmányából, s így messzemenően a kedvébe járt.

Az első két mondatra vonatkozóan lásd feljebb a 39. paragrafust. — A késői egyháztörténetíró, amennyire megítélhető, minden adatát Theophylaktos művéből merítette (közvetlenül vagy itt-ott Theophanész közvetítésével). Am az események kronológiáját összezeavarta. A három pont helyén álló részben a Petros vezetésével folyt bizánci hadműveletekről szól. Majd Priskosnak ezeket követő újabb fővezéri megbízatását említi, s ezenkívül Koméntiolos hadvezérkedését. Mindezek a most felsorolt események a valóságban nem megelőzték Theodóros orvos nevezetes követjárását a kagánnal, hanem annál később történtek Theophylaktos hitelt érdemlő elbeszélése szerint. Mi a jelen paragrafusban azt fordítottuk le, ami valószínűleg az 593-as (talán 594-be átnyúló) hadtörténetből került Xanthopulos művébe. Átugorva kihagytuk viszont azt, amit csak az időrend összezeavarása folytán iktatott a két egyazon eseménysorhoz tartozó részlet közé a szerző. Ezeket a Xanthopulos előadásában téves helyen olvasható passzusokat lejjebb fogjuk fordításban közölni. (Egyébként Niképhoros Kallistosnál a konfúzió egyik oka valószínűleg az volt, hogy a szerző emlékezetében, s így ábrázolásában is Priskos korábbi és későbbi, Petros közbeeső stratégiai működése által egymástól elkülönített főparancsnoki tevékenységének az epizódjai részben összekeveredtek: Priskos jelen paragrafusban tárgyalt vezérkedéséből keveset vett át a maga művébe az egyház-

történetíró, s a Theodóros-féle követség epizódját Priskosnak később megtárgyalásra kerülő tetteivel, ill. megnyilatkozásaival kapcsolta össze.)

Tzetza, Chiliades III 239–244 (Hist 73)

Az orvos Theodóros, akit Maurikios küldött követségbe, a kagánt a rómaiak nemzetségének barátjává tette, elmondván neki Sesóstris történetét, amelyről szólottam. A szerencse kiszámíthatatlanságára és forgandóságára célzott bölcsen elbeszélésével. Sikertült is meggyőznie a kagánt és rávennie tüstént a barátságos meg egyezésre.

Ióánnész Tetzés rendszeresen bámulatos memóriájára támaszkodva idézte fel olvasmányainak tartalmát műveiben, amelyek széles körű erudíciójáról voltak hivatottak tanúságot tenni. Persze az emlékezetből dolgozás mindig magában rejt a pontatlan felelevenítés veszélyét. Valószínűleg így magyarázható, hogy nála maga Maurikios császár, és nem Priskos fővezér küldi Theodórost a kagánhoz; nem precízen reprodukálja azt, amit Theophanész világkrónikájában (vagy magában a theophylaktosi műben?) olvasott. Hogy egy ránk nem maradt forrásból merítette volna a szóban forgó adatot, ennek a valószínűsége rendkívül kicsiny. S persze még ha így volna is, a történelmi szituáció mindenképpen amellett szól, hogy az ügyes diplomatának bizonyul az orvost nem a távoli Konstantinápolyban székelő basileus, hanem a sikeres szláv hadjáratból háborítatlanul visszatérni kívánó stratégos küldötte a nomád fejedelemből, aki a hazavonuló bizánci seregnek a Dunán való átkelését tervezte megakadályozni.

Tzetza, Chiliades IV 571–576 (Epist. ad. Lach)

Maga mellett fektetett ágyba (ti. édesapám), s buzdított mindarra, amit tenni kell, miként Cato fiát, Solón Kroisost s az orvos Theodóros a kagánt, beszélvén neki Sesóstrisről: hogy hogyan fogta igába a királyokat, hogy ezek egyike hogyan pillantott a forgó kerékre, hogyan mondotta „nem futok tovább” (ti. a kocsit húzva), s hogyan térítette így józan észre ama nagy Sesóstrist.

A szerző itt visszaemlékezik arra, miként tartotta serdülő korában apja maga mellett, s miként taníttatta minden jóra, nemesre. Eljárását példákkal illusztrálja. Cato (az idősebb) példás gonddal nevelte fiát: e célra könyveket is írt. Solón Kroisost figyelmeztette a szerencse és boldogság bizonytalanságára („halála előtt senkire sem mondhatni, hogy boldog életet élt”). A harmadik példa a bölcs oktatásra az, ahogyan Theodóros térítette észre a jó sorsában elbizakodott kagánt.

Cedrenus I p. 697, 24–698, 1 et 698, 4–7

A 11. uralkodási évben (ti. Maurikioséban) Priskos férfihoz méltó nagyszerű harcban a szlávok fölé kerekedett, és nagy öldöklést hajtott végre a barbárok között. . . A 12. uralkodási évben Priskos ismét a Dunánál foglalt állást, a szlávok népeitől hadizsákmányt szerzett, s nagy hadifogolysoportot küldött a császárnak, aki megírta neki, hogy ott maradván üssön téli táborát.

Kedrenosz alig valamit vesz csak át forrása, Theophanész jóval részletesebb elbeszéléséből.

*Szádeczky-Kardoss Samu
Olajos Teréz közreműködésével*

DIE QUELLEN DER AWARENGESCHICHTE VI.: VON DER BELEBUNG DER ANTI-AWARISCHEN KRIEGSFÜHRUNG SEITENS BYZANZ BIS ZUM ENDE DER ANDERTHALBJÄHRIGEN KRIEGSPAUSE (UM 592–597). 1. TEIL: DIE VOR 594 ANZUSETZENDEN EREIGNISSE

Auszug

Dieser Artikel bildet die Fortsetzung von Archaeologiai Értesítő 105 (1978) S. 78–90; 106 (1979) S. 94–111; 231–243; 107 (1980) S. 86–97, 201–213; 108 (1981) 81–88. Hier geben wir mit Vorwort und kurzem Kommentar die Übersetzung der Quellen von vier Kapiteln der Awarengeschichte. Diese sind: 37. §. „Kaiser Maurikios beabsichtigt nach der Beendigung des persischen Krieges Frühling 592 (oder Spätherbst 591?) die Leitung der Operationen gegen die Awaren persönlich in die Hand zu nehmen”. 38. §. „Die Franken erboten sich dem Kaiser als Verbündete gegen die Awaren (um Ende des Frühlings 592 [oder Winter 591–592?])”. 39. §. „Den bis Tzurullon vorgedrungenen Khagan bewegt eine schlaue byzantinische List zur Rückkehr (592)”. 40. §. „Byzantinischer Feldzug gegen die an der linken Seite der unteren Donau lebenden Slawen, die zur Machtsphäre des Awarerchagans gehören (593)”. In der Publikation

wurden die einzelnen Quellenstellen in lateinischer bzw. latinisierter Form angegeben, somit auch für die ungarisch nicht verstehenden Leser einigermaßen fassbar gemacht. Die Kartenbeilage des Paragraphen 39 (S. 226 Abb. 1.) veranschaulicht den Weg des Awarerheeres im Jahre 592. Hier bezeichnen die Nummern die bei Simokattes erwähnten Orte und die Buchstaben einige vermutliche Stationen des Vormarsches (auf Grund von K. Miller, Itineraria Romana): 1 = Singidunum; 2 = Sirmium; 3 = Bononia; B = Oescus; A = Durostorum; D = Marcianopolis; C = Melta; 4 = Sabulente Kanalion; 5 = Anchialos; E = Pudizo; F = Hostizo; 6 = Drizipera; 7 = Perinthos; G = Dymis; 8 = Didymoteichon; H = (H)adrianopolis; 9 = Tzurullon.

*S. Szádeczky-Kardoss
unter Mitarbeit von T. Olajos*

ÁRPÁD-KORI FÖLDVÁR MENDE-LÁNYVÁRON

Az I. katonai felmérés Coll. XVI. Sect. 21. lapján Mendétől K-re, ÉNy-DK-i irányú domb ÉNy-i végén négyzet alakú épület, s körülötte négyzet alakú kerítés-féle látható. Közeliében semmilyen növényzetet nem jelöl a térkép, csak az említett helytől DK-re, a domb folytatásában, ritkás erdőt. Az épület DK-i végénél levő csíkozás meredek oldalra utal (1. kép).

E térképi ábrázolás után csak 1965-ben szerepel újra ez a lelőhely: ekkor Gáti Géza gyömrői lakos hívja fel a figyelmet a „palánkvár”-ra. A Nemzeti Múzeumhoz küldött jelentésében egyéb lelőhelyek ismertetése mellett megjegyzi, hogy itt Árpád-kori palánkvár s kőépület nyomai láthatók.¹

Terepbejárás során 1976 tavaszán azonosítottuk a földvárat, s 1977–79-ben három alkalommal végeztünk itt ásatást: megvizsgáltuk a fővár területén a kőépület maradványát, az erődítés rendszerét s az elővárat is.

A Mendétől K-re kb. 1 km-re, a pusztaszentistváni vasútállomással szemben, a Tápió D-i partján elhelyezkedő ÉNy-DK-i irányú domb tszfm. kb. 225 m, rel. mag. a Tápió völgy felett kb. 70 m, a domb kétoldalán húzódó mellékvölgyek felett kb. 50 m. A földvár a hosszan elnyúló dombhát közepe táján helyezkedik el. A domb két hosszanti oldala meredek, a Tápió felé pedig fokozatosan lejt. Az erődítmény kétrészes (2–4. kép).

A fővár területén 1977-ben több kutatóárkot húztunk, majd 1978–79-ben ezek alapján szelvényekkel kutattuk a kőépület és környékét.

A fővárat ÉNy és DK felől egy-egy, átlagosan 5 m mély és 15 m széles bevágás választja el a dombhát többi részétől. DNY-i hosszanti oldalán, a platótól kb. 7–8 m-rel lejjebb kb. 8–10 m széles terasz húzódik a két bevágás közötti szakaszon. Az ÉK-i hosszanti oldalon – a tetőtől 10, ill. 14 m-rel lejjebb két keskenyebb, kb. 4 m széles terasz figyelhető meg.

A két bevágás és a teraszok által határolt terület 50×25 m-es. Az 1976. évi terepbejáráskor a felszínen Árpád-kori (korongolt, fehér, kavicsos anyagú, körbefutó csigavonallal díszített) edénytöredékeket találtunk, s habarcsos kőépítkezésre utaló nyomokat figyeltünk meg.²

A domb ÉNy-i részén, az ÉNy-i bevágásnál kezdődik az elővár. A kb. 45 m hosszú, 25 m széles (legnagyobb szélesség), a Tápió felé enyhén lejtő dombtetőt „U” alakban árok, s annak külső oldalán sánc védi. (Jelenleg az elővár két hosszanti oldalán terasz alakban figyelhető meg, a Tápió felőli részen jobban kirajzolódik a sánc és az árok). Az ÉK-i oldalon 4–5, az ÉNy-i oldalon 3–4 m széles a terasz, s a plató alatt 2–3 m-rel lejjebb húzódik. A sánc mai magassága kb. 40–50 cm, s a fővár felőli oldalon csatlakozik a bevágáshoz. Az elővár területén az 1976. évi terepbejáráskor leletet nem találtunk. 1977-ben két kutatóárokkaal vizsgáltuk meg, de sem lelet, sem egyéb, lakottságra utaló nyom nem bukkant elő.

FŐVÁR

Az ásatások eredményeként a fővár D-i részén kibontakozott a 9×9,80 m-es külső méretű, szabálytalan négyszög alakú torony maradványa. Az építőanyagot már nagyrészt kitermelték a környékbeli lakosok, ezért az épület É-i és K-i részein csak az alapozási árkot, a D-i és Ny-i oldalon az alapfalak részleteit lehetett megfigyelni (5–6. kép).

Az alapfalak 240 cm szélesek, szabálytalan, lapos kövekből készültek, erősen meszes habarccsal. Alattuk 10 cm vastagságú sárga agyag, majd 4–5 cm vastagságban apró, vöröses kövekből álló réteg, 4–5 mm agyag, ismét kőréteg, végül az altalaj figyelhető meg. Az alapfalak Ravasz Csaba vizsgálatai szerint mészkőből készültek, az alattuk húzódó kőréteg pedig édesvízi mészkő. Utóbbiak a Dunántúli Középhegység ÉK-i részének pleisztocén korú mészkő lelőhelyeiről, az alapfal kőanyaga pedig az É-i Középhegységből származhat.³

A törmelékrétegben sok habarcsos falazótégla láthatunk (tégla méretek: 16×14×6; 16×13,5×6; 13×...×5; 12×...×6; 15×...×7; 15×12×6; 33×15×8,5; 27×14×6; 16×13×5; 25×12×6; 25×12×5,5 cm). Leggyakoribb téglaméret: 25×12×6 cm-es. Az előkerült téglák alapján valószínű, hogy a felmenő falak – legalább részben – téglából épültek.

A feltárások során az alapfal-maradványoknál egy belső falsarkot tudtunk rögzíteni. Az ÉK-i külső falsarkot a lecsurgó habarcs őrizte meg (ezen a szakaszon teljesen kitermelték a köveket, csak az alapozási árok feltjét figyelhettük meg). Az ÉNy-i külső falsarok a két külső falsík részletéből következtethető ki. Az alapozási árok feltjét szépen kirajzolódott az É-i és K-i szakaszon. Ezek alapján lehetett rekonstruálni a torony egykori alaprajzát.

A torony belső padlószintjét a falakkal együtt szétrombolták. Az egykori külső téglá járószint kevés maradványa került elő a D-i fal mellett. Ehhez viszonyítva az alapozási árok mélysége kb. 3 m volt.

A fővár É-i részén nagyméretű, cölöpfalú épület részlete került elő. Az egykori fal vonalát sötétebb csík jelezte. Kibontása után vált világossá, hogy a palánkfalhoz hasonlóan itt is előre megásott árokba állíthatták a cölöpöket – a cölöpök helye a kibontott árok alján rajzolódott ki. A cölöpfalat bizonyos távolságokban nagyméretű, ásott cölöplyukban elhelyezett cölöpök erősítették. Ez az épület valószínűleg gazdasági célokat szolgálhatott.

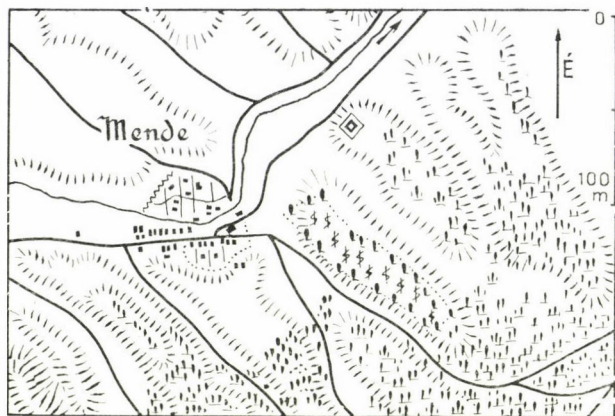
Palánkfal

A fővár oldala minden irányban meredek. A domb peremén, annak vonalát követve cölöpfal övezte a toronyt. Az É-i és Ny-i oldalon, az I., ill. II. árokban 1–1

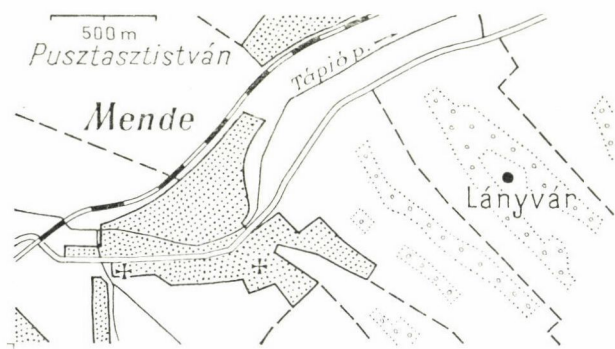
¹ MNM Adattár XXI. 317/1965. (Ez a földvár nem azonos Mende-Leányvár bronzkori földvárrel, ahol Kovács T. végzett ásatást 1966-ban.)

² Miklós Zs. és Torma I. terepbejárása 1976. IV. 8.

³ A kövek meghatározását Ravasz Csabának köszönöm.

1. kép. Mende-Lányvár. A földvár ábrázolása a II. József korabeli térképen
Abb. 1. Mende-Lányvár. Darstellung der Erdburg auf einer Karte aus der Zeit Josephs II.

2. kép. Mende-Lányvár. A földvár elhelyezkedése
Abb. 2. Mende-Lányvár. Lage der Erdburg

3. kép. Mende-Lányvár. A földvár Ny. felől
Abb. 3. Mende-Lányvár. Die Erdburg von W her

cölöp korhadt maradványát tártuk fel. A D-i oldalon, az I., az V. és a IV. árokban 1–1, a II. szelvényben 5, a III. szelvényben pedig 1 korhadt állapotú cölöpöt, ill. laza, patiosos kitöltésű cölöplyukat találtunk. Ezek alap-

⁴ Ezúton köszönöm Stieber Józsefnek a famaradványok meghatározását.

ján a földvárnak ezen a szakaszán a cölöpök egymástól 30–60 cm-re helyezkedtek el. Kettős cölöpsorra utaló nyomok itt nem mutatkoztak (bár a II. szelvényben, a külső cölöpképtől beljebb 180 cm-re egy patiossal teli cölöplyuk és metszetben egy másik cölöplyuk jelentkezett). Az árok és szelvények metszetei viszont egyértelműen egyszeres cölöpsorra utalnak ezen az oldalon: a metszetekben mutatkozó „patiosfal” egybeesik a külső cölöplyuk-sorral.

A földvár K-i oldalán 1979-ben az V. és VIII. szelvényben sikerült megfigyelni a palánkfalat.

A VIII. szelvényben, a domb közepe felőli oldalon nagy, ásott cölöplyuk, s benne 30 cm átmérőjű cölöp került elő (a cölöplyukat a sárga altalajba ásták bele, s a cölöp körül keményre döngölték a földet). Ettől a domb széle felé, 28–30 cm széles, függőleges falú, laza patiosos kitöltésű árok volt. Az árok alján 25–30 cm átmérőjű cölöpök nyoma látszott. Maga az árok patiosos, határozott szélű csikként jelentkezett a szelvény nyéséskor. Az ároktól kifelé, közvetlenül mellette 32 cm széles kevert sárga-barna foltos, kemény talajú csik mutatkozott, benne 5 db, átlag 16–18 cm átmérőjű kerek foltal. Utóbbiak laza, patiosos kitöltésű cölöplyukaknak bizonyultak. A cölöplyukak függőlegesek, aljuk részben lekerekített, részben kissé hegyesedő végű, részben egyik oldalról faragott cölöpre utal. Az 5 cölöplyuk külső oldalán, kemény, barna talajba mélyített, ásott cölöplyuk került elő, amely külső szélén a legbelső cölöpsorra emlékeztető árokhoz csatlakozott. Ennek alján szintén egykori cölöpkre utaló mélyedések mutatkoztak (7. kép).

Az V. szelvényben a cölöpfal szerkezete némileg eltérő a VIII. szelvényben tapasztaltaktól. Itt a sárga-barna foltos, keményre döngölt sáv található legbelül, benne a szelvény területén három, laza patiosos kitöltésű cölöplyuk bukkant elő. Részben ebbe a sávba, részben a mellette levő, függőleges falú, 30–35 cm széles, laza, patiosos kitöltésű árokba mélyed bele egy ásott cölöplyuk. Ezt követi 60–70 cm szélességben kemény, barna talaj, benne egy ásott cölöplyukkal, majd ismét egy patiosos kitöltésű árok. Mindkét árok alján cölöpkre utaló mélyedéseket találtunk. E bemélyedések alapján az itt állt cölöpök átlagosan 15 cm átmérőjűek voltak, s közvetlenül egymás mellett helyezkedtek el. Az ásott cölöplyukakban korhadt állapotú cölöpöket találtunk. Vastagságuk nem volt mérhető. A külső, cölöpknek ásott árok külső szélén 60–70 cm széles, sárga-barna foltos, keményre döngölt rétegre bukkantunk (8. kép).

Az V. és VIII. szelvényben tett megfigyelések szerint tehát a földvár K-i oldalát hármassal cölöpsor védte. A cölöpsorokat helyenként nagyméretű cölöppökkel erősítették meg.

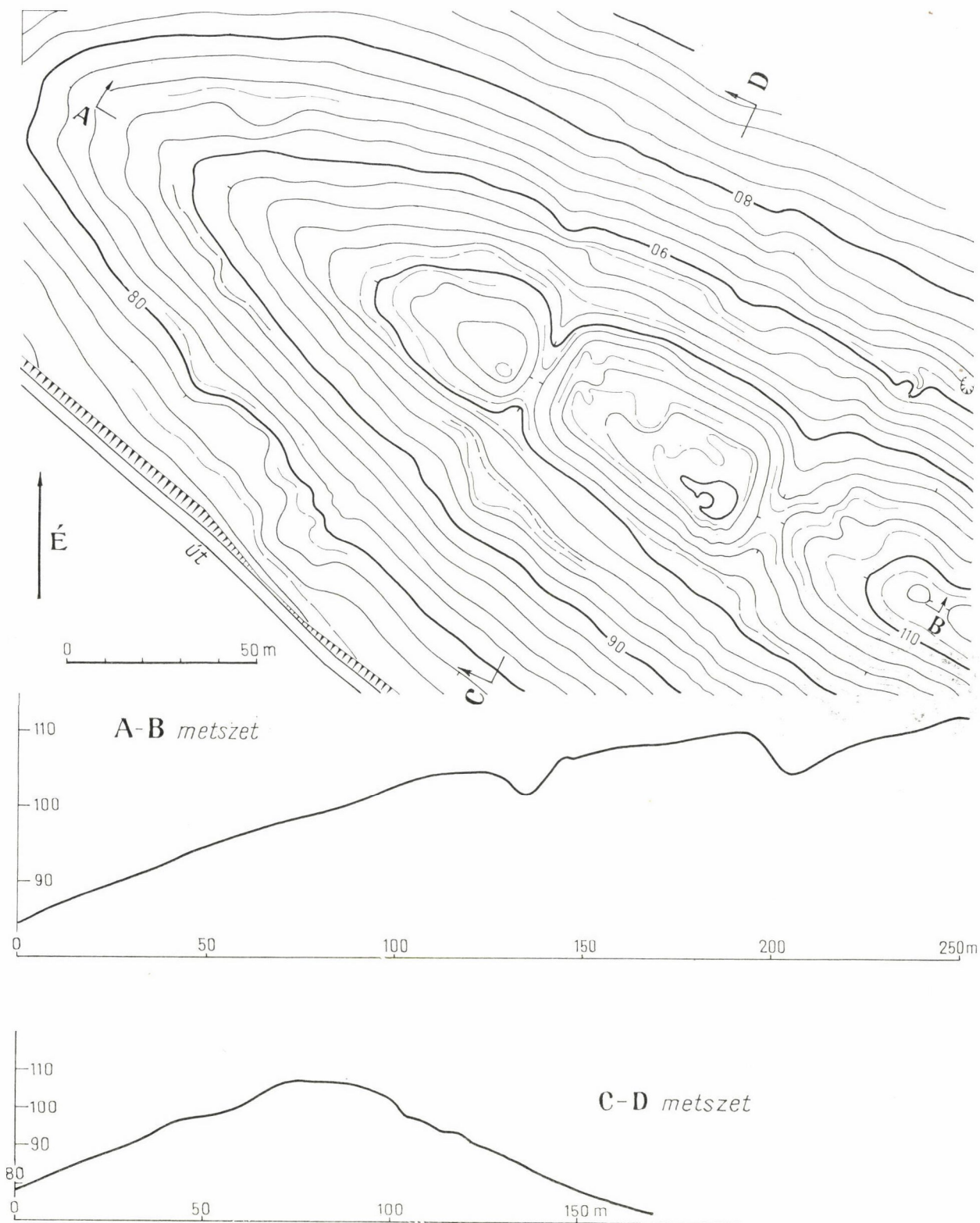
A feltárt cölöpök Stieber József vizsgálatai szerint kocsányos (*quercus robur*) és kocsánytalan tölgyből (*quercus senalis*) készültek. Két karólyukból húsos som (*cornus mas*) maradványai kerültek elő.⁴ A cölöpök vastagsága 16–30 cm között változott. Egy kivételével korhadt állapotban bukkantak elő. 1978-ban a II. szelvényben talált 6. sz. cölöp felső része kb. 3–4 cm vastagságban égett volt, alatta korhadt, majd alsó része igen jó megtartású. A cölöp Szabó Zoltán vizsgálatai szerint kocsányos tölgyből készült.⁵

A cölöplyukakat részben előre kiásták (pl. I. árok 3. sz. cölöplyuk), részben — a K-i oldalon — az előre megásott árokba állíthatták a cölöpöket, s a közükbe földet döngölték.

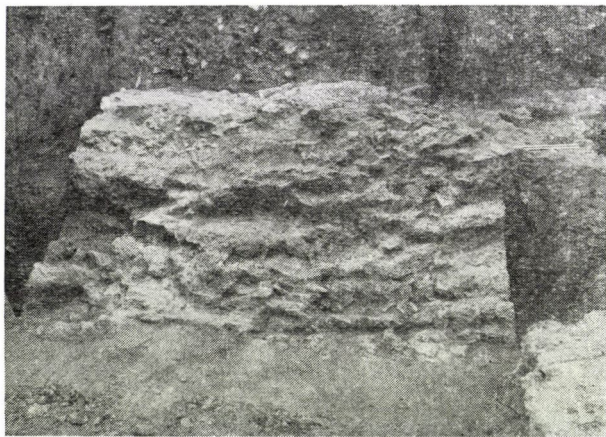
Bevágások

A hosszanti irányú dombot átszelő két bevágás jelenleg tompa „V” alakú. Eredeti alakját a kincskeresők turkálásai és a talajerózió egyaránt megváltoztatták. A D-i bevágás eredeti alját fúrószerkezettel kerestük

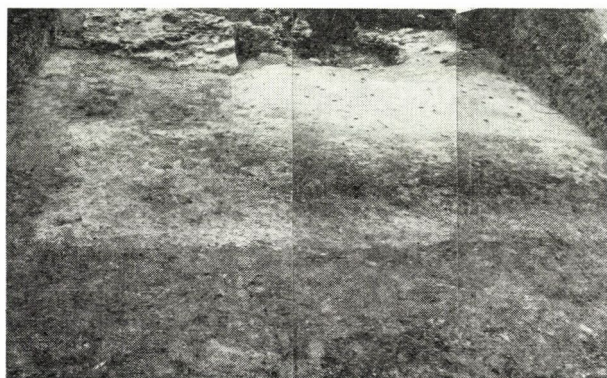
⁵ A cölöp meghatározását Szabó Zoltánnak köszönöm.

4. kép. Mende-Lányvár. Virágh Dénes felmérése 1976
 Abb. 4. Mende-Lányvár. Vermessung von D. Virágh 1976

5. kép. Mende-Lányvár. A torony alapfal maradványai
Abb. 5. Mende-Lányvár. Grundmauerreste des Turmes

6. kép. Mende-Lányvár. A torony maradványa és az alapozási árok
Abb. 6. Mende-Lányvár. Rest des Turmes und der Fundamentgraben

meg. Eszerint a földvár építéskor az árok mélysége kb. 6 m lehetett — a földvár platójától számítva.

Az É-i és D-i bevágásból kikerülő földet az ásátás tanúsága szerint a fővár területén használták fel. A fővár É-i és D-i végén — a bevágásoknál — nincs nyoma annak, hogy feltöltötték volna az eredeti talajt. Itt nem is volt rá szükség, hiszen a bevágás egyébként is meredek még most is. A Ny-i oldalon az újkori bolygatások miatt a rétegek nagyon keverték, következtetésre nem alkalmasak. A K-i oldalon azonban egyértelműen megállapítható, hogy az eredeti humuszra változó (néhány cm-től 60–80 cm-ig) vastagságban kevert, sárga-barna foltos talaj került (9. kép). Ez a rétegződés azonban csak a torony falán kívül észlelhető, egészen a meredek széléig (10. kép). Valószínű, hogy az eredetileg kisebb alapterületű és lankásabb dombtetőt a Ny-i és K-i oldalak feltöltésével tették egyrészt tágasabbá, másrészt meredekebb oldalúvá.

⁶ A leletek a Ceglédi Kossuth Múzeumban (a továbbiakban CKM) találhatóak 80.1.1–363. leltári számon. Ugyanitt őrzik a földvár környékén végzett terepbejárások leleteit is.

⁷ Parádi N., ArchÉrt 90 (1963) 223.; Holl I., BpR 20 (1963) 336.

Teraszok

A fővár DNy-i oldalán, a két bevágás között, a domb tetejétől kb. 7–8 m-rel lejjebb kb. 8–10 m széles mesterséges terasz húzódik. A fúrószerkezettel történt vizsgálat teljesen azonos jellegű sárga talajt mutatott. Árok ezen az oldalon nem mutatkozott. Valószínű tehát, hogy az eredetileg enyhébb lejtésű domboldalt védelmi célból meredekre faragták, s e meredek alján képezték ki a teraszt. A terasz és a dombtető közötti oldal jelenleg is igen meredek, szinte megmászhatatlan.

A fővár K-i oldalán egy keskenyebb terasz és alatta ma is kivehető sekély árok és alacsony sánc húzódik. A fúrás kimutatta, hogy a keskeny terasz helyén is árok volt egykor, s az alsó kis ároknál és sáncnál is kirajzolódott az eredeti sánc és árok vonala (4. kép).

LELETEK⁶

A legtöbb edénytöredék és egyéb tárgy a torony területén és közvetlen közelében került elő. A fővár É-i részén már kevesebb volt a lelet, az elővárból pedig már egyáltalán nem találtunk településre utaló nyomokat.

Kerámia

Fehér kerámia

Ép edény nem került elő. A töredékek nagyrészt fehér, sárgásfehér színűek, kavicsos anyagúak. A fehér kerámia túlnyomó többsége fazekakhoz tartozott. Peremük kettős tagolású, külső felületük nagyrészt kormos. Általában durva kidolgozásúak. E fazektípusnál leggyakoribb a körbefutó csigavonal-dísz, amely általában a nyaknál kezdődik. Mivel csak a töredékeket lehetett vizsgálni, nehéz eldönteni, hogy az edények egész testét, vagy csak a felső harmadát díszítették így. Mindenesetre néhány — az edény alsó részéből származó töredék — arra utal, hogy — legalábbis egy részüknél — az egész felületet bekarcolták (12. kép 1, 3). Csupán néhány töredéknél tapasztalható, hogy a felső csigavonalat egyszerű hullámvonal metszi, illetve a váll indulásánál a felső csigavonal felett ferde bevágdosások láthatók (11. kép 7, 8, 11). Két töredéken figyelhető meg fenékbélyeg részlete: az egyik egyszerű kör alak, a másik átlósan 4 részre osztott kör alakhoz tartozhatott. Holl I. és Parádi N. kutatásai szerint a sárgásfehérre égett agyagfajta használata nálunk a XII. század végén, XIII. század elején terjedt el.⁷ Az edény egész testén, vagy felső harmadában csigavonalban körülfutó vonaldíszítés a XIII. század első felében is megvolt már.⁸ A budai várpalota leletanyagában a XIII. század második feléből származó leletegyüttesekben található ilyen típusú edények.⁹

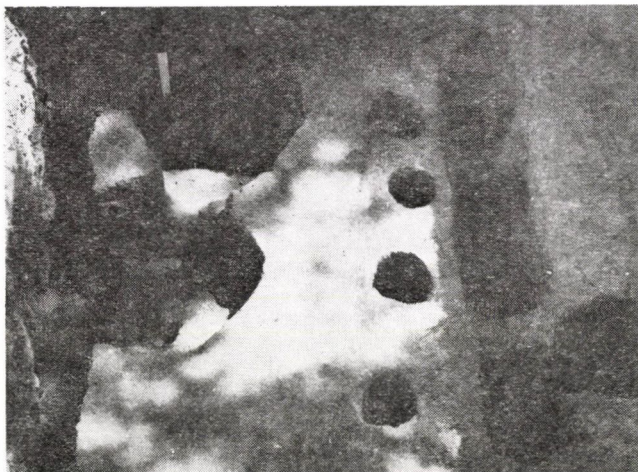
A sárgásfehér, kavicsos anyagú fazekakon kívül legnagyobb számban a fehér, vékony falú, apró kavicsos anyagú csészék töredékei kerültek elő. Peremátmérőjük 10–13 cm között váltakozik. Az edények vállán általában egy vagy két mély, vízszintes bekarcolás, ill. hornyolat látható. Peremük tagolatlan¹⁰ (11. kép 13, 14).

Előbukkantak egy fehérre égetett, kavicsos anyagú kancsó töredékei is. Az edény pereme bordás tagolású, vállán mélyen bekarcolt, 4 soros, párhuzamos vonalköteg látható, amelyet vízszintes vörös festés díszít. E vörös

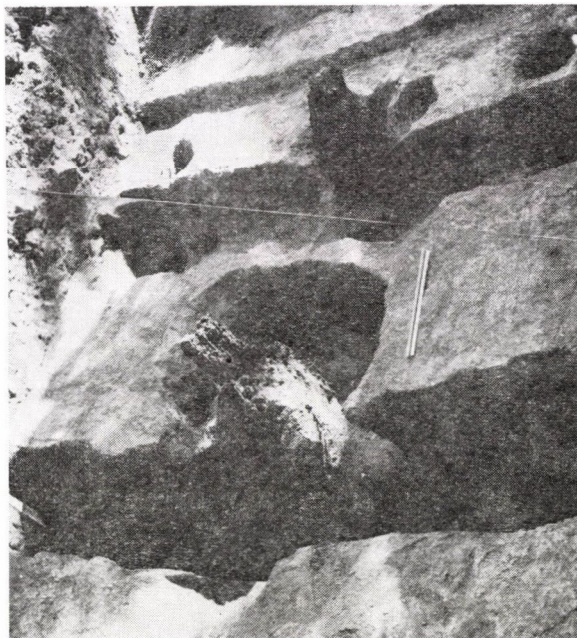
⁸ Vö. Parádi N., ArchÉrt 90 (1963) 206., 2. kép 4. Hajdúszoboszló-Aranyszegi fazék.

⁹ Vö. Holl I., BpR 20 (1963) 66. kép.

¹⁰ Vö. Holl I., BpR 20 (1963) 67. kép 6, 8.

7. kép. Mende-Lányvár. Cölöpfal a VIII. szelvényben
Abb. 7. Mende-Lányvár. Palisadenmauer im Block No VIII

8. kép. Mende-Lányvár. Cölöpfal az V. szelvényben
Abb. 8. Mende-Lányvár. Palisadenmauer im Block No V

sávtól az edény talpáig nagyjából kör alakú, belül küllőkkel tagolt vörös festés figyelhető meg (12. kép 2). Hasonló jellegű kancsó került elő a budai várpalotában a 40. gödörben és a Dísz téri kútból is. A 40. gödör leleteivel együtt XIII. század végi bécsi típusú fillér is felszínre bukkant.¹¹

Az ásások során két *palack*-töredéket találtunk. Mindkettő sárgásfehér, apró kavicsos anyagú. Egyikük vastag falú nyaktöredék, belső felületén jól látszik a hurkatechnika nyoma. Külső felületét mélyen bekarcolt csigavonal díszíti (14. kép 18). A másik példány vékonyabb falú váll- és hastöredék, a vállalat körbefutó csigavonal díszíti¹² (11. kép 15).

Vörös kerámia

Mindössze néhány vörösre égetett fazéktöredék került elő; ezek homokkal, apró kavicsal soványított anyagúak, peremük enyhén tagolt¹³ (14. kép 1, 2, 20).

Szürke kerámia

Viszonylag sok szürke, kavicsos anyagú, redukált égetésű edény töredéke került elő. Legnagyobb részük *bögrékhez* vagy *fazekakhoz* tartozott. Peremképzésük változatos: az egészen egyszerű, tagolatlan peremtől a kettős tagolásúig több változat megtalálható. E redukált égetésű edénytöredékek egy része szürke, sötét-szürke, törésfelületük is hasonló, néhány példány azonban inkább barnásszürke színű.

A mendeiekhez közel álló típusú töredékek bukkantak elő Sopronban XII–XIII. századi rétegekben¹⁴ és a budai várpalotában a 40. gödörben.¹⁵

Az osztrák *kancsótípus* egy töredék képviseli: korongolt, szürke, finoman iszapolt, simított felületű,

redukált égetésű. Peremének átmérője 11 cm. A perem alatt 6,1 cm-rel vízszintes borda húzódik¹⁶ (13. kép 8).

A földvár területén az ásások során mindössze 1 db *fedőtöredék* került elő, durva, kézikorongon készült, vastag falú, kavicsos anyagú, ferdén levágott szélű, barna színű. Peremének átmérője 13 cm¹⁷ (13. kép 4).

Öt *mécses*-töredéket találtunk. Közülük 1 db sárgásbarna színű, apró kavicsos, homokos anyagú peremtöredék (13. kép 3), a többi szürke, részben homokos, részben apró kavicsos anyagú. Két töredéknél a fenék-rész is megfigyelhető: eszerint kézikorongon készültek. Ilyen, ausztriai típusú mécsesek kerültek elő a budavári Dísz téri kútból¹⁸ s a budai várpalotában is a XIII. század második feléből származó 40. gödörben.¹⁹ Valószínűleg mécses lehetett egy fehér, kavicsos anyagú, szélein erősen kormos kis edényke töredéke is (11. kép 12). Magassága 3,4 cm, peremének átmérője 11 cm. Esetleg az ausztriai mécsesek utánzataként készülhetett.

Fémleletek

Mérleg

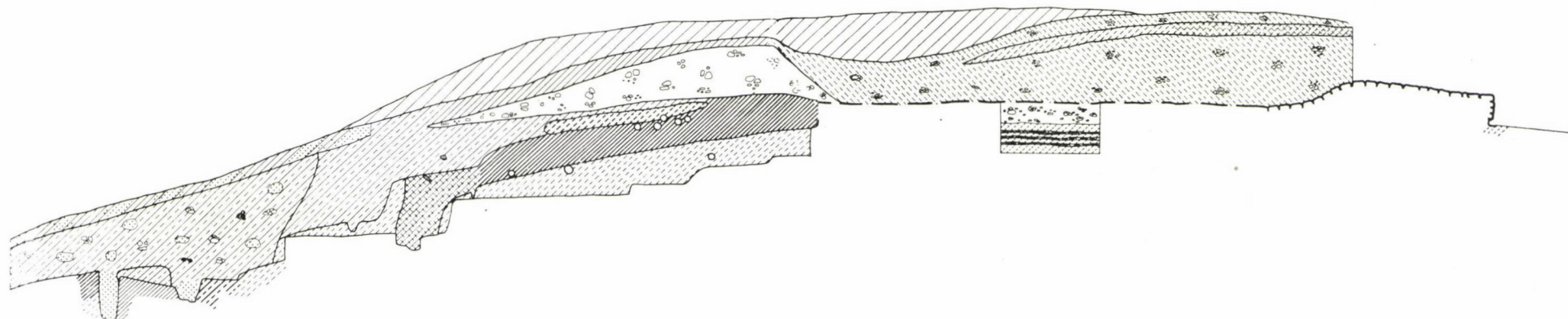
A fémleletek közül kiemelkedik egy merev karú mérleg, amely a torony ÉK-i falán kívül, erősen égett rétegben került elő. Bronzból készült. Felületét több helyen kikezdte a rozsda. Karja tömör rúd, hossza 26 cm. Középen a legvastagabb, a széle felé fokozatosan vékonyodik. Keresztmetszete középen ovális (kicsit lapított), a két végén kerek. A kar két vége egy-egy lemetezett sarkú kocka alakú és egy-egy lapos, háromszög alakban lemetezett végű, átfúrt taggal zárul. Utóbbin huzalból hajlított karika volt a serpenyők zsinórjának felerősítésére.²⁰

¹⁷ Vö. Parádi N., FA 10 (1958) 158–159; Holl I., BpR 20 (1963) 70. kép 3.

¹⁸ Holl I., StudArch IV. Bp. 1966. 33. kép 5–6.

¹⁹ Holl I., BpR 20 (1963) 365.

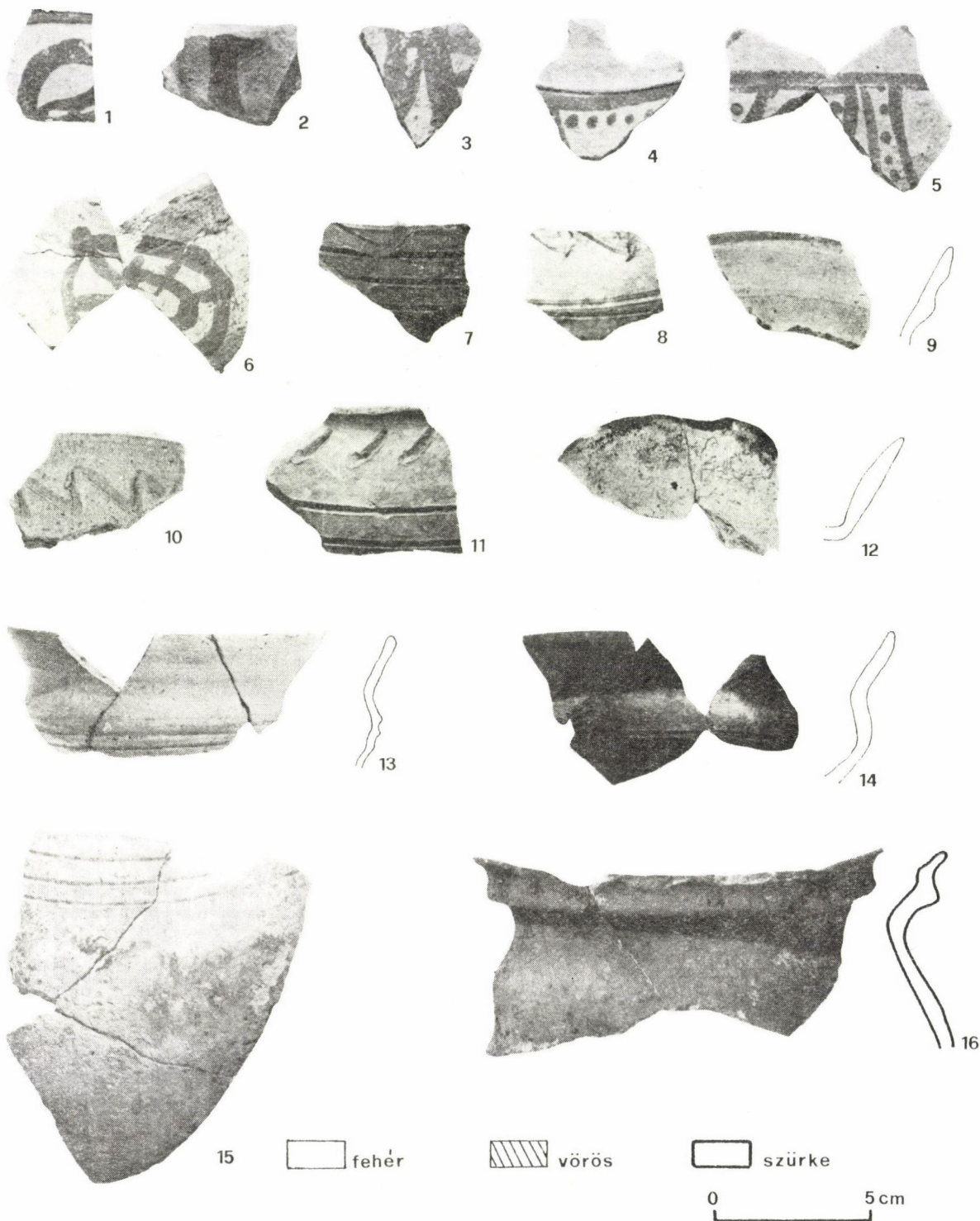
²⁰ A kar közepe táján, az alsó részen valószínűleg benyomott bélyeg látható: téglalap alakú mélyedésben kiemelkedő háromszög alak. A bélyeg nagysága: 1×2 mm. — A feltárás folyamán a kar kettétört a fúrásnál, s a felfüggesztő karikák hiányosan kerültek elő.

- ☐ általunk kidobott törmelék 1978
- ▨ humusz
- ▩ sötétbarna
- ▨ sötétbarna kemény
- ▨ sárga
- ▨ sárga kemény
- ▨ barnássárga
- ▨ kemény sárgásbarna
- ▨ szürkésbarna
- ▨ sárgásszürke
- ▨ szürke köves törmelékes
- ▨ patiosos humusz
- ▨ kevert patiosos, apró köves sárgásbarna
- ▨ köves törmelék
- ▨ patios
- kő
- ◐ tégl

0 1m

9. kép. Mende-Lányvár. Az V. szelvény D-i fala. K—Ny-i metszet
 Abb. 9. Mende-Lányvár. S-Mauer des Profils V. O—W-Schnitt

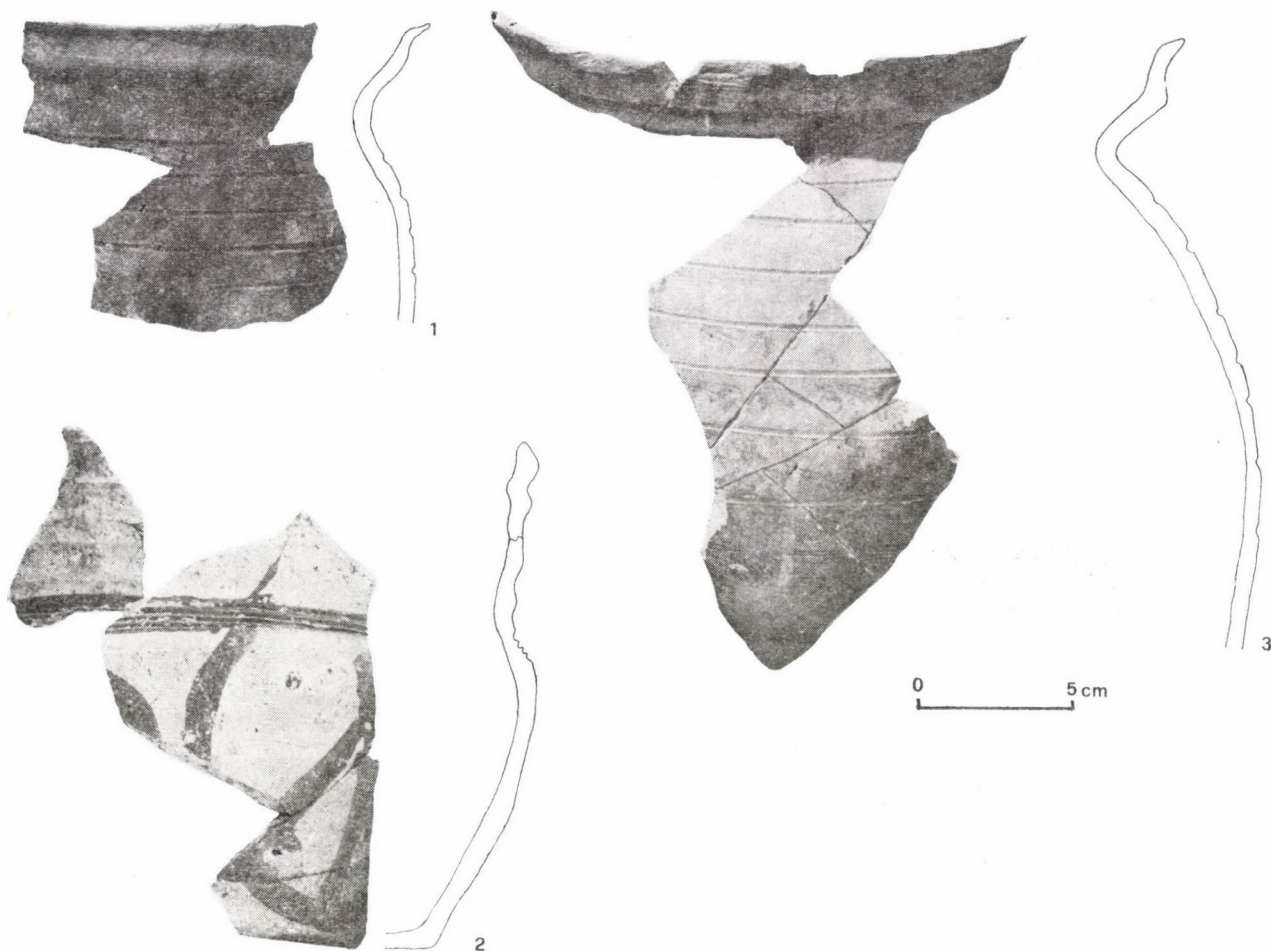

11. kép. Mende-Lányvár. Kerámia
Abb. 11. Mende-Lányvár. Keramik

A kar közepébe függőlegesen lyukat fúrtak. Ebbe erősítették — szegecseléssel — az alul háromszög alakúra kalapált, felül ovális metszetű, 51 mm hosszú nyelvet. A lyuk kétoldalán — a kar felső részén — ék alakú bevésés látható. Ebbe illeszkedett a nyelv alsó, laposra kalapált része.

A nyelv alsó részébe fúrt lyukba illesztett keskeny tengellyel erősítették össze a nyelvet a mérleg tartójával.

A mérlegtartót lemezből fordított „U” alakúra kalapálták. Szárait a lemez felső síkjára merőlegesen álló, lefelé kissé szélesedővé alakították ki (teljes hossza 101 mm). A belső, lefelé kissé szélesedő kivágás felül vízszintesen záródik. Kívül a tartó felső része kissé ívelten szélesedik, s ehhez ötszögű, átfúrt fül csatlakozik a fogó számára. A tartó felső, középső részén kereszt alakban pontkörös díszítés látszik.

12. kép. Mende-Lányvár. Kerámia
Abb. 12. Mende-Lányvár. Keramik

A serpenyőt vékony bronzlemezből készítették. Átmérője 85–88 mm (kissé torzult), magassága 15 mm. Falvastagsága 0,4–0,5 mm. A belső felületén látható körbefutó finom hornyolatok szerint a lemez domborítását nyomópadon végezhettk. A Méri István által megfigyelt technikai jellemzők²¹ ezen a serpenyőn is láthatók.

A serpenyő szélén, a perem közelében három – egymástól kissé eltérő távolságban lyukat fúrtak a felüggesztő zsinórnak. (Ltsz. 80.1.163–165.)

A mérleg közelében, ugyanabban az égett rétegben bukkant elő egy bronz súly. Felülete kissé rozsdátt. Csonkakúp alakú, peremének átmérője 36 mm, fenekének átmérője 29 mm, falvastagsága 3 mm. Súly 59 g. Hitelesítő jegyeket nincs nyoma. Peremének felső részén körben pontkörös díszítés figyelhető meg. A pontok egymástól való távolsága 3 mm (ltsz. 80.1.166) (15–16. kép).

A mendeihez hasonló jellegű, de csuklós mérleget közöl Méri I. Óbudáról, a Kórház utcából,²² és Fettich Nándor Esztergomból.²³ Az óbudai mérleget a XII. század második feléből származó pénz-verőtővel hitelesítették,²⁴ s Méri szerint a tatárjáráskor kerülhetett

földbe.²⁵ Fettich N. az esztergomi és a többi hazai, hasonló típusú mérleget is a XII. századra és a XIII. század első felére keltezi.²⁶

N y í l h e g y e k ²⁷

Az ásások során 3 db nyílhegy került elő, mind-egyik a torony D-i fala és a D-i bevágás között. Közös jellemzőjük: karesú levél formájú, rombusz átmetszetű penge, legnagyobb szélesség kettőnél a hegy felső harmadában, egynél közepén található. Valamennyi nyél-tüskés. Teljes hosszuk: 10,7; 12,8; 13,4 cm. Legnagyobb szélességük: 1,7; 1,6; 2,2 cm. Súlyuk: 55, 66, 77 g (17. kép 5–7).

Magyarországról ilyen típusú, de kisebb méretű nyílhegyet közöl Pálóczi Horvát A., a csólyosi XIII. századi sírból („c” típus).²⁸ Ezt a nyílhegyet a szerző páncéltörő nyílhegynek tartja.²⁹

Ugyancsak a XIII. századra, annak a második felére keltez R. Přihoda a mendeiekhez alakban hasonló de könnyebb és rövidebb nyílhegyeket (14. és 15. típus).³⁰

²¹ Méri I., FA 6 (1954) 108–109.

²² Uo. 106–114.

²³ Fettich N., Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 1 (1968) 157–164.

²⁴ Méri I., i. m. 110–111.

²⁵ Uo. 114.

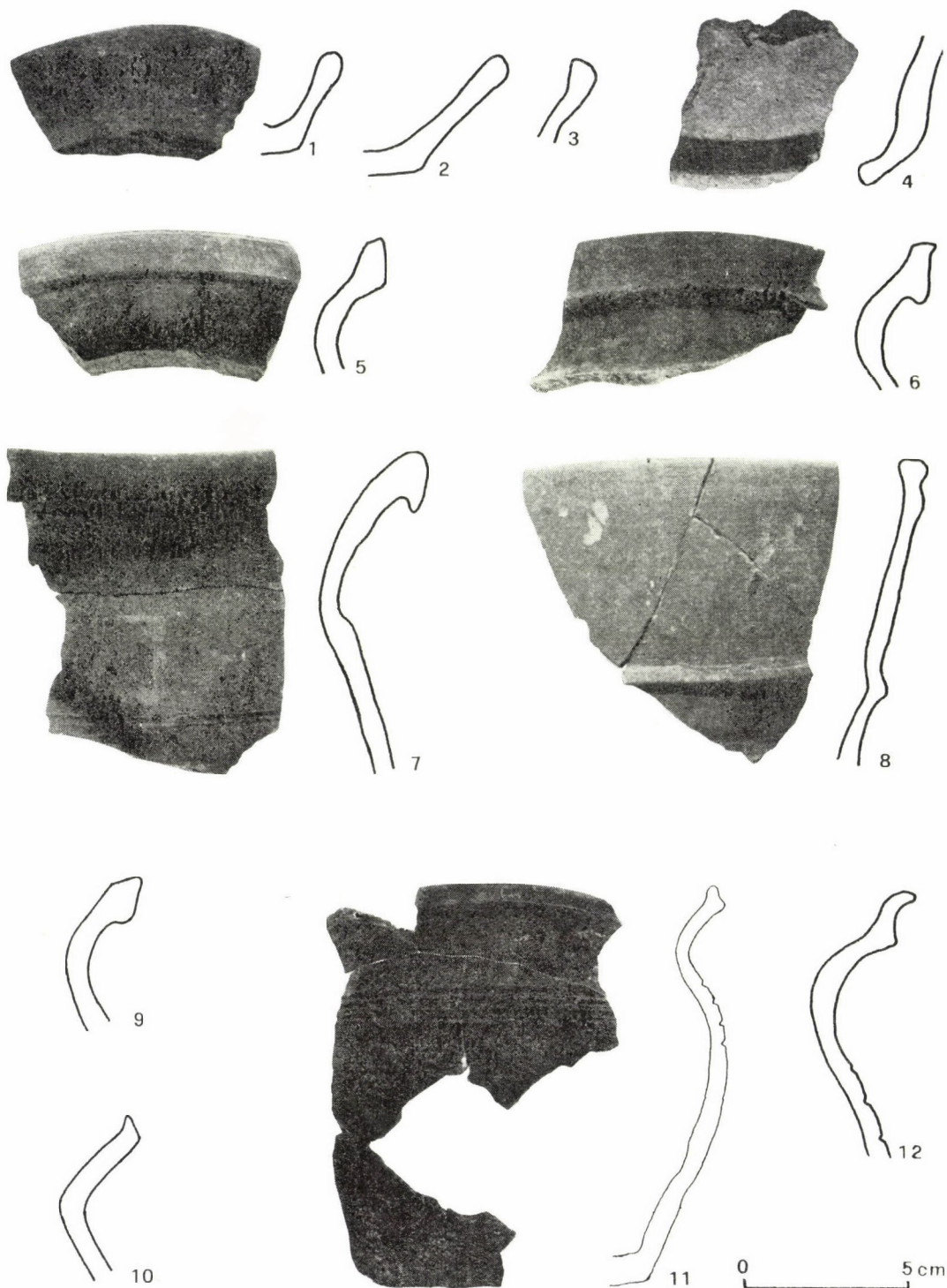
²⁶ Fettich N., i. m. 163.

²⁷ Ltsz. 80.1.60, 151, 152.

²⁸ Pálóczi Horvát A., FA 20 (1969) 114, 127; 2. kép 3.

²⁹ Uo.; Pálóczi Horvát A., MFMÉ (1969) 1. 119.

³⁰ Přihoda, R., Zur Typologie und Chronologie mittelalterlicher Pfeilspitzen und Armbrustbolzeneisen. — Sudeta 8. 55.

13. kép. Mende-Lányvár. Kerámia
Abb. 13. Mende-Lányvár. Keramik

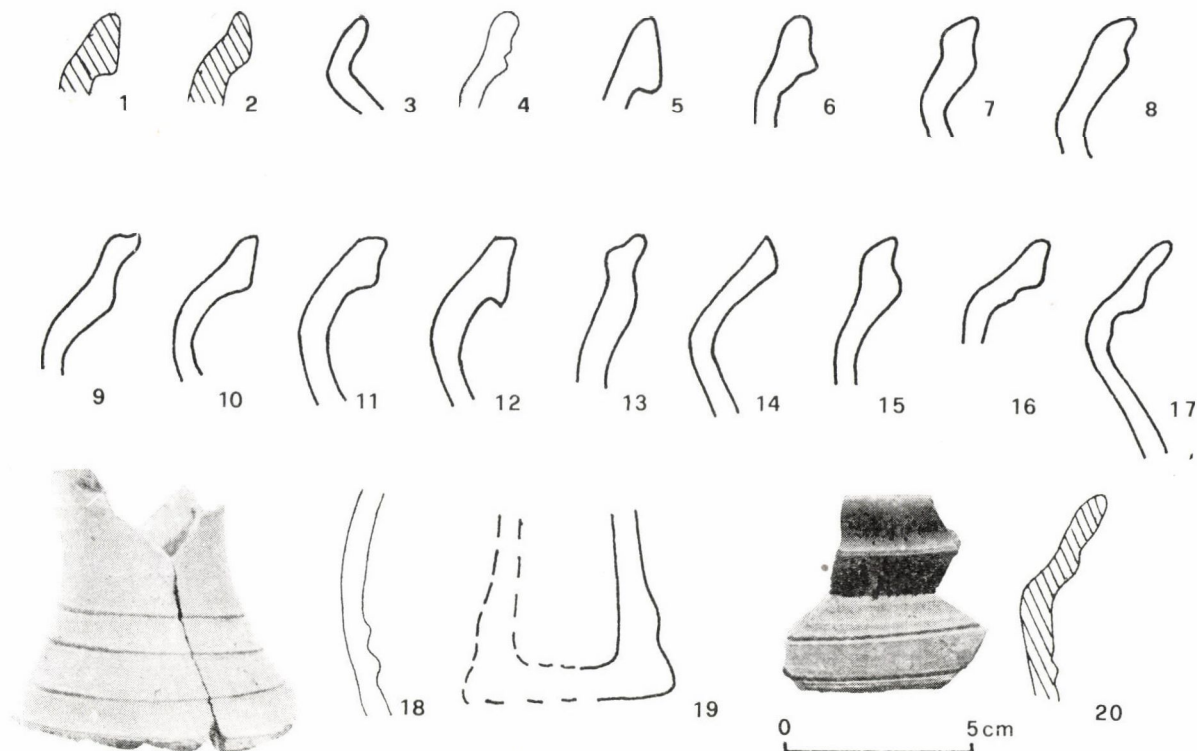
A szlovákiai középkori nyílhegyekkel részletesen foglalkozott A. Ruttkay. A tuskével ellátott példányokat 12 csoportba sorolta. A mendei nyílhegyek ezen belül a B.11-es típushoz állnak legközelebb. Ruttkay szerint ezek a példányok XIII. századiak (a XIV. század kezdetéig).³¹

³¹ Ruttkay, A., Waffen und Reiterausrüstung des IX. bis zur ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts in der Slowakei. II. = SA 24 (1976) 2. 327.

Ilyen típusú nyílhegyek előbukkantak Kelet-Európában is, különböző földvárakban, XII–XIII. ill. XIII–XIV. századi rétegekben.³²

A mendei nyílhegyek formájuk szerint közel állnak a fenti leletekhez, de nagyságukban eltérnek az eddig közölt példányoktól. A csőlyosi – páncéltörőnek tekin-

³² Медведев, А. Ф., Ручное метательное оружие. (Москва, 1966.) (МИА 36.) 80., 78. тип. 2., 25. т. 14.

14. kép. Mende-Lányvár. Kerámia
Abb. 14. Mende-Lányvár. Keramik

tett nyílhegy is csupán 9,1 cm hosszú, szélessége pedig 1 cm.³³

Medvegyev utal arra, hogy a velidonai földvárban néhány erősebb nyílhegy is előkerült. Ezekről feltételezi, hogy a XII–XV. században számszerijhoz használhatták őket.³⁴ A szlovákiai nyílhegyekről A. Ruttkay sem tudta egyértelműen megállapítani, hogy íjhoz vagy számszerijhoz tartoztak-e. Utóbbiakhoz szerinte a nagyobb súly és a hüvely nagyobb átmérője alapján lehetne sorolni egyes példányokat.³⁵

A fentiek alapján a Menden talált nyílhegyek a XIII. században készülhettek, súlyuk szerint pedig valószínűleg számszerijhoz tartoztak.

K é s e k

Az ásatások során 4 db, az Árpád-korban általánosan használt formájú vaskés került elő a kőépület takaréktörmelékrétegeből.

1. Hosszú pengéjű, egyenes hátú kés. A penge 2/3 részében, a baloldalon, a fokától 3–4 mm távolságban 13,8 cm hosszú bekarcolt egyenes vonal látható, amely a penge tövéig tart. Ezzel érintkezve, a penge és a nyéltüske találkozásától 7 mm-re mesterjegy töredéke látszik. A penge és a nyéltüske találkozásánál egy bronz- és egy vaslap figyelhető meg. A kés teljes hossza 21,6 cm (ebből a penge hossza 17 cm), a penge legnagyobb szélessége 1,8 cm. (Ltsz. 80.1.199.)
2. Hosszú pengéjű, egyenes hátú kés. A nyél a pengétől szögben törik. Teljes hossza 15,7 (ebből a penge hossza 11,3) cm, a penge legnagyobb szélessége 1,4 cm. (Ltsz. 80.1.160.)
3. Hasonló jellegű. Teljes hossza 11,8 (ebből a penge hossza 8,3) cm, a penge legnagyobb szélessége 1,5 cm. (Ltsz. 80.1.162.)

4. Kissé ívelt hátú. A nyél a pengétől szögben törik. A penge foka a hegynél lekerekített. Teljes hossza 15,6 (ebből a penge hossza 10,5) cm, a penge legnagyobb szélessége 1,8 cm. (Ltsz. 80.1.161.) (17. kép 1–4.)

P a t k ó k

Összesen 5 patkótöredéket találtunk, ebből 1 db egészen kicsi, egy szöglyukkal, és valószínűleg ugyan- ehhez a példányhoz tartozó darabbal. (Utóbbi feltehetően a patkó elülső része lehetett.) Az előkerült töredékek közös jellemzői: széles, lapos vas, szépen formált, sima széllel. A belső kivágás alakja nem állapítható meg egyértelműen a patkók töredékes volta miatt. Valószínűleg csúcsíves kivágásúak lehettek, legalábbis az egyetlen kiegészíthető példánynál. Szögcsatorna nincs. A sarokszög (bütyök) különböző: egy háromszög átmetszetű, háromnál közel áll a négyzetes formához. A szöglyukak általában egyenesek, csupán 1–2 ferde található. (Ltsz. 80.1.159, 293, 295, 337, 362.) (18. kép 1, 2, 4, 5.)

Magyarországi — hitelesnek tekinthető, megbízhatóan datált, közölt anyagban ilyen típusú patkót nem találtunk. Közel állnak viszont ezek a példányok a J. Kazmierczyk rendszerezése szerinti VI/2. típushoz. Ez a típus Sziléziában a XIII–XIV. században fordul elő.³⁶

S a r k a n t y ú

Egy db sarkantyú taréj bukkant elő: 12 ágú, az egyes ágak laposak, hegyesedő végűek. A sarkantyúnak ez a típusa Kalmár J. szerint a XIII. század második felében terjedt el³⁷ (ltsz. 80.1.28).

³³ Pálóczi Horváth A., FA 20 (1969) 114.

³⁴ Medvedes, A. Φ., i. m. 80.

³⁵ Ruttkay A., i. m. 327.

³⁶ Kazmierczyk J., Podkowy na Śląsku w X–XIV wieku. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978) 90–91.

³⁷ Kalmár J., Régi magyar fegyverek (Bp. 1971) 360.

Lakatkules

Karikában végződik. Kétágú szára a karikára merőlegesen helyezkedik el. A kulcs lapátja a szélén három helyen trapéz alakú, közepén kör alakú nyílással áttört. Teljes hossza 73 mm, a lapát méretei: 15×13 mm (ltsz. 80.1.335) (18. kép 3).

Az ilyen típusú kulcsok függő cilindrikus lakatokhoz tartoztak, amelyek majdnem minden órosz településen megtalálhatók. Hasonló kulcsokat közül Szedov a voicsinai földvárból, amelynek leletei a XII. századból és a XIII. század első feléből származnak, s J. Kaźmierczyk Wrocławból, ahol XIII–XIV. századi rétegekben bukkantak elő ilyen kulcsok.³⁸

Bronzveretek

1. Szív alakú, aranyozott, préselt veret. Szélén bevagdostott, belsejében 4–4 csepp alakú díszítés látható. A legszélesebb résznél, a veret szélén 1–1 szegecslyuk, a veret csúcsán 1 lyuk, benne bronz szegecs, a veretnek nagyjából a közepén szintén egy lyuk. Külső felülete vékonyan aranyozott. Az aranyozás részben lekopott. A veret hossza 29 mm, legnagyobb szélesség 21 mm, a szegecs hossza 7 mm, átmérője 2 mm (ltsz. 80.1.232) (19. kép 10).

2. Lóhere alakú préselt dísz, közepén 6 szíromból álló virágminta. Mérete: 23×24 mm. Vastagsága 0,2 mm (ltsz. 80.1.338 (19. kép 9).

Valószínű, hogy e veretek ruha vagy pártaöv díszek lehettek.

Csontlap

Lapos, egyik oldalán simára csiszolt. Közepében három, egymást érintő kettős koncentrikus kör, közepükben vas szegecs maradványa (a középső körnél a csont nincs átfúrva teljesen, ebben talán nem is szegecs volt). Hossza 24, ill. 23 mm. Szélessége 17 mm, vastagsága 1 mm (ltsz. 80.1.149) (19. kép 11).

Üvegleletek

Az ásások során összesen 8 üvegtöredék bukkant elő. Ezek kb. 5 típushoz tartoznak, de nem biztos, hogy az azonos jellegű töredékek egy edényből származnak. Valamennyi üveglelet a kőépületet övező törmelékrétegből került elő.

1. Vörösesbarna színű, áttetsző anyagú, kettős kónikus palack nyaktöredéke. Átmérője 80 mm, falvastagsága 0,4 mm (ltsz. 80.1.339) (19. kép 6).

2. Színtelen oldaltöredékek kobaldkék ráforrasztott üveg-szállal:

a) 34×18 mm; falvastagság 1 mm (ltsz. 80.1.145) (19. kép 3).

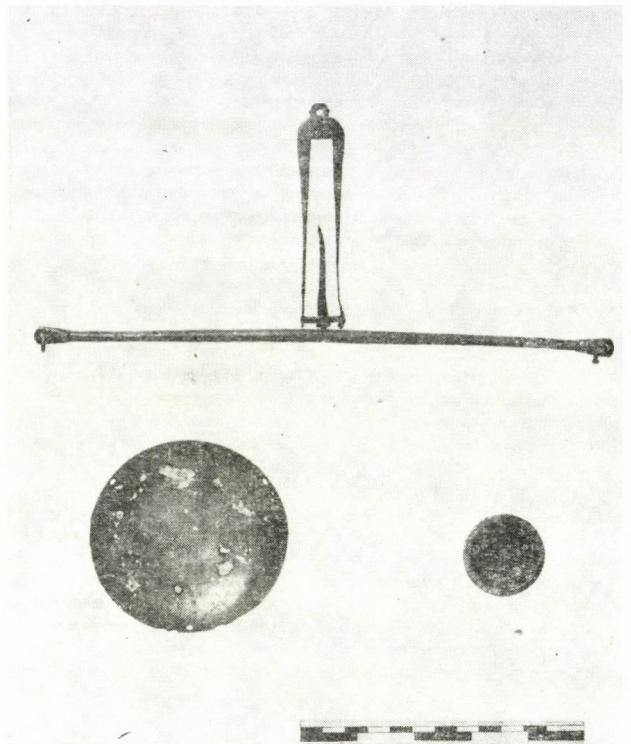
b) 22×15 mm; falvastagság 0,2 mm (ltsz. 80.1.196) (19. kép 1).

c) 34×22 mm; falvastagság 0,3 mm (ltsz. 80.1.195) (19. kép 2).

3. Barna, bordával díszített oldaltöredék. Mérete: 18×32 mm; falvastagság 1 mm (a bordánál 4 mm) (ltsz. 80.1.296) (19. kép 4).

4. Barna, csipkézett talpkarima. Mérete: 34×7 mm. Falvastagság 0,3 mm (a bordánál 0,6 mm)³⁹ (ltsz. 80.1.297) (19. kép 5).

5. Színtelen anyagú, enyhén kihajló peremű pohár töredéke, sárga, kék, fehér, piros, zöld festés maradványával (virágminta). Mérete: 71×56 mm. Falvastagság 0,2 mm (ltsz. 80.1.148) (19. kép 7).

15. kép. Mende-Lányvár. Merevkarú mérleg
Abb. 15. Mende-Lányvár. Starrarmige Waage

6. Színtelen anyagú edény oldal- és fenéktöredéke, a fenék és oldal találkozásánál körben ráforrasztott üveg-szállal. A fenéktől felfelé 10–13 mm-re kezdődően piros, fehér, kék festés maradványa látszik. Esetleg a pohárhoz tartozhatott (a festés mintája alapján). A két töredék alapján valószínű, hogy a poharat eredetileg ráfestett virágcsokor díszítette. Mérete: 48×27 mm. Falvastagság 0,7 mm. A fenék átmérője 60 mm (ltsz. 80.1.146) (19. kép 8).

H. Gyürky Katalin kutatásai szerint a cseppes poharak, a golyvás nyakú, bordázott hasú palackok és a kettőzött hasú palackok együtt jelennek meg a XIII. századi leletegyüttesekben. Közülük a cseppes pohár és a kettős hasú palack a XIV. századi leletegyütteseknek is jellegzetes darabja. Ezeket az üvegedényeket H. Gyürky Katalin itáliai készítményeknek tartja.⁴⁰

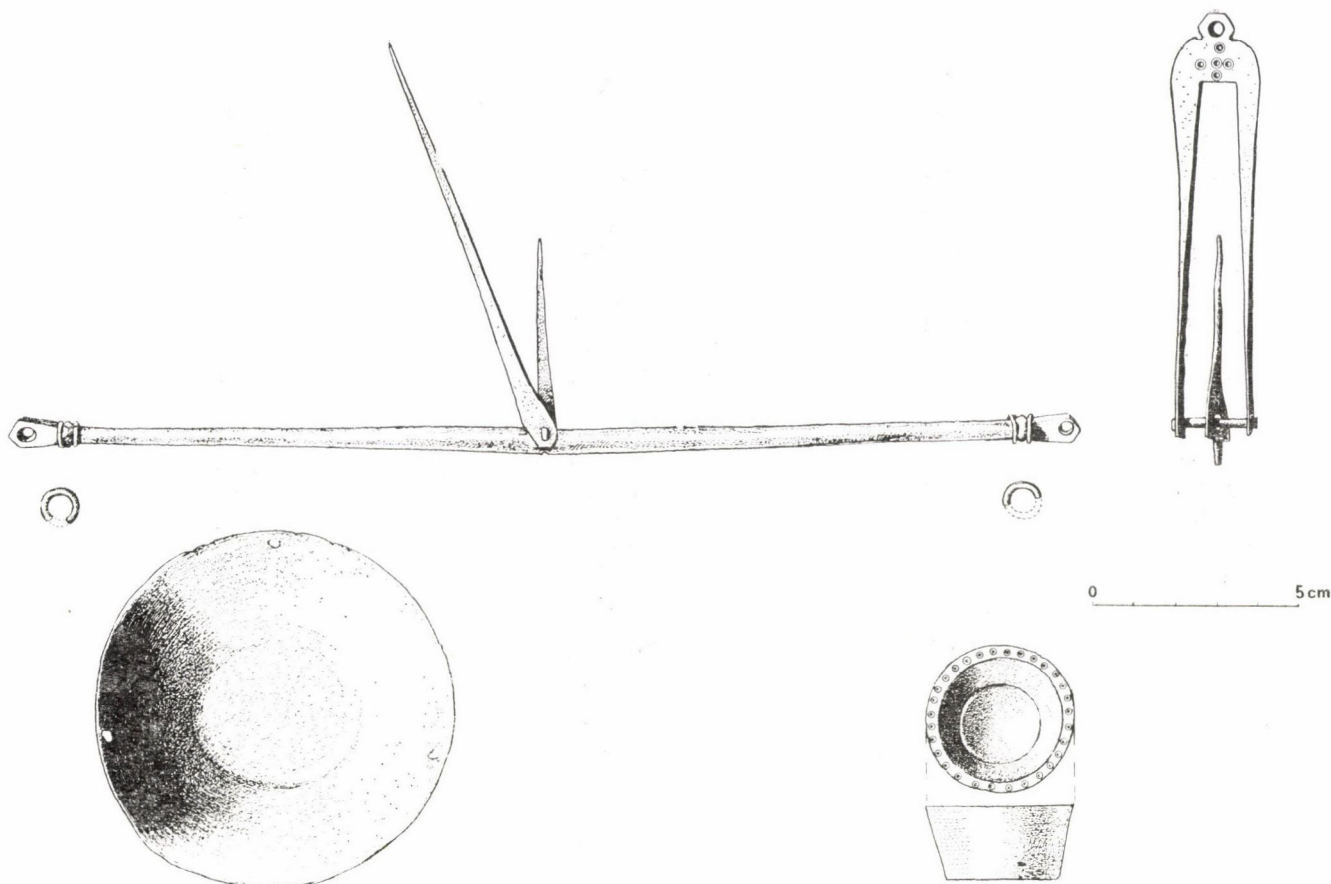
Összegezve az ásások eredményeit: a Lányvár nevű dombon kétrészes földvár állt. A fővár területén — a D-i részen — 9×9,80 m-es külső méretű épület állt, melynek alapfal vastagsága 240 cm volt. Kis alapterülete, s az igen vastag alapfalak alapján arra lehet következtetni, hogy egy-két emeletes lakótorony állhatott itt. A fővár É-i részén előbukkant cölöpszerkezet maradványai valószínűleg a toronyhoz tartozó melléképültre utalnak. A fővárat a két bevágáson, s a teraszon, sáncon, árkon kívül cölöpfal is védte.

³⁸ Седов, В. В., Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.) (Москва, 1960. 88–89, 91–92.; Kaźmierczyk J., Wrocław lewobrzezny we

wczesnym sredniowieczu. II. (Wrocław—Warszawa—Kraków 1970) 107.

³⁹ Gerevich L., i. m. 263 (12. gödör leletei).

⁴⁰ H. Gyürky K., Acta ArchHung 23 (1971) 220.

16. kép. Mende-Lányvár. Merevkarú mérleg
Abb. 16. Mende-Lányvár. Starrarmige Waage

A vár területén csak egy települési réteget lehetett megfigyelni.⁴¹ Átépitésnek nem volt nyoma. A pusztulást ellenséges támadás okozhatta (erre utalnak a torony DK-i falának közelében talált nyílhegyek, s az erős — főleg a K-i oldalon tapasztalható — égésnyomok is.

Az elővárban, amelyet sáncsal, árokkal védtek, nem találtunk településre utaló nyomot.

A leletek alapján ez a földvár legkorábban a XII. század végén, XIII. század elején keletkezett. Egyes leletek (pl. mérleg) arra utalnak, hogy a XIII. század első felében már állt ez a vár. A kerámiaanyag XIII. századnál későbbi darabot nem tartalmaz, így a vár pusztulása már a XIII. században, legkésőbb annak végén bekövetkezhetett.

A Lányvár Ny-i lejtőjének alján több terasz figyelhető meg. A legalsó a domb erdővel borított részének ÉNy-i szélénél kezdődik, s D felé húzódik, a jelenlegi dűlőút felett kb. 1 m-rel. Két másik, kisebb terasz a földvár alatti részen, az előbbi terasz felett található, kb. 50–60 cm-rel feljebb. Nováki Gyula szóbeli tájékoztatása szerint ezek a teraszok földműveléssel lehetnek kapcsolatosak, de keletkezési idejük bizonytalan.⁴² A helybeliek szerint a múlt században szőlőt termesztettek ezen a dombon. A teraszok azonban — jellegük alapján — nem köthetők az újkori szőlőműveléshez. Esetleg a földvár korából származhatnak, de erre nincs bizonyíték.

A földvár környékének Árpád-kori településhálózatát vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg⁴³ (20. kép):

A Lányvár Ny-i lejtőjének alján, közvetlenül a patakparton, egymással szemben két kis település nyomát találtuk: a 7. lelőhelyen egy jellegtelen középkori töredéken kívül egy cserépbogrács töredéket gyűjtöttünk (ltsz. 80.4.1–2). A 8. lelőhely kb. 10×50 m-es területen húzódik a patak mentén. Itt szürkés, kavicsos anyagú fazék oldaltöredékeken és korongolt, enyhén kihajló tagolatlan fazékperemen kívül egy orsókarikát találtunk (ltsz. 80.5.1–5).

A Tápió D-i partján, a földvárral szemben kb. 250 m hosszan gyűjthetők XIII. századi leletek (kavicsos anyagú kettős tagolású fazékperemek, csigavonalas díszű oldaltöredékek (9. lelőhely; ltsz. 80.6.1–2).⁴⁴

A Tápió bal partján, a 10. lelőhelyen szarmata leleteken kívül sárgásbarna, homokos anyagú, hullámvonal-köteggel díszített fazéktöredéket, szürkésfehér, kavicsos anyagú, kettős tagolású fazékperemet, körbefutó csigavonallal díszített fazék oldaltöredékeket, és szürkés, erősen kavicsos, széles hornyolással tagolt oldaltöredékeket gyűjtöttünk⁴⁵ (ltsz. 80.26.32–35).

A 9–10. lelőhely feltehetően egy falut alkotott. A 10. lelőhely feletti települést jelenleg Pusztaszent-istvánnak nevezik. A helybeliek szerint építkezésnél a

⁴¹ Szórványleletként előkerült néhány korongolt, sárgás, jól iszapolt, római kori (provinciális) edénytöredék is.

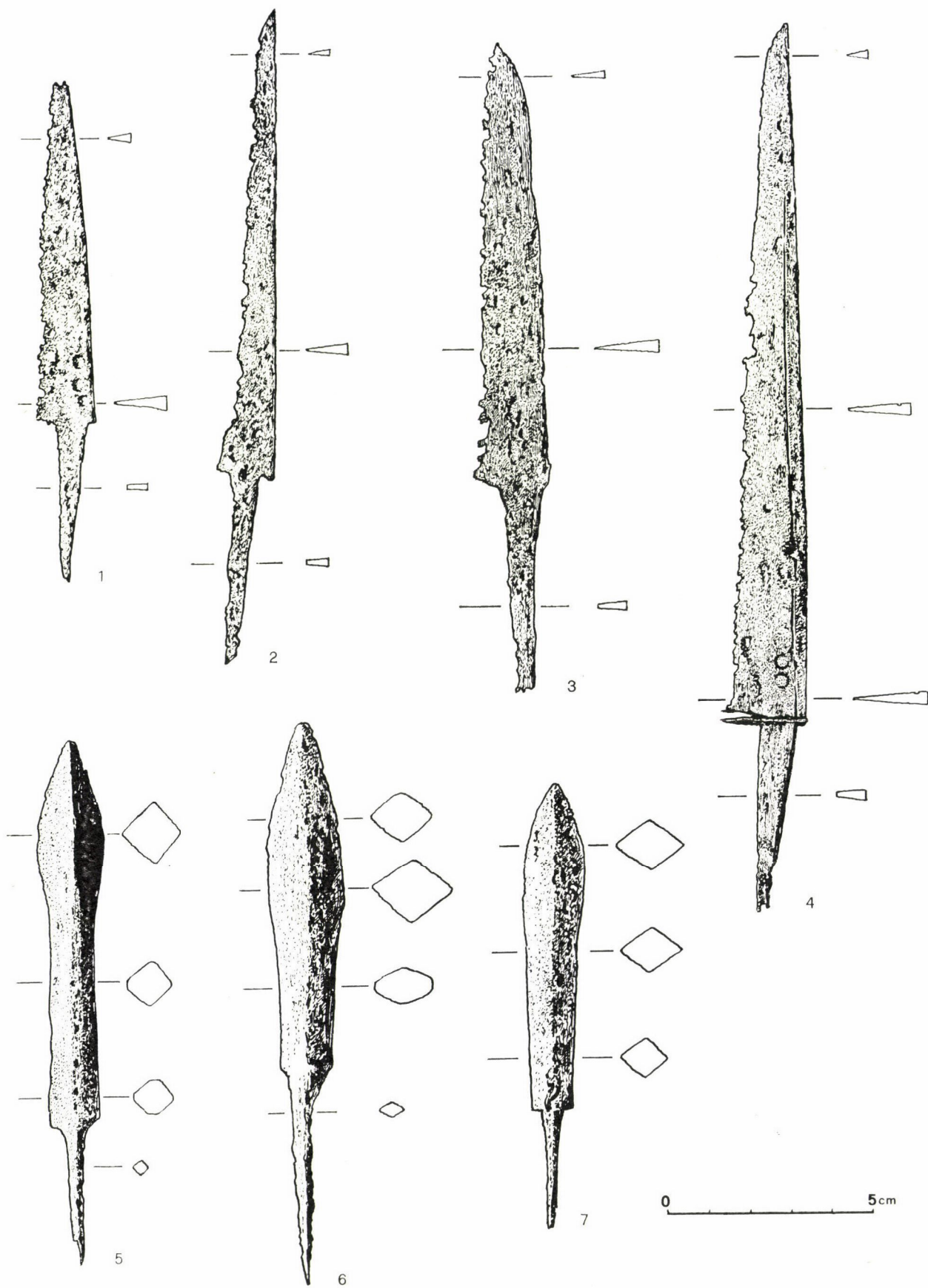
⁴² Ezúton is köszönöm Nováki Gyula hasznos tanácsait.

⁴³ A lelőhelyek számozásánál a régészeti topográfia módszereit követtük: a Mende község közigazgatási

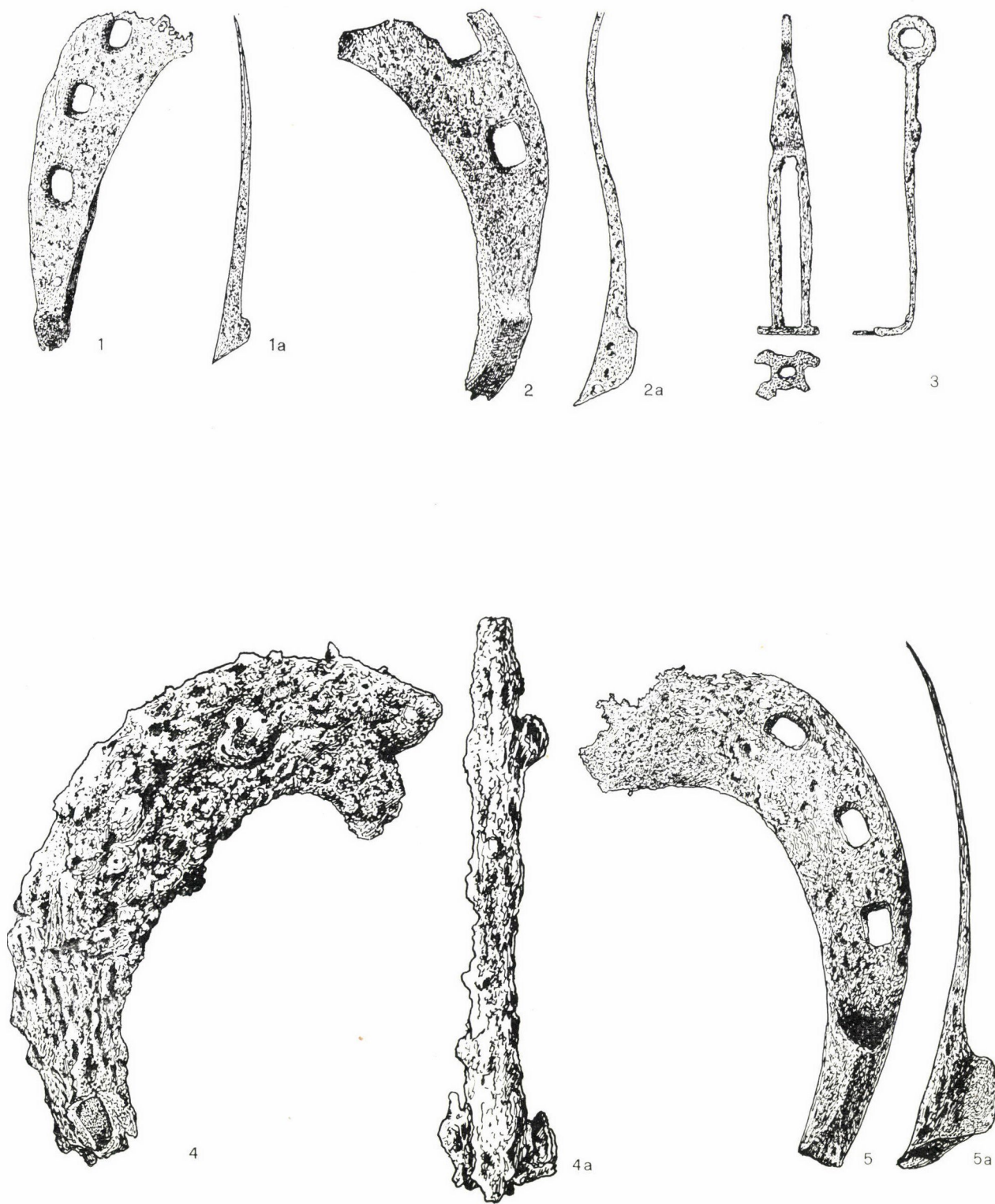
területén eddig előbukkant településnyomok folyamatos számozást kaptak. Ezek közül emeltük ki a minket most közelebbről érdeklő településnyomokat.

⁴⁴ Miklós Zs. terepbejárása 1977. IV. 12.

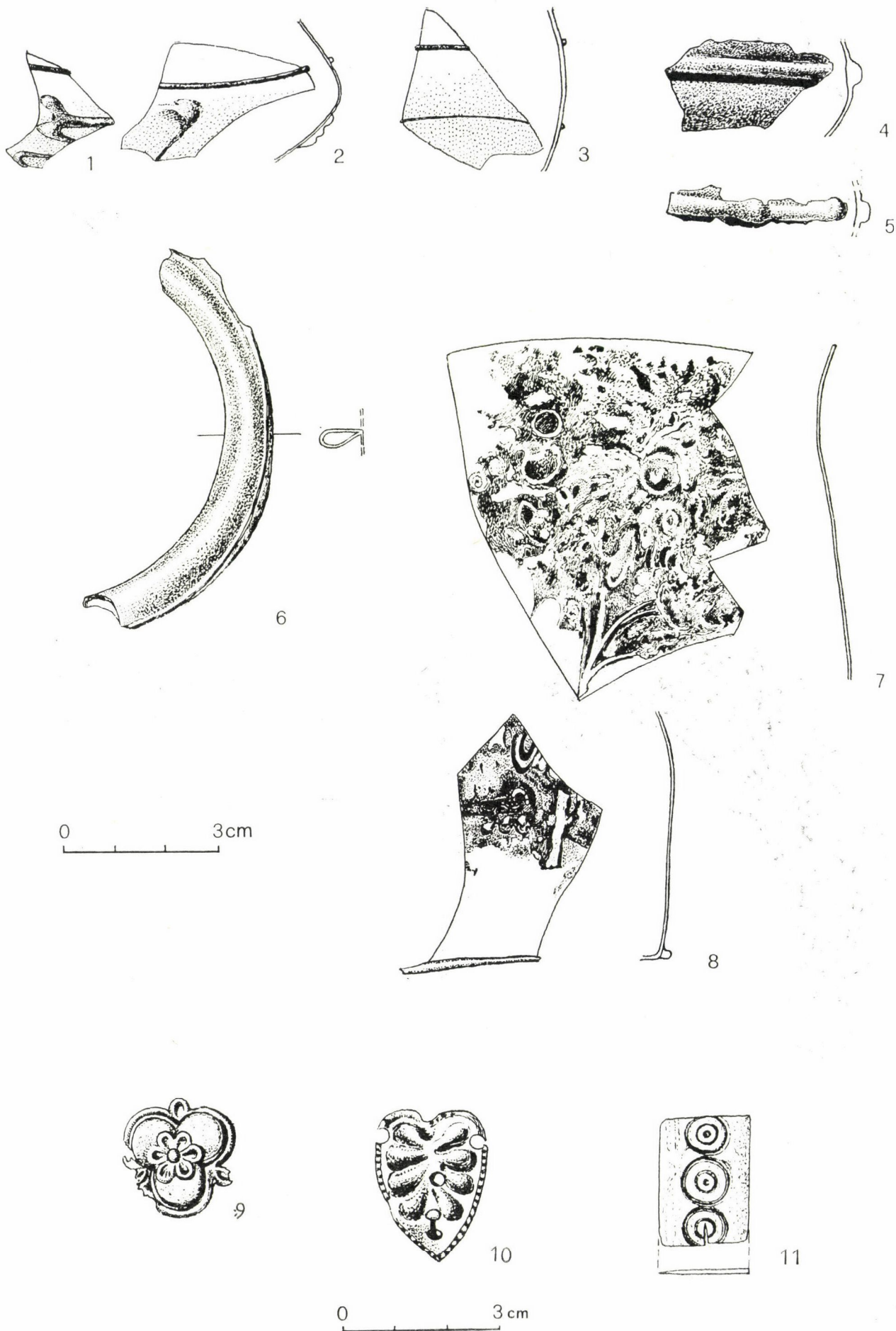
⁴⁵ Kvassay J., Miklós Zs. és Vukman M. terepbejárása 1980. IV. 22.

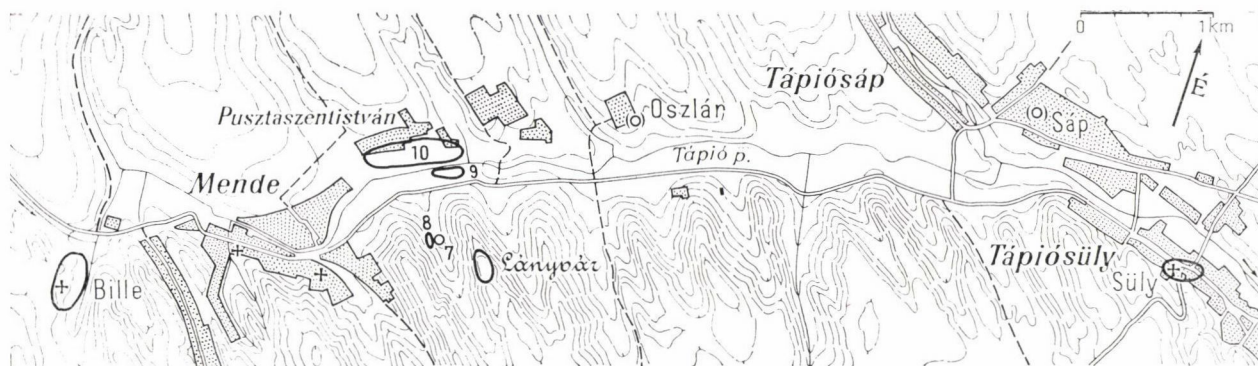
17. kép. Mende-Lányvár. Nyílhegyek, kések
 Abb. 17. Mende-Lányvár. Pfeilspitzen, Messer

18. kép. Mende-Lányvár. Patkók, lakatkules
Abb. 18. Mende-Lányvár. Hufeisen, Schloßschlüssel

19. kép. Mende-Lányvár. Bronzveretek, csontlap, üvegtöredékek
 Abb. 19. Mende-Lányvár. Bronzebeschläge, Knochenplatte, Glasfragmente

20. kép. Árpád-kori lelőhelyek a Mende-lányvári földvár környékén
Abb. 20. Árpádenzeitliche Fundstellen in der Umgebung der Erdburg von Mende-Lányvár

vasútvonal mentén húzódó házsornál csontok, cserepek kerültek elő.

A földvártól Ny-ra, Mende község belterületén eddig csak későközépkori leletek kerültek elő. A falu legkorábbi — általam ismert — okleveles említése 1469.⁴⁶

Mendétől tovább Ny-ra 1 km-re, találtuk meg a középkori Bille falu helyét: kb. 300 × 500 m-es területen XI–XIV. századi (szürkésfehér, homokos, kavicsos anyagú, fogaskerek-mintás töredék, szürkésfehér és vöröses, kavicsos anyagú, csigavonallal díszített fazék-töredékek, kettős tagolású fazékperemek, kihajló szögfejlő formájú fazékperem) cserepeket gyűjtöttünk (ltsz. 80.25. 11–18). A patakra lejtő domb közepe táján, környezettől kissé kiemelkedő halom tetején kőtörmeléklet és néhány embercsontot is találtunk — feltehetően az egykori templom helyét.⁴⁷ Billét 1306-tól kezdve a török korban bekövetkezett elpusztulásáig gyakran említik az oklevelek.⁴⁸

A földvártól K-re helyezkedett el a középkorban Ószlár, Sáp és Süly. Az első kettő helyét egyelőre csak megközelítően lehet meghatározni a helynevek és a földrajzi körülmények alapján. Süly középkori temploma

ma is áll, s a közelében, a mai falu belterületén fehér, vékony falú, XIII–XIV. századi cserepeket találtunk.⁴⁹

A földvárhoz legközelebb a 9–10. lelőhelyek által jelzett falu helyezkedett el. Ezt a települést a középkori Szentistvánnal azonosítjuk. Első — általunk ismert — említése 1653, amikor Süly újratelepítésével kapcsolatban szerepel: (Süly birtokosának, Bosnyák Juditnak a feltevélei a megtelepedéshez) „A szomszéd Szentistván pusztát, ahol kúriája van, használatra átengedi...”⁵⁰ Nyilvánvaló, hogy itt a középkorban elpusztult Szentistván falu területéről esik szó. A település leletanyaga korban megegyezik a várban találtakkal. Feltehető, hogy ehhez a faluhoz tartozott az erődítés, vagy esetleg még Ószlárhoz, amelyet 1252-ben említenek először.⁵¹

A várra vonatkozóan okleveles említést nem ismerünk. Valószínűleg a környék valamelyik birtokosa építtette, családja, vagyona védelmére. A vár — azonkívül, hogy bizonyos út-, ill. kereskedelmi ellenőrző szereppel rendelkezhetett — esetleg vámhely is lehetett (a Buda–Tápió-Bieske–Kecskemét közötti utat többször is említi, Süly és Sáp közötti szakaszát 1283-ban.)⁵² Talán erre a szerepre utal az 1978-ban előkerült pénzváltó mérleg.

Miklós Zsuzsa

DIE ARPADENZEITLICHE ERDBURG VON MENDE-LÁNYVÁR

Auszug

Etwa 1 km weiter östlich von Mende, am rechten Ufer der Tápió liegt auf einem sich NW–SO dahinziehenden Hügel die zweiteilige Erdburg. Die Vorburg ist in „U“-Form von einem Graben und einer niedrigen Schanze geschützt. Der Vorburg schließt sich von SO her der Hauptburg an, die von den übrigen Teilen des Hügels von NW und SO her von einem 15 m breiten, 5 m tiefen Einschnitt getrennt ist. Zwischen den zwei Einschnitten können an der westlichen Seite der Hauptburg eine breite Terrasse, an der östlichen Seite zwei schmälere Terrassen beobachtet werden.

Im Laufe der Ausgrabungen der Jahre 1977–79 sind auf Siedlung verweisende Spuren im Vorburg nicht zum Vorschein gekommen. Im südlichen Teil der Hauptburg wurden Reste eines Steingebäudes mit dem äußeren Maß von 9 × 9,80 m gefunden (Grundmaurdetails, Funda-

mentgraben). Nördlich vom Steingebäude haben wir Teile eines — wahrscheinlich wirtschaftlichen Zwecken dienenden — Gebäudes mit Pfostenmauern freigelegt. Am Rande der Hauptburg sind an der N-, W- und S-Seite Reste einer einreihigen, an der O-Seite von einer dreireihigen Palisadenmauer ans Tageslicht gekommen. Das Zentralgebäude der Burg war also ein aus Stein und Ziegeln gebauter Turm, dessen Festigkeit durch die Palisadenmauer, Vorburg, Schanzen und Gräben noch gesteigert wurde.

Den Großteil der Keramik bilden gräulich- bzw. gelblichweiße Topffragmente aus kiesigem Material, mit zweifach gegliederten Rand und ringsumlaufender Schneckenlinie. Es sind einige dünnwandige Schalen, 2 Flaschenfragmente und die Bruchstücke eines bemalten Kruges zum Vorschein gekommen. Verhältnismäßig groß ist die

⁴⁶ OL DI. 16 836. — *Bártfai Szabó L.*, Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. (Bp. 1938) 983. reg.

⁴⁷ Kvassay J., Miklós Zs. és Vukman M. terepbejárása 1980. IV. 22.

⁴⁸ Anjou-kori okmánytár I (1878) 108. — *Bártfai Szabó L.*, i. m. 170. reg.

⁴⁹ Kvassay J., Miklós Zs. és Vukman M. terepbejárása 1980.

⁵⁰ *Kocsis Gy.*, A Tápió mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI–XVII. században. Ethnographia XC (1979) 18. — Ezúton is köszönöm Torma Istvánnak, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.

⁵¹ OL DI. 363. — *Bártfai Szabó L.*, i. m. 31. reg.

⁵² Pest megye műemlékei (Bp. 1958) I. 86, 165.

Zahl der grauen, reduziert gebrannten Keramik (insbesondere Topffragmente, einige Öllampenteile, Bruchstück einer Kanne).

Von den Metallfunden hebt sich eine Bronzewaage mit starren Armen hervor. Es wurden 5 Hufeisenfragmente, 3 panzerbrechende Pfeilspitzen, ferner Messer, 2 Bronzebeschläge, ein Schloßschlüssel und auch einige Glasbruchstücke gefunden.

Auf Grund der Funde entstand diese Erdburg frühestens am Ende des 12. bzw. zu Beginn des 13. Jhs. Einzelne Funde (z. B. die Waage) weisen darauf hin, daß diese Burg schon in der ersten Hälfte des 13. Jhs.

gestanden hat. Die Keramik enthält kein späteres Stück als das 13. Jh., so dürfte es zum Verfall der Burg bereits im 13. Jh., spätestens um sein Ende gekommen sein.

In Bezug der Burg ist uns keine urkundliche Erwähnung bekannt. In der Umgebung fanden wir im Laufe der Geländebegehungen mehrere kleinere oder größere Siedlungen aus derselben Zeit. Es ist anzunehmen, daß irgendein Gutsbesitzer der Umgebung diese Burg zum Schutze seiner Familie und seines Besitztums erbauen ließ.

Zs. Miklós

MENDE-LÁNYVÁR ÁRPÁD-KORI — 13. SZÁZADI — ÁLLATMARADVÁNYAI

A feldolgozott állatcsontanyaggal bíró Árpád-kori lelőhelyek száma rendkívül kicsi; aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy ha számuk esetleg meghaladja is a tucatot, a húszat semmiesetre sem éri el. S ha mindehhez még azt is hozzátesszük, hogy az egyes ilyen lelőhelyeken napvilágra került állatcsontok száma általában igen kicsiny volt, nem csodálkozhatunk, hogy a hazai neolitikum vagy bronzkor legtöbb időszakának, vagy akár a hazai római császárkornak az állattartásáról többet tudunk, mint a Kárpát-medencei magyar állattartás kezdeteiről.

Ennek a kutatási hézagnak a kitöltésére a legjobb mód az, ha minél több Árpád-kori állatcsontanyagot megvizsgálunk és publikálunk. A Pest megyei Mende-Lányvár 1977 és 1979 között Miklós Zsuzsa által végzett ásatásai-ból előkerült csontanyag vizsgálata is jó alkalmat ad az Árpád-kori magyar állattartás és háziállatok jobb megismerésére.

Bár a mende-lányvári állatcsontanyag nem túlságosan nagymennyiségű, hiszen csupán 1255 darab meghatározható csontot számol, s fajtameghatározásra alkalmas darab is egyetlen van benne (egy szarvasmarha szarvcsapja), viszont a benne levő teljes szarvasmarha metapodiumok, illetve juh radiusok révén a két említett faj abszolút testnagyságára (marmagasságára) és a bőséges számú mérhető végtagsont pedig az egyes fajok nagyságváriációjára vonatkozóan adnak értékes adatokat.

Mindezek mellett a csontanyag egésze az egyes fajok gyakoriságára és az elfogyasztott húsmennyiségre, ill. ezen belül az egyes fajok arányára nézve nyújt felvilágosítást és ad más, hasonló korú és megegyező vagy eltérő típusú települések csontanyagával való összehasonlításra alkalmat.

A mende-lányvári csontanyag valahol középhelyen áll egy kora-középkori falusi és városi jellegű település anyaga közt és elkülönül egy főúri székhely anyagától. Utóbbtól az választja el, hogy benne a vadállatcsontok nagyon ritkák: összesen 4 faj 1–1 egyedének összesen 21 csontja fordul elő (a háziállat–vadállat arány a csontok száma alapján 98,33 : 1,67%, az egyedszám alapján pedig 97,06 : 2,94%). Az Árpád-kori falvakban általában igen ritkák a vadállatcsontok, mivel nem-nemeseknek törvény tiltotta a vadászatot. Így pl. Csátalja-Vágotthegyen (Bökönyi, 1974, 353) és Csongrád-Felgyőn (Bökönyi, 1974, 355) 2–2 darab, Esztergom-Kovácsiban (Bökönyi, 1974, 359), Garadnán (Bökönyi, 1974, 362 sk) és Tiszaeszlár-Basahalmon (Bökönyi, 1974, 410) 1–1 darab vadállatcsont fordult elő, Csátár-TSz istálló (Bökönyi, 1974, 353), Doboz-Hajdúirtás (Bökönyi, 1974, 358) és Gödöllő-Máriabesnyői csemetékert (Bökönyi, 1974, 364) pedig egyáltalán nem adott vadállatcsontokat. Mindössze Szarvas-Rózsáson (Bökönyi, 1974, 400) került elő 7 db vad madárcsont (sok halcsont mellett), Kardoskút-Hatablakon (Bökönyi, 1974, 372) 20 darab, Tiszalök-Rázomon (Bökönyi, 1974, 412) 143 darab vadállatcsont (ezek azonban egyedszámra csak 6,75%-ot tettek ki), végül pedig feltűnően magas (17%) volt a budai várhegyen a 12–13. században létezett faluban a vadállatcsontok száma (Matolsi, 1977b, 163). Ez egyébként nem speciálisan magyarországi jelenség. Közép- és Nyugat-Európában is így van, s Kelet-Európában is csak olyan területek falvaiban volt magas a vadállatok számaránya, ahol az erdős-mocsaras környezet

nem tette lehetővé az erőteljes mezőgazdasági termelést. Ugyanakkor a várakban és a királyi, főúri, püspöki székhelyeken általában magas volt a vadak számaránya (Stampfli, 1962, 164; Würzler, 1956, 74; Boessneck, 1958, 34 skk, 38; Enderlein, 1950, 241 skk; Müller, 1959, 189; 1962, 102; Schatz, 1963, 7; Zalkin, 1951, 521; 1956, 178 sk; Gromova, 1948, 122 sk; Bökönyi, 1974, 78 skk etc.).

Mende-Lányváron nem falusi jellemvonás a házi-madarak, elsősorban a tyúk viszonylagos gyakorisága: ez inkább városokra volt jellemző, országosan csak a 15. századtól kezdve terjedt el (Bökönyi, 1971; 670; 1974, 42). Ugyanez vonatkozik a ló meglepő ritkaságára: statisztikailag értékelhető mennyiségű állatcsontanyaggal bíró Árpád-kori falusi lelőhelyen ilyen alacsony ló-arányszám nem fordul elő, ez inkább városokra jellemző. Ugyanígy van ez a sertés feltűnő gyakoriságával is: a kompakt, a háztartás hulladékaiból kikerülő táplálékon megélő sertést könnyebb volt a városokban tartani, mint a nagy mennyiségű és terimés táplálékot igénylő kerdőzdeket, kistestűeket, nagytestűeket egyaránt.

Egyáltalán a három vezető állatfaj (ill. csoport, miután a juhot és a kecskét kis kerdőzdekként egy csoportba soroljuk csontjaiknak ismert elválasztási nehézségei miatt) gyakorisági viszonyai elég szokatlanok. Az általában vezető szarvasmarha itt csak darabszámban áll az első helyen, az egyedszámra a kis kerdőzdek messze megelőzik, sőt a sertés is utoléri (persze a húsmennyiségben még mindig a szarvasmarha áll az első helyen, de erre még visszatérünk). Aztán minden ásatási szezonban más-más az egyes vezető fajok gyakorisági sorrendje — legalábbis a darabszám szerint —, de ez a kis mennyiségű anyag rovására írandó.

A vadállatok közt három kifejezett húsállat — az őz, a vaddisznó és a mezei nyúl — szerepel, a negyedik, a farkas, nyilván dúvadként került irtásra.

Az egyes fajokból előkerült csontnemek gyakoriságát egyébként az 1. táblázat mutatja be, a faunalistát a fajok gyakoriságával pedig a 2. táblázat tartalmazza.

Áttérve az egyes állatfajokra, megállapítható, hogy a szarvasmarha (*Bos taurus* L.) egyetlen fajtatani szempontból értékelhető maradványa, egy baloldali szarvcsap, mely rövid, vékony és kevésbé hajlott, s mint ilyen valószínűleg egy tehénből származik, az ún. brachyceros-típus jellemző szarvcsapja. Ez a fajtacsoport volt egyébként akkortájt egész Európában elterjedve, az Uraltól Angliáig (Bökönyi, 1974, 136). Korábban Brummel (1900, 34), majd ezt követően Hankó (1936, 53 skk; 1943, 45 skk; 1950, 271 skk; 1954, 39 skk) a honfoglaló magyarok és a középkor hazai szarvasmarháit a primigenius-típusba tartozó, mai magyar szürke marhával azonosította. Módszerük az volt, hogy ezt a ma már kihaltfélben levő parlagi fajtát csonttani és egyéb bizonyítékok nélkül egyszerűen visszazettké a honfoglalás-, ill. középkorba. Ma már — óriási középkori szarvasmarha-anyag vizsgálata alapján — tudjuk, hogy hosszú szarvú, a mai magyar szürkemarha kiindulópontjául tekinthető, ám azzal semmiesetre sem azonos, marhák először a 14–15. században a reneszánsz nagy gazdasági fellendülése idején jelentek meg (Bökönyi, 1958, 462; 1961, 87; 1962, 4; 1971, 670; 1974, 142; Matolsi, 1960, 24 sk).

A végtagsontok java része, elsősorban a teljes hosszukban fennmaradt metapodiumok, is jól beleillenek a kistestű kora-középkori szarvasmarha nagyságváriáció-

1. táblázat
A különböző csontnemek gyakorisága az egyes állatfajoknál a lelőhelyen

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Agykoponyadarab	9	4	25	3	—	—	—	—	—	—	—	—
2. Arckoponyadarab	8	3	46	1	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Szarvesap	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4. Felső fog	3	6	7	4	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Mandibula	17	23	38	—	—	—	—	1	—	—	1	1
6. Alsó fog	7	—	15	1	1	—	—	—	—	—	—	—
7. Atlas	—	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Epistropheus	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9. Nyakcsigolya	3	4	3	—	—	—	—	—	—	—	1	—
10. Hátszigolya	6	2	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Ágyécszigolya	1	6	6	—	—	—	—	—	—	—	—	1
12. Os sacrum	2	1	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—
13. Borda	30	10	24	2	2	—	—	—	—	—	—	—
14. Sternum	—	—	—	—	—	2	—	5	—	—	—	—
15. Coracoideum	—	—	—	—	—	1	1	7	—	—	—	—
16. Scapula	40	14	23	1	—	2	—	—	—	—	—	1
17. Humerus	18	33	32	—	—	5	—	7	—	—	1	1
18. Radius	29	46	16	—	—	2	—	1	1	—	2	1
19. Ulna	29	23	28	—	—	—	—	5	—	—	2	—
20. Carpuscsont	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21. Metacarpus	7	2	10	—	—	—	—	1	—	—	—	—
22. Pelvis	25	30	17	—	—	2	—	4	—	—	—	1
23. Femur	35	35	20	—	—	1	—	9	—	1	—	—
24. Patella	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25. Tibia	35	86	27	—	—	4	—	10	—	—	1	—
26. Fibula	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27. Astragalus	13	5	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
28. Calcaneus	23	10	3	—	—	—	—	—	—	—	1	—
29. Tarsuscsont	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30. Metatarsus	10	4	17	—	—	2	—	4	—	—	3	—
31. Phalanx I.	16	3	7	—	—	—	—	—	—	—	1	—
32. Phalanx II.	7	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
33. Phalanx III.	9	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	398	352	392	12	3	22	1	54	1	1	13	6

Állatfajok: 1. szarvasmarha, 2. juh/kecske, 3. sertés, 4. ló, 5. kutya, 6. házilúd, 7. házikacsa, 8. házityúk, 9. őz, 10. vaddisznó, 11. farkas, 12. mezei nyúl.

2. táblázat
A faunalista

	1977	1978	1979	Összesen			
	db	db	db	db	%	egyed	%
Szarvasmarha — <i>Bos taurus</i> L.	75	145	178	398	32,25	32	24,24
Juh — <i>Ovis aries</i> L.	55	146	151	352	28,53	53	40,15
Kecske — <i>Capra hircus</i> L.							
Sertés — <i>Sus scrofa</i> dom. L.	44	145	202	392	31,77	32	24,24
Ló — <i>Equus caballus</i> L.	3	5	4	12	0,97	2	1,52
Kutya — <i>Canis familiaris</i> L.	—	1	2	23	0,24	2	1,52
Házilúd — <i>Anser domesticus</i> L.	1	13	8	22	1,78	3	2,27
Házikacsa — <i>Anas domestica</i> L.	1	—	—	1	0,08	1	0,76
Házityúk — <i>Gallus domesticus</i> L.	11	23	20	54	4,38	7	5,30
Háziállatok	190	478	566	1234	100,00	132	100,00
Őz — <i>Capreolus capreolus</i> L.	—	—	1	1	4,76	1	25,00
Vaddisznó — <i>Sus scrofa</i> fer. L.	—	1	—	1	4,76	1	25,00
Farkas — <i>Canis lupus</i> L.	3	10	—	13	61,91	1	25,00
Mezei nyúl — <i>Lepus europaeus</i> Pall.	1	4	1	6	28,57	1	25,00
Vadállatok	4	15	2	21	100,00	4	100,00
Összesen	194	493	568	1255		136	

jába. Az utóbbiak legnagyobb hosszúságát, az ebből Matolcsi (1970, 113) koeficienseivel meghatározott marmagasságot és a Nobis-index (1954, 169) alapján megállapított nemeket a 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat

Metapodium-hosszméreték, marmagasság és nem-meghatározások a mende-lányvári szarvasmarha-csontanyagban

a) Metacarpus

Legnagyobb hossz (mm)	Marmagasság (cm)	Nobis index	Nem
182	112,5	30,5	♂
187	115,6	30,5	♂
195	120,5	27,7	♀

b) Metatarsus

201,5	110,2	19,9	♀
202*	110,5	18,8	♀
216	118,2	21,5	♂
233	127,5	20,4	♂

A fenti táblázat szerint különösen a metatarsusokkal képviselt tehenek voltak kistestűek, de még a metacarpusokkal képviselt két ökör is alatta maradt, vagy alig érte el a hazai koraközépkori marhák átlagos marmagasságát (Bökönyi, 1974, 140), a 127,5 cm-es ökör viszont alaposan túlhaladja, nyilván jól sikerült igásökörvolt.

A töredékes végtagsontok döntő többsége is jól beleesik a koraközépkori marhák nagyságvariációjába, két darab — egy-egy distalis tibiareészlet — azonban valamivel nagyobb állatokból való, éspedig vagy nagytű igásökörből, vagy bikából. Persze azt sem lehet teljesen kizárni, hogy ezek a 14. század nagyobb testű marhái előfutárjainak tekinthetők.

Méret táblázatok

Szarvasap

Méretek: 1. legnagyobb hossz 3. legkisebb átmérője
2. legnagyobb 4. basiskörmérete
átmérője

1	2	3	4
1 115	40	37	120

Alsó fogsor

Méretek: 1. P_1-P_3 2. M_1-M_3 3. M_3 hossza

1	2	3
1. 47	79	34

Scapula

Méretek: 1. collum scapulae legkisebb szélessége
2. angulus articularis szélessége
3. facies articularis mélysége

1	2	3
1. 43,5	54,5	41
2. —	56	43

Radius

Méretek: 1. proximalis epiphysis szélessége
2. distalis epiphysis szélessége
3. proximalis epiphysis mélysége
4. distalis epiphysis mélysége

1	2	3	4
1. 65,5	—	34	—
2. 82	—	41	—
3. 86	—	44	—
4. —	64	—	42

Metacarpus

Méretek: 1. legnagyobb hossza
2. proximalis epiphysis szélessége
3. diaphysis legkisebb szélessége
4. distalis epiphysis szélessége
5. proximalis epiphysis mélysége
6. diaphysis legkisebb mélysége
7. distalis epiphysis mélysége

	1	2	3	4	5	6	7
1.	182	55,5	33,5	61	39	21	32
2.	187	57	33	60,5	36	20,5	30,5
3.	195	54	29,5	57,5	33	22	29
4.	—	—	—	54	—	20,5	30

Tibia

Méretek: 1. diaphysis legkisebb szélessége
2. distalis epiphysis szélessége
3. diaphysis legkisebb mélysége
4. distalis epiphysis mélysége

1.	1	2	3	4
2.	—	52,5	—	40
1.	39	60	27	44

Astragalus

Méretek: 1. legnagyobb hossza
2. legnagyobb szélessége
3. legnagyobb mélysége

	1	2	3
1.	57	39	—
2.	61	44	34,5
3.	63	41	35
4.	63	—	—
5.	64,5	43	36
6.	65,5	44,5	37,5

Calcaneus

Méretek: ua., mint az astragalusnál

	1	2	3
1.	111	35	42
2.	114	36,5	46
3.	115,5	34	44
4.	125	39	47
5.	125	43	48

Metatarsus

Méretek: ua., mint a metacarpusnál

	1	2	3	4	5	6	7
1.	201,5	40	21	45,5	39	19	27
2.	202*	38*	21	45,5	—	20,5	26,5
3.	216	46,5	26	56,5	45,5	24	30,5
4.	233*	47,5	25,5	52	44,5	24,5	31

A 352 mende-lányvári kis kérődző csont olyan rossz megtartású, hogy közülük csak 30 darab határozható meg, pontosan fajra. A 30-ból 26 juhból, 4 pedig kecskéből való. a juh—kecske arány tehát 6 : 1. Ez a juh-túlsúly egyébként — az újkőkör óta — eléggé megszokott közép-európai lelőhelyeken. A fajra így meghatározott csontok közt a mérhető darabok számaránya igen nagy, 50% fölött van.

A mende-lányvári juhok (*Ovis aries* L.) típus-, ill. fajtabeli hovatartozásáról koponya- és szarvasapletek hiányában mitsem tudunk. Az egyetlen, teljes hosszában megmaradt végtagsont egy bal oldali radius 154 mm-es hosszából Haak (1965, 66) koeficiensevel egy 61 cm-es marmagasságú egyedre következtethetünk, amelyik nagyjából a hazai 10—13. századi juhok átlagának (Bökönyi 1974, 171) felel meg. A mérhető végtagsontdarabok közt még egy-egy 31 mm-es distalis szélességű humerus és egy 33 mm-es proximalis szélességű radius darab sorolható

ebbe a nagyságrendbe, az összes többi kistestű egyedekből származik.

Kecskeből (*Capra hircus* L.) is egy radius maradt meg teljes hosszában. Ennek 145,5 mm-es hossza Schramm (1967, 103) módszerével 57,9 cm-es marmagasságú egyedet sejtet, ami elég kistestű állat. Két másik kecske radius töredék is nagyjából hasonló méretű. Úgy látszik, a kecske már akkor is a „szegény ember tehene” volt, talán a szolgálké.

Méretábrázlatok

Scapula

Méretetek:	1. collum scapulae legkisebb szélessége		
	2. angulus articularis szélessége		
	3. facies articularis mélysége		
	1.	2.	3.
1.	18	30,8	20 juh

Humerus

Méretetek:	1. diaphysis legkisebb szélessége			
	2. distalis epiphysis szélessége			
	3. diaphysis legkisebb mélysége			
	4. distalis epiphysis mélysége			
	1.	2.	3.	4.
1.	—	27,5	—	24 juh
2.	—	28	—	22,5 juh
3.	—	29	—	24,5 juh
4.	—	29	—	25 juh
5.	15	29,5	14	24 juh
6.	—	31	—	27 juh

Radius

Méretetek:	1. legnagyobb hossza						
	2. proximalis epiphysis szélessége						
	3. diaphysis legkisebb szélessége						
	4. distalis epiphysis szélessége						
	5. proximalis epiphysis						
	6. diaphysis legkisebb mélysége						
	7. distalis epiphysis mélysége						
	1	2	3	4	5	6	7
1.	154	31	—	30	17	9,7	20,5 juh
2.	—	33	16,5	—	16	9	— juh
3.	145,5	28	15	26,5	17	8	19 kecske
4.	—	29	—	—	15	—	— kecske
5.	—	31,5	—	—	16,5	—	— kecske

Metacarpus

Méretetek:	1. proximalis epiphysis szélessége		
	2. diaphysis legkisebb szélessége		
	3. proximalis epiphysis mélysége		
	1	2	3
1.	22	12,5	17 juh
2.	22,5	12,8	16,8 juh

Metatarsus

Méretetek:	ua., mint a metacarpusnál		
	1	2	3
1.	19	11,5	19,5 juh
2.	20	12,3	20 juh

A lelőhely sertéseinek (*Sus scrofa dom. L.*) csontjai közt sem akad egyetlen fajta- vagy típusmeghatározásra alkalmas darab, viszont elég szépségű csontjuk — 27 darab — mérhető, azonban egyetlen astragalus kivételével valamennyi töredékes. A sertéscsontok méretei főként kistestű egyedekre mutatnak, legfeljebb egy-egy közep-nagytestű fordul elő közöttük, mint pl. egy-egy 35 mm-es felső, ill. 34 mm-es alsó M_3 , két 40 mm-es distalis szélességű humerusdarab stb. Az astragalus 39 mm-es hosszából Teichert (1969, 286) módszerével 69,8 cm magas

állatra lehet következtetni, amely szintén legfeljebb közepes testnagyságú.

Egyébként — érdekességekppen — egyedül a sertés maxillákon és mandibulákon tűnnek fel az egész csont-anyagban háziasítás okozta rendellenességek. Így pl. három felső praemolaris fogsorban — mindhárom emsée — megfigyelhető a fogak zsúfoltsága, két mandibularis fog-sorban — egy-egy emse és kan — pedig a P_1 eltűnése. Nem lehetetlen, hogy az első rendellenesség néhány generációval korábbi helyi háziasításra utal — az erdők-ben befogott vadmalacok felnevelése hazánk egyes terü-letein még az újkorban is dívott, s valószínűleg ezekben az esetekben is ilyen egyedek utódairól van szó — a P_1 -ek eltűnése pedig a háziasított lét előrehaladottabb stádiumá-ra utal, ezek az egyedek tehát igen régen háziasított serté-sek utódainak tekinthetők. Méreteiket tekintve nagyon megegyeznek lelőhelyünk sertései a sarvalyi 15–16. századi sertésekkel, melyeket Matolcsi (1975–77, 350 skk) a kihalt bakonyi sertésekkel azonosított.

Igen érdekes a meghatározható nemű sertéscsontok — maxillák és mandibulák — megoszlása Mende-Lányvá-ron. Amint a 4. táblázat mutatja 23 kannel szemben csak

4. táblázat

Az emsék és kanok korabeli megoszlása
a mende-lányvári csontanyagban

	Subadultus	Adultus	Meghatá-rozhatatlan korú	Összesen
♀	2	9	1	12
♂	5	12	6	23
Összesen	7	21	7	35

12 emse áll (ezek nem egyedszámok!), ami igen szokatlan arány, s amit még akkor is legfeljebb az anyag viszonylag kis mennyiségével magyarázhatunk meg, ha — nyilván joggal — feltesszük, hogy a kanok közt nagyszámú ártány is előfordult.

Méretábrázlatok

Felső fogsor

Méretetek:	1. P_1-P_4	2. M_1-M_3	3. M_3 hossza
	1	2	3
1.	30,5	—	—
2.	—	59	28
3.	—	65	29,5
4.	—	64,5	30
5.	—	65	30
6.	—	66	30
7.	—	67	30,5
8.	—	66*	31,5

Alsó fogsor

Méretetek:	1. P_1-P_4	2. M_3 hossza
	1.	2.
1.	50	—
2.	56	—
3.	—	28
4.	—	34

Atlas

Méretetek:	1. test hossza				
	2. ív hossza				
	3. facies articularis cranialis szélessége				
	4. facies articularis caudalis szélessége				
	5. legnagyobb magassága				
	1	2	3	4	5
1.	17	18	63*	54*	44,5
2.	19	19	55	50*	—
3.	20,5	23	55	51,	—

Scapula

Méretetek: 1. collum scapulae legkisebb szélessége
2. angulus articularis szélessége
3. facies articularis mélysége

	1	2	3
1.	22	33	24
2.	23	37,5	27,5
3.	—	39,5	28,5

Humerus

Méretetek: 1. diaphysis legkisebb szélessége
2. distalis epiphysis szélessége
3. diaphysis legkisebb mélysége
4. distalis epiphysis mélysége

	1	2	3	4
1.	—	38	—	38,5
2.	17	38,5	23	38
3.	—	40	—	39
4.	16	40	25	41*

Radius

Méretetek: 1. proximalis epiphysis szélessége
2. diaphysis legkisebb szélessége
3. proximalis epiphysis mélysége
4. diaphysis legkisebb mélysége

	1	2	3	4
1.	30	—	21	—
2.	31	19,5	22	14

Tibia

Méretetek: 1. distalis epiphysis szélessége
2. distalis epiphysis mélysége

	1	2
1.	30	26

Astragalus

Méretetek: 1. legnagyobb hossza
2. legnagyobb szélessége
3. legnagyobb mélysége

	1	2	3
1.	39	25	23

A mendei lovak (*Equus caballus* L.) maradványai közt egyetlen darab sem mérhető. Más csontokkal való összehasonlítással annyi állapítható meg róluk, hogy kistestű egyedekből, tehát nyilván keleti, melegvérű lovakból származnak. Egyébként az egyik egyed kifejlett, a másik érett korú s felső zápfogaira a hosszú vagy igen hosszú protoconus és az egyenetlen, bonyolult zománcrajzolat jellemző.

A lelőhely valamennyi házi emlőse közül a kutyát (*Canis familiaris* L.) képviseli a leggyengébb csontanyag: két bordadarab és egy alsó szemfog (*dens canius*). Mindössze annyit lehet róluk megállapítani, hogy az első kettő kis-, a harmadik középnagytestű egyedből származik, és hogy a szemfog kifejlett egyedé.

A házimadarak közül a lúd (*Anser anser* L.) nagy testmagasságával tűnik ki — s tulajdonképpen ez sugallja háziasított mivoltát is. Erre jellemző egy humerus — mint egyetlen mérhető csontjának — 152 mm-es legnagyobb hosszúsága.

Az egyetlen házikacsacsont, egy os coracoideum, legnagyobb hossza 65 mm, mely meghaladja az európai vad tőkésrécek legnagyobb példányainak megfelelő méretét (Woelfle, 1967, 19).

A tyúksontok más hazai lelőhelyek, elsősorban a budai vár (Bökönyi, 1963, 412; Matolcsi, 1977, 187) tyúksontjaihoz képest kis méreteikkel tűnnek ki, tehát kistestű, parlagi fajtából származnak, s ez nem meglepő,

ismerve az Árpád-kori magyarországi baromfitartás fejletlen voltát. Mindössze a három mérhető femur származik középnagytestű egyedekből, nyilván kakasokból.

Méretáblázatok

Os coracoideum

Méret: 1. legnagyobb hossza

	1.
1.	46,8
2.	48,3

Radius

Méretetek: 1. legnagyobb hossza
2. proximalis szélessége
3. legkisebb szélessége
4. distalis szélessége

	1	2	3	4
1.	57,7	5	2,8	6

Ulna

Méretetek: ua. mint a radiusnál

	1	2	3	4
1.	56	8,5	3	6
2.	62	8,8	4	7

Femur

Méretetek: ua., mint a radiusnál

	1	2	3	4
1.	68	13,7	5,8	13,2
2.	70*	14,5	6	—
3.	71	14	5,5	14

Ami az előfordult vadállatfajokat illeti, az őz (*Capreolus capreolus* L.) és a vaddisznó (*Sus scrofa* L.) testnagyságára nem lehet következtetni, mert az első faj egyetlen csontja, egy bal oldali radius distalis darabja nem teljesen kifejlett (subadultus) állatból származik, a másodikat pedig egy bal femur kis darabja képviseli, melyből a testnagyság nem ítéltető meg.

A farkas (*Canis lupus* L.) kis- középnagy egyed, az alsó M₁-ének 25 mm-es hossza a délkelet-európai farkas (*Canis lupus lupus* L.) nagyságvariációjának (24,6–32,0 mm) alsó részébe esik (Zollitsch, 1969, Tab. V). Ugyanez vonatkozik a végtagcsontméreteire is. Nyilván kifejlett nőstény volt, melyet a háziállatok védelmében ejtettek el. Egyébként vad mivoltát nagy fogai és a praemolarisok közti hézagok bizonyítják.

Méretáblázatok

Alsó fogsor

Méretetek:	1. M ₁ —M ₃	2. M ₁ hossza
	1	2
1.	42*	25*

Humerus

Méretetek: 1. diaphysis legkisebb szélessége
2. distalis epiphysis szélessége
3. diaphysis legkisebb mélysége
4. distalis epiphysis mélysége

	1	2	3	4
1.	15	40	16	32

Radius

Méretetek: 1. legnagyobb hossza
2. proximalis epiphysis szélessége
3. diaphysis legkisebb szélessége

	4. proximalis epiphysis mélysége				
	5. diaphysis legkisebb mélysége				
	1	2	3	4	5
1.	185*	20	15	13,5	7,5

Calcaneus

Méreték: 1. legnagyobb hossza
2. legnagyobb szélessége
3. legnagyobb mélysége

	1	2	3
1.	55	23	23,5

A mezei nyúlból (*Lepus europaeus* Pall.), melyet egyetlen kifejlett egyed hat csontja képvisel, két mérhető csont, egy bal humerusfél és egy ugyancsak bal radius került elő; mindkettő kifejlett, középnyagtestű állatból származik

Méret táblázatok

Humerus

Méreték: 1. distalis epiphysis szélessége
2. distalis epiphysis mélysége

	1	2
1.	14	10,5

Radius

Méreték: 1. legnagyobb hossz
2. proximalis epiphysis szélessége
3. diaphysis legkisebb szélessége
4. distalis epiphysis szélessége
5. proximalis epiphysis mélysége
6. diaphysis legkisebb mélysége
7. distalis epiphysis mélysége

	1	2	3	4	5	6	7
1.	125	9,8	5	11	8	4	6,8

Az egyes háziállatfajok hasznosítására vonatkozóan a korcsoportbeli megoszlás, mely azt árulja el, melyik korcsoportjukat milyen arányban vágják le, vagy milyen korban hullottak el, jó adatokat ad. (A vad fajokra ez nem lényeges, hiszen jól tudjuk, hogy közülük az őzet, vaddisznót és mezei nyulat húsáért, a farkast pedig dúvadként vadászták.) A háziállatcsontok korcsoportbeli megoszlását az 5. táblázat tartalmazza.

5. táblázat

A háziállatok korcsoportbeli megoszlása

	Új-szülött	Fiatl	Nem teljesen kifejlett	Kifejlett	Érett
	%				
Szarvasmarha		43,63	23,64	31,82	0,91
Juh/kecske	1,09	21,21	37,38	36,36	4,04
Sertés	—	19,21	54,80	25,99	—
Tyúk	—	19,44	2,78	77,78	—

Ez a táblázat igen érdekes adatokat árul el. Mindenekelőtt azt, hogy a tyúkot elsősorban nem a húsáért, hanem a tojásáért tartották, hiszen kifejlett kora elérése előtt alig több mint 20%-át vágják le. Ugyanakkor a sertéseknek csaknem háromnegyed részét kifejlett koruk elérése előtt ölték le, világosan mutatva, hogy ezt a fajt kizárólag húsa miatt tartották. Hasonlóan egyhasznú faj volt a ló is, mely ugyan kis számaránya miatt e táb-

lázatban nem szerepel, mely azonban kifejlett, ill. érett korában pusztult el (vagy vágták le). A lóhúsevés a központi hatalomtól távol eső Árpád-kori falvakban igen elterjedt volt (Bökönyi 1961, 106; 1974, 42). Mende-Lányváron a lóhús evésére nincs közvetlen bizonyíték.

A fenti fajokkal szemben a szarvasmarha, a juh és a kecske kifejezetten többhasznú lehetett. A szarvasmarha a mezőgazdaság igavonó állata volt (feltűnő az ökrök nagy száma), a kecske tejével, a juh gyapjával és tejével hasznosított, emellett mindhárom faj húsát ették, bár messze kisebb mértékben, mint a sertésekét. Feltűnő a fiatal korban leölt szarvasmarhák nagy száma, ezek nyilván főként továbbtartásra vagy ökrök nyerésére nem szánt bikák voltak.

Bár kétségtelen, hogy egyrészt a sertés volt az egyedül a húsa miatt tartott háziállat, másrészt pedig a kis kérődzők voltak egyedszámra messze a leggyakoribb a háziállatok közt, mégsem ezek a fajok szolgáltatták a legnagyobb húsmennyiséget. Anélkül, hogy a korábbi húsmennyiség-meghatározó módszerek kritikájába bele kívánnánk menni — erre másutt már korábban sort kerítettünk (Bökönyi, sajtó alatt II) — egy általunk felvetett, új módszerrel, a viszonylagos húsmennyiséget kívánjuk megadni. Az abszolút húsmennyiség meghatározásának kísérlete úgys reménytelen próbálkozás, miután a településnek csupán egy része van feltárva, hasznosabbnak látszik viszont annak eldöntése, hogy melyik állatfaj milyen arányban járult hozzá a lakosság hússzükségletének kielégítéséhez. Ezzel a módszerrel már korábban is próbálkoztunk (Bökönyi, sajtó alatt I), s abból indultunk ki, hogy kb. 7 kiskérődző ad annyi húst, mint egy szarvasmarha és kb. 1,55 annyit, mint egy sertés. Vadállatoknál viszont egy őz húsmennyiségét nagyjából egyenlőnek vettük egy kis kérődzőével és egy-egy őstulok, gímszarvas, ill. vaddisznó húsmennyiségét 30, 10, ill. 6 őzéval vettük egyenlőnek. A fenti számokat megszoroztuk az egyes fajok megközelítő (és nem minimális!) egyedszámával, s így kaptuk meg az egyes fajok által adott húsmennyiséget. Ily módon nemcsak a házi-, illetve vadállatok csoportjain belül volt lehetőség az egyes fajok által adott viszonylagos húsmennyiség összehasonlítására „kiskérődző-egységekben”, hanem az állattartás és a vadászat adta húsmennyiség egybevetésére is. Ez utóbbinak elsősorban őskori viszonylatban volt lényeges szerepe, amikor a vadászat még lényeges szerepet játszott a húsellátásban, bár azt is el kell ismerni, hogy a fenti módszer még finomításra szorul.

Az előbbi számítással kiderül, hogy a 32 szarvasmarhaegyed 224 kis kérődző-egységnyi húst adott, ami az elfogyasztott húsmennyiség 68,5%-a, az 53 juh és kecske a húsmennyiségnek viszont csupán 16,2, a sertés pedig 15,1%-át adta. A háziabaromfiak együttesen kb. fél kiskérődző-egységnyi húst adhattak, a háziállatokból származó húsmennyiségnek nagyjából 0,2%-át. (A lovat minden valószínűséggel nem, a kutyát pedig biztosan nem ették.) A három chető vadállatfajból mintegy 8 kis kérődző-egységnyi hús származhatott, s ez elenyésző (kb. 2%) a háziállatok húsmennyiségéhez (kb. 98%) képest.

Végezetül még egy kérdés. A lelőhely csontjain nem egyszer láthatók a feldarabolással kapcsolatos vágásnyomok és kutyáktól származó rágásnyomok. Kóros elváltozások viszont rendkívül ritkák rajtuk, mindössze két esetben figyelhetők meg. Egy érett marha bal mandibuladarabján a P₃ csúcsosan túlnőtt, az M₁ pedig csaknem gyökeréig lekopott (az elsőnek a felső fogsorbeli ellenpárja erősebb kopása, esetleg kihullása az oka, az utóbbinak pedig az, hogy ez a fog van leghosszabb ideig kopásnak kitéve, így túlzott kopása fiziológiának tekinthető). Egy juh vagy kecske bal oldali proximalis radiusdarabján viszont az epiphysis lateralis oldalán tekintélyes exostosisosok láthatók, melyek idült torzító ízületi gyulladás (arthritis chronica deformans) eredményei.

Bökönyi Sándor

- Bacher, A., 1967, Vergleichend morphologische Untersuchungen an Einzelknochen des postkranialen Skeletts in Mitteleuropa vorkommender Schwäne und Gänse. Diss. München.
- Bökönyi, S., 1958, A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga — Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda. BpR., 18, 455—486.
- , 1961, Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. In: *Földes, L.—Gunda, B.*, Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest, 83—111.
- , 1961, Die Entwicklung der mittelalterlichen Haustierfauna Ungarns. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol., 77, 1—15.
- , 1963, A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga, II — Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda, II. BpR., 20, 395—425.
- , 1971, The development and history of domestic animals in Hungary: the Neolithic through the Middle Ages. Amer. Anthropol., 73, 3, 640—674.
- , 1974, History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest.
- , sajtó alatt, I, Early neolithic vertebrate fauna from Lányosók-Égettmalom.
- , sajtó alatt, II, Óskori lelőhelyek állatsontanyagának régészeti-zoológiai kiértékelése.
- Boessneck, J., 1958, Zur Entwicklung vor- und frühgeschichtlicher Haus- und Wildtiere Bayerns im Rahmen der gleichzeitigen Tierwelt Mitteleuropas. Stud. an vor- u. frühgesch. Tierrest. Bayerns, II, München.
- Brummel, Gy., 1900, A honfoglaló magyarok állattenyésztése. Erdélyi Gazda, 1—42.
- Enderlein, H., 1930, Die Fauna der wendischen Burg. „Poštupimi“. Zeitschr. f. Säugetierkunde, 5, 241—303.
- Gromova, V., 1948, Osztatki mlekopitajuscsih iz ranne-szlavjanszkij gorodiscs g. Voronyezsa. MIA, 8, Moszkva—Leningrad, 113—123.
- Haak, D., 1965, Metrische Untersuchungen an Röhrenknochen bei Deutschen Merinolandschafen und Heidschnucken. Diss. München.
- Hankó, B., 1936, A magyar szarvasmarha eredete — Ursprung des ungarischen Rindes. Tisia, Debrecen, 45—65.
- , 1943, Magyar háziállataink. Budapest.
- , 1954, A magyar háziállatok története. Budapest.
- Matolcsi, J., 1970, Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol., 87, 2, 89—137.
- , 1975—77, A bakonyi sertés XV—XVI. századi csontleletei Sarvalyon — Die aus dem XV—XVI. Jahrhundert stammenden Knochenfunde des Bakonyer-Schweines von Sarvaly. Magy. Mezőgazd. Muz. Közl., 331—355.
- , 1977a, A budai királyi palota északi előudvarában feltárt XIV—XV. századi állatsontok — Os d'animaux des XIVe et XVe siècles mis au jour dans l'avant-cour nord du château de Buda. BpR 24, 3, 179—198.
- , 1977b, A budavári ásatások állatsontjai. ÉT 1977, 6, 163—166.
- Müller, H.-H., 1959, Die Tierreste von Alt-Hannover. Hannoversch. Geschichtsbl., N. F., 12, 181—259.
- , 1962, Die Tierreste der slawischen Burg Berlin—Köpenick. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol., 77, 100—114.
- Schatz, H., 1963, Die Tierknochenfunde aus einer mittelalterlichen Siedlung Württembergs. Diss. München.
- Schramm, Z., 1967, Kosci dlugie a wysokosc w klabie u kozy — Long bones and height in withers of goat. Roczn. Wyzsz. Szkol. Roln. w Poznań., 36, 89—105.
- Stampfli, H. R., 1962, Die Tierreste der slawischen Siedlungen Oldenburg in Holstein und Scharstorf. Offa—Bücher, 17/18, Neumünster, 109—124.
- Woelfle, E., 1967, Vergleichend morphologische Untersuchungen an Einzelknochen des postcranialen Skeletts in Mitteleuropa vorkommender Enten, Halbgänse und Säuger. Diss. München.
- Würgler, F. E., 1956, Beitrag zur Kenntnis der mittelalterlichen Fauna der Schweiz. Ber. (Jahrb.) d. St. Gall. Naturw. Ges., 75, 1—89.
- Zalkin, V. I., 1956, Materialy dlja isztorii szkotovodsztva i ohoty v Drevnej Ruszi. MIA, 51, Moszkva.
- Zollitsch, H., 1969, Metrische Untersuchungen an Schädeln adulter Wildwölfe und Goldschakale. Zool. Anzeig., 182, 3/4, 153—182.

ARPADENZEITLICHE (13.JH.) TIERRESTE AUS MENDE-LÁNYVÁR

Auszug

Vom Fundort sind 1255 bestimmbare Tierreste von 9 Haus- und 4 Wildtierarten zum Vorschein gekommen (Liste und Häufigkeit der Arten enthält Tab. 2).

Das Knochenmaterial von Mende—Lányvár steht irgendwo in der Mitte zwischen dem Material einer frühmittelalterlichen dörflichen und städtischen Siedlung und sondert sich auch vom Material eines hochadligen Sitzes ab. Vom letzteren wird es dadurch getrennt, daß unser Material sehr wenige Wildtierknochen enthält: der Prozentsatz zwischen dem Haustier und dem Wildtier beträgt auf Grund der Zahl der Knochen 98,33 : 1,67% auf Grund der Individuenzahl hingegen 97,06 : 2,94%. In den arpadenzeitlichen Dörfern kommen Tierknochen im allgemeinen selten vor oder sie fehlen völlig, da für Nicht-Adelige die Jagd gesetzlich verboten war. Dies ist übrigens keine spezielle ungarische Erscheinung, auch in Mittel- und Westeuropa ist es so und in Osteuropa war der Prozentsatz der Wildtiere auch nur in den Dörfern solcher Gebiete hoch, wo durch die waldig-sumpfige Gegend die intensive landwirtschaftliche Produktion nicht möglich war. Hingegen war in den Burgen, auf den königlichen, hochadeligen und bischöflichen Sitzen der Prozentsatz der Wildtierknochen im allgemeinen hoch.

Die verhältnismäßige Häufigkeit der Hausvögel, vor allem der Hühner im Knochenmaterial von Mende-

Lányvár ist hingegen keine dörfliche Erscheinung. Dies war eher für die Städte charakteristisch und erst seit dem 15. Jh. haben sich diese im ganzen Land verbreitet. Dasselbe bezieht sich auch auf das auffallend seltene Vorkommen des Pferdes: auf einem arpadenzeitlichen dörflichen Fundort, das über ein Tierknochenmaterial von statistisch auswertbarer Menge verfügt, ist ein so niedriger Prozentsatz der Pferde bisher noch nie vorgekommen, dies war vielmehr für die Städte charakteristisch. Dieselbe Lage ist auch mit der auffallenden Häufigkeit der Schweine: das die kompakten Abfälle der Haushalte konsumierende Schwein war in der Stadt leichter zu halten, als die große Menge von Rohfutter beanspruchenden Wiederkäuern.

Von den Haustieren steht das in den gleichaltrigen Fundorten im allgemeinen häufigste Rind in Mende-Lányvár nur stückweise an erster Stelle, in der Individuenzahl wird es von den kleinen Wiederkäuern weit überholt, ja selbst vom Schwein erreicht. In bezug des Wildtieres kommen drei ausgesprochene Fleischtiere — das Reh, das Wildschwein und der Feldhase — in Betracht, das vierte, der Wolf wurde gewiß als Raubzeug verfolgt.

Was die einzelnen Haustierarten anbelangt, ist das Rind mit kurzhörnigen, in die brachyceros-Rassen-

gruppe gehörenden, kleinwüchsigen (mit der Widerristhöhe von 110,2–120,5 cm) Individuen vertreten, als Ausnahme kommt auf dem Fundort auch ein Ochse mit einer Widerristhöhe von 127,5 cm vor. Der einzige intakte Langknochen eines Schafes stammt von einem kleinwüchsigen Tier mit der Widerristhöhe von 61 cm und auch die meßbaren Knochenstücke weisen auf ähnliche oder noch kleinere Individuen hin. Der einzige intakte Ziegenknochen gehört zu einem ziemlich kleinwüchsigen Individuum mit der Widerristhöhe von 57,9 cm, auch die übrigen Knochen stammen von Tieren ähnlicher Größe her. Die Schweine waren kleinwüchsig und mittelgroß. Aus dem einzigen meßbaren, intakten Extremitätenknochen können wir auf ein Individuum mit der Widerristhöhe von 69,8 cm schließen. Übrigens läßt sich — in Ermangelung entsprechender Funde — nicht bestimmen, zu welchen Rassen die Schafe, Ziegen, Schweine und übrigen Haustierarten gehört haben. Die Pferde waren kleinwüchsige Tiere von wahrscheinlich östlichem Typ, unter den Hunden ist je ein kleinwüchsiges und mittelgroßes Individuum vorgekommen. Die Gans und die Ente waren ziemlich großwüchsig, das Huhn klein bzw. mittelgroß. Unter den Wildtieren waren nur die Reste des Wolfes und des Feldhasen meßbare Stücke. Das erste war klein-mittelgroß, das letztere großwüchsig.

Die Verteilung je nach Altersgruppe (Tab. 5) bietet wertvolle Daten betreffs des Nutzens. Vor allem kann festgestellt werden, daß man das Huhn in erster Reihe nicht für sein Fleisch, sondern für seine Eier gehalten hat, es wurden nämlich vor dem Erreichen ihres adulten Alters von ihnen kaum mehr als 20% geschlachtet. Hingegen wurde Dreiviertelteil der Schweine vor dem Erreichen ihres adulten Alters abgestochen, was darauf verweist, daß man diese Art ausschließlich wegen ihres Fleisches gehalten hat. Auch das Pferd war von einem

Nutzen, es wurde ausschließlich als Arbeitstier gebraucht. Im Gegensatz zu den obigen Arten dürfte das Rind, das Schaf und die Ziege ausgesprochen von mehreren Nutzen gewesen sein. Das Rind war das Zugvieh der Landwirtschaft (auffallend groß ist die Zahl der Ochsen auf dem Fundort), die Ziege hat mit ihrer Milch, das Schaf mit seiner Wolle und Milch Nutzen getragen, außerdem wurde von allen drei Arten das Fleisch konsumiert. Auffallend ist die große Zahl der im jungen Alter geschlachteten Rinder, diese waren nicht weitergehaltene bzw. als Ochsen benutzte Stiere.

Bestimmt man die von den einzelnen Haustierarten stammenden verhältnismäßige Fleischmenge, so kann festgestellt werden, daß das Rind fast Zweidrittel, die kleinen Wiederkäuer und das Schwein hingegen bloß etwa 16 bzw. 15% der konsumierten Fleischmenge geliefert haben. Die von den Hausvögeln gegebene Fleischmenge war verschwindend gering und betrug nur 0,2% des von den Haustieren stammenden Gesamtfleisches. Ebenso gering ist auch das von den drei Fleisch liefernden Wildtieren gewonnene Fleisch, es beträgt etwa 2% der Gesamtfleischmenge.

An den vom Fundort zum Vorschein gekommenen Tierresten sind öfters bei der Zerstückelung verursachte Schnitt- bzw. von Hunden stammende Kauspuren wahrzunehmen. Pathologische Veränderungen konnten bloß in zwei Fällen nachgewiesen werden: am linken Mandibelstück eines adulten Rindes ist P_3 eckig überwachsen, M_1 war fast bis zur Wurzel abgewetzt, am linken proximalen Radiusstück eines kleinen Wiederkäuers waren hingegen beträchtlich Exostosen sichtbar, die Folgen einer chronischen deformierenden Gelenkentzündung (arthritis chronica deformans).

S. Bökönyi

ALFÖLDI ANDRÁS

Pomáz, 1895. aug. 27. — Princeton, 1981. febr. 12.

„Az irodalmi források szórványos adatai csak igen csekély töredékét tükröztetik vissza egy kor arculatának ... aki ezekkel az adatokkal megelégszik, az saját kezét köti meg.” Amikor a régészet néhány éve Budapestre kinevezett professzora e sorokat leírta, már egy olyan korszakos jelentőségű életművet tudhatott a magáénak, amelyben ez a program maradéktalanul megvalósult. Első nagyobb munkájában nemcsak a római uralom végének első vitára érdemes szintézisét és az avarkori emléktárgyak meghatározását adta, hanem utat mutatott a tárgyi és a szöveges források ma komplexnek mondott értékelésében is. Vitathatatlan tekintély volt már a 3. sz. nagy válságának kutatásában, amelyhez kidolgozta a numizmatikai források történeti értékelésének módszerét. A válság ideológiai tükröződésének addig ismeretlen vonatkozásaira a numizmatika és a művészettörténet eszközeivel mutatott rá. Értelmezte a steppei népek állatstílusának eszmei gyökereit és meghatározta a régészeti anyagnak azt a körét, amelyben a hunok hagyatékát keresni kell, de már elkészült a dominátus császári reprezentációjáról írott, talán legmaradandóbb munkája is, amelyben a császári hatalom külsőségeit a hatalmi ideológia vonatkozásában tudta megértetni az irodalmi, numizmatikai és művészeti források éles szemű elemzése alapján.

A Nemzeti Múzeum Éremtárából a debreceni egyetem ókori történeti katedrájára, majd a budapesti egyetem Érem- és Régiségügyi Intézetének élére került Alföldi Andrásról úgy tünhetett, hogy egész munkásságát a pannoniai vonatkozások egyetemes távlatokban való szemlélete hatja át s e munkásság végcélja egy nagy Pannónia-történet lesz: ez a végcél vezette őt a „pannon vezérsereptől” a 3. sz.-i válsághoz és a Historia Augusta problémájához, majd a nagy illyricumiak tetrarchiájának reformjaihoz éppúgy, mint a magyarországi rómaiság elhalásának megértésétől a steppei népek problémájába való behatoláshoz. Ezt az általa is többször hangoztatott tervet azonban háttérbe szorították a felvett fonalak egyre messzebbre vezető szálai. Legszűkebb specialitása, a numizmatika minuciózus ismerete a római városi Isis-misztériumokhoz, a pogány szenátusi arisztokrácia reakciójához vezetett el, e kérdések pedig a késői antikvitás ideológiai konfliktusához. Az egyik munka szervesen nőtt ki a másikkól, miközben a fiatalkori végcél már csak melléktermékként jelentkezett, bár e mellékterméket a dákoromán vitába való bekapcsolódáson kívül olyan meghatározó hatású munkák alkották, mint a Századokban írt nagy beszámoló Pannónia rómaiságáról és a Budapesti Története fejezetei.

Olyan nagy tudósgényiségnél, mint Alföldi, az írott művek mellett elhalványul a tanár, a szerkesztő és a szervező, holott ez a tevékenysége a magyar kutatásra nagyobb hatást gyakorolt, mint történetírói munkássága, amelynek módszerbeli sokoldalúságát, igényességét és távlatait itthon alig követték. Miután már évekig szerkesztette a Numizmatikai Közlönyt, s abban is céltudatosan törekedett programjának megvalósítására, az Archaeologiai Értesítő 1940-ben átvett szerkesztésével máig tartó, új korszakot nyitott folyóiratunk történetében, amely addigra már nemcsak a Rómer-IPolyi hagyományain nyugvó „műrégészet”, hanem az újabb kori művészettörténet orgánumává is válva alig tudott helyet szorítani a korszerű régészeti kutatásoknak. A legfonto-

sabb azonban a Debrecenben megkezdett és Budapesten kibontakoztatott tanársága volt. A nála készült disszertációk sorozata nemcsak a hazai tudományosság híréhez járult hozzá (bár ezt sem szabad elfelejteni), hanem egy nagyszabású terv fokról fokra való megvalósulását ígérte: Pannónia minden fajta régészeti anyagának, forrásainak kimerítő gyűjtésre épülő elemzését, amiből Alföldi a feliratszerző vállalta magára. Az elkészült kötetek a színvonal természetesen különbségei ellenére is azért válhattak a nemzetközi kutatásban is használt kézikönyvekké, mert mindegyikben megvalósult az alapkoncepció, a teljes anyag közzététele minden további elemzés számára. Akik ezt a nem kis pénzügyi hozzáértést is feltételező nagy vállalkozást ma azért becsülik le, mert a benne foglalt régészeti anyag nagyrészt régi múzeumi gyűjtemények, szórványok és kiragadott tárgyak alkották, azok elfelejtkeznek arról, hogy ezt a munkát már csak azért is folytatni kellene, mert a ma felgyűjthető anyag gerincét összefüggéseiben is értékelhető és gyakran jól datálható tárgyak alkotnák.

Alföldi itthoni tevékenységének nem a világháború vetett véget. A felszabadulás után új tanítványok jelentkeztek, ő maga új tudományszervezési módokkal kísérletezett és a valódi interdiszciplinaritás szellemében tömörítette a régebbi korok kutatóit a Corona Archaeologiaéba azzal a céllal, hogy áttörje a tudományszakokat elválasztó falakat. A hazai tudomány újkori történetének megírására vár a feladat kideríteni, hogy sok kiváló tudósunk távozásában mekkora szerepe volt a politikai állásfoglalásnak, a háború utáni nehéz viszonyoknak, a kétségbeesést szülő aggodalomnak és a gazdag országok elszívó hatásának. Alföldi nem volt politikus alkat, és ha szemléletét a szellemtörténet formálta is, annak minálunk elterjedt leegyszerűsítő skémáit éppúgy nem alkalmazta,

mint ahogyan csak átmenetileg és csak magyar nyelven próbálkozott a mélylélektani megközelítéssel vagy a keresztény értékrendnek a későrómai időkre való alkalmazásával. Ha történelmi szemléletét egyáltalán jellemezni kell és lehet, akkor a „hogyan is lehetett” egyszerű rankei kérdése mellett inkább néhány olyan rokonszenvet és ellenszenvet találunk, amelyek szinte absztrakt módon az ókorral függték össze, arra korlátozódtak. Mintha az élet minden szféráját olyan problémáknak rendelte volna alá, mint hogy ki és miért írta a *Historia Augustát* (amelynek szerzőjét nem szerette), hogyan lett naggyá és hogyan bukott el Róma (amelyet szeretett); minden aktualitásnál fontosabb volt számára az, hogy igazságot szolgáltatson Valentinianusnak — „honfitársának”, mint egy angol bírálója írta —, egy időben Augustusnak, majd utóbb ellenkezőleg: Caesarnak. Ez a szinte az indulatosságig menő részvétel Róma mindennapjaiban félelmetesen szívós és rendszeres munkával párosulva egy olyan elmét működtetett, amely számára a módszer szigorú tudományossága egyenrangú volt a téma mindenek feletti fontosságával.

1947 végén Alföldi András a berni egyetem ókori történelmi katedrájára, négy évvel később Baselba s végül abba a princetoni intézetbe kapott meghívást, amelynek másik tagozatát Einstein neve fémjelezte. Néhány kisebb közlést nem számítva szinte látványosan szakított a Dunavidék problémáival, és ezzel együtt lassan háttérbe szorult a császárkori is, bár pl. a szervezett *Historia Augusta*-kutatásnak az ő abszolút tekintélye adta meg azt az alapot, amire a császárkori kutatásnak ez a fontos bonni fóruma felépülhetett. A Róma kezdeteitől Caesarig ívelő új kutatási területen eredeti és szuggesztív elméleteivel éppúgy első lett az elsők között, mint korábban a 3. sz.-i válság és a katonacsászárok problémáiban. Hogy

nem törés következett, hanem egy szervesen továbbnövő életmű új korszaka, azt nyilvánvalóvá tette az új problémák régi megközelítése: a numizmatika, a hatalmi külsőségek elemzése és a Róma kezdetéhez felelevenedő steppei Eurázsia. Meghökkentő eredetisége ugyanazokból a módszerekből táplálkozott, amelyek azelőtt is erősségét adták s amelyek mindenkorra az ő nevével kapcsolódnak össze.

Nem lehet itt feladatunk ennek a kilencedik évtizedében is töretlen lendülettel folytatott munkának méltatása. Alföldi magyarországi működésére szorítkozva is fejet kell hajtunk tudományunk egyik legnagyobbjának emléke előtt, aki megmutatta, hogy nem szükségszerű a hazai problémák provinciális szintű megközelítése, aki a kutatásnak a mainál kedvezőtlenebb feltételei között a mainál tervszerűbb kutatás programját nemcsak kitűzte, hanem folyamatosan meg is valósította, aki egyaránt érvényesítette a „hazai” és az „egyetemes” szempontokat akkor, amikor ókortudományunk vezető képviselői arról vitatkoztak, hogy melyiket *kellene* követni. Alföldi a hazai és az egyetemes szempontú tudományt egymást feltételező, egymástól el nem választható feladatnak tekintette, felismerte és a gyakorlatban bizonyította, hogy minden régészeti munka óhatatlanul megreked a helytörténet vagy a provinciális függés szintjén, ha a hazai és az egyetemes feladatokat egymást kizáró alternatíváknak véli. A hazai kutatásból való kiválása nem csökkentette e tanulság érvényét. Hogy e tanulság ma aktuálisabb, mint negyven évvel ezelőtt, azért talán az ő kiválását is okolhatjuk, de halálakor mégis a század magyar tudományosságának egyik legnagyobb alakjára kell emlékeznünk.

Mócsy András

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1980

URZEIT

(Auf der Karte : Nr. 1—14)

1. *Berettyóújfalú, Herpály* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Die Fortsetzung der Erschließung urzeitlicher Gebiete im Rahmen des ungarisch—sowjetischen Forschungsprogramms.

Die Ausgrabungen wurden an zwei Arbeitsstätten fortgesetzt. Um die Siedlungsverhältnisse besser kennenlernen zu können, eröffneten wir etwa 200 m östlich von dem Tell, der von einem Graben umgeben wurde, eine neue Oberfläche. Überall auf einem Gebiet von ungefähr 550 m² der Tell-Siedlung wurde eine Tiefe von 250 cm erreicht.

Das zweite (in seiner Gesamtheit sechste) Niveau des Spätneolithikums wurde erschlossen.

Die oberen vier Niveaus gehörten zur Bronzezeit. Vier Häuser bzw. ihre Fundamente wurden freigelegt. Alle vier Häuser waren niedergebrannt und die Brandhitze war so stark, daß sogar der Stampfboden rot durchgebrannt war. Es gelang uns, bedeutende Angaben über die Konstruktion der Siedlung und der Häuser zu gewinnen. In zwei Häusern wurden sogar Reste der aufgehenden Mauern gefunden. In zwei Häusern sind wegen des plötzlich entstandenen Feuers auch die Einrichtungsgegenstände dringeblichen. Zur Einrichtung dieser Häuser gehörten bankartig ausgebildete Herde, Altäre, Wetzsteine, Werkzeuge, größere Speichergefäße und kleineres Geschirr. Im Schutt des einen Hauses fanden wir auch einen an die Mauer geklebten, stilisierten Stierkopf. Die unter dem Boden von zwei Häusern gefundenen Reste von Säuglingsskeletten repräsentieren wahrscheinlich Bauopfer. Im sehr reichen Fundmaterial sind die sechs Kupfergegenstände bemerkenswert, mit denen die Anzahl der hier gefundenen Kupfergegenstände auf 10 stieg. Alle waren Schmuckstücke.

An der zweiten Arbeitsfläche (200 m²) war die Siedlung einschichtig. Hier wurden der Schutt und Boden eines niedergebrannten Hauses freigelegt, letzteres war aber vom Pflug stark gestört. Unter dem Haus wurde das leicht verletzte Hockerskelett eines Erwachsenen gefunden. In der Nähe des Hauses wurden mehrere freie Herde erschlossen und auch mehrere bronzezeitliche Gruben sind zum Vorschein gekommen mit der jüngsten Schicht des Tells entsprechendem Fundmaterial. Auch in der Tell-Siedlung wurde ein spätneolithisches Grab erschlossen, das in die sich zwischen den Häusern befindenden Kulturschicht eingegraben wurde. Seine Beigaben waren zwei Geschirrstücke und mehrere Steinwerkzeuge. Während der Abtragung des 1978 übriggelassenen Blockprofils sind in der untersten bronzezeitlichen Schicht (zum 4. Niveau gehörend) ein kleines Tonmodell und ein vierbeiniger Altar — letzterer in mangelhaftem Zustand — ans Tageslicht gekommen. Unweit von dieser Stelle wurde eine in die neolithischen Schichten eingegrabene bronzezeitliche Opfergrube mit Gefäßen, Tierskeletten und Getreide gefunden.

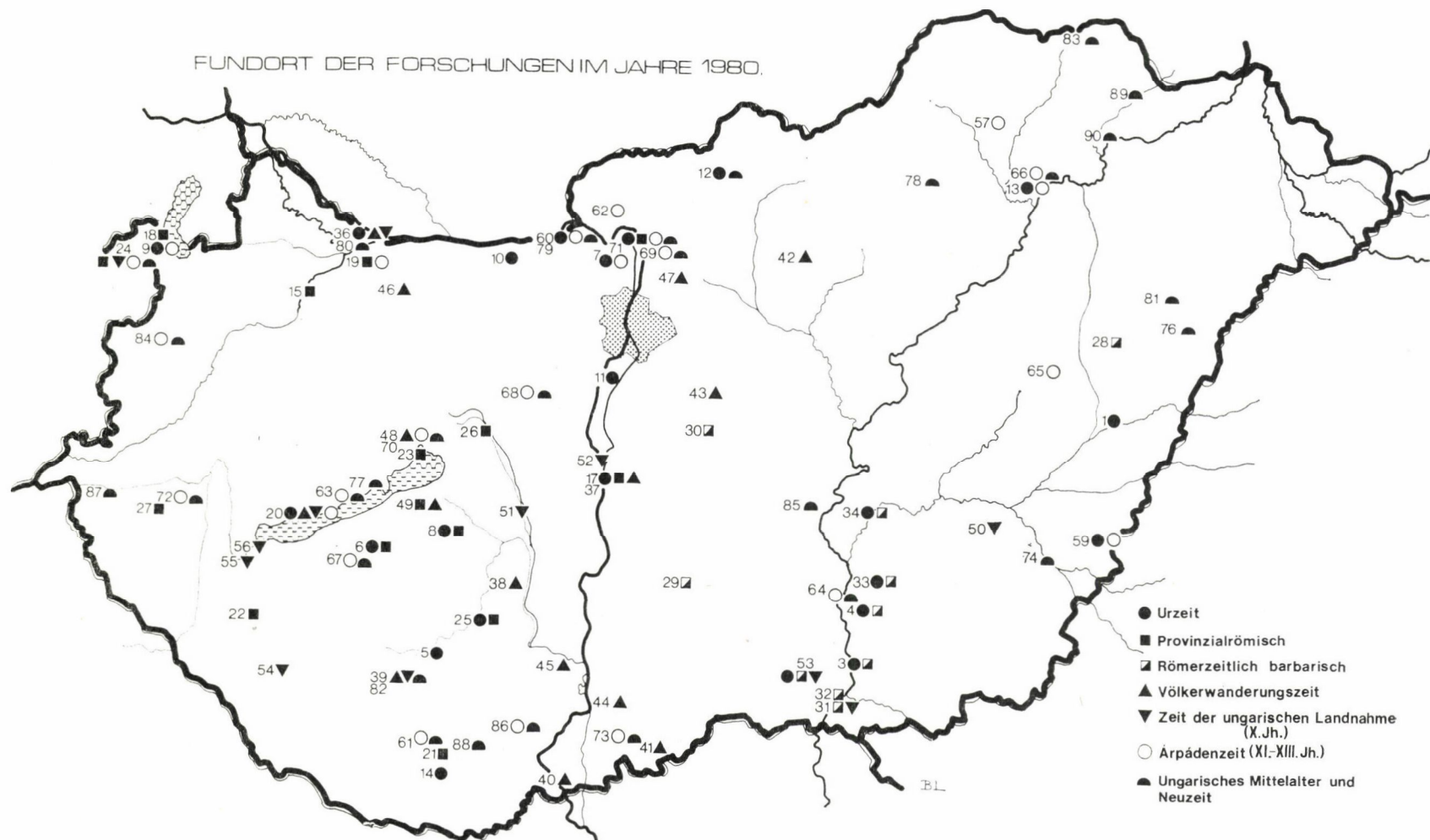
Außer der Erkennung der Wirtschafts- und Siedlungsgeschichte brachte die Ausgrabung auch zur Klärung der inneren Entwicklung und der äußeren Kontakte der Herpály-Kultur wichtige Ergebnisse.

An der Leitung der Ausgrabung nahm von ungarischer Seite Márta Sz. Máthé und Pál Raczky, von sowjetischer Seite Waleri Titow teil.

An der Ausgrabung beteiligten sich die Archäologen Rózsa Schreiber, László Horváth, Hargita Oravecz, Tamila Potomkina, Kirill Smirnow und Pjotr Gajdukow, die Restauratoren Erzsébet Pintér, Tibor Tési, Agnes Sz. Zanadics, ferner die Studenten und Studentinnen Gábor Kalla, Gyöngyi Kovács, József Laszlovszky, Csilla Siklódi und Péter Somogyi.

Nándor Kalicz

FUNDORT DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1980.

2. *Budapest III. (Békásmegyer), Vöröshadsereg-Straße, Pznr. 63673.* (V). Die Notausgrabung wurde in diesem archäologischen Schutzgebiet wegen Gasrohrlegung fortgesetzt. Wir durchforschten einen 280 m langen und 1–2 m breiten Streifen, der sich an den früher erschlossenen Nordrand des früh- und spätbronzezeitlichen Gräberfeldes und an die Westseite des 1979 erschlossenen Blocks von ähnlicher Länge anschloß. Während der Fundbergung wurden 14 Gräber freigelegt. Von ihnen gehören 12 Skelett- und Brandgräber (Brandschüttungs- und Urnengräber) zur Csepel-Gruppe der Glockenbecherkultur. Die Gräber befanden sich in der ganzen Länge des Blocks, voneinander weit entfernt und getrennt. Unter den Funden sind die Glockenbecher mit charakteristischen Verzierung, ein Kupferdolch und ein Beinamulett bedeutend. Zwei Brandschüttungsgräber gehörten zum Gräberfeld der spätbronzezeitlichen Urnenfelder-Kultur, im Südtail des Suchgrabens zeigen sie den Nordrand des Gräberfeldes. Wahrscheinlich befanden sich in dem einen Grab die Aschen eines Kindes, worauf auch die Tonklappern und das Schnabelgefäß hinweisen. In demselben Grab wurde auch ein Vogelei gefunden. Im nördlichen Teil des Ausgrabungsgebietes wurden auch zwei kleinere awarenzeitliche Abfallgruben von unregelmäßiger Form erschlossen.

Mitarbeiter: Frigyes Kőszegi. An der Ausgrabung nahmen Anna Endrődi und die Archäologiestudentinnen Hedvig Győry und Erzsébet Mártíry teil.

Rózsa Schreiber

Budapest, XVII. Rákosszaba, Péceli-Str. s. Nr. 35/2.

3. *Csanytelek-Újhalastó* (Kom. Csongrád) (XXXV). Die im Herbst 1979 begonnene Fundbergung des skythischen Gräberfeldes und der neolithischen Siedlung wurde in der Gemarkung Dilitor, im Gebiet des im Frühling 1980 in Betrieb gesetzten Fischteiches („Tisza“ Produktionsgenossenschaft für Fischerei, Szeged) fortgesetzt, ein Gebiet von 2500 m² wurde freigelegt.

69 der 72 zum Vorschein gekommenen neueren Gräber können in die Skythenzeit eingereiht werden (zwei von ihnen sind Pferdebestattungen), ferner gibt es noch ein keltisches, ein neolithisches und ein sarmatisches Grab (Prohorovka-Typ). Den Rand des skythischen Gräberfeldes konnten wir noch nirgendwo erreichen. Die Zahl aller bisher erschlossenen Gräber beträgt 131. Von den diesjährigen Ergebnissen sind die zum Vorschein gekommenen Holzkistengräber erwähnenswert. Im Verhältnis zum Fundmaterial des vorigen Jahres bedeutet das Vorhandensein eines Bruchstückes des eisernen Schuppenpanzers, des den Schild umrahmenden Eisendrahtes und der Siegel eine Neuigkeit.

Es gelang uns, mehrere Gruben der Szakálháti Siedlung und einige Hausteile freizulegen.

Mitarbeiter: Gabriella Vörös, Judit Koós, Irén Fári (MFM).

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Mária Béres, Éva Gál, Edit Tari und die Studenten Béla Krievczy, László Révész und Imre Szatmári (JATE) teil.

Márta Galántha

Darnószeli-Parázshegy (Kom. Győr-Sopron) s. Nr. 36.

Doboz-Faluhely (Kom. Békés) s. Nr. 59.

Dunaújváros (Kom. Fejér) s. Nr. 17.

Esztergom-Szentgyörgymező (Kom. Komárom) s. Nr. 60/1

4. *Gorzsa* (Kom. Csongrád) (XXXII). Im dritten Jahr der Erschließung des neolithischen Tells von Gorzsa wurde die Freilegung der Reste des 1978 ans Tageslicht gebrachten Gebäudes von ungewöhnlicher Größe fortgesetzt. Ein 5,5 × 7 m großer, sich an den III. Block vom Nordwesten anschließenden Block wurde eröffnet. Nach Erschließung der sarmatischen, bronzezeitlichen und jüngsten neolithischen Schichten erreichten wir die dicke, durchgebrannte Schicht, nach derer Präparierung der dritte Raum des Hauses und die nordwestliche Schlußmauer freigelegt wurden. Die Länge des dritten Raumes beträgt 4, seine Breite 7 m. So ist das ganze Gebäude 16,5 m lang und 6,5–7 m breit. In der Mitte des Raumes, an beiden Seiten der länglichen Mittelachse des Hauses, unmittelbar neben der nordwestlichen Schlußmauer kamen verzierte Tonkisten, in der Nordecke die Reste eines großen, gewölbten Ofens zum Vorschein, der Praxis der vorangehenden Jahre ähnlich in Begleitung von zahlreichen Keramikstücken, Bein- und Steingeräten. Außerhalb des Hauses, auf die neolithische Oberfläche gestürzt fanden wir die bis zur Härte eines Ziegelsteines durchgebrannte, mit Lehm beworfene Mauer des Nachbarhauses. Die weiteren zwei kleine, dem vorigen Jahr ans Tageslicht gebrachten kleinen, tönernen Tierkopf vollkommen ähnliche Tierkopf-Figuren sind erwähnenswert.

Mitarbeiter: Katalin Simon und László Horváth.

An der Ausgrabung nahmen Judit Szébenyi, Péter Boldizsár und Ildikó Egri teil.

Ferenc Horváth

Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Zala) s. Nr. 20.

5. *Nagyberki-Cseh-rét* (Kom. Somogy) (L). Dieses Jahr kam südlich von Nagyberki, westlich von den früheisenzeitlichen Hügeln von Szalacska, in einer sich zwischen einem Graben und den Hügeln befindenden wäßrigen Niederung ein spätbronzezeitlicher Schatzfund (RBD-HA₁ Periode) zum Vorschein.

Der Fund bestand aus einem Golddraht von rundem Querschnitt, aus vier doppelaxtförmigen Phaleren, einem hohlen, mit Linienverzierung versehenen Armring von halbkreisförmigem Querschnitt, aus zwei vollen, dicken, mit Linien verzierten Armringen von rundem Querschnitt, ferner aus drei dünneren, senkrecht gerippten Armringen mit offenen, sich deckenden Enden und aus Spiralrohren.

Der Fund lag auf einer 3 m langen Strecke zerstreut, in einer Tiefe von 15–20 cm und kam in Pflugrichtung zum Vorschein. Auch die während einer nachträglichen, in einem 10 × 10 m großen Gebiet durchgeführten Fundbergung freigelegten Gegenstände kamen aus der aufgepflügten Erde, aus einer Tiefe von 15 cm zum Vorschein, so klärten sich die Umstände ihrer Verbergung nicht auf. Die mit Instrumenten durchgeführte Suche war ergebnislos.

An der Notausgrabung nahm der Assistent Károly Trunk teil.

Szilvia Honti

6. *Nagyecsepely-Pácsmád* (Kom. Somogy) (L). Während der Bauarbeiten des an den Oberlauf des Csoroszlabaches angelegten Staubeckens wurden spätneolithische (Lengyeli-Kultur), spätbronzezeitliche (Urnfelder-Kultur) und römerzeitliche einheimische Siedlungen gestört.

Im Laufe der sich auf ein kleines Gebiet (200 m²) beschränkenden Notausgrabung wurden 13 zur Urnenfelder-Kultur gehörende Gruben freigelegt. Unter ihnen gab es eine 2 m tiefe Grube mit senkrechten Wänden und von einem Durchmesser von 2 m und sechs bienenkorb-förmige Getreidespeichergruben. Das Fundmaterial gehört zur frühen und klassischen Phase der Kultur (Schüsseln, Fragmente von mit schräger, breiter Kannelüre verzierten urnenförmigen Gefäßen von facettiertem Rand, ein Bruchstück einer Bronzenadel mit Kugelpfopf usw.)

Auf dem Grund der bienenkorb-förmigen Grube Nr. 6 lag das N-S orientierte, gestreckte Skelett eines 10–14-jährigen Kindes; die Beigabe war ein einfacher, runder

Harring. 11 Gruben gehörten zur klassischen Periode der roten Bemalung der Lengyeli-Kultur. Diese sich nach unten verengenden, ovalen Gruben befanden sich in einer Gruppe. Eine gespaltene Klinge und an beiden Enden stumpf ausgebildete, flach geschliffene Beingeräte kamen in großer Anzahl zum Vorschein.

Außer den bemalten Bruchstücken wurden Henkeltöpfe mit Buckelverzierung, mit kleinen, runden Buckeln geschmückte Schalen mit dünner Wand und Fragmente von Schlüsseln mit Hohlfuß ans Tageslicht gebracht. Den Bach entlang konnte an mehreren Stellen eine 2–3 m hohe Schanze beobachtet werden, die teilweise schon mit Bulldozern entfernt wurde. Da wir keinen Walldurchschnitt vornehmen konnten, ist ihr Alter unbekannt.

Szilvia Honti

7/1. *Pilismarót-Dió* (Kom. Komárom) (IV). Während der Notausgrabungen im Zusammenhang mit dem Bau des Wasserstufensystems an der Donau suchten wir 1978 am Fundort 17/17. des 5. Bandes von Régészeti Topográfia [Archäologische Topographie] vergebens die urzeitliche Siedlung. 1980 legten wir eine Fläche von 6 m² der sich auf der kleinen Terrasse, die sich westlich über den S-N gerichteten, in die Landstraße mündenden Diós-torok erhebt, befindenden oberpaläolithischen Siedlung frei. Die Kulturschicht war von einer 60–80 cm dicken, an derselben Stelle gebildeten Würm₃ Lössschicht bedeckt, das Rentier und das kleinwüchsige pleistozäne Pferd bildeten die Begleitfauna. Das Fundmaterial bestand — dem der Siedlung von Pilismarót-Öregék dűlő ähnlich — aus Sticheln, Schabern und Klingen.

Viola T. Dobosi

7/2. *Pilismarót-Fähre von Szob* (Kom. Komárom) (IV). Während der Fundbergung im Zusammenhang mit dem Bau des Wasserstufensystems an der Donau wurde die an diesem Fundort 1978 begonnene Ausgrabung fortgesetzt. An der Arbeitsstelle „F“ wurden weitere 2000 m² freigelegt. Während dieser Arbeit brachten wir 223 Objekte zutage. Ihr größter Teil gehörte der spätkupferzeitlichen Badener Kultur an. In dem einen Grubensystem lagen fünf aneinander geworfene, beigabenlose Kinderskelette. Außerdem wurden noch vier Skelette von Erwachsenen und vier vollständige Rinderskelette freigelegt. Das aus den Badener Gruben zum Vorschein gekommene Fundmaterial vertritt die klassische Phase der Kultur. Während der Erschließung kam noch je eine das Fundmaterial der Hügelgräber- und Urnenfelderkultur enthaltende Grube ans Tageslicht. Aus der Eisenzeit wurden zwei größere, quadratische und zwei kleinere, rechteckige, in die Erde vertiefte Häuser freigelegt. Bei den größeren konnte auch die Pfostenkonstruktion beobachtet werden. In der oberen Schicht des einen Hauses befand sich ein gewölbter Ofen mit Vorraum. Das Fundmaterial stammte aus der Hallstatt- und der hallstattzeitlich-keltischen Übergangsperiode.

Während der Ausgrabung wurde auch ein árpádenzeitliches Haus mit geringem Fundmaterial erschlossen.

An der Ausgrabung nahmen Ferenc Losits, Erzsébet Molnár, Ildikó Szathmári, István Vörös und Katalin Wollák teil.

Tibor Kemenczei

Sándorfalva-Eperjes (Kom. Csongrád) s. Nr. 53.

8. *Ságvár-Ali-rét* (Kom. Somogy) (L). Die mehrere Jahre hindurch dauernde Fundbergung wurde dieses Jahr mit der Freilegung von weiteren 600 m² beendet. Die Arbeit wurde westlich vom Ausgrabungsgebiet der Jahre 1978/79 fortgesetzt.

Zum ersten Mal kam dieses Jahr aus einer Grube als geschlossener Fundkomplex das leider ziemlich spärliche Material der mittleren kupferzeitlichen Balaton-

Gruppe zum Vorschein (doppelstumpfkegelförmige Schüssel mit leicht eingezogenem Rand; Bruchstücke von Töpfen mit ausladendem Rand, Steinklingen). Genauso wurde in einer einzigen, runden Grube mit senkrechter Wand das Fundmaterial der frühbronzezeitlichen Makó-Gruppe gefunden, das von den Bruchstücken von typischen Schüsseln mit von innen verdicktem Rand, Töpfen mit Besenstrich-Verzierung und von stumpfkegelförmigen Schüsseln mit Bandhenkel vertreten war.

Den früheren Jahren ähnlich kamen die Getreidespeichergruben der Urnenfelder-Kultur in großer Anzahl zum Vorschein (17 von 38 Objekten), zum größten Teil bienenkorbformige Gruben, von denen mehrere einen mit Lehm ausgeschmierten Boden und teilweise ausgeschmiente Wände hatten und bei denen auch die Pfostenkonstruktion beobachtet werden konnte. Das Fundmaterial war dem des vorangehenden Jahres ähnlich für die frühe und klassische Phase charakteristisch. Die Erscheinungen der römerzeitlichen einheimischen Siedlung verdichteten sich im westlichen Teil des erschlossenen Gebietes. Neben einem dem vorigen Jahr erschlossenen ähnlichen, großen, in die Erde vertieften Haus mit einem Grundriß von der Form eines abgerundeten Vierecks kamen auch ein kleineres, quadratisches, weniger in die Erde vertieft und ein größeres, das stark in die Erde vertieft war, zum Vorschein.

Das Fundmaterial war — von dem der früheren Jahre abweichend — eher für das 2/3. Jh. charakteristisch. Es erschien die Nachahmung der Terra Sigillata, es gab verhältnismäßig weniger einheimische Töpfe aus mit Kies grob gemagertem Material und mehr aus römischen Töpferwerkstätten stammende Gefäße. Zwei auf den Anfang des 4. Jh. datierbare, von der Aufschüttungsschicht eines Hauses zutage geförderte Fibeln können die Zeit des Auflassens der Siedlung andeuten.

Mitarbeiter: Katalin Wollák.

Szilvia Honti

9. *Sopron-Krautacker* (NW-Wohnviertel) (Kom. Győr-Sopron) Da das Gebiet durch das Tempo der Einbauarbeiten gefährdet war, setzten wir unsere Forschungen in der die Ikva-Terrasse entlang liegenden Siedlung sich den Blocks des Jahres 1979 anschließend fort.

Außer den Resten der Pfahlbauten befanden sich noch im 1200 m² großen Gebiet 40 Siedlungsobjekte. Die aus verschiedenen Perioden stammenden Bauten befanden sich teilweise übereinander oder ineinander gegraben, bzw. nahe aneinander, was darauf hinweist, daß dieser Teil der Siedlung von günstiger Lage und deshalb sehr dicht eingebaut gewesen sein konnte.

Auf die ersten Einwohner unseres Fundortes weisen einige auf die frühere Phase der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe datierbare Gruben hin. Ihnen folgte nach einer jahrtausendelangen Pause die an dieser Stelle aller Wahrscheinlichkeit nach länger ansässige Bevölkerung der Urnenfelder-Kultur. Aufgrund ihrer stratigraphischen Lage kann angenommen werden, daß nicht nur die Gruben, sondern auch ein Teil der Pfahlgruben und auch ein im Durchschnitt 40 cm breiter und 20–25 cm tiefer Grenz- oder Abflußgraben aus der Zeit der Urnenfelder-Kultur stammen.

Das reichste und auch von Gesichtspunkt seiner Neuartigkeit aus wichtigste Fundmaterial kam aus den in der späten Hallstatt-Periode und zur Zeit der frühen La Tène-Kultur benutzten Bauten zum Vorschein. Zum ersten Mal kamen auf das 4. Jh. v. u. Z. (auf die Periode LTb) datierbare Häuser zur Freilegung und in demselben Jahr wurde ein anderes, mit Hilfe einer Fibel auf die Wende der Perioden LT C2/D datierbares Haus erschlossen.

Der bedeutendste Komplex ist eine in ein Haus der späten LT Periode eingegrabene, mit einem Grabstein und Hirschkopfer versehene Bestattung, deren Beigaben das früheste bisher bekannte, aus der Periode LT D1 stammende Fundmaterial der Siedlung vertreten.

Erwähnenswert sind noch zwei aus der Árpádenzeit stammende Häuser mit quadratischem Grundriß und

Pfostenkonstruktion, die in ihrer Südecke auch mit je einem in Stein gesetzten Ofen versehen waren, und die Reste eines im Freien stehenden, in einer Grube der Hallstatt-Periode fundierenden Ofens von ähnlichem Alter.

An der Ausgrabung nahmen Dr. László Kardos und Dr. Endre Krolopp, Mitarbeiter des Instituts für Geologie, außerdem die Studenten und Studentinnen Éva Balogh, János Cseh, Noémi Háklár, Katalin Jankovits, Gábor Kalla, Imre Kiss, Zsuzsa Kiss, Adrienn Nagy, Péter Somogyi und Zsuzsa Virág und die Restauratoren Lucia Glattfelder, Sándor Simon und Ágnes Zamadits teil.

Erzsébet Jerem

10. *Süttő-Nagysáncetű* (Kom. Komárom) (L). Die 1979 unterbrochene Ausgrabung wurde im Gebiet des Früheisenzeitlichen Burgwalls fortgesetzt. Der auf die Schanze gebaute Block wurde bis zum Schanzengraben erschlossen. Es wurde uns klar, daß die Schanze in drei Phasen gebaut wurde, von den Perioden können die ersten zwei als bronzezeitlich bestimmt werden. Die zweite Schanze wurde von einer zur Koszider-Periode gehörenden Grube durchgeschnitten. Die auf den bronzezeitlichen Schanzen errichtete Schanze wich auch in ihrer Konstruktion von den früheren ab.

Im mittleren Teil der Siedlung legten wir zwei zu einem Haus gehörende, mit Lehm ausgeschmierte früheisenzeitliche Öfen frei. Unter diesem Niveau kam eine riesige, ebenfalls zur frühen Eisenzeit gehörende Grube, eventuell ein Teil eines inneren Grabens, zur Erschließung. In der Nähe der Schanze wurden der Lehmschutt eines Hauses und darunter außer den obigen kamen noch neolithische und bronzezeitliche Gruben und Siedlungserscheinungen zur Erschließung.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten József Dénes und Ferenc Bor teil.

Éva Vadász—Gábor Vékony

Szakály-Réti földék (Kom. Tolna) s. Nr. 25.

11. *Százhalombatta* — Hügel Nr. 114. (Kom. Pest) (XXXIV). 1980 wurde die im Südteil des Hügelgräberfeldes von Százhalombatta liegende Bestattung Nr. 114. (Numerierung von János Varsányi) freigelegt. Der zur Zeit 165 cm hohe Hügel deckte ein Brandschüttungsgrab. Die Aschen und Beigaben (einfache rotbraune und verzierte schwarze, mit Graphit überzogene Keramik: Urnen, Schüssel mit Mäandermuster, kleine, mit Graphit überzogene Schalen mit dünner Wand) lagen in einer unter dem Hügel, in einem Steinring mit einem Durchmesser von etwa 10 m aus Steinen und Holz gebauten Grabkammer, auf dem 480 × 490 cm großen, gestampften urzeitlichen Fußboden. Die Metallbeigaben waren formlos durchgebrannte Eisenwerkzeuge, Waffen, Messer, Reste von Pfeilspitzen und von bronzem und eisernem Pferdegeschirr, unter anderem auch eine mit einem Eberhauer versehene Trense. Im Grab wurden auch Pflanzenkörner, Tierknochen und Vogeleier gefunden. Die Aschen und die Reste des Scheiterhaufens lagen auf der südlichen, d.h. Eingangsseite des Grabes, wo die SO-Ecke des gestampften Fußbodens mit verzierten, dreieckigen Bronzeplatten belegt war. Die Bestattung kann aufgrund der Beigaben vorläufig auf die Periode HC datiert werden.

Ágnes V. Holport

Szegvár-LPG „Puskin” (Kom. Csongrád) s. Nr. 33.

12. *Szécsény-Ültetés-alsó* (Kom. Nógrád) (II). Die Erschließung der Zselizer Siedlung wurde fortgesetzt. Außer den 18 Abfallgruben von unterschiedlicher Größe und verschiedenem Grundriß wurde auch die Schuttschicht des 1. Hauses freigelegt. (Die vollkommene Er-

schließung wurde auf das nächste Jahr verschoben.) Im Fundmaterial wurden die Randfragmente von drei verschiedenen Gesichtsurnen und die Bruchstücke von drei Idolen gefunden. Außer der Zselizer Haus- und Zierkeramik kamen keramische Fragmente der Bükk-, Szakálhát- und Vinca-Kultur vor.

Bruchstücke der Füzesabony-Kultur kamen im Gebiet zerstreut bzw. in einer in frühere Gruben eingegrabenen Grube mit regelmäßigem kreisförmigem Grundriß vor.

Am Nordrand des Hügels wurden in drei Reihen acht annähernd N-S orientierte (mit einer kleinen Abweichung nach NO), beigabenlose, frühmittelalterliche Bestattungen freigelegt. Dieser kleine Friedhof wurde aller Wahrscheinlichkeit nach vor dem Bau der mittelalterlichen Kirche des Nachbardorfes Kerekdomb benutzt.

Mitarbeiter: Judit Tárnoki, Tamás Bács, György Tar.

Virág Soós

Tiszaföldvár-Ziegelfabrik (Kom. Szolnok) s. Nr. 34.

13. *Tiszaluc-Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV). In der vom Ende der mittleren Kupferzeit stammenden Siedlung bzw. im aus dem 11. Jh. stammenden Friedhof wurden das 7. mal Ausgrabungen vorgenommen. Während einer dreiwöchigen Arbeit wurden 376 m² freigelegt, wodurch die Größe des durchgeforschten Gebietes auf 1832 m² stieg. Nach den Erschließungen der Oberfläche zu urteilen, macht das etwa die Hälfte der ganzen Siedlung aus. Einige Teile von weiteren, sich in der zweiten Reihe befindenden Häuser mit Säulenkonstruktion kamen zum Vorschein. Im Block Nr. XCVIII. waren über die die Keramik der Hunyadihalmi-Gruppe liefernden Grube Nr. XCVI/A stratigraphisch abgrenzbar die Denkmäler der Boleráz-Gruppe der spätkupferzeitlichen Badener-Kultur zu finden. Diese Tatsache kann als ein weiteres bedeutendes Ergebnis der Ausgrabung bewertet werden.

Auf das dieses Jahr erschlossene Gebiet fielen weitere 31 Gräber des aus dem 11. Jh. stammenden Friedhofs. (Nr. 155–185.) Unter ihnen kamen die Bestattungen von kleinen Kindern auch weiterhin in großer Anzahl vor.

Von zwei Gräbern wurden Münzen ans Tageslicht gebracht, Prägungen von Sámuel Aba (Nr. 180.) und von Salamon (Nr. 170.). Insgesamt 8 Gräber enthielten Beigaben, deren Charakter auch weiterhin unverändert blieb: Sie bestanden aus einfachen und in einer S-Form endenden Haarringen und aus Ringen. Aus einem Mädchengrab (Nr. 163.) kamen dagegen runde und zweigliedrige Hemdsaumzierbeschläge in Begleitung einer Perlenreihe zum Vorschein. Als eine neue Erscheinung konnten in einigen Gräbern (Nr. 159., 179., 182.) an den Enden der Längsseiten Pfahllöcher beobachtet werden.

An der Ausgrabung nahmen István Vörös und die Studentinnen Zsuzsa Kiss und Zsuzsa Virág teil.

Pál Patay—László Kovács

Visegrád-Várkert (Kom. Pest) s. Nr. 71.

14. *Zók-Burgberg* (Kom. Baranya) (XXVI). Die 1979 begonnene Erschließung der Blocks im zentralen Teil der Siedlung wurde beendet. Die Arbeit ergab die Freilegung weiterer spätkupferzeitlichen und frühbronzezeitlichen Siedlungsschichten und Abfallgruben. Südlich von der mehrschichtigen Siedlung wurden die Gruben der Somogyvár-Vinkove-Kultur erschlossen und auch der die Siedlung der Zók-Vučedol-Kultur verteidigende, O—W gerichtete, künstliche Graben wurde gefunden. Er wurde in einer Breite von 2 m durchgestochen, die Klärung der Trasse belibt aber die Aufgabe der folgenden Jahre.

István Ecsedy

(Auf der Karte: Nr. 15–27)

15. *Árpád-Dombföld, Mühlenhügel* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Dieses Jahr wurden sich an das frühere Erschließungsgebiet anschließend 170 m² in südlicher und östlicher Richtung freigelegt. Die bisher erschlossenen Objekte des Töpferviertels wurden in nördlicher Richtung mit einem Ofen von gewöhnlichem rundem Grundriß ergänzt, die Einfüllung seiner Arbeitsgrube wurde außer den Keramikfunden durch eine Nero-Münze datiert. Die Freilegung des vorigen Jahr gefundenen Trockenraumes wurde beendet und auch die Spuren eines neuen zeigten sich. Es bedeutet das größte Ergebnis der Ausgrabung, daß die Kontinuität der Siedlung, d. h. zwischen dem Töpferviertel und den im 3. Jh. errichteten Steingebäuden bewiesen werden konnte. Die auf das 2. Jh. datierbare Periode war durch einigen kleinen Hütten mit geschmiertem Lehm Boden vertreten, von denen eine einen erneuerten inneren Ofen besaß.

Ein in die Erde eingegrabenes, unversehrtes Vorratsgefäß kann auf dieselbe Periode datiert werden.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter T. Szőnyi

16. *Budapest, III. Óbuda* (V).¹ 1980 gingen die Ausgrabungen im Gebiet von 30 Objekten der Stadt Aquincum (Lager, Soldatenstadt, Zivilstadt und Gräberfelder) noch intensiver vorstatten als in den vorangegangenen Jahren. Ort und Zeitpunkt der Ausgrabungen wurden von den die Erdarbeiten verrichtenden Unternehmungen bestimmt, da die oben erwähnten Erschließungen wegen des Baus von neuen Wohnvierteln, der Rekonstruktion der Hauptverkehrsstraßen und der Erneuerung der Kommunalwerke nötig wurden. Die Kosten der archäologischen Forschungen wurden von den Investitionsträgern vom Budget des Rates der Stadt Budapest gedeckt.

Die Erweiterung der Árpád-Brücke und die damit im Zusammenhang stehende Vorbereitung des Gebietes des auf dem Flórián-Platz zu bauenden Verkehrsknotenpunktes galten als wichtige Bauarbeiten. Sie berührten die SO-Ecke und die Praetoria-Front des aus dem 2./3. Jh. stammenden Legionslagers und den Südtail des Castrums aus dem 4. Jh. Die Stelle des geplanten neuen Marktes und der Markthalle von Óbuda (Ecke Szöllőstraße und Vörösvári-Straße) ist mit der der südlichen Hälfte des südlichen Wehrbaus und der Retentur des Legionslagers von Aquincum identisch. An der Stelle des neuen Bürogebäudes der Ungarischen Nationalbank (Ecke Tavaszstraße und Hidfőstraße) an einem wichtigen Abschnitt des östlichen Wehrbaus des Legionslagers und im Inneren des spätrömischen Castrums, die N–S Hauptstraße entlang kam es zu wichtigen Freilegungen.

Anlaßlich der vollen Rekonstruktion des westlichen Gräberfeldes der Militärstadt von Aquincum wurden früh- und spätkaiserzeitliche Gräbergruppen erschlossen. An der Stelle der neuen Autobus-Endstation von BKV (Ecke Filatori-gát und Bogdány-Straße) kamen mehrere hundert Gräber des Gräberfeldes der Militärstadt zum Vorschein.

Im Nordteil des neuen Wohnviertels von Kaszásdűlő wurden ein Abschnitt des südlichen Wehrbaus der Zivilstadt von Aquincum, ferner die außer der Stadtmauer liegenden Reste eines zusammenhängenden Gebäudekomplexes freigelegt. Während der Terrainarbeiten im Zusammenhang mit der Verlängerung der Huszti-Straße konnten die an der Stelle und im Vorraum des Wehrbaus der Zivilstadt vorgenommenen Ausgrabungen den vollen Grundriß einer in der Nähe der Zivilstadt liegenden römischen Villa klären.

16/1. *Budapest, III. das zwischen Árpád-fejedelem-Str. – Kulcsár-Str. – Serfőző-Str. – Lajos-Str. – Korvin-Ottó-Platz* liegende Gebiet. Die Ausgrabungen gingen

in der Nähe der Árpád-Brücke, im Gebiet der auf ihrer Nord- und Südseite liegenden sog. spätrömischen Festung vorstatten.

Im nördlich von der Brücke liegenden Parkstreifen, von der Fußgängerunterführung westlich wurden weitere Teile des 1942 von J. Szilágyi teilweise schon freigelegten sog. „Apsidengebäudes“ erschlossen.

Auf der Südseite wurden weitere Abschnitte eines ebenfalls von J. Szilágyi freigelegten sog. „Hallengebäudes“ identifiziert. Während der Ausgrabung wurden der Eingang des Gebäudes und die sich von östlicher Richtung an das Gebäude anschließende Mauer gefunden. Auch der in der späten Römerzeit erfolgte Umbau des Gebäudes konnte beobachtet werden.

Vermutlich in derselben Periode wurde auf der Westseite des „Hallengebäudes“ – es teilweise mit eingebaut – ein neues Gebäude aufgezogen.

Auch die SW-Front, die innere Konstruktion und der mit zwei Apsiden versehene südliche Abschluß dieses zweiten Gebäudes wurde erschlossen. Es kann als bewiesen betrachtet werden, daß das sog. „Hallengebäude“ bzw. einige seiner Teile auch im Mittelalter benutzt wurden.

Ágnes Tóth

16/2. *Aquincum-Zivilstadt* (Pznr. 19668/3.) An zwei Stellen des westlich von der Szentendrei-Straße liegenden Gebietes der Zivilstadt von Aquincum wurden Ausgrabungen durchgeführt. Die südliche und westliche Stadtmauer wurde bei der B/2. Bastei erforscht. Wir konnten aber nur die Stelle der herausgehobenen südlichen Stadtmauer finden. An ihrer Südseite kam der Wassergraben, an der Nordseite die aus Lehmziegeln bestehende Böschung, ferner die Mauer eines innerhalb der Stadtmauer liegenden Gebäudes zum Vorschein. Außerdem wurde noch zwischen dem Wassergraben und der Stadtmauer auch ein früherer, eingefüllter Wassergraben freigelegt. Einige Steinreihen der Grundierung der westlichen Stadtmauer sind erhalten geblieben. An dieser Seite wurde nur ein Wassergraben erschlossen, von der inneren Berme fanden wir keine Spur. Auf die Stadtmauer wurden an dieser Stelle die Mauern späterer Gebäude fundiert.

Paula Zsidi

16/3. *Budapest III., Kaszás-Flur*, das zwischen Kazal-Str. und die Südmauer der Zivilstadt von Aquincum fallende Gebiet. Im Nordteil der Flur wurden die Forschungen der vorangegangenen Jahre fortgesetzt. Die Arbeit mußte vor dem Bau des hier geplanten Wohnviertels verrichtet werden. Unseren Erwartungen entsprechend konnte ein locker eingebaute, aus dem 3. Jh. stammender Siedlungsteil von vorstädtischem Charakter freigelegt werden, dessen Ausdehnung in allen Richtungen bestimmt wurde. Die Einbauung erstreckte sich bis zur römischen Stadtmauer; die Zusammenhänge zwischen der Stadtmauer und den von uns erschlossenen Gebäuden werden die Forschungen von Paula Zsidi klären. Im bisher als Acker gebrauchten Gebiet sind die römischen Mauern nur in ihrem Fundament erhalten geblieben, und da sie sowieso schwach waren, wurden sie vom hohen Grundwasser ziemlich beschädigt. Der älteste Gebäudekomplex (römisches Gebäude Nr. 1.) erstreckte sich den ehemaligen Aranyhegyi-Graben entlang bis zum Garten des Hauses Nr. 7. in der Kazal-Straße. In diesem Gebiet wurde die Grundpflasterung der auf alten Landkarten auffindbaren, N–S und O–W gerichteten Feldwege gefunden, aus Mangel an Begleitfunden kann aber ihre römische Abstammung nur angenommen werden. Da sich die römischen Gebäude mit magazinartigem Grundriß dieses Straßensystem entlang befinden, müssen wir daran denken, daß diese Straßen tatsächlich von den Römern gebaut und später im Laufe der landwirtschaftlichen Bearbeitung gestört wurden, und die ihre Kontinuität in ihrer Trasse ganz bis zur Neuzeit bewahrten.

Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial bestand aus für das 3. Jh. charakteristischen gewöhnlichen römischen Gegenständen. Im Gebäude Nr. 2. wurden ein gestörtes Steinkistengrab und zwei stark gestörte, beigabenlose Skelette in ungewöhnlicher Lage gefunden. Wahrscheinlich können sie auf spätrömische Zeit datiert werden, als die Gebäude in ihrer ursprünglichen Funktion nicht mehr benutzt wurden. In diesem Gebiet kamen auch einige Keramikstücke aus der Völkerwanderungszeit zum Vorschein, die von Margit Nagy als spätawarenzeitlich bestimmt wurden.

Mária Pető

16/4. Budapest, III., der westliche Teil der Kaszás-Flur Pznr. 19755 — Kunigunda-Str. Während der Bauarbeiten der neuen Anlage der Elektrizitätsindustriellen Bauunternehmung (VITÉV) wurden nach der Entfernung der oberen Humusschicht die Reste eines römischen Gebäudes ans Tageslicht gebracht. Die in diesem Gebiet durchgeführte Erschließung klärte den vollen Grundriß des 30 × 40 m großen römischen Gebäudes. Die ursprüngliche römische Oberfläche kam unmittelbar unter der Humusschicht zum Vorschein; in zwei Räumlichkeiten wurden die Reste des Terrazzobodens gefunden. Einige der meistens bis zu ihrer Grundierung vernichteten Mauern waren von Mörtelresten bedeckt. In der Nähe der SW-Ecke des Gebäudes kam ein beigabenlos begrabenes Skelett zum Vorschein.

Das Fundmaterial war ärmlich und bestand meistens aus römischer Hauskeramik. Die weniger freigelegten Münzen stammen aus dem 3. bzw. 4. Jh.

Paula Zsidi

16/5. Budapest, III., Kaszás (Filatori)-Flur — Raktáréti-Friedhof (Pznr. 19241.) Die im Gebiet der Bogdáni-Straße zu errichtenden Bus-Endstation 1978 begonnene Forschung wurde fortgesetzt. Im etwa 800 m² großen Gebiet wurden die Gräber Nr. 118–221. freigelegt. Die meisten waren Skelettgräber aber auch einige Brandgräber kamen vor. Der größte Teil der Gräber enthielt keine Beigaben oder nur solche, die aus je einer Münze, Öllampe oder einem Tongefäß bestanden. Neben einigen Kindergräbern mit „reicher“ Beigabe ist das Skelettgrab Nr. 176. erwähnenswert, von dem ein bronzenes Flügelfibelpaar ans Tageslicht gebracht wurde.

Paula Zsidi

16/6. Budapest, III., Perényi-Str. — Bécsi-Str. Beim Zusammenlauf der Perényi-Str. und der Bécsi-Str. wurde während des Baus eines Abwasserkanals und einer Wasserleitung eine weitere Parzelle von gemischtem Ritus von den Baggern gestört. Hier kamen neben den aus dem 2. Jh. stammenden Brandgräbern von bemerkenswertem Ritus auch einige Skelettgräber aus dem 2. Jh. bzw. aus dem 3./4. Jh. stammende Skelette enthaltende Steinkistengräber mit drei Grabsteinen von sekundärer Benutzung vor. Neben einem Steinkistengrab wurde ein Teil eines römischen, aus Tegulae und rosa Mörtel gebauten, N–S gerichteten Kanals freigelegt. Die Zahl der geretteten Gräber beträgt 58.

Judit Topál — Margit Németh

16/7. Budapest, III., Bécsi-Straße 166. Als Fortsetzung der in den vorangegangenen zwei Jahren beim Zusammenlauf der Bécsi-Str. und Vörösvári-Str. durchgeführten Notausgrabung wurden in südlicher Richtung in einem 20 × 3 m großen Graben weitere 15 frühkaiserzeitliche Brandgräber mit reichen Keramikbeigaben und Schmuckstücken aus Bronze und Gold freigelegt. Zwischen den Gräbern Nr. 34. und 42. kam ein kleines, viereckiges, mit einer Mauer umgebenes Gräberfeld zum Vorschein. Das hohe Grundwasser erschwerte die Fund-

bergung und machte die Beobachtung der Grabgründe unmöglich. Die Zahl der hier erschlossenen Gräber stieg auf 42.

Während der im Zusammenhang mit der Erweiterung der Bécsi-Str. vorgenommenen Erdarbeiten wurde bei dem Bau eines Abwasserkanals zwischen der Bécsi-Str. und der Farkastorki-Str. die römische Humusschicht, in vielen Fällen auch das Niveau der römischen Gräber erreicht. In der sich hier befindenden Parzelle kamen 35 frühkaiserzeitliche Brandgräber, ferner ein Teil der südlichen Schlußmauer des großen Gräberfeldes mit einer aus vier Steinscheiten bestehenden Basis zum Vorschein.

Judit Topál

Budapest III., Lajos-Str. 172., 174. s. Nr. 75/2.

Budapest, III., Mókus-Str. 20. s. Nr. 75/3.

Budapest, XVII., Rákosszaba, Péceli-Str. Pz. 138598. s. Nr. 35/2.

17. Dunaújváros (Kom. Fejér) (XL). Den künftigen Uferbefestigungsarbeiten vorangehend wurden an mehreren Stellen der Stadt Intercisa Notausgrabungen vorgenommen. Im Laufe der unmittelbar südöstlich vom Kastell durchgeführten Arbeit wurden die großen, viele Jahre hindurch benutzten Abfallgruben am östlichen Rande des Vicus freigelegt. Ebenda war auch eine römische, spontan eingefüllte Schlucht zu beobachten.

Am Rande des Hochufers wurden 112 Gräber eines bisher unbekannten, zum größten Teil aus dem 3. Jh. stammenden Gräberfeldes erschlossen. Das Gräberfeld ist an manchen Stellen mehrschichtig, von mannigfaltigem Ritus (Brandgräber, Holzarggräber, Nischengräber und aus Ziegelsteinen gebaute Gräber). Auch die Spuren der zeitgenössischen und neuzeitlichen Raubgrabungen konnten beobachtet werden, außerdem wurden mehrere Gräber durch die Schützengraben des II. Weltkrieges zerstört.

Unter dem römischen Gräberfeld kamen bronzene Gruben zum Vorschein, die mit einer einzigen Ausnahme erst in der nächsten Ausgrabungssaison erschließbar werden.

Mitarbeiter: Barnabás Lőrincz, ferner die Studentinnen Gabriella Nádorfi und Emilia Pásztor.

Jolán Horváth

Dunaújváros — Stadtviertel „Béke“ (Kom. Fejér) s. Nr. 37.

18. Fertőrákos-Alsóúttévény (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Die 1979 begonnene Fundbergung der spätrömischen Villa wurde im Frühling des Jahres 1980 fortgesetzt, aber nur das zentrale Gebäude konnte erschlossen werden. Vier Räumlichkeiten der aus Kalkstein gebauten Villa von Fertőrákos wurden mit Unterbodenheizung versehen, der eine Hypokaust-Raum war vom Tiefpflügen verschont geblieben, hier wurden die aus je 10 Ziegelsteinen gebauten Säulen mit 70 × 70 cm großen Bodenziegelsteinen überbrückt, darauf wurde das Terrazzopflaster gelegt. Auch die Stelle der Heizanlage konnte beobachtet werden, der Ofen selbst aber wurde vom Pflug zerstört. Von den anderen Räumlichkeiten waren vier bestimmt mit Terrazzopflaster versehen, der Boden der neben dem Hof liegenden zwei länglichen Räume war mit großen Kalksteinplatten bedeckt. Verputzte Wände konnten nur an einigen Stellen beobachtet werden, die mit farbiger Pflanzenornamentik versehenen Freskenfragmente weisen auf prunkvolle Gestaltung hin. Wegen der Rigolierung sind nur wenige Funde von datierendem Wert erhalten geblieben. Außer einigen Bruchstücken der späten Terra Sigillata wird das Gebäude durch glasierte Keramik und die Münzen von Maximus und Fausta auf den Anfang des 4. Jh. datiert.

Eszter T. Szőnyi

19. *Győr-Káptalanhügel*. Kasematte (Kom. Győr-Sopron) (XI). Die Zielsetzung der in der türkenzeitlichen Kasematte vorgenommenen, der Betonierung vorangehenden Fundbergung war die Fortsetzung der Erschließung der auf dem Grundstück Martinovics-Platz Nr. 3. gefundenen spätrömischen Befestigungsmauer. Es ist uns gelungen, die Befestigungsmauer an einer Stelle zu beobachten, wegen der dort stehenden Gebäude konnte aber weder ihre äußere, noch ihre innere Wandfläche bestimmt werden. Im Inneren der Befestigung fanden wir die teilweise abgetragenen Mauern eines sich vermutlich an die Mauer anschließenden spätrömischen Gebäudes, ferner den Nordteil eines auf die Periode des Steinlagers (2/3. Jh.) datierbaren, schon in der späten Römerzeit niedergerissenen Steingebäudes mit Apside. Auch ein ganz kleiner Teil der in die Erde vertieften Gräben und Pfahllöcher des Barackenlagers wurde freigelegt. Der Großteil des Ausgrabungsgebietes wurde von einem großen Graben durchschnitten, der von der heutigen Oberfläche gemessen eine Tiefe von etwa 6 m hatte. Von seinem eingefüllten Schutt kamen außer römzeitlichen Gegenständen auch aus dem 14. Jh. stammende Gefäßfragmente zum Vorschein.

Eszter T. Szőnyi

20. *Keszthely-Fenekpuszta* (Kom. Zala) (XV). Das Ergebnis der als Fortsetzung der 1976 begonnenen gemeinsamen ungarisch-sowjetischen Ausgrabungen geltenden Erschließungen kann folgendermaßen zusammengefaßt werden:

1. Arbeitsstelle (Leitung: E. Tóth): Es ist uns gelungen, die Freilegung der ersten, neben der SW-Bastei stehenden südlichen Bastei zu vollenden. Neben ihr wurden zwei Gräber gefunden. Die Grundierung der Bastei lag in einer Tiefe von 1 m unter dem ursprünglichen Bodenniveau und hatte eine Breite von 270 cm, die der aufgehenden Steinmauer war 240 cm. Die Dicke der Befestigungsmauer konnte ungefähr 340 cm sein. Es ist uns gelungen, innerhalb der Bastei die Bauperioden und Bodenniveaus vom 4. Jh. an festzustellen. Insgesamt 4 Niveaus konnten beobachtet werden.

2. Arbeitsstelle (Leitung: I. Erdélyi und I. Torma): Außerhalb der Gruben der kupferzeitlichen Badener Kultur wurde das wahrscheinlich aus der Hunnenzeit stammende Grabensystem freigelegt, es ist uns aber noch nicht gelungen, die ganze Konstruktion zu erschließen. Inzwischen kamen noch vier gotisch-аланische Gräber aus dem 5. Jh. zum Vorschein. Ihre Beigaben waren ärmlich, die Schädel trugen Deformationsspuren. Am Westrand der Arbeitsstelle wurde ein spätrömisches Grab gefunden. Am Nordrand, wo ein Parkplatz gebaut wird, mußten Notausgrabungen vorgenommen werden, die spätrömische Siedlungsspuren erschlossen (Gruben, Keramik). Die Badener Siedlung hatte keine Spuren.

9. Arbeitsstelle (Leitung: K. Sági): In der Nähe der alten Silogrube wurde außer einigen urzeitlichen Gruben ein beigabenloses Grab aus der Römerzeit (?) und ein Grabensystem von unbekanntem Alter erschlossen.

12. Arbeitsstelle (Leitung: K. Sági): Es ist uns gelungen, im sich vor dem südlichen Befestigungstor erstreckenden Gebiet, jenseits des Feldwegs den Südrand des römischen Gräberfeldes suchen 16 Gräber aus dem 14. Jh. freizulegen. Der Rand des Gräberfeldes wurde nicht erreicht. Gläser, vergoldete Zwiebelkopffibel aus Bronze und Goldperlen waren die wichtigsten Beigaben.

10. Arbeitsstelle (Leitung: E. Simonowa und I. Erdélyi): Die Erschließung der aus dem vorigen Jahr stammenden Blocks wurde beendet. Keltische Getreidegruben, aus der Árpádenzeit stammende Gruben und neben den spärlichen Resten eines Hauses auch neolithische Siedlungsspuren wurden ans Tageslicht gebracht. Auch die Reste eines keltischen Ofens wurden gefunden. Aus einigen Gruben kam ein beduetender, durchgebrannter Getreidefund zum Vorschein.

13. Arbeitsstelle (Leitung: R. Müller): Außer 28 spätrömischen Gräbern wurden auch die Reste von zwei spätrömischen Wohngruben freigelegt. Außerdem wurde

noch ein aus dem 9. Jh. stammendes Grab erschlossen, dessen Beigabe ein Tongefäß war.

An der Ausgrabung nahmen teil die Archäologen: Károly Sági (9. und 12. Arbeitsstellen), Endre Tóth (UNM., 1. Arbeitsstelle), Eugenia Simonowa und Katalin Szilágyi (Institut für Archäologie der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 10. und 12. Arbeitsstellen), Róbert Müller und Irén Bilkei (BM., 13. Arbeitsstelle), István Torma (Institut für Archäologie der Ungarischen Akademie der Wissenschaften), der Student Géza Nagy (2. Arbeitsstelle), der Paläobotaniker Miklós Frech (BM), der Paläozoologe István Vörös (UNM), der Ingenieur Ferenc Sallay (Forschungsinstitut für Rechentechne und Automatisierung), ferner die sowjetischen Archäologen Waleri Titow (Leiter der sowjetischen Arbeitsgruppe), Kirill Smirnow, Pjotr Gajdukow und Tamila Potomkina.

István Erdélyi

21. *Kővágószőlős-Kiskút, Betrieb I.* (Kom. Baranya) (XXVI). Die 1977 begonnene Freilegung des zentralen Gebäudes der großen Villenwirtschaft wurde fortgesetzt. Im Jahre 1980 wurde die Einbauung westlich von der SW-Ecke der Villa geklärt. Das römische Gebäude, das durch ein 200 cm breites Flursystem an die Westmauer der Villa angeschlossen war, erstreckte sich über das heute von einem Zaun umgebene Gebiet hinaus ganz bis zum seichten Bach. Das Flursystem wird in südlicher Richtung von großen Pfeilern unterbrochen, hier wird sich wahrscheinlich ein prunkvoller Eingang entfalten. An die Nordmauer des Flurs wurden im 3. Jh. mehrere kleine Räume gebaut. Von diesen Räumen wurden Eisenschlacken und verschiedene Eisengeräte zutage gefördert. Gleichzeitig liefen die Mauerkonservierungsarbeiten aufgrund der Pläne von Prof. Dr. Gyula Hajnóczy weiter.

Alice Sz. Burger

Nagyecsepy-Pácsmád (Kom. Somogy) s. Nr. 6.

22. *Nagyrecse-Kisvajda-Flur* (Kom. Zala) (XX). 300 m westlich von der Stelle der Fundbergung des Jahres 1979 wurde ein weiterer Grabbau gefunden. Der Grabbau war eine S-N gerichtete, mit einem Vorraum versehene, 4,5 x 3,0 m große Kammer, mit einem Eingang vom Süden. Der aus Ziegelstein-Bruchstücken und Sandstein errichtete Grabbau wurde geplündert, seine Mauern sind in sehr schlechtem Zustand erhalten geblieben. Am Fundort kamen nur einige frühromische Gefäßfragmente zum Vorschein. Auch die früher erschlossenen zwei Grabkammern — die früher als aus dem 4. Jh. stammende bestimmt wurden — waren wahrscheinlich Teile von frühromischen Tumuli.

László Horváth

23/1. *Nemesvámos-Balácsa-puszta* (MRT 2. 34/14. FO.) (Kom. Veszprém) (XLV). Als Fortsetzung der Forschungen der früheren Jahre arbeiteten wir 1980 in der östlichen Hälfte des Gebäudes Nr. I. der römischen Villa. Weitere Mauern wurden gefunden, die teils zu diesem Gebäude, teils aber zu einem anderen, von Gyula Rhé schon beobachteten (Rhé Gy.: Balácsa, Veszprém, 1912. 3.) Gebäude von unterschiedlicher Orientierung gehörten. Das Gelniveau der Räume Nr. 8., 9. und 10. durchbrechend wurden auch die aus dem 2. Jh. stammenden Schichten erreicht.

Im für den Aufenthaltsraum des Personals gehaltenen sog. „fußbodenlosen“ Raum Nr. 6. wurde ein Kellerabstieg gefunden. Parallel mit den Arbeiten am Gebäude Nr. I. wurde auch die Erschließung des Gebäudes Nr. II. begonnen (vergl. Rhé: a. a. O., Abbildung Nr. 2.) bzw. die Erforschung der mittelalterlichen Kirche fortgesetzt.

Mitarbeiter: Márta H. Kelemen und Sándor Tóth.

Sylvia K. Palágyi

23/2. *Nemesvámos-Balácsa* (Kom. Veszprém) (XLV). Gebäude Nr. II.

Die Neuerschließung wurde 1980 begonnen. Vom während der früheren Freilegung als Bad bestimmten Gebäude wurden die Räume Nr. 2., 3. und 14. ganz, die Räume Nr. 1., 5–6. und 13. dagegen teilweise erschlossen. Von den Räumen 2., 4. und 5. wurde ein Terrazzoboden freigelegt, der des Raumes Nr. 3. wurde wahrscheinlich während einer früheren Ausgrabung abgetragen, hier wurde nur ein Teil der Fußbodengrundierung gefunden. In den Räumlichkeiten Nr. 1. und 14. wurden keine römischen Schichten gefunden. Ebenda konnten wir von den auf dem Grundriß angegebenen drei N–S orientierten Mauern nur den östlichen Mauerabschnitt freilegen. Auch der sich durch die Räume Nr. 2. und 3. ziehende, W–O gerichtete, aus Ziegelsteinen gebaute und der sich im Raum Nr. 14. befindende, T-förmige Heizkanal wurde erschlossen. Die Ostmauer der Räume Nr. 2. und 3. entlang wurden weitere, auf dem Grundriß nicht angedeutete Heizkanäle, ferner im Raum Nr. 2. ein vom großen Heizkanal abzweigender und bis zur Apside laufender, NW–SO gerichteter Heizkanal gefunden. Wir stellten fest, daß das Gebäude mehrere Male erweitert wurde. Außer der von Gy. Rhé angedeuteten Schwellensteinen wurde in der Nähe der SO-Ecke des Raumes Nr. 13., an der Ostmauer eine vermauerte Öffnung gefunden. Neben der Ostmauer des Raumes Nr. 1. wurden zwei große, quadratische Steinpfeiler freigelegt. Ebenda kamen aus der Planierungsschicht viele Freskenfragmente zum Vorschein.

Das Fundmaterial bestand aus mehreren Silber- und Bronzemünzen des 3/4. Jhs., aus den Bruchstücken gemeißelter Steinreliefs und Bauelemente, Bronzefibeln, Gefäßbruchstücken und Tierknochen.

Mitarbeiter: Judit Regénye.

Márta H. Kelemen

Ságvár-Ali rét (Kom. Somogy) s. Nr. 8.

24. *Sopron – Ecke Uj Str.-Szent-György-Str.* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Die Ausgrabung des Jahres 1979 fortsetzend wurde der Südrand des Forums von *Scarbantia*, der von einem offenen, in Stein gehauenen Kanal angedeutet wurde, bestimmt. Neben dem Forum wurde der Eingang eines öffentlichen Gebäudes gefunden, daneben wurden symmetrisch angeordnete Statuensockel freigelegt. Die 91 cm hohen, aus 3 Steinreihen treppenartig aufgebauten Statuensockel hatten unten eine 125 × 290 cm, oben dagegen eine 93 × 148 cm große Grundfläche und stehen auf dem Steinpflaster des Forums. Auf diesen Sockeln können Reiterstatuen gestanden haben. Auch weitere römische Gebäudereste, Teile von Heizkanälen und Terrazzoböden wurden erschlossen. Vom Fundmaterial ist eine in einer S-Form endende Fibel (vgl. Hegykő) aus dem 6. Jh., die von der spätesten Siedlungsschicht von *Scarbantia* zum Vorschein kam, erwähnenswert. Die *árpádenzeitlichen* Schichten und die aus dem 14/15. Jh. stammenden Gebäude- und Ofenreste wurden ebenfalls freigelegt, unter ihnen die Teile eines Holzgebäudes mit Grundbalken, das jünger ist, als die 1979 erschlossene Werkstatt mit in Lehm gesetzten Steinmauern und die in ihr gefundenen, mehrmals erneuerten Backöfen. Einige römische Kleinbronzen und spätmittelalterliche Silberobuli wurden aus Tageslicht gebracht.

János Gömöri

25. *Székely-Réti földék* (Kom. Tolna) (XLVIII). Während unserer Freilegung konnten wir mit zwischen zwei früheren Arbeitsstellen (1973, 1979) eröffneten Blocks die Gesamtheit der Siedlungsercheinungen eines großen, zusammenhängenden Gebiets untersuchen. Im Laufe dieser Arbeiten kam es zur Erschließung zweier ebenerdigen Pfostenbauten. Ihr Gelniveau wurde vom Pflug zerstört, aber aufgrund der in der Einfüllung der Pfahlöcher gefundenen *Westerndorfer* Sigillaten und

anderer Keramiktypen können sie auf die Periode nach der Mitte des 3. Jh. datiert werden. Im Gebiet der Häuser, auf der Oberfläche kann die Siedlungskeramik des 4. Jh. – so auch die glasierte Reibschüssel – gefunden werden. Das eine Gebäude wurde von einem späten, aus Lehmziegeln gesetzten Backofen durchgeschnitten.

In Nordteil des Gebietes kam es zur Freilegung einer aus dem 3. Jh. stammenden Grubenhütte und einer großen, tiefen Grube aus dem 4. Jh. von unbekannter Bestimmung. Aufgrund der beobachteten Siedlungsobjekte können wir darauf schließen, daß die aus dem 3/4. Jh. stammende Siedlung sich auf solche Gebiete erstreckte, die in der späten *La Tène*-Periode bzw. der frühen Kaiserzeit unbewohnt waren. Im Südteil unseres Ausgrabungsgebietes wurde eine größere Grube erschlossen, in der Bruchstücke von neolithischer Linienbandkeramik und geschliffene Steingeräte gefunden wurden.

Mitarbeiter: J. Solti und K. Ottományi.

Dénes Gabler

26. *Tác* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im 23. Jahr der regelmäßigen Erschließung wurde die Forschung im Zentrum, ferner – um die Ausdehnung der Stadt feststellen zu können – im östlichen und südlichen Teil der Siedlung fortgesetzt. Der Schwerpunkt der Ausgrabungen fiel auf den Ostteil des Siedlungszentrums, wo im Jahre 1973 auf der Ostseite der NO-SW gerichteten, mit Steinen bedeckten Straße, die sich später als mittelalterlich erwies, ein aus dem 4. Jh. stammendes Gebäude (*Alba Regia* 14., 1975, 292., 321., 322.), ferner während der Freilegungen des Jahres 1978 weitere Räume dieses Gebäudes und unter ihnen die öffentliche Badeanstalt von *Gorsium* erschlossen wurden. Im Laufe der Ausgrabungen kam das aus dem 4. Jh. stammende Gebäude Nr. XXXI. zur vollständigen Freilegung. Seine schmale Südfront ging auf den *Decumanus Maximus* des 4. Jh., seine Westseite entlang verlief eine enge Gasse, die es vom ebenfalls aus dem 4. Jh. stammenden Gebäude Nr. XXXVIII. trennte. Vor den Räumlichkeiten der West- und Südseite zog sich ein enger Flur (*Porticus?*), die Mauern wurden auf beiden Seiten abgetragen. Auf der NW-Seite des Gebäudes mußte die früher erschlossene mittelalterliche Straße, die teilweise auf den Terrazzoboden des Gebäudes aus dem 4. Jh. gebaut wurde, aufgebrochen werden. Die Straße war an beiden Seiten von einem Graben (auf der Ostseite von einem Doppelgraben) begleitet, der auch den Boden und die Mauern durchschnitt. Im Gebiet der Beiden *Porticus* wurde ein Gelniveau von schwacher Qualität gefunden, die anderen Räumlichkeiten waren mit Terrazzoboden versehen. Die sich an der Ostfront befindenden Räumlichkeiten hatten eine Unterbodenheizung, die Heizkanäle zogen sich die Westmauer und die Mittellinie der Räume entlang. Unter dem späteren Straßenniveau entfaltete sich das Bad des Gebäudes mit einem Hypokaust, den sich unter dem Boden ziehenden Kanälen und den Spuren der auf einem von drei Mauern begrenzten Dreieck stehenden Wanne.

Nach der vollständigen Freilegung des Gebäudes Nr. XXXI. begann die Erschließung der unter ihm liegenden öffentlichen Badeanstalt (Gebäude Nr. XL). Die West- und Nordmauer des 1978 ans Tageslicht gebrachten Beckens wurde in ihrer vollen Länge freigelegt, dadurch konnte seine Größe bestimmt werden (16 × 12 m). Das Becken war von einer 1,5–2 m tiefen, vom Gebäude stammenden Schuttschicht erfüllt, die viele, in gutem Zustand erhalten gebliebene Freskenfragmente, größere Bronzegefäße und einen aus Gemmenringen bestehenden Schatzfund enthielt.

Die topographischen Forschungen wurden am Osthang des sich im Zentrum der Siedlung befindenden Hügels begonnen, wo in östlicher Richtung eine 70 m lange Blockreihe eröffnet wurde. Am Fuße des Hügels kam die NW-SO gerichtete, 1,70 m breite herausgehobene Stadtmauer zum Vorschein. An die Mauer schloß sich ein etwas hineinragender, viereckiger äußerer Turm an, dessen innere Westmauer 3 m breit war. Vom freigelegten Ab-

schnitt südlich und nördlich wurde die Stadtmauer an zwei Stellen durch ein Forschungsgraben durchgeschnitten. Auf der Nordseite wurde die Mauer eines anderen äußeren Turmes freigelegt, die zwei Türme liegen in einer Entfernung von 39 m voneinander. Um die während der Ausgrabung des Jahres 1979 gefundenen, nördlich vom Forum liegenden, zusammenhanglosen Mauern aus dem 4. Jh. klären zu können, wurde die Freilegung um 3 Blocks erweitert. Hier kam ein Abschnitt der nördlichen Stadtmauer zusammen mit dem Beginn des Turmes des nördlichen Tors zum Vorschein. Um die Stelle der südlichen Stadtmauer bestimmen zu können, erforschten wir den SO-Eckturm. Von den Geländeformationen abweichend kam er nördlicher als erwartet zum Vorschein. Die südliche Stadtmauer zog sich dort, wo wir bisher aufgrund der Luftaufnahmen den S-Graben des Militärlagers vermuteten. Die herausgehobene südliche Stadtmauer wurde an zwei Stellen erforscht, an der einen konnte der Ansatz des Turmes der Stadttor beobachtet werden. Auch die Feststellung der Stelle der westlichen Stadtmauer wurde versucht, diese Arbeit konnte aber wegen der eintretenden winterlichen Witterung nicht beendet werden. In den Blocks wo das Erscheinen der Stadtmauer zu erwarten war, wurde eine zusammenhängende, mit Steinen bedeckte Fläche freigelegt. Wahrscheinlich wurde das sich außerhalb der Stadtmauer bis zum Sárvíz erstreckende Gebiet zwecks Uferbefestigung gepflastert. Die auf der N-, O- und S-Seite bestimmten und auf der Westseite vermuteten Stadtmauern umschlossen ein Gebiet von etwa 7 Hektaren. Der Decumanus Maximus schneidet in SW-NO Richtung das nördliche Drittel der annähernd quadratförmigen Stadt durch. Das nördliche und südliche Stadttor deutet wahrscheinlich die NW-SO gerichtete Mittelachse der Stadt an. Während der Erforschung des SO-Eckturmes wurde südlich von ihm ein weiteres Gräberfeld aus dem 4. Jh. gefunden (Süd-Gorsium, Gräberfeld Nr. II.), von dem 10 Gräber erschlossen wurden.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Zsuzsanna Bánki, Zoltán Farkas, Gyula Fülöp, die Studentinnen Gabriella Nádorfi, Rozália Zsákovics, Emma Pásztor, ferner die Restauratoren Zsolt Koppán, Olga Lakk und Edit Bakó teil.

Jenő Füz

Visegrád-Burggarten (Kom. Pest) s. Nr. 71.

27. Zalatölvő (Kom. Zala) XLVII). Die Arbeit wurde in der 8. Ausgrabungssaison im südlichen Teil des Grundstückes der Gewerblichen LPG „Zala“ und der sich in der Lajos-Kossuth-Str. befindenden Apotheke fortgesetzt. Die Umstände der Arbeit und unsere Aufgaben wurden auch dadurch beeinflusst, daß der Komitatsrat das Grundstück und Gebäude der alten Apotheke für weitere Forschungszwecke und die Gründung eines Museums gekauft hatte. Unsere Tätigkeit wurde also zwischen der Ausgrabung und der Organisation einer Ausstellung geteilt.

Die Siedlungsspuren aus dem 1. Jh. nahmen im Südteil des Ausgrabungsgebietes (in den Blocks F/III–IV–V. und E–F/II–III.) zu. Südöstlich von der Straße kamen sich parallel mit ihr befindende Balkenspuren und Pfahllöcher zum Vorschein, dazu einem größeren Gebäude gehört haben müssen. In den Blocks um F/II. wurde der Graben des vermuteten Militärlagers gesucht, aber im uns zur Verfügung stehenden sehr engen Gebiet fanden wir nur den Rand seiner Böschung. Ebenfalls in den Blocks F/III–IV–V–VI. wurden auf den Anfang des II. Jh. datierbare Siedlungsspuren freigelegt. Vermutlich wiesen sie auf gewerbliche Tätigkeit (Metallgewerbe) hin. Aus derselben Periode stammen die 1980 freigelegten Schichten der Blocks E/VIII–D/IX. Durch die Ausgrabung wurden keine auf das 3. Jh. datierbare Schichten ans Tageslicht gebracht, aber unsere das große Steingebäude betreffenden Kenntnisse erweiterten sich um ein beträchtliches. Nordwestlich vom Raum Nr. VII. kamen weitere 3 Hypokaustträume zum Vorschein, die wir aber noch nicht in ihrer vollständigen Ausdehnung

kennen. Ihre NW-SO gerichteten Mauern können mit den an der Arbeitsstelle „B“ im Jahre 1979 freigelegten Mauern und Fußböden verbunden werden. Wir gewannen auch im Zusammenhang mit der Kanalisierung des schon früher bekannten Raumes Nr. VII. neue Angaben. Im Fußboden des einen Hypokaustumes wurde eine Marmorplatte von guter Qualität gefunden, deren kürzere Kante in der Form einer Löwenpfote gemeißelt wurde. Dieser Fund gehörte wahrscheinlich zur Einrichtung eines großen Gebäudes.

Mitarbeiter: Mária Szilágyi, die Münchener Archäologiestudentinnen Barbara Caplick und Eleonore Hunger, ferner die Studenten des Lehrstuhls für Archäologie der Loránd-Eötvös-Universität.

Ferenc Redő

Zamárdi-Réti földek (Kom. Somogy) s. Nr. 49.

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 28–34)

Csanytelek-Újhalastó (Kom. Csongrád) s. Nr. 3.

Gorza (Kom. Csongrád) s. Nr. 4.

28. Hajdúszoboszló-Köztetető (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Im gegenwärtig benutzten städtischen öffentlichen Friedhof werden fortdauernd vom Ende des 3. Jh. bzw. aus dem 4. Jh. stammende Gräber gestört. Von diesem Gebiet sind schon mehrere Male Funde in den Besitz des Déri-Museums geraten. Im Juni 1980 kamen im gestörten Siedlungsteil ein bronzenes Armreifenpaar, Spinnwirtel und Gefäße zum Vorschein. In diesem Gebiet kann vorläufig keine Fundbergung vorgenommen werden.

Ibolya M. Nepper

29/1. Kiskőrös-Feketehalom (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Südlich von der Landstraße nach Seregélyes wurden während der Weinanpflanzung am Feketehalom vorangehenden Bodenplanierung Gräber und Keramikbruchstücke gefunden. Die Fundbergung legte je ein O–W bzw. S–N gerichtetes Grab und mehrere Gruben frei. Im S–N orientierten Grabkomplex waren zwei Gräber mit einem Graben umgeben. Vom reichsten, aber geplünderten Grab Nr. 4. kamen zwei Gefäße, ein Halsring aus Bronze, eine Scheibenfibel, ein Scheibchen mit Gesichtverzierung und zahlreiche Perlen zum Vorschein. Die anderen Gräber enthielten Eisenmesser, Fibeln und Gefäße. Die Bestattungen können auf das ausgehende 3. Jh. bzw. die erste Hälfte des 4. Jh. datiert werden. In den Gruben wurden sarmatenzeitliche Keramikbruchstücke und ein Hundeskelett gefunden. Ein über eine sarmatische Grube in gestörter Lage gefundenes eisernes Pflugschar von unbestimmten Alter ist noch erwähnenswert.

György V. Székely

29/2. Kiskőrös-Feketehalom (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Während der Arbeiten des Hidvári-Gehöfts (Feketehalom Nr. 3.) wurde durch eine Kalkgrube ein Gefäßbrennofen gestört. Der Heizraum des Ofens mit Stein- und Lehmgewölbe und einem Durchmesser von etwa anderthalb Metern wurde in einer Tiefe von 80 cm gefunden, es ist anzunehmen, daß sein Heizkanal in einer unteren Arbeitsgrube endete. Die vom Stein- und Lehm-schutt ans Tageslicht gebrachten Bruchstücke handgeformter Gefäße lassen einen eventuell auf die Siedlung der einheimischen Urbevölkerung der frühen Sarmatenzeit schließen.

Attila Horváth

30. *Örkény-Mező-Imre-Str. 7.* (Kom. Pest) (LXI). Das Grundstück Mező-Imre-Str. 7. ist im Nordteil der Gemeinde, im neu besiedelten Gebiet zu finden. Hier fand der Besitzer Lajos Nyiri beim Garagenbau Gefäßbruchstücke und Tierknochen. Während der Vorschau konnten wir feststellen, daß in der für die Zwecke eines Montageschachts gegrabenen Grube eine etwa 160 cm tiefe ovale Abfallgrube gefunden wurde. Der größte Teil der Grube wurde freigelegt. Aufgrund des Fundmaterials (handgeformte und mit Drehscheibe geformte sarmatische Gefäßbruchstücke, Fragmente eines naturfarbenen Kruges, ein Schüsselfragment von Drag 17/31) kann in der Nähe eine aus dem 2/3. Jh. stammende Siedlung gefunden werden.

Mitarbeiter: der Museumsdirektor Gyula Kocsis.

István Dinnyés

Sándorfalva-Eperjes (Kom. Csongrád) s. Nr. 53.

31. *Szeged-Csongrádi-Str.* (Kom. Csongrád) (XXXII). 1980 wurde die Freilegung der im Versuchsgarten der Fachmittelschule für Forstwesen gefundenen sarmatischen und landnahmezeitlichen Gräberfelder fortgesetzt. Während unserer Arbeit konnte die Westseite des Gräberfeldes abgegrenzt werden, da wir im erschlossenen Gebiet außer eines beigabenlosen Grabes keine weitere, aus dem 10. Jh. stammende Gräber fanden.

Die Anzahl der Gräber des sarmatischen Gräberfeldes wurde größer. Durch sorgfältige Dokumentierung der ungestörten Fundkomplexe konnte die Volkstracht der sarmatischen Frauen beobachtet werden: die Verzierung der Hosen und Röcke geschah durch reihenweise verschiedenfarbige kleine Perlen eventuell auch vom unterschiedlichen Typ. Ein Teil der freigelegten Funde ermöglicht uns die Umwertung der chronologischen Lage einiger Gegenstandstypen. Die Funde der sechs Gräber waren: verschiedenfarbige Perlen von unterschiedlichem Typ und unterschiedlicher Funktion (Kragen-, Ärmel-, Rock- und Hosenschmuck; vom Gürtel herunterhängende, auf eine Schnur gereimte Perlen, aus Perlenketten angefertigte Armbänder, Halskette, in die Haare geflochtene Perlen), ein silberner Torques, Bronzeanhänger von der Form eines kleinen Eimers, Gold- und Silberanhänger von der Form eines Halbmondes und mit Pasteeinlage, Goldperlen, Spinnwirtel, Messer, roh gearbeitete Keramik, ein Terra Sigillata nachahmendes Gefäß, Bronzebeschläge eines Holzgefäßes (oder eines Holzkästchens?), Bronzeglocke, Bronze- bzw. Knochenriegel, eine Scheibe und eine Kniefibel. Unter den Gräbern konnten auch Sargbestattungen beobachtet werden.

Mitarbeiter: Irén Fári, Gabriella Vörös.

Béla Kürti

32. *Szeged-Tápé, Umgebung des Erdölbrunnens A. 151.* (Kom. Csongrád) (XXXII.) Während der Notausgrabung wurden 8 sarmatenzeitliche Bestattungen freigelegt. Die Gräber befanden sich dicht nebeneinander, in einer Gruppe. 6 Gräber waren geplündert, zwei Kindergräber wurden „in situ“ gefunden. Das Fundmaterial der ungestörten Gräber enthielt in einer Schlinge endende Ohrgehänge, Fibeln, Halsketten, aus Perlen angefertigte Armbänder. An der Fußenden kamen kleine graue, scheibengedrehte bzw. handgeformte Gefäße zum Vorschein. Aus den geplünderten Gräbern wurden Spinnwirtel, Fibeln und Perlen von verschiedenem Typ und Material zutage gefördert. In zwei Fällen gelang es uns, Reste eines Holz-sarges feizulegen. Die Gräber können auf das 3. Jh. datiert werden.

Gabriella Vörös

33. *Szegvár-Kühlteich der LPG „Puskin“* (Kom. Csongrád) (XXXV). Im Laufe der Vorbereitung des Gebietes des neuen Kühlteiches (ehemalige Reispazelle

Nr. XVI.) kamen während der Erdarbeiten zwei sarmatische Häuser zum Vorschein. Die Notausgrabung legte weitere drei sarmatische Gräber frei. Von den 5 Gräbern waren 2 geplündert (das eine war vom Prohorovka-Typ), 2 wurden von Baggern gestört. Nur das S—N gerichtete Grab Nr. 3. von der Form eines abgerundeten Vierecks war ungestört, in ihm lag das Skelett eines Mannes. Seine Beigaben waren: ein Eisenmesser, eine Eisenschnalle, ein grauer, schreibengedrehter Henkeltopf und eine aus dem 2. Jh. stammende römische Münze.

Von den gestörten Gräbern kamen Glaspasta-, Karneol-, Kalkstein- und Beinperlen, ferner ein kleines Gefäß zum Vorschein.

Im Ausgrabungsgebiet wurden auch urzeitliche und sarmatische Siedlungserscheinungen (Gruben und Öfen) beobachtet. Unter ihnen war eine Abfallgrube am bedeutendsten, in der das Fundmaterial der Theiß-Kultur freigelegt wurde.

Der Fundort wurde durch die Erdarbeiten fast vollkommen zerstört.

László Horváth—Katalin Simon

34. *Tiszaföldvár-Ziegelfabrik* (Kom. Szolnok). (XXXVIII). Im Gebiet der Ziegelfabrik wurden sechs Gruben und zwei Öfen eines AKV-Depots freigelegt. Drei sarmatische Häuser aus der Hunnenzeit wurden zusammen mit den zu ihnen gehörenden Öfen und 36 Gruben ebenfalls erschlossen. Aus den sarmatischen Gruben kamen außer des üblichen Keramik- und Knochenmaterials ein geschliffenes römisches Trinkglas, ein Knochenkamm, eine Knochenflöte und andere Gegenstände aus Bronze und Eisen zum Vorschein. In der einen Grube lag mit gebrannter Schicht bedeckt ein halbes Menschenskelett.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Eszter Istvánovics, Valéria Kulesár, die Restauratoren Erzsébet Pintér, Katalin Hornsitzki (Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften), der Zeichner Miklós Sajti (ebd.), der Geodet Dénes Virág (ebd.), ferner die Archäologin Virág T. Soós (Szécsény, Museum) teil.

Andrea H. Vaday

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 35—49)

35/1. *Budapest, III. Névtelen-Str.-Serfőző-Str.* (V). In diesem Gebiet kamen außer der Gebäude des spätrömischen Castrums auch einige Bestattungen aus der Völkerwanderungszeit zum Vorschein. Am bedeutendsten war ein W—O gerichtetes Grab, unter dessen Beigaben auch eine vergoldete Silberfibel mit fünf Knöpfen, ferner das Fragment eines zweiseitigen Knochenkammes vorkamen. Die Erschließung der Gräber wurde durch die im Gebiet beobachtbare, sehr tiefe, neuzeitliche Störung erschwert.

Ágnes B. Tóth

35/2. *Budapest, XVII. Rákosszaba, Péceli-Str.* Pznr. 138598. (V).

Die Erschließung des aus dem 3/4 Jh. stammenden, ostgermanischen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. 1980 wurden mit Hilfe der sich an die Ostseite der Blocks Nr. XXIII—XXVI. der Ausgrabung des Jahres 1976 anschließenden Blocks Nr. XXVII—XXX. in einem Gebiet von 2829 m² 53 neue Gräber freigelegt. Die Anordnung der Gräber weist darauf hin, daß wir den mittleren, am dichtesten belegten Teil des Gräberfeldes erreichten. Im neuen Teil des Gräberfeldes kamen neun aus Steinen gesetzte und vier mit einem Graben umgebene Bestat-

tungen zum Vorschein. Neben den S—N gerichteten Skelettgräbern wurden auch aus dem 1/2 Jh. stammende Abfallgruben und frühbronzezeitliche Siedlungsspuren gefunden. Im Südteil der Blocks Nr. XXIX—XXX. wurde die Westhälfte des bisher größten Rundgrabens des Gräberfeldes freigelegt.

Margit Nagy

Budapest, III. Békásmegyer, Vöröshadsereg-Str., Pznr. 63673 s. Nr. 2.

Budapest, III. Kaszás dűlő s. Nr. 16/3.

36. *Darnózszi-Parázsszeg dűlő* (Kom. Győr-Sopron) (XIX). Die 1972 begonnene, von Rezső Pusztai geleitete Freilegung der awarenzeitlichen Siedlung wurde auf dem NO-Hang des aus dem wasserbedeckten Gebiet herausragenden Hügels fortgesetzt. In einem mehr als 430 m² großen Gebiet wurden 18 Objekte, unter ihnen auch eine Grube der Hallstatt-Periode, erschlossen. Nur der lehmgeschmierte Grund eines Ofens wurde gefunden, die Grenzen des zu ihm gehörenden Hauses (?) sind unsicher, denn es wurde von einer späteren, aber ebenfalls aus dem 9. Jh. stammenden Grube gestört, aber es enthielt keine Pfahlgruben. Sechzehn Gruben wurden freigelegt, ihr größter Teil war von einer Viereckform, ihre Tiefe wechselte von 50 cm bis 95 cm, ihre Länge von 60 cm bis 290 cm ab, oft wurden sie ineinander gegraben. Vier selbständige runde Gruben wurden erschlossen, die weitere drei rechteckige Gruben durchschnitten. Im reichen Keramikmaterial wurden neben typisch awarenzeitlichen Bruchstücken auch mit einer handgedrehten Scheibe geformte Töpfe mit breiter Öffnung im auffallend großer Anzahl gefunden. Fast jedes Gefäß war reich verziert. Das Fundmaterial, dessen größter Teil aus dem 9. Jh. stammt, wird durch einige Spinnwirtel, Eisenmesser, sehr viele Tierknochen und glimmernde Sandstein-Stücke ergänzt.

Mitarbeiter: Rezső Pusztai.

Péter Tomka

37. *Dunaujváros-Stadtteil „Béke“-Alsófoki-Bach-Simonyi-Flur* (Kom. Fejér) (XXXVI). 1980 wurde die dem Stadtbau vorangehende Fundbergung fortgesetzt. 200 m nordwestlich vom Ausgrabungsgebiet des Jahres 1979 wurde ein neues Arbeitsgebiet übernommen. Das Ausgrabungsgebiet befindet sich auf einem Hügel, bei dessen Fuß 1979 ein aus dem 6/9 Jh. stammendes Dorf zutage gefördert wurde. In diesem Gebiet wurde das Gräberfeld des Dorfes freigelegt. Die Ausgrabungen der Jahre 1967, 1970 (Leitung: Eszter B. Vágó — István Bóna) fortsetzend erreichten wir das Grab Nr. 140. 14 von ihnen sind Pferde — oder Reiterbestattungen. Die bisher erschlossenen Funde des Gräberfeldes können von der Mitte des 7. Jh. datiert werden. 80—90% der Gräber waren geplündert. In ähnlichem Prozentsatz sind Sargbretter, Sargspuren erhalten geblieben. Einer der hervorragendsten Funde ist das Goldblech des Grabes Nr. 133. (Beschlag der einen Seite einer römischen Münze aus dem 4. Jh.), die als Grabobolus mit dem Toten im unseren bisherigen Kenntnissen entsprechend aus dem 7. Jh. stammenden Teil des Gräberfeldes begraben wurde. An der Ausgrabung war eine längere Zeit hindurch die Studentin Emília Pásztor behilflich.

Gyula Fülöp

38. *Gyömk-Vásártér-Str.* (Kom. Tolna) (XXXIII). 1980 wurde das Ostende des awarenzeitlichen Gräberfeldes gefunden, nur seine Ausdehnung an der NO-O-Ecke blieb noch unklar. Die Anzahl der Gräber stieg auf 595, aus einigen Gräber des Nordteils kamen in einer S-Form endende Haarringe, ferner eine gegossene, vergoldete Gürtelgarnitur aus Bronze, mit Menschendarstellung. Die Vervollendung der Freilegung wird auf das Jahr 1981 geplant.

Gyula Rosner

39. *Kaposvár-Fészerlak-Pušta* (Kom. Somogy) (L). Im Jahre 1980 wurden in einem Gebiet von 60 m² 10 Gräber erschlossen. Es stellte sich heraus, daß das Gräberfeld sich nur in SW-Richtung verbreitet. Die Anzahl der bisher freigelegten Gräber beträgt 176. In diesem Teil des Gräberfeldes lagen die Gräber sehr nahe aneinander und waren von ziemlich einheitlichem Typ: entweder war der Grund der fast senkrechten Grabgruben eben oder vertieften sich die Enden des Grabes. Die Grabgruben waren rechteckig mit abgerundeten Ecken. Die Größen wechselten sich zwischen 2,55 m × 0,80 m und 1,60 m × 0,85 m. Die von der heutigen Oberfläche gemessene Tiefe wechselte sich zwischen 1,20 m und 1,40 m. Alle Skelette waren mit einer kleinen Abweichung nach W gerichtet. Fast in allen Fällen (die Gräber Nr. 169. und 170 ausgenommen) wurden Körnchen von Holzkohle in der Erde des Grabes gefunden. Die Leichen befanden sich in gestreckter Lage auf dem Rücken, das Gesicht war nach oben gerichtet oder der Schädel neigte sich nach rechts. Die Arme und Beine waren gestreckt. Zwei von den freigelegten Gräbern waren ungestört (No. 169, 172), 4 dagegen stark gestört. (No. 167, 168, 170, 175.) Von 3 Gräbern konnte man nicht feststellen, ob gestört oder ungestört waren, (Nr. 171, 174 und 176) denn sie enthielten Kindergräber und von den Skeletten ist kaum etwas erhalten geblieben.

Von allen Gräbern hatten insgesamt 5 Beigaben: 2 Tongefäße, bronzene Ohrgehänge, Bruchstücke von gepreßtem Brustschmuck aus Bronze, Eisenschnallen, Eisenmesser, Eisenreifen, Perlen. Die Gräber sind mit dem früheren Teil des Gräberfeldes gleichaltrig, sie stammen also aus der Spätawarenzeit, aus dem 8. Jh. bzw. vom Anfang des 9. Jh.

Mitarbeiter: die Anthropologin Erzsébet P. Kiss.

Eugénia Simonowa

Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Zala) s. Nr. 20.

40. *Kölked-Feketekapu* (Kom. Baranya) (XXVI). Die Freilegung der awarenzeitlichen Siedlung wurde mit der Erschließung eines Blockes von 1500 m², die Erforschung der Ausdehnung der Siedlung mit einem 300 m² großen Graben fortgesetzt.

Die Ausdehnung der sich parallel mit dem ehemaligen Donau-Ufer ziehenden Siedlung kann in zwei Richtungen entlang die Donau als abgeschlossen betrachtet werden. Vertikal kann aber der Rand der locker eingebauten Siedlung mit der Suchgraben-Methode nicht befriedigend bestimmt werden. Die in die Erde gegrabenen Häuser Nr. 110—116, die Öfen Nr. LXXXIX—LXXXIV., die Gruben Nr. CV—CXVIII, die Graben Nr. L—LII, ferner die spätawarischen Gräber Nr. 239—276 wurden freigelegt.

Mitarbeiter: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

41. *Madaras, Tankstelle* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Auf dem sich zwischen dem alten Friedhof und der Tankstelle befindenden, leicht ansteigenden Rücken wurden durch den Tiefpflug die Häuser einer spätawarischen Siedlung gestört. Während der im Auftrag des János-Damjanich-Museums durchgeführten kurzen Fundbergung und Kontrollausgrabung wurde das Fundament eines in die Erde vertieften Wohnhauses vom Ende des 7. Jhs. freigelegt. In den halb verschütteten Grund des Hauses wurde im Laufe des 8. Jhs. eine Grube gegraben, von dieser Grube kam ein reiches scheibengedrehtes, verziertes Keramikmaterial zum Vorschein.

Mitarbeiter: Pál Raczky.

István Bóna

42. *Nagyréde-Ragyogópart* (Kom. Heves) (X). Die Arbeit wurde südöstlich vom Objekt der Fundbergung des Jahres 1967, im Streifen der geplanten neuen Spur der Autobahn M3 nach Gyöngyös durchgeführt. 20 Gräber

eines aus dem 7. Jh. (aus der mittleren Awarenzeit) stammenden Gräberfeldes wurden freigelegt, im SO konnte auch der Rand erreicht werden. Bei mehr als der Hälfte der Gräber konnten Bestattungen mit geschundenem Schaf beobachtet werden (Schädel und Extremitäten über das menschliche Skelett). Ein Grab mit Säbel ist noch erwähnenswert.

János Győző Szabó

43. *Pilis-Jägerhaus* (Kom. Pest) (LXI). Als Fortsetzung der Ausgrabungen der Jahre 1976–1977 wurden 1980 die Gräber Nr. 9–14, des awarenzeitlichen Gräberfeldes und ein auf der Oberfläche gesetzter Ofen freigelegt. Die meistens tief gegrabenen Gräber waren geplündert, aber auch so konnten die Spuren des auf vier Beinen stehenden, aus Brettern angefertigten Sarges in mehreren Gräbern beobachtet werden. In zwei Gräbern wurden auch die Grubenwand entlang Bretterspuren entdeckt. Im einzigen ungestörten Grab (Nr. 9.) wurden ein Säbel und gepreßte, mit Ranken verzierte Gürtelbeschläge gefunden. Mit Hilfe des Fundmaterials kann dieser Teil des Gräberfeldes auf die mittlere Awarenzeit und den Anfang der Spätawarenzeit datiert werden.

Mitarbeiter: Zsuzsanna Benkő, István Dinnyés.

Sarolta Tettamanti

44. *Sükösd-Ságod* (Kom. Bács-Kiskun) (I). Die seit mehreren Jahren dauernde Notausgrabung des Gräberfeldes fortsetzend wurden 1980 58 Gräber (Nr. 256–314.) freigelegt. Den Großteil der verhältnismäßig reichen Gräber bildeten Frauengräber, es gab wenige Männergräber und kaum einige Kindergräber. Aufgrund der Beigaben konnte festgestellt werden, daß dieser Teil des Gräberfeldes in erster Linie in der 1. und 2. Periode der Awarenzeit benutzt wurde. Die bedeutenderen Funde waren Waffen (Schwert, Lanze, Bogen, Streitaxt), gepreßte und gegossene Gürtelgarnitur, Ohrgehänge aus Silber, Bronzelöffel und Bronzekette, eine große, geschliffene Kristallperle. In zwei Fällen konnten um das Grab herum Pfahllöcher beobachtet werden und am Grund der Gräber war überall entweder ein in die Ecke gebohrtes Loch oder am Kopf oder Fußende ein ovaler Graben zu finden. Ein Drittel der Gräber waren noch in der Awarenzeit geplündert. In vielen Fällen fehlte der Schädel. 8 der zwischen die Gräber oder in sie gegrabenen árpádenzeitlichen Gruben wurden erschlossen. (G.16-G.23.) In den Gruben befanden sich die Bruchstücke eines Kessels und Tierknochen.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Ildikó Turcsányi und Teréz Oborny, ferner der Student András Sági teil.

Erika Wicker

45. *Szekszárd-Bogyiszlói-Str.* (Kom. Tolna) (XXXIII). Im Rahmen der Freilegung des awarenzeitlichen Dorfes gelang es uns 1980 die Ausdehnung des Dorfes in N-S Richtung zu klären. Es wurde festgestellt, daß die Siedlung sich in einem unmittelbar neben dem Ufer liegenden trockenen Gebiet befand. Die Ausgrabung brachte die zweite Töpferwerkstatt zutage, derer Erschließung im Jahre 1981 vollendet wird.

Gyula Rosner

46. *Táp-Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Die Erschließung des awarenzeitlichen Gräberfeldes wurde im NW-Teil fortgesetzt. (Gräber Nr. 151–199.) Wir folgten dem Nordrand des Gräberfeldes in einem Abschnitt von etwa 15 m. Auf der Westseite wurde eine neue Gräbergruppe entdeckt. Im NO-Teil wurde eine Gruppe unterer, ärmerlicher Gräber (Kindergräber, Gräber von Erwachsenen in unregelmäßiger Lage bzw. von Krüppeln) freigelegt. 7 reiche Männergräber wurden ge-

funden (zwei waren stark gestört), die in ihnen gefundenen Gürtel waren mit Bronze- und Silberbeschlägen geschmückt. Das Grab Nr. 188. (mit einem Schwert, Bogen, 7 Pfeilen und reichlichen Lebensmittelbeigaben versehen) gehörte zu den vornehmsten des Gräberfeldes. Auch 5 vornehmerer Frauengräber (Ohrgehänge, Halsketten aus hirsenförmigen Perlen, Armbänder und Blechbeschläge waren für sie charakteristisch) und 5 Kindergräber, die als ziemlich reich bezeichnet werden können, wurden freigelegt. In mehreren Gräbern konnten statt des Tongefäßes die Reste von aus Holz oder anderem organischen Stoff angefertigten Behältern beobachtet werden. Unsere Kenntnisse die Bestattungsgebräuche und Volkstracht bezüglich wurden um weitere Angaben reicher. (Sarg mit Eisenbeschlägen, vertiefte Grabgrube, Frauengürtel, die Lage der Werkzeuge – z. B. des Spinnwirtels, aus Perlen zusammengesetzter Haarschmuck.

Mitarbeiter: Eszter T. Szőnyi.

Péter Tomka

47. *Veresegyház* (Kom. Pest) (IV). In der Südecke der Gemeinde, die Mogyoródi-Flur entlang, im südlichen Teil des Überschwemmungsgebietes des Baches konnten im Pflug in kleineren-größeren Flecken Siedlungsspuren beobachtet werden. In einem der größeren Flecke wurde eine Sondierung vorgenommen und ein 5 × 17 m großes, zusammenhängendes Gebiet erschlossen. In der sich unter dem Pflug befindenden, 20 cm tiefen Schicht wurde ein großer Aschenfleck voll von Keramikstücken und Tierknochen gefunden, aber es gelang uns nicht, einem in die Erde vertieften Haus auf die Spur zu kommen. 90% der Keramikstücke waren handgeformt, ihre typische Verzierung war die die ganze Oberfläche bedeckende quadrat- oder rhombusförmige Einstempelung. Die aus Wellenlinienbündeln bestehende Verzierung war für die feine, scheibengedrehte Keramik charakteristisch. Die Siedlung scheint aus der späten Awarenzeit zu stammen.

Károly Mesterházy

48. *Veszprém*. Vörös-Október-Str. (Kom. Veszprém) (XLV). Das Ergebnis der am seit 1977 bekannten spätawarischen Fundort fortgesetzten Ausgrabung war die Erschließung von 9 Skelettgräbern. Mit der Ausnahme von 2 Gräbern lagen alle Skelette in einem Sarg. Aus dem Grab Nr. 1. kam ein aus 25 Teilen bestehender, mit Greifen verzierten Gürtel zum Vorschein. In den Frauengräbern wurden Spinnwirtel, melonenkernförmige Perlen, Eisenmesser usw. gefunden. Jedes Grab enthielt viele Tierknochen.

Margit Cs. Dax

49. *Zamárdi-Réti földék* (Kom. Somogy) (L). Die von Kornél Bakay 1972 begonnene Freilegung des sich in der Gemarkung der Gemeinde, auf der Westseite der nach Balatonendréd führenden Straße befindenden Gräberfeldes in der Form einer Notausgrabung fortgesetzt. Insgesamt wurden in einem 450 m² großen Gebiet 44 Gräber erschlossen. 90% der Gräber waren geplündert, bei einigen konnte auch eine spätere Störung und ein Raubschacht beobachtet werden. In der Gräbern Nr. 35. und 62. lag je ein mit einer Tasche begrabenes Frauenskelett. Der Grund des Grabes Nr. 35. war sowohl am Kopf- als auch am Fußende vertieft. Die Tasche bildete die Fortsetzung der Hand. Sie war mit einer kleinen, gegossenen Bronzekette versehen, in ihr befanden sich Eisenmesser, ein Feuerstein, rhombusförmige Gehänge mit Hängeöse und ein delphinförmiger Messingguß, der wahrscheinlich als Talisman getragen wurde. Dieser Gegenstand war wahrscheinlich von römischer Herkunft. Unter dem Schädel lag ein silbernes Ohrgehänge mit Korb.

Das Grab Nr. 62. war geplündert, die Tasche lag unverseht unter dem linken Unterarm. In ihr waren ein Feuerstahl, ein Feuerstein, ein Wetzstein, ferner Stücke des Taschenschmucks (eine längliche, rechteckförmige,

an 3 Stellen durchgebohrte Bronzeplatte, ein gepreßtes Bronzeblech und versilberte Rosetten mit Bleifüllung) zu finden. Neben dem Schädel, in der oberen, linken Ecke des Grabes lag ein handgemachtes, ausgebranntes Gefäß, daneben befanden sich 6 Pfeilspitzen.

Vom Gesichtspunkt der Altersbestimmung aus sind die Gräber Nr. 70., 73. und 74. wichtig, die wahrscheinlich zusammengehörige Bestattungen sind. Das eine war das geplünderte Grab eines mit seinem Ziergürtel begrabenen Reiters, als seine unmittelbare Fortsetzung wurde das Skelett des beschirrten Pferdes (mit Lanze, Steigbügel mit langer Öse und halbkugelförmigen Zaumverzierungen aus Blei) gefunden. In der Linie des Pferdeskelettes befand sich eine dreifache Bestattung von gleicher Orientierung — 3 Frauenskelette in einer Grabgrube, neben dem Schädel der mittleren lagen ein Paar silberne Ohrgehänge mit Korb.

An der Ausgrabung nahmen der Graphiker László Hornyák und der Assistent Károly Trunk teil.

Edith Bárdos

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte : Nr. 50—56)

Darnószeli-Parázsszeg (Kom. Győr-Sopron) s. Nr. 36;

50. *Hunya-Csárdavölgy*, Hanyez-Gehöft (Kom. Békés) (XXXI). (Magyarország Régészeti Topográfiája, Békés megye, II. kötet, Hunya 16. lelőhely. [Archäologische Topographie Ungarns, Kom. Békés; Bd. II. Fundort Nr. 16., Hunya] ein aus dem 7/8. Jh. stammender Siedlungsteil.

Ich eröffnete eine neue Sonde westlich von den Ausgrabungen der Jahre 1977 und 1978, in einem sich halbwegs zwischen der neben der Landstraße von Kondoros nach Endrőd liegenden Brennerei und dem Hanyecz-Gehöft, am Nordufer des Csárdavölgy befindenden, an Funden reichen aschigen Fleck. Das erschlossene Gebiet ist 27×22 m groß. Sechs Objekte wurden gefunden, von denen 3 halb in die Erde vertiefte, ungefähr 4×3 m große, trapezförmige Häuser waren. Die die Dachkonstruktion tragenden gabelförmigen Stützbalken befanden sich in der O-W-Achse der Häuser. Die Häuser hatten keine Öfen, der mehrmals erneuerte Lehmbofen war in der Mitte der Häuser durchgebrannt. In zwei Fällen wurden in die Erdmauer der Häuser gegrabene Höhlen mit lehmgeschmiertem Grund gefunden. Die Häuser befanden sich eine N-S-Achse entlang eng nebeneinander. Östlich von ihnen wurde ein $3 \times 2,5$ m großes Haus mit untiefem Boden freigelegt. Hier standen die das Dach tragenden gabelförmigen Stützbalken in der N-S-Achse des Hauses. In der NO-Ecke befand sich eine trogförmige Arbeitsgrube (?) mit lehmgeschmiertem Grund. Östlich von ihr wurden zwei die N-S-Achse entlang stehende mit etwa 2×2 m großen Arbeitsgruben versehene Öfen ans Tageslicht gebracht. Der eine Ofen wurde nur angefertigt, aber nie gebraucht. Das Fundmaterial stimmt mit dem der vorangegangenen Jahre im großen und ganzen überein. Es ist auffallend, daß es weder Stücke von handgemachten ausgebrannten Tonkesseln, noch Gefäßwände mit eingestempelter Verzierung enthielt. Die Objekte können auf die Spätawarenzeit, aus das 7/9. Jh. datiert werden.

Béla Miklós Szőke

Kaposvár, Landstraße Nr. 61. (Kom. Somogy) s. Nr. 82/1.

Kaposvár-Fészerlak (Kom. Somogy) s. Nr. 39.

Keszthely-Fenékpuszta (Kom. Zala) s. Nr. 20.

51. *Pusztægres-Örspuszta* (Kom. Fejér) (XXXVI). Für die Verstärkung der Dämme der in der Nähe liegenden Fischteiche wurde im Gebiet „Kisvölgy“ Erde ge-

wonnen. Laut des Geständnisses der Arbeiter wurden am Fuß der sich von den Fischteichen südlich befindenden Erhöhung 12–14 Gräber mit Erdarbeitmaschinen vernichtet. Erst dann hörten sie mit der Arbeit auf und benachrichtigten das Museum, als auch ein aus dem 10. Jh. stammender Armring aus Bronze zum Vorschein kam. Während unserer Fundbergung wurden weitere 6 Gräber erschlossen, dadurch wurde die ganze 120 m^2 große Grabungsfläche freigelegt. Alle Gräber waren von westlicher Orientierung. Außer Keramikbruchstücken aus dem 10. Jh. kamen keine anderen Funde zum Vorschein. Wir können mit Sicherheit feststellen, daß ein Teil eines Gräberfeldes des gemeinen Volkes aus der Zeit der ungarischen Landnahme zur Erschließung kam.

Béla Jungbert

52. *Rácalmás-Göböljárás* (Kom. Fejér) (XXXVI). Während 3 auf dem Acker der LPG „21. März“ zu Adony vorgenommenen Ausgrabungen wurden die Gräber 3 verschiedener Gräberfelder freigelegt. Das Ziel der Ausgrabung des Jahres 1980 war die möglichst vollkommene Erschließung des aus dem 10. Jh. stammenden Gräberfeldes des gemeinen Volkes.

Mit der Freilegung von weiteren 90 Gräbern (wobei die Anzahl der Gräber auf 295 stieg) kann das Gräberfeld weitaus nicht als vollständig betrachtet werden. Sein Rand ist auch weiterhin nur in westlicher Richtung bekannt. Im N und O kann er schon ganz nahe vermutet werden, im S und SO blieb er aber ungeklärt. Im Verhältnis zu den Forschungsergebnissen der früheren Jahre wurden unsere Kenntnisse über das Gräberfeld kaum um einige Züge reicher. Die Funde (Haarringe, Ringe, Armbänder, je ein Halsring) können üblich genannt werden. Neben der Anwendung des üblichen, gezimmernten Brettersarges bedeutete eine Bestattung in einem aus einem ausgehöhlten Baumstamm angefertigten Sarg bzw. das Grab eines Säuglings mit Steinpackung eine Neuigkeit. Bei einem großen Anteil der Gräber konnten die Spuren einer zeitgenössischen Störung beobachtet werden.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Emilia Pásztor und Györgyi Kovács (ELTE), ferner Marcello Rotili und Serena Rotili (Italien) teil.

Jólan B. Horváth—István Bóna

53. *Sándorfalva-Eperjes* (Kom. Csongrád) (XXXII). Am N-Rand des Teiches Nr. 2. des im Bau begriffenen Fischteich-Systems (Volkseigenes Gut, Szeged) kamen skythenzeitliche Gräber zum Vorschein. Als Ergebnis der Notausgrabung wurden die archäologischen Denkmäler mehrerer Perioden freigelegt. Die 11 skythischen Gräber vertreten alle drei Bestattungsriten (Gräber mit Hockerskelett, gestrecktem Skelett bzw. Brandschüttungsgräber). Vom Fundmaterial sind zwei Lanzen spitzen erwähnenswert. Es gelang uns zwei in die Erde vertiefte Häuser mit Zeltdach, ferner zahlreiche Gruben der spätsarmatischen Siedlung feizulegen.

Bisher wurden 32 Gräber des landnahmezeitlichen Gräberfeldes erschlossen, die verhältnismäßig große Anzahl der Nischengräber und Gräber mit Erdbänken war bemerkenswert. Vom Fundmaterial sind die vergoldeten Kaftanbeschlüge aus Silber, zweigliedrigen Gehänge, Metallknöpfe, rhombusförmige Beschlüge, das Ohrgehänge von Szaltova-Typ, Pfeilspitzen, Köcher, Pferdegeschirr, ferner ein Bogen hervorzuheben.

Mitarbeiter: Judit Koós, Katalin Simon, Katalin Vályi (MFM).

An der Ausgrabung nahmen die Archäologiestudentinnen und -studenten Mária Béres, Éva Gál, Gábor Lőrinczy, Béla Kriveczky, Ildikó Kádár, Antal Pécsvárad, László Révész, László Somogyi, Imre Szatmári, Edit Tari (JATE), ferner András Iklódi und Júlia Kisfaludi (ELTE) teil.

Márta Galántha

Sopron-Ecke Uj-Str.-Szent-György-Str. (Kom. Győr-Sopron) s. Nr. 24.

Szeged-Csongrádi-Str. (Kom. Csongrád) s. Nr. 31.

54. *Zalakomár-Lesvári dűlő* (kom. Zala) (XX). Als Ergebnis der letzten Saison (1980) der seit 1977 dauernden Ausgrabung wurden 55 Gräber freigelegt. (Dadurch stieg die Gesamtanzahl der Gräber auf 393.) Der Nordrand des Gräberfeldes wurde geklärt, auch hier erreichten wir den N-S gerichteten, die Skelettgräber umgebenden Graben. Die hier freigelegten Gräber können aufgrund ihres Fundmaterials als die jüngsten des Gräberfeldes bestimmt werden, sie sind auf das ausgehende 9. bzw. angehende 10. Jh. datierbar. (Millefiori- und mehrgliedrige Stäbchenperlen, mit verschiedenen Anhängern versehene Ohringe mit Schleifen- und Hakenverschluß in den Frauengräbern, Eisenschnalle und Eisenmesser in den Männergräbern). Auch hier wurden unter den Skelettgräbern einige Brandgräber gefunden — in westlicher Richtung müssen also weitere Blocks geöffnet werden.

Auch am Südrand des bisher erschlossenen Teils des Gräberfeldes wurde die Ausgrabung fortgesetzt. Hier befinden sich außer den N-S gerichteten Gräbern oft auch welche mit S-N Orientierung. Der das Gräberfeld umgebende Graben biegt hier in einem ziemlich großen Bogen nach O ab. An beiden Seiten des Grabens, aber auch unter den N-S gerichteten Gräbern kamen einige Skelettgräber von W-O bzw. O-W Orientierung vor. Das typische Fundmaterial der letzteren bildet der aus Bleiröhren bestehende, sowohl in Männer- als auch in Frauengräbern vorkommende Schmuck, ferner der aus bikonischen, farbigen Glasperlen bestehende Halsschmuck. Im Grab eines kleinen Mädchens kamen zwischen solche Perlen gereiht omega-förmige Bleihänge vor. In demselben Grab befand sich auch ein spiralgewundener Ring mit schildförmigen Kopf. Diese Gräber können auf das 7. Jh. datiert werden. In den N-S gerichteten Männergräbern waren die Gürtel mit oft mangelhaften, gegossenen Bronzebeschlägen von abwechslungsreicher Zusammensetzung verziert. Vom Fundmaterial der Frauengräber sind ein Paar gegossene Bronzearmringe mit sich ausbreitenden Enden, graviertes und eingepunztes Verzierungs bzw. ein mit kleinen Buckeln versehener Blechring mit sich schildförmig verbreitendem Kopf erwähnenswert. Dieser Teil des Gräberfeldes ist also nicht älter als die anderen, die gut datierbaren Funde stammen auch hier aus dem 9. Jh.

An der Ausgrabung nahmen Béla Varga, der technisch-wissenschaftliche Mitarbeiter László Molnár, die Studentinnen Hedvig Győry und Magdalena Seleanu und der Student János Cseh teil.

Béla Miklós Szőke — László Vándor

55. *Zalasabar-Borjuállás* (Kom. Zala) (XV). Während der Rekonstruktion von Kisbálaton vorangehenden Fundbergung wurde die Ausgrabung im Gebiet des 1968/69 kennengelernten, aus dem 9. Jh. stammenden Gräberfeldes fortgesetzt. 1980 wurden 47 Gräber freigelegt, die sich in 4 Reihen befanden. Auch weiterhin blieb nur der Ostrand des Gräberfeldes bekannt. In den W-O gerichteten Gräbern mit christlichem Ritus wurden nur wenige Beigaben gefunden. Die meisten Männergräber waren Beigabenlos. Die aus den Frauen- und Kindergräbern zum Vorschein gekommenen mehrgliedrigen Stäbchenperlen, bronzene und silberne Ohrgehängen bestätigen die frühere Datierung.

Das Gräberfeld wurde über die am Anfang des 9. Jh. zugeschütteten Abfallgruben angesiedelt. Mehrere Gräber sanken wegen der undichten Aufschüttung ein. Von den Siedlungsobjekten wurde ein reiches Keramik- und Tierknochenmaterial zutage gefördert. Die in der Lederbearbeitung gebrauchten Werkzeuge (Ahle, Lochwerkzeug, Polierahle) sind noch erwähnenswert.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Irén Bilkei und die Restauratoren Béla Kóhalmi und Edit Beke teil.

Róbert Müller

56. *Zalavár-Burg* (Kom. Zala) (IV). Die Ausgrabung wurde 1980 im Nordteil der Burginsel, sich an das seit 1973 unter kontinuierlicher und planmäßiger Fundbergung stehenden Gebiets anschließend fortgesetzt. Weitere Festungsabschnitte wurden geklärt, die Perioden der mehrmals umgebauten Objekte können auf die Zeit zwischen dem 9/11. Jh. datiert werden. Im 9. Jh. wurde dieses Gebiet eine Zeitlang auch als Gräberfeld gebraucht.

Obwohl die Befestigung in Holz- und Steinkonstruktion für die späteste Periode charakteristisch ist, erscheinen vom obigen abweichende Eigentümlichkeiten aufweisende Konstruktionen mit ähnlichem Material schon im 9. Jh. Der auffallende gute Zustand des Holzmaterial förderte die genaue Beobachtung und wies auf monumentale Holzkonstruktionen hin.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Judit Tóth und Ágota Perémi teil.

Ágnes Cs. Sós

ARPADENZEIT

(Auf der Karte : Nr. 57—72)

Bátmonostor-Pusztafalu (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 73.

57. *Boldva-Ref. Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). An der N-Seite der Kirche forschten wir nach den Grundmauern des Benediktinerklosters. 1927 wurde der Großteil der Grundmauern von Dániel Nyíry bereits freigelegt, so haben wir an der Stelle, wo er gearbeitet hat, schon eine gestörte Schicht erschlossen. Den O-Flügel des Klosters hat er aber nicht freigelegt und so konnten wir die ursprünglichen Schichten und Horizonte beobachten. Wir haben in Lehm gesetzte Ziegelmauern — größtenteils Grundmauern — gefunden, bloß an ein-zwei Stellen ist das aufgehende Mauerwerk in Mörtel gesetzt erhalten geblieben. Im Vergleich zur Kirche trat der Grundriß eines sehr großen Klosters hervor. Es wurden die inneren, dem Hofe zu gelegenen Grundmauern des Wandelganges und an dem nördlichen Wandelgang 4 mittelalterliche Gräber erschlossen. Diese Bestattungen erfolgten zur Zeit, als das Mönchsleben bereits aufgehört hatte.

Unter den Mauern des Wandelganges haben wir die Fundamente eines früheren Gebäudeteiles angetroffen. Am östlichen Teil nördlich von dem Kapitelsaal stießen wir an die Grundmauern einer kleineren, sodann einer größeren Räumlichkeit.

Der Nordflügel des Klosters konnte wegen der Straße nicht erschlossen werden. Mit Suchgraben haben wir die Ausdehnung des W-Flügels des Klosters bestimmt. Zur Erschließung dieser Teile ist es nicht gekommen, da sie sich teils unter dem Straßenkörper, teils in einem Privatgarten befinden. Auf dem viereckigen Wandelgang ruhten die Klosterflügel, während der westliche Flügel — das Wirtschaftsgebäude — weit aus dem Klosterviereck hervorgestanden ist. Das im 12. Jh. erbaute Kloster brannte 1203 nieder, nachher wurden kleinere Umänderungen vorgenommen. Die Klostergebäude wurden anläßlich des Mongoleneinbruches im Jahre 1285 in Brand gesetzt. Diese Brandschicht konnte an mehreren Stellen fixiert werden. Die Gebäude wurde nachher nicht wieder aufgebaut. Das Gebiet wurde als Friedhof benutzt.

Ilona Valter

58/1. *Budapest, I. Nördlicher Vorhof des Burgpalastes von Buda* (V). Im Laufe der seit 1973 kontinuierlich durchgeführten Erschließungen haben wir im NW-Vorraum des einstigen Königspalastes die Grundmauern des einen inneren Turmes der im 13. Jh. erbauten Stadtmauer von Buda und die Keller von zwei im 13. Jh. erbauten, an der Wende des 14—15. Jhs abgerissenen dortigen bürgerlichen Wohnhäusern erschlossen und mit dem Ausführer der die Restauration verrichtenden In-

vestitionsunternehmung der Königlichen Burg, in Kooperation mit der Unternehmung für Tiefbau die Säuberung der Brückenpfeiler des „Trockenen Grabens“ fortgesetzt. Es wurden einzelne Trakte der den mittelalterlichen Vorraum des Königsschlosses von der Stadt trennenden Burgmauern gesäubert, die Keller in der Umgebung des N-Hauptturmes des Festungssystems der Burg vertieft. Es kamen einige — zu den gotischen Statuentorsos von Buda gehörende — Statuenfragmente zum Vorschein. Aus unserem Fundmaterial treten die Fragmente einiger figuralverzierter Ofenkacheln aus dem 15. Jh. hervor.

Eine zeitweilige Hilfe boten die Archäologen Csaba Csorba und Márta Wellisch.

László Zolnay

58/2. Budapest, V. Szerb Str. 21–23. (V). Im Laufe der denkmalpflegerischen Restauration des im 18. Jh. erbauten, aus einem Nonnenkloster der Klarissen ausgebildeten Gebäudekomplexes in Pest haben wir auf dem gegenwärtigen Hof Nr. I und auf den Korridoren und im Keller eine Notausgrabung durchgeführt. Es ist eine arpadenzeitliche Kirche mit dem dazugehörenden Kirchhof zum Vorschein gekommen. Wir haben die an die N-Seite der Kirche angebaute, öfters umgeänderte Sakristei und die mittelalterlichen Gebäudereste freigelegt. An der W-Seite des gegenwärtigen Hofes Nr. I. haben wir arpadenzeitliche und auch aus dem 15. Jh. stammende Öfen gefunden.

Katalin Irás-Melis

58/3. Budapest, III. Hűdű Str. (Korvin Ottó tér — Fő tér) (V). Vom Otto Korvin-Platz ausgehend konnten wir bei den Erneuerungsarbeiten des sich anschließenden Wasserrohres zwischen dem F6-Platz und der Kórház-Gasse weitere Teile der zur Probsteikirche gehörenden südlichen und nördlichen Gebäude bestimmen. — Zwischen den erschlossenen Mauerteilen sind frühere mittelalterliche Reste als das aus dem 14. Jh. stammende Gebäude zum Vorschein gekommen. Mit dem Wasserleitungsgraben wurden die S- und N-Mauern der Probsteikirche bzw. die an der N-Seite der Kirche gestandene Sakristei bzw. der Kapitelsaal durchschnitten. Bei dem Kapitelsaal konnte festgestellt werden, daß zu Beginn des 16. Jhs der Raum durch eine O-W verlaufende Mauer geteilt wurde. Der Ziegelfußboden dieser Periode war auf einem höheren Niveau als der ebenfalls im Graben erschlossene Ziegelfußboden der Kirche. Unter dem Ziegelfußboden ist Keramik aus dem 13. Jh. zum Vorschein gekommen. Nördlich von der Sakristei zeigten sich die Reste eines vermutlich romanenzeitlichen Gebäudes, die bei der Ordnung des Platzes um die aus dem 15. Jh. stammende Probsteikirche hineingefüllt wurde.

An der N-Seite der Sakristei haben wir ebenfalls Gräber aus dem 16–17. Jh. gefunden.

Herta Bertalan

Budapest, III. Mókus Str. 20., s. Nr. 75/3.

59. Doboz-Faluhegy (Kom. Békés) (IV). An der Stelle der im Spätmittelalter zerstörten Ortschaft Felső Doboz haben wir in der Nähe der 1978 erschlossenen arpadenzeitlichen Kirche einen 50×6 m großen Block geöffnet. Hier sind Reste von mehreren spätbronzezeitlichen Häusern (der Gáva-Kultur), ein früharpadenzeitliches und ein aus dem 13. Jh. stammendes, in die Erde eingegrabenes Haus bzw. sonstige Siedlungsreste zum Vorschein gekommen. Wir sind auch auf einen Teil des Bettabschnittes eines aufgefüllten alten Wasserlaufes gestoßen. Ein Teil der bronzezeitlichen Häuser war ein auf die Erdoberfläche gebautes Gebäude mit Pfostenkonstruktion und Lehm beworfenen Mauern. Die Herde waren im Fußbodenniveau abgeschmiert. Vom großen Gebäude haben wir nur kleinere-größere Teile freigelegt. Es sind auch runde, in die Erde vertiefte Wohngruben

zum Vorschein gekommen, die eine hatte einen Ofen in der Mitte, die andere ein Erdbänkchen um den Rand. Zwischen den Funden waren außer den in großer Menge gefundenen Gefäßbruchstücken und Tierknochen auch aus Ton gebrannte Tierstatuetten und Knochengeräte.

In der Ecke des früharpadenzeitlichen, kleinen Wohnhauses haben wir den aus Lehm gebauten Herd gefunden, in dessen Achse 3 Pfostenlöcher waren. Die aus dem Haus zum Vorschein gekommenen Funde sind den in Doboz-Hajduirtás gefundenen ähnlich.

Das Wohnhaus aus dem 13. Jh. ist ebenfalls in die Erde vertieft und war größer als üblich. Sein großer, aus Lehm gesetzter Ofen stand nicht in der Ecke des Hauses, sondern in der Mitte an der einen Mauer. Auf dem Fußboden des Hauses sind Gefäßfragmente, Eisengeräte — z. B. kleinere-größere Angelhaken — zum Vorschein gekommen. In der Nähe des Hauses haben wir auch eine große Lehmgrube erschlossen, in dem gleichfalls aus dem 13. Jh. stammende Funde (Pfeilspitze, Sporn, Schlüssel usw.) waren.

Júlia Kovalovszki

60/1. Esztergom-Szentgyörgymező (Kom. Komárom) (XLIX). Im Rahmen der den Bau des Wasserstufensystems der Donau vorangehenden Notausgrabungen begannen wir in der Gemarkung von Esztergom auf dem unbebauten Gelände zwischen dem städtischen Friedhof von Szentgyörgymező und der Donau die Erforschung des bereits von früher her bekannten Fundortes. In den erschlossenen 11 Blocks haben wir mehrere urzeitliche (überwiegend mit den Gefäßfragmenten der Notenkopferperiode der Zseliz-Kultur datierte), keltische und arpadenzeitliche Abfallgruben freigelegt. Wir haben auch zwei, bis zur Hälfte in die Erde vertiefte, kleine ($2,90 \times 2,90$ m bzw. $3,10 \times 2,90$ m) Wohnhäuser mit Zeltdach der arpadenzeitlichen Siedlung Szentgyörgymező vorgefunden. Die Grube der Häuser wurde in die Aufschüttung eines großen prähistorischen Objekts von noch unbekannter Ausdehnung eingegraben. In der Ecke des einen Wohnhauses stand ein aus Steinen gebauter, hufeisenförmiger Ofen, jedoch war im Haus auch ein freier Herd vorhanden. In der Aufschüttung der Häuser wurden viele und reich verzierte Gefäßbruchstücke aus dem 10–11. Jh. gefunden (darunter ein kleines Gefäß von sog. Choresm-Typ), die deshalb von Belang sind, weil die sich auf die Siedlung beziehende bisherige früheste Angabe aus dem 13. Jh. stammt. Neben den Häusern haben wir auch noch den Teil eines arpadenzeitlichen, in die Erde eingegrabenen Objekts von bisher unbekannter Funktion ausgegraben (in der Ecke wurde das Skelett eines Säuglings gefunden).

Mitarbeiter: Erzsébet Molnár und József Tatai, Studenten der Archäologie.

Sarolta Lázár

60/1. Esztergom-Szentgyörgymező (Kom. Komárom) (XLIX). Im Laufe der im Zusammenhang mit dem Bau des Wasserkraftwerkes an der Donau durchgeführten Notausgrabungen sind bei der arpadenzeitlichen Siedlung erschließung Teile einer keltischen Siedlung zum Vorschein gekommen. Wir haben das SO-Viertel eines W-O orientierten, in die Erde eingegrabenen, viereckförmigen Hauses erschlossen. Die N-Hälfte des Hauses ist von einem mit der Donau parallel laufenden, großen Graben durchschnitten, im Graben sind spätkeltische Scherben zum Vorschein gekommen. An der S- und O-Seite wurde die Pfostengrube des Dach haltenden Balkens, im Inneren der Lehm Boden gefunden. Aus der Aufschüttung sind ein bronzes Rasierrmesser von spätbronze-früheisenzeitlichem Typ und LT D-zeitliches Fundmaterial zum Vorschein gekommen. Außerhalb des Hauses wurden auch 2 größere und einige kleinere, LT D-zeitliche Scherben enthaltende Abfallgruben erschlossen.

Márta H. Kelemen

60/2. *Esztergom-Kistói földek* (Kom. Komárom) (XLIX). Auf dem Fundort der Ungarischen Archäologischen Topographie Nr. 8/78 (Kreis Dorog) haben wir im Rahmen der Fundrettungen an der Donau Ausgrabungen durchgeführt. Unsere Forschungen an den verschiedenen Punkten des Fundortes haben die Spuren einer durch Rigolierung völlig zerstörten Siedlung des 10–11. Jhs, die Teile eines großangelegten, mit Münze sicher auf das 11. Jh. datierbaren Friedhofes (12 Gräber) und 3 Gräber eines Friedhofes aus dem 13–15. Jh. freigelegt. Aus dem ersten Friedhof sind S-förmige Haarreifen, Eisenmesser; aus dem letzteren die gedrechselten Knochenzierden eines Gürtels and Tageslicht gekommen.

Mitarbeiter: Dénes Jankovich.

Csanád Bálint

60/3. *Esztergom-Szentkirály* (Kom. Komárom) (XLIX). Im Laufe der im Zusammenhang mit dem Bau des Wasserkraftwerkes an der Donau durchgeführten Ausgrabungen ging die Freilegung im Gebiet des mittelalterlichen Stadtteiles Szentkirály im Rahmen der dem Bau des Wasserkraftwerkes vorangehenden Arbeiten an zwei Stellen vor sich:

1. Im Gebiet der Siedlung haben wir die Erschließung der Reste des 1979 vorgefundenen spätmittelalterlichen Wohnhauses und seiner Umgebung fortgesetzt. Es wurde der ganze Grundriß des großen Hauses geklärt. — Wir stießen auch auf die Grundmauern eines kleinen Baues mit viereckigem Grundriß und Ziegelfundament, die man — wahrscheinlich im 16. Jh. — an die Stelle des früheren (bereits abgerissenen) Hauses gebaut hat.
2. Südlich von den vorangehenden haben wir auch den Teil eines anderen Hauses aus dem 15–16. Jh. erschlossen. — Neben den Häusern fanden wir Gruben, Pfostenlöcher aus dem 13–16. Jh. vor. Funde: reiche spätmittelalterliche Keramik, Messer, Hufeisen, Nägel bzw. Münzen von Ludwig d. Gr., Sigismund und Ladislaus V. im Gebiet des arpadenzeitlichen Friedhofes legten wir 29 Gräber aus dem 11–13. Jh. frei — in mehreren Schichten untereinander. Funde: glatte und silberne Haarreifen mit S-Endung bzw. ein Silberdenar des Géza II. (1141–1162).

István Horváth

Győr-Káptalandomb (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 19.

Keszthely-Fenékpuszta (Kom. Zala), s. Nr. 20.

Kőszeg-Chernel gasse 4. (Kom. Vas), s. Nr. 84.

61. *Kővágótötös-Röm.-kath. Kirche* (Kom. Baranya) (XXVI). Vor der Herstellung der ursprünglich romanzeitlichen, jedoch 1780 umgebauten Kirche haben wir vorher im Gebäude eine Mauerforschung und Ausgrabung durchgeführt. Im Laufe der Mauerforschung gelang es an der südlichen Fassade der Kirche eine kleine, halb-böige romanzeitliche Fensteröffnung sowie den kleineren Teil einer anderen freizulegen. Gleichfalls fanden wir auch einen kleineren Teil des romanzeitlichen Einganges an der Stelle des jetzigen. Die südliche Fassade — in deren Mauer selbst die Balkenstützpfähle des Gerüsts erhalten geblieben sind — hat auch einen großen Teil des ursprünglichen getünchten Mörtel bewahrt.

Im Laufe der Forschung konnte festgestellt werden, daß beide Mauern des Langhauses sowie auch der sich der westlichen Fassade anschließende Turm und auch ein bedeutender Teil der gegenwärtigen Sakristei eindeutig von romanzeitlichem Ursprung sind. Den Turm befestigte man — wahrscheinlich noch im Laufe des Mittelalters — in der vollen Breite der Kirche mit einer Mantelmauer.

Die im Innenraum durchgeführte Mauerforschung hat an der S-Mauer den getünchten romanzeitlichen Mörtel freigelegt, an der Mauer hingegen die Fragmente einer spätbarocken Freske ans Tageslicht gebracht.

Im Laufe der in der gegenwärtigen, halbböigen, barockzeitlichen Sakristei durchgeführten Ausgrabung wurden die bis zum Fußbodenniveau abgerissenen Reste der ursprünglichen, halbböigen Sakristei der Kirche bzw. ihre Fundamente sowie die Reste des Untersatzes eines Altars erschlossen. Mit den im Schiff gezogenen Suchgräben gelang es uns das ursprüngliche Fußbodenniveau festzustellen sowie die Verbindung des Schiffes und des Turmes zu bestimmen.

Die Reste der Umfassungsmauer der Kirche sind auf dem Außengelände an mehreren Stellen gut zu beobachten und an kleineren Abschnitten zu verfolgen.

Mária G. Sándor

62. *Márianosztra-Bibervár* (Kom. Pest) (LII). Die Erdburg liegt südlich von Kóspallag etwa 2 km, bei dem Treffpunkt der Bäche Kishanta und Korompa, an einer niedrigen, kleinen Bergkuppe mit steilem Hang. Das etwa 32×10–14 m große Wohngebiet wurde von einem Doppelgraben geschützt: der innere Graben umnimmt die Burg, der äußere durchschneidet den Berggrat.

Als Ergebnis der Ausgrabung hat sich auch die Struktur des Wohngebietes und der Befestigung sowie das Alter der Burg geklärt. Das Zentrum der Burg bildete der Wohnturm mit der Lichtweite von 3,40×4,40 m (Mauerdicke 1,60–1,70 m). Diesem schloß sich von W her ein rechteckförmiger, mit Steinmauer umnommener Hof. An dieser Seite des Turmes fanden wir den Eingang zur Parterre, der in einer späteren Phase der Burg errichtet wurde. An die N-, O- und S-Mauer des Turmes hat man eine 130 cm dicke Mauer angebaut. Diese Mauer schließt sich ohne Bindung dem Turm an und dürfte wahrscheinlich nur eine stützende Rolle gehabt haben.

Der Doppelgraben war in den Felsen gehauen, die aus den Gräben herausgekommene Erde hat man auf dem Gelände zwischen den beiden Gräben angehäuft, das an der S-Seite schanzenförmig ist.

Auf Grund der Funde wurde die Burg am Ende des 12., zu Beginn des 13. Jhs erbaut und noch im selben Jahrhundert zerstört.

Zsuzsa Miklós

Mecseknádasd-Schloßberg (Kom. Baranya), s. Nr. 86.

63. *Monoszló* (Kom. Veszprém) (XLV). Auf die Aufforderung des Erzbischöflichen Amtes von Esztergom haben wir in der Sakristei der reformierten Kirche zur Erforschung der eventuellen Begräbnisstätte des Erzbischofs Ladomér (13. Jh.) Erschließungen vorgenommen. Es wurden acht Skelette in gestreckter Lage, jedoch ohne irgendwelche Beigaben, ferner in einer aus Steinplatten zusammengestellten Kiste in großer Menge menschliche Knochen gefunden. Diese letzteren stammen aus Gräbern, die bei dem Bau des Chors im 18. Jh. gestört wurden.

Wir stießen auf die Grundmauern der Hälfte eines aus der SO-Ecke des Chors ausgehenden, auf das 12. Jh. datierbaren, bogenförmigen Chors.

Margit Cs. Dax

64. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXXII). Im Gebiet des Gedenkparks von Ópusztaszer haben wir südlich von den früheren Ausgrabungen die Freilegung der Fundamente des Klosters fortgesetzt. Innerhalb von sechs Monaten wurden etwa 500 m² Fläche durchforscht.

Das älteste Siedlungsniveau bedeutet in unserem Gebiet das Grabensystem aus dem 10–11. Jh. Hiernach folgt selbst das Klostergebäude. Im Jahre 1973–74 haben wir den N–S orientierten westlichen Flügel des zur Kirche von sog. St. Gallen-Typ gehörenden Klostergebäudes erschlossen. Vom Klosterflügel können bisher 5 große Räume in einer mehr als 60 m Länge abgesondert werden. Das südliche Ende des Gebäudetraktes konnten

wir leider nicht erreichen. Von hervorragender Bedeutung ist ein fast völlig intakter, aus Ziegel gebauter Backofen mit kiesigem Gewölbe, der wahrscheinlich an der Wende des 11–12. Jhs nach dem Verfall des Klosters gebraucht wurde.

Am südlichen Ende des Klosterflügels haben über den verfallenen Klostermauern im 14–15. Jh. die Häuser des Marktfleckens Szer gestanden, von welchen wir den einen gestampften Lehmbo den freilegen konnten. Die jüngsten Funde der Ausgrabung hat das ebenfalls über dem südlichen Ende des Klosterflügels gefundene Material von 3 Brunnen gebildet. Aus all diesen drei Brunnen ist ein reiches Fundmaterial (viele Gefäßfragmente, Tierknochen und kleinere Eisengegenstände) zum Vorschein gekommen. Die drei Brunnen dürfte man fast zur gleichen Zeit, eventuell unmittelbar nacheinander im 16–17. Jh. gebraucht haben.

Mitarbeiter: Judit Koós (MFM), die Studenten Gábor Lőrinczy, Mária Béres, ferner József Nagybatá.

Katalin Vályi

Pilismarót-Szobi rév (Kom. Komárom), s. Nr. 7/2.

65. *Püspökladány-Eperjesvölgy* (LPG November 7) (Kom. Hajdú-Bihar) (VII). Es wurde die Freilegung des Friedhofes aus dem 10–11. Jh. fortgesetzt. Seit 1977 sind insgesamt 301 Gräber zum Vorschein gekommen. Die Größe des bisher erschlossenen Geländes beträgt 4040 m². Den vorangehenden Jahren ähnlich hat unsere Ausgrabung ein reiches Fundmaterial zum Vorschein gebracht. Aus dem Denkmalmaterial hervorzuheben sind die vergoldeten Stiefel- und Gürtelbeschläge, ferner eine als Beigabe eines Kindergrabes gefunden kleine Eisenschelle mit Bronzeinlage. Aus dem arpadenzeitlichen Friedhofteil sind ein gelber, massiver Glasring und die Münzen von István I., Péter, András I., Béla dux und Salamon zu erwähnen.

Ibolya M. Nepper

66. *Sály-Lator* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Uns dem auf das ganze Land sich erstreckende Forschungsthema: „Erforschung der Zentren der Stammeshäuptlinge und der Gespanschaftssitze“ anschließend, haben wir die Erschließungen fortgesetzt. Die strukturelle Untersuchung der roten Schanze der Erdburg auf dem Lator-Berg haben wir mit einem größeren Block begonnen. Diese Freilegung wird auch im folgenden Planjahr fortgesetzt. Um auf der einen Schanze der neuerdings entdeckten drei Schanzen von unbekanntem Alter eine Zeitbestimmung durchführen zu können, haben wir eine Erschließung mit Suchgraben unternommen.

Im Gebiet der an beiden Ufern des Lator-Baches entlangziehenden mittelalterlichen Siedlung haben wir parallel mit dem Bau von Schächten der Druckverstärkungsleitung und Wasserschächten eine Notausgrabung durchgeführt. Es sind die Mauern von zwei mittelalterlichen Steingebäuden, Teile von in die Erde eingetieften Häusern des 9–10. Jhs, mittelalterliche Ofenreste und weitere Gräber des mittelalterlichen Friedhofes zum Vorschein gekommen.

Judit Gábor

67. *Somogyvár-Försterei* (Kom. Somogy) (I). Wir haben die Erschließung des 1979 begonnenen frühen (11–17. Jh.) Friedhofes bzw. der Friedhofskapelle fortgesetzt. Am O-Ende der zum Vorschein gekommenen 6,68 m langen, 5,7 m breiten Kapelle wurden Reste von drei voneinander mit Ziegel bzw. Mörtel getrennten Gräbern gefunden. In der Mitte des westlichen, tieferen, rechteckförmigen Raumes mit Gewölbe zog ein 2 m langes, beinahe 1 m breites Ossarium. Es sind bloß die Grundmauern der zum Vorschein gekommenen O–W orientierten Kirche des 11–12. Jhs erhalten geblieben.

Der aus Stein und Ziegel erbaute, starke, in Mörtel gebettete Bau wurde im 17. Jh. zerstört. Sein Gelände wurde seit dem 18. Jh. als Ruine, sodann als Ackerfeld gebraucht.

Zur Kirche bzw. zur Kapelle gehörte auch ein größerer Friedhof, dessen einen Teil wir 1979 erschlossen hatten. Die in den Quellen überhaupt nicht vorkommende Kirche bzw. der Friedhof ist bereits die sechste arpadenzeitliche kirchliche Anlage in Somogyvár.

Das bei den Gräbern zum Vorschein gekommene Fundmaterial ist mit dem Material von Bodrog-Büi bzw. der Umgebung von Kaposvár verwandt und läßt sich zu dieser mittelalterlichen materiellen Kultur reihen.

Kálmán Magyar

Sopron-Krautacker (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 9.

Sopron-Ecke der Új- und Szt. György-Str. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 24.

68. *Székesfehérvár-Sziget* (Kom. Fejér) (XXXVI). Die seit 1978 an kontinuierlich durchgeführten Freilegungen haben die im 14–15. Jh. erweiterten Teile eines großen Gebäudekomplexes aus dem 12–13. Jh. ans Tageslicht gebracht. Wir haben im NW-Teil des einstigen Klosters die Mauern eines mächtigen Raumes erschlossen. Seine zwei gegossenen, mörteligen Gehniveaus wurden in den oben erwähnten Perioden hergestellt. In der einen, sich dem Bau anschließenden Senkgrube ist ein seltenes Prunkgefäß, ein „Dreihäusener“ Kelch zum Vorschein gekommen (Mitte des 15. Jhs).

Die Teile des Dorfes der Johanniter haben wir dem Kloster ähnlich in Sziget, an der W-Seite der Selyem-Gasse gefunden; ihre Erschließung haben wir 1980 kontinuierlich durchgeführt.

Gyula Siklósi

Tiszaluc-Sarkadpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 13.

69. *Vác. Géza király Platz 10.* (Kom. Pest) (XLIV). Im einstigen Innenhof des gewesenen Franziskanerklosters wurden Umbauarbeiten begonnen, um das Depot der Zweigstelle des Archivs von Vác zu errichten. Beim Ausheben der Fundamentgruben sind Mauerreste und Knochen zum Vorschein gekommen. Das wichtigste Ergebnis der in Gang gesetzten Notausgrabung ist im O-Teil des Hofes die Erschließung des SW-Traktes eines großen Gebäudes mit Quadersteinfundament und einer Mauerdicke von 1,70 m. Das Gebäude ist auf Grund der Funde des anschließenden Gehniveaus sicherlich arpadenzeitlich und dürfte vielleicht dem Bischofspalast von Vác oder einem Wohnturm angehört haben. Im S-Teil des Hofes fanden wir mehrere spätmittelalterliche (?) Mauerreste, beigabenlose Gräber; in der SO-Ecke türkenzeitliche Hof- oder Straßenpflasterung.

Zur Klärung der Bestimmung der Mauerreste haben wir von der S-Seite des einstigen Klostergebäudes einige Sonden geöffnet. In der 2. Sonde ist ein aus sekundär verwendeten Quadersteinen gebauter Mauerrest und eine aus Ziegeln gebaute, gestörte Grabkammer zum Vorschein gekommen. In der 7. Sonde fanden wir die Fortsetzung der 1979 hier bereits ans Tageslicht gekommenen, O–W orientierten, 70 cm breiten Mauerflucht. Ebendort kamen auch Fragmente eines den kleinen Jesus darstellenden Renaissanceerliefs hervor.

Konsultant: Károly Kozák.

Klára Kővári

70. *Veszprém-Burg, Tolbuhin Str. 16–18.* (Kom. Veszprém) (XLV). Die Ergebnisse der zum Herstellungsplan des Hauskomplexes der sog. Gisella-Kapelle und der Großprobstei nötigen Forschungen:

1. Zu der im 13. Jh. aus permzeitlichen, rotem Sandstein, mit Bruchsteintechnik erbauten, einschiffigen, ursprünglich zweigeschößigen Burgkapelle mit geradem Chorabschluß schloß sich nach N zu eine Sakristei mit Tonnengewölbe an. Die Kapelle ist auf den Dolomithfelsen grundiert.
2. Nur die N-Mauer der Kapelle und die Sakristei haben sich von ursprünglicher Fundierung und vom aufgehenden Mauerwerk erwiesen.
3. Aus der Sakristei der unteren Kapelle ist an der O-Seite ein einfaches, romanzeitliches Fenster zum Vorschein gekommen. Die Fertigung des in die SO-Ecke geschnittenen Fensters kann auf das 18. Jh. gesetzt werden.
4. Es sind die ursprünglichen südlichen und westlichen aufgehenden Mauerwerke der zur oberen Kapelle gehörenden Sakristei zum Vorschein gekommen. Dem westlichen aufgehenden Mauerwerk nach war die Sakristei mit Tonnengewölbe bedeckt und hier zeigen sich auch die Spuren einer abgerissenen ursprünglichen, im 18. Jh. zugemauerte Tür zwischen der Sakristei und dem Chor ist zum Vorschein gekommen. Diese ist an der Seite von dem Chor her von dreibögigem Abschluß, an den Schaftsteinen mit Leistengliedern verziert, während die Seite der Sakristei zu einfach ausgebildet, mit Tonnengewölbe bedeckt und mit einer Stufe erhöht wurde. Auf Grund der Ausbildung der Türöffnung und der Buchsenstelle des Schlosses mit Schiebstanze wurde die Sakristei von innen geschlossen. Im Laufe einer späteren Modifikation wurde die Tür von dem Chor herausgebildet.
5. Über der Sakristei am Stockwerk wurde an der Giebelmauer im heutigen Bodenraum eine Räumlichkeit von der gleichen Grundfläche wie die Sakristei beobachtet, deren ausgebeuteter östlicher und westlicher Mauerstumpf, ihr südliches aufgehendes Mauerwerk und der südliche Schaftstein ihres östlichen Fensters erhalten geblieben sind. In der S-Mauer kam „in situ“ die dem Chor zu halbbödig schließende, abgekantete, steinumrahmte Tür hervor, die im 18. Jh. zugemauert wurde. Dieser Raum dürfte ein Oratorium oder Depositorium gewesen sein.
6. Die Giebelmauer mit Mansard-Dach aus dem 18. Jh. wurde auf die ursprüngliche Mauerkrone der oberen Kapelle angebaut. Darunter ist in der Mauer der Abdruck der Dachschindelbedeckung eines zweihängigen (15–17. Jh.?) und eines einhängigen Daches (17–18. Jh.?) erhalten geblieben (Beobachtung von Ferenc Dávid).
7. Das Gelniveau der unteren Kapelle wurde an der Wende des 17–18. Jhs aufgebrochen, die Erde bis zur ursprünglichen Felsenfläche ausgefördert (unter dem Gelniveau des 13. Jhs – 160 cm). Man hat die Grundmauern aus dem 13. Jh. mit Spritzmörtel überzogen und in ganzer Grundrißgröße in dem damals noch über unversehrt Gewölbe verfügenden Raum ein Magazin ausgebildet (nach einer Angabe aus den Jahren 1750 wurde der Raum als Weinkeller gebraucht). Zu dieser Zeit ist auch der an der W-Seite zum Vorschein gekommene Abstieg mit Steintreppen und die in die Grundmauer nach N geöffnete Türöffnung entstanden, die in den Keller des Hauses der Großprobstei geführt hat und später zugemauert wurde.
8. Im Zusammenhang mit den Arbeiten des in den Jahren 1760 gebauten Bischofspalastes wurden im Bereich des Chors in SW–O-Richtung an die Felsenoberfläche grundierend ein Abwasserkanal mit Steinmauern und Ziegelgewölbe gebaut und gleichzeitig die O-, S- und W-Mauern der Kapelle des 13. Jhs abgerissen.
9. Die abgerissenen Mauern wurden aus Ziegel neugebaut, das Gewölbe mit Eisenkonstruktion sowie auch das Gelniveau zurückgestellt und den im Lande um 1770 mit einer der ersten denkmalpflegerischen Tätigkeit hergestellten Raum hat man wiederum als Kapelle gebraucht. Zur Restauration der oberen Kapelle ist es nicht gekommen.
10. Wichtigere Funde: von der abgeschlagenen Freske der S-Mauer sind etwa 12 m² Fläche ausgehende Fragmente, darunter Gesichts- bzw. Gewandfragmente von 5 Männergestalten und einer Frauen-gestalt (Apostel und die Hl. Maria?); 6 abgekantete Rippen des 13. Jhs aus der unteren Kapelle und ein Einsturz des Gewölbes von der oberen Kapelle.
Konsultant: Architekt Tibor Koppány.

Alán Kralovánszky

71. *Visegrád-Schloßgarten* (Kom. Pest) (IV). Im Gebiet der früharpadenzeitlichen Siedlung beabsichtigen die Kanalisierungswerks von Visegrád in der nahen Zukunft zu bauen, deshalb ist es im neulich enteigneten Gebiet zur Fundrettung gekommen. Der zur Fundrettung bestimmte 20 × 50 m große Block schließt sich unmittelbar der 1963 unter der Leitung von István Méri und Sándor Soproni freigelegten Blockreihe ab. Unter der rigolierten, mit Bagger entfernten Humusschicht sind bronze-, römer-, früharpadenzeitliche, ferner aus dem 14–15. Jh. stammende Siedlungsobjekte sowie sieben Gräber von unsicherem Alter zum Vorschein gekommen.

1. Eine einzige kleine Grube vertrat die Spätbronzezeit mit einigen Geläßfragmenten und einem Spinnwirtel.

2. Ein Teil der Gräben des 1962 freigelegten römischen Wachturmes durchquerte unser Grabungsgelände. Außerdem haben wir ein großes (6 × 8,5 m), in die Erde eingetieftes Gebäude und mehrere im Freien stehende Öfen von Denkmälern dieser Periode erschlossen.

3. Von der früharpadenzeitlichen Siedlung sind weitere 11 in die Erde eingetieft Häuser (Nr. 12–22) zum Vorschein gekommen. Alle hatten Steinöfen. In ihrer Mehrheit fanden wir die auf Satteldach mit Pette verweisenden Pfostenlöcher vor, in zwei Häusern waren sich an den Mauern reichende Pfosten, die wahrscheinlich mit Holz ausgeschalt wurden. In einigen Häusern ist auch der Treppenabstieg erhalten geblieben. Zwischen den Häusern waren wenige Reste einer Werkstatt für Eisenbearbeitung, ein Ofen im Freien und eine große Grube. In einem der letzteren sind mehrere Hundesklette und Hundeschädel sowie menschliche Skeletteile zum Vorschein gekommen.

4. In zwei Gruben wurden Funde aus dem 14–15. Jh. gefunden, unter anderen aus Ziegel gehauene Gewölberippenfragmente.

5. In den älteren Gräbern als die arpadenzeitliche Siedlung sind ein atypischer Bronzereifen und Ösenknöpfe zum Vorschein gekommen. Einige Gräber hielten Sargreste.

An der Ausgrabung nahmen Attila Michnai (MNM) und der Student András Iklódi teil.

Júlia Kovalovszki

72. *Zalaszentgyörgy-Röm.-kath. Kirche* (Kom. Zala) (XLVII). Im Laufe der Maueruntersuchung und der archäologischen Forschung führten wir die komplette Freilegung der mittelalterlichen Kirche durch. Die erste Kirche wurde zur Mitte des 13. Jhs erbaut und war eine Ziegelkirche mit halbbödigem Chor. Ihr Schiff wurde nach O zu verlängert und zu Beginn des 15. Jhs mit einem neuen Chor polygonalen Abschlusses erweitert. Das Steinmaterial der Vergrößerung im 15. Jh. wurde von verschiedenen Stellen zusammengetragen. Mit dem Fußboden kam ein römisches Grabsteinfragment mit Inschrift und aus der Mauerung ein Altarfragment zum Vorschein. Aus dem nördlichen Mauerpfeiler der gotischen Galerie

kamen Kapitelle aus dem 12. Jh. zur Erschließung. In der Mauerung der gotischen Periode gibt es weiteres Steinmaterial.

Es sind der Schlußstein des Gewölbes des gotischen Chors, mehrere Rippen, ein Stück des umfassungssteines der Sakristeitür, Maßwerkfragment usw. zum Vorschein gekommen. Es wurden ferner an der N-Seite der Kirche die Fundamente der gotischen Sakristei freigelegt.

Die Kirche war von der zweiten Hälfte des 16. bis zum Ausgang des 17. Jhs in protestantischen Händen. Sie wurde anlässlich des Feldzuges von 1664 stark beschädigt und im 18. Jh. neugebaut.

Mitarbeiter: der wiss.-techn. Mitarbeiter László Molnár und der Restaurator János Németh (OMF).

László Vándor

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 73–90)

Budapest, I. Burgpalast, s. Nr. 58/1.

Budapest, III. Hidfő Str. — Fő Platz, a. Nr. 58/3.

Budapest, V. Szerb Str. 21–23., s. Nr. 58/2.

73. *Bátmonostor-Pusztafalu* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). In der sog. „B“-Forschungsfläche — Gebiet kirchlicher Gebäude — haben wir ein Gelände von 300 m² erschlossen. Auch das W-Ende der arpadenzeitlichen Pfarrkirche des Dorfes ist zum Vorschein gekommen. Ihre Außenmaße können trotz der die Fundamente störenden späteren Bestattungen annähernd genau festgestellt werden: 11×7 m. Wir haben weitere Mauertrakte bzw. Grundgräben der Erweiterung der Kirche erschlossen. Auf Grund eines Grabes mit Beigabe konnte es zur Erweiterung der Kirche frühestens im 14. Jh. gekommen sein. Es trat ein 10 m langer Abschnitt der S-Mauer der Klosterkirche sowie ein 15 m langer Abschnitt des den Gebäudekomplex umnommenen arpadenzeitlichen Grabens an die Oberfläche. Es wurden die Gräber Nr. 801–1300 erschlossen, auf Grund ihrer Beigaben stammen sie aus dem 14–16. Jh. Im Jahre 1980 haben wir in der „A“-Fläche — Gebiet des Herrenhofes — keine Forschungen durchgeführt.

Piroska Biczó

74. *Békés-Kastélyzug* (Kom. Békés) (IV). Das Jahr 1980 bedeutete den Abschluß einer seit 5 Jahren anhaltenden Ausgrabungstätigkeit. Im Innengebiet der Palisade, im SO-Teil der Befestigung haben wir als Fortsetzung der in den früheren Jahren erfolgten Erschließungen in großer Menge Ziegelschutt bzw. Spuren einer Mauerfundamentierung vorgefunden. Ebendort haben wir den Schutt einer Feuerstelle erschlossen, wo ein Denar aus dem Jahre 1586 zum Vorschein gekommen ist.

An der W-Seite des Gebietes haben wir den mittleren Graben der um die Befestigung errichteten zahlreichen Wassergrabensysteme gefunden. Seine Maße und Fertigungsart stimmte mit den in den früheren Jahren erschlossenen überein. Hierdurch gelang es die genaue Stelle und die Größe der an der Karte Intervallum Oppidi Békés zu Beginn des 19. Jhs angedeuteten kleinen Befestigung zu identifizieren.

Zusammenfassend: an der auf der Karte markierten Stelle ist eine in der zweiten Hälfte des 16. Jhs erbaute Palisadenburg zu finden, die den in den zeitgenössischen Quellen an mehreren Stellen erwähnten türkischen Palisaden von Békés identisch ist. Im SO-Teil der Palisade stand gleichfalls ein großes Ziegelgebäude aus dem 16. Jh. Die Forschungen haben das dortige Vorhandensein des Maróthy-Schlusses von 15. Jh. nicht erwiesen. Es stellte

sich jedoch eindeutig heraus, daß — im Gegensatz zu den früheren Hypothesen — die Gespanschaftsburg von Békés nicht in diesem Gebiet zu suchen ist.

Ibolya Gerelyes

75/1. *Budapest, III. Kálvin Str. — Burg der Königin* (V).³ An der N-Seite der Burg haben wir als Fortsetzung der Forschung des vorangehenden Jahres die Erforschung des Zuganges der Burg bzw. ihrer Brückenkonstruktion fortgesetzt. Die Erschließung der Brückenpfeiler wurde beendet. Es wurden ein beträchtlicher Abschnitt der äußeren Burgmauer und ein Teil des Burggrabens freigelegt.

Júlia Altmann

75/2. *Budapest, III. Lajos Str. 172., 174. — Serfőző Str.* (Südseite der Árpádbrücke) (V). Vor der Ausweitung der Árpádbrücke hat das Historische Museum der Stadt Budapest schon seit mehreren Jahren im Verbreitungstreifen der Brücke Ausgrabungen durchgeführt. Im Jahre 1979 sind an der Stelle Lajos utca 172–174 zwei Räume eines mittelalterlichen Gebäudes zum Vorschein gekommen. In diesem Jahr beabsichtigten wir den S- bzw. N-Abschluß der beiden Räumlichkeiten zu bestimmen. 1980 wurden im Laufe der Arbeiten weitere zwei mittelalterliche Räume gefunden. In dem einen mittelalterlichen Raum haben wir von W her einen Zugang erschlossen, der im äußeren des Gebäudes mit mehreren Stiegen in den mittelalterlichen Raum geführt hat. Bei dem Eingang des im 14. Jh. erbauten Hauses zeigt sich eine spätere Einengung. Eine ähnliche Öffnungseinengung fanden wir auch im vorangehenden Jahr im N-Raum des Gebäudes. In der O-Seite des Gebäudes stießen wir auf einen spätmittelalterlichen Brunnen, der aber nur bis zur Tiefe von 2,5 m ausgegraben werden konnte. Das Aufschüttungsmaterial enthielt spätmittelalterliche und türkenzeitliche Keramik. Es wurde zugleich die Verbindung der an der O-Seite des Gebäudes im Jahre 1979 freigelegten Räume mit dem N–S orientierten mittelalterlichen Gebäude geklärt. An der W-Seite des Gebäudes haben wir ebenfalls die Reste einer abgerissenen Feuerstelle freigelegt (die Erschließung hat Ildikó Nagy durchgeführt).

Mitarbeiter: Ildikó Nagy und Ágnes Tóth.

Herta Bertalan

75/3. *Budapest, III. Mókus Str. 20.* (V). Von der Renovierung des stark beschädigten Gebäudes haben wir auf dem Hof eine Ausgrabung vorgenommen. Die Forschung erzielte die Stelle der von dem Klarissenkloster nördlich bestimmte Werkstätte eines Steinmetzen bzw. das Haus des Meisters Konrad zu finden. Im Laufe der Ausgrabung konnte die Stelle von zwei N–S orientierten Mauern eines freigelegten mittelalterlichen Gebäudes bestimmt werden. Innerhalb des mittelalterlichen Gebäudes haben zwei neuzeitliche Kalkgruben die Arbeit erschwert. Innerhalb des mittelalterlichen Gebäudes sind Mauerreste eines bedeutenden römischen Stein Gebäudes zum Vorschein gekommen. Am O-Rand des mittelalterlichen Gebäudes haben wir eine N–S laufende Schotterstraße bestimmt. Im oberen Teil der Straße lag ein Material aus dem 13. Jh., unter dem Straßenkörper kam hingegen nur römische Keramik zum Vorschein.

Mitarbeiter: Ildikó Nagy.

Herta Bertalan

76. *Debrecen-Reformierte Großkirche* (VII). Der Erneuerung des Podestes der Großkirche ging eine statische Untersuchung voraus. Mit der weiteren Erforschung der im Laufe dieser zum Vorschein gekommenen Mauerreste und der Erschließung des umliegenden

Gebietes gelang es uns die Mauerreste des im 17. Jh. Cserepes-torony genannten westlichen Turmes der Andreaskirche, die Mauerreste des an die N-Mauer der Hl. Andreas-Kirche nach der großen Feuerbrunst angebauten Betsaales und den Ziegelfußboden sowie die Reste der Fundamente des zwischen 1640–1642 gebauten Verestorony (Roter Turm) genannten Glockenturmes zu finden. Die Erschließung hat schon bisher bedeutende baugeschichtliche Denkmäler ans Tageslicht gebracht.

An der Ausgrabung nahm der Bauingenieur László Kertai teil.

György Módy

77. *Dörgicse* (Kom. Veszprém) (XLV). Die Weinbaubrigade der LPG von Mészely stieß am Hang des Bece-Berges beim Rigolieren auf einen aus 143 Stücken bestehenden Silbermünzfund. Die Münzen stammen aus dem 17–18. Jh. und waren ursprünglich in einen Tonkrug vorborgen, der vom Bagger in winzige Stücke zerbrochen wurde. Es konnten nur ganz kleine Fragmente des Gefäßes gefunden werden.

Péter László

78. *Eger, Almárvölgy-Paulinerkloster* (Kom. Heves) (X). Da die Gleise der stillgelegten Feldbahn nach N zu weiter abgetragen wurden, konnten wir durch die Erschließung der die Klostergebäude bedeckenden Böschung im Jahre 1980 weitere Teile von den Gebäuden des Paulinerklosters erschließen. Nach der früher zum Vorschein gekommenen kleinen gotischen Kapelle sowie dem Kapitelsaal haben wir nach N zu weitere zwei Räume freigelegt. Auch hier fanden wir weitere intakt erhalten gebliebene Ziegelfußbodenteile, ein in die Mauer eingebautes Sitzbänkchen sowie die eingestürzten Ofenreste. Es konnten die Anschlußstellen der äußeren Gebäudeteile geklärt werden.

Im Laufe der Freilegung haben wir in dem vor der westlichen Kirchenmauer ummauerten kleinen Hofabschnitt 6 Gräber erschlossen. In den Gräbern wurden ein prunkvoller Gürtelrest mit Blechbeschlag sowie das Fragment des Silberdenars von Ulászló II. vorgefunden.

In der Mitte des Chors haben wir als Streufund aus dem Schutt eine vergoldete, gut erhalten gebliebene Dose mit Deckel eingeholt, die wahrscheinlich ein Stück der einstigen Devotionalien des Klosters gewesen sein dürfte.

In den Notausgrabungsarbeiten nahmen auch weiterhin die Studenten der Ho Shi Minch-Hochschule für Lehrerbildung mit dem Fach Geschichte, die Mitglieder des Fachkreises Archäologie des Pionierhauses sowie der Student für Archäologie Zsolt Mester teil.

Konsultant: Károly Kozák.

László Fodor

79/1. *Esztergom-Alsósziget* (Kom. Komárom) (XLIX). Im Rahmen der im Zusammenhang mit dem Bau des Wasserstufensystems an der Donau durchgeführten Notausgrabungsarbeiten haben wir an das im Jahre 1979 freigelegte Gebiet anschließend nach NW und SO mit weiteren neuen Blocks die Erschließung fortgesetzt. Der früher beobachtete, mit zwei O–W orientierten Grundmauern begrenzte Raum (Seitenschiff der Kirche) ist in etwa 20 m Länge zum Vorschein gekommen, es wurde das Fundament seines nördlichen Abschlusses gefunden. Südlich davon, im großen und ganzen parallel dazu, in einem Abstand von 5 m ist eine weitere Grundmauer hervorgekommen, deren Südseite von einer neuzeitlichen Eingrabung völlig unterbrochen war.

In der W-Hälfte des Schiffes fanden wir von dem aufgehenden Mauerwerk auch einen bemörtelten Teil von etwa 10 cm Länge. Außerdem kam ein abgetretenes Gehniveau zum Vorschein, von der 1512 geprägten Silbermünze des Selim I. datiert. Darunter ist das bereits bekannte, aus Mauerziegeln ausgelegte mittelalterliche Gehniveau hervorgekommen, mit späteren Bestattungen mehrfach durchbrochen. Die eine von diesen wird von einem Siegelring auf das 14. Jh. datiert.

An der Außenseite der nördlichen Grundmauern haben wir die Erschließung der Gräber des Kirchhofes fortgesetzt, so wurde auch ein Ossarium gefunden, das zu einem späteren Zeitpunkt an die Mauer der Kirche angebaut wurde.

Ein bedeutendes Ergebnis der diesjährigen Ausgrabung war, daß wir die Ecke des von Herta Bertalan im Jahre 1966 ausgegrabenen Blocks gefunden haben und so hat sich unsere Erschließung an die früheren angegeschlossen.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Mónika Zsámbéky teil.

Zsuzsa Lovag

79/2. *Esztergom-Kossuth-Brücke* (Kom. Komárom) (XLIX). Bei dem Brückenkopf von Víziváros sind im Laufe des Baues des Hauptkanals die Pfosten der einstigen Holzbrücke und der vor der Stadtmauer gestandenen türkenzeitlichen Palisade zum Vorschein gekommen. Aus der vor dem einstigen Tor Vízikapu 8 m tief gelegenen Schlammschicht sind in bedeutender Zahl archäologische Funde zutage gefördert worden: aus dem 14. Jh. das Fragment eines aus rotem Marmor gefertigten Grabsteines mit Inschriftenteile, aus dem 15–17. Jh. Messer, Kette, aus dem 16. Jh. Husarenhelm, »Zange« der Kugelgießer, Kanonenkugeln, aus dem 16–17. Jh. Lederreste (Schuhbestandteile, Lederabschnitzel) usw.

István Horváth

79/3. *Esztergom-Burg-„Kaserne“* (Kom. Komárom) (XLIX). Wir setzten die in den Jahren 1967–74 begonnene Erforschung des Kasernengebäudes fort. Das mittelalterliche Fußbodenniveau über dem Kellergewölbe, unter dem Gebäude ließ das Landesamt für Denkmalpflege im Jahre 1975 mit der ursprünglichen Aufschüttung der Gewölbesohle zusammen entfernen, sodann nach der Befestigung des Gewölbes bis zum ursprünglichen Niveau zurückschütten. Da damals zu einer archäologischen Beobachtung — leider — nicht gekommen ist, mußte von der westlichen Gewölbesohle zuerst die Aufschüttung wieder entfernt werden. Unter der Aufschüttung (unter der W-Mauer der Kaserne) ist die unter Béla III. aus Quadersteinen gebaute äußere Burgmauer — mit den Resten der in regelmäßigem Abstand untergebrachten 5, wahrscheinlich im 13. Jh. eingemeißelten Schießscharten hervorgekommen. Auf diese wurde im 14. Jh. die Mauer des Erdgeschosses der heutigen Kaserne gebaut, deren Schlitzfenster schon früher vorgefunden wurden.

Aus der bereits sekundär zurückgetragenen (1975) Aufschüttung sind einige behauene Steinreste z. B.: der eine von Kálmán Lux mit Zement ergänzte (1938) Baluster der zur Burgkapelle führenden Stiege (!), Fragmente von Ofenkacheln (z. B. mit dem Wappen des Sigismund) aus dem 14–15. Jh., Gefäßfragmente aus dem 14–17. Jh. und außer in beträchtlicher Menge gefundenen Freskenfragmenten auch Gegenstände der neuesten Zeiten zum Vorschein gekommen.

An der O-Mauer des Gebäudes haben wir Untersuchungen durchgeführt. Hier legten wir Teile einer bisher unbekannten Öffnung und mehrere Balkenkapseln frei.

An der Mauer des sich an die Kaserne schließenden sog. „kleinen romanischen Palastes“ haben wir gleichfalls im Erdgeschoß 5, im Stockwerk 7 eingemauerte Balkenkapseln erschlossen.

An der äußeren Burgmauer vor der Kaserne haben wir Teile von 2 vermauerten Fensteröffnungen erschlossen. Aus der einen ist das Fragment mit „wirbelnden Blättern“ und Weintrauben verzierten Gesimses des 11. Jhs in sekundärer Lage zum Vorschein gekommen.

Die obigen Forschungen lieferten wichtige neue Daten zur Baugeschichte des Palastes von Vitéz und seiner Vorgeschichte.

István Horváth

80. *Hédervár-Zsidódomb* (Kom. Győr-Sopron) (XIX). An der Stelle der 1534 zerstörten ersten Burg der Hédervár-Sippe haben wir den NW-Teil des Hügels erschlossen. Wir fanden die den Hügel umfassende, verhältnismäßig späte (15. Jh.) Umfriedungsmauer, die mit in Stein fundierten Stützpfählen befestigt war (die Mauer selbst wurde aus Ziegeln gebaut und zum größten Teil ausgebeutet, abgerissen). Im Inneren der Burg haben wir Wirtschaftsgebäude (Backöfen, Backhaus, aufgehendes Mauerwerk mit einer Grundmauer aus Ziegeln, innen und außen bemörteltes einräumiges Gebäude, Pfostenstellen, Gehriveau, Kanal) erschlossen. Es konnten fünf Perioden auseinandergehalten werden, das Fundament (größtenteils Fragmente von Küchengeschirr: Tonkessel, Topf, Schüssel, Krug, Deckel, in den jüngeren Schichten österreichische Ware mit gestempeltem Rand und ihre örtlichen Nachahmungen) kann vom 13. Jh. bis zum Beginn des 16. Jhs datiert werden. Einige Geräte und ihre Fragmente, Mahlsteine, abgesägte Geweihestück, viele Tierknochen, Ziegel, Dachziegel, Mörtel und Mörtelbewurfmuster ergänzen das Fundament. Auf in der Nähe gestandene vornehmere Gebäude verweisen: behauene Öffnungsumfassungen, Ofenkacheln mit gotischem Maßwerk, Fragmente einiger früher glasierter Importgefäße.

Rezső Pusztai—Péter Tomka

81. *Józsa-Wald von Szentgyörgy* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Bei der Ausgrabung eines Baumstrunkes ist ein in Tonkrug verborgener Münzfund zum Vorschein gekommen. Die Kollektion beginnt mit dem auf die Jahre 1460 setzbaren Denar des Königs Matthias I. und schließt mit dem im Jahre 1551 geprägten Denar Ferdinands I. Im zerbrochenen Krug war noch ein Silberring mit Stein in Renaissancestil und das halbe Paar einer silbernen Gewandspange.

György Módy

82/1. *Kaposvár, Straße Nr. 61.* (Kom. Somogy) (L). Im Jahre 1980 haben wir in der 4. Ausgrabungskampagne die Erschließung des mittelalterlichen Friedhofes beendet. Mit den am N-Rand des Friedhofes freigelegten 80 Gräbern ist die Zahl der erschlossenen Gräber auf 1244 angewachsen. Die freigelegten 80 Gräber waren überwiegend Kinderbestattungen, mit einigen späteren Sargbestattungen von Erwachsenen.

Am N-Rand des Friedhofes war eine interessante Erscheinung zu beobachten: die späten, aus dem 16–17. Jh. stammenden Sarggräber wurden in verlassene, abgewitterte Siedlungsabschnitte eingegraben. Die späten Gräber haben Aschengruben, im Freien stehende Öfen und Abfallgruben durchschnitten. Unter den Grubenerscheinungen der Siedlung waren Bestattungen aus dem 11–12. Jh. In den frühen, meist ohne Sarg begrabenen Gräber sind Haarreifen mit S-Endung, als Totenoboli beigesetzte Münzen sowie Ringe zum Vorschein gekommen. In Grab 1242 wurden je ein Haarreifen mit S-Endung, neben dem Unterkiefer eine Prägung aus der Zeit des Hl. Stephans (CNH. I. 1.) gefunden. In Grab 1222 war als Totenobolus eine Prägung aus der Zeit des Königs Endre I. In Grab 1217 eines jungen Mädchens auf der Brust eine Bronzelunula mit verzierter Oberfläche.

Der Großteil der späten Gräber hatte keine Beigaben, eine Ausnahme bildeten einige Trachtzubehöre, z. B. Kopfschmuckreste, kleiner Corpus sowie das Grab 1219, wo am Hals des Toten ein Amulett in Bronzeumfassung war. Hinter der Glasplatte ist eine Zeichnung — Pieta-Darstellung — herauszunehmen, mit lateinischer Umschrift (17. Jh.).

Am N-Rand des Friedhofes wurden einige Grubenobjekte der Siedlung freigelegt (s. Block Nr. XXVI) — im Freien gestandene Öfen, Aschen- und Abfallgruben, mittelalterlicher Brunnen, Vorratsgruben und ein größerer Bau von regelmäßiger Kreisform, mit Pfostenlöchern.

Der erhalten gebliebene Teil der Siedlung liegt am Hügelrücken, unter einer etwa 1 m dicken Erdschicht und ist vorläufig nicht gefährdet. Infolge des bröckeligen Zustandes der erhalten gebliebenen Siedlung planen wir die Erschließung nicht fortzusetzen.

An der Ausgrabung nahmen die Assistentin der Archäologie Mária B. Sótónyi, der Student Péter Gróf, der Graphiker László Hornyák und der Assistent der Archäologie Károly Trunk teil.

Edith Bárdos

82/2. *Kaposvár, Straße Nr. 62.* (Kom. Somogy) (L). An der O-Seite desselben Hügels lag kaum 50 m entfernt von dem mittelalterlichen Friedhof ein anderer Friedhof aus dem 9. Jh. Im Jahre 1980 haben wir 64 Gräber freigelegt, insgesamt waren also 87 Gräber im Friedhof. Der aus dem 9. Jh. stammende Friedhof mit geringer Gräberzahl gehörte zu einer kurzlebigen kleinen Siedlung. Es waren beigabenarme Bestattungen — meistens war ein Eisenmesser im Grab (großes „Kampfmesser“) — vorwiegend neben dem Unter- oder Oberarmknochen und 1–2 Feuerstähle, Spinnwirtel. Eine allgemeine Beigabe war das Gefäß — entweder bei den Füßen oder beim Kopf, es kommt aber auch bei den Knien bzw. bei dem Becken vor. In Grab 72 sind bei den Füßen des Toten die Eisenbänder eines Holzheimers zum Vorschein gekommen. In den Frauengräbern waren — selten — farbige, blaue Zwillingspastaperlen, Millefiori-Perlen, in Schleife ausgehende silberne und bronzene Haarreifen, gepunzte Bronzeblechringe, 1 knöcherner Nadelhalter, Spinnwirtel. Im Mädchengrab 25 waren neben dem rechten Knöchel 2 Eier, bei dem rechten Becken die Tasche mit Feuerstahl, Feuerstein, Eisenmesser, römische Glasstückchen.

Zwischen die regelmäßigen Grabreihen hat die Population der mittelalterlichen Siedlung (im 12–13. Jh.) ihre Öfen, Abfallgruben eingegraben. Es wurden Reste von insgesamt 3 Öfen erschlossen. Nr. 1 ist der Rest eines in die Erde eingetieften Töpferofens mit Rost. Nr. 2 ist der Bodenteil und die Aschengrube eines im Freien gestandenen Ofens. Nr. 3 ist Nr. 1 ähnlich der Rest eines zur Hälfte zugrunde gegangenen, in die Erde eingetieften Ofens mit rot ausgebrannter Mauer. Die Gräber 35 und 44 sind von mittelalterlichen Abfallgruben durchschnitten. In Ofen 1 und im Material des Grab 44 durchschneidenden Abfallgrube sind Fragmente eines großen Vorratsgefäßes aus dem 12–13. Jh. zum Vorschein gekommen, — aus welchen 3 ganze Gefäße zusammengestellt werden konnten. Ihre Oberfläche ist mit ringsumlaufender Schneckenlinie, an der Schulter mit Wellenlinie bzw. mit eingeschnittenen Rhombusnetzmuster verziert.

An der Ausgrabung nahmen die Assistentin der Archäologie Mária B. Sótónyi, der Student Péter Gróf, der Graphiker László Hornyák und der Assistent der Archäologie Károly Trunk teil.

Edith Bárdos

83. *Kéked, Schloß* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die 1979 begonnene Forschung wurde fortgesetzt und die Bauperioden des westlichen Wirtschaftsgebäudes haben wir geklärt. Im dreiteiligen Erdgeschoß wurde im Laufe des 17. Jhs auf einen Flügel mit ursprünglicher Plattendecke ein Stockwerk aufgezogen, als zu dem im 16. Jh. gebauten Schloß — von S her — mit dem Bau von weiteren zwei Flügeln ein geschlossener, viereckiger Hof zustande gekommen ist. Die Plattendecken des mit einem Stock versehenen Wirtschaftsflügels hat man auf einen aus Ziegeln gebauten Tonnengewölbe umgetauscht sowie vor die linke, (östliche) auf den Hof blickende Fassade, auf dem Stockwerk einen sich auf Holzkonsolen stützenden, wahrscheinlich geschlossenen Gang ausgebildet.

In den östlichen Kellern des Nordflügels (Schloß aus dem 16. Jh.) haben wir die Reste eines zweiteiligen adeligen Herrenhauses erschlossen, deren Mauern zum

Teil auch beim Bau des Schlosses des 16. Jhs verwendet wurden.

Mitarbeiter: der Techniker Zoltán Simon.

Juan Alberto Cabello—István Feld

84. *Kőszeg*, Chernel-Gasse 4. Kontramauer der Vorburg (Kom. Vas). In Kőszeg stand in der NW-Ecke der ummauerten mittelalterlichen Stadt die zweigeschossige Burg des Gutsherren, die zuerst im Archivgut im Jahre 1248 erwähnt wird. Ihre Besitzer waren bis 1357 die Mitglieder der Kőszeger Linie der Héder-Sippe.

Die im Laufe der früheren Forschungen erschlossenen Mauerreste weisen darauf hin, daß die Burg des 13. Jhs mit Mauer und Graben unnommen an der Stelle der heutigen Vorburg gestanden hat, jedoch ist es zur genaueren Erschließung bisher noch nicht gekommen. Die Burg von Kőszeg wird zuerst in einem Innenturmsystem ausgebildet, jedoch entsprach dies später nicht mehr den neuen taktischen Prinzipien und es wurde den Forschern nach um 1500 herum ein neues modernes Festungssystem ausgebaut.

Nikolaus Jurisich hat durch seine heldenhaften Kämpfe den Sultan Soliman im Jahre 1532 aus der Stadt vertrieben. Nach der Belagerung durch die Türken wurden zwischen 1532–37 an den Schutzmauern der Innenstadt Bauarbeiten durchgeführt. An der Gegenseite des Grabens der Vorburg wurde unserer Meinung nach zu dieser Zeit die Kontramauer ausgebaut. Aus dem 18. Jh. ist ein Grundriß erhalten geblieben, der den damaligen Zustand widerspiegelt. Hier wurden die Wassergräben und die äußeren Festungsmauern festgehalten. Die Trasse der Kontramauer der Vorburg kann man gut herausnehmen und es läßt sich auch feststellen, daß ihr südlicher Abschnitt umgebaut wurde. In der Trasse der übrigens in Kreisform laufenden Mauer ist ein großer Bruch wahrzunehmen.

Zur Zeit der Bauarbeiten im 18–19. Jh. wurde die Kontramauer abgerissen und eingebaut, der Graben zwischen der Vorburg und der Kontramauer aufgefüllt.

Im Laufe der am Hof des aus dem 17. Jh. stammenden Hauses unter Chernel-Gasse Nr. 4 durchgeführten Forschung sind die Reste der mit kleinem Fundament gebauten, 50–60 cm breiten Kontramauer zum Vorschein gekommen. Die Nordmauer des Anbaues aus dem 19. Jh. liegt auf den Mauerresten. In der NW-Ecke des Gebäudes sind noch weitere Forschungen nötig. Bei dem Aufbrechen der Straßenpflasterung im Diák-Gäßchen ist der etwas nach SW wendende kleine Abschnitt der Mauer ans Tageslicht gekommen.

Im 18. Jh. wurde beim Haus Chernel-Gasse Nr. 2–4, Hoffte die Kontramauer abgerissen und eine neue etwas winkelförmig brechende Mauer aufgebaut. Die Reste dieser aus dem 18. Jh. stammenden Steinmauer haben wir gefunden. Auf diese wurde die Ziegelumfriedung des Hauses Chernel-Gasse Nr. 4 aufgezogen. Auf dem Kupferstich von C. Schubert aus dem Jahre 1808 führte schon aus dem Diák-Gäßchen ein Durchgang in die Richtung der Burg. Im weiteren ist unsere Hauptaufgabe im Laufe der Renovierung der von der Chernel- und Rajnis-Gasse berührten Häuser die weitere Freilegung der Kontramauer der Vorburg und ihre Vorführung nach einheitlichem Plan.

Kunsthistoriker: András Gergelyffy, Architektin (VÁTI): Katalin S. Wolf.

Éva M. Kozák

Kővágóöttös, Röm.-kath. Kirche (Kom. Baranya) s. Nr. 61.

85. *Lászlófalva-Templom dűlő* (Kom. Bács-Kiskun) (IV). In Zentrum des mittelalterlichen Dorfes „Szentkirály“ mit kumanischer Bevölkerung führen wir an der

Arbeitsstätte III seit 1978 Forschungen durch. 1980 haben wir um das Haus 4–4a (15–16. Jh.) die Arbeiten beendet, den zur Periode II des Wohnhauses gehörenden Flur (Br = 3,35 m) innerhalb des Gebäudes und in seiner Umgebung weitere 17 Gruben, darunter Vorratsgruben freigelegt. NW vom Haus stand das Wirtschaftsgebäude Nr. 2 (L = 5,20 m, Br = 3,80 m), das ein Oberflächenbau mit Pfostenkonstruktion war. Auf dem Wirtschaftshof haben wir hinter dem Wohngebäude nach NO zu drei verschiedenen Perioden gehörende Gräben freigelegt, die gewiß eine zur Viehzucht dienende Stelle umfriedet haben. Der durchforschte Teil des Baugrundes betrug 1750 m².

An derselben Arbeitsstätte, gegenüber der erschlossenen Gewanne haben wir an der anderen Seite der mittelalterlichen Straße die Erschließung eines weiteren Hausplatzes begonnen. In den die Ausbreitung des Gebäudeschuttes klärenden Suchgräben und Blocks kann ein NW–SO orientiertes, früheres und ein auf dieses senkrecht gebautes späteres Gebäude abgesondert werden (Haus 5 und 6). Zwischen dem Schutt des späteren Gebäudes befanden sich schüsselförmige Ofenkacheln.

Mitarbeiter: Gábor Kiss, Gábor Lukácsy, Orsolya Madarassy, Dóra Mojzsis, Ildikó Poroszlai.

András Pálóczi Horváth

86. *Mecsekúdasd-Schloßberg* (Kom. Baranya) (XXVI) Im Jahre 1980 haben wir zum Teil die Erforschung der älteren Periode als die Kirche aus dem 14. Jh. selbst fortgesetzt, zum Teil aber auch neuere Gebiete erschlossen. Im Laufe der letzteren Arbeiten wurde der von der Kirche westlich gestandene – früher bereits erforschte und zum Teil freigelegte – Turm von quadratischem Grundriß gänzlich erschlossen, mit dem anschließenden mittelalterlichen äußeren Niveau zusammen. Der in der Nähe der Umfriedungsmauer stehende Turm ist an der W-Seite von zwei Eckstützpfeilern befestigt, der schmale Eingang befindet sich an der S-Seite. Der Turm stammt aus derselben Zeit wie die dreischiffige Kirche aus dem 14. Jh. und hat keine Vorgänger. Aus der Umgebung sind in großer Menge sog. bosniakische und türkische Keramikstücke ans Tageslicht gekommen.

Im Laufe der Ausgrabung haben wir in ganzer Ausdehnung die – früher bereits mit Suchgräben sondierte – Umfriedungsmauer bzw. an mehreren Stellen bloß ihr Fundament erschlossen. Westlich und südwestlich von dem bereits erwähnten Turm stießen wir auf die zusammenhängenden Reste der Mauer mit kleineren Details des aufgehenden Mauerwerkes. In diesem Abschnitt waren keine Spuren des einstigen Einganges wahrzunehmen. Im Laufe der Freilegung der Mauer ist in geringer Menge türkenzeitliche und türkische Keramik zum Vorschein gekommen.

An der S-Seite der dreischiffigen Kirche haben wir die Forschung der in den vorangehenden Jahren begonnenen Periode fortgesetzt. In diesem Teil kamen unter dem aus dem 14. Jh. stammenden Niveau der Mauer des südlichen Seitenschiffes angeschlossen mit Stützpfeilern befestigte Mauerreste zum Vorschein. In der östlichen Fortsetzung des südlichen Seitenschiffes haben wir die Reste der Grundmauern eines größeren Raumes von quadratischem Grundriß freigelegt, dessen nördliche Mauer unter die gegenwärtige Mauer des Chors reicht. Die Mauerreste der frühen Periode lassen auf ein größeres Gebäude aus dem 11–12. Jh. schließen. Aus den türkenzeitlichen Eingrabungen der frühen Mauern ist in großer Menge bosniakisches und türkisches Fundmaterial – vor allem Keramik – zum Vorschein gekommen.

Das Gebiet zwischen der Umfriedungsmauer und dem Chor haben wir mit Suchgräben durchforscht, doch sind dort weder Gebäudereste, noch Siedlungsspuren zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Mária G. Sándor.

Győző Gerő

Monoszló (Kom. Veszprém), s. Nr. 63.

Ópusztaszer (Kom. Csongrád), s. Nr. 64.

87. *Óriszentpéter-Röm.-kath. Kirche* (Kom. Vas). Die 1779 begonnene Forschung der Kirche haben wir fortgesetzt und beendet. An der N-Seite wurden die Fundamente einer gotischen Grabkapelle erschlossen, die ein gemauertes Grab mit Gewölbe unnommen hat und mit der Mauer der gotischen Sakristei zusammengebaut war. Den Abdruck des Tonnengewölbes der Grabkapelle haben wir im nördlichen Seitenschiff bereits im vorigen Jahr beobachtet. Es hat sich geklärt, daß der heutige nördliche Aufgang zur Galerie zur Zeit der spätgotischen Erweiterung, am Ende des 15. Jhs gefertigt wurde. Der romanenzeitliche Galerienaufgang im Kircheninneren führte durch in die nördliche Schiffmauer eingebundene Holztreppe. Ihre Balkenkapsel haben wir in der nördlichen Schiffmauer gefunden.

Wir haben mit einem Suchgraben das Kastell um die Kirche durchschnitten, mit dem die Struktur der Schanzen und die Tiefe der Gräben bestimmt werden konnten. Es wurde die Wolfgrube, mit dem Pfahlloch — als Rest des zugespitzten Pfahles — gefunden.

Im SO von der Kirche geöffneten Suchgraben stießen wir auf das auf die Mitte des 16. Jhs datierbare Ziegelofensystem. Die Aschengrube von 1 m Durchmesser ist von einer Schanze von etwa 19 m Durchmesser unnommen. Im N-Teil des Grabens ist es uns gelungen einen Teil des Ziegelofens freizulegen. Am Grunde des Suchgrabens trat ein 0,60 m breiter, 10 cm tiefer Heizkanal hervor. Auf diesen legte man die auszubrennenden Ziegel, unter welchen die heiße Luft im Heizkanal zirkulierte. Im N-Teil sind „in situ“ die aus dem Brand zurückgebliebenen Ziegel, hinter ihnen die knochenhart gebrannte Lehmmauer — die Schlußmauer des Ofens, die nicht gebaut, sondern nur in die Erde eingetieft und von der großen Hitze hartgebrannt war. Zwischen die auf den Heizkanal gesetzten Rohziegel hat man grobkörnige, mit Lehm vermengte Flußkiese gemischt, um die Hitze zu halten. Über die Kiesschicht fanden wir stark durchgebrannte und zerbröckelte Lehmschicht und darüber eine etwa 20 cm dicke mit Dachziegeln vermischte, durchgebrannte Lehmschicht. Nach der gänzlichen Freilegung des meilerartigen Ofens können wir endgültig klären, wie er eigentlich funktioniert hat.

Ilona Valter

88. *Pécs-Bischofsburg — Nördlicher Garten* (Szent István-Platz 23) (Kom. Baranya) (XXVI). In dem von der Domkirche nördlich gelegenen sog. Nördlichen Garten haben wir die Erschließungen auch 1980 fortgesetzt. In der N-Hälfte des Gartens, östlich von dem N—S orientierten, gewölbten Raum haben wir die Reste eines fast 20 m langen und fast 6 m breiten mittelalterlichen Raumes freigelegt, dessen südliche Frontalmauer bereits früher zum Vorschein gekommen ist. Die S-Frontalmauer des großen und ungeteilten Raumes war von einer in der Achse untergebrachten gotischen Türöffnung durchbrochen, die später — wahrscheinlich in der Türkenzeit — vermauert wurde. Der eine abgekantete Schaftstein ist aber „in situ“ auch gegenwärtig vorhanden. Gegenüber dazu wurde die N-Abschlußmauer des Raumes durch einen gewölbten Durchgang von derselben Größe wie die bereits erwähnte Türöffnung durchbrochen. Der Durchgang führte in die Mauerenge zwischen dem Raum und der nördlichen inneren Burgmauer. Die östliche Mauer des Raumes wurde an der dem großen Raum zu gelegenen Seite von einer in der Türkenzeit vermauerten Türöffnung mit Steinumfassung durchbrochen, die unserer Annahme nach auf einen kleinen Innenhof geführt hat. Den kleinen Hof schließt von O her ursprünglich eine natürliche Mergelmauer ab, sodann als der Hof in den Türkenzeiten in beträchtlichem Maße aufgeschüttet wurde, hat man ihn mit einer N—S orientierten — sich im Norden der Burgmauer anschließenden — dicken

Mauer abgeschlossen. Östlich von der erwähnten Mauer zeigten sich in O-Richtung parallel verlaufende weitere Mauerreste.

Auch einen Teil der vom Großsaal nördlich gelegenen Mauerenge haben wir freigelegt. Hier erstreckt sich die innere Burgmauer weiter nach O, ihr Abschnitt gegenüber dem aus dem Raum schließenden Durchgang wurde an einem größeren Teil gesprengt. Die infolge der Sprengung eingestürzte Burgmauer hat auch die Mauer des Gebäudes zerstört. Der auf diese Weise zugrunde gegangene Teil wurde aber nicht mehr neu aufgebaut.

Die anlässlich der bisherigen Ausgrabungen zum Vorschein gekommen bedeutenden Gebäudeteile bilden die Reste des zugrunde gegangenen Gebäudes der mittelalterlichen Universität von Pécs.

Aus der mehrere Meter dicken Aufschüttung ist in großer Menge mittelalterliche und türkische Keramik gemischt zum Vorschein gekommen. Es wurden auch gotische behauene Steine gefunden, von welchen das bemalte Fragment mit dem Matthias-Wappen, ferner einige Bauelemente zu erwähnen sind.

Mitarbeiter: Győző Gerő.

Mária G. Sándor

Sály-Lator (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 66

89. *Sárospatak, östliche Burgmauer* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVIII). Uns dem Städteordnungsplan anschließend haben wir 1980 die Forschung der östlichen Burgmauer, die Erschließung des Burggrabens fortgesetzt. Durch die Sanierung der an die Burgmauer angebauten Häuser ergab sich die Möglichkeit zur archäologischen Erforschung der Grundmauern der zum Schutz des Vizi-Tors gebauten Bastei. Diese Bastei läßt sich an die Befestigungen durch Georg I. Rákóczi schließen, auf Grund der gefundenen Grundmauern nehmen wir an, daß sie nicht in einer Periode gebaut wurde.

Die Maße der freigelegten fünfeckigen Bastei sind sehr beachtenswert. (Ihre volle Breite bei der Burgmauer beträgt 31 m, es wurden 13 m der S-Mauer, 14 m der N-Mauer, 14 m der sich mit stumpfen Winkel anschließenden SO-Mauer und 18,2 m der NO-Seite erschlossen. Die Grundmauern sind 1,3–1,5 m breit.) Den Schutz des Vortores sicherte ein äußerer Mauergürtel, der mit dem an der NO-Seite freigelegten hinführenden Tor eine Torenge bildete. Außerhalb dieser erstreckte sich der äußere Mauergürtel, der Burggraben schließt als Kontramauer das Gebiet ab, das dann dem Ufer des Bodroglusses zu steil abfällt.

Im Inneren der Vorbastei haben wir aus dem 17. Jh. ein Kanalsystem erschlossen, das das vom Gebiet der Außenburg zusammengesammelte Wasser durch einen in der Burgmauer im 16. Jh. ausgebildeten Wasserdurchlaß in die Bodrog geführt hat.

Bei der Erforschung der Burgmauer wurden Schießscharten freigelegt und es wurde geklärt, daß die Treppe in der Burgmauer durch Umänderung der im 16. Jh. errichteten Schießscharte, durch Vermauerung ihres einen und durch Abbruch ihres anderen Teiles gewonnen wurde. Sie wurde den Untersuchungen der Grundierung nach in der Neuzeit gebraucht, weshalb man die Schießscharte im Laufe der Herstellung dem ursprünglichen Zustand entsprechend rekonstruiert hat.

Mitarbeiter: István Feld, Architektin: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

Somogyvár-Försterei (Kom. Somogy), s. Nr. 67.

Sopron, Ecke Új Str.-Szt. György Str. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 24.

90. *Szerencs, Rákóczi-Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die im Vergleich zum vorigen Jahr kleinere Forschung hat die bereits ausgebildete Periodisation gewissermaßen modifiziert. Zu einem ähnlichen Bau

kann die Umbildung der östlichen Hoffassade in Renaissancestil und der Bau des den Hof umschließenden N-, W- und S-Flügels gebunden werden. Im Laufe der Mauerforschung hat es sich erwiesen, daß in dem N-Flügel ein 7,5 × 23 m großer, zumindest 4,5 m hoher Großsaal war. Nach N und S haben vier, nach W ein großes Renaissance-Fenster mit Steinkreuz geblickt. Der Saal hatte zumindest einen Kamin. Die Steinumfassungen sind Produkte einer in Nordost-Ungarn in Betrieb gestandenen Steinmetzwerkstätte (Borsi, Pácin, Vaja, Kisvárdá usw.).

Die historische Forschung grenzt in Szerencs diese Periode zwischen 1583–1595 ein. Bei dem Umbau der westlichen Hälfte der Burg zu einem Kornspeicher werden die Renaissanceplätze und Öffnungen vernichtet.

1980 gelang es noch nicht beruhigend zu klären, wie man an das Stockwerk herankommen konnte. Die Forschung wird im folgenden Jahr in dieser Richtung fortgesetzt.

Ilona Valter—Csaba László

Szécsény-Ültetés alsó (Kom. Nógrád), s. Nr. 12.

Székesfehérvár (Kom. Fejér), s. Nr. 68.

Vác-Géza király-Platz 10 (Kom. Pest), s. Nr. 69.

Veszprém-Burg, Tolbuhin u. 16–18. (Kom. Veszprém), s. Nr. 70.

Visegrád-Schloßgarten (Kom. Pest), s. Nr. 71.

Zalaszentgyörgy, Röm.-kath. Kirche (Kom. Zala), s. Nr. 72.

Herausgegeben von
Alice Sz. Burger

VERZEICHNIS DER MUSEEN

I Baja, Türr István-Museum	XLI Tata, Kuny Domokos-Museum
II Balassagyarmat, Palóc-Museum	XLII Tápiószéle, Dorfmuseum
III Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum	XLIII Túrkeve, Ortsmuseum
IV Budapest, Ungarisches Nationalmuseum	XLIV Vác, Vak Bottyán-Museum
V Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest	XLV Veszprém, Bakony-Museum
VI Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum	XLVI Visegrád, Mátyás király-Museum
VII Csongrád, Lokalhistorisches Museum	XLVII Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
VIII Debrecen, Déri-Museum	XLVIII Provisorisch im Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
IX Diósgyőr, Metallurgie-Museum	XLIX Esztergom, Balassi Bálint-Museum
X Eger, Dobó István-Museum	L Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
XI Győr, Xantus János-Museum	LI Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
XII Gyula, Erkel Ferenc-Museum	LII Szob, Börzsöny-Museum (Heimatismuseum)
XIII Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum	LIII Aszód, Dorfmuseum
XIV Kecskemét, Katona József-Museum	LIV Kapuvár, Lokalhistorisches Museum
XV Keszthely, Balaton-Museum	LV Kőszeg, Jurisich Miklós-Museum
XVI Kiskunhalas, Thorma János-Museum	LVI Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
XVII Miskolc, Herman Ottó-Museum	LVII Budapest, Landwirtschaftliches Museum
XVIII Mohács, Kanizsay Dorottya-Museum	LVIII Pápa, Lokalhistorisches Museum
XIX Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum	LIX Kisvárdá, Burgmuseum
XX Nagykanizsa, Thury György-Museum	LX Diósgyőr, Burgmuseum
XXI Nagykőrös, Arany János-Museum	LXI Cegléd, Kossuth-Museum
XXII Nagyvázsony, Burgmuseum	
XXIII Nyírbátor, Báthory István-Museum	
XXIV Nyíregyháza, Jósa András-Museum	
XXV Orosháza, Szántó-Kovács-Museum	
XXVI Pécs, Janus Pannonius-Museum	
XXVII Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung	
XXVIII Sárospatak, Rákóczi-Museum	
XXIX Sopron, Liszt Ferenc-Museum	
XXX Sopron, Bergbaumuseum	
XXXI Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum	
XXXII Szeged, Móra Ferenc-Museum	
XXXIII Szekszárd, Balogh Ádám-Museum	
XXXIV Szentendre, Ferenczy Károly-Museum	
XXXV Szentes, Koszta József-Museum	
XXXVI Székesfehérvár, István király-Museum	
XXXVII Szigetvár, Zrínyi Miklós-Museum	
XXXVIII Szolnok, Damjanich János-Museum	
XXXIX Szombathely, Savaria-Museum	
XL Dunaújváros, Städtisches Museum	

Vorkommende Abkürzungen:

BM	Balaton Múzeum — (Keszthely)
ELTE	Eötvös Loránd Tudomány Egyetem — Eötvös Loránd-Universität (Budapest)
JATE	József Attila Tudomány Egyetem — József Attila-Universität (Szeged)
MFM	Móra Ferenc Museum (Szeged)
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum — Ungarisches Nationalmuseum (Budapest)
MTA—RI	Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézet — Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
OMF	Országos Műemlék Felügyelőség — Landesamt für Denkmalpflege (Budapest)

ANMERKUNGEN

¹ Die den großangelegten Bauarbeiten eines neuen Stadtviertels im Gebiet des III. Bezirkes (Óbuda) von Budapest vorangehenden archäologischen Erschließungen wurden im ganzen Jahr durchgeführt. Den ausführlichen Bericht s. in Régészeti Füzetek Ser. I. Nr. 33,

ferner in den Bänden des Serienwerkes Budapest Régiségi.

² Vorberichte in: Sowjetskaja Archeologija 1980. 1., Archeologitscheskije Otkritija 1979 g. Moskau 1980.

³ S. Anm. 1.

Nováki Gy. — Sándorfi Gy. — Miklós Zs., A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. *Fontes Archeologici Hungariae*. 124 lap, 92 kép.

A Börzsöny földrajzilag jól körülhatárolt, zárt egységnek tekinthető tömbje hajdanában szinte teljes egészében Hont megye része volt, jelenleg a nyugati fele Pest megyéhez, a keleti Nógrád megyéhez tartozik. Az Ipoly bal partja Tésa körül egy rövid keskeny sávban a Csehszlovák Népköztársaság területe. A középhegység jellegű Börzsönyt észak és nyugat felől az Ipoly bal partja, dél felől a Duna, kelet felől maga a hegység pereme, Nógrád és Verőce között pedig a vasútvonal völgye határolja. A szerzők ennek a zárt egységnek várait választották tanulmányuk tárgyául.

Előljáróban rövid historiográfiai áttekintést adnak az itt folyt régészeti, műemléki és helytörténeti kutatásokról, s ezzel nemcsak a nagy elődök (Érdy János, Kubinyi Ferenc, Hőke Lajos, Römer Flóris, Paulovics István, Méri István, Csemegi József) előtt tisztelnek, hanem egyúttal az eddigi szakirodalmat is értékeli, rámutatva annak erőnyeire és hibáira egyaránt.

A kötet legnagyobb terjedelmét az egyes várak részletes, minden ismert és lényeges adata kiterjedő leírása foglalja el. Az ábécés rendben, tehát a várak korától függetlenül haladó, bemutatás minden eddigi irodalmi említést számba vesz. Természetesen a régészeti terepbejárásoknak, esetleges leletmentéseknek nagyobb teret szentel. Különösen részletes a modern módszerekkel — sokszor a szerzők által végzett — feltárások ismertetése. Ez helyénvaló, hiszen legtöbbjük most kerül először közlésre. Itt kapjuk a lelőhely szintvonalas térképét, jó minőségű fényképét, az átvágás metszetrajzát, a leletek tábláit s természetesen a vár kormeghatározását.

Külön fejezetben tettek kísérletet a szerzők Börzsöny településtörténetének és a várak fejlődésének felvázolására. Az újkőkori lakótelepek (vonaldíszes, zselizi és lengyeli kultúra) kivétel nélkül az Ipoly melletti keskeny sávban helyezkednek el, a folyó árteréből kiemelkedő dombokon, több esetben egy-egy kisebb patak mellett. A rézkori telepek — négy a ludanicei, hat a bolerázi, hús a bádeni kultúrából — általában az előzőekhez hasonló fekvésűek és gyakran nagy kiterjedésűek. Több esetben azonban már magasabb dombhátú, környezetükhöz képest uralkodó jellegű helyeken találhatók. Ebbe a korszakba sorolható a Börzsöny első erődített telepe: Zebegényben 250 m hosszú árokkal elválasztott alacsony hegynyelven találjuk az egykori település helyét. Valamennyi rézkori erődített vagy magaslati telep közös vonása, hogy egyrészesek, és egy árokkal választották el a földnyelv folytatásától. A bronzkor első felének és középső szakaszának szinte valamennyi kultúrája nagyszámú, de viszonylag kis terjedelmű, hosszan lakott, gyakran erődített vagy legalábbis védett fekvésű telepen élt. Utóbbiak szinte egyenletesen, egymástól nem nagy távolságra, alig 5–20 km-re helyezkednek el. Gazdálkodásuk tipikusan paraszti, az állattenyésztés és földművelés jelentősége nagyjából egyenlő. A halomsíros kultúrából erődített telepet sem a Börzsönyből, sem távoli területekről nem ismerünk. A halomsíros, valamint az ezt követő pilinyi és Kyjatice-kultúra viszonya még nem tisztázott. Az utóbbi sűrűn benépesítette a Börzsönyt, ez jelenti egyúttal e kultúra elterjedési

területének legnyugatibb szélét is. Az Ipoly bal partján 43 nyílt lakóhelyét sikerült megtalálni. A legszembe-tűnőbb az a csoport, amely a Börzsöny legmagasabb hegyeiből álló középső tömbjének északi és nyugati részén található: egymáshoz közel hat, sánccal erődített, nagy kiterjedésű lakótelep. Valamennyi egy-egy magas hegyen helyezkedik el. Nehezen megközelíthetők, meredek hegyoldalakkal, nagy viszonylagos magasságban. Mindegyiküket sánc veszi körbe, csak a nagyon meredek, gyakran sziklás hegyoldalak felől hiányzik az erődítés. A sáncterkezetre három átvágás szolgált gyér adatokat. A sáncok erősen lekopott állapota miatt csak annyit sikerült megállapítani, hogy faszerkezetűek voltak.

A Börzsöny területén az utolsó erődített lakótelepek késő bronzkoriak. Utána csaknem 2000 évig egyről sem tudunk, noha a környék többnyire lakott volt. (A IV. századból két római erődített hídfőállás maradványait ismerjük a Duna bal partjáról Szobról, illetve Verőcemarosról. Ezeknek azonban nincs jelentőségük, hiszen ezek idegen testként az egész római birodalmat védelmező, központi tervezésű límes részei voltak, s nem a helyi lakosság települési formáját tükrözik.)

A nagymorva uralom határai nem értek el a Börzsöny vonaláig, leleteik magában az Ipoly-völgyben nem mutathatók ki. Ugyanígy hiányzanak a nagymorvákra jellemző várak. A X. század első felében a magyarság már betelepült a Kisalföld északi felére és peremterületére, a magasabb hegyek aljág terjedő részekre. Árpád-kori falvaink első okleveles említése ugyan csak 1138-ban (dömösi adománylevél) kezdődik, ám a felszíni leletek és néhány ásatás X–XIII. századi sűrű betelepültségre utal.

A Börzsöny területéről három várat tartottak eddig számon történészeink az okleveles adatok alapján. Terepbejárások során további négyet sikerült találni. Ez a nagyarányú eltérés arra készítette a szerzőket, hogy általánosságban is megvizsgálják a magyar várépítéssel kialakulásának korai körülményeit. Elismerik ugyan, hogy a magyar várépítészet egyik döntő fordulata a tatárjáráskor következett be, de úgy vélik, ez elsősorban nem számszerűen hozott változást, mert az országban ezt megelőzően is sok kis feudális vár lehetett. Ez a véleményük, különösen ha a kisebb fatornyokat, kilátókat is várnak vesszük, megfontolandó. Ám az a feltételezésük, hogy a kisebb földbirtokosok egy-egy alkalmas helyen „rész-várhelyet” kaptak és több társukkal együtt építettek egy várat, aligha áll. Az ebből folyó jogi esetek (öröklés, birtokháborítás, javítás, ellátás stb.) garmadával ontották volna az okleveleket. Márpedig — tudunkkal — ilyeneknek nyoma sincs.

Mindent összevetve a szerzők derekas munkát végeztek az egyáltalán nem kis kiterjedésű és nehezen áttekinthető terepen. Úttörő érdemük, hogy elsőként vizsgálták meg az ország egy zárt földrajzi területének várait az őskortól a középkorig, s ez módszertanilag is követendő példa. Várfejlődési vázlatukat a Börzsöny hegységben elért eredményeikre alapozták és az általánosítható megállapításokat is erre a területre tartják érvényesnek. Valószínű azonban, hogy más földrajzi egységek alapos vizsgálata hasonló eredményeket hozna.

Kőhegyi Mihály

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 9—15. septembris 1975. Pars II. Red. Gy. Ortutay, curavit J. Gulya. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó. 259 lap, 23 oldal ábra.

Az 1975-ös budapesti IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus II. kötete az első kötetben közzétett (vö. ismertetését: ArchÉrt 103/1976, 313—315) fő előadásokhoz kapcsolódó hozzászólásokat tartalmazza. Sajnos, a kötet megjelenési éve kétségtelenné teszi, hogy a budapesti tanácskozás előadásait is utolérte a hasonló kötetek gyakori végzete: megjelenésük időpontjában jórészt tudománytörténeti érdekességgé válnak, aktuális mondanivalójuk többnyire elvész. A kevésbé szép kiállítás, gyors sokszorosított eljárással a kongresszusok után maximum egy évvel megjelenő kötetek haszna összehasonlíthatatlanul nagyobb lenne.

Az alábbiakban értelem szerűen főként a régészeti vagy ahhoz közeli témájú hozzászólásokat ismertetem röviden. K. Vilkinának a nyelvi, etnikai és kulturális határ kérdéseiről szóló előadása kapcsán figyelemre méltó *I. Sz. Gurvics* és *L. N. Tyerentyeva* hozzászólása. („Mai etnikai folyamatok a Szovjetunió finnugor népeinél.”) Elmondták, hogy a Szibériában, s az északi vidékeken is rohamos gazdasági, ipari fejlődés jelentős hatással van a kis finnugor népekre is, ami az orosz nyelv nagyarányú térhódításában is megnyilvánul. Emellett az említett vidékekre az ipartelepítéssel jelentős számú más nyelvű (főként orosz) nemzetiség költözik. A népi-nyelvi egybeolvadást hűen tükrözik a nemzetiségileg „vegyes” házasságok. Míg ezek aránya az egész Szovjetunióon belül 1970-ben 14% körül volt, az Orosz Föderáció egyes autonóm köztársaságaiban minden harmadik, sőt második házasság ilyen volt. (Például a karjalaiak, zürjének, nyenyecék és mordvinok esetében). Ezekben a családokban általában oroszul beszélnek. A különböző nemzetiségű lakosok bonyolult rendszerű vándorlása következtében jelentősen változik az autonóm köztársaságok nemzetiségi összetétele. A mordvinok például már csak 29,8%-át alkotják köztársaságuk lakosságának, a karjalaiak pedig 11%-át.

Erdélyi István a honfoglaló magyarság etnikai határaitól tartott előadást. Lényegében azt vizsgálja, hogy Kniezsa István XI. századra vonatkozó térképe mennyire érvényes a X. században a régészeti leletek alapján. Helyesen hangsúlyozza, hogy semmi alapja nincs az erdélyi Gyulát és népét besenyőnek feltüntető elméletnek. Megjegyzem viszont, hogy kétnyelvűségük feltevésének sem. Szeremség magyar megszállását illetően pedig Biborbanszületett Konstantin híradása a mérvadó, aki a magyarok déli határát a Száva vonalán jelöli meg. Ezt támogatja a batajncai, vojikai és a szávaszentdemeteri honfoglaló temető is.

Bodrogi Tibornak a finnugor népek társadalmi szervezetéről tartott előadásához szólva *Z. P. Szokolova* az obi-ugor nemzetiségekről azt állapította meg, hogy ezek a XV—XIX. században lényegében nem léteztek. A gazdasági egység a nagycsalád, az egzogám egység pedig a frátria volt. Véleménye szerint a duális frátria rendszer már az uráli egység korában létrejött Nyugat-Szibériában. Ezzel szemben *V. I. Vasziljev* a nyenyec frátriák kialakulásával kapcsolatban annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a nyenyecéknél, csakúgy mint az obi-ugoroknál, a frátriák később, etnikai alapon jöttek létre, amikor a jövevény lakosság egy helyi népességre települt rá, s e két etnikumból alakult a két-frátria. E gondolatot a harmincas években V. N. Csernyecov és W. Steinitz vetette fel. (Nálunk először Moór Elemér ismertetette: NNY 11/1939, 115—117.) Úgy vélem, nézeteik egyelőre nem cáfolhatók Szokolova bizonyítékaival. Az obi-ugorok régészeti hagyatéka is ezt látszik alátámasztani.

A finnugorok hagyományos művészetének témakörében (Sz. V. Ivanov előadása) *L. Sz. Gribova* hozzászólását a permi népművészet eredetének szentelte. Kifejtette, hogy a permi „állatstílus” az ananyinói korban jön létre déli, szkíta hatásra s motívumait a késői permi népművészetében is fellelhetjük. Valaha (az i. sz.

I. évezredben) ezek az ábrázolások nemzetséggjegyek voltak. *V. I. Mosinszkaja* a jóval ősbibb állatalakos faragványok kérdésével foglalkozott hozzászólásában. E csont- és fadaragványok az átmeneti és az újkőkorból az Uráltól (Sigir, Gorbunovo) a Baltikumig és Finnorszáig (pl. Sarnate, Laukaa, Kittilä) több helyen előkerültek. G. Gjessing az Urál-vidéken vélte kialakulási területüket, ezzel szemben a hozzászóló szerint ezek a faragványok nem egy területről származtak. Figyelemre méltó, hogy a faragványok, sok jellemző vonásukat megőrizve, az ősi obi-ugor vaskori uszty-poluji műveltségben is tovább élnek. Csenyecovnak tűnt fel, hogy bár a szamojéd és obi-ugor művészet általános fejlődési vonalát a stilizálás, leegyszerűsödés jellemzi, a faragványok megőrzik ősi realista jellegüket. Ezt a jelenséget a női és férfi művészetbeli különbséggel magyarázta. A faragványokat kizárólag a férfiak készítik, míg a többi művészeti ág (pl. hímzés) a nők munkaterülete. (L. még a szerző időközben megjelent könyvét: *V. I. Mosinszkaja: Drevnjaja skulptura Urala i Zapodnoj Sibiri*. Moszkva, 1976.)

A régészeti szekcióban elhangzott előadások közül *L. Ja. Krizsevszkaja* a már megjelent szöveghez („Az Urál déli kapcsolatai az újkőkorból”) hozzáfűzte, hogy újabban az Uráltól keletre, Nyizsnyij Tagil mellett előkerült az első átmeneti kőkori lelőhely. Mikrolitikus ipara az Urál nyugati oldalán feltárt lelőhelyekkel mutat rokonságot. A Közép- és Dél-Urál újkőkorszakának különbözősége szerint mezolitikus előzményekkel magyarázható. *Sz. V. Osibkina* szerint az átmeneti kőkorból nincs nyoma jelentős népvándorlásnak az Uráltól Skandinávia irányába, amint ezt többen feltételezik. *E. A. Kempisty* kifejtette, hogy Lengyelország területén — az ország északkeleti csücskét kivéve — nincs nyoma jelentősebb uráli eredetű kulturális elemek beszivárgásának. *A. H. Halikov* az ősi finnugorság más népekkel való kapcsolatainak fontosságát hangsúlyozta, amelyet a régészeknek is vizsgálniuk kell. *V. I. Mologyn* a barabai steppe első újkőkori lelőhelyeinek feltárásáról számolt be.

A finnugorság termelői gazdálkodásával kapcsolatban (*A. P. Szmirnov* előadása) e sorok írója az ugarság termelőgazdálkodásának kialakulását a korai bronzkorra keltezte, az ugor együttélés színhelyét pedig az andronovói műveltség északnyugati csoportjának területén, az Urál keleti oldalán sejtí. Az ugor termelőgazdálkodás ősiségét az ugorkori szokászet is megőrizte. *Matolcsi János* a középső Volga-vidéki finnugor termelőgazdálkodás kialakulását vázolta fel, amely a bronzkor késői szakaszára tehető. *Bartha Antal* az ugor őshaza általam felvázolt területével kapcsolatos kételyét fejezte ki. *M. F. Zsiganov* az ősmordvinok gazdálkodásáról elmondta, hogy a Volga—Oka—Szura vidékén az időszámításunk kezdetétől régészetileg is jól kimutatható ősmordvinok gazdálkodásában a földművelés játszott a legnagyobb szerepet, amely jórészt irtásföldeken folyt.

László Gyulának a honfoglalásról tartott előadása kapcsán a kettős honfoglalás felvetése körül bontakozott ki élénk vita. *Sinor Dénes* a nehezen érthető kérdések sorából kiemelte, hogy a 670 körüli „griffes-indás” bevándorlást sem a keleti, sem a nyugati kútfők nem említik, továbbá amennyiben ez magyar nyelvű népesség volt, miért szükséges feltételeznünk, hogy Árpád népe is magyarul beszélt, miért nem lehetett ez török nyelvű. (Megjegyzem, *László Gyula* korábbi cikkeiben ezt a lehetőséget is felvetette, l.: *Valóság* 13/1970: 1, 57.) Rámutatott továbbá, hogy indokolatlan a „leteleplített” késői avarok és a „nomád” honfoglalók közti ellentétet felvetnünk, mert mindkét népesség komplex gazdálkodást folytatott. Ezen a ponton kezdte hozzászólását *Róna-Tas András* is, hangsúlyozván, hogy egyrészt minden nomád nép ismeri a földművelést (pl. a mongolok), másrészt aligha válhattak a késői avarok kétszáz év alatt nomádokból igazi földművelőkké. Emellett helytelennek tartja Kniezsa Istvánnak a XI. századra (de főként XII. századi és későbbi adatokra épülő) térképét a 670-es évekre visszavetíteni. (Pl. a török jövevényavainkból lett helynevek semmiképp nem igazolják, hogy e helyen 670 körül magyar nyelvű népesség élt.) *Bálint Csanád* véleménye szerint a magyarság

a IX. század első harmadáig a szaltovói területektől észak-északkeletre élt, a steppe északi sávjában, a bolgár–török jövevényszavainkat a szaltovói bolgároktól vehettük át. *Dienes István* a honfoglaló magyarok világfájáról beszélt. Hangsúlyozta, hogy a magyar életfa nem lehet avar örökség, amint azt László Gy. véli, mert az életfa félreérthetetlen ábrázolását fellelhetjük a honfoglalóknál is. Bizonyoságul három, eddig még nem ismertetett korongot közöl. Ezek közül kettőn félreérthetetlen a madaras csúcs világfa megjelenítése, amely ősi keleti finnugor örökség. A három életfa derekát beütött pontkörrel vagy áttöréssel hangsúlyozták, ahol hitük szerint a jótékony szellem lakhelyeként szolgáló üreg volt.

A másik vitát kiváltó előadás *E. A. Halikováé* volt, aki a VIII–IX. századi bolsije tigris temetőt a honfoglalók egyik keleti nyugvóhelyének tartotta. (L. a temető előzetes közlését: *ArchÉrt* 103/1976, 53–78. A később még tovább ástott temető teljes közlése hamarosan a *Régészeti Füzetek* II. sorozatában jelenik meg.) Magam ellenvetéseit abban foglalhatom össze, hogy a bolsije tigris a keleten maradt magyar töredékek egyik csoportjának a temetője lehet. (Részletesebben I.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1977, 109–114.) *V. F. Gening* szerint sem a tigris temetőt, sem a VI–VII. századi kusnarenkovói emlékeket nem lehet magyar népiségűnek tartani. (Hozzászólása időközben magyarul is megjelent: *ArchÉrt* 105/1978, 260–263.) A fentiekhez még azt fűzöm hozzá, hogy időközben felmerült a tigris temető későbbre keltezésének lehetősége (N. A. Mazsitov a IX–X. század fordulójára tette korát: *Južnyj Ural v VII–XIV vv.* Moszkva 1977, 28), s amennyiben ez a későbbiekben beigazolódik, a tigris időrendi okok miatt semmiképp nem jöhettek 895-ben a Kárpát-medencébe. A kongresszusi vitát folytatta Haliková azon cikkében, amely már fájdalmasan korai halála után jelent meg. (Ešee raz o probleme proischoždenija vengrov. *Szovjetszkaja archeologija* 1978/4, 294–299.) Itt azon megjegyzésekre, hogy a honfoglalók emlékeanyagában ismeretlen a Tigrisban általános ún. kusnarenkovói típusú kerámia, néhány bashalmi edénytöredék leltári számát adta meg, amelyek állítólag ilyen típusúak (299). Mivel azóta megjelent Kovalovszki Júlia bashalmi feldolgozása, nem lehet kétséges, hogy az említett töredékek a kora bronzkori zóki kultúra nyírségi csoportjának itteni településéről származnak. (Településásatások Tiszazslár-Bashalmon. *Fontes ArchHung* Bp. 1980, 15–18.)

R. G. Kuzejev és T. M. Garipov előadása *Magna Hungaria* egykori helyéről szólt, amely véleményük szerint a Volga és a bugulmai hátság közti területen volt. A baskírok mai hazájukban való megjelenésekor a magyarok már elköltöztek innét, a baskírok csak az itt maradt magyar töredékeket találták, és asszimilálták. Az utóbbiak révén honosodtak meg a baskír nyelvben a valószínűleg magyar eredetű víznevek pl. Békás, Kundurus stb.) és törzsnevek (Gyarmat, Jenő, Tarján, Keszi, Miser, Gyula, Nyék). *E. P. Kazakov* többek között megjegyezte, hogy a Balkh által említett Urál-vidéki baszdzsirtokban aligha láthatunk baskírokat, ezek magyarok (keleti magyarok) voltak. *G. A. Arhipov* az őscseremis és magyar régészeti emlékek rokon vonásaira utalt röviden (övek, tarsolylemezek).

Mircea Rusu a bennszülött lakosság és a magyarság IX–XI. századi települési helyzetét vizsgálja Erdélyben és az Alföld ma Romániához tartozó peremén. Cikke egy korábbi angol nyelvű dolgozatának francia változata. (Vö.: *Bibliotheca Historica Romaniae*, Monographs, XVI. București 1975, 201–217.) Dolgozatának nagy érdeme, hogy számos, eddig még közöletlen lelőhelyről tesz említést, s azokat térképre is vetíti. Annál kevésbé érthetünk egyet azonban a leletek értékelésével, amelynek kiindulópontja az, hogy a magyarok Glád, Salán, Ménmarót és Gyalu „államát” találják itt a honfoglaláskor, s Erdély területén román–szláv lakosság élt. Anonymus regényes alakjai tehát történelmi szerepet kapnak (a forráskritikai irodalom teljes mellőzésevel), ugyanakkor figyelmen kívül marad az a valós tény, hogy Erdélyben (a Barcaság területén) az írott források a XIII. században

említenek először románokat. Újabbban egyre több bizonyosság merül fel aziránt, hogy Anonymus blakjaiban egy török nyelvű néptöredéket kell látnunk. (Vö.: *Bodor Gy.*, *MNy* 72/1976, 268–271.; *Rásonyi L.*, *Hidak a Dunán*. Bp. 1981, 48–80.) Teljesen érthetetlennek tartjuk, hogy a szerző a csombordi és a maroskarnai (Blandiana B) temetőt keresztény román–szláv hagyatéknak tartja, hiszen a csombordi sírmellékek legjobb párhuzamait Bulgáriában találjuk, s aligha kétséges, hogy keresztény bulgárok temetkeztek ide, a maroskarnai B temető pedig kétségkívül honfoglaló magyar hagyatéék. Rég idejéért álláspontot követve csak a kis sírszámú, lovas síros temetőket tartja magyaroknak, a nagyósi, nagyteremai és bukavapuszai sírokat pedig besenyő halomsíroknak. Ez azonban egyik sem halomsír (kurgán), ugyanúgy, ahogyan a hodszerdahelyi sem az, a honfoglaló magyarok temetői gyakran kisebb-nagyobb dombon vannak, függetlenül attól, hogy az természetes vagy mesterséges. Érthetetlen számunkra az előadó azon ötlete is, hogy a zempléni sír besenyő vagy kun (!) vezér sírja lenne. (Vö.: *ArchÉrt* 103/1976, 285.) Ugyancsak kétkedéssel fogadjuk, hogy a szerző által említett földvárak (Doboka, Bihar, Kolozsvár stb.) mind a IX. században épültek volna. Az eddig feltárt földvárak ugyanis szinte kivétel nélkül a honfoglalás után épültek, mint például Szabolcs (*Németh P.*, *ArchÉrt* 100/1973, 176), Zemplén (*Ua.*, *ArchÉrt* 104/1977, 212–214.; *Fodor I.*, *ArchÉrt* 103/1971, 283) vagy Doboka (*Bóna I.*, *ArchÉrt* 97/1970, 232–233.; *Németh P.*, *ArchÉrt* 104/1977, 211–212). Téves továbbá azon megjegyzése, hogy az erdélyi földvárak építői márcsak azért is románok és szlávok kellett, hogy legyenek, mert a magyarok nem hozhattak várépítési hagyományokat Levédia vagy Etelköz területéről. Csakhogy a szaltovói földvárak egész sorát ismerjük a Don-vidéken, s a magyarság erős szaltovói kapcsolatait ma már aligha vonhatjuk kétségbe. Végezetül a szerzőnek arra a gondolatára szeretnék reflektálni, amely szerint az Árpád-kori királyok „egész adminisztratív és katonai apparátusa képtelen volt megváltoztatni az etnikai realitásokat, amelyek jelenleg is fennállnak. (Románok, székelyek, szlovákok, horvátok, szerbek stb.)” Itt az előadó a modern kor erőszakos asszimilációs politikáját varrja az Árpádok nyakába, jóllehet az szinte teljesen ismeretlen volt a középkorban, amire ezernyi közismert példát hozhatnánk fel (idegenek behívása, különleges jogokkal való felruházásuk stb.). Mellesleg: a székelyek asszimilációjával már csak azért sem kellett vesződniük, mert azok a honfoglalás idején már biztosan magyar nyelvűek és műveltségűek voltak.

Összefoglalva: az egyszerű, mégis szép kiállítású kötet a régészek számára is sok hasznos dolgot tartalmaz, amelyek a konferencia magas tudományos színvonalát igazolják. Igaz, szívesebben olvastuk volna (a még meg nem jelent kötetekkel együtt) pár évvel ezelőtt.

Fodor István

Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szerk. Miklya J.–Szabó F. Szeghalom 1979. Benne: *Ecsedy István*: Újkőkori falvak Szeghalom környékén 61–100. lap. 1–33 kép.

A Sárrét központjának fejlődése nemcsak az iparosodásban, a település városiasodásában jelentkezik, hanem abban is, hogy Szeghalom Nagyközség Tanácsa a tudományos és honismereti munka támogatására a kiadványok sorát adta közre az 1965-ben megjelent Sárréti Írások után.

Az új kiadvány a történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok szerencsés formája a fellendült helytörténeti irodalomban két okból is. Először, mert nem monográfiát ad, hanem témákat tárgyal, amely magában rejt a teljesebb közlés lehetőségét. Így a régészeti szakirodalom számára nemcsak összefoglal, hanem mód nyílik az anyag részletesebb ismertetésére, az új meglátások bővebb kifejtésére. A másik ok a szerző személye, jórészt saját

kutatásai és a topográfiailag kész állapot alapján adhatott számot az újkőkori népek életmódjáról.

A tanulmány gerincét a Körös kultúra adja, az elterjedés, település és a hitvilág kidomborításával. Szakmai szempontból a hitvilág-művészet fejezetben lépi túl az eddig elfogadott felfogásokat azzal, hogy az etnológiai eredmények alapján a női ábrázolásokban nem általános érvényű jelképet lát, hanem egy varázslatos szertartás során konkrét személyeket, az animisztikus hiedelmeken alapuló ősokeket.

Az újkőkör középső- és virágkorát adó szakálhátai csoporton és tiszai kultúrán belül az életmódra helyezi a hangsúlyt. A Dévaványa-Réhegyi lelőhelyen talált in situ szövőszék nehezekeinek alapján Krasznai Péter rekonstruálta a gyékény szövőszékét, illetve a gyékényszövés technikáját. A gondos rekonstrukciók, a láncfonalak felvetési módjának ábrázolása, a minták kiszedéseinek sorrendje rajzban bemutatva jó segítséget ad régészeti kiállításainkban a szövés bemutatásához. Böven foglalkozik Ecsedy I. a fazekassággal, amelyet a munka társadalmi tagozódása alapján nők végeztek. Meggyőződésem, hogy a formák összetettsége, a magas technika miatt a szakmai specializálódásnak már az újkőkör késői szakaszában be kellett következnie legalább a formázásban és az égetésben.

A szakálhátai csoportban, a tiszai kultúrában gyakran fordul elő peremes tűzhely. Ecsedy I. a Dévaványa-Réhegyi lelőhelyen egy ház alapon talált épített peremes tűzhely és a rajta talált őrlőkök alapján az eddig tűzhelynek tartott objektumot őrlőhelynek tartja. Álláspontját el tudom fogadni, de ugyanígy továbbmenve a nagyméretű lapos sütőtálak egy részéről is feltételezhető, hogy azok gabonapörkölő tálak, mert a gabonapörkölés sok helyen előművelete a kézi őrlésnek. E technika még az Árpád-korban is előfordul.

A tanulmány gazdagon illusztrált, amit a 33 kép is jelez. Kár, hogy a szép kiadású könyv ábráit fekete vastag sávval keretezték, ami nem szolgálja a tárgyak kiemelését, inkább a múltból feltámadó „táblaráfűzés” látszatát adja.

A munka igen jó alap távolabbi célkitűzésnek: Szeghalom monográfiájának. A kötet többi tanulmánya Szeghalom történetének csomópontjait állítja előtérbe, így csak helyeselni lehet, hogy a szerző is azt a kort választotta, amikor a fejlődés a legdinamikusabb, s amelyben a termelő társadalom kialakulásának helyi sajátosságai jól kidomboríthatók. E kötet jól illeszkedik azokhoz a monográfiákhoz, amelyekről a folyóirat 1980. kötetében összefoglalás látott napvilágot, amely azóta teljes régészeti vonatkozású kötet: Baranya megye története az ókortól a honfoglalás koráig (Pécs 1979.), illetve Alsónémedi története és néprajza (Alsónémedi 1980.) monográfiával bővült, több pedig megjelenés előtt áll.

Körök József

Die Entstehung des Menschen und der menschlichen Gesellschaft. Im Auftrage der Historiker-Gesellschaft der DDR. Szerk. F. Schlette. Berlin 1980. Akademie-Verlag. 207 lap, 53 kép.

A Frankfurt/O-ban 1977-ben tartott konferencia előadásainak közreadásával a kötet az emberi társadalom fejlődését kutató szakemberek szerteágazó igényét elégíti ki. Összefoglalja a kutatás jelenlegi helyzetét, egyben útmutatást ad a további vizsgálódásokhoz.

Kutatástörténet a témája két dolgozatnak. L. Schott J. C. Fuhlrott halálának 100. évfordulója alkalmából tudományos működését értékeli. G. Guhr elemzi a család és nemzetség fogalmát L. H. Morgan műveiben.

Az ember biológiai fejlődésében, az emberré válásban meghatározó szerepet játszó események kutatásának legújabb eredményeiről tájékozódhatunk négy dolgozatból. H. Ullrich az új afrikai leletek tükrében vizsgálja a hominidák evolúcióját. Marxi terminológiával három szakaszra tagolja a fejlődést:

1. Biológiai fázis : a kezdetektől (10–9 millió) 2–3 millió évig, az *Australopithecus*okig bezárólag.
2. Biológiai-társadalmi átmeneti szakasz : 2–3 milliótól 60–40 ezerig (Palaeoanthropusokig).
3. Az emberi társadalmak — Neanthropusok kora.
V. P. Alekszejev eddigi kutatásai alapján a következő rendszertani besorolást javasolja:
Familia : Hominidae

Subfamilia : Australopithecinae

genus 1 : *Australopithecus*

genus 2 : *Paranthropus*

Subfamilia : Homininae

genus 1 : az összes *Pithecanthropus*

genus 2 : *Homo* (neandertali és sapiens)

A lét és tudat kapcsolatát öt dolgozat a filozófia oldaláról közelíti meg. I. Foerster szerint az állatvilágra jellemző biológiai mozgásformák dialektikusan fejlődtek az emberi társadalom létrejöttéig. Az ember és társadalmának megjelenése — szemben a polgári filozófusok véleményével — nem egyszeri és gyors jelenség, hanem a mennyiségi felhalmozódás hosszú átmeneti időszaka előzte meg. F. Schlette a tudatformák keletkezését vizsgálja és periodizálja a munkatevékenység és vallási elképzelések megjelenésének, fejlődésének alapján. G. Knepler hangsúlyozza, hogy az ember szellemi és anyagi természetű tevékenységét — éppúgy, mint ma — az ember megjelenésétől kezdődően szigorú egységnek kell tekinteni. G. Tembrock a legújabb terepmegfigyelésekre támaszkodva, az evolúció szemszögéből vizsgálja a főemlősök társadalmát, az emberi magatartást meghatározó társadalmi jelenségeket. Otthonosabb területre vezet bennünket B. Gramsch, amikor a munka és a társadalmi kapcsolatok korai fejlődését rajzolja meg a régészeti források segítségével. A legkézenfekvőbb forrás : a kőszerszűk előállításának módja, a célszerűség mellett kiemeli a tűz ismeretének (megőrzésének majd gyújtásának) jelentőségét. Sorra veszi azokat a tevékenységeket, amelyek a csoportok tagjainak tervszerű együttműködését feltételezik (nagyvad-vadászat, lakóhelyek építése stb.).

R. Löttsch az emberiség soknyelvűvé válásának modelljét a mai amerikai (őslakos) nyelvcsaládok elkülönülésében látja. A *Homo sapiens* filogenetikus származásának következményeként kezdetől soknyelvű volt. A sapientizálódás alapja hatalmas területen szétszóródott, egymástól független neandervölgyi populációk voltak.

Utoljára hagytuk azokat a dolgozatokat, amelyek a szorosan vett őskőkori régészetet választották témájuknak. D. Mania a bilzingslebeni előemberi telep kőszerszűkeinek előállításai technológiáját vizsgálja, s ebből gazdaságtörténeti következtetéseket von le. A Holstein interglaciális egy meleg és viszonylag száraz időszakában a „Steinrinne”-ben élő előembercsoport iparának sajátos jelleget kölcsönöz a szokatlanul gazdag csont-, agancs- és elefántcsont eszközkészlet. A kőszerszűk nyersanyagát mintegy 5 km távolságból hozhatták, a csonteszközöket az elejtett zsákmányállatok hosszú csontjából készítették, az agancseszközökhöz többnyire hullatott agancsot gyűjtöttek. A leletanyag gazdasági szempontból történő értékelésekor a szerző megállapítja, hogy az itt élő embercsoport létfenntartásának alapja az előre megtervezett, kollektív nagyvad-vadászat volt. A telep hulladékában a nagy húsmennyiséget adó állatfajok magas egyedszáma már kezdetleges tartósító eljárások (szárítás) ismeretét is feltételezni engedi. A bilzingslebeni ember és anyagi kultúrája a vértesszőlősi lelőhely legközelebbi analógiája.

K. Valoch a középső és felsőpaleolitikum közötti átmenet gazdasági, embertani, régészeti és társadalmi vonatkozásait elemzi. Véleménye szerint az ökológiai körülményeknek nem volt meghatározó szerepe a *Homo sapiens* kialakulásában : a Würm közepén nincs nyoma nagy éghajlati változásnak. Embertanilag ebben a korban élnek a palaeoanthropusoknak archaikus, progresszív és szélsőfokú specializálódott formái, nagy lehetőség van a különböző trendeket hordozó populációk keveredésére.

Régészetileg a közelmúlti középsőpaleolitikus iparokban tűnnek fel a felsőpaleolitikus eszközkészletek alaptípusai. Gazdasági szempontból a felsőpaleolitikum kezdetén kialakított hatékony fegyverek a vadászat eredményességét biztosítják, az eszköz-előállítás technika tökéletesedése a sorozatban előállított, változatos funkciójú eszközöket hozza létre. A szerző szerint ez a váltás forradalmi (jungpalaolithische Revolution).

R. Struwe a felsőpaleolitikus lelőhelyeken észlelt települési jelenségekben a vadász-gyűjtőtevékenység társadalmi szervezeti formáinak visszatükröződését látja. A tűzfegyverek megjelenéséig a nagyvad vadászat kollektív tevékenység volt. Az őskőkori lakóépítmények nagysága, belső osztása azt bizonyítja, hogy az őskorban nem beszélhetünk a mai vadásztársadalmakban ismert családokról. Az alap szociális egység a lakóközösség volt.

Utójára hagytuk H. Joachim című dolgozatát.

Az ember és társadalma fejlődését négy szakaszra osztja:

1. Homo simius (Australopithecusok, Homo habilisek), az emberi fejlődésvonal különválása, 0,8 millió évig.
2. Homo erectus — az antropológiai evolúció időszaka, 350–250 ezerig.
3. Homo s. neanderthalensis, 40–30 ezerig.
4. Homo sapiens: 20 ezerig, az igazi emberi társadalom kora.

Amiért dolgozatát külön kiemeljük, az az 1. ábrán közölt táblázata. Az emberi eszközkészítő tevékenységet 11 szakaszra osztja, e 11 stádium és az idő-lépték koordináta rendszerbe illesztve grafikus ábrázolja az emberi fejlődés ütemét. A görbe megdöbbenő egyezést mutat a Vértess László által 1968-ban (Acta Arch. Hung.) publikált grafikonnal. A két egészen különböző módszer (Vértess metrikus adatokkal matematikai úton, Joachim az objektív leletek meglehetősen szubjektív csoportosításával) ennyire egymáshoz közelítő végeredményre optimizmussal tölti el a szakma művelőjét: van reális lehetőség az őskőkori ember társadalmának mind teljesebb megismerésére.

T. Dobosi Viola

Histoire générale de l'Afrique I. Méthodologie et préhistoire d'Afrique. Szerk.: J. Ki-Zerbo. 1980. Jeune Afrique -Stock- UNESCO. 893 lap, 125 fénykép, 69 szöveg közötti ábra.

Az UNESCO a legnevesebb szakemberek népes csapatát nyerte meg a nagyszabású vállalkozás: a 8 kötetre tervezett Afrika-történet megírására. Az imponáló I. kötet igen magasra állítja a mércét. Ha valamennyi kötet következetesen tartja a szintet, egyedülálló kézikönyv kerül az Afrika-kutatók kezébe.

J. Ki-Zerbo, a kötet igazgatója, bevezetésében a történetkutatás és -írás módszereinek legfontosabb princípiumait fogalmazza meg. Teszi ezt az afrikaiságának öntudatos vállalásával, büszke határozottsággal. Célja, hogy az Afrikán kívül — főként Európában — elterjedt tudományos és közfelfogással ellentétben a földrész *igazi* történetét írják meg, megismertessék a világgal mindazt, amivel Afrika járul hozzá az emberiség történetéhez.

A négy legfontosabb alapelv — nyilván minden kötetre egyetemes érvénnyel — a következők:

1. a már hagyományos interdiszciplináris módszerek mellett itt nagyobb szerepet kell kapjon a szájhagyományok elemzése;

2. a feldolgozás mindig belső indíttatású legyen, ne az Afrikán kívüli világ értékrendjét erőszakolják rá a jelenségekre;

3. Afrika a mediterrán vidékkel együtt teljes egész, az őskortól kezdődően kimutatható egy „kontinentális történelmi szolidaritás”. A szerző itt emeli ki, hogy a kötetben mellőzik a „törzs” kifejezést, mint olyan kategóriát, amelyhez sok hamis és pejoratív értelmezés tapadt. A népek történetét a gyarmatosítás idejéből visszamaradt mesterséges politikai határoktól függetlenül kell vizsgálni;

4. mindig előtérbe kell helyezni az afrikai fejlődés eredeti profilját, ennek értelmében háttérbe szorult az eseménytörténet, mert ez óhatatlanul a földrészen kívülről érkező hatások jelentőségét túlozná el. (Magam úgy vélem azonban, hogy a felépítmény-jellegű struktúrák: művészet, kereskedelem, politikai és jogi intézmények fejlődését nem lehet bizonyos esemény-történeti háttér értelmezésétől függetlenül vizsgálni.)

A kötet 28 fejezete arányosan két részre osztható: 1–15 fejezet: a módszerekkel ismert meg bennünket. Ezek egy része speciálisan afrikai vonatkozású, jó része viszont bármely szakterület objektív megközelítési módjaként üdvözölhető.

Az Archaeológiai Értesítő recenzálási szokásai ellenére a kötet második részével (16–28 fejezet) részletesebben foglalkozunk, bár kevés olyan témát találhatnánk, amely kisebb hatással lenne a Kárpát-medence eseményeinek alakulására mint éppen Afrika őstörténete. Az emberi faj kialakulásának biológiai és régészeti stádiumai azonban, melyeknek Afrika a színtere, egyetemes érvényű törvényszerűségeket mutatnak.

Mivel a kötet második részében az adatok különböző szempontok szerint történő csoportosítása néha átfedéseket, ismétlődéseket eredményez, áttekinthetőbbnek véltük, ha egyes szerzők részfeldolgozásainak ismertetése helyett összefoglaljuk a legfrissebb eredményeket.

Bár már elfogadott tény, hogy az emberiség bölcsője nem kizárólag és egyedül Kelet-Afrikában ringott, mint korábban szívesen hangoztatták, a hominizáció hosszú és szerteágazó folyamatának illusztrációja mégis itt a legteljesebb. Az eocéntól és oligocéntól kezdődően (Fayoum) az ember biológiai fejlődésének minden állomását gazdag lelőhelyek képviselik az afrikai kontinensen.

20–10 millió év között, az afrikai nagy tavak vidéke, a Rift a *Kenyapithecus wickeri* élettere. Ez a 18–36 kg-os főemlős a mi *Rudapithecus*-unk faj- és kortársa. Lelelőhelye: Fort Ternan.

10–1 millió év közötti időszakban az etiópiai Afartól Laetoli-ig húzódó mintegy 1500 km-es sávban és Dél-Afrikában koncentrálódnak az *Australopithecus*ok lelőhelyei. Ennek két alfajjal (*A. robustus* és *A. africanus*) képviselt hominidának az agykapacitása 550–660 cm³ között lehetett, a gracilisebb változat 1–1,25 méter magas és 18–31 kg körüli volt. A *robustus* 1,55 méter magas, 36–65 kg-os termetű volt.

Lelelőhelyei: Etiópiában: Omo és Afar, Kelet-Afrikában: Laetoli-Garusi, Olduvai, Natron-Peninj, Chemeron, Chesovanya, Kanapoi, Lothagam, Turkana, Dél-Afrikában: Taung, Sterkfontein, Swartkrans, Kromdraai, Makapansgat. A hominizáció következő lépcsőfoka: a *Homo habilis*. Agytérfogata: 680–800 cm³, termete: 1,2–1,4 méter. Hozzá kapcsolhatók az első kavicsiparok. Lelelőhelyei: A Csád-tó nigériai partja (Közép-Afrikában, Hadar (Etiópia) Turkana, Kanapoi (Kenya), Laetoli, Olduvai, Koobi Fora (Tanzánia).

Az 1,5–0,5 millió év közötti alsópleisztocén a *Homo erectus*-ok kora. Agykapacitása: 750–1000 cm³. Lelelőhelyei: Észak-Afrikában: Ternifine (Algéria), Sidi Abderrahman, Rabat, Tamara (Marokkóban), Kelet-Afrikában Olduvai, Dél-Afrikában: Swartkrans, legújában a Turkana tó mellett, s Etiópiában Melka Konturéban, Bodo és Omo környékén kerültek elő előembermaradványok. A következő szakaszt, a középsőpaleolitikum emberét (európai terminológiával: neandervölgyi ember) kissé mostohán kezelik a szerzők. Egyedül az elég bizonytalan kronológiai körülmények között előkerült, de a formai jegyek alapján neandervölgyinek meghatározott leletet említik meg *Broken Hill*-ből (Kabwe, Zambia) mint az afrikai *Homo sapiens* közvetlen elődjét.

Az afrikai őskőkori kultúrák időrendi szintjeinek meghatározásakor külön kell választani a Földközi-tenger medencéjét, ahol az európai terminológiát használják, s a Szaharától délre eső területet. Itt az őskör mint terminus technicus angolul: stone age, s ennek három szakasza: early (alsó-), middle (középső-), late stone age (késő őskör).

Alsópaleolitikum:

Mediterraneumban: preacheul- és acheuléen kultúrák,

Közép- és Kelet-Afrikában: oldowan kavicsiparok majd bifaciális eszközgyűtesek,

Dél-Afrikában: kavics- és szakócás iparok változatai.

Középsópaleolitikum:

Mediterraneumban: mousteri-aterien kultúrkör faciesei,

Közép- és Kelet-Afrikában az acheuléen alapokban gyökerező középsópaleolitikus kultúrának két filuma van: az erdei és a szavanna környezetben élő népcsoportok iparai (sangoen, illetve Fauresmithien),

Dél-Afrikában a levalloisi technika a jellemző, igen változatos, helyi kialakulású eszközgyűteseket ismerünk.

Felsőpaleolitikum:

Mediterraneumban a középső paleolitikumtól folyamatosan követhető a fejlődés a termelő életmód kialakulásáig (ibero-maurusien, capsien).

Kelet-Afrikában marad a két ökológiai különbségre visszavezethető facies: erdei környezetben a lupembien, szavannán a Stillbay, majd a pleisztocén egységesen a kenya-capsien zárja.

Dél-Afrikában a wiltonien helyi változatai élnek.

A könyv utolsó fejezeteiben a termelő életmód általánossá válásának időszakát ismerteti.

A kötetet irodalom-jegyzék, életrajzok és jól használható mutató-rendszer zárja.

Az Afrika-történet első kötete messze túlszárnyalja a bevezetőben kitűzött célt. A ragyogó leletanyag mintaszerű bemutatása újból bizonyítja és mindenki előtt kétségtelenné teszi, hogy az európai gyarmatosítás előtti Afrika népei más földrészek népeivel mindenben legalább egyenrangú (a hominizáció egyes szakaszaiban vezető) szerepet játszottak a történelem folyamán.

T. Dobosi Viola

A. Giammarusti—A. Roccati, File. Storia e vita di un santuario egizio. Novara 1980. Ministero degli Affari Esteri. Dipartimento per la Cooperazione allo Sviluppo. 161 lap.

Korunk fejlett technikai alkotásai nem egyszer erősen veszélyeztetik a régiműtnek ma is bámulatot keltő régészeti emlékműanyagát. Már a századeleji első assuáni gát által felduzzasztott Nílus elöntötte Núbia egy részét, a második, nagy gát az öntözési kultúra nagymérvű kiszélesítését tette lehetővé, ugyanakkor azonban víz alá került egy ősi kultúra egész területe. Települések, temetők, művészetileg, régészetileg értékes emlékműanyagának az elárassztással járó pusztulása előtt a régészeti leletmentés történetében páratlan nemzetközi összefogás pótolhatatlan értékeket mentett meg. Ezek közé tartozik az egyiptomi építészet egyik remekműve, a hegy belsejébe helyezett, és megmentése érdekében részekre bontva ugyanott magasabban, az új vízvonal felett újra felépített sziklalemplom Abu Simbelben.

A Nílus két gátja közti áramlásterületre eső helyzete miatt teljes pusztulás fenyegette a Nílus gyöngyének nevezett Philae szigetét is. Másfélszáz éve jelent meg a klasszika-filológus A. Parthey „De Philis insula eiusque monumentis commentatio” c. műve a philaei emlékműanyagáról, amire már Napóleon egyiptomi hadjáratát kísérő tudományos expedíció is felhívta a figyelmet. Az első assuáni gát építése előtt, a múlt század végétől kezdve készültek tudományos felvételek, fényképek, rajzok, pacskolatok, elsősorban a feliratos anyagból, a csodálatos építészeti együttes azonban tovább pusztult. Az új assuáni gát pedig Núbiát a Nílust övező hegyek határáig víztárolóvá változtatta. Abu Simbel mellett a sziget emlékműanyagának megmentése is nemzetközi feladattá vált, és a hatvanas évek végén ennek megszervezésére is sor került. Ennek legbiztosabb módjával a sziget

építészeti anyagának a közeli Agilkia sziget Philaenél magasabban fekvő sziklafennsíkjaára való áthelyezését kínálkozott. A nagy mennyiségű értékes kőanyagának bontási és szállítási munkálatait egy olasz vállalat végezte. Óriási gátrendszerrel vették körül és víztelenítették a szigetet és megkezdődött az építmények költömbökre való bontása. 1976-ban 45 000 hatalmas kötömböt várt az átszállításra és új helyén az eredeti állapotban való felépítésre. A könyv szerzői mellett a munkálatok egyik irányítója a philaei feliratok folyamatos publikálója E. Winter professzor, aki a philaei tudományos emlékműanyag ismertetése megindítójának H. Junkernek művét folytatja.

Philae szigetének felszínét elfoglaló remekművi építészeti alkotások, a reliefes pylonok, díszes kapuzatok, oszlopcsarnokok, kioszkok és monumentális szentélyek a régebbi rendnek megfelelő helyzetben kerültek 1980-ban felavatásra új helyükön, Agilkia szigetére.

A ma megállapítható összefüggő legrégibb építmények a Szaiszi korból II. Pszammetik, és a XXX. dinasztia korából I. Nektanebo nevéhez fűződnek, a műemlékek legnagyobb részét azonban a Ptolemaios és a római korban emelték. Isis, Hathor, Imhotep, Mandulis, Arensnufis szentélye, Traianus kioszkja, Hadrianus kapuja a késő-kori, de az ősi egyiptomi hagyományokat őrző egyiptomi építészet remekei. Philaenak különös jelentőséget ad az a körülmény, hogy e szentélyek az ősi egyiptomi kultúra utolsó mentővárai voltak. Nemcsak egyiptomiak, de a környező nomád népek, sőt Meroe urai is ide zárandokoltak és hódoltak Isisnek. A bizánci uralom alá került Egyiptom még 450-ben is szerződéssel biztosítottan engedélyezte a nomád blemmyes hívők számára Isis szobrának a kalabsei szentélyhez való szertartásos vitelét. Az egyiptomi hieroglif írás legrégibb emlékét is philaei felirat őrzi 394-i dátummal.

A. Roccati egyiptológus és A. Giammarusti mérnök műve az egyiptológiai régészeti kiadványoknak az utóbbi években megjelent néhány gazdag kiállítású publikációja közül is kiválik tartalmával és külső formájával egyaránt. Fejezetei Philae történetét, a mentési munkálatok menetét, az építészeti kérdéseket, a régészeti emlékműanyagot és annak kultikus jelentőségét ismertetik. Külön kiemelendő a nagyalakú könyv kiváló illusztrációs anyaga, a jóformán minden oldalra eső színes felvétel, térkép vagy egykorú rajz.

Wessetzky Vilmos

A. Haffner, Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum. 3. Teil. Trierer Grabungen und Forschungen. VI. 3. Mainz 1978. Philipp von Zabern. I—X és 96 lap, 104 tábla (egy színes) 24 szöveggöztíti kép és 3 melléklet.

Az ismertetés tárgyát képező mű egy sorozat harmadik kötete, melynek előzményei ugyancsak a fenti címmel jelentek meg. Az „1. Teil” [Band VI, 1] az 1951/1955-ben kiadott 1—428. számú sírokat mutatta be [megjelent 1971-ben] a „2. Teil” [Band VI, 2] az 1956/1957 években feltárt 429—883-ig terjedő sírokat ismertette (1974-ben). A most bemutatásra kerülő „3. Teil” az 1958, 1960, 1971 és 1974 évi ásátások 885—1260 számú sírjait közli.

A Mosel-vidék eddig feltárt, rómaiak előtti és római kori temetői között a Wederath-Belginum a legnagyobb kiterjedésű és a legmodernebb módszerrel kiásott sírmező. Az i. e. 2. századtól az i. sz. 2—3. századig állandóan használt égetési rítusú temető, amely kb. 100 halomsír szomszédságában feküdt. Ez a helyzet a Hallstatt és kora LT korszakkal való kontinuitásra utal. A feltárások eredményeként a Treviri törzsi településtörténeti, kultúrtörténeti, kronológiai és tipológiai kérdéseit és temetkezési szokásait ideális módon lehet vizsgálni.

A Hunsrück hegység magas útjának vonalában húzódó Wederath-i temetkezési hely 500 m-re fekszik a már régen ismert útmenti vieustól Belginumtól. Utóbbi fontos szerepet játszott a római ún. „Ausonius” út mentén, amely a Trier—Neumagen—Bingen (Koblenz) irányban haladt. A vicus lakosai a római kor kezdete óta a Wederath-i

temetőbe temetkeztek, oda ahová a római város előzményét képező LT-kori telep lakosai is. A LT település még nem került feltárássra. A mezőgazdasági művelés már korábban is veszélyeztetett egy pár halomsírt, így az ásatások már 1954-ben elkezdődtek, és a trieri Landesmuseum 1974-ig 1260 sírt mentett meg. Több esetben a nagyrészt kirabolt koravaskori halmokban későlatène-kori és római, utólagos temetkezéseket tártak fel. A párhuzamosan folyó kutatások a környező településnyomok, szentélyek és egyes római útvonal-részletek helyét rögzítették. 1970-ben a település legrégebbi rétegét, az Augustus–Tiberius-kori vicus gödreit és cölöplyukait találták meg. A 2–3. századi római kori telep nyomokra legfőképpen a mélyebben leásott pincék megtalálása derített fényt. A Belgium körzetébe tartozó régészeti objektumok összesítő térképét az első kötetben találjuk (4. lap 3. sz. kép).

H. Eiden 1954-ben kezdte meg a rendszeres feltárást. Hat ásatási kampány felvételeit az igen jól képzett ásatási technikusként Fr. Badrey munkájának köszönhetjük. A nagy munkát folytató szerző az anyagot a fent felsorolt három kötetben közli s a negyedikben fogja közreadni az igen fontos temető értékelését. A három anyagközlő kötet áttekinthetőségét szolgálják a mellékletként elhelyezett mintaszerű térképek (Beilage 1–7). Mindegyik kötetben elhelyezi az egész temető térképét is, de sárga színnel jelöli az éppen tárgyalt temetőrészt. Ez az adott kötetben külön felnagyítva is bemutatásra kerül. A temetőtérképeken a sírokon kívül számos égetőhely, hamusgödör, árokkal körülvett sírkerületek vagy sírkertek (Taf. 132), kis kőépületek alapjai, kavicsutak és vízlevezető árkok is láthatók. Itt jegyezzük meg, hogy az égetéses sírok sekély árokkal való körülvétele, kis sírkertek kialakítása Pannoniában is felismerhető. Így a halimbai ásatásoknál, császárkori lakóházaként közölt, cölöplyukkal nem kísért árkok [Török Gy., FA 1961.63–71] is a sírok bekerítésére szolgálhattak.

Haffner első kötetében (1971) közölt 428 sírt, ebből számos a LT korszakba tartozik még. Az általános kelta edénytípusok mellett kézzel formált durva árut és pecsételt kerámiát is láttunk. Különös érdeklődésünkre tarthatnak számot a vörös-fehér festett és a simított szürke LT D edények. Fegyverek, lándzsák, késő LT típusú kardok, karikás végű kések, pajzsdudorok és nauhemi típusú fibulák képviselik a római hódítást közvetlenül megelőző időszakot. A színes itáliai üvegek, a koracászárkori fibulák [Distel-fibulák] és szigilláták a római hódítás első évtizedeinek tanúi. Az átmeneti korszak legérdekesebb képviselője egy kelta stílusú, embermaszkos, koracászárkori fibulatípus [Kragenfibel, 100 t. 1. és 103 t. 10].

Haffner második kötetében a most említett mellékletekből további remek példányokat ismerünk meg, különösen a Distel-fibulákból egész sorozatot [153. t. 26, 156 t. 13, 212. t. 5 stb.].

E kötet a 429–883. számúig terjedő sírokon kívül a 2. sz. halomsírt is ismerteti [73. l.]. A LT kori halmozat egyszer megújították és szerepe volt még a középkorban is. A halomban feltárt három sírgödör két különböző periódusba tartozik. A 2. kötetben ismertetett sírok zömmel koracászárkoriak, viszonylag kevés a fegyvermelléklet [áttört díszű hüvelyű LT D kardok] és több a vasból készült szerszám. Fel-fel tűnnek a povidéki szigilláták utánzatai. Igen jellemző a kelta hagyományokat erősen képviselő magas, fekete, simítással díszített bögrék sorozata (721., 723. sz. sír). Már a középső császárkorba vezető periódust képviselik a szögletes kengyelű emailos fibulák (566., 685. stb. sírok) megjelenése.

Jelen ismertetésünk tárgya a harmadik kötet (3. Teil). Haffner az 1. képpel illusztrálja, hogy az utóbbi két ásatási évben a temető kiterjedését is sikerült meghatározni. A feltárt terület ÉNy-i peremén a temetőt határoló sánc és paliszád is feltárható volt (Beilage 7). Feltárássra került 121 égetéses és két csontvázás sír a középső- és késő LT korszakból, két égetéses sír a Hunsrück-Eifel kultúra végéről (LT B₂/C₁). A sírmező DNy-i csúcsánál hét, kővel alapozott, római sírépítmény nyomait lehetett észlelni. A már szétszántott, kővel kere-

tezett terület valaha egy római kultuszhely lehetett. A 3. kötettel minden eddig feltárt sír közlésre került. A mentőásatás tovább folyik. Ebben a kötetben is, mint az előbbieken a sírgyűjtés rajzával együtt a sír felületi rajza, különleges esetekben a sír metszet-rajza (pl. a 905. sz. római kőlapokból álló urnás sír esetében) is közlésre került. A temető antropológiai anyagát M. Kunter vizsgálja, eredményei részben már megjelentek (Kurtrier. Jb. 15, 1975, 149–154.). Ebben a kötetben kapott helyet a koracászárkori sírokból talált felülbélyegzett érmék jegyzéke, nagyszerű rajzokkal (21–22. kép).

A három kötetben bemutatott Wederath-belginumi temető ásatása tanulságaiból Haffner már előzetes közléseket is közreadott. Többek között alapvető a LT D₂ periódus kronológiai helyzetéről frott cikke: Zum Ende der Latènezeit im Mittelrheingebiet unter besonderer Berücksichtigung des Trierer Landes (Arch. Korrespondenzbl. 4, 1974, 59 —.), és rendkívül érdekes sírtípusokat mutat be legújabb cikkében (Neue Ausgrabungen im keltisch-römischen Gräberfeld von Wederath-Belginum. Kurtrier. Jb. 12, 1981, 16—.) A késő LT fegyveres férfisírokat felváltják a többnyire szerszámos mellékletű sírok. Foglalkozásra utal egy melléklet együttes, amely orvosi szerszámokat tartalmaz. A női sírok közül figyelemre méltó egy bajelhárító amulettet és kék gyöngyöket tartalmazó temetkezés. Az itáliai üveg- és szigillátá import tárgyak éppúgy érdekelhetnek bennünket, mint a sírkerületeket elválasztó árokrendszerek. E tanulmány ízelítő a 4. kötet tartalmából. Az összefoglalást tartalmazó kötet megjelenése a kelta-római átmeneti korszakot kutatók számára nagy esemény lesz.

B. Bónis Éva

M. Grunewald, Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968–1974). Mit einem Beitrag von E. Pernicka. Der Römische Limes in Österreich. XXIX. kötet. Wien 1979. Österreichische Akademie der Wissenschaften. 107 lap, 101 rajzos, 1 fényképes tábla, 1 melléklet.

A Pannonia-kutatás nagy nyeresége a carnuntumi újabb ásatások kerámiáinak anyagát feldolgozó monográfia. G. munkájának nagy értéke, hogy hiteles ásatásból és rétegekből való anyagot közöl. A bemutatásra került kerámiák a carnuntumi legiós tábor praetentura dextrájának ásatásából származnak. Ezt a feltárást 1968 és 1974 között M. Kandler vezette, a bevezetőben a sorozat főszerkesztője H. Vetters utal is a részletes további feldolgozásokra. M. Kandler periodizációjára épül az a hét réteg, amelynek edénykerámiáinak anyagát G. részletesen feldolgozta. Az első két periódus a koracászárkorból való, a harmadik 200 körüli, a negyedik és ötödik későcsászárkori, a hatodik periódus a 6. századig terjed, míg a hetedik a 9–10. század anyagát tartalmazza. A rétegek bemutatása után a lelőhelyek szerint a leletegyüttesek bemutatása következik, a visszakeresés céljából táblaszámokkal. Ez a táblázat teszi lehetővé, hogy az ásatás Kandler-féle publikációjával és a szerző kisleleteket feldolgozó — már kész — munkájával a leleteket szinkronba lehessen hozni.

A kerámiák anyagát G. az edények anyaga szerint osztályozta. Módszert a 18. lapon „Tonqualitäten” címszó alatt mutatja be, majd táblázatot ad az edények színének meghatározására. Ennél részben R. Steiger színskálájára támaszkodik. Az edények anyaga szerinti tárgyalása logikus és igen alapos, de így nagyon sok kisebb egységre osztja az anyagot. A formák bizonyos fokig másodrendűek. Ezt a szerző érzi is és a besimított árut a táblákon formák szerint csoportosítja, bár három anyag-variánsra bontotta ezt az anyagot. Utal az átmeneti formák miatti nehézségekre, de annyira mégsem moshatóak a formák össze, hogy korszaknak (Krug) nevezzünk olyan bőszerű kancsókat (Kanne) amelyek a egész eddigi edénykerámiák irodalomban kancsóként szerepelnek. Így meglepő, hogy az egész 83. tábla (77. l.) anyag korszaként szerepel, holott szájbőségük 10–12 cm között van.

Nagy értéke a munkának, hogy egész anyagot a szerző maga rajzolta, így a rajzok hitelesek és a kutatás szempontjából lényeges részletek (pl. a különböző besímtások) jól kiemelésre kerülnek. A tárgyalás a sima szigillátákkal kezdődik, s ezeknél, éppúgy mint a vékonyfalú edényeknél leginkább a magdalensbergi publikációkra támaszkodhatott a szerző, valamint a hofheimi típusokra. A sima szigilláták esetében pontos meghatározásainak eredményét táblázatban foglalja össze. A claudiusi időben jelentős darabszámmal jelentkezik a sima szigillata, a flaviusi-traianusi időből kevés példányt találtak. Az itáliai importhoz képest kevés a délgalliai. A szigillata import súlypontja a 2. század második fele, sőt még a 3. század is. A reliefs szigilláták esetében G. anyagához leginkább Gabler kutatásaiban találja meg a párhuzamot, kiemeli, hogy a carnuntumi legiós táborban sem található olyan lezouxi import anyag, amely 140 előtti lenne. A legnagyobb tömeg a rheinzaberni, s szemben a pannoniai dunai limes nagy mennyiségű West-erndorfból származó importjával Carnuntumban kevés ez az áru. Ezzel szemben a Kelet-Pannoniában igen szóró-nyosan előforduló terra szigillata „chiara”-ból négy töredék is be tud mutatni a 3. század második feléből. A különböző világossárga, vörösre festett áru tárgyalásakor a sávos kerámiával is foglalkozik, s a helyi csoportok kidolgozásának fontosságát hangsúlyozza. Idéz 4. századi variánsokat is, utóbbi azonban szerintünk már egészen más technikával készült, a késői, vörös, fül nélküli korsók egész felülete enyhén fényes bevonással borított. Egy pár töredéket ismert az általunk „pannoniai szürke áru” vagy „Resatus és köre” megjelöléssel ismert kerámiából (Graue Keramik mit grauem bis schwarzem Überzug). Eredetük itt Carnuntumban nem meghatározható, de két cserépnek meg tudja adni a datálását, az 1. század második felére és a korai 2. századra. Részletesen tárgyalja a vékonyfalú kis edényeket, a magdalensbergi (Schindler-Kaudelka) és itáliai (Lamboglia) párhuzamok alapján egyes esetekben 15 éves datálási pontosságot is nyújtva. Különösen érdekel bennünket egy töredék (20. t. 24), amelyen habszerű plasztikus dísz van. Erről G. közli, hogy a Magdalensbergben már nem lép fel, s Lamboglia 60 és 85 közé helyezi. Az egyéb finomabb kivitelű vörös festett áru között említi az agyagszemcsés benyomott falú poharakat (Faltenbechereket) s több carnuntumi lelőhely összevetésével ezeknek a megjelenését Carnuntumban a traianusi korra helyezi. Az ún. rætiai árúból csak a 2. század végi edények tűnnek fel, helyi utánzat (Szőnyi E.) nem került elő. A sárga anyagú, festés nélküli edények közlése közben többször foglalkozik egy olyan tányérral (41. t. 81), amelyet jobb elnevezés híján „mérlegtányér” formájú tálnak neveztünk. G. felveti, hogy nem lehetnek-e ezek az ívelt aljú tálak a sütésre szolgáló pompeji vörösre festett tálak (Backplatte)-ra helyezett fedők. Egyes darabok szélén égés is mutatkozik. A kérdés nyitva marad, mert ezeknek a „Tellerdeckel”-eknek nincs fogója, ami a sütésnél nehézséget okozhatott. Kiemelnénk a tárgyalásból az ún. dörzsöltálak kérdését (Reibschüssel, 49. 1., 37. t.). A szerző szerint éppúgy nem lehet kronológiai sort felállítani a dörzsöltálak (mortarium) esetében mint a fedők és füstöltálak sorában. Ezt a nézetet önmaga cáfolja meg, amikor később a mázas mortariumokról ír. A dörzsöltálak kronológiája nincs még kidolgozva, de nagy különbségek vannak. A legszembetűnőbb, hogy a koraiak laposak és a későbbiek mélyebbek. Számtalan bélyeg fogja részletesebb feldolgozás esetén segíteni a kronológiát, nem is szólva egyes gyárak produktumairól mint például amilyen az aquincumi gázgyári fazekastelep jellegzetes mortarium-együttese (Kuzsinszky).

A sárga alapanyagú kerámia után a szürke edényeket tárgyalja s újra visszatér a finomabb áru. Ezután a kézzel készült szürke edényeket mutatja be. Itt említi a nálunk „pátkai fazék” néven ismert durva fazekakat (urnák). A szerző, nagyon helyesen elveti azokat a nézeteket, hogy az a típus egy etnikumhoz (pl. boiok vagy Vannius germánjai) köthető, hiszen tudjuk, hogy ez a fazék típus még délpannoniai lelőhelyeken is előfordul (B. Vikić-Belančić). Az ún. „Aubergertopf” esetében mi

nem tartjuk kétségesnek LT eredetét, hiszen éppen G. 41. t. 1. alatt bemutatott edényének profilja még teljesen LT D grafitos-edényprofil. Éppen ezt a típust datálja a szerző Claudius korára, s a további variánsoknak 60 évre terjedő időszakot ad.

G. nagy alaposággal tárgyalja a mázas kerámiát. A címben „Pannonische glasierte Keramik” szerepel. Ez kissé félreérthető, nem sajátíthatjuk ki gyakorisága ellenére sem Pannonia területére a mázas kerámiát, al-dunai stb. előfordulásai nagyobb elterjedésre utalnak. A mázas mortariumok nagyobb tömegben való megjelenését a szerző a 4. század 40–50-es éveire határozza meg. Vitába száll a gorsiumi főépületben talált mázasedény műhely létezésével és a 3. század végi, 4. század eleji korhatározásával (Thomas E.). Szerinte a deformálódott edények másodlagos égés termékei, nem fazekas-selejték, s egy villa belsejében nem lehet fazekas műhely. G. szerint egy szekrényben étkészlet (tányérok, korsók, dörzsöltál és mécsesek) lettek tűz áldozatai. Nem tarthatjuk azonban étkészlet (Service) tartozékának a mortariumot, amelynek nem a szekrényben, a belső helyiségben, hanem a konyhában van a helye. Nagyon nehéz egy régi ásatás analízisével vitázni, még arra is lehetne gondolni, hogy egy késői planírozás alkalmával került a villába a fazekas hulladék. G. egyértelműen amellett foglal állást, hogy a pannoniai térségben és attól nyugatra a késői mázas kerámia a 4. század közepétől jelenik meg. Véleményét elsősorban Friesinger és Póczy kutatásaival támasztja alá.

Rendkívül érdekes és értékes része G. könyvének a besímtott kerámiával foglalkozó része. A helyi gyártást tételezi fel az anyag sokfélesége folytán, ez — bár még kemence nem került elő — nagyon valószínű. Az anyag szerint háromféle csoportot állít fel (Fabrikat A–C). A legtöbb variáns a világos szürke simítású B csoportba tartozik és ebben lehet a mázas kerámiával is formaegeyzéseket találni. G. szerint az a tény, hogy a mázas kerámia korábban lépett fel, mint a besímtott, nem jelenti azt, hogy nem következhetett be egymásra hatás is. A besímtott kerámiát a negyedik század utolsó két évtizedében használják (gyártják), és fel lehet tételezni 5. századi továbbélését is. A késői besímtott kerámiát G. szerint a nemrómai eredetű katonaság használta (Mitscha-Märheim, Salamon—Barkóczy), s a nem római formákat az 5. század elején a második generációhoz lehet kötni. Import edényt ebben a leletcsoportban egyet azonosított Mauternből és egy nagy edényt Pilismarótról (80. t. 2., Soproni). A középkori és újkőkori kerámia ismertetése után az edények konyhai, illetve étkezési használatával is foglalkozik a szerző külön fejezetben. Sajnos a kerámia esetében kevésbé segítenek az ábrázolások, amelyek inkább üveg és bronzedényeket mutatnak, így G. is többnyire feltételezésekre volt utalva, segítségül hívva Apicius receptkönyvét.

E. Pernicka a mázas kerámia mázát analízálta elektronsugár-mikroanalízissel. Vizsgálataiban is elválnak a korai mázas edény, a zöld-sárga skyphos máza a késői mázas edények bevonatától. A színezésnél a rézoxid és vasoxid játszott szerepet. A késői mázaknál a barnából a zöldbe való átmenet nem a vasoxid mennyiségétől, hanem a redukciótól függött. Az erősebben zárt kemence kihűlésekor keletkezett a zöldebb szín. P. vizsgálatát minden pannoniai kerámia kutatónak ismernie kell. A kötet végén egy összefoglaló térképen találjuk meg a tárgyalt anyag lelőhelyeit (Carnuntumi legiós-tábor K-i praetentura).

Grünwald a darabokra tört anyagból nagyon teljes képet rajzolt Carnuntum legiós táborának kerámiájáról s igen sajnálhatjuk, hogy nem kerül már sor arra, hogy az egész carnuntumi edénykerámia anyagot feldolgozza.

B. Bónis Éva

atrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Bd. I. Ergebnisse der Ausgrabungen 1966–1973. Berlin 1979. Hrsg. vom Zentralinstitut für Alte Geschichte und

Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR in Verbindung mit dem Archäologischen Institut der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike Bd. 17., 215 lap, 78 tábla, 5 térképmelléklet.

A mai Bulgária területén, az Al-Duna melletti Krivinában 1958 óta folyik a DDR és a Bulgáriai Akadémia Régészeti Intézeteinek a közös ásátása. Ennek során az Iatrus későantik erődítményét tárták fel. A kutatás első három kampányának (1958–1962 között) az eredményeit részben a *Klio*-ban, részben más folyóiratokban közzétették. Az ásátások 1966 óta öt kampányban folytatódtak. Ezeknek a kutatásoknak az első részét ismerteti a monográfia. A kötet az ásátási eredmények (ezek elsősorban építéstörténeti és településtörténeti jellegűek) a későantik és a korabizánci üvegleleteket (*G. Gomolka*) és az éremleleteket (*E. Schöner-Geiss*) katalógusát is adja. A második kötetben a leletanyag további részeit közlik. A monográfiát a fentiekben kívül *V. Dimova*, *B. Döhle*, *H.-J. Gomolka* f., *J. Hermann*, *T. Ivanov*, *S. Michailov*, *K. Wachtel*, *M. Mendel* készítette a terepmunkáknak megfelelően.

A könyv az objektum periódusainak a részletes tárgyalásával kezdődik, majd ezután a négy periódusnak megfelelően ismertetik az egyes épületesoportokat, a fürdőt, a bazilikát. Az utolsó fejezetekben a koraközépkori (9.–10. század) települést vizsgálják, amely Iatrus romjai között alakult ki.

Az objektum periódusainak a történetét *J. Hermann* és *K. Wachtel* foglalta össze. Végleg bebizonyosodott, hogy a dombon fekvő erődítmények nincsenek koracsászarkori előzménye, hanem mind a 4 periódus a tetrarchiát követő időből származik. Az objektum létesítését a Dácia feladása után szükségessé vált Duna menti erődrendszer kiépítésével hozták kapcsolatba. Az első, az A. periódus jelöli az objektum kezdetét: ekkor, Nagy Konstantin uralkodásának az első felében emelték az erődöt. Akkor épültek meg az erődfallal, amelyeket patkó alakú oldaltornyok erősítettek. A patkó alakú oldaltornyok Konstantin-kori keletkezése tehát megegyezik a pannóniai limes patkó alakú erődítményeinek a keletkezésével. Az iatrusi erőd fal a későrómai kor szokásának és a terepnek megfelelően szabálytalanul fut és K-Ny-i irányban hosszúka területet vesz közre. A saroktornyok csepp (körte) alakúak. Külső kaputorony azonban nincs, csak a belső falszorosnak megfelelő szögletes építmény. Az erőd belső beépítettsége a későantik szokásnak megfelelően szintén szabálytalan elrendezésű.

A második, B periódus egy, a 4. sz. 50-es–60-as éveiben bekövetkezett átépítés eredménye. Ez azonban csak a belső épületeket érintette. Ekkor építik fel a terület D-Ny-i részén az első, „B”-bazilikát. A 378-as gót ostromot, pontosabban az erőd elfoglalását nem lehet bizonyítani: erre utaló nyom nem került elő.

A „C” periódus az 5. század első évtizedeitől a század közepéig terjed. A periódust a hun-korszak pusztítása zárja, de az erőd elcsúszása, mint például Ratiaria elcsúszása az ásátások szerint nem lehet következtetni. Ebben a periódusban újabb, nagyobb bazilikát emeltek az előző helyére. A C és a D periódusok között mintegy 100 év hiátus mutatható ki: a település újjáépítése Justinianus uralkodása idejében történt. A bazilika területét közben lakóhelyként is felhasználták, de a D periódusban újabb, még nagyobb épület emelnek a helyére. Ezt az utolsó, D periódust a 6. sz. első negyedében bekövetkezett szláv pusztítás osztja két részre. A periódusban folyó életnek pedig az avarok 600 körüli támadása vetett véget, ami után a település évszázadokra elnéptelenedett. A 9–10. században települt újra, amelyet gödörlakások jeleznek.

A bazilika körzetétől északra *H.-J. Gomolka* a C periódusba tartozó keresztény kultuszépületgyűjtést tárta fel, amely funkcionálisan nyilvánvalóan a bazilikával tartozott össze. A XV. épület 2. termében egy keresztelődencéet találtak, a 6. teremben pedig egy oltárpítményt: ez az utóbbi pódiumon álló asztalalakú márvány oltár volt. Ennek profilált keretelésű, és *pro voto* feliratot tartalmazó töredékei is előkerültek.

Az iatrusi ásátás színvonalas, jól dokumentált kötetből azonban az objektum környékének a térképe, részletes bibliográfia (különösen az 1958–1962-es ásátásokkal kapcsolatos publikációk felsorolása) és a kötet anyagára vonatkozó index azonban hiányzik.

Tóth Endre

J. Inan — E. Alföldi-Rosenbaum, Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde. Mainz am Rhein 1979. Philipp von Zabern. Deutsches Archäologisches Institut. Szövegkötet 368 oldal, táblakötet 275 tábla.

A munka az ugyanezekről a szerzőktől 1966-ban megjelent könyv (Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor) folytatása: 343 portrét közöl egy szöveg és egy táblakötetben. Az előző munkával együtt az anyag több mint 640 darabra szaporodott. Az új kötet anyaga különösen a császárportrék esetében jelentős (83 db). A Iulius–Claudius dinasztiát egymagában 31 portré képviseli. A monográfia megtartotta a korábbi kötet szerkezeti felépítését: a császárportrékat kronológiai sorrendben, a magánportrékat topográfiai sorrendben közzélték. A katalógus portréi javarészből publikálatlanok, de a szerzők felvették több olyan, már közzétett faragványt is, amelyekre a terület portréplasztikájának az összefüggései miatt szükség volt. Tudatosan, néhány, a klinészarkofágok fedeléről származó portré is bekerült a munkába.

A mai Törökország területén talált anyag időben a későközértársaságkortól a korabizánci időszakig terjed. Az első kötetből eltérően felöleli azokat az emlékeket is, amelyeket ma a Törökországon kívüli múzeumokban őriznek, de szintén kisázsiai lelőhelyűek.

A szerzők nagy területre kiterjedő, az elsőt követő gyors munkájuk éppúgy dicséretet érdemel, mint a különféle törökországi nagy ásátásokról származó (Aphrodisias, Ephesus, Sardes stb.) alkalmával előkerült leletek közlésének az átgondolása a találók részéről. A közzétett portrék az utóbbi 10–15 évben jöttek napvilágra.

A szerzők az előszóban a császárportrékkal kapcsolatos, az 1966-os munkájuk óta megjelent tanulmányokkal, a császárportrék meghatározási kérdéseivel, majd egyes kelezési kérdésekkel foglalkoznak: így a Gallienus, illetve a Severus- és Antoninus-kori, valamint a Konstantinus-, illetve Hadrianus–Antoninus-kori portrékkal. Végül pedig a korabizánci portréplasztikát vizsgálják. A bevezető tanulmányok a portrékkal díszített koronák és a Bubon-i bronzportréről szóló fejezettel zárul.

A szerzők részletesen tárgyalják a Gallienus-kori portrék meghatározásának a lehetőségeit és az Antonius-, ill. Severus-koriaktól történő elkülönítésüknek a nehéz kérdéseit. Alföldi A. és G. Rodenwald megállapításaira támaszkodva írják a Gallienus uralkodását megelőző évek illuzionista stílusával szemben fellépő, az Antoninus-kor plasztikáját idéző stílusáramlatról. Amíg Gallienus éremverésének a stílusa Augustus- és Antoninus-kori befolyást tükröz, a körplasztikában inkább az utóbbiról lehet beszélni. Újabb azonban arra is rámutattak, hogy egyes Gallienus-portrék a Severus-kori képmásokkal mutatnak hasonlóságot: ez a kelezésüket, különösen a magánportrék esetében, még jobban megnehezíti. A szerzők megállapítják, hogy a Gallienus-kori „reneszánsz”-stílus nem korlátozódott a Gallienus fennhatósága alá tartozó területre, hanem gyorsan és általánosan elterjedt. A legutóbbi ideig azonban Kisáziából Gallienus-portrét vagy Gallienus-kori portrét nem ismertünk. Egy Koppenhágában őrzött darabbal (78. sz.) kapcsolatban a szerzők egy kisázsiai Gallienus-kori portrécsoport meghatározására törekedtek. Azonban véleményük szerint sem lehetséges az ebbe a csoportba sorolható minden portré esetében a biztos kelezés és elkülönítés.

A Gallienus-kori, főként férfi-portrék kritikus kérdéseinek a vizsgálata után a szerzők a Konstantinus-kori férfi és női portrék körül, elsősorban Helga von Heintze munkái nyomán kialakult vitával foglalkoznak. Nagy

vonalakban elismerik H. v. Heintze kelezéseit. A problémát elsősorban az okozza, hogy a Konstantinus- és a Theodosiusz-dinasztia nőtagjai a 2. és a 3. századi császárnék hajviseletét hordják (elsősorban Matidia, Marciana és Sabina jön szóba). A szerzők nem változtatnak, pontosabban nem tartották szükségesnek változtatni az előző kötetükben tárgyalt, olyan, a csoportba tartozó női portrék kelezésén, amelyek azóta vitatottá váltak.

Ezzel a csoporttal kapcsolatban a válaszuk szkeptikus arra a kérdésre, hogy kidolgozhatók vagy megállapíthatók-e olyan megkülönböztető stílusjegyek, amelyek nem a szubjektív megítélésen alapszanak. Végül a csoportba tartozó egyes konkrét darabokkal foglalkoznak. A szerző szerint a 4. századra, különösen a Konstantinus-korra kelezett, általuk tárgyalt portrék mind problematikusak. Helyesen utalnak arra a metodikai kérdésre, hogy a 4. századi portréplasztikát nem lehet levásztani a többi, más rendeltetésű faragványról. A szarkofág-faragások azt mutatják, hogy a plasztikus hagyomány még mindig élő és a klasszikus örökség a tetrarchia-kor után ismét érvényre jutott, megújult. A kisázsiai kőfaragási centrumok pedig biztosan fontos szerepet játszottak a hellenisztikus stílus megújulásában. Ezért a kisázsiai kőfaragóművészet mindeddig hiányzó feltárása és feldolgozása fontos szerepet játszik nemcsak a terület, hanem a birodalom későantik művészetének a megismerésében.

J. Inan és E. Alföldi-Rosenbaum mintaszerű munkája, amelynek az egyes portrék tömör, rövid, célravezető és a lehetőségeknek is utat engedő kitűnő katalógusrésze, mint forrásközlés jelenti a nagyobbik részét, alapvető fontosságú lesz a császárkori portréművészet, különösen a kisázsiai fejlődés megismeréséhez és tanulmányozásában.

Tóth Endre

D. Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji. Archäologische Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien. Beograd 1980. Fontes Archaeologiae Jugoslaviae III. Monografije 6. 169 lap, 151 tábla, 7 melléklet.

A mű egy fiatal jugoszláv szerző diplomamunkája, melyet 1977-ben Prof. J. Kovačević, Prof. D. Srećević és Doc. V. Jovanović előtt védett meg. A szerző nagy dologra vállalkozott, nevezetesen Jugoszlávia IV–IX. századi régészeti hagyatékának csoportosított és mutatókkal ellátott képi bemutatására. Munkájának előzménye az 1962-ben megjelent Seoba naroda, a Vajdaság népvándorláskori leletanyagát közlő mű (D. Dimitrijević–J. Kovačević–Z. Vinski, Seoba naroda-Arheološki nalazi Jugoslavenskoj Podunavlja. Zemun 1962), melynek adatait, képanyagát másféle csoportosításban a szerző maradéktalanul átvette, kiegészítve a fenti területre vonatkozó újabb adatokkal. D. Mrkobrad a könyvét rövid történeti áttekintéssel indítja, majd a jugoszláviai koraközépkori régészettudomány fejlődésével foglalkozik. E bevezető részt követi a könyv érdemi része: önálló fejezetekben foglalkozik a hun uralom, a gótok, gepidák, langobardok és avarok régészeti hagyatékával tárgytípusok szerinti felosztásban. Az egyes népeknél a tárgyak nagyobb csoportokban kerülnek bemutatásra, úgymint ékszerek és dísz tárgyak, fegyverek és harci felszerelés, a mindennapi élet tárgyai és pénzek. A csoportokon belül a tárgytípusok (pl. fibula, fülbevaló, gyöngy, övdíszek stb.) rövid ismertetése után a lelőhelyek felsorolása következik, táblaszámmal és a lelőhelyekre vonatkozó lábjegyzettel.

A fő fejezetek német nyelvű kivonata bőséges (csupán a tárgytípusok kerültek nagyobb csoportokban bemutatásra, továbbá nem teljes a lelőhelyek felsorolása és hiányoznak a tábla és lábjegyzetszámok), ismeretével az anyanyelvű szerző jól használható. Problémát jelent azonban, hogy a német nyelvű rész zárójelben levő

lelőhely nevei nem minden esetben egyeznek meg az anyanyelvű szövegben feltüntetett lelőhelyekkel. A tárgytípusokat taglaló fejezetek után a jugoszláv népvándorláskori anyaggal foglalkozó kutatókat segítő bibliográfia (1904–1979), majd a könyv használatát megkönnyíteni kívánó regiszterek, úgymint koronkénti lelőhely- és lelet-jegyzék, névmutató, helynév- és tárgymutató és a leleteket őrző, ABC rendben felsorolt múzeumok nevei kaptak helyet.

A könyv másik részét a CLI rajzos tábla alkotja, és a 7 db számozatlan, kihajtható lelőhelytérkép zárja. A könyv összeállításakor – amely óriási munka volt – a szerző az eddig megszokottól eltérő, a statisztikai módszerek világába vezető, új utat választott. Célja az volt, hogy a népvándorláskor népei tárgyanagával foglalkozó kutatók munkáját segítse aképpen, hogy a leleteket mind a leírásban, mind a rajzos táblákon típusonként csoportosítva mutassa be. A kitűzött cél, sajnos, nem érte el a kívánt eredményt, ugyanis a szerző a csoportosítás által megfosztotta a leleteket legfőbb támaszaiktól, kiszakította a leletegyüttesekből, még hozzá a szóban forgó műben véglegesen. A leletegyüttesek ugyanis a szerző mutatói alapján a legnagyobb nehézséggel sem állíthatók újra össze, csak – a már közöltek esetében – a lábjegyzetben idézett bibliográfia segítségével. Akkor azonban mire jó ez a könyv?

Szerencsésebb lett volna a – bár szintén kicsit nehezen használható – 1962-es Seoba naroda rendszerét követni és kiterjeszteni egész Jugoszlávia területére, vagy legalább, – ha a szerző mindenképp e szisztema mellett döntött – olyan mutatókkal ellátni a kötetet, amelyekből a leletegyüttesek könnyedén rekonstruálhatók. Erre a könyv lelőhelymutatója (topografski registar) alkalmatlan.

Szintén nehezen használható a kötetben közzéadott bibliográfia. A szerző egy hasonló, a megjelenés éve alapján összeállított régészeti bibliográfiát (részben teljesebbet, részben kevesebbet adót) 1976-ban Novi Sad-on, stenciles formában már megjelentetett. Kár, hogy annak kis hatáskörű használhatóságára idősebb kollégái nem hívták fel a figyelmét.

Javításra, számozásra szorulnak a könyv lelőhely térképei is. Első kézbevétnél nem szembetűnő, hogy a számozatlan térképlapokhoz a 143–147. oldalon levő „popis lokaliteta” jegyzék tartozik. Egy-egy rövid utalás megkönnyítette volna a térképek használatát.

Nem világos a három avarkori térképlap szerepe sem. A harmadikon talán a biztosan nem kelezhető avarkori leletek kaptak helyet? Ha így van, akkor azonban miért szerepelnek ugyanazok a lelőhelyek több avarkori térképlapon is? (pl. a „vreme avarske dominacije” lapon a 2, 8, 20, 43, 48 stb. lelőhelyszámok).

Feltűnően sok a nyomdai hiba, elírás a könyv anyanyelvi és idegen nyelvű részében egyaránt. Zavaró pl. egyazon szerző nevének különböző alakban való megjelenése is (Czallány, Čalanj, Csallény, Csallány stb.).

A szerző szerint „das Ziel und die Aufgabe dieser Arbeit ist einen Einblick in den gegenwärtigen Stand der wissenschaftlichen Forschung zu geben . . .” Véleményünk szerint a kép rossz arányokkal és valótlán színekkel festett. A jugoszláviai népvándorláskori régészet magasan fölötte áll az ábrázolt állapotnak.

Sz. Garam Éva

Vida Stare, Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev (s prispevkoma Zdenko Vinski, Ovrrednotenje grobnih pridalatkov in István Kisely, Antropološki pogledi). Catalogi et Monographiae cura Musei Nationalis Labacensis editi 18. Ljubljana 1980. Szlovén szöveg: 1–83, német szöveg: 85–124. lap. 21 szövegközi kép, 1 színes tábla, 136 rajzos tábla.

A katalógus megjelenését a Catalogi 1. kötetének előszava negyedszázaddal ezelőtt beharangozta, azóta érdeklődéssel vártuk. Kranjban (a régi, főleg osztrák német szakirodalomban Krainburg) a Száva és a Kokra

találkozásával közrefogott félszigetszerű „Lajh”-on a századfordulón Közép-Európa legnagyobb VI. századi temetőjét tárták fel, a sírok száma megközelíthette a 600-at (a 700-at meghaladó sírszám, ahogyan a katalógusban szerepel, mint meglátjuk, túlzás). Ez önmagában több, mint a pre-langobard és langobard korszak pannoniai temetőinek sírszáma.

Kranj – földrajzi helyzetét tekintve – híd Pannónia és Itália között, úgy véltük e híd nélkül a két terület régészeti összefüggéseinek útja csak kerülővel járható. Most kiderült, hogy ez a vélekedés túlzott reményekben gyökerezett, – éppen Kranj a kerülő. A század elején írott ásatási beszámolók és jellemzések a kranji temető előnyösebb oldalát domborították ki, úgyiszlóval minden lényeges tudnivalót tartalmaztak. Az eddig ismeretlen 1898/1904. évi „ásatások” anyaga, a földtulajdonosként amatőr régészt játszó T. Pavšlar molnár bizonytalan számú sírlelete, kicsengetve, hiányosan, összekeverve s csak felerészben került 1937-ben múzeumba, mindenféle dokumentáció nélkül. F. Schulz 1901. évi 58 sírjának tudományos értékét a „typische Formen”-t mindennek fölé helyező Müllner múzeumi „reformja” semmisítette meg: szétdobatta a sírgyűjtéseket és típusok szerint „rendeztette” a leleteket. J. Szombathy 1901. évi 58 (illetve 66) sírján kívül (legjavát már az ásató beszámolója bemutatta), amit a jelen katalógus közöl először sírok szerint, maradt mi volt: J. Žmave 1903. évi 114 sírja és W. Šmid 1905. évi 213 sírja, – éppen ezeket ismertük jól a bőséges és kitűnő előzetes jelentések-ből.

A leleteket különböző időpontokban vették leltárba, mint a kettős leltári számok mutatják, később sok mindent újra leltároztak. Šmid 1905. évi leletei, amelyek a Rudolfinumban még jóval Schulz 1901. évi leletei után voltak benaplózva, a Nemzeti Múzeumban a kranji leletek élére kerültek. A katalógus nem árulja el, de a kíváncsi ebből arra következtet, hogy az egységes számsorrendbe szedett leleteket csak a Pavšlar-féle leletek bekerülése, vagyis 1937 után naplózták. Már hiányosan és nem egyszer összekeverve. Az utólagos korrekció a hézagos dokumentáció miatt, úgy látszik, nem biztatott reménnyel, a katalógus meg sem kísérelte a korrigálást. Nem volt tehát irigylésre méltó V. Stare munkája, akkor is köszönet illeti, ha az alábbiakban kénytelenek vagyunk a katalógus hibáit felsorolni.

Mivel a leleteket – ki tudja miért? – időben visszafelé haladva leltározták, a katalógus is megfordítja a sorrendet. Az összesített számozást az 1905. évi ásatás sírjaival kezdő (1–213), az 1903. évivel folytatja (214–323), majd szertelenül beillesztett 1898–1904. évi leletek ismertetése után, visszakanyarodik az 1901. évi őszi ásatásra s befejezésül ismerteti az 1901. évi nyári ásatások sírjait (588–637). Szerencsére a különböző ásatások eredeti, önálló sírszámait megadja a sírleírásokban és külön jegyzékben is.

A katalógus tehát a leletek leltárhíj leírása, a leltár uralkodik az ásatási naplók és adatok felett. Mennyire így van, arra a Pavšlar-féle „ásatások” sírjai, illetve F. Schulz sírleletei a bizonyosság. 1937-ben a telektulajdonos Pavšlar eladta a századfordulón végzett „ásatásaiból” származó leleteinek egyik felét a Narodni Muzej-nek. Hogy-hogynem, 32 csomagról azt állította, hogy azokban zárt sírleletek lennének, amelyeket mintegy 100 sírből gyűjtött. A hiszekegy leltározó ezeket úgy „húzza szét”, hogy pontosan elérjenek a fiktív 1–100 „sírszámok” közé s hogy ezt megtehesse, bőven megtűzdelte a közöket „melléklet nélküli” még fiktívebb sírokkal. A semmiféle leírással vagy jegyzékkel nem igazolt „eszmei” sírgyűjtések jelentékeny része, mint alább részletezem, képtelenség (330–332, 335–336, 343, 355. „sírok”), nem egyebek összekevert leleteknél. A katalógus mégis hitelt adott nekik, a 329–427. „sírszámokon” szerepelteti őket. Egyidejűleg Pavšlar további 24 tárgyat is eladott (mint meglátjuk, jóval többet!), ezeket 1762–1786. számon vették leltárba. Bár sírszám nélküliek, elhitték Pavšlarnak, hogy abból az ismét pontosan 100 másik sírből származnak, amelyek leleteit nagyrészt megtartotta magának. A katalógus a kósza hírből újabb 100

„eszmei” sírt alkotott és sírszámozás nélkül beillesztette őket a 427. és 529. sírok közé. A temető sírszáma tehát itt 100 nemlétező sírlelettel megugrik. Ez mindenképpen levonandó a katalógus végösszegéből (s akkor 537 sír marad), de szerintem ugyanilyen joggal levonandók a 329–427. „sírok” is. A katalógusban tehát nem 637, hanem *csupán* 437 sír leírása szerepel. Am sírok szerint nem írja le Schulz 1901. évi 58 sírjának leleteit sem. A prózai valóság tehát az, hogy a katalógus *mindössze* 379 sírgyűjtés leírását tartalmazza.

Ferdinand Schulz 1901-ben nemcsak az első használható temetőterképet készítette (ennek és Szombathy helyszínvázlatának a segítségével lokalizálható az összes többi ásatás!), hanem régész lévén, természetesen leírta az általa feltárt 58 sírt, leleteiket sírok szerint részletezte s eredetileg együtt tartotta. Mindaddig, míg F. Müller a bevezetőben említett módon szét nem dobatta őket. Nem tudom megállapítani, hogy a leltár kevert-e közéjük Pavšlartól vásárolt leleteket, vagy a katalógus, csak a tényt regisztrálom. Mégpedig Schulz ránk maradt és V. Stare-tól közzétett sírleírásából.

Sok minden rendben van. A sírleírásokban szereplő 22 csontfűsből pl. 21 került leltárba, ezek nyilván Schulz leletei. Pavšlar ugyanis, mint a „329–528 sírok” inventárjából kitűnik, nem sokat adott ezekre a mállékony holmikra, állítólagos 200 sírjára mindössze 14 fésű esik, ebből is 5 vagy 6 példány egyetlen „sírra”. De már a bronz és ezüst csatokból többet van, Schulz 8 bronz csatot talált, a leltárban viszont 12 szerepel (3658–3669). Igaz, Schulz naplójában 3 ezüst csatrol is olvashatunk, míg leltárba csak 1 példányt vettek. A két anyag ásatáson könnyen összetéveszthető, ám ez esetben is 11 ásatáson talált csat helyett 13 került leltárba. Két sírban volt orsógomb, a leltárban egy harmadik kőorsó csatlakozik hozzájuk (3722–3724). Schulz *nem talált* bronz és vas karperecet, bronz pinzettát, bronz tűt aranybrokát szálakat, kiváltképp kardot és hosszú tört nem, – a tematikus leltárban mindezek szép sorrendben szerepelnek. A kard pl. a kardok, török, kések csoportjában (3677–3691).

A hajdani leltározó nyilván nem ellenőrizte és használta Schulz ásatási naplóját. Pedig nem ártott volna, s ha akkor nem, legalább most, a katalógus megszerkesztésénél.

Schulz sírleírásaiban ugyanis azonosítható *egyedi* leletek vannak, – az eredeti dokumentációban nyilván több is, mint amennyi a jelen katalógusból kihámozható. S-fibula-pár pl. *csak* a 47. (ma a fiktív 575. számot viselő, ezeket a továbbiak során nem adom meg) sírban volt (120. t. 4–5), edény csak a 44. sírban, nem más ez, mint a temető egyetlen bepecsételt díszítésű körte alakú csupra (125. t. 13), 5 nyílcsúcs együtt csak a 20. sírban (125. t. 3–5, 8) 1 nyílcsúcs magában az 51. sírban (124. t. 6), csiholvas rározásodott vastíval egyetlen leletként a 24. sírban (125. t. 1), La Tène fibula a 18. sírban (121. t. 1. – valószínűleg kelta sír), töredékes nagyfibula csak a 44. és 52. sírban (120. t. 2 és 3), a 44. sír bepecsételt edényével minden bizonnyal az előző „gepida” fibula került elő, – Gepidiában sokszor előfordulnak együtt.

A legmeglepőbb, hogy a katalógus Schulz 45. sírjának sem szentelt figyelmet. Ebből az ásató egy 11 almandinnal díszített „vascsatot” említ, – a sírleírásban a vas vagy íráshiba, vagy a csat előkerülésekor annyira rozsdás volt, hogy ez okozta a tévedést. Ez a 11 almandinnal díszített kranji csat (113. t. 2) a század eleje óta jól ismert, és köztudott volt, hogy Schulz 1901. évi ásatásából származik (A. Riegl, JbdZK N. F. 1, 1903, 222–224, Abb. 207, – akkoriban még megvolt a csattest ma hiányzó középső mezője az 5 almandinnal, Riegl a csat teljes hosszát is közli: 12,7 cm, – vö. újabban ugyanígy V. Bierbrauer, Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien, Spoleto 1975, 143, 183. j., 69. t. 1). A leltározó együtt naplózta az akkor már 36 éve múzeumban levő csatot Pavšlartól vásárolt épebb, szintén 11 almandinnal díszített rokonával (Nr. 1770 és 1771) – amelyről egyébként szintén a század eleje óta tudunk (vö. A. Riegl uo. 222, 3. t. 2). Ennek nyomán a „kritikai katalógus” a Pavšlartól 1937-ben vásárolt leletek közé sorolja Schulz

45. sírjának híres csatját is, amelyet különösebb nehézség nélkül az „573”. sírral azonosíthatott volna.

A szerzőnő egyrészt a leltárkönyvek, másrészt a rajzoló foglya. Azt írta le (bővebben s főleg bosszantó hibák nélkül a szlovén eredeti szövegben, csak azt szabad használni!), amit az egyes leltári tételeken talált, s nem azt, amit az ásatók a sírban találtak. Jó példa mindjárt a legelején a 6. sír, amelyben az ásatási feljegyzések szerint lócsontok és lószerszám is volt, de ezek elkallódván a katalógus nem említi őket. Úgy írja le ugyanakkor a leleteket, ahogyan a rajzoló megrajzolta őket, tekintet nélkül arra, hogy az előzetes közleményekben még épek, logikusak voltak vagy éppenséggel megvoltak. Vagyis a tárgyak mai állapotát kapjuk, a katalógus nem élt azokkal a lehetőségekkel, amelyeket éppen rajzostáblákon lehet (szaggatva, kiegészítve, fénykép után átrajzolva stb.) jól ábrázolni.

A katalógusban és a táblákon legalább 15 vaskori sír leletei szerepelnek, anélkül, hogy utalna rá, hogy ezek nem népvándorlás koriak. A zavart elmélyíti, hogy a VI. századi emberek gyakran újra felhasználták a La Tène és Certosa fibulákat, ezektől a síroktól nem egyszer nehéz megkülönböztetni a zárt vagy különálló őskori sírokat és szórványokat. Pedig a kitűnő J. Žmave az a jelzésű sírokat nem számította a népvándorláskoriak közé, azt is megjegyezte, vagy térképén érzékeltette, ha VI. századi temetkezésektől szétdőlt vaskori sírletelekről volt szó, világosan látta, hogy a „kettős” és „hármass” temetkezések többsége nem egykorú. Hasonló észrevételei Schulznak is voltak.

A jelen katalógusból 20 esetben hiányoznak a leltárnaplóban még szereplő gyöngy-nyakláncok. A táblákon ábrázolt más sírletelekben viszont több nyakláncból álló óriás nyakláncok vannak – ezeket nyilván múzeumi kiállítási célra fűzték valaha össze. – Az ásatási tapasztalatokkal ellentétben a sírok tábla „együttessiben” gyakori a többféle nyaklánc: 2–3 különféle (11/3, 61, 68, 243, 335, 336. sírok) vagy akár 3–6 nyaklánc (244. sír) együtt. Vagyis a hiányzó 20 nyakláncból legalább 15 megvan, csak éppen más sírokhoz keveredve.

Az újabb időkben feltárt több száz egykorú hiteles síregyüttes tanúsága szerint, „bővített” sírletelek tekintendők a 6. sír (7 csat, 2 fésű – a fegyverekről alább), a 43. sír (3 korong-fibula, 3 fésű, – egy tokos kétoldalas ép, valamint 1–1 egyoldalas és kétoldalas töredék, a 285. sírből is két különböző kétoldalas fésű töredékét közli a katalógus), a 160. sír (3 S-fibula, Šmidnél csak 1 szerepelt!). Kronológiai valószínűtlenség a temető egyik időrendi alappilléreinek tekintett 104. sír összetétele, amelyben a VI. század I. feléből-harmadából származó S-fibula és gyöngyök a VI–VII. század fordulójáról való S-fibulával, kereszttel, karpereccel alkotnának együttest. A Pavšlar-féle „síregyüttesek” a dilettáns összebarkácsolás mintapéldányai: 330. „sír” (2 különböző pinzetta) 331. „sír” (4 kés, illetve tőr, – bár ez ritkán hiteles sírban is előfordulhat) 332. „sír” (3 kés, 2 olló, 4 csiholóvas) 336. „sír” (női: gyöngyök, S-fibula, orsógomb, illetve férfi: csiholóvas, kovapenge, tőr sírletelek összevegyítve + lófog) 343. „sír” (3 csat, 3 csiholóvas, 5–6 fésű) 355. „sír” (2 különböző bronz pinzetta).

A rajzoló tévedéseit nem korrigálja a szöveg a 130. sírnál (a törtök és a tőr összetartoznak), a 619. sírnál (késtök és kés összetartoznak), mindenekelőtt mégis a 6. sírnál, ahol a kard és a kardhüvely veretek külön táblára kerültek. A tárgy meghatározás bizonytalan vagy téves a 11/2 sírnál (a kard pengén a damaszkot ornamens-nek írja), a 35. sírnál (tű töredék karkötőként szerepel) a 67. és 138. sírok pajzsfogó töredékeit nem ismeri fel (az egyik „vastárgy” a másik „késtöredék”), hasonlóképpen az 595. sír szimbolikusan eltemetett felfűzhető vas páncéllemezt és a 663. sír miniatűr fokosát sem. Elbújik a 294. sír leletei közt a vas árra rározsdásodott pajzs alakú vas övkapocs.

A katalógus szövegében nem esik szó olyan fontos leletekről, mint a 112. sírban a fibuláról lecsüngő szíjakat díszítő ezüstlemezek. Az előzetes közleményben még meglevő kúpos kardmarkolat gombot a 6. sír kardján nem tüntetik fel (csak Z. Vinski említi), a rajzos táblákra

általában nem kerültek rá azok a leletek, amelyek elvesztek ugyan, de jó fénykép maradt róluk (pl. a 43, 81, 104. sírok ékszerai). Sajnos, valóban sok tárgy elveszett, fénykép se maradt róluk. Köztük vannak a legfontosabb érmek. Az ásatási jelentésben még épek írt két edény hiányzik (270. és 316. sír), eltűnt egy ép vaslánczsa is (220. sír).

Vida Stare kommentárja a „Kísérlet a temetőterkép rekonstrukciójára” c. bonyolult fejezettel kezdődik, amelynek végén *nem közli* a rekonstruált temetőterképet, Pavšlar (kétlem, hogy térképet készített volna) és Szombathy térképei ugyanis mindmáig hiányoznak. Schulz eddig közöletlen térképvázlatát a katalógus közli először, sajnos olvashatatlaná lekicsinyített formában (2. kép). Šmid térképe eddig is ismert volt, hasonlóképpen Žmave-é is, csak az utóbbi eredetije sokszorosan fellette áll a katalógus számára átrajzolt változatnak. Az eredetiben a sírgödörök s bennük az eltemetettek is szerepelnek, a csontvázak helyzetét is tanulmányozni lehet. Most sematikus gombostükké alakultak át.

A csontvázak helyzete c. fejezet a katalógus csődje. Žmave és Šmid a korszak élvonalbeli ásatói közé tartoztak, bár „egycsontvázakon”, de gondosan jelölték és számozták a leletek előkerülési helyét. Jelentéseikben mindketten szép válogatást adtak izgalmasabbnál izgalmasabb viseleti és rítus elemeket ábrázoló csontváz-rajzokból. Sírdokumentációjukra a szlovén kutatás ma is büszke lehet, L. Mengarelli néhány egykorú sírrajzát leszámítva (Castel Trosino) az Elbától Beneventumig ezek voltak az első, hiteles, használható, hallatlanul fontos megfigyeléseket rögzítő dokumentumok a keleti-germán és langobard halotti viseletről és rítusról. Eredetileg nyilván sokkal több készült belőlük, mint ahányat az előzetes jelentésekben bemutatnak.

A katalógusnak egyetlen szava sincs sem a közölt, sem a közöletlen sírrajzokhoz, bár a 6. képen mintaként bemutatott 3 sírlap tanúsága szerint ezek ma is megvannak. S ha nem lennének, akkor is feltétlenül szükséges lett volna legalább a közölteket reprodukálni. Mindez szemléleti kérdés. A katalógus a kőzsidó leletekben gondolkodó, a leleteket fetisizáló módszer terméke, leletkombináción és leletértelmezésen kívül alig ismer másféle összefüggést, – ezért összpontosítja figyelmét egyedül a térképre.

Mennyire érdektelen a rítussal kapcsolatban, mondja el maga a szöveg: „A lajhi temetőben férfiak, nők és gyermekek sírjait találták” (NB. lovat is!) „ezek különböző nagyságúak voltak, a gyermekek közt egészen kicsinyek is vannak”. Ilyen alapállás után nem csoda, ha „teljességgel rendkívülinek” tűnik a 210. sír zsugorított csontváza, amellyel hosszabban foglalkozik s végül kirekeszti a korszakból. Holott szinte valamennyi egykorú langobard, gepida, thüring és későrómai temetőben előfordulnak zsugorítva eltemetett szolgálók. A századeleji ásatók csak a vaskos, többnyire megvasalt koporsókat voltak képesek megfigyelni (Žmave kitűnően rekonstruálta is az egyiket!), a katalógus ebből is általánosít: „a halottakat nagyrészt koporsó nélkül” temették el. A 60-as, 70-es években végzett modern ásatások ennek mindenütt az ellenkezőjét igazolták. Žmave, Šmid és Szombathy még jól tudták, hogy a sírblás gyakori Kranj-ban, a katalógus – úgy tűnik – már alig ismeri ezt a fogalmat. Egy hiányzó állkapocs, a mellre dobott koponya számára már „Erdverschiebung”, – hazai dilettáns ásatóink kedvenc szavajárásával „földmozgás”. A radikális sírdúlásra összesen 8 példát talált, ezekben a síroknak szanaszét dobált vázrészecskék voltak, ám úgy tűnik, itt sem biztos abban, nem a korábbi ásatások nyomairól van-e szó a későbbi jelentésekben. A sírblással, sírdúlással nem számoló szemlélet döntően esik latba a kranji temető egyoldalú régészeti megítélésében is.

Élég a katalógus tábláit lapozgatni ahhoz, hogy lépten-nyomon kirabolt sírok nyomai ötljenek a szemünkbe. A 67. és 138. sírban nyilván nem önálló mellékletek voltak a fel nem ismert pajzsfogó töredékek, a 43., 112. és 277/b. sírban a fibulákról lecsüngő szalagokról megmaradt ezüst díszlemezek döntő bizonyítékok a sírokból kiemelt fibulákra, (v. ö. a *kirabolatlan* 287. és 289.

nagyfibulák sírok rajzát Žmave 238. ábráján), a 91. sírnál pedig szerencsére meg is írta az ásató Šmid, hogy rabolt-dúlt sírból kerültek elő a Szentés-Nagyhegy 77. típusú fibulalánck. Számos sír-leletben a tárgyak hiányos, töredékes, csonka állapota jelzi a rablók diestelen munkájának nyomait (pl. 7, 9, 37, 41, 48, 64, 94, 100, 101, 130, 168, 196, 199, 234, 235, 278. sírok, közéjük számítanom a 292. „gazdag” sírt is). A „részen szétdőlt” 320. sírban nyilván nem véletlenül kerültek a megmaradt leletek a kéz helyére. A Duna-vidék VI. századi népvándorláskori temetőit 20–90%-ban kirabolták, ez alól csak (számunkra) esoda számba menő kivételek vannak (pl. Várpalota). Ha a sírblásról nem veszünk tudomást, mindenféle értékelésünk hibás lesz.

Nem véletlen hát, ha előljárában vegyes érzelmekkel közeledtünk a katalógushoz. S az sem véletlen, hogy a kötetben szereplő régészeti kommentár — jobb megoldás híján — sűrűn idézgeti Žmave és Šmid kitűnő tábláit, képeit, megfigyeléseit és megállapításait. Mi mást tehetne?

A régészeti kommentár Zdenko Vinski műve. Részleteiben nem merülhetek el, ismertetésem célja ugyanis elsődlegesen az, hogy a katalógus buktatóira felhívjam kutatásunk figyelmét. Vinski kommentárja egyébként is prekoncepciókkal terhes. Ha egy VI. századi „meroving”-temetőhöz szinte kizárólag alamann és frank publikációk anyagát és tanulságait idézzük, akkor — a korabeli leletanyag mozaikszerű homogenitását ismerve — mi sem természetesebb, hogy temetőnkben alamannokat fogunk találni, Kranj problémái és leletei pedig jórészt a „nyugati” Meroving-körbe fognak kerülni. Megfordítva, ha minimumra csökkentjük egy langobard-kori temető törvényszerűen arra az eredményre fogunk jutni, hogy a langobardok minimális szerepet játszottak a temető létrehozó vagy fenntartó népességben.

Kranj-Krainburg azonban nem a Merovingok országaiban fekszik, hanem Pannonia és Italia között. Nem vitás, hogy a nagy temető kezdete és vége tekintetében felettébb tanulságos a nem távoli Ljubljana-Dravljé (temetőnk korai fázisával egykorú, „barbár” jellegű), illetve Rifnik (temetőnkkel végig egykorú, „bennszülött” dominanciájú) temetője, Kranj népességének egy része egy-egy korszakban feltétlenül rokonságban vagy kapcsolatban állt ezekkel a szomszédokkal. Am tényként lejegyezhető az is (e tekintetben bőven elegendő a katalógus 136 tábláját csak egyszer végiglapozni), hogy gyökeresen különbözik a korabeli dalmáciai-boszniai antik-barbár temetőktől (Rakovčani, Mihaljevci, Kašić s főleg Duvno), mindpedig a nyugatról szomszédos, szintén egykorú alpesi későantik temetőktől (Bled, Vranje, Teurnia). Kranj népességét ezekkel a *különböző*, egykorú *más* népe-
ségekkel közös nevezőre hozni, alapvető tévedés. Csak úgy érhető el, ha összefüggésükből kiragadott egyes tárgyaknak nagyobb jelentőséget tulajdonítunk, mint magának az összefüggésnek.

Szombathy, Riegl, Šmid, Žmave és Neumann század eleji jelentéseiből, beszámolóiból világos volt, a jelen katalógusból pedig végérvényesen beigazolódott, hogy Kranj a VI. századi Pannonia temetője. E földrajzi, népi, művelődéstörténeti tény független attól, hogy az antik Carnium közigazgatásilag már régésrég megszűnt Pannonia lenni. Nem volt véletlen, hogy negyedszázaddal ezelőtt az akkor mindössze kb. 100 magyarországi (ÉK-pannoniai) langobard sír feldolgozása során 20 alkalommal idéztem a fenti előzetes jelentések nagyobb részét. Kranj mostani feldolgozásában a pre-langobard-langobard Pannoniával való közvetlen kapcsolatok éppoly különösen alakultak, mint a Duna—Morva—Elba-vidéki előzmények. A kommentár „szanálta” a teljes osztrák szakirodalmat, különös tekintettel az 1962. utáni temető publikációkra és összefoglalásokra. Pedig köztük szerepel a kranji temető földrajzilag és régészetileg legközelebbi rokona, a burgenlandi nikitschi temető. Nem szerepel Morvaország sem, pedig V—VI. századi temetői közvetlen előzményei, részben kortársai Kranjnak, még mindig sokkal közelebb, mint Gallia vagy Hispania. Ezek után talán mondanom sem kell, hogy Csehország V—VI. szá-

zadi temetőinek klasszikus összefoglalása éppúgy kívül esik Kranj „problémakörén”, mint a thüringek egykorú leletanyagának 3 kötetes mesteri feldolgozása.

Mindezt persze egy viszonylag szűkre szabott kommentár nyugodtan mellőzhetné, ha ugyanakkor nem tekintené alapvetőnek az alamann-frank kapcsolatokat. Az itáliai langobard kapcsolatok sem jártak jobban, Testona, Toscana, Verona nemrég feldolgozott leleteit éppúgy hiába keressük Kranj „folytatásában”, ahogyan az előzményeket. Mindent összevetve, a fentiekből kiviláglik, hogy az a törzssanyag — s annak is főleg legújabbban közzétett része — amelyből Kranj anyagi és szellemi kultúrájának nem elhanyagolható része származik, s amelybe területileg és történelmileg a kranji lakosság jelentékeny része beletartozott, azzal a régészeti kultúrával együtt, amely felé a kranji továbbfejlődik, szokatlanul mostoha elbírálást kapott.

A szerző éppen ezen a döntő ponton mereven ragaszkodott J. Werner LP-jéhez (Die Langobarden in Pannonien 1962), amely több, mint 40 idézetével abszolút uralja a kommentárt. Mintha kínosan ügyelne arra, hogy ahol csak lehet, egy lépéssel se haladjon túl a 20 évvel ezelőtti „Endlösung”-ot, — az egyetlen kivétel e tekintetben e sorok írója, aki a korszakra vonatkozóan opera omnia-val szerepel. Mindez nehezen érthető, hiszen J. Werner valóban kitűnő Kranj elemzése annak idején csak az addig közzétett leletekre támaszkodott, az egész temetővel kapcsolatban maga Werner hangsúlyozta, hogy kár volna teljes közzététele előtt a részletekbe belemerülni (LP 125), mivel egy ilyen elemzéshez a megfelelő feltételek hiányoztak. Most nem hiányoznak.

A katalógus ismeretében ma már kétségtelen, hogy J. Werner túlhangsúlyozta Carniumban a helyi lakosság jelentőségét és szerepét. A helyi elem szerintünk is jelen volt s a temető egyes korszakaiban (főleg használatának első felében) valószínűleg szám szerint is a többséget alkotta. Csakhogy ez éppen a mellékletes sírokból nem jut-kifejezésre (kivéve a *csak fésű* mellékletes sírok gyakoriságát), a melléklet nélküli temetkezésekről pedig — láttuk — gyakorlatilag mit sem tudunk. A temetkezési rítus ismerete volna e tekintetben a döntő, mi pedig jelenleg azt sem tudjuk, mitől és miért melléklet nélküliek a kranji sírok (sírablások, gyatra ásatási megfigyelések, a leletek elmállása, leltározási fogyatékosságok stb.).

Vinski számára program lett Kranj „romanításának” igazolása, ezért tálalja a temetőt mindenekelőtt olyan helyi keretben, amelybe nem tartozik. Mivel kronológiai alapja az a feltevés, hogy Carniumban 500-ig zárt római étellel kell számolni, kénytelen nehezen követhető régészeti eszközökkel igazolni alaptételét. Földről felszedett és újból felhasznált II—IV. századi törött római bronzfibulák, email-fibulák, korongfibula töredékek (31, 136(?) 166, 177(?), 192, 243, 327, 332, 350. sírok) földről felszedett antik gyöngy (pl. 43. sír), „helyi” alapválnak, körülbelül olyan joggal, mintha a VI. századi sírokban található Certosa és La Tène fibulákat (pl. 170, 204. sírok) is annak tekintenénk. A keletrómai bazári tucatárúk („Sucidava-típusú” csat, 115. t. 3, sórvány), áttört bronzcsat (6. sír), ívelt testű mediterrán bronzcsatok (180, 219, 279, 309, 371. sírok), amelyek e korszakban fél Európában elterjedtek (korábban ugyanezt Vinski is így értékelte, 1975!), most arra lesznek hivatottak, hogy elmélyítsék a „helyi” alapokat. Legalább ennyire bajos olyan későrómai-későantik eredetű viseleti tárgyakkal operálni, amelyek az V. századtól kezdődően (sűrűfésűk, ovális bronz csatok, poliéder gombos fülbevalók), legkésőbb a VI. század elejétől kezdve („stílus” hajtúk) interetnikusan és általánosan elterjednek a Duna-völgy különböző népeinél. Ami ezeken túl marad: néhány vasfibula (112, 324. sírok), bronzfibula (253. sír), csatfibula (156 és 217. sírok), gyűrű (253. sír), későrómai típusúnak látszó poliéder gombos fülbevaló (265, 350. sír), kosaras(?) fülbevaló (592. sír), ólom és ezüst korongfibula (48, 182. sír) a temető össz-sírszámához képest olyan meglepően kevés, hogy arányaiban még a boszniai-dalmáciai, illetve alpesi romanizált lakosság kis temetőivel összevetve is szinte elhanyagolható. Azok a megállapítások pedig, amelyek az övre erősített bőrtarsoly „római” eredetét

bizonygatják, túl merészek, hiszen a ködös Őskorba visszamenő mindennapi viseleti tárgyról van szó.

Úgy gondolom, hogy a romanitás, a helyi elemek szerepének felférése mindenekelőtt a rítus kérdése. Befejező mondataiban jól látja ezt a szerző is (99–100). Ha a rítus részleteit nem ismerjük, csak találgatásokba lehet bonyolódni, és egyes tárgyak etnikus szerepét túlértékelni. Bár a csupán a Szombathy ásátásából fennmaradt antropológiai anyaggal dolgozó Kiszely embertípusait csak óvatosan említhetjük kranji populációként, az általa talált és feldolgozott torzított koponyák is ellene szólnak a korai helyi elemek feltétlen dominanciájának.

A kommentáron végigvonul a korabeli ipari (főleg ötvös) produktumok (egyben kereskedelmi áruk) és az etnosz azonosságának gondolata. Mivel a kranji temető használatának fázisait már a kommentár elején „históriailag” meghatározza, a többi ebből adódik. Az alapot, az 500-ig tartó helyi „tisztá” római korszakot már láttuk. 500–540 között következne Carnium osztrigót korszaka, ami históriailag valóban rendben van. Régészetileg annál bizonytalanabb. Nehány obulusként használt vagy átfúrva ékszerként viselt osztrigót pénzt leszámítva a semmivel sem sűrűbben előforduló „osztrigót”, „keleti germán”, „gepida” fibulák igazolnák létezését. Csakhogy már Werner világosan látta, hogy a négy „osztrigót” ékszerből a három hiteles (58, 77, 289. sírok, — mi itt negyediként hozzátesszük Schulz 44. sírját is) későbbi, langobardkori sírból származik —, egyedül a 606. sír lehet ténylegesen osztrigót-kori. Vagyis csupán múltidőben bizonyítják az osztrigót előzményeket, a gót termékek és a termékek viselői már egy későbbi korszakot képviselnek. Olyan jelenség ez, amelyet Pannoniában máshol is meg lehet figyelni, magyarázata: a többnyire puritán, ékszerek eltemetése nélküli gót és a barbár, felcíomázott langobard korszak halotti viselete közti eltérés. Gepida készítmény langobard területen (és viszont), ha nem is gyakori, de a kényszerű egymás mellett élés következtében többfelé előfordul, — ennyit Kranj két „gepidájáról” (fibula a 619. sírból és Schulz 44. sírjának fibulája, 120. t. 2).

540–546/48 közé bizánci korszakot illeszt Vinski, ennek Carniumban aligha van históriai és régészeti alapja. Ide, illetve egészen 552-ig esne az „alamann” beszűrődés kora, amely abból a képzetből táplálkozik, hogy I. Theudepert alpesi-északitáliai hadjárait (539/547) a környező temetőkben elszórt frank-alamann fibulák jeleznek. Valójában a 11/3, 81, 149, és 334. sírok fibulái olyan típusok, amelyek az Alpok peremvidékein a langobard-kori temetőkben többfelé előfordulnak (Rohrendorf, Nikitsch, Hegykő, Fertőszentmiklós), mégpedig általában a Kranjban sem ismeretlen (207. sír és 114. t. 6) szírmos-rozettás ezüst korongfibulákkal együtt és egyidőben. Ezek vagy egyéni emberi kapcsolatok bizonyítékai, vagy inkább a Duna-völgyi kereskedelemé. Ez vonatkozik a 31. sír frank-thüring fibulájára is.

A ténylegesen 546/48-tól 600-ig terjedő langobard korszak leletanyaga nemcsak időben a leghosszabb, de a leletekben is dominál. Vinski hangsúlyozza, hogy 16 sírból 27 S-fibula került elő, kivétel nélkül „pannoniai” — szerintem inkább: Duna-vidéki — típusok. Egyébként nem tudom, hogyan számolta őket, szerintem 21 sírban 32 db fordul elő, de jellegénél fogva ide tartozik a 256. sír kettős madárfejú bróssa is, vagyis 22 sírból 33 db. Valójában nem pusztán az S-fibulák jelenléte jellemző Kranjra, hanem langobard viselési módjuk: párban egymás mellett vagy egymás alatt a mellen. Négy ízben 1–1 S-fibula korong-fibulával volt párban, az a pannoniai langobard viseletben szintén gyakori, aminthogy a párban viselt korong-bróssa is, amelyre 3 kranji példa van. Az adatokból összesen 18 esetben lehetett ezt a tipikus langobard viseletet megállapítani.

Ugyanakkor a langobard korszakot egyetlen nagy fibula töredéke képviseli (287. sír). A többiek nyilván sírablásnak estek áldozatul, éppúgy mint a morvaországi nagyfibulák kivétel nélkül, az ausztriaiak kb. 80%-ban, a magyarországiak (Pannonia belseje!) pedig mintegy 50–60%-ban. A kirabolt sírokban gyakori viszont a bennfelejtett S- vagy korong-fibula, az utóbbiak Kranjban

is utalhatnak az elemelt nagyfibulák egy részére. Kranj 195. sír (Žmave-nál még 193. sír, így idézi Werner is 1962-ben, — nem kaptunk magyarázatot a katalógusban a sírszám változásra) korong-fibulájának pannoniai összefüggésével és rokonsági körével kapcsolatban teljes tisztelettel meg kívánom jegyezni, hogy már én is foglalkoztam vele (LU 1956, 197).

Kranj temetőjének történetét hallatlanul nehéz kibogozni, hála a katalógusnak, most már tudjuk miért. A domináló tucat-leletek (vaskés, vasesat, bronz csat típusok, vas csiholók, gyöngyök, vas ollók, vas török, vas és bronz pinzetták stb.) csupán a korszakról tanúskodnak, amely egyértelműen a VI. század. Különös a csontfésűkből levonható tanulság, ha ilyen egyáltalán van. 115 db-ban a Duna-vidék népeinek helyi (késő-római eredetű) fésűi dominálnak, ám ugyanezt figyelhetjük meg messze a római provinciákon kívül a korabeli Tisza-vidéki gepidáknál vagy a thüringeknél is. A langobardokra Cseh-Morvaországtól kezdve jellemző hosszú egyoldalas fésűk száma 20 körül van Kranjban, kétségtelenül nem vált divateikké. Ez azonban végső soron műhelyek kérdése is lehet s nem csupán az etnikumé, a veszedelmes határzónában nem langobard fésűsök működtek, hanem — jobb megoldás híján — helyben maradt régiek. A döntő egyébként is az volna, ha ismernénk a fésűk előkerülési helyét a sírokban, azt hogy viseleti avagy nem viseleti tartozékként temették-e el őket, — az utóbbi ugyanis *langobard rítus*. Ez az adat azonban egyelőre hiányzik a katalógusból, talán egyszer megkapjuk Šmid, Žmave és Szombathy adatai nyomán.

Nehéz hozzászólni a kerámia látszólag alárendelt kranji szerepéhez. Az első 200 sírban 20-ból jegyeztek fel tört edénycserepeket, ami nem rossz átlag, pannoniai langobard és Tisza-vidéki gepida temetőkben ennél sokkal rosszabb arány is előfordulhat. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy egy-két sír kivételével Kranjban szabadkézzel formált edények cserepei maradtak meg. Ezek — különös módon — éppen az 546/48 táján Dél-Pannoniába költöző, a Duna felettől jövő langobardokra jellemzők, a temetőkben a törékeny fazekak a legmodernebb bepecsételt díszű bögrékkel együtt fordulnak elő. Kranjban az utóbbiakból egyetlen töredék került elő, ennek nyomán jegyzem meg: nem kaptunk magyarázatot arra, hogy Kranjban miért nem maradt fenn az edények, az őskoriak sem. Nyilván a talajviszonyok miatt.

Még a sírkerámia látszólagos hiányánál is különösebb a fegyverzet alárendelt jelentősége. A 9 kard, 3 lándzsacsűs, 9 sax — csak a tényleges „Langsax”-okat említem, a töröket nem lehet közéjük számítani —, 5 tegez-készlet s néhány sírban 1–1 nyílcsűs száma és aránya más, mint az eddig ismert langobard-kori temetők fegyvereseié. A ránk maradt leletekből csupán egyetlen esetben (6. sír) lehet teljes fegyverzetű harcosra következtetni (kard, pajzs umbo-val, lándzsa, sax, tegez-készlet, — túlságosan is „teljes”, úgy fest, mint egy kiállítási bemutató, a nehéz fegyverzetű harcosok ugyanis aligha viseltek könnyű fegyvereket is — márcsak technikai okokból sem —, bár temetkezésben minden lehetséges). Természetesen nem zárható ki, hogy számos drágább fegyver (pl. kardok) sírdúlásnak, sírablásnak esett áldozatul, pajzsfogó és kard töredékek szólnak erről. Az arányokon mégsem sokat változtatnának, ezek a Pannonia belsejében megtelepült és temetkező szabad langobard csoportokkal összevetve, siralmasak. Csakhogy kérdés (s ezt a kérdést már Werner feltette), hogy vajon velük kell-e összevetni őket s nem a Kranj-hoz hasonló arányokat mutató néhány egykorú gepida temetővel vagy a Hegykő-csoport temetőivel. A hivatásos katonáskodó exercitales réteg kialakulása ugyanis a korszak fejlettebb társadalmának a terméke (ezért nincsenek soha gót fegyveres temetők!), egy barbár társadalomban, amilyen a langobardoké volt, először a királyok és hercegek kíséretéhez kapcsolódva tűnik fel. Carnium 568 előtt és után egyaránt langobard határtelepülés volt, nyilván nem szántó-vető állattartó szabad nemzetségek földje, hanem a határőrző exercitales erődítménye. A hivatásos katonáskodó réteggel vagy nem, vagy csak ritkán temettek el fegyvereket, sokszor nem is az ő tulajdonuk volt.

Emiatt bajos volna Kranjban a fegyverek hiányát etnikusan, különösen a békés helyi római lakosság elsőpró többségeként értelmezni.

A kranji temető nagy korszaka, igazi jelentősége minden kétséget kizáróan a langobardok megjelenésével kezdődik, a temetkezések száma ugrásszerűen megnövekszik. Ha a leletekből indulunk ki, nehéz probléma a temető „lúktető” kronológiája. 500–526 közé *biztosan* csak 6–8 sírlelet (81, 120, 149, 231, 238, 257) keltezhető, körülbelül ugyanennyi az 526–546 közé tehető sírleletek száma is. Pannónia irányából nézve, pusztán régészetiileg is, a következő 22 évre kellene esni a leletek zömének, ennek azonban nincs látható jele. Nyilván azért nincs mivel Carniumban, amelynek langobard helyőrsége és családtagjai legfeljebb kis részben vehettek részt az itáliai exodusban, az 568. év aligha jelentett bármiféle válaszvonalat. A pannóniai típusú langobard-kori temetkezések zömének korát tehát (Kranjban!) nehézség nélkül ki lehet terjeszteni a VI. század legvégéig. Hogy ez valóban így van, arról a nagyon kevés 568 utánra keltezhető, itáliai típusú, italo-roman illetve italo-langobard lelettypus tanúskodik (pl. a sax mint fegyver feltűnése), megint nem több 8–10 sírnál.

A „zárósirok” a 104. (egyik fele: fibula, kereszt) a 331. (bronz övkészlet), 613. (bronz övkészlet) és a 253. (kaukázusi tükör). Az előző három a 600 körüli Italia egyre gyűrűlő jelenlétét bizonyítja, a legutolsó az avar szomszédság közvetlen megjelenését Italia határain (602/603).

Ennyit „pannoniai” szemzőgből a várva-várt kranji viszonyokról. Amelyeket Vida Stare és Zdenko Vinski munkája nélkül még nagyon sokáig nem ismernénk és nem tanulmányozhatnánk, a Kranj-katalogusért tehát hála és köszönet illeti őket.

Bóna István

В. В. Седов, Происхождение и ранняя история славян. Москва 1979. Издательство «Наука». 158 lap, 30 ábra.

A szerző, aki több alapvető monográfiát írt korábban a korai keleti szlávok régészeti hagyatékáról (a Dvina és Felső-Dnyeper vidéki szlávokról, a novgorodi szlovénokról, a krivicsekről), most az európai őstörténet egyik legtitizálatlanabb kérdését, a szlávok etnogenezisének veszi bonckés alá. Feladata nem csupán a források szűkös volta miatt volt rendkívül nehéz, hanem azért is, mert másfél évtizede jelent meg P. N. Tretyakov nagy monográfiája és M. I. Artamanov alapos tanulmánya (részletes ismertetéseket l.: ArchÉrt 98/1971, 253–263) a szláv etnogenezisének, s utánuk nem könnyű megalapozottan újat mondani.

A könyv alapos tudománytörténeti áttekintéssel kezdődik, amely jó vezérfonalul szolgálhat azoknak, akik a kérdés szakirodalmában tájékozódni akarnak, s segít megértenünk az évszázada ismétlődő szakirodalmi köz-helyek feltűnésének körülményeit.

Ezt követi az a tárgyilagosan megírt módszertani fejezet, amely az egyes tudományterületek lehetőségeit veszi sorra a szláv etnogenezis kutatásában. A szerző megállapítja, hogy a nyelvészet újabb fontos eredménye annak igazolása, hogy nem volt balti-szláv alapnyelv, e két nyelvcsalád egyezései tartós szomszédsággal magyarázhatók. A víznevek a szláv őshaza helyéről nem sokat mondanak, ti. a szláv víznevek (és helynevek) zömmel ott vannak, ahol a szlávok bizonyíthatóan később jelentek meg. Az őshazában az ősszláv nyelv kialakulása előtti időben keletkezett, indoeurópai vízneveket kell feltételeznünk. A szláv nyelvfejlődés sok elmélete közül a szerző F. P. Filin elgondolásához csatlakozik, aki a következő korszakokat jelölte meg: 1. az i. e. első évezred végéig tartó időszak: az ősszláv nyelv kialakulásának kora; 2. i. e. I. ée. vége–III–V. sz. az ősszláv nyelv kora; 3. V–VII. sz.: az ősszláv nyelv felbomlásának kezdete, a szlávok szétvándorlásának időszaka.

A többi tudományág közül az írott kútfők gyér híradásai a Kárpátoktól északra sejtik a szlávok lakóhelyét. A néprajz adatai alig használhatók az őshaza-kutatásá-

ban, s hasonló a helyzet az embertannal is, mivel a szlávok jellegzetes temetkezési szokása egészen a kereszténység felvételéig a hamvasztás volt. Itt találjuk a szerző talán egyetlen melléfogását: a 36. lapon közöl egy középkori szláv embertani térképet, ahol feltüntetett jónéhány „szláv-avar” és avar lelőhelyet is, így viszonylag legtöbb lelőhely a Kárpát-medencében van (pl. Zsitvató, Zsély, Üllő, Kiskőrös, Tiszaderzs stb.). Jellemző példája ez a „szláv-avar” vagy „avar-szláv” téveszme tudományos diadalútjának. (Talán nem utolsósorban a mi szakembereink kötelessége lenne erre felhívni a nemzetközi tudományosság figyelmét.)

A szerző a régészet lehetőségeit értékeli legtöbbször a szláv őstörténetkutatásban, amely a helyesen alkalmazott retrospektív módszer segítségével, a többi tudomány-terület eredményeit is hasznosítva, alkalmas arra, hogy a szlávok származásának legfontosabb szárait a kezünkbe adja.

V. V. Szedov a szlávok kialakulásának régészeti vetületét rövidre fogva a következőképpen vázolja fel. A szlávok elődeinek legkorábbi hagyatékát a későbronz-kori urnamezős kultúra egy közelebről még meg nem határozható csoportjában véli. A korai vaskorban bonyolult népvándorlás következében (a balti népiségűnek vélt lengyelországi pomorska kultúra népessége rátelepszik a luziciakra) kialakul ún. fedett urnás kultúra (kultúra grobów kloszowych), amely szláv népiségű lehetett. (Területe: a Visztula középső és felső szakasza, a Warta völgye, nyugati határa az Odera, keleti a Pripjaty; ideje: i. e. 400–100, tehát az ősszláv nyelv kialakulásának kora.) E műveltség területén alakul ki az i. e. II–i. sz. V. századi pšovorszki (helyesebben: przeworski) műveltség, melynek keleti (Visztula-, Warta-vidéki) csoportjában lát a szerző szláv hagyatékot, a nyugati (Odera menti) csoport területén germánok (gótok, vandálok) éltek. Keleten a pšovorszkiak szomszédai szintén szlávok lehettek, az i. e. II–i. sz. II. századi, Pripjaty-vidéki zarubinci műveltség lakossága. Az óriási területet magába foglaló II–IV. századi csernyahovi kultúra északi-északkeleti (Felső-Dnyeszter, Felső-Bug, Dnyeper-vidék) csoportjában vél a szerző szláv lakosságot, akik itt jelentős számú germán és iráni elemet asszimiláltak.

A szlávok tehát az említett dél-lengyelországi és nyugat-ukrajnai, illetve belorusz területeken éltek az V. századig. A VI. század eleje körül kezdődik óriási lendületű vándorlásuk. Ekkor a Visztula irányából jelennek meg az első szláv népcsoportok az Elbánál, s ugyancsak a Visztula–Odera vidéki szlávok jelennek meg ekkor Moráviában, a Kárpát-medencében, majd a Balkánon (Azt hiszem, indokolatlan a szlovákiai szláv emlékek legkorábbi rétegét az V. századra keltezni, ez ugyanis semmiképpen nem lehet korábbi a VI. sz. elejénél–közepénél). Ugyancsak helytelenül véli a szerző, hogy a dunántúli langobard temetőkben megjelik a prágai típusú kerámia. E régebbi feltevés hibás voltáról ld.: Bóna I., StZ 16/1968, 41–44.; Évezredek hétköznapijai. Bp. 1973, 363–364.) E hatalmas méretű vándorlás népességében Szedov a pšovorszkiak utódait, a Jordanes által említett szklavénokat látja. Ugyanakkor a Lengyelországtól keletre eső területeken egy másik nagy szláv népcsoport, az antok éltek, akik a VI–VII. században szintén óriási területeket szállnak meg: Moldovát, a Don-vidéket, Havaseltét, a Balkánt, Erdélyt s a Kárpát-medence egy részét, részben tehát azokat a területeket is, ahol korábban már szklavénok éltek. Az előbbi csoport műveltségére az ún. prágai-korcsak típusú, az utóbbira pedig a prágai-penykovkai típusú urnák a jellemzőek. Közös az egész szláv kultúrában Szedov szerint a halotthamvasztás szokása és a kemencés földházak. Ez alól kivételt képeznek a VII–VIII. századtól e helyen élő északnyugati (Mecklenburg környéki és pomorzei) szlávok, akik felszíni házakat építettek és más jellegű volt fizekességük is.

A földbeásott kőkemencés házakat tehát a szerző szláv etnikus ismérveknek tekinti, s ezen az alapon szláv háznak tekinti a dunaújvárosiakat is. (127. l.) Úgy vélem, az avar telepek feltárása (pl. Kölked, Szekszárd) túlhaladottá tette ezt a megállapítást, s lényegében Bóna

István igazát bizonyította. Való igaz, hogy a széttelepülő VI–VIII. századi szlávok jellegzetes házformája a félig földbe ástott ház, az egyik sarokban kőkemencével (vö.: ArchÉrt 104/1977, 285–288), az viszont kétségtelen, hogy ez a háztípus nem *kizárólag* a szlávoknál fordul elő, hanem többek között az avaroknál is. (Megjegyzem, a dunaújvárosi házak tüzelőit a 14. ház tanúsága alapján mindenképpen helyesebb kőkemencének — tehát zárt tüzelőnek — nevezni, mint „kőtűzhely”-nek. Vö.: Bóna I. VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes ArchHung. Bp. 1973, 22–23.) Más kérdés, hogy a legtöbb helyen szláv hatásra gyanakodhatunk, mint például a magyar ház tüzelőtípusának kialakulásában (vö.: Acta Ant. et Arch. 20/1977, 69–77), ezt azonban minden konkrét esetben gondosan mérlegelnünk kell.

Összegzésül: a szláv régészeti irodalom nagy nyereségének tartjuk Szedov könyvét. Megalapozott, mérték-tartó következtetései újabb lendületet adhatnak a szláv etnogenezis régészeti szempontú vizsgálatának. Nagyon vázlatosan ismertetett elméletét — úgy vélem — jelenleg az egyik legvalószínűbbnek tarthatjuk. Ezen az alapon kellene a vizsgálatokat továbbvinni olyan kérdések megoldása felé, hogy például helyesen tartjuk-e egy műveltségnek a több etnikumú psevorszki vagy csernyahovi kultúrát, mi okozta a szláv népcsoportok elképesztő dinamizmusát, s hogyan olvashatták magukba néhány évszázad alatt egy földrésnyi terület különböző nyelvű lakóit, és így tovább. Végezetül hangsúlyozni szeretném a szerző józan értékítélettel alkalmazott módszertani elveit, amelyek bizonyára sok tanulsággal szolgálnak majd a kárpát-medencei szláv hagyatékok vizsgálat kutatóknak is.

Fodor István

V. Nekuda,—J., Unger, Hrádky a tvrže na Moravě. Brno 1981. Nakladatelství Blok. 366 lap, 275 kép, 1 térkép.

A morvaországi régészeti kutatás új eredménye ez az alapos, sok munkát rejtő könyv, amely a legkisebb méretű várakkal (halomvárak, lakótornyok, kis erősségek) ismert meg. Feldolgozási módszere a hazai topográfiahoz áll közel: teljességre törekvő, megadja az egyes objektumok legkorábbi írásos említésének idejét, irodalmát — és ha maradványai felkutatathatóak, ma is állanak, úgy rövid leírását, fényképpel vagy alaprajzzal. (Kis, sematikus alaprajzokat a kis földvárak esetében adnak, és ez így az összehasonlító vizsgálatokat is megkönnyíti.) Nagyon gyakran ásatási vagy terepbejárás leletanyag képét is mellékeltek. A viszonylag teljes körű felgyűjtést bizonyítja, hogy 779 objektumot foglaltak katalógusba — bár ezek jó része csak irodalmi említésben szerepel.

A feldolgozásra kerülő kis erősségek tulajdonképpen a kisebb nemesség létesítményei, melyek létrejötte ezekkel együtt a 12. sz. végétől kezdve követhető nyomon. A koraik általában a birtokos jobbágyfalvainak közelében, stratégiaileg védhető helyen (árokkaal védett terep-kiemelkedésen, mesterséges dombon, dombvonulat végén, folyókanyarban stb.) készültek. Fő építőanyaguk a fa, néha kisebb mértékben kő és a kiásott föld. Egyeseknél tagozott, elővárral ellátott beosztás is kialakult. A 13. sz. m. felében nagyon nagy számban készültek, általában egy falu közelében, természetes terepalakulat védelmében. A kevés régészeti adat szerint a 13–14. sz.-ban is főleg fából épültek. Ugyanebben az időben nagyon gya-

kori a kőből épített lakótorny is, 7–10–16 m alaprajzi mérettel. A síkságon a védelem szerepét elsősorban a víz vette át, a mesterséges dombot vizesárok övezte.

A 13. sz. közepétől kezdve épülnek a kő-váracskák, elsősorban lakótornyok vagy többemeletes kőépületek, de ezek létesítése még a 15. sz.-ban is folytatódik, a reneszánsztól kezdve pedig már lassan kastéllá formálják őket, a fokozottabb kényelem és a védelmi rendszer átalakulása miatt.

A szerzők megállapítják, hogy az írásos források általában nem különítik el szigorúan a kisebb erősségeket a tulajdonképpeni igazi váraktól. Igaz, hogy formailag is gyakran hasonlóak, csak a méretek különböznek. Más-kor ezek a kis erősségek valójában csak megerősített gazdasági központok, ahol ez az utóbbi funkció a döntő. A régészeti kutatás azonban kimutatott már jól kiépített lakótornyot és az árkon kívül fekvő, hozzá tartozó udvarházat és gazdasági épületeket is a 13. sz. m. feléből. — A jól dokumentált könyv a hazai kutatás számára is nélkülözhetetlen.

Holl Imre

Diocletian's palace. III. Split, 1979. 146 lap, 34 tábla.

Az „University of Minnesota” és az „Urbanistički zavod Dalmacije” 1968–1974 között folytatott közös ásatásának eredményeit publikáló harmadik — kizárólag leletanyag-feldolgozást tartalmazó füzet. Tartalma: Janet Buerger, The Medieval Glazed Pottery; Mary R. DeMaine: The Medieval Glass és Claudia Smith: The Roman Mosaics.

A kötet elején Diocletianus palotájának részletes alaprajzán grafikai kiemelés jelöli azokat az ásatási helyszíneket, ahol a leletek előkerültek.

Amíg a mozaikpadlót elérték, középkori feltöltéseket kellett elbontani. Split (Spalato) hosszú időn keresztül a magyar királyság fennhatósága alá tartozott és különleges privilégiumát 1108–1333 között a magyar király biztosította számára. Kereskedelmének alakulásában, előnyös helyzetén kívül ugyancsak a magyar király (II. Géza) rendelkezései játszottak szerepet. II. Endre serege itt szállt velencei hajókra 1217-ben keresztes hadjáratra indulván, és 1242-ben a menekülő magyar királyt üldöző tatárok a várost is megtámadták.

A kötetben feldolgozott kerámia-leletek az Adriatikum, az egész Levante, illetőleg a Földközi tenger kereskedelmének nyomjelzői. A tanulmányt kísérő szemléletes térképek bemutatják, hogy mely vidékekről áramlott ide áru, a XII–XV. századokban. Ez útmutató lehet a sokkal kevésbé ismerős üvegleletekhez is.

A teljességre törekvő, a kis üveg töredékeket is bemutató korrekt ásatási feldolgozás nagy segítséget nyújt ennek a sokáig elhanyagolt területnek feltárásához. A magyarországi leletanyaggal több kapcsolata van, mint a kerámiának.

Mindkét anyagközlemény tartalmaz egy leíró katalógust, egy kiértékelő tanulmányt és a rajzokat. A kerámia tanulmányhoz kémiai analízis is járul.

A három tanulmány közül a római mozaikokkal foglalkozó a legrövidebb. Formailag alkalmazza a római mozaikok nemzetközi gyűjteményes kiadványainak, a: Corpus des Mosaïques de Tunisie és a Répertoire Graphique du Décor Géométrique dans la Mosaïque Antique című kiadványoknak módszerét.

H. Gyürky Katalin

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. VIII. 25. — Terjedelem: 21 (A/5) ív

82.9989 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>T. Dobosi Viola</i> : Histoire générale de l'Afrique I. Méthodologie et préhistoire d'africaine	289
<i>Wessetzky Vilmos</i> : A. Giammarusti—A. Roccati, File. Storia e vita di un santuario egizio	290
<i>B. Bónis Éva</i> : A. Haffner, Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum	290
<i>B. Bónis Éva</i> : M. Grünwald, Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum. RLIÖ Heft XXIX.	291
<i>Tóth Endre</i> : Iatrus-Krivina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau	292
<i>Tóth Endre</i> : J. Inan—E. Alföldi-Rosenbaum, Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei	293
<i>Sz. Garam Éva</i> : D. Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji	294
<i>Bóna István</i> : Vida Stare, Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev	294
<i>Fodor István</i> : В. В. Седов, Происхождение и ранняя история славян	299
<i>Holl Imre</i> : Nekuda—V. Unger J., Hrádky a tvrže na Moravě	300
<i>H. Gyürky Katalin</i> : Diocletian's palace. III.	300

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Р. Шрейбер</i> : Поселение надъревской культуры в д. Диошд	135
<i>Э. Х. Том</i> : Погребальный обряд аварских могильников в междуречье Тиссы и Дуная	157

СООБЩЕНИЯ

<i>К. Т. Биро</i> : Анализ обсидиана Карпатской котловины	194
<i>Ц. В. Бэк—Э. Шпринц</i> : Происхождение янтарных бус музея им. Ф. Мора в Сегеде	206
<i>Ж. Виши</i> : Погребение 5. века в Интерцизе	211
<i>III. Садецки-Кардош</i> при участии <i>Т. Олайоша</i> : Источники по истории авар, VI. ч. 1.: События до 594 г.	218
<i>Ж. Миклош</i> : Городище эпохи Арпадов в Мэнде-Ланьвар	233
<i>III. Бокони</i> : Остеологический материал XIII в. из городища Мэнде-Ланьвар	251

ОБОЗРЕНИЕ

<i>А. Мочи</i> : Андраш Альфолди	259
Археологические раскопки в Венгрии в 1980 году Ред. <i>С. А. Бургер</i>	260

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>М. Кохеди</i> : Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. (Первобытные и средневековые городища-укрепления в горах Боржён)	285
<i>И. Фодор</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II.	286
<i>Й. Корек</i> : Szeghalom. Történelmi és földrajzi tanulmányok. (Серхалом. Историко-географические исследования.)	287
<i>В. Т. Добош</i> : Die Entstehung des Menschen und der menschlichen Gesellschaft	288
<i>В. Т. Добош</i> : Histoire générale de l'Afrique, I. Méthodologie et préhistoire d'africaine	289
<i>В. Вешецки</i> : A. Giammarusti—A. Roccati, File. Storia e vita di un santuario egizio	290
<i>Е. Б. Бонши</i> : A. Haffner, Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum	290
<i>Е. Б. Бонши</i> : M. Grünwald, Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum. RLIÖ XXIX.	291
<i>Э. Том</i> : Iatrus-Krivina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau	292
<i>Э. Том</i> : J. Inan—E. Alföldi-Rosenbaum, Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei	293
<i>Е. С. Гарам</i> : D. Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji	294
<i>И. Бона</i> : Vida Stare, Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev	294
<i>И. Фодор</i> : В. В. Седов, Происхождение и ранняя история славян	299
<i>И. Холл</i> : Nekuda V.—Unger J., Hrádky a tvrže na Moravě	300
<i>К. Х. Дюрки</i> : Diocletian's palace. III.	300

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>R. Schreiber</i> : Settlement of the Nagyrév culture at Diósd	135
<i>E. H. Tóth</i> : Funeral customs in the Avar cemeteries in the region between the Danube and the Tisza ...	157

REPORTS

<i>K. T. Bíró</i> : Examination of the obsidians in the Carpathian Basin	194
<i>C. W. Beck—E. Sprincz</i> : The origin of the Bronze Age amber beads of the Móra Ferenc Museum of Szeged	206
<i>Zs. Visy</i> : A fifth century A. D. grave in Intercisa	211
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> , in cooperation with <i>T. Olajos</i> : Sources of the Avar history VI. 1st part: Events dated before 594 A. D.	218
<i>Zs. Miklós</i> : Arpad Age earthwork in Mende-Lányvár	233
<i>S. Bökönyi</i> : Animal remains of the 13th century Arpad Age Mende-Lányvár earthwork	251

REVIEWS

<i>A. Mócsy</i> : András Alföldi	259
Archäologische Forschungen im Jahre 1980. <i>Sz. A. Burger</i> ed.	260

BOOK REVIEWS

<i>M. Kőhegyi</i> : Nováki Gy. — Sándorfi Gy. — Miklós Zs., The prehistoric and medieval forts of the Börzsöny mountain	285
<i>I. Fodor</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Bp. 1980	286
<i>J. Korek</i> : Szeghalom. Historical and geographic studies.	287
<i>V. T. Dobosi</i> : Die Entstehung des Menschen und der menschlichen Gesellschaft	288
<i>V. T. Dobosi</i> : Histoire générale de l'Afrique I. Méthodologie et préhistoire d'africaine	289
<i>V. Wessetzky</i> : A. Giammarusti—A. Roccati, File. Storia e vita di un santuario egizio	290
<i>É. B. Bónis</i> : A. Haffner, Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum	290
<i>É. B. Bónis</i> : M. Grünwald, Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum. RLIÖ Heft XXIX	291
<i>E. Tóth</i> : Iatrus-Krivina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau	292
<i>E. Tóth</i> : J. Inan—E. Alföldi-Rosenbaum, Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei	293
<i>É. Sz. Garam</i> : D. Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji	294
<i>I. Bóna</i> : Vida Stare, Kranj, Nekropola iz časa preseljevanja ludstev	294
<i>I. Fodor</i> : B. B. Седов, Происхождение и ранняя история славян	299
<i>I. Holl</i> : V. Nekuda—J. V. Unger, Hrádky a tvrze na Moravě	300
<i>K. H. Gyürky</i> : Diocletian's palace. III.	300

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodájánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 45 Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.